

એના કોઇ સત્તાધારી કંટ્રોલ આપણે ત્યાં નથી કેટલીક પ્રકાશન સંસ્થાઓના કંટ્રોલ ઉ, પણ તે તો નાના ને મર્યાદિત છે આપણને તો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થયેલા તમામ ગ્રંથ પુસ્તકોનું માહિતી સચેત્ર એક કંટ્રોલ જોઇએ છે, જેમાં વિનયાર પુસ્તકોની નોંધ હોય આપુ પુસ્તક પ્રત્યેક વાચનારને તેમજ પુસ્તકો વેચનારને પણ ધણુ મહત્વરૂપ થઇ પડે

આ કાર્યમાં પ્રવેશ ગુજરાતી સાહિત્યકારની ફરજ છે કે તે પોતાનો ફાળો આપે પોતાના પુસ્તકો પરિ પત્ને મોકલી આપ્યાથી તેને વધુ પ્રમોશન તો મળશે જ, પણ ભરિયમાં ગુજરાતી ભાષાના પુસ્તકોનું ગ્રાંટ કંટ્રોલ વ્યવસ્થા પ્રગટ થશે ત્યારે પણ તે તેને લાભદાયક જ નીનકશે આમાં છે કે ગુજરાતના તમામ સાહિત્યકારો ને પ્રકાશકો અમારી આ વિનંતિ માન્ય કરીને પોતાના પુસ્તકો પરિવહને જરૂર મોકલી આપશે પુસ્તકો 'ભારતીય વિદ્યાલય'ને સરનામે અધેરી મોકલવા ને તે માટે પ્રમુખને જાણ કરવી તે માટે કુ સોનો આભાર પરિવહ તરફથી આગળની જ માની લઈ છું

અમદેશ્વર દે. ખખરદાસ

ગુજરાતના ઇતિહાસની એક

આદરણીય યોજના

હિંદના વિદ્વાનોમાં ઐતિહાસિક દષ્ટિ નથી એવી પાશ્વત્ય વિદ્વાનોએ અને તાર ટકાર કરી કે આ ટકાર ગુજરાતને તો ખાસ લાગુ પડી શકે તેમ છે ગુજરાતના મનિરતર અને મહત્વ ઇતિહાસનો એક પણ ગ્રંથ આજ સુધી લખાયો નથી મુખ્ય જોગેશીયરની ગ્રંથમાળામાં તથા અન્ય વિદ્વાનોદ્વારા આ વિષયને લગતા છટક પ્રવાસો થયા છે, પરંતુ એ મધ્ય પ્રવાસોને એકત્રિત કરી એક મુખ્યમાન્ય ઇતિહાસગ્રંથ તૈયાર કરાવવાનું કાર્ય આજ સુધી લગભગ અગમ્ય લાગતુ હતુ ગુજરાત સંશોધન મંડળે રાજા કાલેજના પ્રા. શ્રી કેસરનાથ દિવસલાલ કમદારના અધ્યક્ષપદ નીચે એક સમિતિ નીમી આ યોજના અમલમાં મુખ્યાના ટેટુથી એક રૂપરેખા પ્રગટ કરી છે એ ધણુ હાવીની વાત છે

આ કાર્યમાં ગુજરાતના પુરાતત્ત્વના અન્વેષકો અને ઇતિહાસકારોને સહયોગ મેળવવાને મંડળ વિચાર ધરાવે છે, એટલું જ નહિ, પણ આ ઇતિહાસ અત્યાર

સુધીના ઇતિહાસો સખાતા આવ્યા છે તેમ ગુજરાતના ઇતિહાસના રાજકીય પ્રસંગોની નોંધપોથી ન બનતા આખી ગુજરાતી પ્રજાને મળગ ઇતિહાસ બની રહે તેની મંડળની ઇચ્છા છે

આ ઇતિહાસ (૧) ગુજરાતનું વર્ણન, (૨) પ્રાચીન કાળ, (૩) તાજપૂત કાળ, (૪) ગુજરાતની સંસ્થાનંત, (૫) મોગલ કાળ, (૬) મરાઠા કાળ, (૭) અંગ્રેજી કાળ-એમ સાત ખંડોમાં, સાત ગ્રંથોની માળા રૂપે લગભગ ૩૦૦૦ પૃષ્ઠોમાં ચિત્રો અને નકશાઓ સહિત પ્રકટ થશે એના માટે થનાર સંશોધન, વિદ્વાનોનું મહેનતાણુ, પ્રમશન વગેરે મળી કુલ ખર્ચ રૂપિયા ત્રીસ હજારનું આકલમાં આવ્યું છે આ લગીરિય કાર્યમાં ગુજરાતના ત્રણેક વિદ્વાનો અને ખાસ કરીને ઐતિહાસિક સંશોધનોમાં લક્ષ્યપ્રતિષ્ઠ મુનિ જિન વિજયજી અને શ્રી કુમરેશ કર શાસ્ત્રી-કે જેઓ ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી સફળતા સફળ મુશ્કેલીઓ અતિમ વિધાન તારની શકે તેવા પ્રતિભાસ પત છે-તેમનો પણ સહકાર મેળવવા આવશ્યક છે એના અભાવે અર્ક યોજના એટલી અપૂર્ણ રહેશે એની અમારી માન્યતા છે આ વિષયમાં રસ લેનાર બંધિત પોતાની સૂચનાઓ સામાન્ય મત્રી, ગુજરાત સંશોધન મંડળ, સ્કૂલ બોર્ડ ઇકોનોમિક્સ બેન્ડ સોસાઈઓને છ, મુખ્ય મુનિવર્સિટી, મુખ્ય-૧ એ મરનમે સત્વર મોકલી આપશે તો આ યોજનાને ઢિલુ રૂપ આપવાનું કાર્ય સરગ બનશે

હરિલાલ પંડ્યા

૨૫. આચાર્ય ડૉ. આનંદશંકર દેવ

સરકાર અને મૈત્રાન્યની મુલિસમ્મા, ગુજરાતી, સસ્તુ અને અંગ્રેજી માહિત્યના સ્પદલી પતિ, આદર્શ કેળવણીકર અને સ્વત્થ વિચારક, ગુજરાતને ગૌરવરૂપ મદન આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર દેવના અવસાન માટે શોક પ્રકાશિત કરના મુખ્યમંત્રી ત્રિવિધ મર્યાદાના ઉપક્રમે એક જાહેર મલા તા. ૧૨ થી એપ્રિલ, ૧૯૪૨ ના રોજ માનના પાત્ર વાગે પતિતાચિંથનના ચોથા નમા મળી હામી પ્રમુખચાનેથી શ્રી નેવાલાલ મુનશીએ જણાવ્યું હતુ કે સહગત ગુજરાતના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના છેવા પ્રતિનિધિ હતા ગુજરાત કોનેજ, બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી, 'મુશન' અને 'વસત', ગુજરાતી માહિત્ય પરિષદ, વડોદરા યુનિવર્સિટી કોંગ્રેસ તથા

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ પુસ્તકાલય પ્રાપ્તિ સ્વીકાર

પુસ્તકનું નામ સંસ્કૃત સ્થાન	પ્રકાર નાટક	કર્તા શ્રી મનસુખલાલ મહેતા	પ્રકાશક શ્રી પરમસુખ પંડ્યા	કિંમત રૂ. આ. પા.
લગ્નની ખેડી	નાટક	આચાર્ય પ્રહલાદ કેશન અને ભાગ્યનાથકારી બિપિન જરેરી કાન્તિ બેરહિયા	એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની	૧-૪-૦ ૨-૦-૦

સામયિકો

'The Indian P E N	એશિયન	૧૯૪૨
કવિતા "	મે	૧૯૪૨
	મે	૧૯૪૨

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ પત્રિકા

પરિષદઅંશાવલિ

નિયમો

પુસ્તક

મૂલ્ય

આ પત્રિકા દર માસની આધારવાસી બહાર પડશે.

પરિષદના સર્વ સભ્યોને તથા સંસ્થાસ્થાપકોને એ નિંદા મૂલ્યે આપવામાં આવશે.

અનિવાર્ય કારણે પાસેથી દર આપના તથા આપના વર્ષના લવાઈના રૂાિયા એ અપાઈથી લેવામાં આવશે.

નમૂનાનો ચૂક અફેટ મળશે નહિ.

સંસ્થાઓના અહેવાલો તેમજ અન્ય સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માટેના કોષો પ્રકાશની દર આપની આખર સુધીમા ૭૮૯, માર્ચી કે સોની, નવે ૭/૪/૪૨ રોડ ફાદર, (સુબળ) મિકલી આપવા વિનંતિ છે આ પાત્રકા અંગેના પ્રથમ પત્રવ્યવહાર તથા એ સંસ્થાને કરવો.

પ્રથમ પુસ્તકાલય માટેના પુસ્તકો શ્રી હરિલાલ પંચા, કનકસી સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય, ભારતીય વિદ્યાભવન, ૧૫૫૨૬ નંબરી (સુબળ) એ સંસ્થાને ૮૫૫૫થી કે ૧૦૬૫૫ પહેલવાવ અને એ માટેના પત્ર પ્રકાશની દર સંસ્થાને લખવો.

પ્રથમ સંસ્થાપકની આ પત્રિકાના લવાઈની રકમ કનકસી સંસ્થાને લખવા પરિષદના માર્ચી ૨૦, ૭૫૫ ૧, કોડ, સુબળ એ સંસ્થાને મોકલી આપવી.

- (૧) ઐતિહાસિક સંશોધન રૂ. આ. પ. ૫-૦-૦
- (૨) પરિષદ પ્રકાશનો આપણો ગુ. સા. પ. ના એકથી તેર અધિવેશનના પ્રકાશનો આપણો સ. ગ્રા. ૪-૦-૦
- (૩) ગુ. સા. પ. ના તેરમા અધિવેશનનો અહેવાલ ને નિબંધ અ. ૪-૦-૦
- (૪) શ્રી હૈમ સારસ્વત સમનો અહેવાલ અને નિબંધ ૩-૦-૦
- (૫) શ્રી નર્મદ રાતાળદી સ્મારકગ્રંથ ૩-૦-૦
- (૬) શ્રી નર્મદ રાતાળદી સ્મારક વિગ્રાવલિ ૨-૦-૦
- (૭) ગુજરાતની અસ્મિતા કલ્પ પૂ. ૦-૪-૦

આ બધા પરિષદના સભ્યોને અરથી કિંમત મળશે પ્રાપ્તિસ્થાન - ભારતીય વિદ્યાભવન, નવસુજરાત, અંબેડકર, (સુબળ)

તત્કાલ અને પ્રકાશક 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' તરફથી શ્રી ચોમાનલાલ ચક્રવર્તી સાહેબ પુસ્તકાલય એન. બેરહિયા, રૂ. ૨૩૮, મેડાજ રોડ, કોડ, સુબળ

જતી યશોવાયાના વર્ણનમાં તથા પોતાના જાન
 ૧ અને કૌલેન્દ્રનના મરમરણો આલેખવામાં
 નરસીની વગની' લેખિનીને અપાધારણ સંજ્ઞાના
 છે વળી આ કથાની નિર્મિતતા તો એના જીવત
 રી રેખાચિત્રોમાં છે નરમિ દશવ પછી યોગીવીતાની
 એ આ પ્રકારને સુદર ન્યાય આપ્યો છે, પરંતુ
 ધ્યામાં રેખાચિત્રો આલેખ્યાનું કાવ્ય એવું
 નથી શ્રી મુનશીએ મહમદ જેવા સામાન્ય નોકરથી
 તે અધુનાઈ કાકા, ધીરજ વાગ, દશપતરામ અને
 જ્યાં સુધીના પાત્રોમાં ગતલાવર્ણક માનવાના
 'દર્શન મારાએ ગુજરાતનો અમુક વારનો યજ્ઞ
 ' આ કથાનો ઉત્તરાર્ધ' જેમ જો તેમ મત્તર
 તાતને મળે એવી થી મુશ્કેલી અમોઢી પ્રિાતી છે

૬.

સ્વાતિ

શ્રી મગલવાય દા રસાઈ (ફોલ્ક)

'સાંચગીન' ના અનુયાયી આ કાન્યકામમાં
 ફોલ્ક ૭૩ ગાનને અલગ કર્યા છે શ્રી 'કાલમને'
 પતનની આમપામના પ્રિય કુરુની દરજો જેવા
 નદી, બગવાડાની ટેરી, પારંગેરા વગેરેના
 રિંગે રસ પ તો હોના છતાં પોતાના રાગના
 પશુ તેઓ છેક વીમરી ગયા નથી 'માણુ કોકો'
 ધાન વર્ગમાં પ્રસાદ કરી પરીને' આના સુદર
 , ૧ છે હવની સાચી લાગણીથી પ્રેરાયેના ગુજ
 'મે' જેના કાન્યેમાં સપ્તૃષ્ઠ ભાનનાં ઉછાળ
 થો છે, તો 'સુદ રમારક' અને 'બલેડ આઉટ'

જેવા છેક જ અર્નામીન વિષયોમાંથી પણ તેમને ઠંછ ને
 કંઈ ચિત્તસામગ્રી આપડી છે મધ્યા પ્રદ્યેનો તેમનો
 અનુરાગ અહીં એડો થયો છે, અને એથી વધારે ઉનાત
 વિષયો નિરૂપતા '૫૧૦ કરિયર ટાગેર અને 'તાગ
 મદાન' આ તેમની વાણી અર્થશીરસી મટેછી બેઠે છે
 આમ 'કાલક'નો કાન્યપ્રસાદ તેમની પ્રિય મચિતાની જેમ
 અનાયાસે કનકનનાદે અન્યનાથી વહે છે, વચ્ચે
 વચ્ચે 'સાંચ છદ' અને 'નિનગિત પૂની' જેવા ગીતના
 પ્રગલ્ભ પનટા પણ એ માધી લે છે 'કાલક'ના રુચિ
 તમને મહોષ્મમાં એવળાવણુ હોય તો કહી શકાય કે
 બાલેહપરત્વે તેઓ કવિથી ખગદાર માથે મામ્ય
 ધરાવે છે અને આતરહેહ પરત્વે તેમને ઇન્દુવાન મારી
 સાથે ઘણુ ધણુ માન છે એકદરે ગુરતને આ કાન્ય
 અય આદ્નાક યજ્ઞ પરી

૬.

કુમકુમ

લેખક શ્રી મિશનસિદ્ધ આવડા

આ પુસ્તકમાં શ્રી મિશનસિદ્ધ આવડાની મોળ
 માનિક દ્વંદ્વી વાર્તાઓનો સંગ્રહ થયો છે શ્રી ગુનાનંદસિ
 ધોડર સારસાદી પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ આ વાર્તા
 એમાં રચન, વસ્તુ અને પાત્રોના રીતિ નજીનાયુ છે
 અને લેખકની એ નિરૂપિતતા પણ એ ધણી ખરી
 વાર્તાઓ શાન્તિનિતેતવના વસરાદ દરમિયાન લખાયેરી
 હોવાની પ્રસન્નપુર સૌરીમાં કવિત્વનો દાર પણ રવા
 ભાવિક રીતેજ વૃથાઇ થયો છે કોઈ વાર્તામાં વણુનની
 સંચોદતા તો કોઈમાં વાર્તાવચ્ચુની જમાવટ લક્ષ્ય એ એ

મુખ્ય નિયમો

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સભાસદ બનવા માટે બધારણમાના મુખ્ય નિયમો

(૧) પરિષદના સભાસદોના પ્રભાર નીચે પ્રમાણે રહેશે -

(૨) પરિષદો તથા સંમેલનોના પ્રસંગે

(૩) પરિષદે ચૂંટેલા દરેક સભાસદ સભાસદો

(૪) આશ્રયપાત્રો, એટલે કે, જેઓ રૂ. ૫૦૦) કે

(૫) વધારે આપ તેઓ

(૬) આજીવન સભાસદો, એટલે કે, જેઓ પરિષદમાં

(૭) રૂ. ૧૦૦) કે સંમેલનમાં રૂ. ૧૫૦) કે વધારે

(૮) આપે તેઓ

(૧) સભાસદ સભાસદો, એટલે કે, જેઓ દિવાર્ષિક

(૨) રૂ. ૪૦૦) તેઓ વધારા કોઈ પણ સરવા-

સભાસદના પ્રતિનિધિ તરીકે જેના તરફથી દિ

વાર્ષિક રૂ. ૩) આપે તેઓ

(૩) સભાસદ સરચાઓ, એટલે કે પરિષદના જ હેતુ

ઓમાં કે તેને મળતા હેતુઓ પી કામ કરતી જે

સરચાઓ દિવાર્ષિક રૂ. ૨) આપે તે

(૪) ઉપરની ચેટ કલમ (૫) થી (૬) સુધીમાં મળ

સંમેલનની વિષયવિચારણા સભાના ન આવી

મથેના સભ્યો

પુસ્તકપરિચય.

ગુજરાતી કવિતાની રચનાકાળ

આખ્યાતા: કવિશ્રી અરવિંશર કુશભટ્ટ મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી દક્ષર વચનજી વ્યાખ્યાનવાળાને અગ્રે ડિસેમ્બર, ૧૯૩૬માં કવિ-આપેલાં પાંચ વ્યાખ્યાનો અહીં ગ્રંથસ્થ થયાં. આખ્યાન પહેલું, કવિતા અને કવિતારચનાનું બીજું, પ્રાચીન અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં પદ્ય ત્રીજું, અર્વાચીન કવિતાનાં વિદેશી પદ્યસ્વરૂપો: ચતુર્થ પત્રની રચનાના પ્રયોગો અને તેનું પાંચમું, કવિતાની રચનાવિધિ અને ભાષાસરણી પરિશિષ્ટમાં વેદિક આર્યજીદો, અવેશતા-આધ્યાત્મિક ફાસની પદ્યરચના અને ગુજરાતી ગ્રંથોમાંના સંબંધે અત્યંત મહત્વની માહિતી આપરામાં આપેલી છે.

શ્રી ખગરદાર ગુફ અને નૈસર્ગિક કવિતાનાં છે. કવિએ પ્રેમજ્વાળા ઉપરાંત રચનાકાળમાં પણ બનવું જોઈએ એવો એમનો મત છે. એમાં આપેલાં મનન્યોમાં એમનું વિશાળ વાંચનનિર્ણયમા રહેલી ગ્રીયુષ્મત્કરી દષ્ટિ જણાવવામાં એમણે કહેલી તાત્વિક સર્વાં વિવેચના હાલને પદ્યતિગ્નન વિધાનો તારવી શકે છે એટલું જ નહીં એની રજુઆત પણ એવી જ વિશદ થઈ છે. 'પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલેખના' પછી મળેલા આ મૂલ્યવાન ગ્રંથ કવિતાના સર્જન વિવેચકોને સુજ્ઞાતના આ 'અનુવીધ કવિ'ના વિવિધ દર્શનિન્દુ જાણવામાં માર્ગદર્શક થઈ શકે.

અરુધે રસ્તે

લેખક: શ્રી દમૈયાલાલ મુનશી.

આ પુસ્તક ત્રણ ખંડોમાં વહેંચાયેલ છે. તેમાંના મુનશીજી, આત્મકાળ અને તત્ત્વજી એમાં લેખકના સને ૧૯૦૬ સુધીના સર્જન એટલે ખૂંડે જોવા તો ગુજરાતની અસ્મિતાના ઉપાસકની આ અશુભ ધન કથા છે. આ લેખકે સાધેલા મહત્વની વિશ્વમનો દનિદાન એમણે આપવાનો રહ્યો છે.

'આપે અને'માં શ્રી મુનશીના મતો અને અભિપ્રાય આપ સહ એકે ન

અમારે એ તુલક પત્રો પરથી જ લખવા પડ્યા. એમાં કાકા સાહેબના પ્રવચન વિશે કંઈપણ ઉલ્લેખ ન હતો. હવે પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી તો ૨૧-૧-૪૨ ને દિવસે શ્રી. કિશોરલાલ ધ મધુવાળાએ પત્ર લખી આ વસ્તુ વિશે અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ત્યાર પછી એ ભાષણને મેળવવાને માટે અમારો પ્રયત્ન ચાલુ હતો. પણ કાકા સાહેબનું એ ભાષણ છપાવેલું નહોતું તેમ જોની નોંધ પણ મળી રહી ન હતી.

કાકા સાહેબના મંગળ પ્રવચનનો ઉલ્લેખ આ નિર્મલસંક્રમમાં થયો જોઈતો હતો. એ વ્યાખ્યાન પણ આવડું જોઈતું હતું એ હું ક્યારેક કરી વડે છું અને કાકા સાહેબની અહીં જાહેર મારી પણ મારી લઉં છું. ભારતીય વિદ્યાભવન કાકા સાહેબને માટે ગુજરાતની બીજી કોઈ પણ મંરથા કરના જોઈતું માન ધરાવે છે એ જનિ 'શિક્ષણ અને માહિત્યના' પત્રમાં વાંચવાની અમે આશા રાખી ન હતી.

એ અવ્યોક્તમાં લખવામાં આવ્યું છે કે 'જોઈકના મંત્રીઓએ કહેલી કાચી નોંધમાંથી આ સરી ન ગઈ શકે'; રચાતિક મંત્રીઓએ 'એ નોંધ જો લીધી હોય અને 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'નું ઉત્સાહી મપાદક મંડળ અમને મેળવી આપી શકે તો અમે એમના અત્યંત ત્રણી થઈશું' કારણ કે એ વિધેના અમારા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે.

આ કાલિને માટે એ સંપાદકમંડળે આ આલેખ કરતાં પહેલાં લખનને પૂછવું હોત તો સમયન વખતે જે સંઘ્યા હયાતીમાં ન હતી તે. પર આલેખ કરવાની હિંસામાંથી તે બંધી જત.

અમે કાકાસાહેબ પાસે એ ભાષણનો માર મંગાવ્યો છે અને તે મળેથી અથવા તે ન મળે તો 'મંગલમંધુ'ના તા. ૯-૧-૩૮ ના અંકમાંથી 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'માં ઉત્પૂન કરવામાં આવેલ સાર પૂર્તિ રૂપે અમારી હાથ પાસના સારે છપાવી કરાંચી સમેલના અહેવાલ અને નિર્મલસંક્રમમાં ઉમેરી દઈશું. જો પામે 'અહેવાલ અને નિર્મલસંક્રમ'ની નકલ હોય તેઓ આ નોંધ લેશે તેવી આશા છે.

મહિલાલ ખટેલ,

નિયામક: ભારતીય વિદ્યાભવન,

મુંબઈ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સેવા એ જ કૃષ્ણ અને સેવા-એ જ સ્વર્ગ

સંવત્ ૧ : અંક ૬

જુલાઈ ૧૯૪૨

મુદ્રિત મણુ આના
વર્ષના એ રૂપિયા

“ત્યાં ત્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત”

૯૪

સાહિત્યસંસ્થાઓને વિનંતિ

આપણા દેશમાં કેળવણીનું પ્રમાણ હજી ઘણું જ નાનું અને બહુ અસ્વતોત્કારક છે. શાળાઓ અને મહા-
શાળાઓ ઘણી છે, જન આપણા સમાજનાં તમામ
ભાગોને હજી ઘણુ મામાન્ય શિક્ષણનો લાભ મળતો નથી.
શિક્ષાને આપણી કોરોડોની વસ્તી છતાં આપણા સમાજના
હુ ઘોડાં સ્ત્રીપુરુષોમાં વાચનનો શોખ જાગે છે કે તેઓ
મિલેતમાં કંગા પછુ રસ રાખી શકે છે. આગલા યુગોમાં
જો વર્તમાનપત્રો કે છાંયેનાં પુસ્તકો નહોતાં ત્યારે
કવિઓ, ભક્તો, પુરાણીઓ, યાત્રીઓ અને કવિઓ
કે નગરમાં ને ગામડામાં પ્રેરણાપ્રેરણી, આખ્યાનોથી,
ભગવંતોથી, કથાકથનથી, એમ અનેક રીતે સમાજના
માન્ય વર્ગ સાથે ચાલુ સંપર્કમાં રહેતા અને સાહિત્યનું
ધર્મોપદેશનું કાર્ય એમ પરોક્ષ રીતે પાર પાડતા.

આજે યુગ બદલાઈ ગયો છે. જો કે હજી ઘણુ
મર્યાદાં એ પ્રથા થોડું ધણું અંશે ચાલુ છે, પણ
જની દુનિયાના અનેક સુધારાવધારા, માહિત્ય, કળા
ને વિજ્ઞાનમાં થયેલી મહાપ્રગતિ, રાજદારી અને આર્થિક
જો સમાજ માટે જામી કાઢેલી નવી મુશ્કેલીઓ,
માનના યોગ્ય ટકાવાળી અગ્રેજ શિક્ષક લાંબી
કિતઓના અને સમાજની બાકીની નેત્રું ટકા અભણ
કિતઓના આચારવિચારની વચ્ચે વધતું જતું અંતર-
પ્રેરના અનેક ગુચવણોમાં કે નવી જ્યોતિષમાં પ્રશ્નો માટે
માનના નીચલા ચરના લોકો સાથે સંપર્ક જોડવાની ને
જાનિકાની સમ્પત્તિની જરૂર છે, અને એ જાતની જરૂર
માનના જૂની પદ્ધતિએ કામ કરતા સાધુઓ, જતિઓ,
જાતોથી એ ને પુરાણીઓ પાર પાડી શકે તેમ નથી. એ
આજે તો નવું શિક્ષણ પામેલા ઉત્સાહી યુવકોનું ને
નૃસિંહનું વિકાસનું છે.

સાહિત્ય એ પ્રગત્યજની આરસી છે, તેમજ તે
જાતની ભાવિ ઉત્થાને વેગ આપનાર સમ્પત્તિ રાજિત છે,

પ્રગત્યજનામાં જે કાંઈ ઉત્થાન હતું તેની શિષ્ટ તોંધ સાહિ-
ત્યમાં છે, અને એ હંવનમાં દાલ જે કાંઈ ચાલી રહ્યું
છે, અને તેની આશા અભિલાષાઓ, તેનાં ધીરો, તેના
આદર્શો, તેની પવિત્ર-ધર્મસાધના વગેરે તેના સર્વ શુભ
અને કરાણ્યકારી અંશે છે, તેની ઘણુ તોંધ એ જ
સાહિત્ય રાખતું જાય છે, અને પ્રગત્ય ઉત્થાન આત્માઓ
એ સર્વ કલ્યાણકારી પર ઊંડો વિચાર કરીને તેમાંથી
સત્ય તારતી કાઢીને તે પ્રગ આગળ પોતાની શિષ્ટ
વાણીમાં મૂકતા જાય છે. જેમ કુટુંબને વડીલ પોતાના
કુટુંબની દૈદિક, વૈદિક અને આદિક ઉત્થાનના વિચાર
કરીને તેના સદગ્રેષ્ઠ પોતાના કુટુંબને આપે છે ને તેને
સત્યથે રાખે છે, ને આગળ વધવાનો માર્ગ ચીધે છે,
તેમ પ્રગત્ય નેતાઓએ ઘણુ પ્રગ માટે એવી જ કાળજી
રાખવાની છે.

જે નગરોમાં કે ગામડાંમાં આપણી સાહિત્ય-
સંસ્થાઓ હરતી ધરાવે છે, તે તે સ્થાને પ્રગત્ય
સામાન્યજનને સાહિત્યમાં રસ લેતો કરવાના તેમજ
પ્રગત્ય કરવા જોઈએ. સાહિત્યસંસ્થાઓ માત્ર વિદ્વાન-
વર્ગની જ થાય ને તેની જ રહે, એ તેના ધર્મની
અકાંધી જ જાણુ તે સાચવે છે. તેના ધર્મની ખીજ અને
વધારે અગત્યની જાણુ જે સામાન્ય પ્રગત્યની છે,
તેમની સેના ઘણુ સંસ્થાઓએ કરવાની છે અને એકંદરે
જોતા એ સેના જ સાહિત્યની સર્વોચ્ચ ઉત્થાન માટે વિશેષ
જરૂરની ને વિશેષ લાભકર્તા છે. જો સામાન્ય પ્રગત્ય
સાહિત્યમાં રસ લેતો યશે, ને તેની બુદ્ધિ અને કલ્પના
જાતની જ્યોતિષમય જાણુ જોવા ઉત્સુક યશે, તો જ તે
સાહિત્યમાં પ્રગત્ય થતા પુસ્તકો ખરીદ કરી તેના લાભ
પોતે લેતો જશે, અને સાહિત્યકારોને ઘણુ આપતો યશે.
ન્યાં સુધી આપણા સામાન્ય પ્રગત્યને મોટા પ્રમાણમાં
શિક્ષણ લેતો નહીં યાય, અને સામાન્ય વાચકવર્ગ

સાહિત્યનાં અનેક અંગોની પ્રતિષ્ઠા વાકેફ નહીં રહે ત્યાં સુધી આપણા માદિત્યની પ્રતિ પચ્છ ધણી મદ જ સાક્ષરો અને તેની ઉન્નતિ ચલામા ધણા અંતરાય આપશે

માટે જ હું આપણી સારું માદિત્યમંરથાઓને પિતિ કરું છું, કે તેમણે માત્ર પોતાના સમયોની સભા મેળવી તેમાં વિદ્વાતજ્ઞા લાવણો જ માથે બે માથે કરાવ્યાથી કે બે ચાર પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાથી માદિત્યને મજબો નેપ્રતો ખરે વેગ મળી શકે તેમ નથી મદિત્યને ખરે વેગ આપવા માટે તો એ માદિત્યને ખરીદનાર કે વાંચનાર વર્ગની જિજ્ઞાસાને જગ્યાવાની ને તેનામાં ખરી જ્ઞાનપ્રવા લગાડવાની અગત્ય છે. એ માટે તેમણે પોતાના વિદ્વાન સભ્યો પામે માદિત્યના અનેક વિષયો પર મરજ લોકપ્રિય વ્યાખ્યાનો આપુ આપવા જોઈએ માદિત્ય શા માટે ઉપયોગી છે, માદિત્યે આજસુધી માનવજાતની ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધી છે, વિદ્વાન, ભૂદિમાન, તત્ત્વાની ને પ્રભુમય આત્માઓની બોલાવેલી વાણી માનમાં જગનાર જ સ્ત્રીની શકે, પણ તે જ વાણી લેખનમાં ઉનાગને સાદિત્ય નેને કેવું રિચર રૂપ આપે છે અને તે અનેક જ્ઞાનેત્સુક આત્માની જુષ કેવી રીતે ગ્રામે છે, એ જ્યાં સરળ અને સામાન્ય વિષયો પર વ્યાખ્યાનો ગોઠવે તે વખતોવખત સમાજની સભાઓ ભરીને ત્યાં આપવામાં જોઈએ એમ આપુ કર્યા કીધાથી જ એ સરજ્યો પ્રગત વર્ગને પોતા તરફ આકર્ષી શકશે, તેમથી તે પોતાના સમયોની સખ્યા પણ વધારી શકશે, અને એકદરે એથી સાહિત્યને તેમજ સાદિત્યકારોને ધણો લાભ થશે સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે આ વાત મૂળ પવાની છે, અને હું આશા રાખુ છું કે આ સ્થળના આપણી સારું સરથાઓ ઉત્સાહથી ઉપાડી લેશે નગરની સરથાઓ પોતાના થોડા સેવાભાની સમયોને આજુબાજુના ગામડામાં પણ વખતો વખત મોકલવીને આવી પ્રતિ આપુ રાખે

તા ૪-૭-૧૯૪૨

અરવિંદશર કે. ખમરદાર

પરિષદ પ્રવૃત્તિ

મુદ્દના ગભરાટ અને સખન ગરમીના ઉકળાટથી કાઠિયાવાડના એક વર્તમાનપત્રકારની તપિત ચિતાજ્વળક ચપ્ પહેલી હોવાના સમાચાર અમને મુખ્યના સપ્તાહિક “વેણી”એ તેના ગપ્ તા ૨૭ મી જુન ૧૯૪૨ ના અંકમાં આપ્યા છે, તે જાણીને અમને પણ ગભરાટ છૂટશે કે શુ તેની વિગતસૂચા પગવાનો અમને વખત

મળે નથી. અમે “વેણી”ના આ લેખને જ વંચવાની ભક્ષામણ કરીને મંતોય પકડીએ છીએ અમને મૂળ લેખ જોવાને મળ્યા નથી વિશેષ મરકાર માથેના અમદકારના જૂને આપણા ગંધુઓના માત્ર પર રિગિન અમર કીધી છે-એવી કે દવે તેઓ પોતાના જ અવાજો સાથે અમદકાર કરે છે અસદકારમાં પગ રેનેડને તો નગર વો જ પડે છે, નહીં તો હોય ખોડા થતા અમદકારની બંધી ફિયમ્સી મારી જ્વન પગ જેમના છવન લગામ જ ગવાં છે, અને મારા-તારાના પક્ષપાતી વિચારોમાં જ વવાં જ્વન છે, તેમને તો રોડ અને મડકારનું મંદુર છવન ફુકર જ છે. “વેણી”ના તત્ત્વીએ આપેલા મદકાર માટે અમે તેમના આભારી છીએ

સાદિત્ય પરિષદના ૩૬ વર્ષના છવનમાં માત્ર સમેરનો વેગએ જ દેખાની સફિના આપુ રહેવી ન હાતી, એ સાચી વાત એ જ કારણે અનેક દશી, દવે તે પર રન કરનામાં કાંઈ માર નથી. પણ દવે થા ચોદ મા મમેનન પગી તો પરિષદ આપુ વર્ષભર મનિય રહેવાના યજ કીધા છે એ વતોમાં અનેક વિતો આપા કરે છે, પછુ ગુજરાતના સાદિત્યકારો જે પરિષદની પ્રતિ કરવા જ છવ્વના હોય તો તેમણે પરિષદની સાથે રેનેડ અને સદકાર સાધવો જ નેપ્રત્યે. કોઈ પણ જાહેર સરથાના ધોરના પ્રમાણમાં તેની સખ્ય સખ્યા પ્રથમ થવી જોઈએ, એ સમયોએ મંરથાના કાર્પમાં ઉતરથી અને પ્રામાણિકતાથી ભાગ લેવા જોઈએ, સરથાના ને કાર્પકર્તાઓ સમયોએ નીમ્યા હોય તેમને જમવડ રાખ્યા અને તેમની પાસે સરથા જા ધોર મુજબ કાર્પ કરાવ્યા તેમને બંધી જાણથી રેનેડ અને મડકાર આપવો જોઈએ પરિષદની સરથા માટે માત્ર દૂર રહીને તેના કાર્પકર્તાઓ પ્રત્યેના પોતાના અગત અભાવ જા દર્શનપ રીકાઓ કરનામાં પરિષદની પ્રતિ ચાર તેમ નથી. પરિષદના કાર્પકર્તાઓ પાસે યોજના નહીં હોય તો તેમને તમારી વિચક્ષણુ ભુદિની મૌનિકતાથી તેની યોગ્ય યોજના કરી આપો, અને કાર્પકર્તાઓ એ માટે અયોગ્ય હરે તો તેમને બદલી બીજા લાવો એ જણ સરથાના સમયોના હાથમાં છે કોઈ પણ વ્યવહાર અને અનુભવી માણુમ કદી કમી કે બહારની રીકાથી મુલમુલ ખાતીએ દૂર કરી શકાતી નથી પણ સરથાના સખ્ય બની ગયા પગી એ સમયોની પ્રામાણિક પ્રતિષ્ઠાથી જ સુધારા ચપ્ શકે છે પરિષદના સમયો સૌ ગુજરાતી સાદિત્યકારો ને સાદિત્યરમિજન ચપ્ બજ એ દહેવ હું ગયા આંકટોનરથી નાખતો અમે

ધું તે એજ કાગળથી જે એ નદી મગજે કે નદી સમન્વિત થાયના રેખા તેમને વધુ દેખા બેસું નથી. તમે માતા માનુષ્યને એમ નદી કહી રહ્યા કે ભાઈ, પું પ્રથમ સાતે થઈ ના, પછી દુ તમે દસ આપીયા એ માતા માનુષ્યના ગેરબી ચિદ્વિષ્ણા કીતે તે ગેરબુ મુજ પદીને પછી તેને ઠનાજ દેને નોજ એ ગેર મટવાના ઉપાય ચોભર ને મારો સાતે થાય, નદી તો મારો આ તો જગે, અને દસ તમારી ન પામે રહી જશે.

અમન્યાના "પ્રવચન" ના તા. ૨૮-૬-૧૯૪૨ના અંકમાં શ્રી "સાદિત્વપ્રિય"ની પત્રિકા અંગેની સ્વના મારે અને આખાની છીએ એમની તેમજ રેવાક બીજાની કનિષ્ઠા સાચી છે કે "પત્રિકા"માં બીજા લેખ અને મામેદ રજા નેમ્ને પત્ર દાખમા તો લેખને એ જોવા કાર મારે બે ને માર મારા પર અને મારા સંસ્થાથી ભાઈની કનિષ્ઠા પાયા પગ છે બીજાને જેમને એ કાઈ મારે પત્રિકા નીચા રોય તેમને કે જેમને અને લેખને મારે આપવા આપ્યા રેખ તેવાએ ને એ મદદના ન આપે તો અમારે યું રું? મે એ નજ કાઢ્યોને મનની, નિતી વગેર પ્રાણીય ભાવ્યોના લેખકોની નજા તેમની મન્યાઓની પ્રતિષ્ઠા મારે નોષ વળી મોડવાસ ચાતુ નિનિતી બીજા કે પત્ર તેમજે એ સંસ્થા આપેતો નથી બાગી એ રિત ન મારે મુજવાના કારપત્ર વેચ નેમ્ની અમને નાદિતી મગજે તો અને નેમ્નેના ઉત્તરો રું સાદિત્વપ્રિયક માદિતી અમને જે મારે છે તે તો અને "પત્રિકા"ના કના પ્રમાણમા ચાતુ આપીએ છીએ આપવા રિદાનો સજ નેના સાથમા જાવોની પત્ર નોષ કાંએ છીએ

શ્રી "સાદિત્વપ્રિય" કીડા છે છે કે "પત્રિકા"ના એ પાના પુનઃની પદોય લેવામા અને તેના "વિચારી" શની અંગેના પાના વેળી નાખવામા આવે છે" આ રિદામા એમની કાંએ પ્રમાણ છે પત્રિકાના પુનઃ કાંએ આપવા લેખ નેમ્ની પુનઃ કાંએ છે, તેમજ પુન ના કાંએ પુનની સમાવેશમા રજા સમે છે, તો નુ અમારે એ પુનઃની પ્રત્ય પત્ર નદી ભેળી અને તો પ્રથમની ને જગે કાંએ છે કે પત્રિકાના પુનઃકાંએ સમ્મદ રજા પ્રત્યે લેખને ચોભાના જુદાવાના પુનઃ કાંએ, અને એ લેખકોને, તેમના અધીને, તેમજ પ્રત્યેને વગેર આપવા અને તેની સદિત્વ પરોય સ નુ, નેમજ તેનાના રિદા કાંએ અધીને પત્રિકા પત્ર નાપત્ર અને અધીના વિવિધનો

કે અંગેના આપવા ન નથી, એ કાંએ તો સામયિકે પત્ર તથા શ્રી "સાદિત્વપ્રિય" જેવા મારા રિદાનું છે "પત્રિકા"ના તો અધીને "પત્રિકા" ને આપવાનું સકામનું નહી ક્યું છે. એમાં કીડાને મ્યાન નથી અને અને કાંએ એમના જેવા "રિદાન" છીએ ન નથી. અને તો જગે વિચારીને કીડા, એટલે "વિચારી"ના પત્રિકા ને આપીયું. "પત્રિકા" સૌ શુદ્ધતાની લેખકોની છે, તેમાં કાંએ પત્ર પત્ર કીડા કારી અગ્રાને છે. "પત્રિકા" મારે એ નીનિ રું ઉત્તમ મારું છું.

આ વેળા વિદો આનંદની વાત એ છે કે મુજ રું "પત્રિકા લેખક મંડળ" તથા તેના અધિકારીઓ પત્રિકાના સમય અન્યા છે. ને થવા વર્ષથી થતું બેસતું રું તે દવે થયું છે પત્રિકા એ મુજવાની બીજી કોમની માદિત્વપ્રિય છે, અને એ સંસ્થાના કાર્યમાં બીજી કોમના લેખકોને ભાગ લેવો નેમ્ને. એમાં કોને કામ છે "પત્રિકા લેખક મંડળ" ને તેમની પ્રતિષ્ઠા વધુ સક્રિય રજાની અને નિનિતી કીડા છે, અને પરિણામે શ્રી રિદાન પદ્યાએ "પત્રિકા લેખક મંડળ" ની એક સમામા માર તાં ૩ થી જુદાકાંએ સાદિત્વપ્રિય વ્યાખ્યાન પત્ર આપ્યું છે એમાં વ્યાખ્યાનો અને દવે ચોભા માડ્યા છે, અને સૌ સાદિત્વપ્રિય તેમાં કામ આપેને એરી આપા અને ગાંબીએ છીએ મારા માસમા બીજી કીડા સંસ્થાએ પત્ર સમય બની માર છે. આપવા મુદ્દિત્વપ્રિયના મંડળ પત્ર દવે સમય બની નેમ્ને એરી કીડા નિનિતી નેમ્ને છીએ.

શુદ્ધતાના પત્રિકાને પત્ર સારી પેઠે નેમ્ને છે, મુદ્દાને "જાતીય વિચારવન"ના મંડળે પત્ર પોતાના ઉપોય મારે લઈ લીધાં છે, એટલે પત્રિકાના કાર્યાલયને પત્ર જાતવાનો ચોભ આપ્યો છે કાર્યાલયની બીજી કીડાને વ્યવસ્થા રજામાં આપી છે આ બીજી અલ્પકારી ગાંબીમા પત્રિકાની પ્રતિષ્ઠાને તો લેખ ને પદોને છે. પત્ર કાંએ રજાને તો અંધ ને દેશકાં સરમા છે

આપવા અંકમા નજાના પ્રમાણે "મધ્યમ સમ" ની બેઠે માર તાં ૧૨ થી જુદાકાં, ૧૯૪૨ ને નિ કારક ન ન છે, તેમાં થવા મંડળે ઉચ્ચતર ભાગ લીધે હતા એ બેઠેમા મધ્યમા કામકારનો અંદાસ આપવા અંધ આપવાના આનંદે. પત્રિકાની પ્રતિ સગીર રીતે કીડા પ્રમાણમા આપવા વધી નેમ છે, ને નેમ્નેના મુજવા મુજવાની આનંદ પામશે

દાદ, તા. ૧૪-૭-૧૯૪૨. અરુદેશર દે. ખખમદાર

સભ્યોને તથા સાહિત્યકારોને નિવેદન

શ્રી “ભારતીય વિદ્યાભવન”નાં મકાનો સરકારે યુદ્ધના ઉપયોગ માટે લઈ લીધેલાં હોવાથી ત્યાંથી ભવનનો તેમજ “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ”નો તમામ સામાન ખસેડી નવા લીધેલા મકાનમાં લઈ જવામાં લગભગ બે સપ્તાહ નીકળી ગયા, તેમાં અધિકારીઓ ને ખીનખીની ધણી રોકાણ ગઈ છે. એ રોકાણને લીધે, તેમજ પરિષદની “મધ્યસ્થ સભા”ની બેઠક ગયા રવિવાર તા. ૧૨ મી જુલાઈ, ૧૯૪૨ ને દિને મળી હતી, તેમાં ગયા સંમેલનનો હિમાય તેમજ પ્રકાશનોને અંગેનાં કાર્યોમાં શ્રી હરિશ્ચલ પંડ્યા બહુ રોકાયેલા હતા, તેથી આ વેળા પત્રિકાનો આ અંક ૭૫૧માં ને પ્રગટ કરતાં એક સપ્તાહ મોકું થયું છે, તે માટે અમે ક્ષમા યાચીએ છીએ.

છેલ્લા દોઢ માસમાં અંકકારો અને પ્રકાશકો પાસેથી પણ અમને પુસ્તકાલય માટે હીક સંખ્યામાં પુસ્તકો મળ્યાં છે, તે માટે એ સૌનો આભાર માનવામાં આવે છે. આશા છે કે આપણા સૌ અંકકારો ને પ્રકાશકો પોતાનાં પુસ્તકો હવે સંસ્કર મોકલતા જશે.

“ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ” માટેનાં પુસ્તકો હવેથી, અધેરી ન મોકલનાં શ્રી હરિશ્ચલ પંડ્યાને “ભારતીય વિદ્યાભવન” પીરામલ હાઉસ, પોચાખાનાવાળા રોડ, વરલી સી ફેસ, મુંબઈ નં. ૧૮, એ નવે સરનામે મોકલવાં. “પરિષદ પત્રિકા”ને અંગેના તેમજ લગ્નાન્તરને માટેના બધા જતનપહાર હમેશ મુજબ પ્રમુખને સરનામે જ કરવો.

આ અંકમાં ઉપર જણાવેલી રોકાણોને સમગ્રે ‘પુસ્તક પરિચય’ આપી ચકાવો નથી, તે આવતા અંકમાં જરૂર આપીશું.

તા. ૧૪-૭-૧૯૪૨. અરેદેશર ડૉ. ખખરકાર

શ્રી મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈના સ્વર્ગવાસ

ગુજરાત મહાગુજરાતના એક સમર્થ વિદ્વાન અને વર્તમાનપત્રકાર શ્રી મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈના ગઈ તા. ૧૧ મી જુન, ૧૯૪૨ ને દિને મૃત્યુ અવસાનની તોફ લેતાં અમને ધણી ખેદ થાય છે. આપણા પ્રતિષ્ઠિત “ગુજરાતી” સાપ્તાહિકના વર્તમાન સુધી સ્થંભ મનાતા આપણા બે વિદ્વાનો-શ્રી અંબાલાલ પુલાખીરામ ભટ્ટી અને શ્રી મણિલાલ ઇ. દેસાઈ-આજ અઢી માસના ગાળામાં આ ક્ષણભંગુર જ્યોતને છોડી ગયા છે, તેથી આપણને ભારે ખેદ ગઈ છે.

“ગુજરાતી” પત્રનો તેમજ શ્રી મણિલાલનો જન્મ સાથોસાથ જુન સને ૧૮૮૦ માં થયો હતો, અને એ પત્રને માત્ર વર્તમાનપત્ર તરીકે જ નહીં પણ સાહિત્યના એક જગતના સામયિક લેખે પણ ધણું આગળ વધારવામાં શ્રી મણિલાલે બહુ શ્રમ વેચ્યો હતો. શ્રી મણિલાલને અભ્યારી અવસ્થામાં જ ટાઇપ ફ્રિન્ડરી અને વર્તમાન પત્રના વિષયોમાં રસ લાગ્યો હતો, અને એ માટે તેમણે વિવાયતથી ખાસ પુસ્તકો વગેરે મંગાવીને એ વિષયોને લખી ધણું જ્ઞાન સંપાદન કીધું હતું.

પોતે એન્જિન્યર થયા પછી ઇ. સ. ૧૯૦૮ થી પોતાના પિતાની સાથે તેઓ “ગુજરાતી” પ્રેસમાં જોડાયા હતા, અને ત્યારથી ઇ. સ. ૧૯૨૯ સુધી તેમણે “ગુજરાતી”નું તંત્રબહુ બાહેરી ચલાવ્યું હતું. “ગુજરાતી”નો જન્મપ્રતિ. “દીનાળીનો સાહિત્ય અંક” પણ તેમણે જ શ્રી અંબાલાલની સહાયથી ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં પ્રથમ પ્રગટ કર્યો ને ત્યારથી એ અંક ૬૨ વખતે આજ સુધી પ્રગટતો રહ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રથમ શ્રી ઇચ્છારામ દેસાઈએ અનેક રીતે ધણું પ્રુષ્ટ કીધું અને ત્યાર પછી તેમના સુપ્રેરોએ આજ સુધી એ શુભ કાર્ય ચાલુ રાખ્યું છે, અને તેમાં ધણી પ્રવૃત્તિ કીધી છે.

શ્રી મણિલાલ વિદ્યાના ઉપાસક અને ખરેખરા વિદ્વાન હતા. અંગ્રેજ, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષાના ત્રણેય એમણે વાચન વિવિધ અને વિશાળ હતું. કાંઈ પણ વિષય પર લખ્યા પહેલાં તે વિષય પરનાં અનેક નિશ્ચય પંડિતાનાં પુસ્તકોનો તેઓ અભ્યાસ કરતા. તેમની સ્મરણશક્તિ પણ ધણી સતેજ હતી અને વાર્તા-લાપમાં પણ તેઓ અંગ્રેજ, સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાંથી ઉદાહરણો મેળે મેલી જતને પોતાના વ્યક્ત્યને પુષ્ટિ આપતા પ્રતિદાસનું જ્ઞાન પણ એમને ધણું સાડું હતું. સનાતન આયુષ્યમાંના પવિત્ર ત્રણેય વાચન ને અભ્યાસ પણ તેણે તેણે ન હતું. અને બધી વિદ્વાતા સાથે એમણે પોતાનો વર્તમાનપત્રકાર તરીકેનો ધર્મો ઉત્તમ રીતે નિરૂપાધી ચલાવ્યો હતો. પત્રકારિત્વ માટે એમણે જ્ઞાન કેટલું બેઠું હતું તે તો એમના પત્રકાર પરિષદના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનથી જ સ્પષ્ટ થયું હતું.

શ્રી મણિલાલની સાથે મને પોતાને ૩૫ વર્ષની પિઞ્જન હતી, અને ધણી વેળા અમે કલાકો સુધી સાહિત્યના અનેક વિષયો પર વાર્તાલાપ કર્યો હતો, અને ત્યારે જ મેં એમની વિદ્વાનો અનુભવ કર્યો હતો.

એમના બાળે એમની ઉત્તરવયમા ચારી આપી નહીં.
જતા નિઘાવિયારી તો એ જીનના અત સુધી રહ્યા હતા

ગુજરાતી ભાષાના એવા એક પિતાન અને ઉત્તમ
લેખક, તત્ત્વચિંતક અને વિસ્તૃત પત્રકાર તરીકે વિખ્યાતિ
પામેલા શ્રી મણિલાલ ઇ દેસાઇ ગુજરાતી સાહિત્યના
નોંધપાત્ર કાર્ય કરી ચયા છે એમના અભ્યાસની
ગુજરાતને તેમજ એમના કુટુંબીજનોને જે ખોટ મ્મ
છે, તે માટે જોઈ પ્રદર્શિત કરીને અને તેમની પ્રયે
અમારી સ પૂર્ણ સહાનુભૂતિ દર્શાવીએ છીએ પરમાત્મા
પ્રભુ મરુમના આત્મને અમર શાંતિ પામે.

“ગુજરાતી” સાપ્તાહિકના હાલના એડિટા માયેક
અને તાત્રી શ્રી નટવરયાલભાઈને અમારી સુચના છે કે
શ્રી મણિલાલના અનેક રાજકારી, આર્થિક, માહિત્ય-
વિવેચના આદિના અગ્રણ્ય લેખોની વિવેકભર ચૂટણી
“ગુજરાતી”ના આપના અ કામાથી કરીને તે પુસ્તકાગાર
પ્રગટ કરે, જેથી એમની એ સેનાને ગુજરાતી સાહિત્યના
સ્થાપી રૂપ મળે, અને આપતા જમાનાએને પણ તે
ઉપયોગી થઇ પડે

અરવિંદશર દ્ર. ખબરદાર

સાહિત્યકારનું ધડતર

સાહિત્યકારના ધડતર માટે સ્થિતિવાદનની જિઆમ
જીમી ઉપાધિ જ પસ નથી, પોતાના પ્રાત્નના પ્રાત્ન,
મન્યકાનીન અને અર્વાચીન સાહિત્યના વાચન જ જન
નથી, એકાદ બે ત્રણના પ્રકાશનથી તેનું નામ સાહિત્ય
કારની ગણનામા આવી શકે એવી એની માન્યતા હોય
તો એ પણ બુનબરેલી જ છે

સાચો સાહિત્યકાર આદ્યજન વિદ્યાર્થી જ છે અને
રહેશે જીવનનો તે રમિયો હશે તેણે પોતાનું અતોષ
અર્પિતતા પશુ હશે તેને દર આત્મરિષામ હશે અને
સાચે સાચે પોતાની તથા પોતાના સાહિત્યની ખૂમીએ
અને ખગોંચીથી પણ તે મપૂર્ણ પરિચિત હશે પોતાના
અથવા પોતાના મિત્રમંજીવના જ નહિ, પોતાના
પ્રાંતમા જ નહિ, પોતાના દેશમા જ નહિ, પરંતુ વિશ્વ-
માહિત્યમા મૂવ કેટલું અકારો એવા અ્યાવને હર-
દમેશ લલમા રાખીને જ એ માહિત્યમન કરશે હશે.
કદી રીમા એ મહાઈ ગીત જને વિરોધીએના વમ-
જોમા તે અપવાદ જગે નહિ સાહિત્યના ઉદ્ધાર માટે
તે પોતાની પ્રિામ કાનુને જોમ આપનાં લેશ પણ
સંકોચ અનુભવશે નહિ

ગુજરાત સ ચા સાહિત્યને આપવાના કસામાં હજુ બહુ
પ્રગટ છે ‘આહો રૂપ આહો ધ્વનિ’માંથી તે હજુ પણ
મુક્ત થયા નથી વિવેચનાના બધાજ પ્રકારમા હજુ
બહુ વિકાસ થયો નથી આ કાળમાં આપણા સાહિત્યની
સર્વદેશીય ઉન્નતિ માય એવી રાહ બતાવનારની આપણને
ખાસ જરૂર છે એ માર્ગદર્શન મેળવીને સાચા સાહિત્યકારે
અવિસ્ત વેગથી આગળ ધસવાનું છે તેણે જનસ્ખાવન
સક્ષમ અવલોકન કરી તેના સુખ દુઃખ અને આશ-
અભિવાય, તેની આશા અને નિરાશાએને યોગ્ય રતરૂપમા
મૂર્ત કરવાના છે માનવની લાનતા અને મહત્તાના માનક
એને જનવાનું છે સાહિત્યના ઉદ્ધાર અર્થે એણે બેખ
લેવો પડશે વેગવ કે વગની મહેચ્છા જતી કરવી પડશે
કર્તવ્યમા એને મરજૂલ રહેવું પડશે આટલું થશે ત્યારે
સાહિત્યકાર તરીકે તેને પોતાનું ડિગ્રિમ જાળવું નહિ પડે
પરંતુ ખૂદ જનતા જ પોતાના હૃદયમા એને ચિરજીવન
સ્થાન આપશે

હરિલાલ પઠ્યા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

• નિયમો •

- (૧) આ પત્રિકા દર માસની અવવચમા બકાંગ પામે
- (૨) પરિષદના સર્વ સભ્યોને તથા સરવસ્થમાસહોને એ
વિના મુલ્યે આપવામા આવશે
- (૩) પત્રિકાના રૂટ અહીંકે પાસેથી દર અકાના ત્ર આના તથા
વર્ષના લગાવઅના રૂપિઆ મે અમાઉથી સેન મા આપશે
- (૪) નમૂનાનો બન્ક મફત મળશે નહિ
- (૫) સરસ્થાએના અદેશથી તેમજ અન્ય સહિત્યપ્રવર્તિ
માટેના લેખો પ્રમુખશીને દર માસની આખર સુધીમા
જીટ, પારસી કેલેબની, બમે ન્યામે- દેશ દાદર, (સુખમ)
ઓકલી આપવા વિનવિ છે આ પત્રિકા અંગેની
સમયો ચત્રવ્યવહાર પણ એ જ પારમાને વચે
- (૬) પત્રિકા પુરવઠાવય માટેના પુરવઠાકો શ્રી દરિદ્ર લ પ આ
ગુજરાતી સાહિત્ય પત્રિકા કાર્યકર. વારતાનિ નિરામવ દ,
ચિરામવ દાકેત, પોષખાનપણા રોડ, વરડી સી ફેન્સ,
સુખમ-૧૮, એ સરનામે દવાલથી કે દામોદામ પહોચાવવા
અને એ મળેને પત્ર પ્રમુખશીને તેમને સરનામે લખવે
- (૭) પરિષદના સભ્યપદની ચા પત્રિકાના લગાવઅની રૂપા
પ્રમુખશીને સરનામે, અથવા પરિષદના મારીને રબ, દમમ
રડીક, કોડ, સુખમ- એ સરનામે મેડાવી આપવી

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	પ્રકાર	કવિ	પ્રકાશક	કિંમત
૧૯	રાજો પ્રતાપ (પાવની આદિતિ)	નાટક	મૂળ શ્રી દ્વિવેન્દ્રવાચ સંચય અનુવાદક શ્રી ઝવેરચંદ મેથાલી	શ્રી ૨૨મી સ્વર્ણ કાવ્યલક્ષી ગાંધી રસ્તા અમદાવાદ	૨- ૮-૦
૨૦	સોરઠીની રસધારા ભાગ-૩ (નીચ આદિતિ)	લોક કથા	શ્રી ઝવેરચંદ મેથાલી	"	૨- ૦-૦
૨૧	સોરઠી વપાવગીઆ ભાગ-૧ (છઠ્ઠી આદિતિ)	સાંસ્કૃતિક	"	" કાવ્ય પૂર્ણ ૦-૧૨-૦ પાક પૂર્ણ ૧- ૦-૦	
૨૨	ભાગ ૨ (ગાંધી આદિતિ)	"	"	" કાવ્ય પૂર્ણ ૧-૧૨-૦ પાક પૂર્ણ ૨- ૦-૦	
૨૩	સોરઠી, તારા વહેતા પાણી (આદિતિ બીજી)	નવલકથા	"	"	૨- ૮-૦
૨૪	વિવેચના	સર સચિ નવલકથા	શ્રી ગુણિયાવ ન સાંઘ	"	૩- ૦-૦
૨૫	સહનશીલ મુદ્દરી અથવા ત્રિયાલેખ	નવલકથા	આનાન્દરામ બહેન બી મહંમદ લીમણભાઈ પાનમકોટ	આનાન્દરામ	૨- ૦-૦
૨૬	અમલનો ફરેરનો	ધર્મનિત્ય	બહેન બીખાઈ લીમણભાઈ પાનમકોટ	લેખક	૧૫મી નવી
૨૭	The Future of Music in Bombay	આવન	Prof G. S. Ramani	—	—
૨૮	Forty five years in Music (1886-1931)	—	બહેન બી મહંમદ લીમણભાઈ પાનમકોટ	લેખક	—
૨૯	Fifty five years in Music (1885-1935)	—	"	"	—
૩૦	માર્કે માતાજી	કુંડીબની તારાગીત	મહુમ બાઈ આવાળઈ લીં પાનમકોટ અને લીં લીં પાનમકોટ	બી બી પાનમકોટ	બે
૩૧	મારી આંધી સળીની સાહિયરેવા (૧૮૯૦-૧૮૯૯)	આત્મકથન	બહેન લીખાઈઈ લીં પાનમકોટ	લેખક	"
૩૨	મેની બચાવ	—	"	"	"
૩૩	મનુષ્ય	કવિતા	શ્રી મેહિનીચંદ	શ્રી ચૌહાણવાલે ઈ બહે ૨૦૧૪, મહાવરેમીની પેળા, રાયપુરા અમદાવાદ	૨- ૦-૦
૩૪	Selections from Classical Gujarati Literature Vol I	સંપાદન	ડૉ બેન્ચમન દાસ મે તારાપોરવાળા	કલકત્તા યુનિવર્સિટી	૫- ૦-૦
૩૫	" Vol II	"	"	"	૦- ૮-૦
૩૬	" Vol III	"	"	"	૬- ૦-૦
૩૭	નવનમ સોરઠી (બીજી આદિતિ)	નવલકથા	શ્રી મેહિનદાસ ડૉ રાયપુરા	લેખક	૧- ૮-૦
૩૮	લખચેરી	"	"	"	૨- ૮-૦
૩૯	ખરેરનો અરેરો	કાવ્યસંગ્રહ	શ્રી બેન્ચમન મહેતા	"	૦- ૩-૦
સામયિકા					
(૧-૨)	The Indian P E N	ગુજ ને જીવાઈ	૧૯૪૨		
(૩)	પુસ્તકાલય	ગુજ	૧૯૪૨		
(૪-૫)	ઊર્મિ અને નવસ્યના	મે ને ગુજ	૧૯૪૨		
(૬-૭)	કવિતા	ગુજ ને જીવાઈ	૧૯૪૨		
	પુસ્તકાલય	જીવાઈ	૧૯૪૨		
	ગાંધી (પાક્ષિક)	જીવાઈ	૧૯૪૨		

૮મી અને પ્રકાશક "ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ" તરફથી શ્રી ચીમનલાલ ચક્રભાઈ રાહ
કુંદક પુસ્તકાલય એન. પરમાર, રેલ્વેસ પીપલ પ્રેસ, ૧૩૮, મેડોન સ્ટ્રીટ, કોલ્ડ, મુબાઈ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સેવા એ જ કૃપા અને સેવા એ જ સ્વર્ગ

પુસ્તક ૧ : અંક ૮

સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૨.

મૂલ્ય મણી આના
વર્ષના એ રૂપિયા

“જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત”

સાહિત્યનો એ ઠવાડ

દરેક દેશનું સાહિત્ય તે દેશની મોંઘી મીસસ છે, તેનું પવિત્ર ધન છે. એ મીસસને બાંધવનો, તેમાંથી ગ્રેસણા લેવાનો, તથા તેની જાદુ કરવાનો તે દેશના પ્રત્યેક ભ્રમતા કે ઉમેશા, લેખકનો પવિત્ર ધર્મ છે. અક્ષરબદ્ધ વાણી એ માનવજાતિનું અમોઘ રક્ષક છે. એજ શક્તિના હઠાપણામાં ઉપયોગથી દરેક પ્રજા પોતાની સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરે છે. એ રક્ષક બેધારવાળું છે. એટલે એનો ગેરઉપયોગ કરતાં તે વાપરનારનું જ નહીં તે કાપે છે. સાહિત્યની શક્તિનું જોને યથોપયોગ લાભ નથી તે એનો દુરુપયોગ કરી પોતાના સમાજનું તેમજ માનવજાતિનું ભારે હુકમાન કરે છે.

ગત સમયના વેળાના બાપકામાં જે આ વિશ્વ પર કંઈક લખવાની બાર મૂકેને કહ્યું હતું, પછી હું બહુ દિલ્લગીર કે આપણા કેટલાક સાહિત્યકારો હજી પછી આ વિશ્વ સંબંધે બેપરવાઈ પોષે છે અને પોતાનું તથા સમાજનું : ૫ મંડું સાહિત્ય પ્રગટ કરીને ક્ષણિત્ર કરે છે. આપણાં સાહિત્યની શિષ્ટતા બળવના ખાતર એવા ગંદા સાહિત્ય પ્રત્યે મારે મારે દહ વિરોધ દર્શાવવા વગર છૂટકો નથી, અને એમ કહીને હું મારે તેમજ ગુજરાતનાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની પ્રતિનિધિરૂપ સરથા “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ” નો ધર્મ જ બળવું છું એવી મારી દહ પ્રતીતિ છે.

સાહિત્ય એ પ્રજાના સમગ્ર જીવનની તેમજ વર્તમાન અને જાણે જીવનની નિરુત્થાના તથા ઉર્મી માટેના પ્રજાના મુખ સમાન બનેલા વિદ્યાનોના અને લોકાનુભવોના વિચારોની રિહ્ત નોંધ છે. જે જોડાણ, જે લખણ કે જે ગવાણ, તે બધું જ સાહિત્ય નથી, અને એમાં સાહિત્યના કેટલાક અંશ હોવા છતાં તે શિષ્ટ સાહિત્ય બનતું નથી. કેટલાં પછી નિવાસીય માત્રિયા પોતાનાં બધાં આગળ તે બાળકનું ચારિત્ર્ય જણાડે કે તેના મનમાં મેઘ નિચાર ઉપલબ્ધ કરે તેનું સાહિત્ય-પણી તે

સંભાવણુપે, લેખણપે, ગીતરૂપે કે ચિત્ર-ચિત્ર જેવી ઝગમગાના કેટલાં રૂપે-મુદ્રાના ઈન્દ્રિયે નહીં. એ જ ખતાવે છે કે માનવજાતિની સ્વાભાવિક વશણ શિષ્ટતા અને ઉપયોગસ્વરૂપ તરફ જ રહે છે. એ વશણમાં સારામહા સંસ્કૃતિથી દેર પડી જાય છે, અને તેને સન્માન તરફ નહીં જળાય તો તે સંવત્ર મોઢા ખેસી અધોગતિને પથે ચડે છે. માનસશાસ્ત્રની આ મુખ્ય વાત આપણા પ્રત્યેક લેખકે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

વિચારની, વાણીની કે કર્મની વિશ્વાસિતા માનવ પ્રજાની ખરી મહાની શક્તિને હણી લઈ તેની અધોગતિ કરાવે તેને ગુલામગીરીમાં નીચે પાડી દે છે. દુનિયાની પ્રજાઓના ઇતિહાસ એ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. ભરત-મંદીની મહાની આત્મપ્રજ્ઞતા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રસને નામે અતિવિશ્વાસિતા પ્રગટ થઈ અને પોષાઈ ત્યારે આત્મપ્રજ્ઞની અધોગતિ લઈ અને તેને એક પછી એક હુમલો લઈ આપણી અનેક પ્રજાઓની ગુલામગીરીમાં એ હુમલ વર્ધવી આજ સુધી સમગ્રાવું પાડ્યું છે. ધીસ અને રોમની પ્રજાઓના ઇતિહાસ પછી એવું જ છે. અહીં પછી નગર આગળ એ જ વિશ્વાસિતાએ ફેંચે જેવી મહા ચતુર, છુદિશાળી અને એક વેળા બળવતે મુઠાવ-નીરી પ્રજા આજે જર્મનોની નિર્દય ગુલામગીરીમાં આવી પડી છે. આપણા આજના સુરિશિષ્ટ લેખકો શું આ ઇતિહાસ બહુલા નથી ? કે જગતના છતાં આપણી ગુલામી દશામાં અજેલવા તથા વેની મારફતે મુદરાપના સાહિત્યના સંસ્કૃતિમાં આવતાં તે તે સાહિત્યમાંનાં ગંદા સાહિત્યે જ આપણાં હૃદય અને મનનો કબજો એવે લાઇ લીધો છે કે તે આપણે છતાં આપે ન્દેહ ચક્રતા નથી અને તે દેશીયાંની મંદકાળી આપણાં પવિત્ર મદિર-ને કુગિલ કરીએ છીએ? આપણે ન્યારે આપણી ગુલામગીરી દેશનીવી દેશ કબરે રાત્રીને ઠાઠ્યા છીએ ત્યારે શું એ મુદરાપનો એકાઠ આપણે આપણે એકઠા

કરીને આપણી પ્રગતી તનુરૂપી અને મનુરૂપી બનેતો ખાસ કરી ૭ માં લેખકનપુત્રો, જરા સાનીથી વિચાર કરો કે આપણા મમમ છત્રને છ છ દેતો આ પ્રકાર શું રિસારે પાડા કે હમીને હમીને કાદવા બેવો છે?

ગાંધીજી મુરોપ અમેરિકામાં માનવશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, પ્રજાનતાશાસ્ત્ર આદિ અને શાસ્ત્રોના નામે સમાજના અશિક્ષિત, અધિક્ષિત, કુશિક્ષિત કે શિક્ષિત જના હીનજાતિઓને પેળા તેમથી માનસિક નિરાશિતા મોગવના ઇચ્છના લોક પામેથી ધનમયજરી લેવાના અભિનાય સેના કટનાક લેખકોએ નાનકયા, નાનિકા, નેનક, ગિતા, ગીત આદિથી અધમ સાહિત્ય ઉપન ક્યું છે આ અધમ સાહિત્યનો તેની મુદતની 'રમિતા'ને કાંધે મોટા ઉપન થાય છે એવો ઉપન જોઈને તેના અનુવાદો પણ ખીજી ભાષાઓમાં તેની જ પ્રતિમા પ્રીત લેખકો મારફતે થાય છે, અને એમ આ અધમ સાહિત્ય પોતાનું કુચકે ઊંચુ કરીને આખી દુનિયાની પ્રગમ કળા અને વાસ્તવવાદને નામે ભારે રિમય વાતાવરણ પ્રસારી છે એ વાતાવરણે જ આ સામિકતા, ધર્મ, મરણ, સર્વાતિપરાયણતા, સધમ, સ્નેહ વગેરે માર્ગ વનના ઉચ્ચ શુભોને દાખી દેતા માન્યા, અને પતિ-છામે આને મુરોપ, અમેરિકા, જાપાન વગેરેની સાથે આપણા જૂના મદ્ધમપરાયણ દેશો પણ મહાપુદ્ગા પડીને પોતાનું નિકદન લાવી રહ્યા છે વિચાર અને વાણીને આપણે કલુષિત કરીએ, પત્રી કમ્ લુપિત થવા વાર લાગતી નથી, અને પત્રી કુતોને રાના મૂંઝા પોતાનું મદ્ધોરજ ઉપાડે છે, અને તેમાં માથ સાથે સારાનો મદાર પણ થાય છે આપણે નિશાળમાં થીની ગવાકે "For the want of a nail the Kingdom was lost" એક ખીતીને લીધે આખું રાજ્ય પોવાયુ, એ કહેવત વિચારવાણી દુનિયાતને પણ સપૂર્ણપણે લાગુ પડે છે, અને એને લીધે આપણા છત્રને સર્વત્ર નાર થાય છે

મારે બહુ જ ખિન્નતાથી કહેતું પડે છે કે કેનાક વંશી આ વાતનાદ, માનવશાસ્ત્રના સમાજશાસ્ત્રના, પ્રજાનતાશાસ્ત્રના, આદિ અનેક ખરામોટા મદના પોગ મિદ્ધોથી જો પાડા એ એમ મા રિયા પ્રસાદથી આપણા કેના-ગારા લેખકોને પણ આપણા આદિતમાં આવો મદના આપણે છે અને હજુ તે આણે છે કાંઈના નામ દેવાની જરૂર નથી આપણા સમાજનો

કાળો અને અનુસરી વર્ગ આવા ઉચ્ચમ, અતીનિમર અને મદા આદિત્યથી રાકે છે અને તે તન્દ તેમજે જનદગમાં પત્ર વખતેનખન પોતાનો અણુગમે તથા રિસારે જનદર ક્યો છે આપણી મુત્તામગીરી અને પત્રવચનામાંથી આપણે ભારે રવન નાની, મમાનનાની કે બધુનાની ઉચ્ચ પાપગીએ મદના પ્રાપ્ત કરી રજા દીએ ભારે આપણી ઉત્ત મનિને પાછી નીચે તેડી પાની તમામ અધમ મદિત્યપ્રદતિને આપણે મખન કાંધે દાખી દેવી જોએ સામનમાં તો માન આપણી વિર્ગ જુદિશમિત જે ને દોરી જોએ મમાજની દાખી કુડપ્રદતિને પોતાથી તેને કદી બીને લાવી શકો નથી, અને સમાજ પોને જો જોએ નવી આવે તો ગમે તેવી રાતના નિની ચકીનીથી પ્રગતી નીને એ પ્રગતીનો કાર્ય છે એ કાંઈની દરતા નિના એ શરીર વૃત્તિ પડે છે

પ્રાણીમાને પોતાની ગળી દાખાની ઓગીતતી સમજ રહે છે, એ તો આપણે ધણા પ્રાણીઓને પોતે મેતુ કર્યા પત્રી તેની ઉપર પોતાના પાડા અને ધૂન ઉગાડીને તેને લાઈ દેવાની દેવ હોય છે તે પરથી જોએ છીએ એ પ્રતિમાથી જ માનવજને ધાંધે ધીમે ધર્મધર્મ, નીનિઅનીતિ, રુચ્છગ્રજા વગેરેની વાસ્તવા કાંધી છે પોતાના શરીરમાંને લાગી કેનીક કિંયાઓને માનવજને ખાનગી અને ગુમ રાખ વામા કહાપણ વિચાર્યું છે એ કિંયા વ્યક્તિને પોતાને માટે આસ્થક અને સ્થૂન આનદનપણે પાણું હોય, પણ તે બીજી વ્યક્તિની મરકાર પામેવી દષ્ટિને તો કોલ જનદ જ હેર છે વગી મમાજની તેના અનુભવથી બાંધેવી નીનિમર્માદાથી કાંઈ વ્યક્તિ પર જન તે તેજે નીતિમગ કરેનો જ ગણા સમાજના અશિક્ષિત અને અધમ વર્ગમાં આવી ગઈ કયાઓ, વાતોઓ, ગીતો વગેરે એનું બધું કાંઈ ચિષ્ટ સાહિત્ય નથી, ખ કે તે ગુડ, અશિષ્ટ અને અધર્મનીતિપોષક હોઈ સાહિત્ય જ નથી

આપણા ધણા સામિકતા કેનાક વંશી આનતા વાસ્તવવાદની ઓધે ધણી જ ગદી વાનીઓ પ્રગટ કરે છે મદા ચિત્રો આપે છે અને એ રીતે સમાજના નીચા વર્ગને તેમ જ જીવતી પ્રગતને તેના અધમ નિકારો પોતાને વધારે બીજા મતમાં ધકેરે છે આપણા કેનાક નીનિલેખકોએ આવી ઘણી વાધાભરતી વાતોઓ લખીને પ્રગટ કાંધી છે અને તેની સામે સમાજના સમજ વર્ગનો વિરોધ નોધાયા છતાં એ સમજ વર્ગને જીવવાણી,

પ્રત્યાધાતી વગેરે વિશેષજ્ઞાથી નવાજીને પોતાને મોટા માનસશાસ્ત્રી મા સમાજશાસ્ત્રી લેખે ગણવાનો દંભ પણ તેમણે કર્યો છે. વાર્તાઓમાંથી કે ગદ્ય ચિત્રોમાંથી હવે કવિતાઓનું અને ગીતોનું સાહિત્ય પણ કંટુપિત થવા માંડ્યું છે. સન્મનતા અને સંસ્કારનો ગર્વ સખતા એક બાણીતા લોકસાહિત્યકારે હમણાં “રઘિયાળી રાત”નાં લોકગીતોનો એકો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે, તેમાં કાશિવાસમાં પ્રવર્તેલાં ને પ્રવર્તતાં દેટલાંક ઉધાડાં અનિતિમય, હલકાં અને ગદાં ગીતોનો સંગ્રહ “સમાજ શાસ્ત્ર” ના દંભી એકા હેઠળ પ્રગટ થયો છે, અને તેના બચાવ પણ ‘પ્રસ્તાવના’માં કરવામાં આવ્યો છે. અમદાવાદના સાપ્તાહિક “પ્રજ્ઞાધુ”એ તેના ચર્ચ તા. ૩૦ મી ઑગસ્ટ, ૧૯૪૨ ના અંકમાં એ સંગ્રહમાંનાં આ ગીતો પ્રત્યે પોતાનો સાચો વિરોધ પ્રગટ કર્યો છે, તે જોઇ અમને સંતોષ થાય છે. આપણાં બીજાં સામયિકા પણ આવાં હીન ગીતોના સંગ્રહની યોગ્ય રીતે “ખખર” લેશે તો તે સાહિત્યને ઉપકારક જ થશે. ગમે તેવા મોટા કે લોકપ્રિય લેખકને સમાજનો એકવાડ સંગ્રહ કરવાનો પરવાનો મળી જતો નથી. એવા સંગ્રહથી કે એવા ગદા લેખોથી કે વાર્તાથી સમાજની ધણી કુસા ન થાય છે. એવો એકવાડો તે જ્યાં હોય ત્યાં જ સખાવા દઇ તેને વધારે પ્રસારતો આટકાવવો જોઇએ. આપણા શરીરની, કુટુંબની કે સમાજની શરમ તો શ્રમ રાખવામાં અને તેને ત્યાં જ ડામી દેવામાં આપણું એવ છે. લોકરિવાજ, લોકગીત, કે લોકવાર્તાનું એકલસ મર્ચાંદમાં જ સાહિત્યમાં સ્થાન હોઇ શકે છે. કાઇ પણ વાદને કે શખને નામે એવું પ્રકાશન અનિચ્છિત, અપરિચિત અને મહા હાનિકારક જ બને છે. એ તો આપણા સમાજની શરમ છે, તેનો એકવાડ છે, અને એવા એકવાડને સાહિત્યમાં સાવવો એ નિર્મળ માનસનું કાચું નથી વિચાર ને વાણીની કંટુપિતતા જ કાચની કંટુપિતતામાં પરિણમે છે. આ જાતની ફરિયાદ હમણાં પાશ્વર્ય દેશનાં સાહિત્ય વિષે પણ ત્યાં ખૂબ થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની શુદ્ધિ ને સ્વચ્છતા જાળવવાના શબ્દ હેતુથી જ હું આ લખું છું. ધન કમાવાના માર્ગ ધણા છે, પણ એક આખી પ્રજાના મનને ને આત્માને બગાડી તેને અધોગતિ પર લઇ જવાનું પાપ મહા ભયંકર છે. મારા લેખકજાન્યોને, અને ખાસ કરીને સામયિકમાંના લેખકોને ને તેના તંત્રીઓને મારી આમદભરી વિનંતિ છે કે આપણી સૌની વિશુદ્ધિ અને

ઉન્નતિને ખાતર એવા લેખો લખવાથી, લખાવવાથી ને પ્રગટ કરવાથી બાધ આવવું, અને સમયને અતુલસરીને આપણી ઉન્નતિ કેમ જલદી થાય તેના નિર્મળ વિચારોથી જ સાહિત્યને વિખૂંપિત કરવું. પ્રભુ સૌ લેખકજાન્યોને સન્મતિ આપે!

દાદર, તા. ૪-૯-૧૯૪૨ અરદેશાર ફ. ખખરદાર

પરિષદ પ્રવૃત્તિ

આરે સંજરમાં મોટાં તોફાનો થાય છે, ત્યારે તેમાં તરતી બધી નૌકાઓની જે ડામાડોળ ને ચિંતાતુર સ્થિતિ બને છે, તેવી જ સ્થિતિ આપણા દેશની અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતી સંસ્થાઓની પણ હાલમાં થઇ પડી છે. ઉચ્ચ રાજકારણે, દેશના ક્રાન્તિમય વાતાવરણે અને મહાયુદ્ધથી પરિણમતી અનેક વિડંબનાઓથી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને પણ કેટલેક અંશે સ્થિર થતી આપણે જોઇએ છીએ. આવી વખતમાં આપણાં કેટલાંક સામયિકોમાં સાહિત્યકારોને પણ સારીયાડી સૂચનાઓ આપતી જાય છે, અને કેટલાંક પત્રોએ તો સાહિત્ય પરિષદને પણ ચાલુ વાર્તાવરણમાં ઝંપલાવવાની આગેવાની લેવાની સૂચના કરી છે. દેશની સામાન્ય લાગણીએ કેટલાક ભાગમાં જે ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, તેમાં આપણા યુવાન સાહિત્યકારો પણ તન્મય થઇ જાય, અને રાજકારણ સિવાયની બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓને ગૌણ રૂપ આપે એ સ્વાભાવિક છે. એ સાહિત્યકારોની આ ધમસ પ્રત્યે હું માનની નજરથી જોઉં છું.

યુદ્ધથી, રાજકારણથી, ક્રાન્તિથી, સ્વતંત્રતાની ઝંખનાથી ઉત્તર થયેલી પરિસ્થિતિમાં કે એવી બીજી કાઇ પણ પ્રવૃત્તિમાં હું તો થીંગીતાઇમાં વળ્યુંવેલા અને થી ભરથોરત સાહજના પવિત્ર ગાથામાં ગાયેલા ‘ધર્મ’ને જ મુખ્ય સ્થાને ચૂકું છું. માનવસ્વભાવ પોતાની માન્યતાને તથા પોતે માની લીધેલી ને અપનાવેલી પ્રવૃત્તિને જ સૌથી અગત્યની ગણે છે, અને એ એમ ગણે છે તેથી જ એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ પેપાય છે અને પ્રગતિ પણ કરે છે. યુદ્ધમાં કે ક્રાન્તિમાં તો બધી જ પ્રવૃત્તિ આપણી હઝળ વિરુદ્ધ પ્રસંગજળથી સિંચાય થઈ જાય છે, યા તેમાં હોમાઇ પણ જાય છે. પણ વ્યક્તિનો ધર્મ તો પોતાની હુદિશકિતથી યા પોતાના ગુરની દોરવણી પ્રમાણે દોરવાય છે, અને વ્યક્તિ પોતે પોતાના આત્માની સ્વતંત્રતાનો તેની ઉચ્ચ મર્ચાંદા સુધી ઉપયોગ કરી શકે છે, તેમ સંસ્થાથી થઈ શકતો નથી. સંસ્થા તો અનેક વ્યક્તિઓએ કાઇ

બાંધેલી મર્મદામાં જ તેના સ્વરૂપને વફાદાર રહીને દર્શાવ કરી પોતાના ધર્મ બળવે છે.

સાહિત્ય પરિષદ એ સાહિત્યની સંસ્થા છે. એની મર્મદામાં રાજકારણને કે દેશની સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ સ્થાન નથી. એ તો શુદ્ધ સાહિત્યની સંસ્થા છે. અને આપણા પ્રાંતનાં હૃદયધન, છુદ્ધિધન અને આત્મધનની એ રક્ષક, પોષક અને ઉત્કર્ષક છે અને રહેશે. એ સંસ્થાનાં તથા એના જેવી જ પ્રાંતની બીજી સાહિત્ય સંસ્થાઓનાં કાર્યકર્તાઓને ધર્મ દેશની બીજી કોઇ પણ ચળવળ સાથે સાહિત્યકાર્ય ભેગરી દેવાથી દૂર રહેવાના છે. એ સંસ્થાને કોઇ પણ તરફથી કોઇપણ કારણથી અળગ પડેલો નહીં તેથી રીતે ભેગા, સંજ્ઞાજી રાખ્યા, એ માત્ર શુદ્ધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિને જ અગત્ય રાખ્યા તેના કાર્યકર્તાઓ બંધાયેલા છે. એટલે આ મુખ્ય વસ્તુને પૂરી ભેખમશરીરથી સમજીને આપણાં સામયિકા સૂચના કે દીકા કરે.

સાહિત્યકારો પોતે વ્યક્તિરૂપે તો દેશની અનેક ચળવળોમાં પોતપોતાની વૃત્તિમુજબ ભાગ લેના જ આવ્યા છે અને લેતા રહેશે. એ વિષયમાં પણ સાહિત્ય પરિષદ આપણાં સાહિત્યકારોને કોઇ રીતે પણ પક્ષગત સૂચના કરી શકે નહીં. વ્યક્તિ તરીકે સાહિત્યકારને કે સાહિત્ય પરિષદની સભ્યોને કે કાર્યકર્તાઓને પોતપોતાના વિચાર મુજબ કાર્ય કરવાની છૂટ છે. પણ તેમનું વ્યક્તિગત કાર્ય પરિષદને કોઇ રીતે બંધનકર્તા નથી અને સૌ વ્યક્તિરૂપે દેશની ઉન્નતિને અર્થે સાહિત્યમાર્ગે લેખ્યો, કાવ્યો, પુસ્તકો કે ભાષણોથી ભાગ લઇ જ રહ્યા છીએ, પથ્થરો તેને સંસ્થા સાથે કશી લેવાદેવા નથી. શુદ્ધ હો કે કાન્તિ હો, સાહિત્ય તો માનવજાતનું અમર ધન છે, અને તેની અખંડ પ્રવૃત્તિ છે. શુદ્ધને, રાજકારણ, કાન્તિને તે મનુષ્યજાતના તમામ પ્રજાને સાહિત્ય પોતામાં સમાવી દે છે અને તેમાંથી દોહન કરીને સૌને સાચા તારવી આપે છે એટલે જગતની ગમે તેવી રિયલિટીમાં સાહિત્યને અટકાવવા કહેવું કે તેની પ્રગતિને બંધ કરવા કે શિથિલ કરવા સૂચના આપવી, એ ગુત નથી. સાહિત્યને બંધ કરવા કે મુલતવી રાખવા કહેવું એ તો માનવાત્માનું ચેતન જ બંધ કરવા જેવું છે.

શુદ્ધમાં સંડોવાયેલા તમામ દેશોમાંથી આવતાં સામયિકા આપણા દીકાકારો વાંચના હશે તો તેઓ જેના હશે કે એ કોઇ દેશમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કોઇ રીતે

બંધ થઇ જ નથી; ઉલ્ટું, શુદ્ધ શુદ્ધમાંથી ઉત્પત્ત થતા પ્રજાને નિરાકરણ પોતપોતાની રીતે કરતાં અનેક પુસ્તકો ત્યાં પ્રગટ થતાં રહે છે જગતની આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યસંસ્થા પી ઇ. એન. ની પત્રિકાઓ પણ ભર દુનિયામાં હજી સુધી ચાલી રહેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિની તોંધ આપે છે. હિંદુસ્તાનના અનેક પ્રાંતોમાં પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આગવી પણ સુધી જેથી ને તેથી માટે છે, ત્યારે આપણા ગુજરાતી બંધુઓ જ કેમ ધડી ધડી સાહિત્ય પ્રગતિ બંધ કરી દેવા સૂચના હશે? વર્તમાનપત્રોનાં છંદનમાં ભડે રાજકારણ મોખરે કે મુખ્ય હો, પણ શુદ્ધ સાહિત્યને તો તેમની આવી સૂચના અસીધાય અને હાનિકારક જ છે. સાહિત્યપરિષદને તો પોતાના બંધારણ ને ધ્યેય પ્રમાણે જ વર્તવાનું છે.

* * *

“વિષસાહિત્ય મંથમાળા” માંનાં કેટલાંક પુસ્તકો લખાઇ રહ્યાં છે, અને આ માસમાં થોડાં તૈયાર થશે કે પછી તે પ્રગટ કરવામાં આવશે. બીજાં પુસ્તકોની પણ વ્યવસ્થા થાય છે.

પરિષદ પુસ્તકાલય માટે હજી પણ આપણા મંથકારો કશી વરસા સળવા નથી અને પોતાના હાથપેલા કે નવા પ્રગટ થતા મંથો મોટે ભાગે અમને મોકલતા નથી. જે પુસ્તકો અમને મળ્યાં છે તેની રીપ તો “પત્રિકા” માં પ્રગટ થાય છે. અમે ફરીથી વિનંતિ કરીએ છીએ કે સૌ ગુજરાતી સાહિત્યકારો તેમનાં પુસ્તકો પરિષદ પુસ્તકાલય માટે મોકલી આપે.

પરિષદના ૭૦-૭૫ નવા સભ્યો થયા છે. તેર નવી સંસ્થા પણ સત્ત્વ બની છે. પરિષદની સભ્ય સંખ્યા જેમ વધશે તેમ પરિષદના કાર્યને વધારે પુષ્ટિ જ મળશે. દાદર તા. ૮-૬-૪૨ અરવિંદશર ફ. ખામરદાર

સ્વ. મહાદેવસાહેબે અંગલિ

શ્રી મહાદેવભાઈનું અવગમન મને તો એક આઘાતરૂપ થયું. એ સૌમ્યમૂર્તિ મિત્રો મને ધણું વર્ષોથી પરિચય હતા. પછી તો હું માંથીજનાં નિકટના વતુંધમાં આવ્યો અને તેથી એ પરિચય ગાઢ થયો.

માંથીજની માથે રહી એમની બંધી શક્તિઓ અદ્ભુત રીતે ખીરી રહી. એમની વિવેકમુદિ અદ્વિતીય હતી. માંથીજની પાસે આવવાની અનેકવિધ વ્યક્તિઓના મહાવાસમાં એમની મુસદ્દીબીરી પણ બીડી સમજાદાર અને

સચોટ બની હતી. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં તે ગાંધીજીના પરદેશખાતાના મંત્રીનું કામ એમણે ઉપાધી લીધું હતું.

મહાદેવભાઈ ગુજરાતના અગ્રગણ્ય સાહિત્યકાર હતા. એમનું વાંચન વિશાળ હતું. એમના પ્રિય વિષયો વિવિધ હતા. ફેલીને બુદ્ધે બુદ્ધે તાલે ન્યાયતાં એમને આવડે. એમની શૈલી પર ગાંધીજીની સપ્રમાણતાનો અંકુશ હતો. અવર્ણ્યીન ગુજરાતી લેખકોમાં એ એક પ્રખર શૈલીકાર હતા. “બારડોલીનો ઇતિહાસ” જેવાં સમકક્ષીન ઇતિહાસનાં ધણાં પુસ્તકો, ધણાં લેખો એમણે લખ્યા હતા.

એમની અંગ્રેજ શૈલી પણ સુદર-ગાંધીજીની કસોટી પર ચક્રવાથી શુદ્ધ અને સંયમી. ગુજરાતીમાં ને ગત્યાગાંધ્યા પુરો સારું અંગ્રેજી લખી શકે છે તેમાં તે અત્યુત્તમ હતા. ગાંધીજીના તરફ એમની દૃષ્ટિ સર્વ ધર્મનું પરિવર્તન મલેકં કર્યાં જા. એ પ્રકારની હતી. છેલ્લાં બારે જ્ઞાતિસ વર્ષથી એમણે ગાંધીજી સાથે ને તાદાત્મ્ય સાધ્યું હતું તેની તો હતુમાનજી પણ અદેખાઈ કરી શકે. તેણે પણ સુધુપતિ સાથે આવું તાદાત્મ્ય નહિ સાધ્યું હોય.

આ જમાનામાં ગુજરાતે એકનિષ્ઠ, અર્થે સેવા-લાવી અનેક વીતરો ભેગાં કર્યાં છે એમાં મહાદેવભાઈનું સ્થાન છે.

એ ગુજરી ગયા એમાં એમના કુટુંબને અને મિત્રોને બહુ દુઃશાન પડ્યું. પણ કાયદો ગુજરાતને અને ભારતને થયો, એમનું આત્મસમર્પણ સોનેરી શાહીએ એ બક્ષેના ઇતિહાસને શોભાવી રહ્યું છે. તેઓ ને વારસો મુકી ગયા છે તે ગુજરાત જરૂર સંધરશે.

કનૈયાલાલ મુનશી

વિવેચન ત્રયોની આવશ્યકતા

[આઠાવાથી એક સાહિત્યજીવ શ્રી લાલચંકર વ. જોષીને અમને એક ધણે લાગે પત્ર મળ્યો છે, તેમાંથી તેમનું વર્તમાન સારૂં નીચે અમે પ્રગટ કરીએ છીએ. પ્રામાણિક શુદ્ધ વિવેચન ત્રયોની આપણા સાહિત્યમાં એ લેખમાં કોપેલી ફરિયાદ પ્રમાણે પોટ છે જ. આ વિષય લીડે સાહિત્ય અભ્યાસ માગી લે. છે. આપણા વિવચનસિક લેખકો આવા અભ્યાસપૂર્ણ વિવેચન ત્રયો સાહિત્ય રીતે તૈયાર કરી જલદી પ્રગટ કરે એ જ અમારી પણ નિર્નંતિ છે.]

સ્વ. મહાદેવભાઈ હ. દેસાઈ

(ખનિત).

સારા ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિ, સંજ્ઞાનતા, ભક્તચત્સલતા—ગાંધી ઉત્તમચત્સલતા હારીને પૂજ્ય. ગાંધીજી સાથે અનાથ સૌને ધરીને ગયો હતું મહાદેવ : અહીં રાત્રી જનતા સ્મરે પુણ્ય સમી તારી અંતરપાવનતા; નરી બાળશી નિર્મળતા ઉર સંધરીને હતુમાનશી ભક્ત હતું ગાંધીયુગે ધરીને ગયો ક્યાં બરવા તારી જીવનનૂતનતા ? તારી શુદ્ધિનાં વેગ હતાં રવિશાં બગાડાં, તોય બાપુની હાથ બની રહી સૌભ સમો; તેં તે બાપુની સર્વ સંપત્તિ ભરીલી ઉર, હવે વેરશે કાણુ તે રત્ન પ્રીતિ જળતાં ? વીરા ! શીખ્ય તે મુકા ફરી ક્યાંથી નેમું અમો ? બેઠવાં ધન્યતામાં પણ આંસુ જ શું વિધુરે ?

તા. ૧૦-૮-૧૯૪૨

અમરેશ્વર ફ. ખખરદાર

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સાહિત્યના પ્રકાર વાર વિવેચન ત્રયોની જરૂર છે. આપણે ત્યાં ને વિવેચન ત્રયો છે, તેમાં અવ્યવસ્થિત, ઉતાવળે લખાયેલા, બ્યાખ્યાન રૂપે કે પુસ્તકની પ્રસ્તાવના રૂપે લખાયેલા લેખો મોટા ભાગે રહે છે. ત્રણીમાં સાહિત્યના પ્રકારવાર તથા સમય સાહિત્ય સ્વામીઓની સમીક્ષા કરતા શિષ્ટ વિવેચન ત્રયો છે. પ્રો. ફેક્કેનું ‘પ્રતિભા સાયન’ પ્રો. દેસાઈનાં સ્વત્ત્વ રેલ્લન, પ્રો. કલ્કે : બ્લિક બાળિ વાદમય, લાંબેકર-બ્લિક બાળિ વાદમય, પ્રિ. બે : બ્લિક બાળિ વાદમય તથા જેલનવલ્લા નેવા ત્રયમાં સર્વદેશીય વિવેચના મળી આવે છે.

હિન્દી સાહિત્યમાં પણ પડિત શ્યામસુંદરદાસ કૃત ‘સાહિત્યાભ્યાસ’, ઉપરાંત ઉપન્યાસ કલા, નાટ્ય કલા, કદાની કલા એમ પ્રકારો પર ત્રયો છે, તેમજ ‘પ્રેમ-વૃંદા’ કે ઉપન્યાસ, ‘પ્રસાદજી નાટ્યકલા’, ‘ગુપ્તજી કાવ્યકલા’ વગેરે સાહિત્યકારોની કૃતિઓ પર વિવેચન ત્રયો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારની જાણપ ખાસ સાલે છે.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઇતિહાસની પણ ગુજરાતી ભાષામાં જરૂર છે. દિ. બ. ઝવેરી કૃત વિવેચનત્રય ૧૯૨૪ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે, અને શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી કૃત ‘ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર’ અંગ્રેજી ભાષામાં જાણનાર બક્ષિત માટે સુખમ નથી. ‘સાહીના સાહિત્ય’ ફિન્શન’ કે ‘સાહિત્ય પ્રવેશિકા’ ને ..

અધોમા અનન્ય માહિતી ભાગે જ મળી શકે તેમ કે. એને આ દ્રિદ્યતા આપજો દાગી જ નહીં

ગુજરાતી ભાષામાં 'Idioms and Phrases' ને લગતા પુસ્તકો પાંચ એમદ ભોગીનાથ ગાંધી ફ્રી પ્રેમોગ કોર્પોરેશન આપતા વિશય ભાગે જ મળી આગે કાન્ય વિવેચનના પુસ્તકો પાંચ ગુજરાતના માળીતા કનિ ખનદાર કે રામનારાયણ પાદક જેવા હેન વિદ્વાનો વિશય બીજા કોઈના ભાગે જ મળી આગે એટલે ગુજરાતી સાહિત્યના દરેક પ્રકાર પર તેમજ દરેક વચ્ચ પ્રતિષ્ઠા માહિત્યકાર પર સ્પષ્ટતા અને નિષ્પદ્ધાનાથી બિડાણુ-પૂર્વક કહેલા વિવેચનની આગે ગુજરાતમાં અનિનય આપશ્યના છે

લાલશંકર વ. જોષી,

જોષી પ્રત્યે આપણી બેદરકારી

ગુજરાતી અધોમા, સામયિકોમાં અને દૈનિકોમાં આજકાલ ભાષાની જોષી પ્રત્યે બેદરકારી વધતી જતી જોષીને દરેક ભાષાપ્રેમીને દુઃખ થશે પરભાષાના શ હો માટે સમાનાર્થ રજવાતી રખો યોજીને રખાપામાં પ્રવક્ષિત કરવાની અને એ રીતે ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાની પવિત્ર ફરજ તો પ્રત્યેક ભાષાભાષીની છે આ ફરજનું પાનન બધાથી ન થઇ શકે તે અમલ શખર તેવી વાત છે, પણ યોતાની પ્રવનિન ભાષાનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ અને શુદ્ધ લેખન તો દરેક શિક્ષિત વ્યક્તિ માટે શય છે આપણે સામયિકના કે પુસ્તકના બાલ રખરખ માટે કાળજી ધરાવીએ, એના મુદ્દાને દિલચરખ બનાવવાની તકેદારી રખાએ, ભાષાશૈલીમાં અને વિનયમદગીમાં પણ અવનવા પ્રયોગો કરતા રહીએ, તો પડી જોષી—કે જે ભાષાનું અવિભાજ્ય અંગ છે—તેને યથાર્થિત જાળવવામાં આવતી ઉદાસીનતા કેમ રખીએ છીએ? ભાષાજ્ઞાનાનું માહિત્ય અર્ધદય બીજા-ગોઠવનારાઓના દોષ કે હશે સમયનું બહાનું આપશે, 'ભાષાને શુ વગે બાર?' એમ કહીને આ વાતને જ હસી કાઢશે પરતુ તેઓએ સમયનું જોષીએ કે તેમના પર ભાષાના ઉદ્ધારની યોદી જવાનદારી છે ભાષા એમનું આયુષ છે એને કાટ ચડે કે એનું પાણી ઉતરી જાય તો એમને માટે એ શરમ જનક છે, એટલુ જ નહિ પણ એમને ધારેની જોષીમાં પણ એટલી જ ખામી આવશે જાતા તો તેમને પગલે રાની છે માઇ પણ પ્રસિદ્ધ થયેલા શબ્દ જોષીની

દષ્ટિએ અશુદ્ધ ન પાઇ શકે એવા વિશય મામાન્ય વર્ષ ૧૯૫૫ માં ધરાવે છે એને એ વિશયનો ભગ થયા ન દેવો એ તેમની ફરજ છે દમજાળ મી શકર-પ્રમાદ મારો 'બહેમાન-ગદતા' પૈતા જ અકામાં આ પ્રશ્ન પ્રત્યે મારું લક્ષ દોષુ હતુ આગે એ જ પ્રશ્નની સમજાત કું 'પત્રિકા' હાગ ફરીથી કું છું આગે મેરે નજરે પડતી જોષીની દુશ્વા જોષીને દુ વારી ગયો છુ ભવજનિએ જોને 'અમૃતામ્ આત્મન કયામ્' કહી છે એવી વાળીની આપને કેવી વિજળતા કરી રહ્યા છીએ? અમેજ કે તમજ નેવી ભાષામાં જોષીની બેદરકારી કાઇસરી લેતુ નથી જોષીની અશુદ્ધિનું આ કયક આપણે દાગુ જ રચ ગુજરાત-મહાગુજરાતના લેખકો, પ્રખરકો, તનીઓ જોષીને કાટ થયા ન દે અને ભાષાશુદ્ધિ જાળવવાના પ્રત્યે મગજ રહીને સતત જરી રાખે એવી હ આમદપૂર્વક માગણી કર છુ.

હરિલાલ પડ્યા

પુસ્તકપરિચય

શ્રી પ્રદ્વાલજી ચન્દ્રશેખર દિવાનજી કૃત અધો

શ્રી પ્રદ્વાલજી દિવાનજીના વચનમાં જોષી વિશાળતા છે, તેણુ જ તેમના ચિતનમાં બિડાણુ પણ છે શ્રીમ-અધુષન સરસ્વતીચિત 'પ્રસ્થાનભેદ' પ્રથમ સંશોધન કરી તેમણે ભાષા-ટીપ રહિત તે પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાં ભાષાનંતર લેખ પણ દિનંદ થયુ નથી એ તેમની જોષી તેડી મિદિ નથી રિસ્તત પ્રવેશકમાં તેમણે મળ અથ અને અથમર મન ધે સુદર હણાવ કરી જોક્સ નિહાંધે બાધ્યા છે આમ અદાદશ વિદ્યા નિવરતા મળ અથનું માહાત્મ્ય વધારવામાં લેખકને ખરેખર સફળતા મળી છે 'વૈદ્યાનીરી વનિતા' ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના કાળનું કાલ્પનિક ગદ્યાતક છે તેમાં નાટકના આનંદ્યક અંગે જાળવવા કરતાયે લેખનું લક્ષ તત્કાલીન વાતાવરણુ જમારના તરફ નિશાં મણુ લાગે છે લેખકે એ માટે યથારમ્ય માહિતી એમી મી છે તેરતુષ છે આયુષમાં તે કાળની વિવિધ પરિસ્થિતિ વિરે પ્રમાણુભૂત માહિતી આપી છે હિન્દુતાનના લોકો અને પ્રજો' સર ટી ડયુ હોડરોસના 'Peoples and problems of India' અથનું ભાષાનંતર છે સમિદ્યાપ-ભાગ ૧ મા લેખકે કહેલા ગુજરાતી સાહિત્યના પરિશીનના પરિણામે વિદ્વાપણુ વિવેચનનિયધો એકત થયા છે સમાજ,

કેવળી, રાજકારણ વિનં પ્રશ્નોની ચર્ચા પણ સાહિત્યને અનુનશીને થઇ છે લેખકનું મસ્તૂન અર્થેનું જ્ઞાન રચ્યો રચ્યો પ્રત્યક્ષ થાન છે આ જ્ઞાનને લીધે જ તેઓ શ્રી મ ન દ્વિ અને કવિશ્રી ખમરદારના તરફાનને સમજી શક્યા છે શ્રી દિવાનજી અજાગરપુલું મિયામા કર્યા નિના કોઈ પણ નિરાને છેડતા નથી, એવી જ એમના કટલાક નિવેચનલેખોમા આવેલું બિડાણુ આજના યુગતા નિવેચકોને માર્ગદર્શક થઇ પડશે

હ.

શ્રી, ગોકુળદાસ રાયચુરા કૃત ગ્રંથો

મદાગાસ્કરના માતીતા લેખક શ્રી ગોકુળદાસ રાયચુરાની લેખકારી આહિરનેનાથી આજે કોઇ ભાગ્યે જ અજાણ હશે તેમનું શાસ્ત્ર તે લોકસાહિત્યના નિત્યનૂતન રસધાનને લીધે છે ના નીમ વર્ષથી કાર્યાવાડમા પ્રેર થેર સમાન સ્થાન ભોગ લા રહ્યું છે, અને સોરઠના પ્રેમ-તૌરને આલેખી આવેખી તેમની કુડીનધ નનનમ્યાઓ પણ એટલા જ સ્પષ્ટ પચાય છે યુગસમા વચના લ ન ધતિહાસને લગતી શ્રી રાયચુરાએ આજી દમે લખેલી નનનકથાએમા 'નનન સોરઠ' આઠમી છે આખીને નનનમ્યાની કે દ્રતી' લખના જગતશ્રેષ્ઠ અને તેમની પુત્રવધુ ઉજમના સુરેખ અને માનાહ પાત્રોદ્ધાર બક્ષા થઇ છે, કથારમને સાઘત જળનનામા આ નનનમ્યા મજા થઇ છે 'લખેશ્વરી' મુખબના બાપારીવર્ગનું જીવન ચીતરે છે જૂની પેઢીના દુષ્ણો અને નવી પેઢીની સંસ્કૃત ધર્મતી સમાજ સુધારણા લેખક, સાહા અને સરળ કથનમા નક્કા કર્યા છે, અને કોઇપણ રચ્યો સીધો ઉપદેશ નહિ આપ્યો હોના છતાંપે સાચી સમૃદ્ધિ તો સરકારની જ હોઇ શકે એ વાત સહેજ પણ ક્ષાક્ષિત વહોર્યા નિના લેખક વાચકમા મગજ પર ઠપ્પલી શક્યા છે

હ.

વૃતસંચય

ભારતીય નિવાસન (વરતી, મુખબ ન ૧૮) તરૂંથી શ્રી કૃપાનાન મુનશીના સપાદન નીચે એક મુખપત્રિકા (મસિક-હિદી) શ્રાવણ-૧૯૯૮ થી શરૂ થઇ છે તેમા લવનની તથા અન્ય સંશોધનમર્યાદાઓની પ્રતિષ્ઠા તથા સંશોધનને લગતા સહિષ્ણુ લેખો અને વાર્તાનાપોનો સમાવેશ થશે છે

'ઇન્ડિયન ઈસ્ટરિકન રેકૉર્ડઝ કમીશન' ની મહીમૂર યુગને મળેલી અઘરખી ગેડકમા ફાધર હેરાસના સ્વયન મુજબ હિંદુમાની પૌરુષીય મરદાર દ્વારા પ્રકાશિત અને છે ના એ વર્ષથી બધ પડેન 'Arquibo Portu- gues Oriental' તે ફરીથી શરૂ કરે એની ભનામણુ કરામને નિર્ણય થયો હતો છતિજામના સંશોધક માટે આ પત્ર મુનનાન સામગ્રી પૂરી પાત્રુ આનુ હવુ અને સર જહુનાય સરકાર જેના પ્રથમ પક્તિના છતિ હાસવિશારદે પણ તેની સેવાની તાજેતરમા ખૂબ મરસા કરી હતી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

[સોસાયટીઝ રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ સન ૧૮૬૦ના એક્ટ ન ૨૧ની રૂએતા ૧૬મી માર્ચ ૧૯૭૩ના રોજ રજીસ્ટર થયેલી]
કાર્યાલય - ભારતીય વિદ્યાભવન, નવમું / શત, અધેરી (સુબધ) હાવમા વરલી, મુબ-૧૮
પ્રમુખ - શ્રી અરેશર ફરામજ ખખરદાર
ઉપપ્રમુખ - સર ચીનુભાઈ માધવવ સ જેરાને
મંત્રીઓ - શ્રી યીમનવાળ પક્કાઈ સાહ, શ્રી યગનવિહારી મહેતા, ડૉ રમકુલાય ચાલિસ, શ્રી ચેતન્યપ્રસાદ દીવાનજી, શ્રી ડેલરાય માકડ, ડૉ મહિલાય પટેલ
પ્રમુખમંત્રીઓ - શ્રી યોતીચંદ જિરધવાલ માપડીયા, શ્રી વસંતરામ જમીનવત્સલ વઘીવ
સભાસંદોના વર્ગ (૧) આપ્રથમતાઓ, (૨) આજીવન સભાસંદો, (૩) સામાન્ય સભાસંદો, (૪) સરના સભાસંદો
સંસ્થા સભાસંદોની નામાવલિ (૧) સાહિત્ય સહ, સુબઈ, (૨) સહિત્ય સભા, વોલેપાલો, (૩) નર્મદ સાહિત્ય સભા, સુરત, (૪) ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, (૫) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સંસાયી અમદાવાદ, (૬) ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ (૭) ગુજરાત એન્યુકેશન સોસાયટી, કરાચી, (૮) સહિત્ય સભા, ભાવનગર, () ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ કલકત્તા, (૧૦) ભારતીય વિદ્યાભવન અધેરી
આજીવન વર્ષમાં નવા નોધાયેલા સંસ્થા સભાસંદો : (૧૧) નવરોસજી પાલિયા કોલેજ, સુ સા મંડળ, પુના, (૧૨) ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ, કોલેજ, નારાયી, (૧૩) શરૂકેવ હાઈસ્કૂલ, ઘાટકેપર, (૧૪) ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ, સેકે ડેવિયર્સ કોલેજ, સુબઈ, (૧૫) સરસ્વતીસંદન, સંદનવાડી, (૧૬) સેવસથ, દીલ્લી જે પાનથુપુર (૧૭) પારસી લેખક મંડળ, આરોડ, મુબઈ, (૧૮) અધેરી સાહિત્ય સભા, અધેરી, (૧૯) શ્રી સેક મધવપ્રસાદ અમરસી હાઈસ્કૂલ, ગુજરાતી વિદ્યાર્થી મંડળ, અધેરી, (૨૦) શ્રી હસરાજ મોરારજી પંચક રેડન, અધેરી, (૨૧) ધી બેર મેન લીમ, સુરત, (૨૨) ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ, કોલેજ, સુરત, (૨૩) ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ, કેળાપીઠ, સુરત

ભારતીય સંસ્કૃતિ નિમંથ હરિકાંઈ

ભારતીય વિદ્યાભવન તરફથી ભારતીય સંસ્કૃતિના કાંઈ પણ વિભાગ ઉપર મૌખિક નિમંથ લખી મોકલવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવે છે. આ નિમંથ સંસ્કૃત, દિંદી કે અંગ્રેજીમાં લખાયેલા હોવા જોઈએ. નિર્ણાયક મંડળે સર્વોત્તમ ફરિયાદો નિમંથ માટે રૂ. ૧૫૦ ની કિંમતનો એક મુનથુચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવશે અને પંડીના ચાર ઉત્તમ નિમંથો માટે દરેકને રૂ. ૨૫ ની કિંમતનો એક ચૌધચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવશે.

• શરતો •

(૧) નિમંથ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૨ ના અંત સુધીમાં મળી જવો જોઈએ, (૨) પુસ્તકો સાધકમાં રાખવાથી એક બાજુ ઊપેચાં આચરે ૧૪૦ પાનામાં નિમંથનો સમાવેશ થવો જોઈએ, (૩) મુનથુચંદ્રકને પાત ફરિયાદો નિમંથનો કોપીસાઈડ જરા પાસે રહેશે. વધારે માહિતી માટે મંત્રીશ્રી, ભારતીય વિદ્યાભવન, વરદી, મુંબઈ ૧૮, એ સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવા વિનંતિ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

• નિયમો •

- (૧) આ પત્રિકા દર માસની અંધરતમાં બહાર પડશે.
- (૨) પરિષદના સર્વ સભ્યોને તથા સંસ્થાપનાસભ્યોને એ વિના મૂલ્યે મ.પ.ચમાં મ.પ.શે.
- (૩) પત્રિકાના છૂટક માંદકો પાસેથી દર અઠવાળે ત્રણ આના તથા ચપાના લઘાનમના રૂપિયા એ અમાઉથી લેવામાં આવશે.
- (૪) નમૂનાનો અંક મફત મળશે નહિ.
- (૫) સંસ્થાએના અહેવાલો તેમજ અન્ય સાહિત્યપ્રતિ અંદાજે લેખો પ્રમુખશ્રીને દર માસની આખર સુધીમાં ૭૮૮, પારસી કોલોની, બમે જમશેદ રોડ, દાદર, (મુંબઈ) મોકલી આપવા વિનંતિ છે. આ પત્રિકા અંગેનો સંપર્કો પત્રવ્યવહાર પણ એ જ સરનામે કરવો.
- (૬) પરિષદ પુસ્તકાલય અંદરનાં પુસ્તકો થી, પરિષદ પ.ચ., ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય, ભારતીય વિદ્યાભવન, વિદ્યામલ દુરુષ, ચોખાનાવાળા રોડ, વરદી સી ફેસ, મુંબઈ-૧૮, એ તરફ જે કાંઈકાંઈ કે કાંઈકાંઈ પહોંચાડવાં અને એ મટેલો પત્ર પ્રમુખશ્રીને તેમને સરનામે લખવો.
- (૭) પરિષદના સભ્યપદથી આ પત્રિકાના દર માસની રકમ પ્રમુખશ્રીને સરનામે, અથવા પરિષદના મંત્રીને રૂ. ૨૦, હપમ રૂ.૧૨, કે.૯, મુંબઈ એ સરનામે મોકલી આપવી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પુસ્તકાલય

• પ્રાપ્તિ સ્વીકાર •

અંક - પુસ્તકનું નામ	પ્રકાર	કર્તા	પ્રકાશક	કિંમત
૮૦ Neem Tree	કવિતા	શ્રી જગદીશ મહેતા	લેખક	૧-૦-૦
૮૧ કાણુ માધાં મુલ્યે ?	"	શ્રી લ. હા. નયેગાંધી	લેખક	૦-૩-૦
૮૨ જોવાએની પગદંડી કેટલીક અનુભવ વાર્તાઓ	"	સ્વ. ગોઝાં	શ્રી. લ. હા. નયેગાંધી	૧-૦-૦
૮૩ ગુજરાતના દત્તિહાસની આસી બલકાળો	બલકાળો	શ્રી ખડેરાવ માનાજી પવાર	ગાંધી સહિત્ય મંદિર	૦-૪-૦
૮૪ મુક્તિના રાસ	રાસ	શ્રીમતી બેલાત્તા શુક્લ	લેખિકા	૦-૪-૦
૮૫ હિંદુ જીવનદર્શન	તત્ત્વજ્ઞાન	મુજ લેખક: શ્રી સર્વજીતી રાધાકૃષ્ણન, અનુવાદક: શ્રી ચંદ્રશેખર પ્રા. શુક્લ	નવજીવન પ્રકાશન મંદિર	૦-૧૦-૦
૮૬ પ્રતિજ્ઞા	નવલકથા	શ્રી ધનશંકર હીરાચંકર ત્રિપાઠી	અધિપતિ: ગુજરાતી પંચ	૨-૦-૦
૮૭ મનન અને મનત્યો	નિમંથો	શ્રી રતનલાલ વિ. ખાંડયાલા	લેખક	૦-૮-૦
૮૮ પોલકી	ખજાનાં	શ્રી હરિલાલ પંડ્યા	બાલવિનોદ કાર્યાલય : મવાડ	૦-૩-૦

સામયિકો

૧ જ્યોતિર્ધર	ઓગસ્ટ ૪૨
૨ ગાંધીવંશ	૧-૮-૪૨ તથા ૧-૯-૪૨
૩ The Indian P. E. N.	ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૨
૪ પ્રકૃતિ	ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮
૫-૭ કવિતા	ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૨
૮-૯ ગિમિ અને નવરત્નો	જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૪૨
૧૦-૧૧ રાજકંડ (પાર્શ્વિક)	૧૯૪૦-૪૧

તંત્રી અને પ્રકાશક: 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' તરફથી શ્રી ચીમનલાલ ચક્રવર્તી સાહેબ
સંપાદક: પુરુષોત્તમ એન. પારમાર, રહેલુ પીપલ પ્રેસ, ૧૩૬, ચેંગોટ રસ્તા, કોઠ, મુંબઈ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સેવા એ જ કૃપા અને સેવા એ જ સ્વર્ગ

પુસ્તક ૧ : અંક ૧૦ { નવેમ્બર ૧૯૪૨ { મુલ્ય ત્રણ આના વર્ષના બે રૂપીઆ

“જ્યાં જ્યાં જશે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત”

“સાહિત્ય ચર્યાનું ચવચવ”

ગઇ તા. ૧૫ મી ઑક્ટોબર ૧૯૪૨ ના મુંબઈના સાપ્તાહિક પત્ર “ગુજરાતી”માં ઉપલા મથાળા હેઠળ શ્રી વિજયરાય ક. દેસે સાહિત્ય પરિષદ માટે કેટલીક કડવી ટીકા કીધી છે, અને તે માટે મને અનેક ટેકાણેથી પૂછવામાં આવ્યું છે. એઓ લખે છે:

“સાહિત્ય પરિષદ”માં ખુબ લોકશાસન નથી એના ફરિયાદ કરનારા પરિષદની બહારની બહાર કેમ રહે છે, સભ્ય બની એને કેમ સુધારવાનો ચલ કરતા નથી એમ પુછાય છે એ સવાલ જવાબ છે એટલે નિર્દોષ નથી. એવો ચલ કરનાર શ ઉમાશંકર મહેરે ત્રણ જાણેના બહાર મથેલો અનુભવ એમને થાય છે તે બાજુ છે કે હાલના પરિષદ નેતાઓમાં પ્રાથમિક સૌજન્યનો પશુ અભાવ છે. મહેરે મહેરે * * * સત્તાનો ધૂષ્ટને નિકળજી દુરુપયોગ”તો પરિષદ ન એવા રીતે ઢગલાં કરે છે કે તેના અધિકારી મંત્રીમાં તેણે બહુ મુશ્કેલ સાહિત્ય-સેવકો ગુજરાતમાંથી મરી પડ્યા હોય તેમ, વેપારીઓ અને ઉદ્યોગવીરો ભરવા માંડ્યાં છે.” (હાજા અક્બર અલે કીયા છે)

આ આક્ષેપો નવાતેવા નથી. “હાલના પરિષદ નેતાઓમાં” શ્રી. વિજયરાય ને અને મળતા હોય તો તે તેમનો પશુ ભ્રમ જ છે, કારણ કે પરિષદના હાલના પ્રમુખ તરીકે હું તેનો અરેખરો “નેતા” છું જ નહીં. પશુ નેતાઓમાં તો “મધ્યસ્થ સભા” અને તેણે જ નીમેલા મંત્રીઓ છે, અને એ સૌના અરેખરો નેતા તો આપણા આધુનિક ન્યોતિધર કૈનાલાલ મુનશી જ છે. હું તો અકસ્માતરે પરિષદનો પ્રમુખ નીમણો, અને તે રૂપે માત્ર ઉપલા નેતાઓ અને કરવા દે તેટલી સેવા કરી છૂટતો પરીણનો તેમજ ગુજરાતનો સેવક છું.

શ્રી. વિજયરાય જેવા સભ્યજન “સૌજન્ય”ની વાત કરે એ તો જાણે કીક છે. “હાલના નેતાઓમાં” કરીને એઓ લખે છે તેમાં એઓ કાને કાને સંબોધી લખે છે તે એમણે રખડ કરવું હતું. શું હાલના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખમાં એમણે “સૌજન્યનો અભાવ” જોયો છે ?

એક લોકશીડી એમણે આમ બધાને જ પ્રહાર કરવો એ શું એમના “સૌજન્ય”ના પ્રતીકરૂપે છે? હશે. ગુજરાત એમને એ ક્યાં નથી ઝોળખતું ?

પશુ આપણે મુખ્ય મુદ્દાની વાત પર આવીએ, એમના વિચારવિધાનમાં ક્યાં ક્ષતિ છે તે તપાસીએ. એઓ લખે છે કે “સાહિત્ય પરિષદમાં ખુબ લોકશાસન નથી,” તો લોકશાસન શું તે તો એમના જેવા વિદ્વાન જરૂર સમજતા હોવા જોઈએ. સાહિત્ય પરિષદ કોઈક વ્યક્તિની કે વ્યક્તિઓની શું ખાનગી સંસ્થા છે, કે તે ગુજરાતવારના સાહિત્યકારોની સંસ્થા છે? પરિષદ પશુ ગુજરાતની ખીણ કોઈ પશુ સાહિત્યસંસ્થાના જેવી જ સાહિત્યસંસ્થા છે. પ્રત્યેક ગુજરાતી એ સંસ્થાનો સભ્ય થઈ શકે છે. હવે “લોકશાસન” પ્રમાણે એ સભ્યો થાય અને એ સભ્યો એવું બધાચણ રચીને તે પસાર કરે ને તે પ્રમાણે એ સંસ્થા ચલાવવા “મધ્યસ્થ સભા”ની સર્વ સભ્યો ચૂંટણી કરે ને પછી તે “મધ્યસ્થ સભા” પોતે પાછી કારોબારી મંત્રીઓની ચૂંટણી કરે. એટલે આ “લોકશાસન” છે કે નહીં ? અને એ “લોકશાસન” પ્રમાણે બધી સત્તા “મધ્યસ્થ સભા”ને જ મળેલી છે ને તે પ્રમાણે તેના મંત્રીઓ-કારોબારીઓ-પરિષદ ચલાવે છે. પરિષદનો એ બે વર્ગ બદલાતો પ્રમુખ તો આજ સુધી એટલા બાજે માત્ર “સમ્પન્ન” પૂરેના જ હતો. અને પરિષદના બધાજણમાં પ્રમુખનું આટલો પૂરું જ નામ છે. પ્રમુખને કારોબારીની સત્તા નથી કે તે કશું કરી શકતો નથી. હું જણું છું કે આ “મધ્યસ્થ સભા” સર્વાધિકારી છે, ને તેના નીમેલા મંત્રીઓ પશુ સર્વાધિકારી છે. પરિષદની સેવા આટલી “પત્રિકા” પૂરતી હું કહું છું તેમાં પશુ આ મંત્રીઓ તરફથી કરી સદાવતો તો નહીં જણુ એવરવાણનો જ મને અનુભવ થયો છે. મારાં પત્રોના ઉત્તર સરખા આપવાની એમણે જરૂર

નેહ નથી હશે હું, તો એવક છું, પરિવરને “નેતા”
 છુજ નહીં, એટલે આ બધું ‘સાંભળ્ય’ હું ગાંધી
 જાઉં છું એક વર્ષથી : ઘણી વાતો-પરિવરની કાવ્ય’
 પદ્ધતિ પર ટીકા રૂપે—સાંભળતો આત્મો છું, અને
 અંદરની વાતના અત્તાનથી ધણી બધું શ્રી વિજયરાયની
 જેમ મારા સાંભળ્ય પર પણ સવાન ઉદ્ધવતા હશે પણ
 આ એક વાંચી ‘સમેલન’ના અને પ્રમુખપદના કળરૂપે
 હું વિશેષ માદગી વહોરીને પધારી પર દોવા છતાં ને
 કાંઈ સેવા આપી રહી છું, તેમા તો મેં સાંભળ્યોને
 નેહથી જ સત્કાર્યા છે

પરિવરમા ખરા લોકશાસનની આશા ને શ્રી
 વિજયરાય અને ગુજરાતના બધા સાહિત્યકારો રખતા
 હોય તો તેમણે કાવ્યક પ્રમાણે પરિવરના સભ્ય થઈ
 જવું જ નેહએ તેઓ પૂરતી સખ્યામા સભ્ય થાય
 અને તેમને યોગ્ય હાલતા નિરૂપાયા’ને ખરા સાહિત્ય
 સેવક “મધ્યસ્થ સત્તા ની ચૂટણી વેગા ચૂટે અને
 પછી તેઓ પોતાના મત્રીને ખીજ કારોનારીના સભ્યો
 ચૂટે એવું જ નામ ‘લોકશાસન’ સાહિત્યકારો ને
 પૂરતી સખ્યામા સભ્ય જ નહીં થાય તો પછી તેમને
 ફરિયાદ કરવાનો શો હક્ક છે? આજે વેપારીઓ ને
 ઉદ્યોગપતિઓ ‘નેતા’ હશે તો કાને ખીજાઓ પણ
 થશે તમારે સાહિત્યકારોને જ ‘નેતા’ કરવા હોય તો
 શા માટે લોકશાસનની રૂઢિને માન આપીને સભ્ય થઈ
 તમરી ચૂટણી કરતા નથી? તમે કહેા હો કે શ્રી
 ઉમાશંકર સાથે ધણી બધું ને કડવો અનુભવ થયો તે
 શા માટે? પચાસમા વય જવું શું મે? આ તો
 વ્યવહારુ છુદ્ધિની ખામી છે. તમે લખવામા ગમે તેમ
 સખો, પણ સરચાના વ્યવહારમા તો વ્યવહારુ નિયમ
 પગાય તો જ લોકશાસન મંડળ થાય મધ્યસ્થ સભ્ય
 અને તેના ચાલક એક નાણું રહે ને વય જણા ખીજ
 બાણું રહે તો પરિણામ શું આવે તે શ્રી વિજયરાયની
 વ્યવહારુ છુદ્ધિ અમલ રાખતી નથી? અત્તા આ નથી ?
 ગાંધી મર્યાઓ જે લોકશાસન રૂઢિવચે કે ત્યા
 સત્તા નથી? તમે કાવ્યની રૂએ અધિ રીતો નાંખો ને
 તેને અત્તા આપો પછી તે અત્તા તેઓ પોતાની છુદ્ધિ
 નિષ્ઠા આદિ પ્રમાણે વાપરે જ ને રાજાની ખીજ
 સાહિત્યમર્યાઓમા શું આવી સત્તા વપરાય નથી ને
 વપરાતી નથી? તેમને માટે જાહેરમા શું નથી લખાય ?
 વિરોધી મત બને જ રહેશે સાહિત્યમા તેમ જ
 સાહિત્યકારોમા પણ અનેક મતભેદો છે ને રહેશે

મતભેદો બને રહે પણ જાહેર મર્યામા નિરૂપાયા’ સેવા,
 રહેલ, સદમર અને માત્રેલી મદિલુના નીએ રાખવા
 નેહએ

આપણા દેશની એક કમનસખી છે કે આપણે
 ત્યા પક્ષોના ખાર નથી પક્ષો દેલ પણ મુખ્ય મર્યામા
 નીએ મદકાર આધારણ કલ્પ રાખવું નેહએ પરિવર
 શું કે ખીજ સાહિત્યમર્યામા શું, ત્યા જે પક્ષ
 અધિમાર પર આત્મો ત્યા તે પોતાના મતના ટેકા માટે
 પોતાના જ માણસોને ચૂટશે. એને એ પક્ષનેલી
 વાતમા ‘મતના ધટ ને નિર્વજ્જ દુરુપયોગ’ તો
 બધા જ કરતા આત્મો છે ને કરશે કાને શ્રી વિજયરાય
 ‘નેતા’ થશે તો શું તેઓ પોતાની સાથે સ્વેચ્છાથી
 શ્રી મુનશીને કે એમના એવા ખીજ ‘રનેલીઓ’ ને
 ચૂટારીને બેમાડશે? એ તો મનુષ્યસ્વભાવ જ છે
 મુખ્ય મુશો તો પરિવરના જવારણને હાલતો છે અને તે
 તો પરિવરના સભ્યો પૂરતી સખ્યામા થાય ને ખડુ
 લોકશાસન બને, તો જ પરિવરના ચાલુ વ્યવહારની
 ફરિયાદો દૂર થઈ શકે પણ ત્યા સુધી પક્ષો પોતપોતાના
 સ્વાર્થ સાધવા જ જશે ને સાહિત્યસર્યાને પોતાની
 કાલિનું કે કમાણીનું સાધન મરવા જશે, ત્યા સુધી આ
 ફરિયાદ દૂર થશે નહીં પક્ષો જવારો તેટલું જ હું તો
 એટલું જ ઈચ્છું છું કે મારા ગુજરાતી બાહ્યો સાચા
 સાહિત્યસેવકો થાય મત્તામા નહીં પણ શુદ્ધ સેવામા
 જ રિવતા છે હું તો હજારે પ્રેમુને આધું છું કે
 પરિવરના ‘હાખના નેતાઓ’ ને હવે પછીના નેતાઓ
 પરિવરની શુદ્ધ હવ્વભાવે સેવા જ કરે સેવા શુદ્ધ હશે
 તો કીર્તિ, માન પદવી આદિ મોહ જે નહીં આપી
 શકે તે નિર્ભજ આનંદ એ જ તેઓ બંદનો છે સમાજને
 હમેશ સુધી કોઈ હેતરી સકવાનું નથી ધર્મની નીતિની,
 શુદ્ધિની સમૂહિની જીવનના આદર્શોની વાતો કરનાર
 અને નર્મનાર સાહિત્યકારો શું પોને જ એ બધી
 વાતોથી દૂર રહેશે? તો પછી સાહિત્યની ને સમૂહિની
 જાણણી કોણ કરશે? વેપારીઓ ને ઉદ્યોગપતિઓ ને
 વખોને ને સોમિમિટશે? જીવનમા તો આપણને એ
 સૌનું કામ છે સૌને સહકાર નેહએ છે સાહિત્યકારો
 છુદ્ધિ આપશે તો એ છુદ્ધિને ફળ ઉઠા વા વેપારીઓ ને
 ઉદ્યોગપતિઓની સહાય પણ નેહએ જ સરસ્વતીનું ને
 લક્ષીનું સખ્ય સાહિત્યકાર જાકિત માટે દુલભ છે, પણ
 સાહિત્યસર્યા માટે તો સુત્રબ છે વાણીના બાણ મારવા
 સહજ છે પણ પેટના બિડાણુ બ વા વાણીદહ આપણું

દેશમાં તે સમર્થ થઇ નથી. બીજા દેશમાં પણ વેપારીઓની ને ઉદ્યોગપતિઓની સહાયથી જ સાહિત્યની ને સાહિત્યકારોની ઉન્નતિ થઇ છે.

ગુજરાતના સર્વ સાહિત્યરસિકોને આ સવાલ સારી રીતે ઉઠેલવા હું વિનંતિ કરું છું. આક્ષેપો કર્યા કરવાથી સ્થિતિ સુધરે તેમ નથી. વ્યવહારુ રીતે કાર્ય કરી વ્યવહારને સત્પથે દોરા એ જ સાધ્ધિ છે. પરિપક્વતા સભ્ય સૌ કોઇ થઇ નહીં ને પછી આવતી ચૂંટણી વેળા પોતાના મતનો સદુપયોગ કરે, સાહિત્યની ઉન્નતિને જ ધ્યાનમાં રાખીને ચતુર્ત્રતાથી કામ કરે, તે જ ગુજરાતની આ આનનીય સંસ્થા સૌના પ્રેમનું પ્રતીક બને, અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિને તે આવેગ આપી શકે. હું માત્ર વાતો કરનાર તરંગી સાહિત્યકાર છું નહીં, મેં અનેક વ્યવહાર ખેડ્યા છે ને તેનો અનુભવ લીધો છે, તેથી જ બધું જોઇને ગુજરાતી સમાજને સંતોષ થાય તેવા વ્યવહારુ માર્ગે હું સૂચવી રહ્યો છું. ફરિયાદોથી ને કષ્ટી દીકાથી નહીં પણ વ્યવહારુપણાથી કાર્ય થાય તે જ તેનો તોડ પણ થાય. હું તો નિષ્પક્ષતાથી ને શેઠથી જ સૌની સેવા રૂપે જ આ લખી રહ્યો છું, અને તેને તેવા જ અર્થમાં સૌ કોઇ સમજે એમ માર્થું છું.

દાદર, તા. ૧-૧૧-૧૯૪૨ અરેદેશર કે. ખખરદાર

પરિષદ પ્રવૃત્તિ

વ્યવહાર: દેશભરમાં હાલ જે રાજકીય ખળભળાટ જાણ્યો છે તેને લીધે સાહિત્ય પરિષદની પ્રગતિમાં શિથિલતા આવે તે સ્વાભાવિક છે. પરિષદે જે અંધ-પ્રકાશનોત્તે કાર્યક્રમ રચેલા તે ખજુ એને જ લીધે દીકમાં પડ્યો છે. કેટલાક લેખકોને જે અગાંનાં કાર્ય સોંપેલાં તે કાં તો સરકારના મહેમાન થયા છે, કાં તો રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં જ એવા ગૂંચામેલા રહે છે કે આ સાહિત્યકાર્ય તેમણે દીકમાં નાખ્યું છે. “ભારતીય વિદ્યાભવન” જેની સાથે સાહિત્ય પરિષદનાં પ્રકાશન અંગેના સંબંધ છે, તેના કાર્યકરો પણ મોટે ભાગે સરકારના મહેમાન થયા છે. એટલે હાલ તો એતરફથી સાહિત્યના વિષયમાં શિથિલતા જ દર્શન દે છે. પ્રવૃત્તિમાં તો માત્ર આ “પત્રિકા” છે, તે પણ હવે મારે એકલાએ જ જોઇ લેવાની છે. પરિષદના કાર્યક્રમમાં યું થાય છે તેની પણ કશી ખબર અને મળતી નથી,

કેમકે શ્રી હરિલાલ પંજાને આઠ માસની સરકારી મહેમાનગીરી મળી છે, અને પરિષદના મંત્રીઓને તો છૂટે જ માસે પણ અને પરિષદના કાર્ય અંગે મળવાની કે મારા ખાસ પત્રોના ઉત્તર પણ સવેળા દેવાની કુસ્તદ મળતી નથી.

પરિષદના કાર્ય ને વ્યવહાર અંગે શ્રી વિજયરાય લેલે અને બીજાઓએ પ્રદાર કરવા માંયા છે, ને તેમાં ગેરસમજથી મારી સામે પણ કેટલાક આક્ષેપો તેમણે છાધ્યા છે. એટલા માટે જ મારે “સાહિત્યનું ચયચય” વાળા અગ્રલેખમાં બધી સ્પષ્ટતા કરવી પડી છે, અને તો પરિષદના નેતાઓ જેટલી સેવા કરવા દેવાની કૃપા કરે તેટલી જ હું કરી શકું. અને કોઇને ખોલાવવાની કે કશુંયે કરી શકવાની પરિષદના “બધારણ” સત્તા આપી જ નથી, એટલે પરિષદના વ્યવહાર અંગેની બવરશ માટે હું કોઇ રીતે બેખમદાર નથી. હું તો આટલી ચે સેવા કરી શકું છું તે માટે એ “નેતાઓ” ને જ હું આભારી છું. સામવિકામાં ચળવળ કર્યા છાધ્યાથી કે પરિષદના ચાલકોને શુભ શબ્દોથી નવાજ્યા ક્યાર્થી શ્રી વિજયરાય ને બીજા ધારે છે તેમ કશો સાર નીકળવાનો નથી. મેં તો રાગની ખરી ચિકિત્સા કરીને ગુજરાતના સાહિત્યકારોને મરથી જ દર માસે જણાવ્યા ક્યું છે કે સૌ સભ્ય થઇ જાઓ, અને આવતી ચૂંટણીમાં “લાકસાસન” નો સાચો વ્યવહારુ માર્ગ લ્યો, તો જ આ ફરિયાદનો કાંઈક પણ નીવેડો આવશે.

સામવિકાની ચર્ચા: “પત્રિકા”માંના મારા અગ્રલેખો માટે “યુજ્ઞ સમાચાર”, “જન્મભૂમિ” અને “ગુજરાતી”માં જે ચર્ચા પ્રગટ થઇ છે, તે માટે હું આભારી છું. આપણાં એ અગ્રગણ્ય સામવિકા અપવી ચર્ચા ગાણુ રાખે તેમાં જનસમાજને સાલ છે.

સાહિત્યમાં ગંદા લેખો, વાર્તાઓ, ગીતો વગેરે પ્રગટ થાય તે સામે મેં જે પોકાર ઉઠાવ્યો છે, તેને સૌ આજ્ઞાદાર સામવિકાએ ખરા અંતઃકરણથી ઉઠાવી લેવો જોઈએ. “યુજ્ઞ સમાચાર” તેના તા. ૧૦ મી અક્ટોબરના અંકમાં લખે છે કે “વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓએ આવા વિષયો અને વાર્તાઓ પ્રગટ ન કરવી જોઈએ એ ખરું છે, પણ વાંચકો વાંચો ન ઉઠાવે તો વાંચકોને તેવું જ સાહિત્ય જોઈએ છે એમ માની લેવામાં આવે છે.” હું દિશ્ગરિ છું કે આ વિધાન વાગ્યું નથી. સામાન્ય જનસમાજને દોરવવાર તો તંત્રીઓ છે,

તેમણે પોતે તો પોતાનો ધર્મ પ્રથમ જાગર મમજવો જોઈએ વાચકોના મામાન્ય વર્ગ તો જાણક જેવો છે, એને તો માચી દોરવણીની જરૂર છે એ વાધો ઉઠાવે નહીં તો અનીતિમય લેખો છાપ્યા કરવા, એમ કહેવું એ તો ખુદ તત્ત્વજ્ઞાની જ શિથિલતા જતાવે છે જનમમાજને હવકા વિચારોથી, વિકારમય વર્ણનો ને દર્શનોથી દુઃ સખવાની પ્રત્યેક સમજદાર તત્ત્વની જોખમદારી લેરી કરે છે આપણા દેશને આપણે સ્વતંત્ર કરવો છે, બીજા દેશોની સાથે ગર્વથી ઊભો રહી શકે તેવો કરવો છે, તો તે નુ આપણે તેને અનીતિમય કે વિકારમય ખોરાક આપીને નિર્વીર્ય કર્યાથી યદ્યપિ રાષ્ટ્રે પશ્ચિમની નીતિ તેમને મુગારક હો આપણી નીતિ અને આપણો ધર્મ આપણા અધિ મુનિઓએ અનુભવથી ને ત્રિકાન જ્ઞાનથી જે દર્શાવે છે તે જ આપણને જગતમા ઊભી ડોક ખડા ઊભા રાખી રાકશે જે યદ્યપિ ગણ છે તે માટે શોધ નથી કરવો, પણ હવે આપણે પરિવર્તન ધર્મ છે કે આપણી જોખમદારી મમજને આપણે સમાજને પ્રભુપદે દોરવીએ અને સમાજના દરેક અંગને ધીરવીર ને ધર્મમાગી કરીએ મામલિકોના તત્ત્વજ્ઞો પોતાનો પવિત્ર ધર્મ સમજીને હવેથી આપણે કોઈ પણ અધર્મ સાહિત્ય પોતાના પત્રોમા કે ચોપાનિયામા દાખવ નહીં કરે, અને એવા વિકારદર્શી લેખોનો લેખક ગમે તેવું નામ સ્થાન ધરાવતો હોય છતાં તેના તેવા લેખને પાઠો ફેંકવે, તો જ આ કનુષિત વાતાવરણ પાછું સુધરવા પામે

પુસ્તકાલય ને પત્રિકા: પરિષદ પુસ્તકાલય માટે છે ના બે મામમા ઠીકરીકે પુસ્તકો તેમના કર્તાઓ તરફથી મળ્યા છે શ્રી હરિનાર પંડ્યા એ પુસ્તકોનો પત્રિકા વિભાગ સહાગી લેતા હતા તેમની ગેરહાજરીથી હાલ તો કશું યદ્યપિ તેમ વાગતું નથી પત્રોથી તો કાંઈ પણ પ્રુત્રોમા મને મળતો નથી હવે આવતી સામાન્ય સભા વેળા સૌ આવશે ત્યારે જો કાંઈ જદોજસ્ત યદ્યપિ રાકશે તો કરશું મારી આપોને પણ અડચણ બની યદ્યપિ છે, તેમ જ બીજા વ્યક્તિઓની બધી છે કે નહીં "પત્રિકા નુ આગતુ ચે નામ કરી ચક્ર છુ તે પ્રચુની મહેરથી જ"

હવેથી પુસ્તકાલય માટેના પુસ્તકો પરિવહના મંત્રી શ્રી ડી મિત્રાના પત્રોને - જે જ વી મી એકલવા, અને પુસ્તકોના નામ, વિવર, પામગમના નામ અને કિંમત ૧૦ પ્રમુખને જ લુ ૧ થયેથી જણાવતુ.

સંખ્યા: હુ દિવગીર છું કે પરિવહના નવા મમજોમા થોડાક પાસની સંખ્યોના તેમજ ' પાસની લેખક મડગ'ના નામ ઉમેરાયા છે, પણ હજી મુધી આપણા કોઈ મુનિયમ લેખકઅણુ સભ્ય થયા નથી થા માટે? મુનિયમ લાઈઓ તો હવે ગુજરાતી સાહિત્યમા નજો મારો ગમ લઈ રહ્યા છે, તે તેમના મામલિકો બે ધડી મોજ, વેણી, કમળ, કાન્યા વગેરેથી જણાય છે ભૂતકાળમા ગમે તે કાલુથી એ લાઈઓ મળ્ય થયા નહીં હોય, પણ હવે તો મારી તેમને ખાસ રિનિતિ છે કે સાહિત્ય પરિષદ નાનગન કે કોમી બેઠેથી દૂર છે, અને તે ગુજરાતી ભાષા બોલતી તમામ પ્રજા—હિંદુ, મુસ્લિમ, પાસી, ખ્રિસ્તિ વગેરે તમામ કોમોની છે સૌ લાઈઓએ એમા ભાગ લેવો જ જોઈએ આશા છે કે મારા મુનિયમ લાઈઓ હવે જરૂર વહેના સભ્ય યદ્યપિ જશે અને તેમનો મહકાર આપજો.

અરુદેગાર દે, ખખરદાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સામાન્ય સભા

દર વર્ષે જધાતુસર જરાતી પરિષદની સાધારણ સામાન્ય સભા લરવાની તોટીમ મંત્રી તરફથી સ્વર્ગ સંખ્યોને ગઈ તા. ૧૩-૧૦-૧૯૪૨ ને દિને ટપાનમાં થોડકતવામા આવી છે, તે પ્રમાણે આવતી તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૯૪૨ ને રવિવારે સાંજે ચાર વાગે (નવે સ્પાંડે ટાઇમ) પ્રમુખશ્રી અલ્લેખર કે ખખરદારને મુકામે (નવા મેનશન, નંબર ૭૮૮, પાસી કોલોની, દાદર) પાંદલા જૂતા નવા મર્ડ સંખ્યો સભામા પધારવાની ને તેમા ભાગ લેવાની કૂપા કરશે એની આશા છે એ સભામા પરિષદના વાર્ષિક હિસાબ ને "અંદાજ" થયેનો છે, તે પમાર કરવા મંત્રીઓ તરફથી રજુ કરવામા આવશે, તેમજ પ્રમુખશ્રીની રમથી બીજા કોઈ વિચારો પર પણ ચર્ચા કે ઈરાવ કરવામા આવશે. સૌ સંખ્યોએ વેળામર પધારવાની તસ્વી નેતી, જેથી કામ વખતમર ચક્ર યદ્યપિ રોકે

ગુજરાત સંશોધન મડગ

છેલા થોડાં વર્ષોથી મુજમમા સ્થપાયેતુ 'ગુજરાત નસેધન મડગ' જદુ સારુ કામ કરી રહ્યુ છે એ મડગ્ટુ એક વૈમાનિક ચાર વર્ષથી મારા જેવા કલુ પ્રવક થાય છે, તેમા ગુજરાતના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો ને વિદ્વાનીઓ ગુજરાતની માનવસમૃદ્ધિના સંબંધમા અનેક રોધોમા ૧ કરી રહ્યા છે, તેમા મબધની પ્રતિ

નિર્ધેના બહુ અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા લેખો પ્રગટ થાય છે. અમને એ ત્રૈમાસિકના છેલ્લા થોડા અંક જોવાને મળ્યા છે તે પરથી આપણા એ વિદ્યાનીઓ મૂંઝે મોઢે આપણા પ્રાંતની અમૂલ્ય સેવા કરી રહ્યા છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રો. સી. એન. વક્રાલ અને શ્રી. જી. એચ. ત્રિવેદી એ ત્રૈમાસિકના તંત્રીઓ છે, અને આપણા પ્રખ્યાત વિદ્યાની શ્રી પોપટલાલ છ. શાહ જેવા ખીબ તોર વિદ્યાનરસિક સલાહકારી મંડળના સભ્યો છે. ત્રૈમાસિક અંગ્રેજીમાં તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થાય છે.

મંડળ તરફથી ડૉ. એ. એન. કાલાપેસી અને શ્રી રતન નાદરસા સુપ્રેશવાળા ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ સંશોધન માટે પ્રવાસો કરી રહ્યા છે અને એ સંબંધની અનેક અમૂલ્ય માહિતીઓ ભેગી કરીને લેખો તથા પુસ્તકો લખી રહ્યા છે તે કેટલાક લેખ તેમણે પ્રગટ પણ કર્યા છે. ખીબ વિદ્યાનીઓ પણ જુદી જુદી દિશામાં કામ કરી રહ્યા છે. શ્રી. પોપટલાલ શાહે ખોરાક અને ખોપણના વિષયમાં ધણું સાદું સંશોધન કર્યું છે અને એમના લેખો પણ ઉપલા ત્રૈમાસિકમાં પ્રગટ થાય છે.

આ ત્રૈમાસિકના ઑક્ટોબર ૧૯૪૨ ના અંકમાં પ્રગટ થયેલા ડૉ. ટી. એન. દલેના લેખ પર હું સાહિત્ય-રસિકોનું ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઉં છું. એ લેખ “ગુજરાતના સીમાડા પર ભોલાળી મોલીઓની તપાસ” નામનો છે. એમાં ગુજરાતી ભાષા જેવી રીતે સામાન્ય ગુજરાતી જનો ભેલે છે તેવી રીતે તેની ઉચ્ચારણ વિધિથી તેને લખી ખતાવી છે એમાં મેં ગુજરાતી પદાર્થના સંબંધમાં જે જે લેખ લખ્યા છે તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શબ્દોની કુત વા શાંત યુતિએને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યા આપીને વ્યંજન જેવી દેખાડી છે. એ ઉપરાંત ઉચ્ચારણ જે સ્વરભાર આવે છે તે, તથા શબ્દોના અંગવિધાઓ પર ગંભીર નીચા સ્વરો થાય છે, તે પણ સ્પષ્ટ ચિહ્નોથી દર્શાવવામાં આવ્યા છે. સંસ્કૃત શાસ્ત્રીઓ ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારને પણ સંસ્કૃત રીતે કરાવવાના તથા તે નિયમે પદ લખાવવાના આદર્શ છે, તેમને માટે આ સંશોધનની વિદ્યાનમય વાત વસતી થઈ પડશે. સત્યને ગમે તેટલું આત્માદવા છતાં એક દિન તો તે જરૂર પ્રગટ થશે જ. આપણા એક વિદ્યાનીએ આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે તે પ્રત્યે હું સર્વ સાહિત્યકારોનું તથા આપણા હમિયોનું ધ્યાન ખેંચું છું. એ લેખ વાંચતાં જે વસ્તુ હું વાંચી વર્ષથી કહેતો આવ્યો છું તેને વૈજ્ઞાનિક અનુમોદન મળે છે. આપણી ભાષાનું અનુલેખન

અને તેની લિપિ સંસ્કૃતની જેમ પૂર્ણ ઉચ્ચારણની નથી જ. આપણા વિદ્યાનીઓ ભાષાના સંબંધમાં પણ આવી શોધખોળ ચાલુ રાખશે ત્યારે જ આપણા સાહિત્ય-કારને ખરું માર્ગદર્શન મળશે. વિદ્યાને સાહિત્ય સાથે સંબંધ નથી એ કહેવું જાણવું છે.

ઉપલા મંડળ તરફથી આપણા પ્રાંત માટે એક મોટી યોજના હાથ ધરવામાં આવી છે, તે ગુજરાતના જૂદા ઇતિહાસ આઠ ખંડમાં નવેસરથી લખાવી અંગ્રેજીમાં તેમજ ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરવાને લગતી છે. એનો પ્રથમ ખંડ શ્રેષ્ઠ, અનિર્જ, ધંધા, પ્રજા, પ્રાણી, ઇત્યાદિનો તૈયાર થઈ રહ્યો છે.

આ મંડળના સ્વત્વ કાર્યને તથા મંડળના ત્રૈમાસિકના સંચાલકને તેમની પ્રતિષ્ઠા માટે હું અભિનંદન આપું છું. તેઓ ગુજરાત પ્રાંતની ખરેખરી સેવા કરી રહ્યા છે, અને આપણા ધનિકો એ કાર્યને પૂરતી સહાય આપે એવી હું તેમને વિનંતિ કરું છું.

અ. ફ. ખખરદાર

પારસી લેખક મંડળનો અહેવાલ

પ્રસિદ્ધ પ્રખર લેખક, નાટકકર્તા, નવલકથાકાર, સંગીતકાર, વ્યાખ્યાતા અને સંસાર સુધારક મરહુમ રોહ કેમુશરે નવરોજ કાવ્યરાજની જન્મરતાબ્દી જીવંતવાનો મેળાવડો “પારસી લેખક મંડળ”ના આસર હેઠળ ખીબ” દ્વારા મંડળના ભેગા સહકાર સાથે સર કાવસજી જેઠાંગીર દ્વારા યોજાવાર તા. ૨૪ મી ઑક્ટોબર ૧૯૪૨ ને દિને સાંજે ૫ કલાકે જાણીતા સંસાર સુધારક અને કેળવણીકાર શ્રીમતી ખદીલ શરી તૈયમજીના પ્રમુખપદ હેઠળ થયો હતો. મેળાવડા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવનાર કેટલાક સંસ્થાઓ મંડળના માનાર્થ મંત્રીએ વાંચી સંભળાવ્યા હતા, જેમાં “ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા” તંત્રી મિ. પ્રાન્સિસ લો, એમ્સે કોનિડલના તંત્રી મિ. સૈયદ અબદુલ્લા શેલવી, લેડી વિદ્યાગીરી નીલકંઠ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ કવિ શ્રી અરદેશર ખખરદાર, મીરાસિ કૌભાલાલ મુનશી અને “અખિલ”ના હાલના તંત્રી શ્રી કેશવપ્રસાદ દેશાઈ વગેરેના ખાસ હતા. મુખ્ય ના શેરીફ મિ. ગીરમાં રશીદઅલી ખેગે “કાવ્યરાજ એક બહિષ” એ ઉપર ભોલાવાં, સ્વર્ગસ્થ શેઠ કાવ્યાજીને પ્રથમ પક્ષિના સમાજ સુધારક તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. જે બાદ મેળાવડામાં ગામડિયા ગર્લ્સ સ્કૂલની બાળકી-

(અનુસંધાન ૦ મે પાને)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસ્તાવિકાલય

• પ્રાપ્તિ સ્વીકાર •

અંક	પુસ્તકનું નામ	પ્રકાર	કર્તા	પ્રકાશક	કિંમત
૯૭	અખંડ દર્શન	ધાર્મિક	શ્રી જમિયનરામ આચાર્ય	જી. એ. કેદારી	૦-૬-૦
૯૮	આર્પદશિ	"	"	"	૦-૬-૦
૯૯	પ્રભુનો આદેશ	"	"	"	૦-૬-૦
૧૦૦	જીવનવિકાસ	"	"	ન. સ. મોળવાલા	૦-૭-૦
૧૦૧	યોગામૃત ભાગ ૧	"	"	"	—
૧૦૨	યોગામૃત ભાગ ૨	"	"	"	—
૧૦૩	યોગામૃત ભાગ ૩	"	"	"	—
૧૦૪	યોગામૃત ભાગ ૪	"	"	"	—
૧૦૫	પરમાત્મા દર્શન ભાગ ૧	"	"	નગીનદાસ શ્રી. કોઠાર	—
૧૦૬	પરમાત્મા દર્શન ભાગ ૨	"	"	"	—
૧૦૭	પરમાત્મા દર્શન ભાગ ૩	"	"	"	—
૧૦૮	કાંપચગીતા	"	"	"	—
૧૦૯	ઉદ્ધમોધન	"	"	જોષી આચાર્યનંદ આચાર્ય બોધી	—
૧૧૦	વાતશિલ્પી	શૈલી નિરૂપણ	શ્રી. ફિરોજશાહ ર. મહેતા	કર્તા	—
૧૧૧	અખરાકિયાં	દ્વેષકા	"	કર્તા	—
૧૧૨	ડૉ. મીનોચહેરનો દર્શન	નોટક	"	કર્તા	૦-૧૨-૦
૧૧૩	અકિટંગનાદુનચુંવહેવારુચિકાલુ નાટ્યપદ્ધતિ નિરૂપણ	"	"	કર્તા	૧-૧૨-૦
૧૧૪	Our Perfecting World તત્ત્વજ્ઞાન		Dr. Manekji N. Oxford University Dhalla Ph. D.	Press	—
૧૧૫	History of Zoroastrianism ધાર્મિક		"	"	—
૧૧૬	Homage unto Ahura Mazda "		"	"	—
૧૧૭	ધરાન અને ધરાકર્માં પ્રસાદરી	પ્રસાદરી વર્ણન	શ્રીમતી કુંવરબાઈ ખાલુકજી ધાલો	—	—
૧૧૮	શાવર દિર્ઘિતી		શ્રી નરીમાન મોરાબજી મોળવાલા	—	—
૧૧૯	ગુલાબ		"	—	—
૧૨૦	ધરગથ્ય માવજત	વૈષ્ણક	શ્રી ધનજીભાઈ દોરમસજી મહેતા	—	—
૧૨૧	દવાઈ હુમલા સામે જ્વાળ	"	"	—	૧-૪-૦
૧૨૨	અકસ્માત વેળા પ્રાથમિક મજા	"	"	—	—
૧૨૩	માતૃકળા	"	"	—	—
૧૨૪	કમચિની	નાટિકા	"કૃષ્ણ કમળ"	કર્તા	૧-૩-૦
૧૨૫	દીવડીયાં	કવિતા	"પ્ર"	કર્તા	—
૧૨૬	છીપલાં	બાળકાવ્યો	શ્રી મોહન દેસર	ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ	૦-૪-૦
૧૨૭	ધરકૂકડી	નાટિકા	શ્રી. ઉમેશ કવિ	—	—

એએ સ્વર્ગસ્થની સેવાઓનું ખાસ રચાયેલું ગાયન રજુ કર્યું હતું. “કાબરાણ એક લેખક અને પત્રકાર” એ વિષય ઉપર શેઠ પેસનનજી કાપડયાએ ઢૂંકે વિવેચના કરી એક પત્રકાર તરીકે શ્રી કાબરાણ કેવી મુસીબતો-માંથી પસાર થયા અને તેમણે કેવા ભોગો આપ્યા તેનું વર્ણન કર્યું હતું.

શ્રી કેળવણી માટે સ્વર્ગસ્થ શેઠ કાબરાણએ તે જમાનાના ભીંજ સંસાર સુધારકો સાથે કેટલો આગેવાનીભર્યો લાગ લીધો હતો તેનું મિત્ર કંપિલા ખાંડવાલાએ વર્ણન કરી આજની કેળવણીનાં જીવંત ફળો બહેનો ને મેળવી રહી છે તેનો પાયો મરહૂમ શેઠ જ નાંખ્યો હતો એમ જણાવ્યું હતું. નવલકથાકાર તરીકે જેમ નંદરાકરે હિંદુઓમાં થઈ ગયા તેમ પાસ્ટીઓમાં કાબરાણ થઈ ગયા અને ગુજરાતી ભાષામાં સામાજિક અને સાંસારિક નવલકથાના પ્રથમ લેખક કાબરાણ હતા, એમ સ્વર્ગસ્થને અંજલિ આપતાં શ્રી અતદ્વંદીરે જણાવ્યું હતું, અને એમનાં પુત્રકો ને આજે મળતાં નથી તે પ્રકટ કરાવી સસ્તી આદરતિઓ કાઢવાની જરૂરીયાતો દર્શાવી હતી.

સંસાર સુધારક તરીકે સ્વર્ગસ્થ શેઠ કાબરાણ એક મહાન સુધારક હતા, એમ શેઠ ખરદેદણ વાઢાયાએ જણાવતાં પાસ્ટી કોમમાં સુધારાઓ દાખલ કરાવવા સાથે તેઓએ બીજી ભાષાપંથ કોમોના સુધારાઓ માટે ચલાવેલી લડતોનો પરિચય કરાવ્યો હતો.

પ્રમુખરથાનેથી શ્રીમતી તયજીજીએ સ્વર્ગસ્થને એક વીર સપૂત તરીકે ઓળખાવ્યા હતા.

એ પછી હાલના જમાનાને અનુસરતું સ્વર્ગસ્થનું પોતાનું રચેલું ગાયન ગામાંડવા ગચ્છ સ્ફૂલ્લી બાળકીઓએ રજુ કર્યા બાદ આ મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

“ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ”ના પ્રમુખશ્રીનો સંદેશ નીચે પ્રમાણે મળ્યો હતો:

શ્રી પ્રમુખ સાહેબ,

પ્રસિદ્ધ પ્રખર લેખક, નાટકકર્તા, નવલકથાકાર, સંગીતકાર, વ્યાખ્યાતા અને સંસારસુધારક મરહૂમ શેઠ કેપુરશેર નવરાણ કાબરાણી જન્મસતાબ્દી ઉજવવા મેળેલા આજના મેળાવડ પ્રત્યે હું સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરું છું. આજનો ઉત્સવ ખાલી પાસ્ટીઓનો જ નથી, પણ ગુજરાતી ભાષા બોલતી તમામ પ્રજાનો છે. સાહિત્યકાર નાતઅત કોમ ધર્મ આદિ ભેદોથી પર છે.

એ તો તમામ મનુષ્યજાતિની બુદ્ધિનો અને તેના હૃદયનો પ્રતિનિધિ છે. શ્રી કાબરાણ ગુજરાતી ભાષાની તેમજ ગુજરાતી સમાજની અનેકવિધ સેવા કરીને અમર નામના મૂકી ગયા છે. આજે હિંદુ, પાસ્ટી, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી વગેરે તમામ પ્રજાઓ મરહૂમે કીધેલા ઉપકારના બદલામાં મરહૂમને ખરા હૃદયથી અંજલિ આપવા ભેગાં થયાં છે, એ આપણી ભાષાની અને સંસ્કૃતિની એકતાના શુભ ચિહ્ન રૂપે જ છે. હું પ્રમુખે પ્રાર્થું છું કે આપણે સૌ એ જ રીતે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના સ્વાભાવિક મતભેદ હોવા છતાં એક પિતાનાં સંતાન લેખે સદા એકતા જાળવી રાખીએ, અને આપણી બૂમિના, આપણા સાહિત્યના અને આપણી સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ આદર્શોને સાચવી રાખી તેને જમતમાં પ્રકાશિત કરી રાખીએ. શ્રી કેપુરશેર કાબરાણએ પોતાના સાહિત્યલેખોથી તથા પોતાની અનેક પ્રગતિમય પ્રવૃત્તિથી એમના કાળની પ્રજાને સારી રીતે સંતોષી હતી, અને આપણા તવીન સાહિત્યકારો પણ એમને પગલે ચાલીને એની જ સેવા અને એવી જ નામના મેળવે એ મારી સદ્દિશ્ય છે.

મારી સારીરિક અશક્તિને લીધે હું જાતે આવી શક્યો નથી તેથી હું દિલભીર હું. મારા તરફથી તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આ શતાબ્દી ઉત્સવમાં ભાગ લેતી હું ફારાઈ થાઉં છું.

આપનો નમ્ર સેવક
અમરદેશર કે. ખખરદેશર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ પ્રવૃત્તિનો તા. ૧-૪-૪૧ થી
૩૧-૩-૪૨ સુધીનો અહેવાલ

પરિષદ પ્રવૃત્તિનો તા. ૩૧-૩-૪૧ સુધીનો એ વર્ષનો અહેવાલ મધ્યસ્થ સભાની તા. ૪ થી એકાદે બરલી બેઠકમાં રજુ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાર પછી તા. ૩૧ થી માર્ચ ૧૯૪૨ સુધીનો અહેવાલ નીં પ્રમાણે છે:—

(૧) અહેવાલના વર્ષ દરમ્યાન પરિષદનું ચીફ અધિવેશન કવિશ્રી અરદેશર ફરમણ ખખરદેશરના પ્રમુખણ નીચે તા. ૪-૫ અક્ટોબર ૧૯૪૧ ના રોજ અધીરી ખાતે ભરવામાં આવ્યું હતું જેમાં ગુજરાત અધ્યયનસભાના અગ્રગણ્ય સાહિત્યકારોએ અને વિદ્વા

સુપ્રત્ક લાગેલીથી દત્તો. સંમેલનનો અહેવાલ લુહિ
ફટ થવાનો હોવાથી તે સંબંધે અહીં વિશેષ કાંઈ
હેવાની જરૂર નથી.

(૨) પરિષદના અધ્યક્ષની ક્ષમ ૨૧ મુજબ વર્ષ
૧૯૫૧નું મધ્યરથ સભાની ચૂંટણી કરવામાં આવી હતી.
માર પછી અધિકારીઓની બે વર્ષ માટે ચૂંટણી કરવામાં
માવી હતી.

સર ચીનભાઈ માધવરાજ, બેરોન્ટ ઉપપ્રમુખ

શ્રી. ચીમનરાજ ચક્રભાઈ શાહ	} મંત્રીઓ
શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદ મોતિલાલ દિવાનજી	
શ્રી. ડાહરરાય રંગીલદાસ મોંકડ	
શ્રી. મગનવિહારી લ. મહેતા	
ડા. રમણલાલ પાંદિત	
ડા. મણિલાલ પટેલ	} અમનચીઓ
શ્રી. મોતીચંદ ગી. કાપડીઆ	
શ્રી. વસંતરામ જગીએતરામ	

(૩) મધ્યરથ સભાની તા. ૪-૧૦-૧૯૪૧ ની
મેટકના ઠરાવો નં. ૩ અને ૪ મુજબ પરિષદ અને
ભારતીય વિદ્યાભવન વચ્ચે લેખીત કરાર થઈ ગયા છે.
તે પ્રમાણે ભારતીય વિદ્યાભવન ખાતે શ્રી. હેમચંદ
સ્મારક ભૂમિ કરવામાં આવ્યું છે અને તેમાં પરિષદનું
કામગીરી કાર્યાલય તથા તેને લગતી બધી વ્યવસ્થા રાખ-
વાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. તેજ કરાર મુજબ શ્રી.
નર્મદ સ્મારક ફૂટ ફંડની વ્યાજની વાર્ષિક આવક ભવન
ખાતેની 'નર્મદ શિક્ષાપીઠ'ના નિભાવ અર્થે આપવામાં
આવે છે.

(૪) પરિષદ સંમેલનના પ્રસ્તાવનું પશુમુખ્યગુજરાત-
મહાગુજરાતમાં ડેકેડાણે ખૂબરાજ સોલંકી સહઆયદી
ભાગવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે અને તેને લગતી
બધી વ્યવસ્થા કરવાને મધ્યરથ સભાની તા. ૧૪-૧૨-૪૧ની
મેટકમાં નીચેની એક સમિતિ નીમવામાં આવી છે:

શ્રી. કૌંચાલાલ મુનશી (પ્રમુખ)

શ્રી. નિનવિજયજી

શ્રી. રસિકલાલ છા. પરિખ

શ્રી. ન્યાયમુર્તિ શ્રી. હરસિદલાલ દીવેડીઆ

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી

તે સમિતિ પોતાનું કાર્ય કરી રહી છે.

(૫) પરિષદ સંમેલનના પ્રસ્તાવ નં. ૬ની એક
નક્કલ મુજબ વિદ્યાપીઠને યોગ્ય અમલ માટે મોકલી આપ-
વામાં આવી છે.

(૬) પરિષદ સંમેલનના ઠરાવ નં. ૭ મુજબ ડા.
ભગવાનલાલ ઇન્દુજી એક અધિપ્રતિભા તૈયાર કરવા

આપી છે જે તૈયાર થયેથી ભારતીય વિદ્યાભવન ખાતે
શ્રી. હેમચંદાચાર્ય સ્મારકની જગ્યામાં સ્થાપિત કરવામાં
આવશે.

(૭) અધેરી સંમેલનના ઠરાવ નં. ૪ મુજબ ગયા
ફેબ્રુઆરી માસથી પ્રમુખશ્રી ખખરદારની દેખરેખ નીચે
માસિક "ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા" કાઢવામાં
આવી છે તેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય અને શિક્ષણ સંસ્થા-
ઓની પ્રવૃત્તિઓની નોંધ લેવામાં આવે છે.

(૮) પ્રમુખશ્રી ખખરદાર પોતાનાં ફેટલાંએક પુસ્તકો
આપી પરિષદ પુસ્તકાલયની શરૂઆત કરી છે તેની અન્ને
સાભાર નોંધ લેવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત "પરિષદ પત્રિકા"
દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વ લેખકો અને પ્રકાશકોને
તેમના પ્રકાશનોની એક એક નક્કલ પરિષદ પુસ્તકાલયને
મોકલવાની વિનંતિ કરવામાં આવી છે, જેથી પરિષદ
પુસ્તકાલયની આપોઆપ વૃદ્ધિ થાય. આવી રીતે આવેલા
દરેક પ્રકાશનની સ્વીકાર નોંધ પરિષદ પત્રિકામાં લેવામાં
આવે છે.

(૯) તા. ૧૪ મી ડીસેમ્બર ૧૯૪૧ ની મધ્યરથ
સભાના ઠરાવ નં. ૧૧ પ્રમાણે પરિષદ તરફથી એક
વિષમસાહિત્ય અધ્યમાળા પ્રગટ કરવાની યોજના નીચેની
સમિતિની દેખરેખ નીચે તૈયાર થઈ રહી છે:

(૧) શ્રી અરદેશર ફરામજી ખખરદાર

(૨) શ્રી કૌંચાલાલ મુનશી

(૩) રાંકેરપ્રસાદ યુ. શુક્લ

(૪) ડા. એચ જહાંગીર સોરાબજી તારાપોરવાળા
આ સમિતિએ નીચે જણાવેલ પુસ્તકો એક વર્ષમાં
પ્રગટ કરવા બહામણ કરી છે. તે યોજનાને અમલમાં
મૂકવા પ્રત્યેક થઈ રહી છે:

૧ વેદિક સાહિત્ય	૭ ચીની અને જાપાની
૨ મીસર, એરીરીયા અને સાહિત્ય	
૩ બેબીલોનનું સાહિત્ય	૮ ઓડીશી
૪ ઇરાની પ્રાચીન સાહિત્ય	૯ શાહનુમ
૫ ગ્રીક સાહિત્ય	૧૦ ઓએથેનનું રસ સાહિત્ય
૬ લેટિન સાહિત્ય	૧૧ ભાષાસાહિત્ય
૭ અરબી સાહિત્ય	૧૨ ઉર્દુ કાવ્યશીલ્પ

૧૦ મધ્યરથ સભાના તા. ૨૨-૧-૩૬ ના ઠરાવ
નં. ૩ (જ) મુજબ પરિષદના અધિકારીઓએ તેમના
તા. ૨૬-૬-૪૦ ના ઠરાવમાં જણાવેલી શરતોએ પરિષદ
ત્રણવાલિયા આર પુસ્તકોનું પ્રકાશન ભારતીય વિદ્યાભવન
મારફત કરાવવાનું ઠરાવ્યું હતું, જેનો એકંદર રા.
૧૬૫૦-૦-૦ ના આશરે ખર્ચ નીચે પ્રમાણે થયો છે:
પુસ્તકોનું નામ ફંડ અંદાજ ખર્ચ રકમ

(૧) શ્રી દુર્ગાશંકર શ્રી પદીઆરસ્મારક રા. ૧૫૦૦-૦-૦
સાચી ફૂલ ઓર્ડર ફંડ
હાસિક સંશોધન.

(૨) પરિષદ પ્રમુ. પરિષદ પુસ્તક ફંડ રા. ૧૬૫૦-૦-૦
ખોનાં લાખણો.

(૩) કચ્છી સાહિત્ય પરિષદ પુસ્તક ફંડ રૂ. ૧૩૫૦-૦-૦ સંમેલનનો અહેવાલ અને આવક ખર્ચ ખાતું

(૪) શ્રી હેમસારસ્વત સંનનો અહેવાલ. રૂ. ૧૧૫૦-૦-૦

કુલ રૂ. ૫૬૫૦-૦-૦

(૧૦) આપણી નાણું સંબંધી રિશતિ નીચે પ્રમાણે છે:

સ્વ. કોટવાળા દ્રુષ્ટ ફંડમાં મૂળ રકમ તથા વ્યાજના મળી કુલ રૂ. ૧૭૩૦૦-૦-૧ જમા છે. આમાંથી રૂ. ૧૪૦૦૦ શ્રી. હારદીય ત્રિવાલનને તેની અધેરીની જમીન ઉપર પાંચ ટકાને વ્યાજે ગ્રહ્ય પર્ષ માટેથી રવામાં આવ્યા છે. સ્વ. શણગાદાસ મોદી સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૨૪,૪૬૫-૧૪-૬ છે તેમાંથી રૂ. ૨૦,૨૫૫-૧૩-૫ સરકારી જમીનગીરીઓમાં રોકવા છે. સ્વ. પદીઆર

સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૬૪૬૪-૧૦-૦ મંદી રૂ. ૫૨૦૪-૧-૮ રોકવા છે. સ્વ. નર્મદ સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૧૧૩૧૭-૫-૨ છે તેમાં રૂ. ૧૦૩૮૪-૦-૭ રોકવા છે. કલાપી સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૧૧૦૫-૮-૦ તથા શ્રી. કલાલાલ મુનશી અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ફંડમાં ‘ગુજરાતની અસ્મિતા’ના પુસ્તકના વેચાણમાં આવેલા ધટાડો રૂ. ૧૩૫-૧૫-૦ ખાદ જતાં રૂ. ૮૬૩-૧-૦ સિલક છે. આ ઉપરાંત પરિપક્વ પોતાનું સામાન્ય હાડોળ રૂ. ૩૨૩૨-૮-૫ છે, તમા પુસ્તક ફંડ ખાતાના રૂ. ૨૨૪૫-૨-૧ છે. એટલે એકંદરે રૂ. ૫૪૭૭-૧૧-૧૧ છે, તેમાંથી રૂ. ૩૮૫૧-૮-૭ જમીનગીરીઓમાં રોકવા છે. આ ઉપરાંત પરિપક્વ ચોદમાં અધિવેશન વખતે ભજવેલી ‘નવ્ય સોમનાથ’ ની નાટિકાની આવકના રૂ. ૧૧૪૧-૬-૦ જમા છે. દ્રુષ્ટ ખાતાઓની તથા પરિપક્વ સામાન્ય હાડોળની ખાસી રહેલી સીલક યોજાના સેરીઝ તથા ચાલુ ખાતામાં જમા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

તા. ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૪૧ થી ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૪૨ સુધીનો એક વર્ષનો આવક અને ખર્ચનો હિસાબ

જમા	ઉધાર	રૂ. આ. પા.
રૂ. આ. પા.		રૂ. આ. પા.
૪૮૫- ૦-૦ શ્રી લવાજમ ખાતે.	શ્રી પંચર ખાતે (મુંબઇ તથા અમદાવાદના કાર્યાલયો મળીને.	૩૦૫- ૦-૦
૧૩૦- ૪-૦ શ્રી બેંકના સેવીંગ ખાતા ઉપરના વ્યાજ ખાતે.	શ્રી ટપાલ તથા તાર ખર્ચ ખાતે	૮૬-૧૧-૦
૨૦૬- ૦-૨ શ્રી સામાન્ય હાડોળની જમીનગીરીઓના વ્યાજ ખાતે.	શ્રી હપામણી અને સ્ટેશનરી ખર્ચ ખાતે.	૧૫૫-૧૧-
૧૫૪- ૬-૭ શ્રી પરિપક્વનાં ભુદાં ભુદાં દ્રુષ્ટ ફંડોની આવકના દસ ટકાના ફાળાના.	શ્રી પરચુરણ ખર્ચ ખાતે	૨૭-૧૦-
	શ્રી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકાના હપામણી ખર્ચ ખાતે...	૨૬- ૦-
૯૭૮-૧૦-૯ કુલ આવક, ચાલુ વર્ષની.	કુલ ખર્ચ ચાલુ વર્ષનો	૬૧૧- ૧-
	ખર્ચ કરતાં આવકનો વધારો.	૩૬૭- ૯-

કુલ રૂ. ૯૭૮-૧૦-

અમેએ ઉપરનો આવક અને ખર્ચનો હિસાબ તપાસ્યો છે અને બરાબર માલમ પડ્યો છે.

જયંતીલાલ કક્કર એન્ડ કું.

૨૪૪૮ સ્ટ્રીટ એન્ડ નંબર

મોરારજી

ચીમનલાલ ચક્રભાઈ શાહ,
મંત્રી

મોતીલાલ ગી. કાપરીયા
વસંતરામ જમીનમતરામ
અમદાવાદ

ગુજરાતી

સરવૈયું: તા. ૩૧ મી

જમા

ફંડો તથા દેવું

સાહિત્ય પરિષદ હસ્તકના દ્રવ્ય ફંડો:—

	રૂ. આ. પાઉ.
શ્રી હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા (ગ્રામીન સાહિત્ય ખાતાનું) દ્રવ્ય ફંડ...	૧,૬૦૬-૧૪-૫
શ્રી ઉગ્રમયા હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા (સ્ત્રી સાહિત્ય ખાતાનું) દ્રવ્ય ફંડ ...	૫,૨૫૧-૦-૧૦
શ્રી રમણલાલ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા (બાળ સાહિત્ય ખાતાનું) દ્રવ્ય ફંડ ...	૫,૧૩૬-૦-૧૦
શ્રી નર્મદ સમારક દ્રવ્ય ફંડ:	
ફંડની તા. ૧-૪-૪૧ ના દિવસની સીલક...	રૂ. ૧૦,૮૫૬-૬-૨
વધારા: ચાલુ વર્ષમાં મળેલું વ્યાજ...	,, ૫૦૮-૧૦-૦
	રૂ. ૧૧,૩૬૪-૩-૨
બાદ: ખર્ચને માટે સામાન્ય ભંડોળને કાપી આપેલા દર	
ટકાના ફાળાના	,, ૫૦-૧૪-૦
	૧૧,૩૧૭-૫-૨
'શ્રી રબ્રુછાહદાસ ભાદી સમારક દ્રવ્ય ફંડ:	
ફંડની તા. ૧-૪-૪૧ ના દિવસની સીલક	રૂ. ૨૩,૭૪૬-૮-૧
વધારા: ચાલુ વર્ષમાં મળેલું વ્યાજ...	,, ૭૬૬-૦-૦
	રૂ. ૨૪,૫૧૨-૮-૧
બાદ: ખર્ચને માટે સામાન્ય ભંડોળને કાપી આપેલા દર	
ટકાના ફાળાના	,, ૭૬-૬-૭
	૨૪,૪૩૫-૧૪-૬
શ્રી પુલીઆર સમારક દ્રવ્ય ફંડ:	
ફંડની તા. ૧-૪-૪૧ ના દિવસની સીલક...	રૂ. ૬,૨૪૬-૩-૨
વધારા: ચાલુ વર્ષમાં મળેલું વ્યાજ...	,, ૨૭૬-૫-૧૦
	રૂ. ૬,૪૮૮-૮-૦
બાદ, ખર્ચને માટે સામાન્ય ભંડોળને કાપી આપેલા દર	
ટકાના ફાળાના	,, ૨૩-૧૫-૦
	૬,૪૬૪-૧૦-૦
શ્રી કલ્યાણી સમારક ફંડ	૬,૧૦૧-૬-૦

(પાછળ ચાલુ ૧૨ મે પાને)

૬૦,૬૫૩-૬-૬

સાહિત્ય પરિષદ

માર્ચ ૧૯૪૨ ના દિવસનું

ઉધાર

રોકાણ તથા લહેણું

શ. આ. ૧૫૯

શ્રી નર્મદ સમારક ટ્રસ્ટ ફંડ ખાતાના:

શ. ૮૫૦૦ ની ફેસ વેલ્યુના ૬ ટકાના ભોગમે મુ.

બાંકના (આગલા સરવૈયા મુજબ)

૧૦,૩૬૪-૦૦-૭

શ્રી. રણછોડદાસ મોદી સમારક ટ્રસ્ટ ફંડ ખાતાના:

શ. ૨૦,૦૦૦ ની ફેસ વેલ્યુના ૪ ટકાના ભોગમે ઇન્ટરમેડ

ટ્રસ્ટ બાંકના (આગલા સરવૈયા મુજબ)

૨૦,૨૫૫-૧૩-૫

શ્રી. પદ્મવતી સમારક ટ્રસ્ટ ફંડ ખાતાના:

શ. ૪,૦૦૦ ની ફેસ વેલ્યુના ૬ ટકાના કરાચી પોર્ટ ટ્રસ્ટ

બાંકના (આગલા સરવૈયા મુજબ)

૫,૨૦૪-૧-૮

પરિષદના સામાન્ય ભંડોળના રોકાણ:

શ. ૨,૦૦૦ ની ફેસ વેલ્યુના ૪ ટકાના ભોગમે પ્રી. ડી.

બેંકના ડિપોઝિટ

શ. ૨,૦૦૦-૦-૦

શ. ૧,૫૦૦ ની ફેસ વેલ્યુના ૬ ટકાના કરાચી પોર્ટ ટ્રસ્ટ બાંક.

” ૧,૬૫૧-૮-૭

શ. ૩,૬૫૧-૮-૭

૩,૬૫૧-૮-૭

આ. ભારતીય વિદ્યા ભવનનું લોન ખાતું:

શ્રી. ભારતીય વિદ્યા ભવનની અધિષ્ટીતી નગીન હિપર નક્ષુ વર્ષ

માટે પાંચ ટકા લેખે લોન આપી (કોલેવાળા ટ્રસ્ટ ફંડમાંથી)

૧૪,૦૦૦-૦-૦

શ્રી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંધાવલિનું ખાતું. ...

૫,૧૨૨-૮-૦

શ્રી ભારતીય વિદ્યાભવન ખાતે

૧૪૮-૧-૦

શ્રી મૈત્રન્યપ્રસાદ દિવાનજી ખાતે

૧૨૬-૧૧-૦

શ્રી અરદાસ કરામજી ખજાદાર ખાતે પેસ્ટરજ વગેરે માટે ...

૧૫-૧-૦

શ્રી ભુપેન્દ્ર મુનશી ખાતે

૬-૦-૦

શ્રી જવાહરલાલ નાની ખાતે

૫-૦-૦

બેંકોમાં સીલક

ઇમ્પીરિઅલ બેંક યાજુ ખાતે

શ. ૨,૪૬૩-૧-૨

ઇમ્પીરિઅલ બેંક સેવીંગ ખાતે

” ૨,૮૮૮-૭-૦

સેન્ટ્રલ બેંક સેવીંગ ખાતે

” ૩,૫૨૨-૩-૩

૮,૮૦૩-૧૧-૫

શ. ૬૮,૧૩૫-૧૨-૮

શ્રી. આ. પાઠ
(આગલો સરવાળો) = ૧૦,૬૫૩-૧-૯

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ફંડ:

ફંડની તા. ૧-૪-૪૧ ના દિવસની સીલક... .. રૂ. ૯૯૯-૦-૦

બાદ: શ્રી મુનશીજી ફંડે "ગુજરાતની અસ્મિતા" ના પુસ્તકના વેચાણ કરતાં ખર્ચનો વધારો... .. ૧૩૫-૧૫-૦

૮૩૪-૧-૦

શ્રી પુસ્તક ફંડ ખાતાના ફંડની તા. ૧-૪-૪૧ ના દિવસની સીલક... .. ૨,૨૪૫-૨-૧

શ્રી "જય સોમનાથ" નાટિકાની આવક ખાતે ૧,૧૪૧-૯-૦

શ્રી સામાન્ય આવક ખર્ચ ખાતું:

તા. ૧-૪-૪૧ સુધીનો આવકનો વધારો (આગલા સરવેયા મુજબ) રૂ. ૩,૧૨૧-૫-૧૧

દારો: ચાલુ વર્ષના આવકનો વધારો (ખર્ચ કરતાં) (આવક ખર્ચના હિસાબ અમલો) ૩૬૭-૯-૬

રૂ. ૩,૪૮૮-૧૫-૫

૧: (૧) સ્વ. શ્રી. હીરાલાલ પારેખ પાસે નીકળતા રૂ. ૧૦૮ તા. ૧૨-૭-૪૨ ની મધ્યસ્થ સમાના કરાવ નં. ૮ જ મુજબ માંડી વાળ્યા તે ૧૦૮-૦-૦

(૨) શ્રી હેમસારચંદ્ર સગ્ર ખાતે યથેચ્છા ખર્ચના અડધા પૈસા તા. ૧૨-૭-૪૨ ની મધ્યસ્થ સમાના કરાવ નં. ૮ જ મુજબ ખર્ચ ખસતે લખી વાળ્યા તે... .. ૧૪૮-૧-૦

૩,૨૩૨-૬-૫

કુલ રૂ. ૬૮,૧૩૫-૧૨-૯

અમેએ ઉપરના સરવેયું દિખાવેલા ચોપડા તથા વાઉચરો સાથે તપાસ્યું છે અને ખરાબર માલમ પડ્યું છે.

ચીમનલાલ શાહ

મંત્રી

જયંતીલાલ ઠક્કર એન્ડ કું.

રજિસ્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ્સ
ગોદાવરી.

ગોતીચંદ ગી. કાપડીઆ

વસંતરામ જમીએતરામ
ખજાનચીઆ

૧, મહાત્મા ગાંધી રોડ, કોલ

૯, તા. ૩૧-૧૦-૧૯૪૨

ત્રી અને પ્રકાશક: "ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ" તરફથી શ્રી ચીમનલાલ શાહ
મુદ્રક: પુસ્તકાલય એન્ડ પ્રિન્ટર. રજિસ્ટર્ડ પીપલ પ્રેસ, ૧૨૮, મેસોન સ્ટ્રીટ, કોલ, મુંબઈ

ગુજરાતી 'સાહિત્ય' પરિષદ પત્રિકા

સપાદક
ચીમનલાલ ગાહ
યગવન્ત શુક્લ

પુસ્તક ૨
અંક ૨

નવેમ્બર ૧૯૪૩

મૂલ્ય ત્રણ આના
વર્ષના બે રૂપીઆ

સા ધા રણી ક રણુ

(૨)

અનુભવની વિશિષ્ટતા કે રચનાપ્રક્રિયાનું વૈશિષ્ટ્ય

લેખકનો અનુભવ વાચક પોતાનો કરે તે કલ્પનાવ્યાપારને સાધારણીકરણ નામ આપતું હોય તો આપી શકાય, પણ તે નિનજરૂરી છે, કેમકે વસ્તુતઃએ એ કલ્પનાવ્યાપાર જ છે કલ્પના વ્યાપાર સમ્બંધીય રહેતું છે, સાધારણીકરણ શ્રામક છે કેમ જણે લેખકને પોતાનો અનુભવ રખેને બીજાને નહિ સમજાવે એવા ભય રાખી દેશકાળની મર્યાદાઓની બાંધબંધી કરતાની હેતુ. દાર્શનિકોની નવનિર્ધારણોમાં દેશકાળની મર્યાદાઓ જેમની તેમ છે, પણ રસ અગ્રેજને પડે છે તે પિંહીને પણ પડે છે હાર્દી સાધારણીકરણ કરતો નથી, એના પાતેનું જીવન રણુ, બનાવોના કારણમર્મની અનિવાર્યતા, ઉદાસ એના જીવન શૈલીની ઉત્કટતા તથા ગંભીરતાને લીધે દેશકાળની આપણી મર્યાદાઓ ઓગળી જાય છે આ વ્યાપારને સાધારણીકરણ નામ આપતું હોય તો આપો પણ એવું રજા રહેતું જોઈએ કે સર્જકને એ વ્યાપારને અનુભવી કરી શકે. ખાસ ધર્મ માન્ય થતો નથી અનુભવની ઉત્કટતાએ સર્જકને અસ્વસ્થ કરી દશે, આકુત કરી દશે, અનુભવ વધાર્યું સજ્જેદ ન પામે ત્યાં સુધી સમાધાન ન થાય એવો શોક ઉપખાન્યો દશે અર્થાત્ સામાન્ય રીતે કહીએ છીએ તેમ સર્જકને પ્રેરણા થઈ દશે, તો બાકીનું કામ લેખકને આધીન છે કૃતિમાં અનુભવ અને તેટલો જીવન છે કે નહિ એ સર્જક જુએ, એની પ્રેરણા સાચી દશે તો શરૂઆતમાં એ અનુભવનું બને તેટલું અનુકરણ કર્યા વિના એને

જપ જ નહિ વગે, પણ એ વિવિધતા પોતાના અન કરણની શક્તિ સિવાય સફળતા માપવાનો કોઈ અજ તેની પાસે નથી

હવે અનુભવની વિશિષ્ટતા અનુભવમાં જ અન્તર્ગત છે પ્રાસ, અપ્રસન્ન, હાદ, અહાદત્વ પદાવરિ, શુણ્ણ, રીતિ, રચનાપ્રક્રિયાને કોઈ પણ અણ અનુભવને વિશિષ્ટતા આપી શકતો નથી રચનાત્મક કૃતિમાં અનુભવની વિશિષ્ટતાને પ્રગટ કરી શકે, નિશ્ચિન કરી શકે, અને અનુભવ એ તેનું પ્રગટન છે પણ એ રાશત્રીને ની રાશત્રીના નથી રચનાત્મક અનુભવની રીતેનો સર્જક, સાધન છે અને તથા આ અનુભવ વિશેનો સર્જક, અનુભવ, કે ઉત્કટ અનુભવ અને એ નજરે વિષય અનુભવ શા છે તે સિદ્ધાંતને પદ્ધતિ કે રીતિની અવ-ઉત્કટતાથી રચી નથી કરી શકે નહીં નથી અનુભવની વિશિષ્ટતા જ માન્યને સચી વિશિષ્ટતા આપી શકે છે, રચનાત્મક કે તેનું કોઈ અંગ નહીં

રામનાથ મુખ્યબાઈએ કાવ્યમાં પદ્ધતિ અને રીતિને ખૂબ મહત્ત્વ આપી રચનાપ્રક્રિયા જ જાણે કાવ્યનો આત્મા હોય એમ વાંચકે (૧૨૫૫) એ તેમના અને પ્રો. હાકેરના વિવેચનની અસર આધુનિક કવિતામાં રચનાત્મક ઉદર વિશેષ પડી છે તે તથા આધુનિક કવિતા લાગણીમય કરતા લાગણીરૂપિય સમજાય નથી છે તે હકારના પણ તેમના મિત્રાન્તરની

ચોડીક સૂચક છે.) હવે રચનાપ્રક્રિયામાં માત્ર રીતિ જ લઈએ, આલંકારિકા રીતિ કહે છે તે, તો રામનારાયણનો મત વામનની ઘણી જ નજીક જતો રહે છે. વામન કાવ્યનો આત્મા રીતિમાં જુએ છે. રીતિ એટલે વિશિષ્ટા પદરચના, ચોક્કસ શુભેચ્છાણાં પદોની સંઘટના, યોજના. શબ્દ અને અર્થ તે કાવ્યનું શરીર, અને રીતિ તે કાવ્યનો આત્મા. રીતિ તે કાવ્યનો આત્મા, રીતિનો આધાર જોજીય માધુર્ય પ્રસાદ એ વર્ણુશુભ ઉપર, અને એ શુભે વગર કૃતિને વૈશિષ્ટ્ય નથી આવતું, — આ અર્થનાં વામનનાં વચનમાં અને રામનારાયણનાં વચનમાં ઝાઝો ફેર નથી. ફેર હોય તો આટલો જ કે વામનનું ધ્યાન નિરૂપણતંત્રના એક અંગ ઉપર થયું છે હાથે રામનારાયણ સમગ્ર રચનાપ્રક્રિયા ઉપર નજર રાખે છે. પણ ખરે અનુભવવિશેષને બદલે નિરૂપણપદ્ધતિમાં વૈશિષ્ટ્ય શોધે છે, આથી આનન્દ-વર્ધન અને અભિનવશુભે વામનનો જે વિશેષ ક્યો છે તે રચનાપ્રક્રિયામાં વિશિષ્ટતા જોતા સર્વ સિદ્ધાન્તને લાગુ પડે એમ માનું છું. રીતિસ્થાન-વિધાયિનામ્ દિ કામ્યત્તરમ્ એતદ્ ઇરુક્તત્વા મનાકુ સ્ફુરિતમ્ આસીદ્ । (ખન્યાલોક ૩-૫૨). રામનારાયણ આવિષ્કરણપદ્ધતિને કાવ્યતત્ત્વ કહેતા નથી તેથી ફેર પડતો નથી, કેમકે લાગણીમય સત્ત્વને કાવ્યતત્ત્વ કહેવા છતાં તેનાથી કાવ્યમાં વૈશિષ્ટ્ય આવે છે એમ તે કહેતા નથી. એમનું લાગણીમય સસ તો કાવ્યનું સામાન્ય છે.

સર્વ રચનાતંત્રની રસપરતા હોવી જોઈએ એમ કહેવાથી પણ આપણો અર્થ પૂરો સરતો નથી. કેમકે રસનો સિદ્ધાંત, એનું ખૂજ મૂલ્ય સ્વીકાર્યા છતાં કહેવું જોઈએ, સર્જક કરતાં લાવકને વધુ અનુકરણ છે. લાવકમાં સુષ્ટ રહેલી લાગણીઓ કેવું રચનાતંત્ર જગાડે એની ચર્ચામાં રસનાદ મૂકાયેલો રહે છે. કાવ્યનું તત્ત્વ જ સર્જકનો વિશિષ્ટ સંવિત્ લક્ષી અનુભવ, જેને પરાયણ, જેને હિતિ, જેને મૂર્ત કરવા સર્વ આવિષ્કરણપ્રક્રિયા હોવી જોઈએ. સર્જકનો સંવિત્ત્વલક્ષી, કલ્પનાએ અખંડરૂપે ધારણ કરેલો અનુભવ, રસસિદ્ધાંતમાં પણ મોજી સ્થાન પ્રાપ્ત કરી દે છે. રસસિદ્ધાંતના એકાન્તિક સ્વીકાર અને અનુસરણથી સંસ્કૃત નાટ્યમાં ચીલા પડી ગયા

અને પ્રણલિપ્તજના આવી એમ કહેવું ખોટું નથી. આધુનિક સંવિત્ત્વલક્ષી કાવ્યોને રસસિદ્ધાંતની કસોટીએ ચકાવવામાં બેહદાપણ આવે છે એ પણ એ સિદ્ધાંતમાં વૈયક્તિક અનુભવની મોજીના સૂચક છે. રમણભાઈ એ પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ થયા હતા. અને રસસિદ્ધાંતના વિનિયોગનો આપ્રદ સેતીયું તો આપણાં કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યોમાં કોઈ ખાસ રસ જડશે નહીં. પછી સાન્ત રસ નિષ્પત્ત થયો, નિષ્પત્ત થયો, કહી મન મનાવીએ તો જુદી વાત.

વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી

પરિષદનાં પ્રકાશનો

સાહિત્ય પરિષદે તાજેતરમાં બે પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે: મારી બિનજવાબદાર કહાણી [લેખક : શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, મૂલ્ય બટી રૂપિયા] અને પિરામીડની છાયામાં [લેખક : શ્રી. ચંદસંકર શુક્લ, મૂલ્ય : બે રૂપિયા] પહેલામાં શ્રી. મુનશીએ યુરોપના પ્રવાસનાં સંસ્મરણો હળવે હૈયે આલેખ્યાં છે; બીજાં તે, મિસરના પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી ચૂંટી કાઢેલી ઉત્તમ વાનગીઓનો લેખકની વિસ્તૃત અભ્યાસપૂર્ણ અસ્તાવના સહિતનો સંગ્રહ છે. પરિષદના સભ્યોને આ તેમજ પરિષદનાં અન્ય પ્રકાશનો અર્ધી કિંમતે મળે એમ દરારેવું છે. પોસ્ટેજનો ખર્ચ અલગ ગણવામાં આવશે. પુસ્તકો વી. પી. થી પણ મંગાવી શકાશે. ભારતીય વિદ્યા-ભવન, ૩૩-૩૫, હારવે રોડ, મુંબઈ ૭-એ સ્થળેથી પરિષદનાં પ્રકાશનો મળી શકશે.

પરિષદના સભ્યોને

જે સભ્યોએ હજી સુધી પોતાનાં લઘુકાવ મોકલી આપ્યાં ન હોય તેમને ચિત્તતી કે મંત્રી, સાહિત્ય-પરિષદ, ૩૫, દલાલ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ, એ શિરનામે હવે સત્તર મોકલી આપે.

એક જવાબદાર અવલોકન *

"મારાથી લખાશે ખરું, પણ જવાબદાર લેખ લખાવાનો નથી; ગમે તે લખાશે તો પછી તેને છપાવ્યા વિના રહેવાવાનું નથી; છપાશે તો નિરવધિ કાલ ને વિપુલ પૃથ્વીમાં કોઈ માડીનળો તે વાંચ્યા વિના રહેવાનો નથી-અને પછી શી તરંગપરંપરા ઊઠશે ? સાહિત્યના ચોકિયાતોને રોડ સ્વરૂપ ધારણ કરવાની મહેનત આપવી પડશે, સંસ્કારના સિદ્ધાંતોમાં ગરબા થઈ જશે."

'બિનજવાબદાર કહાણી' લખતાં શ્રી. મુનશીએ સેવેલો આ લખ સદ્ભાવે સાચો પડ્યો નથી. એના વાચનને પરિણામે સાહિત્યના કોઈ પણ ચોક્કસદારને રોડ સ્વરૂપ ધારણ કરવું નથી પડ્યું, એટલું જ નહિ, પણ રોષથી એનાં લવાયે ચઢ્યાં નહિ હોય. આ કહાણી વાંચીને કદાચ અસંતોષ થાય તો તે એક જ વાતનો થાય એમ છે : બિનજવાબદાર તો બિનજવાબદાર, પણ આ કહાણી અધૂરી કેમ મૂકી છે ? આટલાટલાં વર્ષ થયાં તો ચે હજી શ્રી. મુનશી રોમમાં જ કેમ રહી પડ્યા છે ? યુરોપનો પ્રવાસ પૂરો કરી હવે એમણે પાછા ફરવું જોઈએ. ૧૯૨૩ માં એમને ઇન્ડિયાના દીવા દેખાયા. ચાર વર્ષ સુધી એ દીવા દેખાયા કર્યાં ને ૧૯૨૭માં એમને પ્રવાસ આગળ ચાલ્યો. પણ એ રોમ સુધી જઈને અટકી પડ્યો છે. ૧૯૪૩માં પણ એ રોમથી આગળ વધ્યો નથી અને શ્રી. મુનશી તો પ્રવાસ પૂરો કરી પાછા ફર્યા, પણ બિચારા વાચકનો જીવ રોમની 'સનાતન નગરી' માં અટકાઈ પડ્યો છે, અને પુસ્તક પૂરું કર્યા પછી આ ભાતનો અસંતોષ ઊપજે છે એ જ એની સફલતાનો પુરાવો છે.

"અમે ગામમાં ફરી, લેસેન્સની મૂર્તિ પાસે જઈ, થોડી વાર તેની આસપાસ ફર્યા. ત્યાં સમુદ્રનાં મોઝાઈઓ આવીને અથડાતાં; બૂટરટોકિંગ કાઢી પાણીમાં જમજમિયાં કરવાની ઇચ્છા એ મહા-મહેનતે રોડી."

'બિનજવાબદાર કહાણી'માં શું છે તે એક જ વાક્યમાં કહેવું હોય તો એ જ પુસ્તકમાંથી ઉતારેલા ઉપલા વાક્યમાં કહી શકાય. પુસ્તકના પૂર્વભાગમાં શ્રી. મુનશી આંબીવનાં બૂટરટોકિંગ કાઢી સાહિત્યના નીરમાં જમજમિયાં કરે છે ને છેવટના ભાગમાં પોતે વાચકને સાચે લઈને અપૂર્વ કલાવિધાનવાળી પ્રતિભાઓ તેમ જ રોમન બાદશાહોની કલ્પના-મૂર્તિઓની આસપાસ ફરે છે.

પોતે પ્રવાસનો નિશ્ચય કેમ કર્યો, તેને માટે કેવી કેવી તૈયારીઓ કરી, મિત્રાદિ તરફથી વળમોંગી કેવી સલાહો મળ્યા હતાદિથી માંડી 'આંખોને જોતાં અડધા નથી પડતો હીંગણો, જડા વૃદ્ધ, છટાચિયન કેપ્ટન', 'માત્ર જાડાઈને ખાતર જ, જાડાઈ નો નવીન સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરતી નિઃસીમ વિશાલતાના અવતાર સમી સ્ત્રીઓ, 'મુનશી'ને 'મુસડી' બનાવી એ સમ્પત્તી કોઈએ ન કરી હોય તેવી કહંગી સ્થિતિ ઉપજાવતો પોતાને પ્રથમ વર્ગના પ્રવાસીઓ કરતાં ચે મોટો સહ-ગૃહસ્થ માનતો ટોમસ કુકનો માણસ; ટ્રેનના સર્વે ઉતારોનો અપૂર્વ કુલહકનું કારણ બનતો ને શ્રી. મુનશી પાસે ફેંચ લાપાના 'ભવંકર પ્રયોગ' કરાવતો શ્રીમતી મુનશીના કપાળપરનો ચાંદ્રો; સ્વરથનાથી સતેશાં પ્રવાસીઓને નવઝાવી નાંખીને પોતાના આગમનની જાહેરાત કરતો બાલકમંડાલ; 'મુરોપના સ્વાતંત્ર્યના વાતાવરણથી થેલું બની' શીથી તોડી નેતરની પેડીમાં પ્રસરી જઈ, લાંબી ચે ઇન્ડિયન કરવાની મહેનતથી પ્રેરણા બહાર નીકળી, શ્રી મુનશીનાં કોટપાટલૂન ને બૂટ તથા કરતમઢ ઉસના અમરદારના શરીર પર 'પોતાનો વિગ્નવાવડો' ફરકાવતું, 'ગુજરાતી તત્ત્વમાંથી ગુજરાતી બોંચણે પીલેલું સ્વાતંત્ર્યની ઇચ્છાવાળું ને મરચાંના અમ-જમાટથી તેજસ્વી' બનેલું સિંહુના અથાણું તેજ : એ સર્વનું શ્રી. મુનશીએ રસવરી ને રસાળ, પ્રસન્ન ને અચંબીર, નર્મ ને મર્મથી અંકિત અને 'કોમુડી-

* મારી બિનજવાબદાર કહાણી [લેખક : શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી; પ્રકાશક : મુનશીના સાહિત્ય પરિષદ; મુદ્રણ : અદ્વી રૂપણ]

માર્ગના વર્ણન સમા કે મધ્ય પ્રમથે કવિતાની સીમાને સ્પર્શતી થોડી-કેટલી વર્ણન એ પાઠ્યમાં જમ્બુમિષા કરાતી એમની પ્રતિષ્ઠા બિડેના કેટલાક રમથીકરો છે અને એ એન અચર જાણના આજી પ્રાસ વર્ણના પુનઃકર કરતા જુદા જ ર્ગમાં મૂકી દે છે

છેડના અમુક ખડોને તા કરતા આખ પુરનકમા શ્રી મુનશીની કૃષ્ણ (અથા એમના સમયમાં 'વિદેશીના મેનની મુનીન દુહિના') દર્શાવે દાથે આની કે વાંચમેની એ દુદેના મુત્તન જરૂર કે પશુ એ તેજાની ને રમનેરળ પશુ ધરૂં જ છે સીરે રરને અકુઅરળુ જોર નગર ચાલ્યા જરની એને તેડી થી જરુર દેવે ત્યા એ નરર દેરે છે, ધનીન કેમી રડે કે રીમા દેડે કે રીમા મ-વલે કે તો 'ઈરુ કુમાર' થી મારે કે

૫૨૩ પુ ૧૩ ૩૧ ૧ મધ્ય એનુ ૧૩૨ એ-એક મનર્મ નય છે વિરરમા કુની રમતી કના સ સરે જર્જગનીર કુન ધ્ય થાના યાન કરે છે તેમ આ પુનઃકરના અનિમ ભાગમા આ વિદેશી કથા પશુ એની અગભીરતા ધણે અંશે એ શ્રી કરી નાખી કાઢીકાલી વાતો કરતા મડી નય છે

પુસ્તકના પ્રારંભના ભાગમા શ્રી મુનશી કહે છે, "વ્યાકરણ ભૂગેળ, ઇતિહાસ એ નધા ખેડી દુનિયની માયાવી જાગ છે અમારા મુમુક્ષુ આત્માને તેની પરના નથી" શરૂઆતના ખડેમા ઇતિહાસ ભૂગેળની વાતો અવતી નથી એ ખરૂં, પણ પાછના ખડે એનો ખજવળી દે છે 'જગત-રમી રામ'ના શહેનશાહોનો ઇતિહાસ તેમની નિજવચના ને પરક્રમે. ૫ પાણુમા રચયેના મહાકાવ્યો સમી અપૂર્વ કલકરી શિન્દુતિઓ—એ સર્વનુ વણન માહિતીની દૃષ્ટિથી ઉપયોગી છે, એટલુ જ નહિ, પણ રસભરુ પણ, એટલુ જ છે પરંતુ એ બધા વર્ણનમા જે સ્વાભાવિક રીતે જ સૈનીનો મોહ પડે છે તે પરથી પુરનકના બે જુદા જુદા ખડે પડી જતા હોય એમ લાગે છે, અને આ એક પ્રાસ નથી પણ મે પ્રાસ હોય એવો ભાસ થાય છે પૂર્વભાગમા યુરોપ તરફ શ્રી મુનશી આગળ પ્રાસ કરે છે તો પાછળના ભાગમા ઇતિહાસના પ્રદેશમા બૂનાકાજ તરફ એ પાછળનો પ્રાસ કરે છે આમ રચના ને

કાળ બનેનો એ પ્રાસ કરે છે ને વાચકને પણ કરાવે છે રચના નિર્ણયમાં એ અગાડી વધે છે ને કાળની બાબતમા પાછળ નય છે પશુ આગળપાછળનો પ્રતાપ ઇતિહાસની રૂબના રડે એવો સુસકનિત થયેતો કે એનો કોઈન આવકો લાગે એમ નથી "સાન ને ગમન એ ભેમાથી એકે હું આવા માગનો નથી" એમ કહીને લે મડે બને આપ્યા છે શરૂઆતના ભાગમા ગમન, ને પાછળના ભાગમા રાન

વેદાન્તીઓના અનિર્વચનીય અનિર્વાનુ રમરણ કરાવે એની દમે પુસ્તકના આમુખમા શ્રી મુનશી કહે છે, "આ કલાણી નથી એમી ને નથી ખરી" ખરીએ, જેની હેથ તેરી પણ એ કલાણી છે અને નધે સાબગાતી કેટલા પ્રેરે એની દમે કહ્યાં છે તેરી આણુ પુતક કે કરાં પડી એક જ પ્રજ વાચક આગળ બિભો થાય છે. "આ કલાણી હજ અપૂરી છે એ પૂરી કનારે થયો?" અતો ઉત્તર શ્રી મુનશી જલદી આપે એમ પ્રવિહીએ

જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

૨૦

મહીકા સુવર્ણચંદ્રક

શ્રેષ્ઠ નવલિકા — ૧૯૪૨

૨૧ શ્રી મોતીસિંહ મહીકા સુવર્ણચંદ્રક સમિતિ આથી જાહેર કરે છે કે ૧૯૪૨ ના વર્ષ દરમ્યાન પ્રગટ થયેરી શ્રેષ્ઠ નવલિકાના લેખકને નાતાલની રજાઓમા વડોદરા મુકામે જરાનાર સાહિત્યસમેનનમા સુવર્ણચંદ્રક આપનાનું દરોવનામા આપ્યું છે નિરીક્ષક તરીકે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી અને શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે તો લેખકો તેમજ પ્રકાશકોને ૧૯૪૨ ના વર્ષમા પ્રગટ થયેલી નવલિકા કે નવલિકાસચદ મત્રી, સાહિત્યપરિષદ, ૩૫, દનાન સ્ટ્રીટ, કોટ, મુમ્બઈ, એ સ્વરન મે મોકલી આપીને આ કાર્યમા હસ્તિ સહકાર આપનાની વિનતી છે

“ અદ્વૈત ” કાવ્યનું કર્તૃત્વ કેનું ?

[શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ ‘કલાન્ત કવિ’ ના પરિચિત્તમાં કાન્તના ‘પૂર્વાશાપ’ માં રચાત પામેલું ‘અદ્વૈત’ નામક કાવ્ય મુદ્રિત છે. એ કાવ્ય કલાન્તની ત્રય શ્રેણિ ‘ભારતી બ્રહ્મણ’ માં કાન્તના બીજા બે કાવ્યો, ‘કલ્પના અને કન્નડરીમૃત’ અને ‘મુગતુષ્ણ’ સાથે ૧૮૯૫ માં છપાઈ હતું આ ત્રણ કાવ્યોમાંથી માત્ર ‘અદ્વૈત’ ની નીચે જ કાન્તનું નામ મુકાયું ન હતું તેથી શ્રી ઉમાશંકરે એ કલાન્તનું હોય એમ ધાર્યું એ વિષે શ્રી ઉમાશંકરને લખેલા એક કાગળ ઉપરથી નીચેની વિચારણા મૂકી છે — લેખક]

૧. ‘પૂર્વાશાપ’ બહાર પડ્યો કાન્તના મૃત્યુને દિને. તે પહેલાં, કાન્ત તેમની છેલ્લી—કારમીરની સુમાફરીએ—જ્યાં નીકળ્યા ત્યારે તેમનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ ગોતે જ તૈયાર કરીને છપાવવા માટે આપી ગયા હતા એ દરકાર ન મળ્યો તથા તે અગવળી છે. કલાન્તના કાવ્યોનું કર્તૃત્વ જોતાં જે મુશ્કેલીઓ બની શકે છે તે મુશ્કેલીઓ આ રીતે ‘પૂર્વાશાપ’નાં કાવ્યો જોતાં ન પડે ‘પૂર્વાશાપ’માં આવતા બીજા બધાં કાવ્યોની જેમ જ ‘અદ્વૈત’ને પણ કાન્તના કાવ્ય તરીકે સ્વીકારવું પડે

૨. ઉપર મૂકેલા જડ, નક્કર સત્ય સામે શકાચિહ્ન મૂકી શકાય તો જ આંતરિક પુરાવાએ ને આધારે આગળ વધવું પડે આ કાવ્યની શૈલી વગર જોઈએ : ‘અદ્વૈત’ની પહેલી બે કડીઓ કાન્તની કાવ્ય ઉપાસવાની પદ્ધતિને જ અનુસરે છે. કાવ્યની શરૂઆત શરૂઆતથી ન ચતાં કોઈ નવીન જ રીતે થાય છે. આ બે કડીમાં, અને સમગ્ર કાવ્યમાં, કાન્તની તત્વને વિમાસવાની ટેવ પણ દેખાઈ આવે છે તે પછી, ‘નવોદા રિચિતિમાં...’ વગર ત્રીજી કડીની પંક્તિઓથી નામિકાના નિકાસનું ધૈર્યભર્યું, મનોવિશ્લેષણપૂર્વક દર્શન કરાવતી કાવ્યની ક્રમિક પ્રગતિ પણ કાન્તની સાદી પૂરે છે. કાવ્યની આ સુશ્લિષ્ટતા, ‘નવાં નવા સ્વપ્ન રસાલ સમગ્રી ગ્રાઈ’ જેવી સુસ્પષ્ટ આકાર ધરી રહેલી પંક્તિઓ, અને નિરપવાદ રીતે દરેક દરેક શબ્દમાં પણ છતી થતી ઐદિ કલાન્તમાં જોવા મળતી નથી. આ ધૈર્ય, આ આયોજન, આ તત્ત્વરથી કલાન્તમાં એકસરખું દર્શી રહેતું નથી.

(અપવાદરૂપે માત્ર કલાન્તની અન્યોક્તિઓ, કે જેને હું તેમની વિકસિત શૈલીનાં છેલ્લાં ફળો માનું છું. પણ એ તો દૂંધી હોય) વળી, કાવ્યની, અંતના સોરકાની નારસિંહી ખોડ પણ કાન્તે કાવ્યને અન્તે ‘પૂર્વાશાપ’માં મૂકતાં સુધારી લીધી છે

૩. (ક) કદાચ ઉપરનાં મજબૂત કારણો ન હોત તો પણ કાન્તના સમસ્ત પદ્યોપનુ આ કાવ્યમાં પ્રતિબિંબ જોઈને પણ હું કાન્તના કર્તૃત્વ પર ભાર મૂકત

ગ્રા કાકર તેમના ‘નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો’-માં પારાશર્યની રીતી અમુક જ વર્ણનવિગતોથી અને શબ્દાવલીથી આગળ વધે છે તે બતાવતે કાન્તની શૈલી એવી જ છે એમ કહે છે (જુઓ પૃ ૩૨) ‘પૂર્વાશાપ’ની પદ્યવર્તીમાં માત્ર ‘ગહન’ શબ્દનો જ ઉપયોગ ધ્યાન ખેંચે છે તેમ નથી : આખા ‘પૂર્વાશાપ’માં કવિના અંતરે વળગી ગયેલા શબ્દો આખા જ કરે છે જેમ પારાશર્યને ‘અનુભૂતિ’ વાપર્યા વગર ચાલતું જ નથી, તેમ કાન્તને ‘અનુભવ’ વગર ‘અદ્વૈત’માં આ શબ્દ બે વાર વપરાયો છે બીજાં કાવ્યો જોઈએ. ‘વસતવિનય’માં,

અરેરે રોની શી અનુભવ કડુ છું અસર એ
જઈ થોડે છે પછી અનુભવે રીતલ હવા
અરે ત્યારે આનો અનુભવ જરા આજ કરીએ

આમ ઉપરાઉપર ત્રણ વાર આ શબ્દ વપરાય છે બીજા સ્થળે પણ જોઈએ

સાથે સાથે અનુભવતણું ‘ચાનમા ચિત્ર આવે
(મૃગતુષ્ણ)

રે પહેલા ન હતી કદી અનુભવે આવી ઉદાસીનતા ?
(ઉપાસલ)

તપાસી લે જોરો અનુભવ વિષે અકુર નહું ?
(મજામમાં નાલસેપ)

અનુભવે, ન છતા, શણ એક એ (અકવાકમિયન)
નથી તે શું કયારે હાથ ચિરલ એવી અનુભવી ?

(અપ્રતિગ્રમન)

આ જ કાવ્યમાં—‘અતિગમન’માં—કાન્તના
આવા જ ખીળ શબ્દો ‘અસર’, ‘અદ્ભુત’
અને ‘સ્વપ્ન’ મળે છે. વળી,

રાત્રીમાં મેં અનુભવ કરે દર્શનો ત્યાં રચાયા
(સ્વર્ગગંગાને તીર)

‘અદ્ભુત’માં આવતો આ શબ્દ પોતે સાધારણ
છે, પણ કાન્ત તેને ફરીફરીને વાપર્યા જ કરે છે.
કાન્ત વિશેની અનેક વાતો—અને તેમાંની છેલ્લી,
કામળા પરના પ્રયોગની, હાથમાં જ ‘માનસી’માં
આવી ગઈ છે,—માદ રાખીએ તો એમ કહી શકાય
કે અનુભવ અને પ્રતીતિ એ તેમના સ્વાભાવનાં
અંગો છે. આ ‘પ્રતીતિ’ પણ ‘અદ્ભુત’માં છે.
ખીજે પણ છે :

પ્રેમ છે, એ નહીં ખીજું, પ્રતીતિ એમ થાય છે.
(કલ્પના અને કરવરીગૃહ)
પ્રતીતિ કીધી કે કૃષ્ણ લવ નથી છવન મહી.
(અકુને આરાહન)

[અપૂર્ણ] ભૃગુરાય અંગરિયા

★

પરિષદ-પ્રવૃત્તિ

આગામી સંમેલનની તૈયારીઓ

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વડેદરામાં
બસાનારા પંદરમા સંમેલનને અંગે શ્રીમંત
ભાવકલાલ સરકાર તરફથી નિયુક્ત થયેલી
સ્થાનિક સભાની પહેલી બેઠક રાજ્યના વિદ્યા-
ધિકારી સાહેબની કચેરીમાં તા. ૧૬-૧૦-૪૩ ના
રોજ મળી હતી. સભામાં સ્થાનિક કારોબારી
સભાની રચના કરી પરિષદનું કામકાજ ચાલુ કરી
દેવાનો નિર્ણય થયો હતો. સ્થાનિક કારોબારી
સભામાં પરિષદની મધ્યસ્થ સભાના સભ્યો,
વડેદરામાં વસના પરિષદના સભ્યો, શ્રીમત સરકાર
તરફથી નિયુક્ત થયેલી સ્થાનિક સભા, અને સ્થાનિક
કારોબારી સભાને આહવામાં આજી પાંચ રૂપિયા
આપે તે ચૂકવેલો સમાવેશ થશે.

પરિષદના મંત્રીની સૂચનાનુસાર સભાએ નિર્ણય
કર્યો છે કે સંમેલનના અધિવેશનની તારીખો

૨૫-૨૬-૨૭ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૩, હાલના તખ્તે
આજ રાખવી.

સભાએ સંમેલનના કામને પહેાંતી વળતા માટે
ઉપસમિતિઓની પણ રચના કરી છે, જે આ
પ્રમાણે છે—નિર્ણયસમિતિ, પ્રદર્શનસમિતિ, રંજન-
સમિતિ, સરભરાસમિતિ, બોજનસમિતિ, સ્વયંસેવક-
સમિતિ, પ્રચાર અને પ્રકાશનસમિતિ અને સભા-
સ્થાનસમિતિ. સંમેલન ભરવાને માટે ઉદ્ધારણું કરી
નાણાં ભેગાં કરવા માટે પણ એક સમિતિ નીમ-
વામાં આવી છે.

સંમેલનનું કામકાજ વિભાગ કરીને ચલાવવાનો
નિર્ણય થયો છે અને સાહિત્ય, કલા અને વિજ્ઞાન
એ ત્રણ વિભાગો રાખવામાં આવ્યા છે. એમ પણ
કસબું છે કે પરિષદ સંમેલનના મંત્રીઓ તેમના
હોદ્દાની રૂએ દરેક ઉપસમિતિના સામાન્ય મંત્રીઓ
તરીકે કામ કરશે.

પ્રમુખની ચૂંટણી માટે સમય ધણો ઓછો હોઈ
સભાએ બધારણ અનુસાર સ્થાનિક સભાના દરે
સભાસભ્યોને સહારમંડળના સભ્યો ગણી પ્રમુખની
ચૂંટણી માટે તેમને પ્રતિનિધિઓ તરીકે નિયુક્ત
કર્યા છે અને પરિષદના મંત્રીને તેમનાં નામ મોકલી
આપ્યાં છે, જેથી મતપત્રો તેમના તરફ રવાના
કરી શકાય.

★

પુસ્તક-પરિચય

ગાંધીજીને જન્મવંદના

[સપાદક : ડૉ સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન; અનુવાદક :
શ્રી. ચંદ્રશેખર મુક્ત; પ્રકાશક : લેરા એન્ડ કંપની
૩, સન-૩ બિલ્ડિંગ, મુબઈ ૨; મૂલ્ય : પોણા ત્રણ
રૂપિયા]

મહાત્મા ગાંધીજીના ૭૦મા જન્મદિનની ઉજવ-
ણી નિમિત્તે ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણને સંપાદિત
કરેલા Mahatma Gandhiji નામક અંગ્રેજી
ગ્રંથમાંથી તૈયાર કરેલું સ્વામી આનંદની પ્રસ્તાવના
સંપાદનનું આ પુસ્તક ગાંધીજીવંતી પ્રસંગે જ
પ્રસિદ્ધ થયું છે. એક અથવા બીજી રીતે ગાંધીજીના
પરિચયમાં આવેલાં જગતનાં અગ્રગણ્ય નરનારી,

આએ સંસ્મરણરૂપે કે અભ્યાસ દ્વારા ગાંધીજી અને તેમના જીવનકાર્ય વિશેનાં પોતાનાં મંતવ્યો નિખાલસ રીતે પણ પૂરી આદરજીવિધી એમાં વ્યક્ત કર્યા છે એ આ પુસ્તક વાંચતાં પ્રતીત થશે.

સમ્યક્દર્શન માટે સમીપમાં રહી કરેલું દર્શન અને દૂર જઈને કરેલું દર્શન બન્ને આવશ્યક ગણ્યમા તો આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા સ્વયંસિદ્ધ છે. ગાંધીજીના જીવનદર્શન કે કાર્યપદ્ધતિના કોઈ કોઈ અંશ સાથે જેઓને પ્રામાણિક મતભેદ છે તેમનાં મંતવ્યોને પણ આ સંપાદનમાં સ્થાન મળ્યું છે.

હીડીને આંખે બળગે એવી એક હકીકત આ પુસ્તકમાંથી એ તરી રહે છે કે પશ્ચિમના લેખકોએ ખ્રિસ્તીધર્મના અનેક સંતો સાથે ગાંધીજીની સરખામણી કરી છે. સંત ક્રોન્સિસ, સંત ટોમસ એકિવિનાસ, સંત બર્નાર્ડ, સંત પોલ, સંત જૂનો અને કેટલેક રથલે ઈસુ ખ્રિસ્ત સાથે પણ એમને સરખાવવામાં આવ્યા છે. આમ એક જ પુરુષ અનેક સંતોનાં સ્મરણ જગવે છે ત્યારે એનો શુણ્ણસમુચ્ચય કેવો વિવિધ ને કેવો સમૃદ્ધ છે તેની પ્રતીતિ થાય છે.

નાનાભોટા બધા જ લેખો સમર્થ છે, છતાં ક્લેર શેરીડન, જનરલ સ્મર્ડસ, ચેમાં ચેલાં, હરમાન ફેસરલિંગ, અનરેડ બાર્ડર, મેક્સ રાઈડન, આર્થર મૂર, બેરિડેસ કીય, પદ્માબી સીતારામપ્પા, બાણુ ભગવાનદાસ વગેરેના લેખો સવિશેષ આકર્ષક બન્યા છે. ગાંધીજીની મહત્તાનો, માનવસંસ્કૃતિને એમણે કેરેલા અર્પણનો બહુવિધ પરિચય આપીને એ મહાપુરુષ વિશે આ અભિપ્રાયસમૃદ્ધ નિરતિચય સન્માન પ્રેરે છે.

અનુવાદકે બધા જ લેખોનો પૂરો અનુવાદ નથી આપ્યો, તેમ એમણે પોતાની ભાષામાં સાર પણ કાઢી દીધો નથી. લેખના મૂળ વક્તવ્યને અગ્રણતાં પણ હાનિ ન થાય તે અર્થે મુખ્ય વક્તવ્યના ઘોતક ખંડોનો અનુવાદ આપવાની પ્રયત્ન પદ્ધતિ એમણે સ્વીકારી છે. ભાષાન્તર પ્રાસાદિક છે. પ્રત્યેક લેખકની વિશિષ્ટ શૈલીનું એમાં સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ પડે છે, એ અનુવાદની પણ વિશિષ્ટતા છે.

યશવન્ત શુક્લ

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા

[લેખક : પ્રા. વિજયરાય ક. વૈદ્ય; પ્રકાશક : એન. ઝેમ. ત્રિપાઠી લિ.; મૂલ્ય : રૂ. ૧-૧૨-૦]

છેક અપભ્રંશ-કાળથી માંડીને અદ્યતન સમય સુધીનો સળગ સાહિત્ય ઇતિહાસ આલેખવાનો આ એક વિશિષ્ટ પ્રયત્ન છે. ગુજરાતી સાહિત્યના બીજા-કાળથી પ્રારંભ કરીને સક્રમ તેટલા તાદરશ્વથી લેખકે છેક અર્વાચીન કાળ લગી આવી પૂર્યા છે. પ્રસ્તાવનામાં પોતે સ્પષ્ટ કરે છે તેમ, વિદ્યાર્થીઓ, તેમણે કોલેજિયનોને આંખ આગળ રાખીને આ ગ્રંથ લખાયો હોવા છતાં સાઝાતણસોક પાનામાં પ્રયત્નોદયી, અત્યંત, લેખકોનો, પરિચય, બહુ સ્વચ્છ, રીતે અપાયો છે. આવડા વિશાળ પટ પર સળગ આલેખન થતાં તેમાં ક્યાંક ક્યાંક પ્રમાણવિવેક વીસરાર્થ જવાનું જે લખસ્થાન તે અહીં જાણું દર્શિગત્વર થતું નથી. જ્યાં જોડલો જરૂરી તેટલો ન તેવો જ પરિચય ઇતિહાસના પટને વધુ પડતો ચહોળો બનાવ્યા વગર કે મિનજરૂરી વીગતોમાં ડૂબી જવા વગર સુંદરતાથી અપાયો છે.

પોતાના સિદ્ધાંત મુજબ લેખકે સાહિત્યના પ્રકારો કરતાં સાહિત્યકારોને વિશેષ નજરમાં રાખ્યા છે. જો કે સાહિત્યના પ્રકારોમાં તે તે લેખકનું સ્થાન એમણે આંકી બતાવ્યું છે ખરું, પણ પોતે પોતાના આ સિદ્ધાંતને સાદ્યત વફાદારીથી વળગ્યા લાગતા નથી. તેથી બધું કેટલીકવાર તે સાહિત્યપ્રકારનું શક્તિત્વ તેના સ્થાન, સિદ્ધિ ને સામર્થ્યને સ્ફુટ કરે તેની રીતે પૂરેપૂરું ઉપસી આવતું લાગતું નથી.

અર્વાચીન કાળ આગળ આવીને શ્રી. વિજયરાય બટકી ગયા છે ને આધુનિક કાળને હીડી નજરે જ જોઈ લીધો છે તે યથાર્થ તો છે; જો કે, એ જગત-હીડી નજર-પણ આધુનિક કાળ પર જરા વધુવાર મેડાઈ હોવ તો સારું. આ બ્યુરખત વિવેચક ને વિદ્વાન લેખકે આ સાહિત્યેતિહાસમાં એમનાં શ્રોત્રિક મંતવ્યો મૂક્યાં હોય એવું તો ક્યાંક જ દેખાશે. બધું સ્વતંત્ર વિવેચન કરતાં સાહિત્યકારોના જ્ઞાનના મતોને સ્વીકારીને આગળ ચાલતું ચીલા-ચાલુ વર્ણન જેવું એ ક્યાંક ક્યાંક વિશેષ બની મળ્યું છે. તેમ જ્યાં બને તેટલી બધી ને છેલ્લામાં છેલી વીમળ મેળવવાનો આમદ ને ચોક્કસ એમણે

રાખ્યા છે, જેની પાછળનો શ્રમ સહેજે અવગણ્ય
તેમ નથી ઝીણામાં ઝીણી વીગત પણ જરૂરી લાગે
ત્યાં જતી કરાર્થ નથી જો કે એવી વીગતો ધરાવતી
કેટલીક પાદ્મીપો એટલી કરાર્થ હોત કે મૂળ લખ
ણમાં સમાવી દેવાઈ હોત તો ખોટું નહોતું પૂર્ણના-
વિશે ને એવા બીજા કેટલાં વિધાન ચર્ચાર્થ છે,
ને અખ્યાતું હાસ્ય વીસરાર્થ કેમ ગણુ હશે ?

પણ મન મુખરામ રિશે, ગોરધનરામની સાદિ
તના આપણા કૃતિદાસમા પણ અંધારખૂણે પડેની
કૃતિ "સાક્ષરજીવન" રિશે તેમ રવ મણિવાન ન
વિવેદી પિશે આપણા સહિયેતિદાસમા આટલું
વિસ્તારવત રિવેચન પહેની જવાર કરવામા આપ્યું
છે શ્રી મુનશી, કવિ નાનાયલ અને કવિ ખતર
દારનુ સમગ્રતાપૂર્ણ ઉદાર મૂવાકન પણ આમાથી
મળી રહેતો બીજા આત્મ્યે ઠાકઠાકને એાછા,
અધૂરા, કે ઉતાવળે મુનશીને પતવી દીધા છે એમ
પણ લાગશે દક્ષાન તરીકે, શ્રી રામનારાયણ પાંચ
પણ આ પ્રકારના પુસ્તકમા ચર્ચાસ્પદ અંશે તો
રહેવાના જ છતાં આખ્યે ગ્રંથમા એમની પ્રયોગ
શીન વિનક્ષણાએથી, સાવ તો શી રીને પણ
થણે બધે અંશે મુક્ત ગદી રસદત ગોદદાર જગદાર
બની એની તો ખ્યેગામિનાથી વડી રહી છે કે
સાદ્યન સમૃદ્ધ આ સદ્વેતિદાસ અબ્યસીએ ને
રિશેરે કરીને વિદ્યાર્થીએની બહુ મહત્વની માગ
પરી પાંદશે એમા શકા નથી

ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

★

દી. બા. ઝવેરી સમારક પુસ્તકાલયને
અંગે મળેલા રકમ

શ્રી ૧૦૦૧ મુનિવંશ્ય કાવ્યર એક જાનકલ ધન્યુરુત્ત
કુા નિ. પ૦૧ સાહિત્ય સત્ત પ૦૧ રાજા બાહુ હર નારી
ચાણુવાલ બસીના પ૦૧ ઉત્તર એક વેરક ઈ શુરુરુ
કુા નિ. પ૦૧ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી પ૦૦ શ્રી હરસિંહ
ઓ દિવેગીયા તથા શ્રીમતી નંદીની વિવેચના પ૦૦
ઓ કૃતિનાલ હ મુનરિ તથા શ્રીમતી કીનાતી મુનરિ
પ૦૦ બાવડરના નવાપસાહેબ ૪૫૦ મુનિવંશ્ય કાવ્યર

૧૯૦૨ ના ૨૨ ધનુરમાસ કા સિ ના બેળગોડો તથા
 રણક તરફથી ૪૨૭ વનિતા વિશામની કાર્યસાહક
 સમિતિના સભ્યો તરફથી ૨૩૧ શ્રીમતી નારીબાઈ
 દામોદર દામોદર સુનિવાસી તરફથી ૨૫૧ રોડ વાજા-
 દાસ મેધજી મધુરાસ ૨૫૧ રોડ પ્રાણુલાલ દેવકાન્ત
 નાનજી, ૨૫૧ રોડ માધવજી જેસમ ૨૫૧ રા
 સુનિવાસ બાઈવંદ મહેતા ૨૩૧ શ્રી ને આર
 ધુરધર તથા પાળણપુર રામચંદા આંશીસરો તરફથી
 ૨૦૦ શ્રી મનુ કુવેદાર ૨૦૦ ગોડ ધરમસી
 મુવગાળ ખડક ૧૯૬ સોંડવ એશિયાટિક સોસાયટી
 બાંને માન્યના સભ્યો તરફથી ૧૬૪ સોસાયટી
 સંવત્સ વીજના સભ્યો તરફથી ૧૨૫ શ્રી પ્રતાપ
 સિંહ કરસનદાસ બંને શ્રીમતી રતનમાઈ ગોરધન
 દાસ, ૧૦૧ શ્રી વસનતમા બંધિવેરામ વજીર,
 ૧૦૧ શ્રી ગીનવદાસ તીરથરાસ ૧૦૧ શ્રી પ્રમાસર
 રામચંદ બટ ૧૦૧ મેસર્સ લક્ષ્મીદાસ અમીચદ ૧૦૧
 શ્રી કવનલાલ વરબદાસ ૧૦૧ શ્રી આર ટી પોપા
 વાલા ૧૦૧ શ્રી ગાઈ સી સુનરી ૧૦૦ રા વિનુ
 બાઈ માધવલાલ ૧૦૦ હાજી અવારખાયા સોનાવાલા
 અધિકારમ તરફથી ૧૦૦ શ્રી સોશિયલ સર્વિસ ક્લીબ
 મુખર્જી ૧૦૦ શ્રી બાંને પ્રેસિડેન્સી એકલે બેન્કુદેરાન
 એસોસિએશન ૭૩ શ્રી બાંને પ્રેસિ કોલે બેન્કુ
 જેસો ના સભ્યો તરફથી ૫૧ શ્રી ચમનલાલ પોપલ-
 લાલ મહેતા ૫૧ શ્રી જુનરમ દેવે ૫૧ કબીબઈ
 હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ તથા ૨૬ તરફથી ૫૧
 (પુરતો ૩૨) શ્રી પોપલાન મેવિ વાજ શહ ૫૧
 શ્રીમતી સોદિયા વાઘીયા, ૫૦ શ્રી મૂળમઈ રણ
 એવંસ ૫૦ શ્રી બટક લક્ષ્મીદાસ ૪૦ હમરાજ
 મોરા જી પબ્લીક સ્કૂલના રણક તરફથી ૩૯ કબીનાઈ
 રેવિરિયા દૂરદના રણક તરફથી, ૨૫ શ્રી રેરતમજી
 પી મહેતા ૨૫ શ્રી કરસનદાસ માધવદાસ પારેલા
 ૨૫ શ્રી હમરાવાવ નાનાલાલ અમલક ૨૫ શ્રી પી
 બેમ બેળી ૨૧ અબદેવતી ગુનામસુરેન ૨૫ શ્રી
 પ્રિન્સિપાલ મંદરાકર વજીર ૨૫ શ્રી કે બેમ મોવડા
 વાળા ૨૫ વંત્ર એ કુનરાઈ ૨૩ સિંનાહામ કોલ
 બોર્ડ કોમર્સ ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળની કાર્યસાહક
 સમિતિના સભ્યો તરફથી ૧૧ સિંદનહામ સોંડ
 ભવાતી સહિ ય મંડળ ૧૧ કાંબી બરદાસ કુશમજી
 ભવદાર ૧૧ શ્રી વિજયવંશ પદમસિંહ મહુઆકર ૧૦
 શ્રી ગુલામખાન વૈષ્ણવ વદીપક મડળ ૫ શ્રી હિંમત
 માવકે બ્યાસ

२५ श्री भोतीसिंहजी महीगना रमरलुमा जेमना खर्च महीगुमार खा. नरैन्द्रसिंहजी
साहित्योत्सर्ग सहायशी साहित्य परिषद वरुणी,

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ચક્રવર્તી પ્રા શુકલ બારલી : વિવાસનગર, હારવે રોડ : મુમર્થ
મુદ્રણસ્થાન : મુમર્થ પ્રેસ પ્રેસ' સેં હારવે રોડ, ગિરનાર, મુમર્થ ૪

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

[૨૫. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડના સ્મરણાર્થે અપાયેલી સહાયથી]

: સંપાદક :

ચીમનલાલ શાહ

ચરાવન્ત શુ કલે

પુસ્તક ૨

અંક ૩

ડિસેમ્બર ૧૯૪૩

મૂલ્ય ત્રણ આના

વર્ધના બે રૂપીઆ

વિવેચકનો ધર્મ

કવિતા વાંચતાં કે ખીલ કલાકૃતિ જોતાં તેના શુભ જોવા કે દોષ ? શુભ હોય તે બધા ચે જોવા, વીણીવીણીને જોવા, કૃતિમાં શુભોત્તુ જે માપ હોય તે કરતાં વધારીને પણ તે જોવા, એ સૂત્ર સામાન્ય વ્યવહાર માટે સાતું છે; ખાસ કરીને એટલા માટે કે, સામાન્ય જનતાને જિઓ કે ઊંડા વિવેક શક્ય નથી. પણ આ નરી શુભાહત્તા નયુંસક છે. એનાથી નથી કૃતિને ન્યાય થતો, નથી કૃતિને ન્યાય થતો, નથી વાંચનારની ઉન્નતિ સંધાતી, નથી કલાશુદ્ધિ કે કલાપ્રગતિ સરજતી, નથી વિવેચના યોજાતી. માટે પ્રભમાં જે ન્હાને કલારસિક વર્ગ હોય, તેને માથે ચોખ્ખી ને દેખીતી ફરજ આવે છે જે તેણે શુભ અને દોષ બન્ને પ્રમાણસર જોવા અને દેખાડવા મથવું. કેટલાક દોષ એવા ઉમ્મ હોય કે તેમાં કૃતિના બધા ચે શુભ રૂખી જાય; કોઈકે શુભ એવા ઉન્નવસ હોય કે તેમાં કૃતિના બધા ચે દોષ રૂખી જાય. ભારે તો રસિકાએ શુભકદષ્ટિ જ પ્રજોધવી પડે, કેમકે, કલાની લાવના અને સૌંદર્યની વિશુદ્ધિ એમ ક્યાં વગર રક્ષાય જ નહિ.

આપણા રેશકાલમાં વિવેચના હજી બાલ્યાવસ્થામાં છે. વિવેચક શું કહે છે અને શૈના ઉપર ખાસ બાર દે છે તે એનું કયન સમજે જોવાતપાસવા નેટલી ધીરજ અને સમતા જે જાગે, તે જ જાણી શકે. અભારે આપણું શ્રોતા અને વાચકો મોટે ભાગે ઉતાવળિયાં અને જામિલ છે અને પોતાને પ્રિય કવિ કે કવિતામાં આ વિવેચક તો દોષ જુવે છે, આ તો દુષમંથી પોરા ફહારે છે, એવા વહેમ પડતાં પણ તેઓ પ્રતિકૂલ ચર્ચાજય છે,

અને પછી વિવેચક શું કહેવા માગે છે તે સાંભળતાં પણ નથી, તો સમગ્રદર્શન અને તુલનાનો પ્રયત્ન પણ ક્યાંથી કરી શકે વારુ ? વળી આપણે ધણાખરા હજી એવા બાલિશ છીએ કે વિષયની બિનગત અને સ્વતંત્ર ચર્ચામાં પણ આપણે અંગત-Personal-રાગદ્વેષ જોઈએ છ કે કદપી લઈએ છ; અને જે શ્રોતા કે વાંચનાર આ મુજબ વહેમાઈ જાય તેના મગજમાં વિવેચનાની છાંલો પેસે નહિ અગર તે બાલ્યધારેથી અસર જ ઉપજાવે એ કુદરતી છે.

પ્રજામાનસની આવી રિચિતિમાં મ્હોટા મ્હોટા ઉચ્ચિત્ત અક્ષરોના બોલમાં શુભાનુવાદ કરે, લોકપ્રિય કવિઓ અને કૃતિઓની ભાટાર્જન લલકારે તેવા વિવેચકોને લોકોનો ટેકો મળે, દોષ તપાસવા જાય તેવા વિવેચકો વધુ વધુ અપ્રિય લાગે અને અકારા ધર્ષ પડે, એ જનવાજેગ છે. પરંતુ સુભાગ્યે કોઈ પણ પ્રજા એકરસ હોતી નથી. દરેક પ્રજામાં વતી-ઓછી સ્વતંત્ર વિચારણા કરી શકે અને અવનવાં દલિલિ-નુને સકારે એવો વર્ગ હોય છે—ન્હાનો કે મોટો. કલા અને સૌન્દર્યના ભક્તે આ ખાસ વર્ગને પોતાનો ગ્રાહક ગણવે, પ્રજામાં તેની સંખ્યા અને તેની અસરકારતા વધે તે દિશાઓમાં મથવું અને સત્ત્વ સૌન્દર્ય અને કલાની પોતાની લાવનાને વળગી રહીને પોતાની ફરજ નીરપણે બજાવવી. વિષયોની બિનગત અને શાસ્ત્રીય તુલના કરવાની અને શુભ તેમ દોષ બન્ને સપ્રમાણ જોવાની શક્તિ પ્રજામાં એ રસ્તે જ ધીમે ધીમે કેળવાતી આવશે અને પીલશે. સાચો વિવેચક ધીરજની તેમ અભયની નિરપેક્ષ મૂર્તિ હોવો જોઈએ.

અગવંતરાય ક. શંકર

સા ધા રણી ક રણ

(૩)

અનુભવવૈશિષ્ટ્ય અંગે એક વસ્તુ મને સમજાય છે તેમ સ્પષ્ટ કરું છું. આપણે કેટલીક લાગણીઓ અસ્પષ્ટ રૂપે અનુભવીએ છીએ. ક્રોધ, પ્રેમ, નિરહ આદિથી અસ્વસ્થતા આપણે અનુભવીએ, પણ અસ્વસ્થતાનું સ્વરૂપ બરાબર પિછાની શકતા નથી. હવે એનું સ્વરૂપ બરાબર પિછાનીએ તો લાગણીનો અનુભવ એનો એ રહે છે એમ આપણે નહિ કહી શકીએ. સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત કરવાથી લાગણીના અનુભવનું સ્વરૂપ બદલાય છે, અર્થાત્ વિશિષ્ટ થાય છે. એટલે કવિનાં વખાણુ કરીએ કે આનું બરાબર અમને થતું હતું પણ તેને વાણી તે આપી, સારે તેવાં વચનમાં એક જાતનો ઉપચાર જ છે. વાસ્તવમાં ઉત્કટતા કે મનનને અલાવે આપણી લાગણી એટલી વિશિષ્ટ જ થઈ નહોતી. “સદ્ગત પિતાને શ્રદ્ધાજલિ” માં પૂજાલાલ કહે છે :

સેવનીયતણી સેવા પૂજ સપૂજનીયની
હતા ત્યારે કરી ના, રે સોનાની પળ વેડફી !

* * *

હવે જ્યારે હયાતી ના પિતાર્યે પ્રાણુ કહતો,
સ્મૃતિએ જીભરી આવે વાસક્યપ્રતિભાતણી

* * *

લાવે અલાવ ને લાવ અલાવે માનવો લહે,
એ અનુભૂતિને અભિ બલે તો મુજબે દહે.

આ પંક્તિઓના મુલ્યુદર્શનમાં પ્રો. ડાકોર કહે છે :
“પિતાના મૃત્યુ સમયે કેટલા પુત્રો આવ્યા પશ્ચાત્તાપથી મુક્ત હોઈ શકે ? અને છતાં એ પુત્રોમાં એવા કેટલા તો થોડા, જેમને ઉત્કટ લાન કવિની વાણીની ચિનગારી વિના પ્રકટે ?” બરાબર છે; પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે પૃથ્વજને કાવ્ય લાંચતાં પહેલાં અનુભવેએ પશ્ચાત્તાપ કવિએ અનુભવેલા પશ્ચાત્તાપની સમાન ક્રેટિનેા હતો. પૂજાલાલની વાણીમાં ચિનગારી છે, કારણ કે તેમના પશ્ચાત્તાપમાં ઉત્કટતા છે અને તેના જ્ઞાન અને ચિન્તાનથી તેણે ચિત્તમાં વિશિષ્ટ રૂપ લીધું છે.

પશ્ચાત્તાપનું એ વિશિષ્ટ રૂપ જ કાવ્યમાં પ્રગટ થાય છે. અંગ્રેજીમાં આ પ્રકારનાં પિતૃતર્પણનાં કાવ્યો જણાતાં નથી તે હકીકત આ વિષયમાં પ્રગ્નકીય સંસ્કાર કેટલો નિર્ણાયક તે સૂચવે છે; અને આ જ વિષયનું નાનાલાલનું કાવ્ય પૂજાલાલથી જુદું પડતું હોઈ વૈયકિતક સંસ્કાર અને ચિન્તાન અનુભવને વિશેષતા અર્પવામાં કેટલાં નિર્ણાયક તે સ્પષ્ટ કરે છે. પૂજાલાલની દૃષ્ટિ વિધિની વક્તા પર ડરે છે અને જીવના કલેશ અને નિર્વેદમાં પરિણમે છે :—

બળતી આગ એ રહેજે પશ્ચાત્તાપતણી ઉરે,
પાપની જડતા મારી સતાયે કેં બળે, ટળે.

નાનાલાલ શમ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વળી, ડાકોર કહે છે તેમ, એમના ઉદ્દેગ અને શમમાં જમાનાનાં મંથન અને શમ વરતાય છે. “સુધારા અને દેશાદારને નામે સંસ્કૃતિના પરંપરાપ્રાપ્ત સાતત્યની સાંકળ તોડી નાખીને અનાપેતામાં અને કાન્તિમાં ઝંપલાવતા પશ્ચિમમોહિત જમાનાનું પોતાના જનક પૂર્વજ અને વડીલ આર્ય જમાનાઓની આગળ... એ (કાવ્ય) નિખાલસ પ્રાયશ્ચિત છે.”—

અથો તે યુગ મરતીનેા, ઝંઝાવાતો ગયા બધા :—
આપના મૃત્યુએ તાત, આઠાં નીર ઊંડાં ઝીંધાં
પાપની મોહની પેખે, ન તો થે મોહ પામતા :—
પુરાણી ને પુણ્યવંતી આર્યોની એ જ આર્યતા,
જન્મની વેળ ને આપે સચોંતી મુજ અંતરે,
નિજાઓ આર્યતાએ તેને જન્માઓ પ્રજુવરે.

બંને કાવ્યોમાં પશ્ચાત્તાપનો અનુભવ સિત્તસિત્ત ને વિશિષ્ટ રૂપ ધારણુ કરે છે : એકમાં એ વિશાળ પરમાં પથરાઈ જમાનાનાં સત્તાપ અને પછી પ્રાપ્ત કરેલ સમતોલના વણી લે છે; બીજામાં તે કેવળ ધરાણુ અને આત્મલક્ષી રહે છે. બંનેની વિશિષ્ટતા નિરાળા છે; અને તે કવિઓના અનુભવમાં અનર્ગલ છે, કાવ્યોના રચનાતંત્રમાં નહીં.

વિષ્ણુપ્રસાદ ૨, ત્રિવેદી

“ અદ્વૈત ” કાવ્યનું કર્તૃત્વ કોનું ?

[ગતાંકથી ચાલુ]

‘ અગતિગમન ’માં ‘ સ્વસ્થ ’ આવે છે તે બતાવ્યું.

નહીં ધાતાં બોળી, પ્રચલિત રહી તાદૃશ જવે !

(અમુને આવાહન)

‘ અદ્વૈત ’માં પણ તે છે. એક વધારે દૃષ્ટાંત આપું :

નહીં સેષ્યું કાંઈ સકરુણ રહ્યો સ્વસ્થ પણ જો.

(રમેહસાકા)

આ જ પ્રમાણે ‘ અદ્વૈત ’માં આવતો ‘ એકત્વ ’

આ છેલ્લાં બે કાવ્યોમાં એવો બીજો એક શબ્દ

‘ રુજ ’ છે. વળી, ‘ અદ્વૈત ’માં ‘ રસાલ ’ આવે

છે તે પણ કાન્તનો જ છે :

શબ્દ બીજો પણ મળે છે :

લગ્નગ્રંથિ અભિનવ રસાલ તાજ (રમા)

અવર વિસરી એકત્વે થા હ સંપ્રિતની મહી.

(રાજહંસને સંબોધન)

દેવાનું ઝરણું રસાલ સહસા ખૂટી પડ્યું થું સમે !

(ઉપાલંબ)

જેમ કલાન્ત વારેવારે ‘ ભ્રાંતિ ’ વાપરે છે તેમ

ત્વરિત નિરમે ત્યાં બાલા બે રસાલ નવી વચે.

(રતિને પ્રાર્થના)

કાન્ત ‘ આભાસ ’ :

આભાસ જોઈ સંયળા સંયળમાં ભમે છે.

(મુગધૃષ્ટા)

આભારોથી થઈ યુગલ ઉન્મત એ રમેહસાલ.

(ચક્રવાકમિથુન)

આટલું જ નહિ, ‘ રસ ’ જેમાં એક પદ હોય

એવા શબ્દો કાન્તમાં ધ્યાન ખેંચે તેટલા છે. અને

છેલ્લે ‘ મૌઘ્ય ’ જે ‘ અદ્વૈત ’માં છે :

ક્રોધ એની કંઈ કંઈ કરે મૌઘ્યમાં દંપતી બે.

(ચક્રવાકમિથુન)

આ શબ્દ પણ ‘ અદ્વૈત ’માં છે. આ જ પ્રમાણે

આ કાવ્યના બીજા એવા શબ્દો ‘ જડ ’, ‘ હૃદ ’,

‘ આલેષ ’, ‘ ગદન ’, ‘ અપૂર્વ ’, ‘ ખૂબી ’,

‘ સુધા ’ વગેરે શબ્દોને પણ આ જ વિધાન

લાગુ પડે છે. આ જ કાવ્યનો ‘ અસામાન્ય ખૂબી ’

એ પ્રયોગ ‘ કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ ’ના ‘ અસા-

માન્ય છટા ’નું રૂપાંતર માત્ર છે. આ કાવ્યમાં ન

મળતા, પણ કાન્તની પદાવલીમાં ગણી શકાય

એવા બીજા શબ્દો, ‘ અવર ’, ‘ અસર ’,

‘ અદ્ભુત ’, ‘ વિરલ ’, ‘ મર્મે ’, ‘ સ્વસ્થ ’,

‘ સહસા ’ વગેરે છે. ‘ અદ્ભુત ’ જેમ આનંદ-

શંકરના ગદ્યમાં તેમ કાન્તના ગદ્યમાં પણ.

(ખ) આ શબ્દોના ફરીફરીને થતા ઉપયોગમાં

અસાધારણતા છે, શબ્દોમાં નહિ. તેથી કાન્તના

અસાધારણ શબ્દોનો ઉપયોગ દર્શાવેલો આવશ્યક

છે. પોતાની નવી ‘ કવિતાસમૃદ્ધિ ’માં પ્રો. શંકર

‘ ચક્રવાકમિથુન ’માં આવતા ‘ નિભૂત ’ વગેરે શબ્દો

તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. આવા વિરલ શબ્દો-

મંત્રો એક ‘ જવ ’ ‘ અદ્વૈત ’માં છે. ‘ ચક્રવાક-

મિથુન ’માં—

જવ જનાર તણે વધતો જતો.

(ચક્રવાકમિથુન)

(ગ) આ ચર્ચા માત્ર શબ્દો પૂરતી જ થઈ.

શબ્દોનાં મિશ્રણો વગેરે બતાવવાની અહીં જરૂર

નથી. આ રીતે કાન્તની પદાવલી બહુ ન્હાની લાગે,

પણ હું તેને એમની મર્યાદા ગણતો નથી. જેમ

આનંદશંકર ‘ અદ્ભુત ’ શબ્દ અમુક તીવ્ર અનુભવ-

કથન માટે જ યોગ્યતા, તેમ કાન્તના આ શબ્દો

તીવ્ર અનુભવકથનનાં પ્રતીકો બન્યા હતા. અને

તેની સમ્બાધને લઈને તેનો ઉપયોગ આપણને

ખટકતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ અભ્યાસથી જ

આવો ઉપયોગ થાય છે, તે બાણી શક્તિએ છીએ.

કલાન્તમાં આ પદાવલીનો, ‘ અનુભવ ’ જેવા સાધા-

રણ શબ્દને બાદ કરીએ તો, લગભગ સંપૂર્ણ

અભાવ છે. કાન્તની પદાવલી સરકૂત છે. સરકૂત

પદાવલીનું ગૌરવ તેમણે જ પહેલું રચાથી આપ્યું

ગણ્ય. આમાં એમની શૈલીની સ્વાભાવિકતા

સહાયક થઈ. કલાન્તને તળપદા શબ્દોનો સરસ

મહાવચે છે. તેમની પણ વિશિષ્ટ પદાવલી છે જ :

‘ અલક અતર લલકાર સુગંધી લહરિ લહકતી

લાવે છે ’ એ એક ચંકિતમાં જ તેમના કેટલાક

ફરીફરીને આવતા શબ્દો એકત્રિત થયા છે. આ

ઉપરાત, અમય, પ્રમગ, ગોરી, ગૌર, લખની, પુર, પ્રૌઢ, સજન, સુરભિ, અંધર, અવક, વગેરે શબ્દો ગણ્યાની સકાય તેમના વિશિષ્ટ શબ્દો, મરુત, પવિત્રી, ઝનમલે, વગેરે પણ કતાન્તમા પદાવલી કરતા પદાવલીનો ઉપયોગ વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે

૪ કથાન્તના 'ભારતીયપુણ્ય' માં આ 'અદ્વૈત' તેમ જ કાન્તના 'કંપના અને કસ્તૂરીમૃગ' અને 'મૃગપૃથ્વી' ૧૮૯૫ માં એક જ સાથે છપાયા છે. આ બે રચનાની સાલ ૧૮૮૭-૮ ની છે 'અદ્વૈત' પણ વહેતુ જ રચાયું હશે 'અદ્વૈત' ની નીચે કાન્તનું નામ નથી તેનું કારણ એક સાથે જ એક જ કવિના ત્રણ કાવ્યની સમ્યા બહુ ધ્યાન ખેંચે તે જ હોય

આ પ્રમાણે ગણપતિની જેમ કોઈ દૂધી, સહેલી યુક્તિ ન શોધી શક્યો તેથી કાર્તિકેયની જેમ કાન્ત અને કાન્ત એ બંનેના સમૂહોની પ્રદક્ષિણા કરી છે હું માનું છું કે લગાણી એ દિશા સાચી છે

[સંપૂર્ણ]

ભૃગુરાય અંબારિયા

મહીડા મુવર્ણ્યદ્રક

શ્રેષ્ઠ નવલિકા-૧૯૪૨

"પત્રિકા" ના નવેમ્બરના એકમા ૧૯૪૨ ના વર્ષની શ્રેષ્ઠ નવલિકાને મહીડા મુવર્ણ્યદ્રક આપવાની જાહેરાત પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. તેના અનુસંધાનમાં જણાવવાનું કે જે નવલિકાવેખકો આ હરીકાર્ધમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ પોતાના નવલિકાસમૂહો મોઢામાં મોઢા તા. ૧૦ મી ડિસેમ્બર સુધીમાં મત્રી, ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૩૫, દલાલ સ્ટ્રીટ, કોમ, મુબઈ, એ સરનામે મોકલી આપવા

પરિષદની મધ્યસ્થ સભાની બેઠક

પરિષદની મધ્યસ્થ કરવાની એક બેઠક રાનિવાર, તા. ૪ થી ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ ના રોજ સાંજના પાંચ વાગે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની ચેમ્બરમાં (૧૧૧, મહાત્મા ગાંધી રોડ, ૨૪ મુબઈ) નીચેના કામકાજને અંગે મળશે (૧) પરિષદની સામાન્ય સભા મદિ સમય અને સ્થળ નક્કી કરવા, (૨) મત્રીઓના ૧૯૪૩ ના અહેવાલ ઉપર વિચાર ચલાવવા, અને (૩) કવિશ્રી ખજંદારના પત્ર ઉપર વિચાર કરવા સંબંધેને પધારવા વિનંતી

પરિષદ - પ્રવૃત્તિ

પરિષદના નવા અધિકારીઓ:

મધ્યસ્થ સભામાંથી નીચે દર્શાવેના સભ્યોની પરિષદના નવા અધિકારીઓ તરીકે વરણી થઈ છે ઉપપ્રમુખ:

સર ચિતુભાઈ માધવલાલ ખેરોનેટ

મંત્રીઓ:

- શ્રી ચીમનનાન ચકુભાઈ શાહ
- શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ મોતીનાન દિવાનજી
- શ્રી ચંદ્રચંદ્ર પ્રાણુચંદ્ર શુક્લ
- શ્રી ડૉ રમણનાથ કનૈયાલાલ યાસિક
- શ્રી હોનરારા રમીનદાસ માકડ
- શ્રી ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રામચુરા

ખજાનચીઓ:

- શ્રી મોતીચંદ મિરઘરલાલ કાપડિયા
- શ્રી વસંતરામ જમિયેતરામ વડીન

સન્માન્ય સભાસદો

નીચે દર્શાવેના સભ્યોની સન્માન્ય સભાસદો તરીકે વરણી થઈ છે

- ૧ શ્રી દત્તાત્રેય બાનુકૃષ્ણ કાયેયકર
- ૨ શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
- ૩ શ્રી જિનવિજયજી મુનિ
- ૪ શ્રી મનહરરામ મહેતા

પ્રમુખશ્રીના રાજીનામા વિષે

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સભાની એક બેઠક સોમવાર, તા. ૮-૧૧-૧૯૪૩ ના રોજ સાંજના છ વાગે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની ચેમ્બરમાં (૧૧૧, મહાત્મા ગાંધી રોડ, કોમ, મુબઈ) મળી હતી, જેમાં નીચે જણાવેના સભ્યો હાજર હતા (૧) દિ. બ. કૃષ્ણનાથ મોહનનાન જવેરી, (૨) શ્રી. મનહરરામ મહેતા, (૩) શ્રી મણિલાલ નાણાવગી (૪) શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદનાન શાહ, (૫) આચાર્યશ્રી જિનવિજયજી, (૬) શ્રી. દુર્ગા

શકર શાસ્ત્રી, (૭) શ્રી ચંદ્રચંદર શુક્લ, (૮) શ્રી હરિલાલ ભટ્ટાચાર્ય, (૯) શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે, (૧૦) શ્રી શકરપ્રસાદ રાવળ, (૧૧) શ્રી જ્ઞાનુચંદર વ્યાસ, (૧૨) શ્રી શકરપ્રસાદ શુક્લ, (૧૩) શ્રી વસંતરામ જમિયેતરામ વડીન, (૧૪) શ્રી ચંદ્રલાલ ભટ્ટ

દિ બ કૃષ્ણલાલ મોહનનાથ ઝવેરીને પ્રમુખ-સ્થાન આપનામાં આગ્રહ હતો

આરંભમાં આગામી સભાની નોંધ વાંચી સભાવા-વામાં આવી હતી, જેના પર પ્રમુખશ્રીએ સહી કરી હતી તે પછી નીચે મુજબ કરાવે સર્નાતુમતે મંજૂર થયા હતા

(૧) સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ કવિશ્રી ખખર-દારના રાજનામાં અંગે પુખ્ત વિચાર કર્યા પછી મધ્યસ્થ સભા સર્નાતુમતે ઠરાવ કરે છે કે પ્રમુખ-શ્રીને એમનું રાજનામું પાછું ખેંચી લેવા આગ્રહભરી નિવેદી કરવી (૨) પ્રસ્તુત ઠરાવ કવિશ્રી ખખરદારને મોકલી આપના આ સભા પ્રમુખશ્રીને સત્તા આપે છે

આગામી સંમેલન

પરિષદપ્રમુખની સૂચી

મધ્યસ્થ સભાએ સૂચવેલા ચાર નામો પૈકી શ્રી રામનારાયણ પાઠક, આચાર્યશ્રી જિનરિજયજી તેમજ શ્રી દુર્ગાચંદર શાસ્ત્રીએ પોતાના નામો પાછા ખેંચી લીધા હોવાથી લેડી નિલાગૌરી નીચક પરિષદના મિત્રદારી પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયેલા જાહેર થયા છે

વિલાગીય પ્રમુખો

વડોદરાની સ્થાનિક કારોબારી સભાએ પરિષદ સમેનમાં ત્રણ નિલાગૌરી વ્યવસ્થા કરી છે સાહિત્ય કલા અને વિજ્ઞાન એ નિલાગૌરી પ્રમુખો તરીકે અનુક્રમે શ્રી ગૌરીશંકર જોષી (ધૃમકેતુ), શ્રી કનુ દેસાઈ તથા શ્રી બેંગીનાન પપ્પા નિયુક્ત થયા છે

સ્થાનિક કારોબારી સભા

વડોદરા સંજ્ઞના નિલાધિકારી ડૉ જ્યોતીન્દ્ર માકડું મહેતાના પ્રમુખપદ નીચે સ્થાનિક કારોબારી સભા નિયુક્ત થઈ છે શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ તથા ડૉ વિનયતોષ ભટ્ટાચાર્ય તેના ઉપપ્રમુખો છે તે શ્રી રમેશ રંગનાથ ગૌતમ તથા શ્રી ભાઈલાલ પ્રકાશરી મંત્રીઓ છે પ્રતિનિધિઓ કે પ્રેક્ષકો તરીકે બહારગામથી પરિષદમાં ભાગ લેના આવનાર ભાઈજીને પોતાની સગવડ કે સમેલનને અંગે કોઈ પણ પ્રશ્નની માહિતી મેળવના માટે મંત્રીઓ સાથે “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેનન, પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિર, ભાખાનંતર શાખા, વડોદરા” એ સરનામે પત્રવ્યવહાર કરી શકે

નિબંધો માટે નિમંત્રણ

ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અને વિકાસમાં રસ ધરાવતા ગુજરાતના લેખકોને પોતાને પ્રિય અને અનુકૂળ હોય તેવા વિષય ઉપર તા ૧૫-૧૨-૧૯૪૭ સુધીમાં મળી જાય એ રીતે પોતાનો નિમંધ મોકલી આપવાને સમેનના મંત્રીઓએ જાહેર નિમંત્રણ દીધું છે સમેનના કાર્ડની અનુકૂળતા ખાતર અને તે નિમંધની એ નકલો મોકલવાને વિનંતિ કરી છે

ગુજરાત કલાપ્રદર્શન

સમેલનના અધિવેશન દરમ્યાન પરિષદના બધારજીને અનુસરીને સાહિત્યવિષયક કનાઓનું “ગુજરાત કલાપ્રદર્શન” ભરવાનું પથ્ય ચેજવામાં આગ્રહ છે પ્રદર્શનની દૂર રહેવા માત્ર દિશા સૂચન પૂરતી અહીં આપનામાં આવી છે (૧) ગુજરાતના સામયિકો, માસિકપત્રો, પાક્ષિકો, ત્રૈમાસિકો, સાપ્તાહિકો, દૈનિકો (૨) હસ્તાનિખિત સામયિકો વાર્ષિકો, માસિકો વગેરે (૩) ગુજરાતના ઐતિહાસિક સાધનો પ્રાચીન હસ્તાનિખિત પુસ્તકો, શિનાલેખો, તામ્રલેખો, સિક્કાઓ વગેરે (૪) વિવિધ પ્રકારની ચિત્ર કના કાગળ કે પાટા પરની રચના વસ્ત્રોપર કે ગૃહજીવનની ખીજ કાપડી વસ્ત્રો ઉપર રચના દોરાનું સ્વતંત્રકામ, સુતરાઉ દોરાની

ગુણગુણ, તોરણ, ઝોળી, ફોટોગ્રાફી વગેરે.
 (૫) શિલ્પ ક્ષેત્રકામ. પથ્થર તેમ જ લાકડા
 પરનું તેની ભુદી ભુદી ચોળના, આકૃતિ વગેરે
 (૬) મૂર્તિઆલેખન માગી તેમજ પથ્થરમાથી
 (૭) ગુજરાતના ભુદા ભુદા વિભાગોના પહેર
 વેશના નમૂના (૮) ગુજરાતના પ્રાચીન ઐતિ
 હાસિક શસ્ત્રો, હાથીચોળના સાજ વગેરે (૯)
 ગુજરાતના આશુરણો સોનારૂપાની જૂના કાળની
 ગૃહજીવનની વસ્તુઓ (૧૦) પ્રાચીન અને
 અર્વાચીન ગુજરાતના વાઘો (૧૧) ગુજરાતની
 છાપકાના શણગારચિત્રો, વિધવિધ આકૃતિના
 અક્ષરો અને પુસ્તકો, પુસ્તકનધનના તથા પુસ્તક-
 ગનેશના આકર્ષક નમૂનાઓ વગેરે (૧૨) ધર
 શણગારના આમ્પક નમૂનાઓ (૧૩) લેખકોના
 હસ્તાક્ષરો તેમના પત્રો, નોંધો વગેરે

ઉપરની યાદીમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના નમૂના જે
 જે ગૃહરથો કે સરથાઓ પામે હોય તેઓ “ શ્રી
 વસત એન દેવકર, મત્રી, ગુજરાત કથાપ્રદર્શન,
 પદ્મ સહિત્ય પરિષદ સમેનન, C/o મ્યુઝિયમ
 ક્યોરી, કમ્પાડીબાગ, વડોદરા” એ સરનામે મોકલવા
 કૃપા કરે નમૂનાઓ સુરક્ષિત રાખવામાં આવશે
 અને કામ પૂરું થયે સભાળપૂર્વક પરત કરવામાં
 આવશે નમૂનાઓ મોકલના મોકલ તા ૧૧ ૧૨ ૪૩
 સુધીમાં મોકલવા વિનંતી છે

ભારતીય વિદ્યાભવન

સ્થાપનાદિન મહોત્સવ

ચિત્ર ૮ તા. ૨૮ મી નવેમ્બર ૪૩ ને રાજ
 ભારતીય વિદ્યાભવન મુખ્યમંત્રી સ્થાપનાદિન શ્રી
 કનૈયાલાલ મુનરોના પ્રમુખપદ નીચે ઉજવાયો હતો.
 ભવનના મત્રી શ્રી પ્રભાકર ભટ્ટે તે પ્રસંગે વર્ષભરની
 ભવનની પ્રગતિનો અહેવાલ પેશ કર્યો હતો તે પછી
 ડૉ. મુસાલકર, શ્રી વિજયભટ્ટ અને શ્રી કનુ દેસાઈને
 મુખ્યપદો મળ્યાં. શ્રી મુસાલકરે ત્યાર પછી ન્યા મુ. હ.
 સિદ્ધસાર્થ દિવેશીઆએ “ વર્તમાન સમયમાં હિંદુ
 સંસ્કૃતિ ” એ વિષય ઉપર મનનીય અને અભ્યાસપૂર્ણ
 ન્યાખ્યાન આપ્યું હતું. શ્રી મુનરોએ પ્રમુખપદથી
 એ જ વિષય ઉપર વિશેષ પ્રકાશ નાખ્યો હતો. શ્રી
 કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી તેમજ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેએ
 પણ પ્રાસંગિક વિવેચન કર્યો હતો.

શબ્દચર્યા

અલવેસર

મલવેસર શબ્દનો પ્રયોગ ખામ કરીને વિક્રમના
 સત્તરમા સંક્રા પૂરેના જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં
 સાચા પ્રમાણમાં મળે છે વિદ્યાપીઠના શબ્દકોશ
 (આવૃત્તિ ત્રીજી, પૃ ૩૬) માં તેનો અર્થ “શણગારેલું
 ખચ્ચર (૧)” એવો આપ્યો છે, તે ચા આધારે
 આપ્યો હશે એ સમજી શકાય નથી સંસ્કૃતમાં
 વેસરનો અર્થ ‘ખચ્ચર’ થાય છે તે ઉપરથી કદાચ
 આ અર્થ અનુસંધાન કરવામાં આવ્યો. હોય. પણ
 મલવેસર શબ્દનો ખરો અર્થ ‘મુન્દર-અનળેગો’
 છે, એ જૂની ગુજરાતીના અભ્યાસીઓને સુવિદિત
 છે નીચેના અવનરણોથી એ સ્પષ્ટ થશે—

- (૧) અલવેસર મલ જનિ મિલ્લ
 માલહલકે પૂજિય દરિસણ પાય ।
 મુનિ મુરે પૂજિય દરિસણ પાય ।
 મલલિકુ સોરઠ રાઠ ॥
 — સમસાસ (સ. ૧૩૭૧),
 નવમી ભાષા, કડી ૨
- (૨) જામિત નરેશ્વર, પાંતલદ અલવેસર
 — પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર (સ ૧૪૭૮),
 મા ગૂ. કા. સ, પ ૮૬

- (૩) દિન જોઈ મુસ જાગલિ દસ રહ મગય-
 દેસલગઢ નરેશ્વર, સહિજિહ અલવેશ્વર
 — એજ, પ ૧૧૨
- (૪) દસિત અલવેશ્વર, સિંહચ નરેશ્વર
 — એજ, પ ૧૧૩
- (૫) વિદ્યા વિલસદ સચિ કામુક
 જામુક હૃદયચંદ રગિ ।

કામ જિલ્લા અલવેસર વેસુ
 રચ્ચ વર જનિ ॥

— વસન્તવિલાસ (૧૫મો સંક્રા),

કડી ૧૧

(૬) મીઠાતી મમતા પિરહ,

અન્હા - જિમા કહાવિ ।

થાન - વિઠ્ઠળઠ તૂ થયું,

અલવેસર આઘા આપિ ॥

— ગણપતિકૃત માધવાનવકામકંદના

પ્રમંથ (સ ૧૫૭૪), અંગ ૫,

કડી ૫૭

ઉપરના અવતરણો જોયા પછી અલવેસરના અર્થ વિશે તો શક્ય રહેતી જ નથી ભાવનગર બાળુના ઔદિત્ય ક્ષાણોની જૂની પેઢીમાં અલવેસર મદ્દ નામના માણસો પણ હતા એમ એ તરફના વતની એક બાણીપ્રતા વિદ્વાને મને કહ્યું હતું

પરન્તુ અલવેસરની વ્યુત્પત્તિ શી હશે એ એક સવાલ છે

સુપ્રસિદ્ધ કેન્દ્ર્ય ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. જીલે બ્લોશિ એક સ્થળે બતાવ્યું છે કે અલવ અને અલ્લવ એવા સમાનાર્થ શબ્દો જૂની દ્રાવિડી ભાષામાં હતા, જેનો અર્થ ‘સુન્દર - લીલાધુક્ત’ થતો હતો સસ્કૃત ભાષાના અલલ, અલલ્લ, અલલ્લક, અલ્લકાર, અલ્લક ઇત્યાદિ શબ્દો મૂળે એ દ્રાવિડી શબ્દો સાથે સબંધ ધરાવે છે અલવેસરનો પણ સમ્બંધ તે સાથે હોય એ સંગત છે અલવ > અલવ + ર્શ્વર > અલવેશ્વર > અલવેસર એ રીતે વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ થઈ શકે ઉપર આપેલા અવતરણો પૈકી (૩) તથા (૪) મા અલવેશ્વર પાઠ છે તે પણ આ વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન કરે છે

વળી જૂની ગુજરાતમાં પણ અલ્લવિહિં લોચન મીંચહ હિંચહ દોલિંહિં પુકિ । (વસન્તવિનાસ કડી ૬૯) જેવા પ્રયોગોમાં અલલ્લવની વ્યુત્પત્તિ દ્રાવિડી અલલ ઉપરથી સ્વીકારતા શબ્દસિદ્ધિ તેમજ અર્થનું ઔચિત્ય જળવાય છે પ્રિયતમ સાથે હીચિયો હીચિતા કેપ્પિલ્લ હરી ‘લીનયા’ (અલવિહિં) આખ મીચે છે, એવો અર્થ અહીં સુસંગત છે

પુસ્તક-પરિચય

સ્વ. કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડા

રમારક ગ્રંથ

[સંચોજક : શ્રી તારાચન્દ્ર અડાનમ, પ્રકાશક : કુમારશ્રી નરન્દ્રસિંહજી, મહીડા નિવાસ, માદના-ચાણોદ, મુખ્ય ગણ રૂપિયા]

“ભર યુગરસ્યામાં જીવનનીના સફેરી જનાર કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડાના મિત્રો અને પ્રશન્સકોએ યોજેની ‘ મહીડા રમારક ૬૩ ’ની યોજનાનું પહેલું કાર્ય આ રમારક ગ્રંથ છે એ દ્વારા સ્વ મોતીસિંહજી મહીડાનું જીવન અને લેખન ગ્રંથસ્થ કરવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે પુસ્તકને અર્પેલો કુ નરન્દ્રસિંહજી મહીડાનો “ સુરત માણવી શબ્દના સોનકી મગીયા કુળનો ઇતિહાસ ” એ લેખ નિયમનુ ઉપયોગી વાચન પૂરું પાડે છે.

સંચોજકે જે પરિચાત્મક સામગ્રી આપી છે તે પરથી પ્રતીતિ થાય છે કે સ્વર્ગસ્થને અનેક સરકારી બક્ષિઓ સાથે પરિચય હતો અને એમની ભાવનાઓ પણ ઉગ્ર્ય હતી એમનું સરકારી જીવન, સાહિત્યપ્રેમ અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કલાપીનું રમરણ કરાવે છે, અનન્યતા, ધૃનતા અહીં અભિપ્રેત નથી

પરિચય ઉપરાંત પુસ્તકમાં “ મોકિતકમાળા ” નામના વિભાગમાં સ્વ મોતીસિંહજીના કાવ્યો, નવનિકાઓ, લેખો વગેરેની નિવિધ સામગ્રી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે એમની સર્વળી કૃતિઓ ઉપર જાનના અને સવેદનના રંગ છાંયેલો છે ભાવનાપૂર્ણ ઉદ્દગાર જેની એમની કૃતિઓનો મુખ્ય ગુણ સરળતા છે પોતાની કોમમાં જગૃતિ આણવા માટે લખેલા ઉપદેશાત્મક લેખોમાં સરકારદષ્ટિ અને સમાજસેવકની ધગશ સ્પષ્ટ વરતાય છે

એમની કૃતિઓ જોતા લાગે છે કે સ્વ મોતી સિંહજી વિકાસને પથે હતા એમનું સવેદનથીન હૃદય અનેક વારે પ્રગટ થતા તનસર્તુ હતું એ સૌંદર્યમુક્ત કપાલેક ધારે તે પહેલા એમનું અવસાન થયું તે એક દુર્ઘટના છે

બંગાળી જીવન અને સાહિત્ય

[લેખક : શ્રી. ચાંપશી વિ ઉદ્દેગી, ડા. રૂ. ૧-૦૦૦]

હિંદીમાં વર્ષના બંગાળીઓના એકધારા વસવાટને પરિણામે અનેક રીતે આદરણીય આ પુસ્તિકા લખાઈ છે. પરંતુ બંગાળી જીવન અને સાહિત્યને પ્રવૃત્તિનાત્મક પરિચય નિરતિશય મહત્વનો છે. સૌએક પાનાની આ પુસ્તિકામાં લેખકે બંગાળનો સાહિત્યિક સામાજિક ધાર્મિક રાજકીય એમ અનેકવિધ પરિચય આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. દેનંદિનીય પ્રજાજીવન ક્યાં, ને ક્યાં પ્રતિભાવેલ બંગાળી સાહિત્ય, એમ આ પુસ્તિકા વાંચતાં રહેજે લાગે છે. સમૃદ્ધ બંગીય રંગભૂમિનું મૂલ્યાંકન તો આપણી નાલ્યગરીબીનું દુઃખદ સ્મરણ કરાવે તેવું છે.

પુસ્તકમાં બંગાળી જીવનનો સર્વોચ્ચ પરિચય આપવાનો પ્રયાસ પ્રથમ છે પણ મહત્વમાં ને માહિતીમાં અદ્ય એવા કેટલાક વિષયોને અળગા કરીને બંગાળી સાહિત્યમંચહો વધુ વિસ્તારથી ને ઊંડાણથી નિરૂપીને આ પુસ્તક લખાણું હોવ તો તેનું મૂલ્ય અદકું બનતે મૂળે આખ્યાનરૂપ આ પુસ્તિકા, એટલે બંગીય જીવનના ઊંડા સમર્થ પરિચયે સમૃદ્ધ બીજા પ્રથમી આશા આ સમજાવી સાહિત્યકાર કને રાખવી વધુ પડતી નહિ ગણાય.

ઉદ્દેશ્ય છે. પંડ્યા

દિવ્યદર્શન

[લેખક : શ્રી ગિજુલિકામુદ્ર પ્રકાશ - શ્રી જયતિવાલ બેચરદાસ દોશી, સંપરકદલા]

આ ગ્રંથમાં ધર્મનું સ્વરૂપ અનેક પડખેથી ખતાવવામાં આવ્યું છે. એમાં ચિંતનની પ્રસાદીરૂપ આખ્યાનો છે, રસપૂર્ણ કથાઓ છે, પ્રકીર્ણ વિચાર-મૌકિતિકા છે; તદુપરાંત, 'નીતિ એટલે નિષ્ઠા-લક્ષણે વર્ણવાની રીતિ' જેવી મનોરમ આખ્યાનો પણ છે. ધર્મની પરિભાષા આદેસા, તથા અને સમય છે અને તેનાં અંગે ઉદારતા, સદાચાર,

ધર્મજનિરોધ અને સદ્વિચાર છે. લેખકની રૈયી શાંત, પ્રસન્ન છે. પ્રતિપાદ્ય વિષયોને નિરાંતર પ્રમાણુશ્રુત સચ્ચાં, તથા સ્વાનુભવનો લાભ એમણે આપ્યો છે. ઉપદેશમાં કે સચ્ચાંઓમાં નવીન અભિ-રુચિને આમાં ક્યાંક ક્યાંક જૂના બદ્ધમતો, પૂર્વપ્રહો કે અસ્વીકાર્ય વિધાનો દેખાય, છતાં લેખકની રૈયી જવાબે રોષ ગ્રેરે તેની નથી. ગ્રંથમાં સમાવેલ ઉપદેશ જૈનદર્શન ઉપર અવલંબે છે, છતાં પ્રતિપાદન ક્યાંયે સામગ્રીક અર્થાત્ અન્યધર્માવલંબીને મનાધ લાગે તેવું બનતું નથી. વિષયનું નિરૂપણ બદરચિત્ર, પુનરુક્તિરહિત અને સ્વચ્છ છે.

નવીનચન્દ્ર દોશી

સાહિત્ય - જગત

ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ શ્રી. ભોગીલાલ જ્યવંદ્યલાર્ષ સંડેસરાને એમ. એ માં ગૂજરાતી વિષયમાં પ્રથમ આવવા બદલ દિ. આ. કેશવલાલ કુવ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કર્યો છે.

પ્રો. બળવંતરાય કંકારે ૭૫મા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો હોવાથી તેમને સન્માન આપવા વિશેની વિચારણા અવાવરા મારે સાહિત્યરસિકોની એક નાનકડી સક્ષા તા. ૨૦ મી નવેમ્બરને રોજ પ્રો. ભાનુશંકર બાસના પ્રમુખપદે મોડર્ન સ્કૂલમાં મળી હતી સભાએ સત્કારસન્નિતિ સ્થાપીને સભ્યો નોખ્યા હતા અને માર્ય માસમાં સન્માનસમારંભ યોજવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.

સ્વ. કુમારશી ચોતીસિંહજી મહીડાના બંધુ કુમારશી નરેન્દ્રસિંહજીએ ગત વર્ષની જેમ તા ૨૮-૨૯ ડિસેમ્બરને રોજ શ્રી મહીડા સવત્સરી સમેલન માંડવા-ચાંદોદ મુકામે યોજાવાનું નક્કી કર્યું છે સાહિત્ય પરિષદના સમેલનમાંથી સીધા ચાંદોદ જઈ શકાય એવી આ યોજનાનો લાભ લેવા સાહિત્યકારોને કુમારશીજી આગ્રહશ્રુ નિમંત્રણ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સંપાદક

ચીમનલાલ શાહ
ચ શવન્તે શુક્લ

૩

પુસ્તક(૨)

નવેમ્બર ૧૯૪૪

| અંક ૨

કળાકૃતિની સત્યાત્મકતા

“તમારા લેખ વિરોધી એકંદર છાપ એ રહી છે કે તેના કથનમાં તે વિરાદ અને એકાગ્ર નથી. એટલી સ્પષ્ટતાથી તમે પ્રશ્નને સાકાર કર્યો છે તેટલી સ્પષ્ટતાથી તેનું નિરાકરણ નથી કરી શક્યા. મારે એમાં અભિમાનપૂર્વક એવું છે પણ તે પૂર્વિખું છે. તમારા કથનમાં સાવ દેશભય એવું તો હું નથી લાગતું. અહીં આ વિષય પરતેની મારી દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ કરી દઉં છું.”

પહેલું તો મને આ રીતે પ્રશ્ન ઊભો કર્યો એ ખરાબર નથી લાગતું તે એ રીતે કે આ પ્રશ્નમાં ને મર્યાદાનું રોપન તમે કરી છો તે સાચી વ્યક્તિએને અંગે ન નહિ પણ કથામાં આવતી બધી ન વ્યક્તિએને, બધી સામગ્રીને અંગે ઊભી થવી જોઈએ. અર્થાત્, કળાકારની મર્યાદા, કળાતત્ત્વની એ એક માત્ર મર્યાદા છે તે ન મર્યાદા અહીં પણ લાગુ પડે. એ સિવાય બીજું કંઈ નથી રીતની મર્યાદાની રોપ આપતું છે. તમારો પ્રશ્ન આવી કોઈ નથી મર્યાદાની અપેક્ષા ઊભી કરે છે. અને નવાજમાં એ કે તમે હું છું છું તે ન કહે છો, પણ તેમાં હું ને રીતને બા- emphasis - સૂચવું છું તે નથી આવતો. ઉપરાંત કળાતત્ત્વની તમે આકેલી મર્યાદા-ખસ કરીને એની સેલી-કંઈક જોખમિયવાદવાળી તથા રાજદાણ, અને અપણું વ્યાપ્તિવાળી છે. કૃતિમાં રસની નિષ્પત્તિ વ્યાપકતા અને જ્ઞાનપ્રાદમાંથી નબ્બે છે એ કહેવું અપૂરું સત્ય છે. તેમજ, વર્ણન કલ્પિત વાલી તરીકે વાંચી શક્યા અનુકૂલતા કરી આપવી, અસલ વ્યક્તિની રેખાએ પકડી ન શકાય તેવી રીતે મૂળ હકીકતને બાંધી નાખવી, આણં વાતાકાર મટે નહીં છે એમ હું ન અણું. હુંમાં, પાઠક કહે છે તેમ હોયેલી ખરી હકીકતમાં લેખક વસ્તુથી નહું ઉમેરાવુંં થા ન ઉમેરાવુંં, તેમજ તમે કહે છો તેવું થવુંં થા ન થવુંં, એ વસ્તુએ કથાને કળાકૃતિ થવામાં કરી બાજ બાજની નથી.

આપણે એવી પણ સત્ય ઘટના કહી શકીએ-અને એ સત્યે પણ ખરી-તેના બધા કાંધા, અંગવ્યાં, અને નિર્વહણ સુધીની બધી સંધિએ સુરેખ કળાકૃતિ નેમાં હોય અર્થાત્ કથાકાર એવી રીતે એક મર્યાદાનું હેતુ લઈય ચાલ્યો, ચા પાઠક કહે છે તેમ રહસ્યને, સ્પષ્ટ કરવા ને સામગ્રી-કાં તો નજાતમાં બનેલા બતાવેલાંથી, કા તો કળાને-સ્પષ્ટ કરે છે તેવી સામગ્રીવાળી ઘટના છવનમાં પણ જોઈએ. એવું સંજોગનું આપણે સામાન્ય રીતે મેળા નથી તેનું એક કાલજી તો કથામાં છે રીતે વિશિષ્ટ રહસ્યને અનુવર્તને તેની સૃષ્ટિ સ્વાય છે તે રીતે રસન છતાનું નબ્બે પડતું નથી તે છે. એ કે એવું રહસ્ય તો છે ન, અને એવી રીત રહસ્યને અનુવર્તતાં છવન પણ છવાય છે, પરંતુ તેના પદ અને નિર્વહણસંધિએ એટલાં બધાં વિસ્તૃત (નવાનતરમાં ફેલાતાં), ચા મધ્યન કે ખૂં અને સૂર્યમ હોય છે કે સામાન્ય રીતે તે સમજ થા જોઈ શકતાં નથી. અને આવી રીતની રહસ્યપૂર્ણતા, હેતુપરત્યક્ત્ય તેમજ સંવેદનાવાની વણુપ છવનમાં છે એટલે તો કળા તે પૂરી

પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. છવનને વધારે વ્યાપક રીતે, સમય રૂપે, સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન એ કળાપરતિ. અર્થાત્ એ કળા-મર્યાદા પોતે. પણ એક પ્રકારનું છવનું છવન ન છે. એમાં સંધાયેલી પૂર્ણતા ચા પરિતુષ્ટિ ચા રોપ સ્વયં તેમજ અગત છવન ઉપર અસર કરે છે. તો બીજા બાજુ કળા એ છવનમાંથી સામગ્રી લઈ પોતાનું સંવર્ધન કરે છે. અને એમ ચારસપરસના વિનિમયથી તેમજ આધારથી ગને પૂર્ણતા વરદ ગતિ કરે છે. અને એ પૂર્ણતા એકલી કળામાં ન નહિ, છવનમાં પણ સંધાય છે. સામાન્ય વ્યક્તિના છવનમાં-અનુભવાતી મર્યાદાએનું અવિકસણ, અત્યંત્યેના પંદરિતોય અને અશુદ્ધિએનું વિરોધન (catharsis) નેમ કળામાં સધાય છે તેમ વ્યક્તિના છવનમાં પણ સાધી શકાય છે. એટલે કે માણસ પોતે કળાના આત્મવદારા ને તત્ત્વ અર્પણ અને ધણે બાજે કાલજી રૂપે સચે છે તે છવનની પ્રત્યક્ષ સાધનદારા પરિપૂર્ણ અને ચાત્યત્ત્વ અનુવર્તે રૂપે મેળવી શકે છે. અને આપણે છવનની કળા કહીએ છીએ. પણ એ કળાનું હત્તોત્તર રૂપ કેવું હોય તે, એ સમ્બંધે પેટ ભરીને-ઉપયોગ કરવા છતાં બહુ જોણું સમજાયે છીએ. એટલે મૂળ સુધા પર આવી નહું તો સામગ્રીના કલ્પિત અને ખરી ઘટના તરીકેના જો અપ્રસ્તુત મણાવા જોઈએ એ કે આ કહેવાની વસ્તુને અસત્ય ચા ખરી નહિ એવી મણુવી એ ખરાબર નથી.

એવું કહેવાતી સત્ય મૂળસંધિવાળી કૃતિએ બાજત એક વાત વિચારવા એવી છે. એવું કહેવું છે કે આવી રીતની કૃતિએ કળાની તથા સમાજની સંધિ રીતે કુસેવા કરે છે તે એ રીતે કે તેઓ નથી શુદ્ધ અને પૂર્ણ, કળાકૃતિ આપતી, તેમ નથી આપતી શુદ્ધ હકીકતો. અને આનો પુસ્તકોનું-મૂલ્ય તેની પાછળ રહેલી નક્કર હકીકતો તરીકે અકાવનું હોય તો ને હકીકતો હકીકતો તરીકે-અને તો વ્યક્તિએનાં નામકામ સાથે ન, ચા તો નામેને ગોખાવીને-સમાજ છવનમાં લાક્ષણિક હતાંતે તરીકે સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ, એટલું નહીં, એ હકીકતોનાં મહત્ત્વસાક્ષી તથા સામાજિક તેમજ રાજનીય છવનની રીતે પણ તુલના અને મૂલ્યાંકન કરવાં જોઈએ. ને લેખક પાસે-વ્યક્તિ પાસે આવી પુરક અને ક્રીમતી હકીકતો હોય તો તે હકીકતોના વધારે સત્યો ઉપયોગ આવી રીતે સમાજછવનના અર્થવચનની સામગ્રીએ વધારવામાં થવા જોઈએ એ સામગ્રીને આમ વર્તાવું તરીકે મુકવાથી આ હેતુ તો સધાતો ન નથી. જોલકે, વાંચનાર એક પ્રકારના, કળાપરતિમાં અપરેક્ષિત એવા અંગત કુલદેશી એવી કૃતિ વરદ નબ્બે છે. કોઈ પણ કળાકૃતિ વરદ આવી રીતે વાચક પ્રેરાય એમાં કૃતિનું શ્રેય નથી. “સરસ્વતીચંદ્ર”ની ઘણી સામગ્રી સત્વી વ્યક્તિએ અને ધનાયો પરીથી લેવાયેલી છે, પરંતુ તેનું ને શ્રેય છે તે એને લીધે નથી અપણું કોઈ પણ કથા પાછળ આવી રીતની “અસમજ”ની હવા ઊભી કરવી, અને એ રીતે તેની મૂલ્ય-

પુસ્તક-પરિચય

મે મિત્રો- [લેખક ગોવિંદભાઈ અમીન, મકાસક આર આર રોકની કપની, મુલ્ય આર રૂપિયા]

અર્થશીન જગતની આર્થિક હથેલીપાથો અને પદ્ધતિના રાજકારણના પ્રત્યાપ્તિ આપણા દેશ, સમાજ અને વ્યક્તિના જીવન પર અસર મૂકતા નથી છે, તેવી પરિસ્થિતિનું મનાઈપતિવ છતાં તદ્દત્થ અનુભવ કરી પોતાના જીવનદર્શનની અનુપાસિત કરવાની પ્રિય હકોની આજના પરદેશી નવલકથાકારોની થઈ પડી છે. દુષ્કાન્તવેળે પ્રસિદ્ધ યાની લેખક વિન યુતાંગની Leaf in the Storm ને ગણતી રાકાય એ દૃષ્ટિએ, વર્તમાન યુધ્ધના બીજા આપાતો વડે હલમની હિંદવા આપણા દેશના નજર લેખકોએ પણ એવા લેખક નહિ તે પણ સારા પ્રયત્નો કરેલા છે ગુજરાતીમાં અનુવર્તિત એવી બે મરાઠી નવલકથાઓ તે 'કૌંચવધ' અને 'રણગણ' છે અને તેવી ગુજરાતી નવલ કથા તે 'પ્રભુ પદાર્થો' છે તેથી વિરોધ મોટી અને વિરોધ વ્યાપક સમકાલીન દર્શન કારવારી આ વિરિલ્લ મકાસની નવલકથા 'મે મિત્રો' અનેક મકાસ વાચકોને સતોરેતેમ લખાવેલી છે.

આધુનિક સંસ્કૃતિના સર્જક મનુષ્યે, એક બાનુ વિજ્ઞાનના અભ્યાસ અને સાધનોથી બૌદ્ધિક રાક્ષિઓ વિરસાવી છે, તે બીજી બાનુ, તેનું સમસ્ત ચિત્તવત્ત સર્વાંગીણ વિકાસથી સંસ્કારાયેલ નથી તેને લીધે, મનુષ્યસમાજના એક યા બીન મકાસના સત્તરોખ અને અસમાન અન્યાયકારી આર્થિક લાભો વેળવવા મટિની પડાપડી જીવને જોખરે ઘાલી રહી છે, આથી આખી દુનિયા કુલુખ બની છે, અને છતાં એવી લાલસાઓના રાજસી, દુરંદેય, દુર્નિવાર વેળને અધીન થઈ મનુષ્ય આનિષ્ટ પાળી પૂર્ણ વેગથી વધુને નથી તેવા અનિષ્ટાથી તરત કળેલી આ પૃથ્વીમાં સાત્વિક 'સરકારી' મનુષ્યો પણ છે તેઓ આ અનિષ્ટતાના આચરનારને અધકારી રાકતા નથી. અતે લેખકના રાજેશમાં "અનિષ્ટ છિયડી જીવાય નહિ તે અનિષ્ટ અનિષ્ટ સાથે લાડી ખસાડે થયુ જોઈએ" એ નીતિન્યાયની રૂએ વર્તમાન વિશ્વ યુદ્ધને લેખક અનિષ્ટનુ જ પરિણામ લેખે છે અને જોઈએ સુચવે છે કે ક્યા ક્યા આ પૃથ્વીમાં યુદ્ધ અને સરકારને સુમેળ નહિ નભે, ત્યાં લગી આ પરધાતક ને સ્વધાતક અનિષ્ટ મહાભિમ કમે જીવનને નથી લેખકે પોતાનું આ જીવનદર્શન-તત્ત્વચિંતન નવલકથાના વસ્તુદ્ધારા અને તેમાં અવરતર પાત્રસુમેળ રજૂ કરેલી ચર્ચાદ્ધારા માર્ત કરી છે.

પોતાના નાયક ગરીબ નવનીતલાલ જેમ એ લગી અભ્યાસ કરી બૌદ્ધિક જ્ઞાનને અધિકારીબનેના "સરકારને અમારે તાલિવત ચવાની લાનસામા, પોતાના પિતૃમુલ્ય ધનિક રોજે રોહાણીદ્વારા જેરખાપી મારી નાખે છે; અને રોકના સખળા એશર્યનો ભોગતા થઈ પડી, એ લાલસાને બદલવામાં આગળ ધપેલી નથી એ એશર્યવૃદ્ધિના એ પ્રયત્નોના વર્તમાન યુદ્ધની આર્થિક હથેલીપાથને. એને પહેલા લાભ મૂકે છે, અને પછી જેરવાળ નડે છે 'સરકાર-શૂન્ય નવનીતલાલ બાજબજટલી મટે નીતિ, સિધ્ધાન્ત દાન તથા પળીસુખ અને મિત્રસંગ જતા કરે છે. ઉપર જે રીતે ચોટે રોહનુ મોત જોઈ છે, તે જ મકાસે કાગળીયા કરતા કાગળારીદ્વારા પોતાના મોતની શિક્ષા ભેગવી લે "આમ પૃથ્વીની રીતે જ નવનીતલાલ જીવનવૃદ્ધિ પારકાના અનિષ્ટથી રાર થઈ પોતાના અનિષ્ટદ્વારા ચલેલા નારામાં, પડુ થાય છે.

એવા નવનીતલાલની સદાશ્રી સ્નેહાળ પત્ની દુર્ગા અને ખાસ કરીને સદાશ્રયણી, સાત્વિક વિલસક્ષમિત સુમન એ આ કથાને ચૂંચનારા સુમન પાત્રો છે. દુર્ગા સત્યને સમજે છે છતાં પોતાના નવનીતલાલ સાથેના અવિરોધે બાજબને લીધે તેના પ્રત્યેની માયાને ક્ષેત્રીઈ રાકતી નથી, તે તેના જેવા પાત્ર મટે સ્વાભાવિક જણાય છે પણ આપણને થાય કે સુમન જેવા 'સરકારી', ક્યા હેતુથી નવનીતનેા મિત્ર થઈ રહી રાક્યા હશે ? તો, આ જગતની ત્યનમાં જેમ અનિષ્ટ સાથે ઈષ્ટ તત્ત્વ ધવાયા છતાં સાથેસાથે પડેલુ હોય છે, તેના મૂળમાં જ આનો જવાબ ફેલાય છે ને બીનુ કારણ નવનીતલાલ ગમે તેવા દુષ્કારથી છતાં સુમનને સાચા અતરથી સાહે છે, અને તેની દુષ્ટ વાસના કામ કરવા માંડી તે પહેલાની તેમની ન્હી મૈત્રી છે એ પણ ખડુ તેથી યે વિરોધ પ્રમથ કારણુ તેા સુમને દુર્ગાને બહેન સમાન ગણી છે, અને તેથી તે નવનીતને વળગી રહ્યો છે. દુરાશ્રી સદાશ્રી બુધ્ધિ ને સરખારના પ્રતીકે. જેવા નવનીતસુમન દુર્ગાના એક જ હૃદયમાં રહેલા છે, અને તેના સુમેળ ન જામતા, દુર્ગા મુલ્યસારણ થાય છે, જેમ પૃથ્વીના ઈષ્ટાનિષ્ટ તત્ત્વોના સુમેળ ન સધાતા વિશ્વયુધ્ધે જેવા વિનાશના પ્રસંગે ક્ષી નીકળે છે તેમ ખ્યાલ લેખકે નહિ નવનીત દુર્ગા-સુમનના સખધથી સૂચવે છે વળી ખાસ કરીને આદર્શવાતી સુમન તેા લેખકના જીવનદર્શનનું અધિકાન અને હૃતિનું મગન પાત્ર છે આ ઉપરાંત, રોકની પુત્રી માલતી એ આદર્શબાવી નવા યુગની સ્ત્રી તરીકે લેખકને હાથે સુદર રીતે આલેખાયેલું તરખરણિયુ પાત્ર છે શિવજીના, રમાબાઈ, ત્રિકમદાસ વગેરે નાના પાત્રોની રચનામાં લેખકનું માનવસખાવતુ, ખાસ કરીને શહેરના વેપારી 'માનસનુ, તેની નળાળકોએનુ, શૌરુ જ્ઞાન મગટ થાય છે આ યુધ્ધની પહેલાના ચારણ મહિના અને દરમ્યાનનું દોરેકે વર્ષે અબી, જેમકે વર્ષનો કાલકલ્લ લેખકે આ વાર્તા મટે થેલેલ છે, અને તે કથાનકના અચુક ભાગોમાં તેા તેની ધારી નસની ગરજ સારે છે લેખકે પોતાની કથાના વક્તવ્ય મટે યુગઈ જેવા શહેરની યે થોઅ રીતે પસંદગી કરી છે, તેને લીધે શહેરીજીવનના વેપારસચકો, કલ્પો, સિનેમાશ્રહેા, ક્લીનિકો, વેચાયેલો વ ના કપડાં અને વિલાસોના વાસ્તવદર્શક નિરૂપણે નવનીતલાલના પાત્રને ઉપસાવવામાં ધણેા કાળો આપેલો છે એ રીતે જેવા આખી કથામાં વાસ્તવદર્શન અને આદર્શ દર્શનની ગચાજમની બાત દીપી નીકળે છે લેખકની રોકી બહુ જ સરળ, સચોટ અને વેગબર રહી રાકી છે સર્વજ્ઞ આ કથિને લેખકની ઈતર સર્વ કૃતિઓમાં કળારચાને મૂકી રાકાય તેવી છે અને નવલકથાલેખકોના આ તેમનો પહેલો જ પ્રયાસ હોવા છતાં, એટલી સ્વાભાવિકપણે લખાઈ છે કે ક્યાય આચારોનો કોંસા વર્તવો નથી લેખકે જેમ તેમની આ સકિતવો અને પરદેશી નવલકથાવાચનનો વિનિયોગ અને કરેલો છે, તેમ અન્ય તેવી હાતઓ ગુજરાતી સાહિત્યને આપશે તેવી આશા સાથે આ મુલ્ય મટે તેમને અભિનંદન આપીશું.

સ્વીકાર

કલાન્ત કવિ અથવા કલાન્ત કવિ - લેખક શ્રી બેલાની સંભાન, મુખ્ય વિદેતા એન એમ ત્રિપાઠી ક મિ-સેસ સ્ટ્રીટ યુનઈ, મુલ્ય એક રૂપિયા સાચુકથ - મધ્યલક શ્રી રમણલાલ સોની, મુખ્ય વિદેતા એન એમ કમ્પાક, મિ-સેસ સ્ટ્રીટ, યુનઈ મુલ્ય બે રૂપિયા નંદનિકા લેખક અને પ્રમણક, શ્રી અરેદેસ ફરખ ખજારદાસ, ૭૮૮ પાસ્ટી કોલોની, દાદર, મુલ્ય સાડા ત્રણ રૂપિયા.

હીરમ ક. મહેતા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપાદક

ચીમનલાલ શાહ

यशवन्त शुक्ल

પુસ્તક ૩

ਦਿਸ਼ੇਸ਼ਪਤ ੧੯੪੪

1 અંક ૩

ગુજરાતી શબ્દકોશ

જીવનની ભાષાના સારા સંપર્કોમાંથી, હાલ સૌ ધર્મને
જાણતા છે એની ખોટા પૂરવા અજ્ઞાત વિચારોથી તરફથી નોડણી
કેસા મસિદ થયા હોતા. તે ધારાનું મુખ્ય ધ્યેય એવાણીને
વ્યવસ્થિત, નિશ્ચિત સ્થાન હવે, અર્થ આપવાનું ગોણું હવે
તેમ છતાં એની કપરોગિતા તો મર્મમાન્ય થઈ ચૂકી છે આજ
એની ક્ષેત્ર પલ્લ મત પ્રાપ્ત નથી એ એવા પુરાવાઓ છે પણ
તેને અજ્ઞાતની ભાષાના અવ્યાસ મારી સુધેર્ય થઈ પડે એવો
મનુષ્ય કેળા તૈયાર કવાનું મારું કોઈ પણ સરચાએ હાથમાં
હવે નહીં એ તે મારી અમય તીની યી. હ. ગ્રેમ મ્હોએ તોપણ
કહ્યું નથી

ગોદાદ સમયે એક ફોરો તૈયાર કરાવવાનું કામ ઉપાધ્યક્ષ હવે
એ મ્હા સુધી આપ્યું છે તે બહુવાની જરૂર છે. ગુલામત વળી
ક્યુલર સોસાયટીએ મારા તૈયાર થવાની પૂર્વસંમતી ફોર
સાઈસઅંદો મફત કર્યા હતા અને સ્વ ની બા કમલ હર્ષદ
મુલે એક મંત્રણના સમર્થન નમૂનાઓ કરતા તે છપાવવામાં
માથા હતા. દુર્ભાગ્યે મુલસાહિબની નાહુસ્ત તબિયતને લીધે
એ કાર્ય અટકી પડ્યું સ્વ હીરાવાલ પરિમે તેને ફરી ઉપાડવા
ને કે વખત ફોરોપ કરેલી, પછી સાચક કામ કરનારને અમ્માને
તે પસંદ મળે પહેલે અચા અગાએ યુનિવર્સિટી જેવી મહાન
સસ્થા બની કરવા મ્યાન કંગીએ બ્રીએ તે મારા એક જરૂરી
કાર્ય છે એમ માની એ તરફ લક્ષ આપવાની ખાતર અમ્માને

શુભરાત્રી સાહિત્યના કાર્યો મટી બે સરચાલ્યાં કામ કરી રહી છે તે સર્વના સહકારથી આ મહત્ત્વ યાચ એવા સમય નથી એક જ સંસ્થા તે કામ માથે લે અને ખીલ સરચાલ્યાંના કાર્ય કરનારની સહાય સ્વતંત્ર રીતે લે એવા વિદ્વાનેશુ સપાઠક-મહાજ રચાય ફરક વિષયના નિશ્ચયોના નીમાય, અને સાહિત્ય, ઉદ્દેશના, વૈકલ્ય વિજ્ઞાન, ગણિત આદિ ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોના વખરાતા સંબોધના કૌતારગણી સાથે એક સમૂહ મેરા રચનાનો સ્વરૂપ કરી કાર્યારંભ થાય તેનો પાત્ર વર્ષે પછુ બે પછુ યાચ કોઈ પછુ સરચા પાસે આવ્યા ખરચાગ કામ મટી-ખરચાધન તૈયાર ખાચેજ હશે એને મટી ભડોળ એકંકુ કરણુ બેઈએ શુભરાત્રી વર્તીકુલર સોસાયટી પાસે બે ફૂટા છે તે અમુક-અમુક જનાના પુસ્તકો લેવાના મટિના હોઈતેના ઉપરોક્ત આ કામ મટી થશે એવા સમય નથી ઉત્સાહી અને સાધનપત્ર ધનિકોની સહાય એમા અવશ્ય બેઈશે થેરો થેરો ધીમી ગતિએ કામ કરવાની શરુઆત છે વ સે એકે થેરો હેરો પૈસાકતા કામ કરનારઓમાં ખોટ વધારે જણ્યોની ખાઈપીને એની પાછળ મનનારુ ને કામ પાર પાનારુ સપાઠકમહાજ આ સહકૃ સિદ્ધ કરી શકે આવજ શુભરાત્રી ખાનાના અધ્યક્ષરઓ અધ્યાપકો, માધ્યાપકોની સમયા પુલ્લ વધી છે તેમજે આ મેંદાવના કામ વરક લખ આવવાની વરક છે

એમને શોખ હોય તેમણે ન્યાયી મળે ત્યાંથી રાખેનારો
સમઠ કરનારો જોઈએ સાહિત્યમાં વપરાયેલા ઉપરાવ રાખેનારો
વળખેલા રાખે છે. જે ચાલુ પ્રેશોમાં ખરેશ ખામમાં
નથી કહિયાવાના અત્ય રાખેનારો બુદ્ધિ, ચરિતરના બુદ્ધિ, ઉત્તર
જીવતાના બુદ્ધિ, પચમહાવના બુદ્ધિ, સુરતના બુદ્ધિ, એમ દરેક
શિલ્પી અને પ્રેશોના રાખેનારો ત્યાં ત્યાં રહેનારા એકા કરે એ
જીવના જેવું છે એવી સામગ્રી આ કામને સંદર્શાવત તથા એ
દેખી છે આશ્ચર્ય તાલુકાના કેયલિક મિશનરી કાંધર
સૂરીએએ આ દિશામાં કામ કર્યું છે પોતાની આસપાસના
આગમાં વપરાતા પાથરો જીરો રાખે એમણે એકા કર્યા છે,
જોનામાં જોડાક ને પ્રેશમાં મળી આવે છે આનો સહજ
અર્થ એવો છે તદ્દી જાણ

ભાષાની વિકાસ, તેની સમૃદ્ધિ અને તેને પ્રાયમયુ રચાવ
પ્રાપ્ત કરાનાર મોટું સાધન એસ છે. આપણી ભાષાની આ
ગ્રામી છોટ અને સાલતી હોય તે સર્વને એ કામ જવાણી લેવા
નમ્ર વિનવિ છે.

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

15/03/2015

કલ્પના અને હાસ્યકલ્પ

કપ્પના પોતે એક સાચી ખરી બનતી ક્રિયા છે એક વસ્તુ
 ધટનારૂપે સ્થલ હકીકતમાં પરિણમે એટલે જ તે સાચુ યમ
 અને યપનામાં રહે એટલે અસત્ય થઈ એ સમગ્રજી બરાબર
 નથી એ જ રીતે કોઈ ધટનાને સત્ય તરીકે યોગ્યખવાથી તેનું
 આધૈતીય થાય છે તેમજ કોઈ કળાકૃતિ સત્ય ધટનાઓ-
 એટલે કે કાવ્યો, ઉપર મડાઈ એટલે તેમાં વિરોધ શુણ્યતા
 આવી નય છે એ પણ અધુરી સમજણ છે. કપ્પનામાં રહેલું
 સત્ય એ હકીકતમાં પરિણમેલા સત્ય કરતાં જગતે એકાદ સત્ય
 વાળુ નથી એજેમાં એદ એટલો કહેવાય કે કપ્પનાની એ ભૂમિ (the
 plane of existence) તે હકીકતની ભૂમિથી નુદી ખાકી
 જોને પછળ મટાઈ થઈ સત્ય તે એક જ છે અને કળાકૃતિમાં
 એ સત્ય કઈ રીતે કેવા સામર્થ્યથી, તેના રસ અને રહસ્યના,
 આત્મજન અને નવ ઉન્મેષના કયા સામર્થ્ય અને સર્જકી
 આને છે તે ઉપર જ કળાકારની અને વાચનારની દૃષ્ટિ રખી
 નેનજે

હડીકતમા કપના કરતા વધારે સત્ય રહે છે એ સમજાવ્યું કેટલી બધી અધૂરી અને ઉપરજીલી છે તે કોઈ પણ હડીકત હશે તેની ખાળખના સત્યને વાતની નેતવાનો યત્ન કરવાથી સમજશે હડીકતોના જ સત્ય રહે છે એમ માનનાર નેહ શક્તિ કે તે જ્યારે કંઈ સત્ય મેળવવા નીકળે છે ત્યારે તે સમજી જાય છે અથવા અચૂક હડીકતો જ વીણતો હોય છે આ રીતની પણ દશગાંજ છે તે પોતાની હડીકતોને અર્થહિત કરે છે, સમજવામાથી તે એક ખાતે જ ઉધારે છે, અને આ લશી તે પોતાની ખરિદે હડીકતોને સમજાવી સાથે લેકીને ન જાય ત્યાં

‘સન્માન’ નો વિસ્તૃતવ્યાખ્યાતી કથા (૧૯૦૩) ને રામચરિત માનસ (૧૬ મી સદી) માં મધ્યેય થયેલ છે તે દેખાડી આપે છે કે આનંદાવધી નહિ પણ ચારપાય સદી પહેલાથી મનવંતા બાલાવણીને આધારે એ શબ્દનો રૂપવંદા થયેલ છે. ‘કાચ’ શબ્દ અપ્રત્યક્ષ રામચરિતમાં જ સીલિધી બાચો છે, અને બીજી ગુજરાતીમાં એ જ વિદ્યુતમાં એ નિર્ણય છે. ‘અણચરિત’ સંસ્કૃતમાં વિરોધપૂર્ણ અને નામ બને છે અને તે પછી વિરોધપૂર્ણ ‘આચરણ’ માથી ‘આચરણ’ સાધવામાં સંસ્કૃત મંત્રો પાછા કરી બાધને હોઈ રાંધે એટલું જ નહીં, કિંતુ ‘અણચરિત’ ‘આચરણ’ ‘વપરણ’ જ મૂળ છે. બાધી રહેલામાં હિંમત ‘અનુવાદિત’ ‘અધિવ્ય’ વગેરે સાદ્યને આધારે સંધારિલ છે ‘આપાન્તર’ ને ‘આપાન્તરિત’ વગેરેની માફક ‘અનુવા’ ‘અનુવાદિત’ ‘પ્રજ્ઞા’ ‘હિંમત’ (સર) માફક ‘અધિવ્ય’ વગેરે.

આમ ગુજરાતી વગેરે અર્વાચીન બાધામાં કે તેમની પૂર્વ અધિકારિમાં હસ્તીમાં આવેલા બાલાવણીને વરાવતીને વપરાતા જેવા શબ્દો મધ્યેયો દાખાદિ સંસ્કૃતથી સ્વરૂપથી વપરાતા થઈ શકે, અને તેથી તેમના અર્વાચીન બાધામાં પૂરતો ફાદિ મળે. હાલ સંસ્કૃતમાં વપરાતા શબ્દો ને મધ્યેયોના સંસ્કૃત પૂરતા શુદ્ધિ મળે. હાલ જેટલો જ વાળની ગણાય [ન પૂર્ણ]

—હરિવંશ બાધાટ્ટી

ઈતિહાસ સંમેલન

ગુજરાત સાહિત્યસભાના ઉપક્રમથી તા ૨૩, ૨૪, ૨૫ ડિસેમ્બર ૧૯૪૪ ના રોજ અમદાવાદમાં આચાર્ય શ્રી નિર્મલચંદ્રના મુખ્યપદે ઈતિહાસ સંમેલન ભરાયલું છે. ઉપમુખ્ય તરીકે શ્રી ડો. ગો. ગ. રા. રા. અને સ્વાગતમુખ્ય તરીકે એ. સૈયદ અબુલકાદર નાઝીની વડી થઈ છે. એ પ્રસંગે એક ઈતિહાસમંદરોન પછી યોજાયેલી બેઠકે ઉદ્ઘાટનક્રિયા શ્રી નિર્મલચંદ્રે આચાર્યને હસ્તે થઈ. સંમેલનના હવર કાર્યક્રમોમાં ‘ઈતિહાસ અને ઐતિહાસિક નવલકથા’ એ વિષય પર ચર્ચા, ‘ઈતિહાસશિક્ષણ’ એ વિષયની ચર્ચા મુદ્દે એક શિક્ષકસભા ચિત્રલેખન અને ફોટોગ્રાફીની દરિયાઈ તેમજ ફોનલ સંમેલનો સમાવેશ થાય છે.

સ્વીકાર

પ્રેમ ધનુષ્ય— લેખક શ્રી મનવાવદેસાઈ જોલક ફેરાં— લેખક યો. જયત બની પ્રકાશક પત્ર પ્રકાશન લિમિટેડ ગુજ. મુ. સાદા ત્રણ રૂપિયા લગત— લેખકો ગુલાબદાસ પ્રો. કે. સુરેશ્વર વગેરે પ્રકાશક પત્ર પ્રકાશન લિમિટેડ, ગુજ. મુ. મૂલ્ય આડી રૂપિયા.

દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવ મુલ્યચંદ્રક

મુ. બઈ યુનિવર્સિટીની ૧૮૪૪ની એમ એ ની પરીક્ષામાં ગુજરાતી વિષયમાં પ્રથમ આવેલા બેઠાદરા કોલેજના શ્રી હસિત હરિરાય બુચને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાયદી વરફાવી નિ બંગલ હર્ષદ મુન સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ થયેલ છે.

શ્રી સિંધી જૈન ગ્રંથમાળાના સ્થાપક સ્વ બાણીશી બહાદુરજી સિંધીના માતૃશ્રી અને બાણીશ્રી દાહ્ય દેવ સિંધીના મૃતપત્ની શ્રી મતી સુન્દરબાઈ બીબી ઉવ વર્ષની વયે બા. રી. જ. મુકમે સર્વવાસ પામ્યા છે. એમાં સર્વવાસથી જૈન સમાજે એક કાર્યકારણ, ઉદારચરિત સરકારી સ્કોલ ગુમાવ્યું છે.

પુરતક પરિચય

સીતા — [લેખક શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા, પ્રકાશક પત્ર પ્રકાશન, ગુજ. મુ. મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા]

‘સીતા’ દ્વિગ્રી નાટક છે પહેલા અને બીજા એક વચ્ચે ટીક ટીક લાગે. આગળ પહે છે તેથી જ નાટકને એ વચ્ચે વચ્ચે પડેલું હોય એમ લાગે છે. નાટ્યવસ્તુ રામાયણમાંથી ને તે જ લેખક જેને પ્રક્ષિપ્ત માને છે તેવા ઉત્તરકાંડમાંથી લેવાયું છે એ તો સ્પષ્ટ છે, જો કે રામાયણ ઉપરાંત એને આધારે

કદાચ, શિશિરકુમાર બહુરીએ બળવેથી ને ક્ષિત્રેન્દ્રલાલ રોયે આનેબેલી ખીતએ લેખકની માનસપુત્રીની કાચપલક કરી નાખી છે.

ઉત્તરકાંડ પ્રક્ષિપ્ત છે તોપણ રામાયણની સમગ્ર ન્યનામાં એ સમગ્ર જની ગયેલ છે એમાં શક નથી. યુદ્ધકાંડને અતે ફલશ્રુતિ આવે છે તેથી યુદ્ધકાંડના અતને મૂળ રામાયણનો નવ માનવાને લેખકને કાઢેલું મળ્યું છે, કલાની દૃષ્ટિએ પણ એ જ અત એમને ઉચિત નજરે પડે છે. હવે આપણી આજની કલાદૃષ્ટિ રામાયણકારના સમય પર ન આવેતોયે તે તો ફલ શ્રુતિના ખુલાસા કરે. તો સહેલા છે રાવણનો સહાર એ રામાયણનો અતિ મહત્વનો પ્રસંગ છે રામના સઘળા પરા ક્રોધમાં એ સેષ પરાક્રમ છે. આપણે મન ઐતિહાસિક પણ રામાયણકારને મન સામાજિક એવું એવું મહત્વ વચ્ચે હોય તો ન વર્ણવે નહીં, કેમકે આર્યવને પદકારતા અતિથેનો નાશ કરવા રામે ને વર્ણસ ગઠન પ્રેર્યું તેનો પણ એ દિવિવચ્ય. આમ સઘળી રીતે મહત્વના એ પ્રસંગ વર્ણન કરી ગ્રંથકાર અહોબાવથી એવું માહાત્મ્ય સ્થાપવા ફલશ્રુતિ આપી દે એ તો જલદ વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે. ખાકી એ મહાકાવ્ય પુણ લક્ષ્મીવિના કૃતમ્ એમ તો યુદ્ધકાંડ અને ઉત્તરકાંડ બંનેની ફલશ્રુતિમાં જણાવાય છે પણ કેટલાક આતરિક પ્રમથો વિચારીને થાકેલી ને એમને આધારે વિનંદનિવંદન આદિ વિદ્વાનો એવા નિર્ણય પર આવ્યા છે કે રામાયણના ૨૪૦૦ શ્લોકોમાંથી પોણા બાગના પ્રક્ષિપ્ત અથવા પાઠ્યથી લખા મેલા છે અને એકલો ઉત્તરકાંડ જ નહિ, આદિકાંડ પણ પ્રક્ષિપ્ત છે.

પણ એ પ્રક્ષિપ્ત છે એમ સ્વીકારવા છતાં પણ એને કલાગત લોકરશ્મિને એટલા ચિરપરિચિત છે (કાલિદાસ અને ભવશ્રુતિએ પણ એના આધાર કથા નથી લીધી?) કે, ‘યુદ્ધકાંડ પછીના રામ અને સીતાના જીવનને સ્પર્શતા કથાનસ્તુમાં બિલ બિલ કથના અને બિલ બિલ દર્શન મળે આકાશને સ્થાન છે’ એવા લેખકના મતલુ સમર્થન કરી શકાય એમ નથી પરપરએ ને પુરાણપ્રસિદ્ધ પાત્રો અને કથાવસ્તુને સુપરિચિત બનાવી મૂક્યા છે. તેમની દૃઢ રેખાઓ બૂસવાની મિથ્યા ગ્રેષ્ઠ કરવા કરતા સર્વશક્તિને નહ પ્રચ્છાન કરવલું મેહલ છે એવરક્કર માર્ગે નથી? ખાકી સુપરિચિત અશોભનમાં એમ રાણી વિસવાની ન હોયતેવી નવી રેખાઓ આપી, નવી કૃતિમાં સૂચનાઓ ગુણ ઉત્તરકાંડનો વિપુલ અવકાશ કયા નથી?

એમ નથી મળે તેથી આ કૃતિ મળની અનુકૃતિ તો નહિ, પણ એની દુર્બળ ને નિસ્તેજ વિનંત બની રટી છે. ‘કાવ્ય’ ‘સીતા એક રૂ. ૧૦૦’

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

[સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી મલીકાનો સ્મરણાર્થે અપામેલી સહાયથી]

: સપાદક :

ચીમનલાલ શાહ

ચણવંત શુક્લ

પુસ્તક ૨

અંક ૪

જાન્યુઆરી ૧૯૪૪

મૂલ્ય આઠ આના

વર્ષના બે રૂપિયા

પરિષદસંમેલન

વડોદરા સંમેલન સાંજનાથી ઉજવાયુ. સંખ્યાની દ્રારા પ્રેમાનંદનું સ્મારક, કરવું એવો અતિ દૃષ્ટિએ ઓછામાં ઓછાં દોઢેક કલાકની પુરુષોએ તથા અગત્યનો ઠરાવ પણ થયો. આપણી સિદ્ધિવસ હાજરી આપી હશે. ઉપરાંત બે દિવસ ગીતા-કૃતિઓની વિવેચનાત્મક સંપાદનાઓ તૈયાર કરાવવા મંદિરની "ઉલ્લાસ"ની સભાઓમાં પણ લોકોએ વિશેષે તે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે જ ઉદ્દેશ્ય સારી સંખ્યામાં સાહિત્યકારોનાં પ્રવચનો સાંભળ્યાં. કયો હતો. આ રીતે, જેમ હાકીમાં પરિષદે કલાપ્રદર્શન પણ ધણું સુંદર હતું. ખામેગામના કલાપીમંદિરે સ્થાપ્યું, મુખર્મી હોમવંદ સ્મારક સાહિત્યકારો હળવા-મળ્યા, ખેયાર ખીજા પથુ સંમેલનો થયાં, તથા તથા રાતો સુધી ખૂબ મહેનત લઈને રંગમંચાર્થે રજૂ થયું, એ લાભ પણ ઓછો નહિ અંકાય.

ઠરાવોની દૃષ્ટિએ બેઠકોએ તો ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના ઉપર ભાર દબને પ્રમુખશ્રીએ એ પ્રશ્નને જાગૃતો જ્યોત કયો;

ગુજરાતી, રાજસ્થાની અને હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન. તેનો સંપર્ક સાધવાનો ઠરાવ ગુજરાતી અસ્મિતાની ઉદાર ભાવનાની સાક્ષી પૂરી વિસ્તૃત કાર્યક્ષેત્રનું માર્ગદર્શન કરાવી રહ્યો; અને પ્રેમાનંદમંદિર, પ્રેમાનંદની વડોદરા કોલેજમાં સિદ્ધપાકૃતિ અને પ્રેમાનંદ સ્મારક ગ્રંથમાલા એ ત્રણ પ્રજ્ઞિતો

પ્રમુખશ્રીનો સંદેશો

ગુજરાતી સાહિત્યની સર્વતોમુખી અભિવૃદ્ધિ થવાનો રાજમાર્ગ તે. આપણી શાળાપાઠશાળામાં તેનો છૂટથી અભ્યાસ થાય એ છે. અભ્યાસ, જે રીતે તેને રૂંધી દેવામાં આવી છે તે સ્થિતિ જેમ બને તેમ વહેલી બદલાય એ સર્વ હેતુ ધ્યેય. ગુજરાતી સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન પ્રગતિને પંથે ચઢેલું છે એ નિર્વિવાદ છે.

વિદ્યાબહેન ૨. નીલકંઠ

સ્થાપ્યું, અને નાગપુરમાં ભારતીય વિદ્યા ભવન અને સાહિત્યસભાની સ્થાપના કરી તેમ આ વખતે પરિષદ વડોદરામાં પણ પદચિહ્ન મૂકતી ગઈ

પ્રો. રામનારાયણ પાઠકની નવસિકાને મહીડા સુવર્ણ એક મળ્યો એ એક નવી પ્રથા આ વખતે રાહું થઈ. અનેક સાહિત્યકારોએ ભૂટે ભૂટે સ્થળે જા હે ૨ આખા નો

આપીને સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની દલાયુ કરી. ગુજરાતની વિકસતી અસ્મિતાનું આ સંમેલન, સાચે જ, એક સીમાચિહ્ન હતું.

વડોદરાના કાર્યકર્તાઓએ એક પગે સંમેલનની સેસ ઉઠાવી હતી. કૃતિયોદો આવતી પણ સાંકળી, પણ એ તો દરેક સંમેલનમાં મેં સાંભળી છે. આપા

મોટા પ્રસંગે કોઈને ખોટું ન લાગે કોઈને અસતોષ ન થાય, કોઈ ગુસ્સે ન ચાપ, તો તો આપણે માનવી જ મની જઈએ ને !

પરિવહની સામે ઉચ્ચ વિરોધ છે એ તો મેં કેટલાક છાપામાં વાચ્યું ત્યારે જ જાણ્યું બાકી વડોદરામાં વિપરિવારિણી સભામાં મધ્ય જ હરાવેા સર્વાનુમતે થયા સમેનનમાં પણ બધું જ હરીપુરીથી થયું મેં તો ડેકોડેકાણે વ્યાખ્યાનો આપેલા, પણ સમેનનમાં કે સમેનનની બહાર વિરોધ, ઉચ્ચ કે સૌમ્ય અને દેખાયો નથી કેટલાક મહત્ત્વામી યુવકો અધીરા બન્યા હતા પણ અધીરા થયું એ તો યુરોકોનો અધિભર છે એમાં તેમની ને સરથાની પ્રગતિના બીજ છે પણ એમની અધીરતામાં મેં સમેનનને અનુકૂળ થઈ સફલ કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી.

એ જ વસ્તુ મને ખૂબી ત્રીજે દિવસે કૈલાઝખાન જેવા હિન્દવિખ્યાત સંગીતમંત્રના કાર્યક્રમમાં કેટલાક અધીરાઓએ તોફાન કર્યું કૈલાઝખાનનું સંગીત ન સમજાય નેમા દોઝ આપણી રસરૂતિનો છે ધીરજથી ને માનથી એમને ન સામન્યા તેથી ગૂજરાતી શ્રોતાશ્રવણે કનક ચોખ્ખું છે સમજાય નહિ રસ ન પડે ત્યારે પણ નિષ્ણાતનું આદર કરવામાં વિવેક રહ્યો છે એટલી માદો સમજ પણ કેટલાક ભાઈઓ ન દાખવી શક્યા !

દરેક પગિ વખતે જેમ કેટલાક છાપાઓમાં આવે છે તેમ આ વખતે પણ આનું કે હું ન હોઉં તો પરિવદ સ્વતંત્ર, સમૃદ્ધ ને શક્તિશાળી મની ગૂજરાતને મ્યા ને ક્યા લાઈ જાય. કોઈ એક ભાઈએ હરાવ પડીને પણ મોઢીની આંખો કે મારે આ પ્રગતિમાંથી નિવૃત્ત થતું કમનગીજ માટું કે એ હરાવને કોઈ રજૂ કરનારું જ ન મળ્યું અને વિવર વિચારણીમાં એ આવી જ ન સક્યો ! એ હરાવ પસાર થયો હોત તો હું તો સુખી જ થઈ જાત પરિવદની સેવા આગળે અને વીસ વર્ષે થયા હું તો ઈશ્વરનો નક્કી છું કે અગ્રે પરિવદને આવે પ્રભાવ શાની સ્વરૂપે જોવાની તક અને સાપડી !!

ગયા સમેનને ગૂજરાત મોનકીની સહસ્રાબ્દિ ઉજવવાનો નિર્ણય કર્યો હતો એ પ્રમથના સમજાયે તૈયાર થઈ ગઈ હતી “ગૂજરાતની કીર્તિગાથા” નો—Glory that was Gurjaradesha નો પ્રથમ ભાગ The Pre-historic West Coast પુનિવદના ટાણામર મહાર પક્ષો ને પ્રમુખશ્રીને અર્પણ કરી તકાવો એથી મને ખુશો સતોષ થયો

આપમંથીને કારણે આ વખતે સમેનન ભરવું અસક્ય જેવું હતું આ મુશ્કેલીમાંથી શીમત માધકવાડ સરમર અને દિવાન સર વી. ટી કૃષ્ણમાય મેં ઉગારી લીધા એ માટે એમનું મધ્ય પગિ ઉપર રહ્યું છે મારી ઉપર તો સરિશોર કેમકે અમન દયાણને લીધે સમેનન ભરવાનું એમણે કબૂલ્યું હતું .

શીમતી વિદ્યાજહેને પ્રમુખસ્થાન અરેખર શોભા બ્યુ એમના શાન્તને સૌમ્ય સ્વભાવે, પરિવદ પ્રત્યેના એમના પ્રેમે અને ગૂજરાત યુનિવર્સિટી માટેની ધારો પરિવદને નવું માર્ગદર્શન કરાવ્યું ગૂજરાત યુનિવર્સિટીનો પ્રથમ આવડું મોટું સ્થાન પામશે એ તો સ્વપ્ને પણ મેં કદ્યું નહોતું હવે પ્રજનો સતોષમરક નિવેદ્ય લાવવાનો ધર્મ આપણે માથે આવી પવ્યો છે ફેણુઆરીની પાયમી તારીખે આજ પ્રજનો વિચાર કરવા માટે પરિવદની મખ્યસ્થ સભા મળવાની છે એ શુભ ચિહ્ન છે

ગૂજરાત યુનિવર્સિટી થાય તો તે અમલવાદમાં જ થઈ શકે પણ એ થઈ શકે તે મટે સૌથી પહેલી અમલવાદમાં સામમી ઊભી કરવી પડશે. ગૂજરાતી બચાહાડું છે એ માત્ર હરાવ કે રીપોર્ટ કરી સતોષ નહીં માને. એણે તે કાર્યનિદિ માટે સકલ ને ધુરધાર્ય જાનેનો યોગ કરવો પટે છે

અમલવાદમાં અદાક ધન છે -મ લાવામાં દેશભક્તિ ને વિદ્યાપ્રેમનું ચાન્નવરણ છે એ તો માધીશ્રનું પાન્નવર છે ધારે તે એ પવકમાં નરી સ્ટિ ઊભી કરે એ જો મન પર લેગે તો ગૂજરાતનું અરજતીમંદર જોનજોનમુખા ન્યાઈ જગે.

દેનૈયાવાય મુનરશી

વડોદરામાં ત્રણ દિવસો

પરિષદ-સંમેલનનો આહેવાલ

અપૂર્વ ઉત્સાહ

પરિષદના કાર્યપત્ર અધિવેશને લાગે જ પ્રેર્યો હશે એવો ઉત્સાહ આ વખતે વડોદરામાં તા. ૨૫-૨૬-૨૭ ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ ને રાત્રી શ્રીમતી વિદ્યાબહેન ૨. નીલકંઠના પ્રમુખપદે ભરાયેલા સાહિત્ય પરિષદના પંદરમા સંમેલને પ્રેર્યો હતો. અણુધારેલી સખ્યામાં નરનારીઓનાં ડોળેડોળાં પરિષદમાં ભાગ લેવાને ઉતરી આવ્યાં હતાં. જ્યાં અધિવેશન ભરાયું હતું તે ન્યામંદિરનું સભાગૃહ આમ તો વિશાળ છે, પણ તે ૫ ઉત્સાહનાં પૂર વાળવાને પર્મામ નહોતું. પરિષદ અને જનતાના નિકટત્વનું આ પારખું આત્મિક દૃષ્ટિએ ખૂબ ખૂબ આવકાર્યોય છેતાં તત્કાલ તો સ્થાનિક કાર્યકરોને અંજલી ગયું. સૌનો સમાસ કરવો તે તો અચક્ય જ હતું, છતાં ધણાનો સમાસ કરી શકાયો એ માટે કાર્યકરોની ધીરજ અને કુશળતાને અભિનંદન ધરે છે. જેમને નિરાશ થતું પણ તેમને કટુતાનો અનુભવ થયો હોય એ સ્વાભાવિક છે, પણ અણુધારેલી પરિસ્થિતિ ઉપર જેમનો અંકુશ રહ્યો નહોતો તેવા વ્યવસ્થાપકોનો દોષ કહી શકાય તો દોષ એટલો જ કે આ અપૂર્વ ઉત્સાહનું માપ એ વેળાસર કાઢી શકેલા નહિ.

સંમેલનનું આકર્ષણ આ વખતે વિશેષ હતું. એક તો સમેલન વડોદરામાં — તળ ગુજરાતને અનેક રીતે સુગમ એવા વડોદરામાં ભરાયું હતું. શબ્દ અને પ્રગતો સાથ પામીને પરિષદના સ્થાનિક કાર્યકરોએ રંજનની રેલમહેલ કરી મેલી હતી. આતિથ્યમાં જે દરખાસી ઠાઠ હતો તેને પણ વિસ્તરેલો ન ધરે. વળી રોજરોજ યુદ્ધની ખબરો વાંચીને કંટાળેલી મુગ્ધ પ્રજા સાહિત્યકારો પોતાને આંગણે આવવાના છે બાણી દર્શનૈત્સુક બની હતી. આ સંઘર્ષો કારણે એકઠાં થતાં આ સંસ્કારસમારંભને અપૂર્વ મહત્ત્વ મળ્યું હતું.

જહારથી પરિષદમાં ભાગ લેવા આવનારાં મહેમાનોનો ભરાવો તા. ૨૪ મીથી જ ચલા આંજો

હતો. પ્રતિનિધિઓને જ્યાં ઉતારો આપ્યો હતો તે સ્થાન તા. ૨૪ મીની સાંજે ઠીક ઠીક ભરાઈ ગયું હતું. પરિષદનાં વરાયેલાં પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન પણ તા. ૨૪ મીની સાંજે જ આવ્યાં. તેમને વડોદરા સ્ટેશને પરિષદના અમણી કાર્યકર્તાઓએ ફૂલહારથી સત્કાર્યો હતાં.

આતિથ્ય

જહારગમના મહેમાનો માટે સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓએ ઉતારાની ને ભોજનની ઉત્તમ સોઈ કરી રાખી હતી. સમૂહના આતિથ્યમાં કોઈકને કપાંક કપાંક કચાશનો અનુભવ થાય છતાં કોઈને અવિનય કે અલ્પતાનો પરિચય થયાનું સાંભળ્યું નથી. સ્વયંસેવકો ને તેમના નાથકો ખૂબ જ ધીર અને વિનયી હતા. એમના બોલેબોલમોંધી મીઠાશ અને મહેમાનો માટેનો આદર દૃષ્ટતાં હતાં. એમણે કરી આપેલી સજવડમાં પણ ખૂબ ઝીણવટ હતી. ખંડુ યથાસમય હાજર કરવામાં આવતું, પછી તે ચાનાસતો હોય, દાઢણ કે ગરમ પાણી હોય કે ભોજન કે રંજનના સ્થાને લઈ જનારી બસ હોય, વડોદરામાં પ્રવેશ કરવાયથી માંડીને વડોદરાથી વલ્લય આપના સુધીનું આ આનિથ્ય ખરેખર પ્રશસ્તપાત્ર હતું.

તા. ૨૪ મીએ રાત્રે મહેમાનોને ઉતારે મધ્યસ્થ સભાની એક અધિસરની બેઠકમાં શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ ગુજરાતના મધ્યકાલીન શિષ્ટ સાહિત્યના પ્રથોના સપાહન અંગે ચર્ચા કરી હતી.

ગુજરાત કલાપ્રદર્શન

તા. ૨૫ મીએ સવારે સંમેલનના કાર્યક્રમનો આરંભ વડોદરાના સર્વજનિક આગ (કચાડી આગ) માં ગોઠવાયેલા “ગુજરાત કલાપ્રદર્શન”ના ઉદ્ઘાટનસમારંભથી થયો. એ પ્રદર્શનની વિશિષ્ટતાઓનો ને ગુજરાતના કલાકારોનો પરિચય શરુઆતમાં શ્રી. રવિશંકર રાવળે કરાવ્યો તે પછી ડૉ. જ્યોતીન્દ્ર મહેતાની વિનંતીથી શ્રીમત મહા-

રાણીસાહેબ સો શાન્તાદેવી ગાયકવાડે નીચેના શબ્દોમાં પ્રદર્શનને પ્રુદ્ધ મુકયેલુ જાહેર કર્યું હતું

કનાપ્રદર્શન એ આપના પત્રિષદ સમેલનનો એક મુખ્ય વિભાગ છે એનું ઉદ્દાટન કરતાં મને ખુબ આનંદ થાય છે વડોદરામાં આ રીતે સાહિત્યકારો તથા કલાકારો ભેગા થાય જુદે જુદે સ્થળે વેરાયેલા કલાનમૂનાઓ એકત્ર કરવામાં આવે, અને આજની કલાકૃતિનો આપણને પ્રત્યક્ષ પરિચય થાય એ અદેખર આવકારપાત્ર છે અહીં થયેલા વિવેચન અનુસાર આ પ્રદર્શનમાં આપણને ધણુંધણું લેવાનજીવાન મળશે. જેમાં ચિત્રકલાના નમૂના તેમજ ઈતિહાસના અવશેષો પણ મુકવામાં આવ્યા છે આ બધી કલાસામગ્રી આપણું સરસારધન છે જનતા એ નિહાળી ઉચ્ચ ગ્રેજી મેળવે એમ હું આશા ગામુ છું અને પ્રદર્શનને પ્રુદ્ધ મુકયેલુ જાહેર કરું છું

સમેલનના ચોટાટથી ઠીક ઠીક દૂર એનતમાં ગોઠવાયેલું કનાપ્રદર્શન ગૂજરાતની વિકસતી કલાનો, વિશેષ કરીને ચિત્રકલાનો આલ્પાદક પરિચય આપતું હતું રવિચક્ર રાનગ, હનુ દેસાઈ, જગન્નાથ અહિવાસી, યશોધર શુક્લ, મોખાલાન શાહ, રસિકાનન પરીખ, જગનનાન જાદવ, ચાનડા, કું શકુતના દિવાનજી, કું દાલાસ અને અન્ય તરુણ કલાકારોની કૃતિઓએ જોનારના મન અવસ્થા હરી લીધા હશે

મધ્યમ્ય મહારાની બેઠક

તે દિવસે બધારના બે વાગે પત્રિષદની મધ્યમ્ય સભાની એક બેઠક કોમર્સ કોનેશન મકાનમાં થી કનૈયાનાથ મુનલીના પ્રમુખપદે ભગી હતી કવિશ્રી ખગરદાર પોતાની નાકુરસત લમિયતને કારણે ચૌદમી સાહિત્ય પરિષદ સમેલનના પ્રમુખ તરીકે શરૂનામુ મોકની આપ્યું હતું તેની નોંધ સભાએ તખ્તે લીધી હતી અને પોતાના પ્રમુખપદના સમય દરમ્યાન તેમણે કરેલી પરિષદની સેવાઓ માટે આભાર પ્રવર્ણન કર્યો હતો

સંમેલનનું ઉદ્દાટન

તે પછી આજે ચાર વાગે ન્યાયમંત્રિના નિયામ અને સરસરીને થયુગારાયેના સમગ્ર શૃદ્ધમાં પરિષદસમેલનનું ઉદ્દાટન થયું હતું સમગ્રશૃદ્ધ દરમિયાન ભત્તર નયુ હતું આવીવાંદાતમક સામગાનથી કાર્યારંભ થયો

હતો તે પછી સ્વાગતગીત અને ગુર્જરીનું મહિમાગાન થયા પછી વડોદરા રાજ્યના દિવાન મર વી. ટી કૃષ્ણમાયારીએ શ્રીમત મહારાજની ગેરહાજરીનો ઉલ્લેખ કરી ઉદ્દાટન પ્રસંગ માટેનું શ્રીમતનું અગ્રેજીમાં તૈયાર કરેલું ભાષણ વાંચી સમગ્રાણુ હતું એનું ભાષાન્તર અને આપ્યું છે

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પદરમાં અધિવેશનનું ઉદ્દાટન કરતાં મને અનરમાથી આનંદ ઊપજે છે

પરિષદનું સ્વાગત કરવાનું માન વડોદરાને આ બીજી વખત મળે છે છેનાં ૩૬ વર્ષથી આ પરિષદ અસ્તિત્વ ધરાવે છે પ્રસંગોપાત મળતા સમેલનોથી એણે પોતાની કારકીર્દિનો આરંભ કરેલો જેઓ સાહિત્યમાં રસ ધરાવતા હતા તેમને માટે એવા સમેલનો મિનનસ્થાન નથી રહેતા ધીમે ધીમે પત્રિષદ વિકસતી ગઈ અને ગૂજરાતની સર્વગી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને પોષે, ગ્રેરે ને વિકસાવે તેવી સરસ્થા તરીકે એ માન્ય પણ થઈ આજે તો પોતાના બૂનકાળ ઉપર એ મરેજ નજર નાખે તો થે મર્વ અનુભવે એટલી સરોધનાતમક અને સાહિત્યિક નસિદ્ધિઓ એને ચોપડે જમા થયેલી જણાશે.

પ્રાન્તીય સાહિત્યોને જે પ્રગતિ વિકાસ થઈ રહ્યો છે તે આપણા સમયનું એક સુચિત્ત છે પ્રાન્તીય સરકારપ્રવૃત્તિઓમાં આપણને જે બેઠો દેખાય છે તે તો ખાલી આભાસ જ છે, ખરેખર ઉપર ઉપરથી દેખાતા એ બેઠોની બીનરમાં એવું એક મૂનગત એભવ વસે છે જે આપણુ સૌને વારસો છે જે ધર્મો ને સપ્રદાયે દિદમાં ઊપજ્યા અને જે ધર્મો ને સપ્રદાયો પરદેશથી આયાત થયા છતાં નિતહાસમાં જોને આ થે જોરો ન જડે એવી સદિધ્ધુનાથી દિદમાં આવગારાયા તેમણે એ વારસો આપણને સોપેલો છે સરકૃતિનાં પ્રાદેશિક સ્વરૂપે ભારતીય જીવનમાં વેવિધ્ય, સૌંદર્ય અને સમૃદ્ધિ પૂરે છે પરંતુ એ સર્વની મૂનગત એકરૂપવાનું નિરમરણુ થતું ન થતે

વડોદરામાં રહ્યા રહ્યા ભારતભરમાં સાહિત્યક્ષેત્રે ને પુનરુત્થાન ચર્ચા રહ્યું છે તેને ગાયકવાડ એવી એન્ટલ સીરીસદ્વારા અને બીજી રીતે અને યથા શક્તિ ટેકા કરી રહ્યા છીએ અને જો આ સ્થાનેથી હું પરિવર્તન એકમે સૂચનાઓ કરાવીને ધણતા કરું તો મને ક્ષમા કરશે. પહેલી સૂચના તો એ છે કે પરિષદે ગૂજરાતી ભાષાના શિષ્ટ ગ્રંથોની સપાદનાઓ, તે તે ગ્રંથોનું ગૂજરાત અને ભારતના સમગ્ર ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિમાં કેવું કે રચાનું છે તેનો તથા ગ્રંથકારના જીવનનો પરિચય આપતા અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથો સહિત, પ્રસિદ્ધ કરવાનું માથે લેવું જોઈએ, બીજી સૂચના એ કે મુખ્ય મુખ્ય શિષ્ટ ગૂજરાતી ગ્રંથોમાં જે ઉત્તમોત્તમ જીવનદર્શન હોય તેનો પ્રગ્નને લાભ મળી રહે તે અર્થે સામાન્ય વાચનને અનુકૂળ પુસ્તકો પરિષદે પ્રસિદ્ધ કરવા જોઈએ.

લોકેને કહ્યું છે — “કાઈ પણ રાષ્ટ્રજીવનના સાક્ષ્યપત્ર માપ તેણે પ્રાપ્તના વિચારજીવનમાં, નૈતિક બળમાં, બૌદ્ધિક આનંદમાં અને માનવ જાતિને ધાર્મિક સમાધાન અને કલ્યાણનો માર્ગ દેખાડવામાં આપેના ફાળા ઉપરથી કાઢવાનું હોય છે ” હું અહીં રાખું છું કે ભવિષ્યમાં આપણે જે નૂતન ભારત રચનાના છીએ તેનું મહાણુ આપણી બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક સપત્તિમાં જે સર્વોત્તમ તરવા છે તેના ઉપર કરીશું હિંદના એવી લોકચાત્રને કાળેના ચરમ પુરુષાર્થમાં આ અને આની પરિપક્વ સારો ભાગ ભજવી શકે.

હું અધિવેશનને ખુશ્તુ મુકાયેલું જાહેર કરું છું
સ્વાગત પ્રમુખનું ભાષણ

હાર પછી સત્કારસમિતિના પ્રમુખ શેઠ શ્રી ચતુર્જનદાસ ચીમનનાથે પોતાનું ભાષણ વાંચી સભાનાં હૃદય એમાંથી થોડાંક ભાગ અને ઉતાર્યો છે.

ગુર્જરેશ્વરના પાટનગર વડોદરામાં આપ સર્વને આનંદ આપતા અને આપનું સ્વાગત કરતા અમને આનંદ થાય છે વડોદરાનું આમત્રણ સાહિત્ય પરિષદે તેમજ સાક્ષર જનતાએ સ્વીકાર્યું એ અમારે માટે ભારે ગૌરવ અને ગર્વનો પ્રસંગ છે સર

સ્વતીપૂજકો સર્વદા પવિત્ર છે અને તેમના પગલા અમારે આગળ પડે એ માટે વડોદરાની જનતા પોતાને ભાગ્યશાળી માને છે

~

બીજી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સદગત શ્રીમત સયાજીરાવ મહારાજે બોલાવી હતી, શેઠાવી હતી અને પોતાની હાજરી અને દોરનશીથી એને યશસ્વી બનાવી હતી તે વખતના દીવાન સર મનુભાઈ મહેતાએ એમાં અગત અને સક્રિય રસ લઈને પરિષદની સફળતામાં મોગી સહાય કરી હતી એ જ ભૂતકાળને આજે આપણે વર્તમાન રૂપે જોઈએ છીએ ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આ પદરમાં અધિવેશનને પોતાના પાટનગરમાં બોલાવીને પોતાની દોરનશીથી શ્રીમત અતાપસિદ્ધ મહારાજે જે શેઠા અને યશ આપ્યા છે એ અમારું મોટું ગૌરવ છે, અને દીવાનસાહેબ સર વી ટી કૃષ્ણભા આરિયરે એમાં ખૂબ રસ અને સમભાવ દેખાડીને આ કાર્યને દીપાવ્યું છે

*

સુદની આ અસામાન્ય પરિસ્થિતિને કારણે યોજાના મન અસ્થિરતા અને ચિંતાથી ભરેલા હોય તેવે સમયે વડોદરા તરફથી આપ મહેમાનેનું સપૂર્ણ અને સમુચિત સ્વાગત ન થઈ શકે તો એને માટે પરિસ્થિતિ જવાબદાર છે, અમારા સાધનો જવાબદાર છે અમારા હૃદય નહિ સહૃદયતાપૂર્વક અમારાથી બની શક્ય તેવું આપનું આતિથ્ય કર્યું છે એમાં આપને હિંમત લાગે તો અમને ક્ષમા આપજો

*

આપણા સમારભની સૌથી આગળ તરી આવે એની વિશિષ્ટતા તે આપણા સમેનના વરાયતા પ્રમુખ શ્રીમતી લેડી વિદ્યાનહેન નીનકક છે ગુજ સતતા પ્રથમ સ્ત્રી-એક્ઝ્યુએટનું સન્માન પામેલ આ સન્મારી આપણા ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેનના પણ પ્રથમ સ્ત્રી-પ્રમુખ છે સ્વર્ગસ્થ રમણભાઈ નીનકકના જીવનસહચરી તરીકે એમણે સ્વર્ગસ્થની પ્રત્યેક પ્રતિમા-પત્રી તે સાહિત્યની

હોય કે સમાજસુધારાની હોય, નગરસેવાની હોય કે ધાર્મિક પુનર્વિધાનની હોય—તેમણે એક સરખો ભાગ લીધો છે તે ઉપરાંત સ્વતંત્ર રીતે પણ તેમણે એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં આગ્રહ્યક અને ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મંત્રી તરીકે આજે વર્ષોથી તેઓ જે એકધારી સેવા કરતાં આવ્યા છે તે ન બૂની શકાય તેવી છે, અને સૌથી વધારે તો સરકારી વિદ્યુષી તરીકે અભિમાનપેશ સતારીસમૂહ રચ્યો છે તે છે આના પ્રમુખનો સુયોગ મેળવી આપવા માટે પરિષદના સથાનકને ધન્યવાદ ધરે છે.

જેમ જેમ સમયો પનગત્ય જાય છે તેમ તેમ સામ્યવાદથી માડીને સમકારવાદ અને ટેક માનવતાવાદના દષ્ટિનિન્દુઓની આગમપાછળ આજનું સાહિત્યસ્વરૂપ ધાર્મિક રહ્યું છે, અને એમાં આજના યુવાન સાહિત્યકારો જે રીતે પોતાનો ફાળો આપી રહ્યા છે તે જોઈને મારા જેવો માત્ર સાહિત્યમાં રસ લેનાર વેપારી પણ પુરો થાય એવી વાત છે હું માનું છું કે અહીં વધારેના સાહિત્યકારોને આજે જે શ્રદ્ધા, આનંદ અને ભારિદર્શન ધરે રહ્યું હશે તેટલું જ બલકે તેથી પણ વધારે જ્વનન ભરિદર્શન મને ચચેલુ લાગે છે. સાહિત્યકારોનો ફાળો સમાજપુનર્વર્ગનામાં ધરો મોટો છે. આજના સમયનમાં માનવતાને શોધે અને તેના નિકાસને પેરે એવી સહિયચર્યા અને એના નિર્ણયો આપ કરશો તેમાં મને શક નથી. પરંતુ હું રહ્યો વેપારી એટલે મારા દષ્ટિમિત્રથી એ પ્રવિનિત કરી લઉં કે આપ સૌ હૃદિ અને ભરિમો માત્ર ઉપયોગ નહિ પરંતુ સદુપયોગ થાય એવી દષ્ટિ રાખજો, કે જેના પરિણામે અહીં મહેતુ આ પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેનન ફાલથી નીવડે.

પ્રમુખપદને પ્રસ્તાવ

ત્યારપછી દિ બ કૃષ્ણલાલ અવેરીએ શ્રીમતી વિદ્યાનહેનના પ્રમુખપત્નો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો હતો. એ પદ માટેની વિદ્યાનહેનની પાત્રતા દર્શાવતા એમણે એમના સુખી ગૃહસ્થાશ્રમનો સામાજિક અને

સાહિત્યિક સેવાઓનો અને સ્વ સર રમણભાઈની જીવનસખી તરીકેના કર્તવ્યોનો ઉલ્લેખ કરી જણાવ્યું હતું કે એમણે રમણભાઈની સેવાઓ જરૂરી રાખી છે ને એ બેધ છે તે રમણભાઈ એકા છે એમ ઘણાને લાગે છે. અંતમાં એમણે કહ્યું હતું કે "જેને મેં નાની છાંયડી તરીકે જોયેલી તેને આ પ્રમુખપદવાનને પાત્ર જોઈને મારા અંતરમાં ઉત્સાહ ઉભરાય છે. વિદ્યાનહેન ઘણું જીવે ને સેવા કરતા રહે."

ભાનનગરના દિવાન શ્રી અનંતરાય પટ્ટણ્ણિએ દિ બ અવેરીના પ્રસ્તાવને અનુમોદન આપ્યું હતું તે પછી ડૉ હરિપ્રસાદ દેસાઈએ અનુમોદન આપતા કહ્યું કે વિદ્યાનહેનનું નામ પ્રમુખ તરીકે ગવાવા માંજુ ત્યારે િકા થવા લાગી કે એમણે તે ક્યા મોટા પુરતકા લખી નાંખ્યા છે? પણ જેનામાં આટલો મોટો સમુલ્લસ રસ લે છે તેની પાત્રતા વિશે શંકા કેમ કરી શકાશે? પુસ્તકપડિતો કરતા જીવનપડિતો શ્રેષ્ઠ છે અને સાહિત્ય અને સમકારનો વિદ્યાબહેનનો સપર્ક અને સ્વ રમણભાઈની જીવનસખીનું એમનું સ્થાન જ પ્રમુખ તરીકેની એમની પાત્રતા સિદ્ધ કરે છે.

શ્રી રમણલાલ દેસાઈએ પોતાને વિદ્યાનહેનનો ઝાઝો પરિચય નથી એમ જણાવીને કહ્યું કે એ એક સાકેતિક ધર્મના છે કે પહેલી જ વાર સાહિત્ય પરિષદમાં આપણે એક સતારીને પ્રમુખપદ આપીએ છીએ. આજ સુધી ફુનિયામાં પુરુષોની નેતાગીરી ચાલી છે પણ તેના પરિણામો વિપરીત આવ્યા છે. પુરુષોની નેતાગીરી જગતમાં નિર્ણય નિવડી છે તેથી સ્ત્રીની નેતાગીરીને આપણે લલ્પ અસમ ગણી શકીએ. એથી આપણા વિષયારો ગમશે.

ડ્રો અતિસુખશર ત્રિવેદીએ અનુમોદન આપતા જણાવ્યું કે જેમ નડિયાદ એક વાર ગોવર્ધનરામના નામથી પ્રખ્યાત હતું તેમ અમદાવાદ એક વાર સર રમણભાઈ ને લેડી વિદ્યાગીરીના નામથી વિખ્યાત હતું. અમદાવાદની જૂનામાં જૂની સાહિત્યોત્કર્ષક સરચાતુ વિદ્યાનહેન સતસચાન કરે છે એ પણ એમની પ્રમુખપદ માટેની એકી પાત્રતા નથી.

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ એક યોગાનુયોગનો ઉદ્દેશ કરતા કહ્યું કે ૧૯૨૫ માં સર રમણલાલ બંષારે મુગર્ધની સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તથા ત્યારે એમની વરણીનો હરાવ મારે રજૂ કરનાનો હતો એમ મને યાદ છે આજે લેડી નિઘાઝોરીની વરણીના હરાવને મારે અનુમોદન આપવાનું આવે છે એ મારું સદ્ભાવ્ય છે પતિ અને પત્ની એક જ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એ પ્રમુખ નિશ્ચય હોય છે એ “અરિ-ભક્ત આત્મા” કરીને નાટક લખ્યું છે તેના નામપરસ્તુ જેવો આ પ્રસંગ અનેક છે

ત્યારપછી સભાનો મન લાઈ, પ્રમુખની વરણી સર્વાનુમતે થઈ છે એમ જાહેર કરીને શ્રી મુનશીએ જણાવ્યું હતું કે, પરિષદના નિયમાનુસાર પરિષદ અને સમેનનનું તત્ત્વ મારે શ્રીમતી નિઘાજબેનને સોંપાતું છે એ કર્તવ્ય ખરેખર તો કપિશ્રી ખજાંદરનું ગણ્ય પણ્ય તમિયત સારી નહિ હોવાથી એ હાજર રહી શક્યા નથી તેથી બધારણ પ્રમાણે એમની પૂર્વ થઈ ગયેલા પરિષદપ્રમુખ તરીકે હું એમને તત્ત્વ સોંપું છું ને પરિષદ અને ભારતીય નિઘા જાનના કેટલાક પ્રકાશનો એમને બેટ ધરું છું

ત્યારપછી પરિષદના મત્રી શ્રી ચીમનલાલ મકુ ભાઈ શાહે સમેનનની સફળતા વાચ્છતા સંદેશાઓ વાંચી સભાગાવ્યા હતા શ્રી ગગનનિહારી મહેતા શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી શ્રી નિજમરાય વૈલ શ્રી કાલિદાસ પંચા, નર્મદ સાહિત્યસભા અને હેમચંદ્ર ચાંપૈ જૈન સભાના મત્રીઓ શેઠ સામરનાલ બાલા ભાઈ શ્રી નદલાલ બેઠીયાળા, શ્રી રામનાથ મોદી, શ્રી કૌશિકરામ મહેતા શ્રી પ્રવનાદ દિવાનજી, શ્રી મહાસુખભાઈ શેઠ શ્રી ત્રિજુન વ્યાસ, મહીડાકુમાર નરેન્દ્રસિંહજી વગેરેના સંદેશા મુખ્ય હતા

તે પછી શ્રીમતી નિઘાજબેનને પ્રમુખસ્થાનેથી પોતાનું ભાણ્ય વાંચી સભાગાવ્યું હતું સ્વલપા અને સ્વભાષાદાર અપ્રાપ્ત શિક્ષણના મહત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરી તેમણે ગૂજરાત યુનિવર્સિટીની અગત્ય ઉપર પોતાના લખણમા ભાર મૂક્યો હતો એ લખણમાથી મહત્ત્વની કંડિકાઓ આ ‘પત્રિકા’ મા અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ કરી છે

પ્રમુખશ્રીના ભાષણ પછી પરિષદમત્રીએ વિષય-વિચારણી સમિતિના સભ્યોની જાહેરાત કરી હતી ને અધિવેશનની તે દિવસની બેઠક પૂરી થઈ હતી

વિષયવિચારણી સમિતિ

તે દિવસે સાંજે સાડા ૪ વાગે કોમર્સ કોલેજના મકાનમા વિષયવિચારણી સમિતિની પહેલી બેઠક મળી હતી આચાર્ય આનંદરાકર કુવ, શ્રી મહાદેવ દેસાઈ, શ્રી અનાનાય જાની, લિમ્બુ અખડાનદ, શ્રી મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ તથા શ્રી કલ્યાણ શંકર કુમેરજી લદ્દના અનસાન પ્રત્યે ખેદ પ્રદર્શિત કરતા હરાવે. તેમજ ગૂજરાત યુનિવર્સિટી અને પ્રાંતીય બાળાઓની પરિષદો વચ્ચે નિકટનો સબધ સ્થાપના વિશેના હરાવે થોડીક ચર્ચા પછી તેમા સર્વાનુમતે થયા હતા રાત્રે સાડાનન વાગે લક્ષ્મી પ્રતાપ ધિયેટરમા રજનનો કાર્યક્રમ હતો, તેમા ગરના અને લજ્જતેની દલાણ થઈ હતી

બીજે દિવસે

બીજા દિવસનો કાર્યક્રમ તા ૨૬ મીને રવિવારે સવારે સાડા નન વાગે શરુ થયો હતો સમેનનની સવારની એ બેઠકમાં કલાવિભાગના પ્રમુખ શ્રી કલુ દેસાઈએ પોતાનું ‘કનાકારના મનોમન્યનો’ એ વ્યાખ્યાન વાંચી સભાગાવ્યું હતું એમાથી મહત્ત્વની કંડિકાઓ આ અખા અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ કરી છે તે પછી નિવધો વચાયા હતા

ગીતામંદિરમા

એક બાજુ બંષારે ન્યાયમંદિરના સભાગૃહમા સમેલનની બેઠકનું કામગમ અત્યંત હતું ત્યારે સમેનનના સરજતાથી પ્રવેશ નહિ પામી રહેની અધીર જનતાને નિરાશાનું પગતર આપના હેતુથી જ જાણે થોળાઈ હોય તેમ ગીતામંદિરમા “ઉલ્લાસ”ની સભા મળી હતી વિશાળ મેદની સમક્ષ એ સભામા શ્રી લલિતજી અને શ્રી રામચંદ્રાએ દુહા લગકાર્યાં હતા અને શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી લીનારતી મુનશી શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી ચાપશી ઉદરશી શ્રી હરિલાલ જડયા વગેરેએ ‘જનનમા સાહિત્યની અગત્ય’ વિશે લાપણે કર્યાં હતા

૨ “મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણા હેઠળ આર્ય સંસ્કૃતિ, ગૂજરાતી સાહિત્ય, અને પત્રકારત્વનું જે નવનિધાન ચલુ છે તેમા જીનન્યરિત અને ઇતિહાસના પ્રયો, અનેકરિધિ લેખો, શિષ્ટ અનુનાદો તેમજ એકનિષ્ઠ જીવનથી વિશિષ્ટ કાળો આપનાર આપણા એક તેજસ્વી સાહિત્યકાર અને પરિવર્તનનેનના પત્ર-કારત્વ વિભાગના એક વારના પ્રમુખ શ્રી મહાદેવ દેસાઈના અકાળ અને આઘાતજનક અવસાન માટે આ સમેતન ખેદ પ્રદર્શિત કરે છે અને માને છે કે એમના જવાથી ગૂજરાતે એનો એક અગ્રગણ્ય સપ્ત ગુમાવ્યો છે ”

૩ “જૂની પેઢીના તનરૂપશી વિદ્વાનોના છે’ ના અન રોન સમા, જૂની ગૂજરાતીના એક સંશોધક, વર્ત માનપત્રદાર પોતાની સેવાઓ અર્પનાર સાહિત્ય કાર, સાહિત્ય પરિષદના એક વખતના મની, શ્રી અમાનાન જનીના અવસાન માટે આ સલા ખેદ પ્રદર્શિત કરે છે ”

૪ ‘આમજનતામા સરકારી અને ઉપયોગી સાહિત્ય ઘેરઘેર પહોચતું થાય એની સત્તા સાહિત્યની અજોડ સારથાના સ્થાપક ભિક્ષુ અખાનદના, ગૂજરાતના પત્રકારોમા વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવતા અને ગૂજરાતી પત્રકાર પરિષદના એક વખતના પ્રમુખ શ્રી મણિ લાલ ઇન્દિરામ દેસાઈના, તથા સરલ અને નિર સિમાન જીન ગાળનાર સનિષ્ઠ શિક્ષક શ્રી કંદુણા-શકર કુમેરજી ભટ્ટના અવસાનની આ સમેતન સખેદ નોધ લે છે ”

તે પછી દિ બ કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ પાચમે ઠરાવ નીચે પ્રમાણે રજૂ કર્યો હતો

‘ગૂજરાતી બોલતી પ્રજા માટે એક વિદ્યાપીઠ સ્થપાય એ આકાંક્ષા ગૂજરાતીઓ ધણું વર્ષો ચલા સેવતા આવ્યા છે, અને સમેતને પણ અગાઉ આ વિવિધમા ઠરાવો કર્યા છે હાલના સંયોગો જોતા આ આકાંક્ષા કેવી રીતે પરિપૂર્ણ થાય તેનો વીગતનાર નિચાર કરવા અને તેને અંગે જરૂર પડતો લોકમત કેળવના પરિવર્તને આ સમેતન સૂચના કરે છે ”

આ મૂ હરસિદ્ધલાલ દિવેગીઆ, ડૉ હરિપ્રસાદ દેસાઈ, ડૉ રમણલાલ માલિક, તથા શ્રી શકર

પ્રસાદ શુક્રને એને અનુમોદન આપ્યું હતું ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો

તે પછી શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ છઠો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે રજૂ કર્યો હતો

“હિંદી પ્રાંતીય લાપાઓની પરિષદો વચ્ચે નિકટનો સબ્ધ થાય એ ઇષ્ટ છે, અને તેથી હિંદી સાહિત્ય સમેતનના પ્રમુખ શ્રી મખખનવાલ ચતુર્વેદી, રાજપૂતાના સાહિત્ય સમેતનના પ્રમુખ આચાર્યશ્રી જિનનિજપણ મુનિ અને ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી વચ્ચે ત્રણે સરથાઓને નિકટ લાનાને થયેલા પ્રયાસોને આ સમેતન આવકાર આપે છે અને પરિવર્તને સૂચના કરે છે કે એ પ્રયાસોને સફલ કરવા પ્રવૃત્તિ થોજની ”

ત્રી દેશલાલ કામદાર શ્રી હરિરાય શુચ, શ્રી વીરેન્દ્રરાય મહેતા, શ્રી જ્યોતિન્દ્ર દવે તથા શ્રી લીનાવતી મુનશીએ ઠરાવને અનુમોદન આપતા એ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો તે દિવસ પૂરતી સમેતનની બેઠક તે પછી પૂરી થઈ હતી

સાંજે ન્યુબીની બાગમા શ્રી મુનશી અને ડૉ હરિપ્રસાદ દેસાઈએ “મુરકાને સદેશ ” એ વિષય ઉપર નિશાળ મેદની સમક્ષ વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા સાંજે સ્વામતસમિતિના પ્રમુખ શેઠ ચતુર્જીજીદાસને બજને સાહિત્યકારોને ગાર્ડનપાર્ક આપનામા આવી હતી તે વખતે શ્રી અનતરાય પટ્ટણીની સાથે આવેલી મઝળીએ દારીઆ રાસ અગાવીને મહેમાનોને ખૂન આનંદ આપ્યો હતો શહેરી સળવટ ને કૃત્રિમ લાલિત્યના દોષોથી મુક્ત એવી એ મઝળીએ તળપદા રાસની છતાં અને કૌશનથી સોને મુગ્ધ કરી દીધેના શ્રી અનતરાય પટ્ટણી પણ થોડીક વાર એમા લળેલા રાજે સાડા નવે રજનના કાર્યકમયા નરસિંહથી માડી નર્મદ સુધીના બ્રહ્મ ગૂજરાતી કનિચોર્તુ દરોન કરાવવામા આવ્યું હતું રૂપનિધાનનું કૌશન પ્રસાસપાત્ર હતું “શકિતસભવ” નામનો અનેક વર્તમાન મૂલ્યોની છણાવટ કરતો નાટ્યપ્રયોગ પણ લજનાયો હતો

ત્રીજે દિવસે

તા ૨૭ થી એ અવિવેશનો ત્રીજો દિવસ હતો તે દિવસે સદરની બેઠકમાં નિશાનવિભાગના પ્રમુખ

શ્રી. ભોગીલાલ પટવાએ પોતાનું માહિતીપૂર્ણ વ્યાખ્યાન વાંચી સંભળાવ્યું હતું. એનો સ્પરભાગ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે પછી નિબંધો વંચાયા હતા. તે જ વખતે ગીતામેદિરમાં “ઉભરા” ની સભામાં દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને પ્રમુખપદે શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ “ગીતા અને અર્વાચીન ગૂજરાત” ઉપર ને પ્રો. મંગેશ પાઠકજીએ “ગીત” ઉપર પ્રવચનો કર્યા હતાં. દિ. બ. ઝવેરીએ પણ પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા.

લેખકમિલન

સવારે સંમેલનની એકંતું કામકાજ ચાલતું હતું ત્યારે શ્રી. કિશનસિંહ આવડાને ત્યાં પચારોક જોટલા તરુણ લેખકોએ એકઠા મળીને ‘લેખકમિલન’ નામના મંડળની સ્થાપના કરી હતી. બંધારણની ગૂંચોથી દૂર રહી નિયત સ્થાને ને સમયે તરુણ લેખકો મોજથી હજેમજે ને વાતોચીતો કરે તેમજ એકાદ વાર્ષિક કાંઠે એવા આ મંડળને ઉદ્દેશ છે. શ્રી. ઉમાશંકર નેપીએ ઉપરોક્ત સભામાં રજૂ કર્યું હતું કે ‘લેખકમિલન’ પરિષદની વિરોધી કે સમાન્તરે ચાલતી સંસ્થા નથી પરંતુ સ્વતંત્ર સંસ્થા છે. હિસ્ટરીની રમતોમાં પહેલું લેખક મિલન થશે એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

બપોરે બે વાગે કૉમર્સ કોલેજમાં શ્રી. મુનશીએ “ગૂજરાતના ઇતિહાસનાં કેટલાંક દૃષ્ટિબિન્દુઓ” એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

અને સાંજે

સાંજે ચાર વાગે સંમેલનની છેલ્લી એક મળી હતી. સ્વાગતગીત પછી પ્રો. રામનાથપણુ પાઠકને ૧૯૪૨ ના વર્ષની શ્રેષ્ઠ નવલિકા “ઉપર માર્ગનો લોપ” લખવા બદલ મહાડાસુવર્ણચંદ્રક પ્રમુખશ્રીને હસ્તે અર્પણ થયો હતો. તે પ્રસંગે સાહિત્યનાં ચક્ર અને અચક્ર તરતો વિશે પ્રો. પાઠકે પ્રસંગોચિત ને મનનીય ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા ત્યાર પછી પાદપૂતેની દરિકાઈનું પરિણામ જાહેર થયું હતું ને શ્રી. મતુ હ. દવેને શ્રેષ્ઠ પાદપૂર્તિ કરવા માટે પ્રથમ પારિતોષિક આપવાનું જાહેર થયું હતું. પાદપૂર્તિઓની રજૂઆતે ઓળાઓનાં દિલ ખૂબ બદલાવેલાં. તે પછી સમેલન સમક્ષ ઠરાવો રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા.

ઠરાવો

પ્રમુખસ્થાનેથી નીચેના ઠરાવ રજૂ થયો હતો :

“પરિષદ સંમેલનના એકત્રારના પ્રમુખ, ગૂજરાતી સાહિત્યના નવવિધાનના પ્રેરક ને ધરત્રેયા, અને હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિના વિશ્વવંદ પ્રતિનિધિ મહાત્મા ગાંધીજીના ચાલુ બંધનથી સાહિત્ય, સંસ્કાર અને માનવત્ત્વને, ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનના વિકાસને અવરોધ થાય છે તે પ્રત્યે આ સંમેલન પોતાનો ઉમ્મ અસંતોષ વ્યક્ત કરે છે.”

સભાજનોએ તાળીઓના મડગડટથી એને વધારી લઈને સર્વાનુમતે પસાર કર્યો હતો. ત્યાર પછી પ્રમુખસ્થાનેથી નીચેના બે ઠરાવો રજૂ થયા હતા :

૧ “સાહિત્ય પરિષદનું આ સંમેલન ઠરાવ કરે છે કે ગૂજરાતી ભાષા બેલનારાઓએ હિંદી-હિંદુસ્તાની ને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારી અપનાવવી.”

૨ “આ સંમેલન સિટિશ ગૂજરાત તથા રાજસ્થાની ગૂજરાત-કાઠિયાવાડ-કચ્છની સરકારોને તથા તેમના કાર્યકર્તાઓને સૂચવે છે કે અત્યાર આઠિ થઈ ગયેલા ગૂજરાત-કાઠિયાવાડ-કચ્છના સર્વસંમતોનું પુનરાવર્તન કરવું.”

આ ઠરાવો પણ સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

તે પછી પ્રો. મોહનલાલ પા. દવેએ નીચેનો ઠરાવ ચર્ચાસહિત પેશ કર્યો હતો :

“ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું આ સંમેલન ઠરાવ કરે છે કે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ હિંદી ભાષાઓ દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ, તેને માટે સ્પષ્ટ પગલાં લેવાં જોઈએ, અને અંગ્રેજી ભાષાને એક અર્વાચીન પાઠ્યાલ્ય ભાષા તરીકેનું સ્વાભાવિક સ્થાન આપવું જોઈએ.”

“અત્યારે મેટ્રિક્યુલેશન સુધીનું શિક્ષણ સ્વભાષા દ્વારા આપવાની યોજના અમલમાં હોવા છતાં, કેટલીક સાળાઓ તેને અમલ કરતી નથી, તેથી, યુનિવર્સિટીએ એ યોજના વિનાવિસંખે ફરજિયાત કરવી જોઈએ.”

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેએ તેને રસપૂર્ણ અનુમોદન આપ્યું હતું સર્વાનુમતે એ પસાર થયો હતો.

ત્યાર પછી પ્રો રામનારાયણ પાકે સમેતનનો બહુ જ મહત્વનો ફાવેલો થોડો અર્થસંદિત નીચે પ્રમાણે રજૂ કર્યો હતો.

“ કવિવર પ્રેમાનંદના નિવાસસ્થાન વડોદરામાં ભરાયેલુ આ સમેતન, એ કવિવરનું સ્મરણ નિત્ય તાજુ રહે એટલા માટે —

૧ ગૂજરાતીના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સર્જનને પોષે એવી એક સરથા વડોદરામાં સ્થાપી તેની સાથે પ્રેમાનંદનું નામ જોડવાની શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારને વિનવળી કરે છે,

આ સમેતન શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારને વિશેષ વિનવળી કરે છે કે કવિવર પ્રેમાનંદની સિંધુપ્રતિ વડોદરા મેનેજર જેવા નિવાસપ્રમા બની કરવી, જેથી ભાવિ પ્રજામાં વડોદરાના કવિવરનું સ્મરણ નિત્ય ઉપરિધન રહે.

૨ સમેતન પરિષદને સૂચના કરે છે કે મધ્ય કાલીન શિષ્ટ ગૂજરાતી સાહિત્યના અર્થાનુ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સ્થાપન કરાવવું અને તેને પ્રેમાનંદ સ્મારક અધ્યાપનાનું નામ આપવું

આ હેતુ પાર પાડના માટે પ્રેમાનંદ સ્મારક બોડી બોર્ડ કરવાની આ સમેતન પરિષદને સૂચના કરે છે.

શ્રી રમણનાથ દેસાઈ પ્રો ઉમાશંકર જોશી, શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ અને શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરાએ જુદા જુદા દક્ષિમિન્દુઓથી એને અનુમોદન આપ્યું તે પછી શ્રી કનેલાવાન મુનશીએ વિશેષ અનુમોદન આપતા લક્ષ્મીનંદનો અને શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારને આ યોજનામાં સહાયમૂલ યવા માટે તેજસ્વી સેનીમાં આગ્રહ કર્યો હતો કે સંપાદનપત્રના પૌન કરને તે હકથી માગી શકાય એમ જણાવી શ્રી મુનશીએ આ ફાવેલું મહત્વ અસરમારક રીતે સમજાવ્યું હતું ફાવેલું સૌએ માન્ય રાખ્યો હતો.

પ્રમુખને ઉપસંહાર

ફાવેલું કામ પૂરું થતાં જ ન્યેતી દ્ર મહેતા તેમજ શ્રી મોતીચંદ મપડિયાએ પ્રમુખશ્રીને આભાર માન્યો હતો તે પછી ઉપસંહાર કરતા

શ્રીમતી વિદ્યામહેને વચ્ચે દિવસના કાર્યક્રમ વિશે બેનવાની ધન્ય પ્રદર્શન કરી હતી તેમણે જણાવ્યું હતું કે આ સમેતનમાં પ્રજાએ જે ઉત્સાહ બતાવ્યો છે તે અપૂર્વ છે એમ હું જાણીશી હતી પરથી કહ્યું હું સાહિત્યના વિકાસમાં પ્રજા જે રસ ધરાવે છે તેની એ પ્રતીતિ છે હવે તો પોતાની મર્યાદાઓમાં વસીને પરિષદ આ સમેતનમાં થયેના ફાવેલે અમલમાં મુકશે એવી હું આશા રાખુ છું અમારો સહકાર, અમારી સમજાવ વગેરેને માટે સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખને, કાર્યકર્તાઓને તે સભ્યને આ સ્થળે હું આભાર માનુ છું પરિષદનું સુકન એ વડે માટે મને સે પાણુ છે હું શુ કરી શકીશ તે કહી શકતી નથી, પણ મારી ઉચ્ચેને ઉદારતાથી નમારી લેવામાં આનંદ એવી આશા રાખુ છું એક સમેતન તરીકે તો આ સમેતન સફળ છે જ, પણ પ્રેમાનંદસ્મારકની યોજના જે પરિપૂર્ણ થાય તો તો રચનાત્મક કાર્ય ક્યાં સતોય પણ આપણે લઈ શકીએ પ્રજા, શ્રીમતો ને વડોદરા સભ્ય એમાં સહકાર આપશે જ એવી મને શ્રદ્ધા છે

શ્રી. મુનશીના આભારવચનને

તે પછી શ્રી મુનશીએ આભાર માનતા ટોર કરી કે, મારે શા માટે આભાર માનવો એમ કાંઈ પૂછી શકે હું પરિષદમાં કર્મ જ નથી હું તે એને જાણપણ બોયુ છું અથવા અસની બૈરા ધરમા હાથ લૂછાને ચાલે તો રાખતા તેવો ચાલે છે હું દરેક પ્રકારના અપવાદો મારે માથે મુકાય છે અને બંધી ન્યુતાઓ માટે હું જવાબદાર ગણાઉં છું મારે પરિષદમાંથી ચાલ્યા જવું એવો ફાવેલું પણ આવ્યો હતો પણ એ તો રજૂ કરનારને અભાવે કાનૂનપ્રહાર થયો હું મુજરી ન જાઉં લા સુધી મારાથી નીકળી જવાય તેમ નથી કેમકે મને તમે સન્માન સભાસદ બનાવ્યો છે છતાં હું કહ્યું છું કે મેં પરિષદને પકડી રાખી નથી પરિષદ મને પકડી રાખ્યો છે સર રમણભાઈ મદુભાઈ હીરાનાથ રજુજિત રામ મનહરરામ વગેરે મિત્રોએ મને આ પત્રિકા માર્યે મોંધુ છે ને વીસ વર્ષથી હું એની સેવા કરતો રહ્યો છું હવે રમણભાઈના પત્નીને મારો ભાર લઈ લે તો હું છૂટા છું અને મારા મિત્રો તો આ પરિષદ

સંસ્કારની જનેતા થાય તે સ્વપ્ન માટે મથી રહ્યા છીએ. આમાં કંઈ અધિકાર ચલાવવાનો નથી કે અટકાવનો અવકાશ રહે. આ વેટથી કરવાનું કામ પણ નથી. પરિષદ તો વિદ્વાનોનું પૂનઃપ્રાપ્ત છે. એમાં મને કે મારા મિત્રોને કંઈ જ સ્વાર્થ નથી.

આ પરિષદ જેટલી સફળ થઈ છે તેટલી તો વીસ વર્ષમાં ક્યારેય થઈ નથી. પ્રગ્નએ જે હિસાબ બતાવ્યો છે, સહકાર આપ્યો છે તે અમને અપનાવી લીધા છે તે માટે હું અનન્કરણ્યુર્થક આભાર માનું છું. શ્રીમંત મદારાગળએ તથા સર કૃષ્ણમાચાર્યે માપ બંધીના આ વખતમાં પરિષદનું આલિપ્ત્ય કરી એને મુશ્કેલીમાંથી ઉગારી લીધી છે. સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખે, હિપ્રમુખ શ્રી. રમણલાલ દેસાઈએ પણ અમારે માટે ઘણું કર્યું છે. એટલા બધાનો આભાર માનવાનો છે કે નામ દબને કહેવા જતાં કંઈ રહી જવાનો હર રહે છે. માટે સૌનો હું સામગ્રે આભાર માનું છું.

શ્રી. રમણલાલ દેસાઈના ઉદ્ગારે.

શ્રી. રમણલાલ દેસાઈએ તે પછી જણાવ્યું કે અમારાં વખાણ થયાં છે, છતાં અમારી ખામીઓની અમને ખબર છે. સાહિત્યલગ્ગા અહીં જિતરે સારે અમારી પામે માત્ર બોમ્બે હોય એવી અમારી સ્થિતિ હતી. રંજન તો અમે કોઈનું જ કરી શક્યા નથી. ન બનવું જોઈએ તેવું પણ ઘણું બની ગયું છે. અમારી અસ્વસ્થતાને અંગે પરિષદના ભાવિ પ્રમુખ થવાને લાયક બેત્રણ વિદ્વાનોનું અપમાન થવાના સમાચાર પણ મને મળ્યા છે. હું એમની માફી માગું છું. આપની કૃપા વિશાળ છે તેથી અપાત્ર હોવા છતાં અમને નભાવી લેવામાં આવ્યા છે. સફળ નથી થયા તો યે આપના સ્વાગત માટે ને આપણા સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખ શેઠ ચતુર્ણજદામે તથા ડૉ. જ્યોતીન્દ્ર મહેતાએ તેમજ જુદી જુદી સમિતિઓના સભ્યોએ તનતોડ મહેનત અને ઉત્સાહ કર્યા છે ને ઓમત સરકારથી માંડી નાતામાં નાના પ્રમજનનો સહકાર અમને મળ્યો છે તેના હું અહીં એકત્ર કરુ છું.

શ્રી. મુનશી ઉપર અનેક આશ્લેષો થયા છે. એ “હિટ્ટેટર” છે એમ પણ કહેવાયું છે. મને પણ

એમનો ભય હતો, પણ અમારી સાથે તો એ મુશાયમ મિત્ર તરીકે વર્ત્યા છે. મિત્રભાવે એમણે જે મોર્ગર્દશન કરાવ્યું છે તે અમારી થોડી ઘણી સફળતાનું કારણ છે.

દિવાનનો સંતોષ

તે પછી દિવાન સર વી. ટી. કૃષ્ણમાચારીએ શ્રીમંત મદારાગળ, વડોદરા રાજ્ય અને પોતા તરફથી સંમેલનની સફળતા પ્રત્યેના સંતોષ વ્યક્ત કરી જણાવ્યું કે પરિષદ માત્ર સાહિત્યપૂરતી મર્યાદિત ન હોય. પરંતુ રાષ્ટ્રની વિશાળ સંસ્કૃતિને વરેલી હોય. આપણને મળેલો સાંસ્કારિક વારસો અશ્વર્યયુક્ત છે. પ્રાન્તીય પરિષદોમાંથી મને બે વિચારો મળે છે: એક તો એ કે સર્વત્ર સંસ્કૃતિનું પુનરુત્થાન થઈ રહ્યું છે અને પ્રાંતની સંસ્કૃતિની વિવિધતામાં રહેલી એકરૂપતા પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; બીજો એ કે ત્રણ હજાર વર્ષ દરમ્યાન જે દેશમાં સંસ્કૃતિ પર સંસ્કૃતિનાં આક્રમણો થતાં જ રહ્યાં છે તે દેશની સમન્વય કરવાની પ્રતિષ્ઠા હજી સુધી જીવંત છે. એ સંજિત જ આપણા સર્વ પ્રયોગોનું નિરાકરણ આલુશે. એ શક્તિવા પ્રકરસ્થાન પેલા વારસાને જરા પણ હાનિ પડેલ્યાંયા વિના ભાવિ પ્રગ્નને મોંપવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.

પ્રેમાનંદસમારક વિશેના આપના દરશન અંગે પણ હું કંઈક કહીશ. એની ભાવના સાથે હું સંમત છું, અને એને વ્યવહારમાં સિદ્ધ કરવા બનશે તે બધું અમે કરીશું.

ત્યાર પછી વંદેમાનરમ ગવાયા બાદ અધિવેશનની પૂર્ણાહુતિ થઈ હતી.

સાંજે “સ્યાહવિગ્ધ” પત્રના અધિપતિએ સાહિત્યકેશોને કોમસં કોલેજમાં પાર્ટી આપી હતી અને શ્રી. મગનભાઈ શકરભાઈ પટેલે પરિષદના અગ્રણીઓને જમવા નોતપાં હતા. જનુગીસી બાગમાં શ્રી ઉમાશંકર જોષી, શ્રી. નવકારામ ત્રિવેદી, શ્રી. સુદરમ અને શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેનાં ભાષણો થયાં હતાં. રાત્રે રાજ્યના આનંદી કલ્યાણ પ્રાતાનો રંજનકાંચંક્રમ હતો, જેમાં યાદલ યવથી વિશેષ પણો હતો અને સંગીતવિદ કેલાકાખાનને તો ગાવા જ દાવેવું નહિ. પણ વિશેષો છતાં સંગેત્રને અપૂર્વ સફલતા પ્રાપ્ત કરી હતી એ તો સૌ કોઈ સ્વીકારશે.

પરિષદનું પંદરમું સંમેલન

તા ૨૫-૨૬ ને ૨૭ મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ ના રોજ વડોદરા ખાતે ભરવામાં આવેલા પરિષદના પંદરમા સમેનનને પ્રસંગે બહારગામથી સાહિત્યકારો તથા સાહિત્યરસિકો આવ્યા, સત્કારમણના, પરિવહના ને અન્ય વિભાગના પ્રમુખોના ભાષણો થયા, વિષયવિચારણી સમિતિ આગળ ઠરાવો આવ્યા, ચર્ચાયા ને પસાર થયા સમેનન સમક્ષ એ ઠરાવો ગજુ થયા, અને તેના પર લાપણો થયા, જુદા જુદા વિષયો પર આવેલા નિબંધો અને તેમજ દુર્ભનીન વાચનામાં આવ્યા અને છેલ્લે બાહ્યારવિધિ થયો એ રીતે આ સમેનન પણ અન્ય સમેનનો જેવું જ હતું એમ કહી શકાય.

પરંતુ આ સમેનન એક રીતે અપૂર્વ કહી શકાય એવું હતું પર્વત મહામદ પાસે ન જાય તો મહામદે પર્વત પાસે જવું એવી અગ્રેજીમાં એમ કહેવન છે પરિષદે જનતાનો સપક સાધવો જેઇએ એમ ધણી વાર ધણે રચયોગી કહેવામાં આ વુ છે પરિષદે જનતા પાસે જાય કે ન જાય પણ આ વખતે જનતા પરિષદ પાસે આવી-ને તે પણ એમની ભોગી સખ્યામાં આવી, કે ત્રણ પગના જેટલી જમીનની માગણી કરનાર નામને નિરાટ રૂપ ધારણ કરી એ પગના વડે બહાણ વાપી દીધું ત્યારે હવે આને ત્રીજા પગના જેટલી જમીન ક્યાથી કાઢી આપું એની મુઝાણ નિરાશાને ધઈ હતી તેવી જ મુઝાણ સમેનના બનરથાપકોને ધઈ અને બનિરાશાએ ત્રીજા પગનાનો ભાર પોતાને માથે ઉઠાડી લીધો, તેમ અવનત, લાક્ષણિક અર્થમાં સમેનના સચ્ચાકોના મ થયા નિરાટ જનનાના અણુચિત્તવા લારથી નમી ગયા અને પરિણામે બ્યવસ્થાપકો ને મહેમાનો બનેને ધણી કડીમીની મુઝાણો અનુભવતી પડી પણ ધાર્પી કરતા લોકો ધણા વનારે પ્રમાણમાં આવે ને તે અંગે નહિ ધારેની મુશ્કેલીઓ ઊગી યાય એ પરિષદના સમેનના કતિહાસમાં અપૂર્વ છે અને એ આ સમેલનની સફળતાના પુરાવારૂપ પણ છે

આ માપનધીના જમાનામાં ખાવાપીવાની

વસ્તુઓ પર અંકુશો મૂકાઈ ગયા છે, પણ વડોદરા ખાતે મહેમાનોને આવી કોઈ જાતની અડચણ નડી નહોતી છતા સામાન્ય રીતે જેને માપનધી રૂપશી શકે એમ નથી, એના દિલ્લાન પર એની અસર ધઈ હોય એમ જણાતું હતું ત્રણે દિવસ સમેનનનો કાર્યક્રમ એવો ભરચક રાખવામાં અભ્યો હતો, બહારગામથી આવેલા સાહિત્યરસિકોનો જરા જેટલો પણ રખત ન-ભો ન જવો જેઈએ એના સદા મદથી પ્રેરાઈ સચાનકોએ કાર્યક્રમની એવી રચના કરી હતી કે સારારના સાકા નરથી તે રાતના સાકા બાર મુધી કોઈને લાગ્યે જ નનરાશ મળે, બધા કાર્યક્રમમાં હાજર રહેવા માટે વખત કનાથી મેગરવો એ ધણાને મન ફૂટ પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો. અને કાળની સાથે જગાની પણ એની જ તગી ધણાને લાગી હતી ભાષણો હવે કોઈને સાભગના ગમતા નથી એવા આક્ષેપનો પરિહાર કરવા જનતા ત્રણે દિવસ ખડે પગે ન્યાયમંદિરની બહાર હાજર રહેની પરંતુ એટલા બધા માણસોને ન્યાય મંદિરના સમાગૃહમાં સમાનના એ મુશ્કેલ હતું આથી બહારગામથી આવેલા સાહિત્યકારોના લાભ જનતા લઈ શકે એના હેતુથી બે દિવસ ગીતામંદિરમાં બીજી સભા ગોઠવવી પડી હતી અને ત્યાં પણ હજાર ઉપર માણસ હાજર હતા એક નહિ, પણ ત્રણે દિવસ રજનનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આન્યો હતો અને ત્યાં પણ જગાની એટલી જ તગી દેખાતી હતી એ કાર્યક્રમ માટે નક્કી કરવામાં આવેનુ ધિયેનર ત્રણત્રણ દિવસ મુધી લોકોનો મારો સહન કરીને ઊભુ કેમ રહી શક્ય એ જ સનાન છે

આ વખતે જે ઠરાવો થયા તેમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી માટેનો તેમજ પ્રેમાનંદનુ સ્મારક ઊભુ કરાવના તથા શાલીન પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રાચીન ગ્રંથોનું સપાદન કરાવના ઠરાવ, એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એના હતા આ દિશામાં પરિષદ કઈ પણ સક્રિય પગના લેશે તો એના પરથી પણ વડોદરા સમેનન સફળ નિવજી એમ કહી શકાશે

નિયમિતારિણી સમિતિમા મ ગાધીજી વિષે જે દરાવ રમૂ દરવામાં આવ્યો હતો તેની રમૂ રચના વિષે ચર્ચા થઈ શરૂઆતમા એ દરાવ વિષે થોડી ગેરસમજ થઈ હતી પરંતુ છેવટે દરાવ ધડા માટે પેગસમિતિ નીમાધ ને તેણે ધરવે દરાવ પ્રમુખસ્થાનેથી રમૂ કરામા આવ્યો હતો, એટલે એમા મતભેદને અનકાશ જ નહોતો મજ દરાવની શબ્દરચના અંગે કેટનાકને વાધો હતો તે પરથી આ જાતનો દરાવ સમેતન આગળ મિનકુન આવવો જ ન જોઈએ એમ તેઓ માનતા હશે એની ગેરસમજ શરૂઆતમા થએની તે દર થવા છતા હજી કેટલેક સ્થળે એ ચાતુ રહી હોય એમ દેખાય છે

આવી જ ગેરસમજ લેખકમિનના સમયમા પણ થએની જાણાય છે સમેનને નસગે બેગા થએના કેટલાક યુવાન સાહિત્યકારો પરસ્પર મળીને ખુદના દિનથી વાતચીત કરી શકાય એવા હેતુથી સમેનના એક અંગ્રગણ્ય કાર્યકર શ્રી. કિશનસિંહ આવડાને લા મળ્યા હતા વર્ગમા એક વાર આ રીતે બધાએ બેગા મળી આનદપ્રભોદ કરવો, વિચારનિમિત્ત કરવો અને સાહિત્ય સળધી અનો પચારિક ચર્ચા કરવી એવો લા નિર્ણય કરવામા આવ્યો હતો, અને એ સળધી સર્વ વ્યવસ્થા કરવા એક સમિતિની નિમણૂક કરવામા આવી હતી એમા પરિષદની હરિશ્ચંદ્ર કરાનો, કે તેની

સામે કોર્ટ બીજી સરથા ભીની કરવાનો હેતુ હતો જ નહિ લા જોએ બેમા મળ્યા હતા, તેમા પગિના બોદેદારો તથા મધ્યસ્થ સભાના સભ્યો પણ હતા અને એ પ્રસંગે જે ચર્ચા થઈ હતી તેમા પરિષદની નિરુદ્ધ કે તરફેણમા કચુ જ બેલાયુ ન હતુ આમ છતા લેખકમિનને એ જાણે પરિષદની હરીફ સરથા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન ન હોય એમ કેટલેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ થયુ છે

સમેનના સચાનકેએ રંગનના કાર્યક્રમ પાછળ ખૂબ મહેનત લીધી હતી પરંતુ ત્રણે દિવસ 'રંગન' એ કેટનાકને 'અનિરંગન' જેતુ લામ્બુ હોય તો નવાઈ નહિ આ પ્રસંગ માટે થી રમણનાન દેસાઇએ ખાસ લખેની નાટિકા એના નાવ્યનત્વ કરતા એમાના કટાક્ષકથનો ને ખાસ કરીને શ્રી. સુધા રમણનાથ દેસાઇની અનિનયકુશળતાને લીધે સૌથી વધારે સફળ નીવડી હતી પરંતુ આખા રંગનના કાર્યક્રમનુ અતીત અદ્ભુત તત્વ તે, જેને સાબગતથી ત્રણે દિવસનો થાક ભીની જાય ને વડોદરે ગયુ સાર્યક લામે એવા ઉત્તમ દેશજાનિ પોતાનુ ગાવન 'લોનાગણી' ને માન આપી બંધ કરવુ પણ તે સામાન્ય જનતા શિષ્ટ સાહિત્ય ને શિષ્ટ સમીતમા રસ લેતી થાય એ ધ્વિષ્ટા જોગ છે-પણ આ જાતનો રસ તો નહિ જ લે એમ પણ ધ્વિષ્ટુ રહે છે ।

જયોતીન્દ્ર હ. દવે

અં ધે રી થી વ ડા દ રા

મંત્રીઓનો અહેવાલ

૧૮૪૧ ના બોક્ટોનરમા અધેરી ખાતે ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષતુ ૧૪મુ સમેનન મજ્યુ લાર પડીના બે વરસની પરિષદપ્રવૃત્તિનો સક્ષિપ્ત હેવાત નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) આમાન્ય સભા : પરિષદની વાર્ષિક સામાન્ય મમા તા ૧૫ નવેમર ૧૮૪૨ ને રોજ દાવરમા મળી હતી તેમા મધ્યસ્થ સભાએ રમૂ કરેલો દેવાન તથા તા ૧ ની એપ્રિલ ૧૮૪૧ થી

૩૧મી માર્ચ ૧૮૪૨ સુધીનો હિસાબ તથા તેનુ સરવૈયુ મજૂર કરનામા આવ્યા હતા

(૨) મધ્યસ્થ સભા : મધ્યસ્થ સભાની ૮ બેઠકો આ બે વરસ દરમ્યાન મળી છે ૧૮૪૧મા ચૂંટાયેલી મધ્યસ્થ સભાની બે વરસની મુદત પૂરી થતા નવી સભાની ચૂંટણી ૧૮૪૩ ના ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમા કરવામા આવી હતી તેને પરિણામે ચૂંટાયેલા સભ્યોના નામ નવેમર ૧૮૪૩ની પરિષદ પત્રિકામા જાહેર કરવામા આવ્યા છે

(૩) અધિકારીઓ : પરિષદના બધાર

જુની ક્લમ ૫૪ (જ) મુજબ આગામી સમેતના પ્રમુખ તરીકે લેડી વિદ્યાગૌરી રમણલાલ નીલકંઠી ચૂંટણી સર્નાનુમતે થઈ છે બધારજુની ક્લમ ૨૫ મુજબ નવા અધિકારીઓની એ વર્ષ માટે ચૂંટણી હમણા જ કરવામા આવી છે તેનુ પરિણામ નીચે પ્રમાણે છે ઉપપ્રમુખ -સર ચીનુભાઈ માધવલાલ, ખેડોનેટ મંત્રીઓ -શ્રી વીમનલાલ ચક્રવર્તીશાહ; શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ મોતીનાથ દિનાનજી; શ્રી ચન્દ્ર શંકર પ્રાણશંકર શુક્લ, શ્રી ડોલરરાય રંગીપદ્મસ માકડ; શ્રી રમણલાલ કનૈયાલ લ યાસિક, શ્રી ગોકુળદાસ દ્વારકદાસ રાયચુરા ખજાનચીઓ - શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા, શ્રી વસતરામ જમિયેતરામ વકીલ

(૪) સભાસદો : આ નિવેદન રજૂ કરતી

વેળાએ પરિષદના સભાસદોની વર્ગનાર સખ્યા નીચે પ્રમાણે છે (ક) પરિષદ તથા સમેતોના પ્રમુખો, (ખ) સ-માન્ય સભાસદો ૧૦, (ગ) આશ્રય દાતાઓ ૩, (ઘ) આજીવન સભાસદો ૩૨, (ઙ) સામાન્ય સભાસદો અને સભાસદ સરઘાઓ મળીને ૭૪૦

(૫) મધ્યસ્થ સભાની તા ૪-૧૦-૧૯૪૧ની

મેકંકના ઠગાન ન ૩ અને ૪ મુજબ પરિષદ અને ભારતીય વિદ્યાભનન વચ્ચે લેખી કરાર થઈ ગયો છે તે પ્રમાણે ભારતીય વિદ્યાભનન ખાતે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય રમારક બીહુ કરવામા આવ્યુ છે, અને તેમા પરિષદનું કાયમી કાર્યાલય તથા તેને લગતી બધી વ્યરથા રાખનાનું ઠરાવવામા આવ્યુ છે ભવનનું અંધેરીનું નિશાળ મકાન સરકારે લશ્કરની જરૂરિયાત માટે દોઢ વરસ પર લીધું હોવાથી ભનન અને તેની સાથે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય રમારક હારવે રોડ, ચોપાની પર આવેલા ભાડાના મકાનમા ગોઠવાયેના છે એ જ કરાર પ્રમાણે નર્મદ રમારક ફંડના વ્યાજની વાર્ષિક આવક ભનન ખાતેની 'ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નર્મદ સિક્ષાપીઠ'ના નિભાવ પેટે આપવામા આવે છે

(૬) અંધેરી પરિષદ સમેતના ઠગાન ન ૫

મુજબ મહાગૂજરાતમા ઠેકેઠકણે ગૂજરાજ સોનકી

સહસાપ્દિ ભંજવવાની યોજના હતી પણ દેશના બદલાયેલા સમયોને લીધે સમારંભોનો વિચાર ખડતો મુકાયો છે, અને આ અસંગતુ સ્મરણ કાયમ રાખવા, પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી માડીને ૯ સ. ૧૨૯૭ સુધીનો ઇતિહાસ ત્રણ ભાગમા પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી થયુ છે અગ્રેજીમા એ પ્રથમા એ ભાગ તૈયાર થઈ ગયા છે પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ પણ થઈ ગયો છે અને ત્રીજો ભાગ છપાવાને તૈયાર થઈ ગયો છે આવતે વરસે એના ગૂજરાતી રૂપાન્તરો પણ પ્રસિદ્ધ કરી શકાશે અગ્રેજી ગ્રંથનું પ્રકાશન ભનન તરફથી થશે ને ગૂજરાતીનું પરિષદ તરફથી બનેના સપાદક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી છે, અને તેમણે આ કામ પાછળ સમય અને શક્તિનો પુષ્કળ લોગ આપ્યો છે લેખોમા પણ મોટામા મોટા ફાળો તેમનો છે અગ્રેજી પ્રથમા અનેક નિદાન સળંગનો ને સન્નારીઓએ લેખરૂપે મદદ આપી છે

(૭) પરિષદની પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ આ બે વરસ

ફરક્યાન અપાટલેર ચલાવી શકાશે એ ધારણુથી પુસ્તકોના લેખન અને પ્રકાશનની કેટલીક યોજનાઓ મધ્યસ્થ સભાએ મંજૂર કરી હતી જગતના અનેક દેશોના સાહિત્યો રસારવાદ ગૂજરાતીમા આપવાના હેતુથી એક વિશ્વસાહિત્ય ગ્રંથમાગાના પ્રકાશનની, તેમજ શ્રીકાટાવાળા (પ્રાચીનસાહિત્ય) ફંડ, શ્રીકાટાવાળા (બાળસાહિત્ય) ફંડ, શ્રીકાટાવાળા (સ્ત્રીસાહિત્ય) ફંડ, શ્રી કન્યાપીરમારક ફંડ, તથા શ્રીમુનશી અર્ધશતાબ્દી રમારક ફંડમાથી પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાની યોજના ઘડવામા આવી હતી, આને અગે આટના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા છે (૧) મારી ખિનજનામદાર કંઠાણી, લેખક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, (૨) આદિચર્યો ભાગ ૨, લેખક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, (૩) પિરામીડની ઊંચામા, લેખક શ્રી ચન્દ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ ગયે વરસે કાગળની તળી પડાયી ને ભાવો ધણુ જ વધી જવાથી પ્રકાશનનું કામ ધીમુ પડ્યુ છે શ્રી નરસિંહ કુવરજી મહેતાએ તૈયાર કરેલું પુસ્તક 'શાહનામુ' અને 'સોવરના નાકો'નો શ્રી ત્રિભુવનદાસ લુહારે (મુન્દરો) કરેલો અનુવાદ તથા શ્રી સુરેન્દ્રનાથ

દાસગુમાના 'કાવ્યપરિચય'નો બગાળીઆથી શ્રી નગીનદાસ પારેખે કરેલો અનુવાદ, એ પુસ્તકો તૈયાર હોવા છતાં આ કાવ્યસર બધી રાત્રાઈ નથી કાગળની અનુકૂળતા થતા તે છપાના મોકલાશે એવી આશા છે વિશ્વસાહિત્યમાગાના પુસ્તકો શ્રી રણુકોદાસ મોદી સ્મારક ફંડમાંથી છપાવવાના છે બીજા કેટલાક પુસ્તકો લખવાનું જુદા જુદા લેખકને સોંપાયું છે

(૮) ૧૯૪૨ ના ફેબ્રુઆરી મામથી પરિપદના માસિક મુખપત્રરૂપે 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા' કાઢનામાં આવી હતી તેમાં કવિશ્રી અરદેશર દુરામજી ખમરદાર લેખોનો સારો કાળો આપતા શ્રી ચીમનલાલ શાહ તેના તરી હતા, અને ભારતીય વિદ્યાભવનની નર્મદ શિક્ષાપીઠના ફેબો શ્રી હરિલાલ પંથા તેના સપાદનમાં મદદ કરતા તા ૧૦-૧-૧૯૪૩ ને રોજ મળેલી મધ્યરથ સભાની બેઠકમાં એવો દ્રશ્ય થયો હતો કે "ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકાના પ્રકાશનનું એક વર્ષ જાન્યુઆરી ૧૯૪૩ ની આખરે પૂરું થયું છે, અને હવે કાગળની અતિ મોઢાઈને કીધે હાનના સળેગો જોના પ્રકાશન મોકૂફ રાખવું" તે પછી મે માસમાં મહીકાકુમાર શ્રી નરેન્દ્રસિંહજીએ પત્રિકાના ખર્ચ પેટે સ્વ શ્રી મોતીસિંહજી મહીકાના સ્મારણાંચે મદ આપવાની દરખાસ્ત બધી મોકળી જુનાઈમાં મળેલી મધ્યરથ સભાની બેઠકે તેનો સાભાર સ્વીકાર કર્યો, પરિષદ પત્રિકાનું પુન પ્રકાશન કરવાનું નક્કી કર્યું, અને એમ દરાન્યુ કે પત્રિકાની પૂરતપ્પા હાન ૮ પાના ની રાખવી, પત્રિકામાં મુખ્યત્વે શુદ્ધ સાહિત્ય અને પરિષદપ્રવૃત્તિ અંગેના લખાણો જ લેવા, અને તેની સપાળી વ્યવસ્થા ભારતીય વિદ્યાભવનની નર્મદ શિક્ષાપીઠ દ્વારા કરવી તે પ્રમાણે ઓક્ટોબર માસથી પત્રિકા ફરી પ્રગટ થવા લાગી છે ને તેના ત્રણ અંકો નીકળી ચૂક્યા છે પરિપદના મત્રી શ્રી ચીમનલાલ શાહ અને નર્મદ શિક્ષાપીઠના અધ્યાપક શ્રી યશવંત શુક્લ તેના સપાદકો છે

(૯) મહીકાકુમાર નરેન્દ્રસિંહજીની બીજી દરખાસ્ત 'સ્વ શ્રી મોતીસિંહજી મહીકા સ્વર્ણ

ચન્દ્રક' દર વર્ષે પરિષદ દ્વારા આપવા વિશે હતી તે દરખાસ્તનો પણ મધ્યરથ સભાએ સ્વીકાર કરી, વર્ષ દરમ્યાન પ્રગટ થયેલી બેઠ નવલિકાના લેખકને તે ચન્દ્રક આપવો એમ દરાન્યુ છે. ૧૯૪૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી નવલિકાઓના પરીક્ષકો તરીકે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી અને શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેને નીમવામાં આવ્યા છે પરિષદના પ્રમુખ, પરિપદના એક મત્રી, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી અને શ્રી મોતી સિંહજી મહીકા સ્મારક ફંડના બે પ્રતિનિધિઓની બનેલી સમિતિ ચન્દ્રકને અંગેની સપાળી વ્યવસ્થા કરે એમ દરાન્યુમાં આવ્યું છે

(૧૦) ગયા વરમથી ભારતીય વિદ્યાભવનમાં પરિષદ પુસ્તકાલય શરૂ કરનામાં આવ્યું છે હમણાં સુધી લેખકો અને પ્રકાશકો તરફથી બેઠ તરીકે કે સમાયોજના માટે આવેલાં પુસ્તકોનો જ એમાં સમાવ થતો આ વરસે ઓગસ્ટમાં દિ બ મુખ્ય-લાલ મોદનલાલ ઝવેરીને છપ મુ વરસ પૂરું થતું હોવાથી તેમને અભિનંદન આપવાનો મોટો ગમ્મા રસ મુખાઈમાં સાહિત્ય સહના ઉપક્રમ અને બીજી અનેક સરથાઓના સહકારથી ઉગવાયો હતો તેને અંગે, પરિષદ પુસ્તકાલયને સમૃદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી, ફક્ત પચ્ચ ઉવરાનવામાં આવ્યું હતું તેમાં કુલ રૂ ૯,૬૮૭ લગાડા હતા તે રકમમાંથી રૂ ૮,૭૮૯ સાહિત્ય સમદ તરફથી પરિષદના ટ્રસ્ટીઓને સુપરત કરનામાં આવ્યા છે બાકીની રકમ હજી વસન કરવાની રહે છે પુસ્તકાલય માટે પુસ્તકો ખરીદ કરવા અને પુસ્તકાલયની સપાળી વ્યવસ્થા કરવા સર્વ સત્તાઓ સાથે નીચે જણાવેના સંસ્થાની પુસ્તકાલય સમિતિ મધ્યરથ સભાએ નિયુક્ત કરી છે (૧) શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, (૨) શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, (૩) સુનિ જિનવિજયજી, (૪) શ્રી ચીમનલાલ શાહ, (૫) શ્રી ચન્દ્રશંકર શુક્લ

ચૌદમાં અધિવેશનનો અહેવાલ પ્રેસમાં છપાય છે ચોડા સમયમાં બહાર પડશે

ચીમનલાલ ચક્રવર્તી શાહ
ચંદ્રશંકર પ્રાણભંડાર શુક્લ
મત્રીઓ વતી

પરિષદ-પ્રવૃત્તિ

મધ્યસ્થ સભાની બેઠક

પરિષદની મધ્યસ્થ સભાની એક બેઠક શનિવાર તા ૪ ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ને રોજ સાંજના પંચ વાગે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની ચેરમરમા મળી હતી, જેમા નીચેના સભ્યો હાજર રહ્યા હતા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, દિ બ કૃષ્ણનાન ઝવેરી, વ્યાયાય જિનનિન્યજી, શ્રી મણીનાન નાણાપરી, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી બાબુશંકર વ્યાસ, શ્રી ચીમનનાન શાહ શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ, શ્રી શંકર પ્રસાદ શુક્લ, શ્રી હરિનાન ભટ્ટાચાર્ય, શ્રી યશવંત શુક્લ શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવળ

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને પ્રમુખસ્થાન આપવામા આવ્યું હતું

શરુઆતમા આગલી સભાની મોઢ વાચી સહજાવવામા આવી હતી, જેના પંર પ્રમુખશ્રીની સહી થયા બાદ નીચે મુજબ ઠરાવો સર્જાનુંમતે થયા હતા (૧) પરિષદની સામાન્ય સભા શુરુવાર, તા ૧૬ થી ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ ને રોજ સાંજના સાડા પાંચ વાગે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની ચેરમરમા બોલાવવાનું નક્કી કરવામા આવે છે અને બધારણ ની મનમ ૧૦, ૧૧ (ક) અને ૧૨ મા જણાવેલી સમયમર્યાદાઓને તે પૂરતી મોકુફ રાખવામા આવે છે (૨) સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ કવિશ્રી અરદેશર દરામજી ખપરદારના તા ૧૨ નવેમ્બર ૧૯૪૩ ના પત્રને અંગે પ્રમુખશ્રી અને મંત્રીઓ નીચેની મતનુસારે જવાબ આપે એમ નક્કી કરવામા આવે છે

“આપે તા ૧૨-૮-૪૩ ના પત્રથી પરિષદના પ્રમુખ તરીકે રાજનામું આપ્યું છે હવે પરિષદના બધારણની કમમ ૮, ૮૫ ૨ મુજબ છેલ્લા સમેલ નના પ્રમુખ પોતાના હેઠાની રૂએ પરિષદના અને મધ્યસ્થ સભાના પ્રમુખ ગણાય છે પરિષદના પ્રમુખ એવો સ્વતંત્ર હોદ્દો નથી તેથી આપ જ્યાં સુધી સમેલનાના પ્રમુખ છે ત્યાં સુધી પરિષદના પ્રમુખ તરીકે કાર્ય કરવાનો આપનો અધિકાર છે આ કારણે મધ્યસ્થ સભા પરિષદપ્રમુખ તરીકેના આપના રાજનામાનો સ્વીકાર કરી શકતી નથી

સ્થાનમાદ પ્રમુખશ્રીનો આભાર માની સભા નિસર્જન થઈ હતી

વાર્ષિક સામાન્ય સભા

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદની વાર્ષિક સામાન્ય સભા શુરુવાર, તા ૧૬ ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ ને રોજ સાંજના સાડા પાંચ વાગે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની ચેરમરમા (૧૧૧, મહાત્મા ગાંધી રોડ, મુમર્ઈ) મળી હતી, જેમા નીચેના સભ્યો હાજર રહ્યા હતા શ્રી મનહરરામ મહેતા, શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, શ્રી મણીનાન નાણાપરી, શ્રી ચીમનનાલ શાહ, શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ, શ્રી મોહનલાલ દેસાઈ શ્રી મોહનનાન મહેતા, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી હરિલાલ ભટ્ટાચાર્ય, શ્રી મગનલાલ દેસાઈ, શ્રી મનુભાઈ વૈધ

શ્રી મનહરરામ મહેતાને પ્રમુખસ્થાન આપવામા આવ્યું હતું

આરંભમા આગલી સભાની મોઢ વાચી સહ જાવવામા આવી હતી, જેના ઉપર પ્રમુખશ્રીએ સહી કરી હતી તે પછી શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લે પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો હતો કે મધ્યસ્થ સભાએ રજૂ કરેલો અહેવાલ તથા તા ૧ એપ્રિલ ૧૯૪૨ થી તા ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૪૨ સુધીનો તપાસાવીને તૈયાર કરેલો આવકજનવકનો હિસાબ તથા તેનું સરવૈયું મનુર રાખવું શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેએ એને અનુમોદન આપ્યું હતું તે ઉપર ચર્ચા થતા શ્રી મગનનાલ દેસાઈએ સભાનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું કે પ્રમુખ કવિશ્રી ખપરદારના સહજાવવા, અંગેએ, કઈ પણ હિસ્સેમ પ્રસ્તુત અહેવાલમા નથી તે નિશી સભાએ એવો નિર્ણય આપ્યો કે જ્યાં સુધી રાજનામા અંગે છેવટનો નિર્ણય થયો ન હોય ત્યાં સુધી અહેવાલમા તેનો ઉલ્લેખ થઈ શકે નહિ સ્થાનમાદ ઉપરનો ઠરાવ સર્જાનુંમતે પસાર થયો હતો

ઑડિટર્સ મેસર્સ જયતીનાલ દક્કરની કંપની વર્ષો થયા અવૈતનિક કામ કરે છે તે માટે તેમને આભાર માનતો ઠરાવ થયો હતો તે પછી પ્રમુખ શ્રીનો આભાર માની સભા નિસર્જન થઈ હતી

મોઢ —મંત્રીઓએ રજૂ કરેલો અહેવાલ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે અને આવકજનવકનો હિસાબ પત્રિકા સાથે જોડેલો છે

વ્યાખ્યાન નં સાર

પ્રમુખશ્રીના વ્યાખ્યાનમાંથી

ગુજરાતને પોતાની યુનિવર્સિટી હોવી જોઈએ એ મતનું પ્રતિપાદન ચર્ચ ચૂક્યું છે. મહાત્મા ગાંધીજીની આર્થ દૃષ્ટિએ આ સત્ય જોઈ લીધું હતું અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના તેમણે દેશની યુનિવર્સિટીનાના એક અંગ તરીકે કરી હતી રાજ્યીય કારણોને લીધે એ સરથા બરોમર પોષાઈ નહીં, પરંતુ એ સરથાએ થોડા વરોમા પશુ જે મહત્ત્વની સેવા બજાવી છે તેમજ જે એક આદર્શ રજૂ કર્યો છે તે સતત આપણી સમક્ષ રાખવા જોવા છે તેમા પુરાતત્ત્વ સંશોધન તેમજ નવીન શિક્ષણની વ્યવસ્થા હતી એ યોજનામા જે કાર્ષી જીલ્લા લાગતી હોય તે પૂરી કરી આપણે આપણી યુનિવર્સિટી માટે વિચારણા કરવાની જરૂર છે વડોદરાના સદ્ગત મહારાજાએ વડોદરા યુનિવર્સિટી સ્થાપનાનો વિચાર કરેલો અને તેની પૂર્વ-તૈયારીઓ તરીકે કમિશન પશુ નીમેનું પ્રાંતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો અને કેળવણીકારોની ભુગાનીઓ લેનારાની પ્રમુખત્રે કાઢેના અને પોતાના રાજ્યની સપ્તિ વડે એક આદર્શ યુનિવર્સિટીનો આરંભ કરવા ધારેનું આ વિચાર કોઈ અચાત મારણોથી પડી ભાગ્યો પરંતુ વડોદરાને બદલે ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપાય એ વધારે ઇષ્ટ છે ગુજરાતમા વડોદરાનો સમાસ તો ચરના જ છે તમામ દેશી રાજ્યો પશુ તેમા આની જવાના એટને ખ્રિષ્ટિ હકુમત નીચેની પ્રજા તેમજ નના મોગ દેશી રાજ્યોએ મળાને ઉપાધી લેવાનું આ કર્તવ્ય છે

*

તાજેતરમા મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી સ્થાપનાની હિનચાન ચર્ચ રહી છે તે માટે કમિટી પશુ નીમાઈ હતી અને તેનું નિવેદન બહાર પડી ગયું છે સર કારે આમા સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે ગુજરાતમા યુનિવર્સિટી સ્થાપનાની ધારણા મહારાષ્ટ્ર કરતા ધણી વહેની ઉદ્દભવેની પરંતુ તેને અમનમા ચૂકવા નેટલો વેગ અને ટેકા મેળવનાર મળ્યા નહીં

મહારાષ્ટ્ર માટેની યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટે મરાઠી સાહિત્ય સમેતને પ્રથમ ઠરાવ કરેલો અને તેને માટે પ્રચારકાર્ય જોરશોરથી કરી એ ઠરાવને અમલમાં ચૂકના તત્કાલ મહેનત કરી તેજ મુજબ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવું પ્રતિષ્ઠિત મહાગ્રંથાલયનો ચનાવે, તેની પાછળ ખાઈપીને મહાનારા આચારી કાર્યકર્તાઓ નીકળે તો આપણે પશુ એમા સફળતા મેળવીએ એ નિ સશય છે

*

ન્યારે યુનિવર્સિટીમા ગુજરાતી ભાષાને પશુ સ્થાન મળશે ત્યારે તેના અભ્યાસીઓની સખ્યા વધશે દરેક રિપનના પાશ્વપુરનકો રચશે અને તેના સાહિત્યમા જોઈતો ઉમેરો અવસ્ય થશે જ ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમા રચનાને સ્થાન મળે તો જ તેનો અભ્યાસ કરનારા વધે તો જ તેના અધિકારોને ઉત્તેજન મળે અને લેખકોની સખ્યા પશુ વધે આપણુ સાહિત્ય અભિવૃદ્ધિ થાય એવા અભિનાય ધાવનાર સર્વ કોષ્ઠએ એ ભાવનો અભ્યાસ સર્વથા વધારના માટે સર્વ દિશામા પ્રયત્ન કરનાની જરૂર છે દરેક જણુ સાહિત્ય ચર્ચ ન શકે પશુ વાચી તો જરૂર શકે દરેક જણુ પુસ્તકો ખરીદ ન કરી શકે પશુ અવલ કરી મેળવીને વાચી શકે આપણુ સાહિત્ય તરફની આપણી ખેદરકારીને પરિણામે આપણી ભાષા જોઈએ તેવી ખેદર્કારી નથી માટે તેવી ખેદરકારી હવે એ હાથ પશુ વધારે ચનાવી લઈ શકાય તેમ નથી

*

આ રથને ઝોટલું કહેવાનું ઉચિત છે કે આપણુ અભ્યાસક્રમમા અંગ્રેજીનું મોટું સ્થાન રહેશે અંગ્રેજીને મિનકુન તથા દેવાની યોજના મારા મનમા નથી અંગ્રેજ ભાષા એક બીજી ભાષા (Second Language) તરીકે જરૂર રહેવી જોઈએ યુરોપની યુનિવર્સિટીઓમા વિદ્યાર્થીઓને ખેત્રુ ભાષાઓ શીખવાની આવસ્યકતા હોય છે તે મુજબ અંગ્રેજી શીખવાનું અહીં ફરજિયાત હોતુ જ જોઈએ એ ભાષાના અભ્યાસ વિના જગતના સમાગમમા

આવતુ અસમન છે, નેમજ દુનિયાના આગળ વધતા સાહિત્યનો અભ્યાસ આપણા પોતાના ઉદ્દેશ્ય અર્થે અને અગત્યનો છે

*

આ પરિષદ એવી બળવાન થોભા કરે, એના જગમગ આંદોલનો જગાવે, એવો ઉત્સાહ પ્રેરે કે આપણા પ્રાતઃમા આપણને સર્વથા અનુકૂળ એવી યુનિવર્સિટીનો આરભ કરે. આપણે શક્તિમાન થઈએ એ શુભેચ્છા સાથે આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરું છું

*

સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન

સાહિત્યને વિષે જે કહેવાય તે ઉપરથી એને કેવળ કારણિક ભૂતાવડ માનવાની જરૂર નથી એ ત્રિશ્વર કે સ્વપ્ન કે માયા નથી સાહિત્ય જેવું વાસ્તવદર્શન મીઠા કરા દ્વારા માણસને મળી શકે તેમ નથી એની એ શક્તિ છે, કારણકે જીવન સમુદ્રના અનંત તરંગોની પરપરા જેવા માટે, સંકેતો ધુગની મહાન વ્યક્તિઓની મેત્રી માટે, હૃદયગત લગના આનંદ માટે, અનેક જીવનનો એક જ જીવનમા રસાસ્વાદ મેળવના માટે, સામાન્ય માનવતામા લળીને એમા રહેના અસામાન્ય તરંગોના પરિચય માટે સમજને સમૃદ્ધ ને સરકારી ને સમર્થ બનાવવા માટે—જીવનમા પ્રેમ પ્રકાશ ને પ્રાણ મેળવવા માટે સાહિત્ય જેવું બીજું કોઈ પ્રમણ સાધન હજી સુધી તો સરકારી દુનિયાએ બાંધ્યું નથી

*

આજનો ગુજરાતી સાહિત્યકાર જુદી જ પરિસ્થિતિમાં બેઠો છે સમાજ સાથેના એના સંબંધો પણ જુદી જ રીતે રચાયેલા છે જૂના જમાનાના ઋષિમુનિની એની પાસે દૃષ્ટિ નથી અને એની એની શક્તિ પણ નથી એ ઋષિ મુનિ કે કાન્ત દર્શી કવિ રહ્યો નથી એ ગમે તેટલું ગૌરવ રાખે પણ છેવટે તો એ શિક્ષક નામનું જીતુક છે કે બહુ બહુ તો તત્ત્વીની એક ટૂંકે ઉડી જાય એવું વર્તમાન પત્રનું પખીકું છે પણ વ્યક્તિની આર્થિક કે સામાજિક સ્થિતિ ગમે તે હોય, છતાં એનામા અંદરથી ઉઠતો એક મહાસમર્થ જીવનપ્રવાહ હોઈ

શકે છે, ને ગુજરાતી સાહિત્યકાર પણ જીવશે કે મરશે કે સમાજને કોઈક માર્ગદર્શન આપશે એના આધાર એની પાસે ફટી અર્થની સમૃદ્ધિ છે એના ઉપર નથી, પણ લાભક કહે છે તેમ, શાન્દર્થની સમૃદ્ધિ ઉપર છે

*

કહેનાનો લાનાર્ય એ છે કે સાહિત્ય-અધિકારની લેણ પણ ગૌરવદાન કર્યા વિના સાહિત્યકારોએ સમાજ અને સાહિત્ય વચ્ચે સેતુ જેવો સબંધ સ્થાપવાનો સમય આવી ગયો છે યુગના સામર્થ્યનો વિચાર કરીને નિદ્ધાનોએ પોતાની શૈલીને નવેસરથી ધ્યાનસિદ્ધ બીજાને ઉપાય જ નથી સકુન માનસવ્યાપાર દર્શાવવા માટે સકુલ જ વાક્યરચના જોઈએ એ જમાનો આથમી ગયો આજે ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ જે લોકો બળવરી રાખના માયતા હોય તેમની સમક્ષ એક વિકટ પ્રશ્ન ઉભો થયો છે ભાષા અત્યંત સાદી બની છે—ને બનતી જાય છે સમૃદ્ધ અને અર્થનો વિવેક જૂસાતો જાય છે એકની એક વાત વારંવાર બારપૂર્વક કહેવાની ભાષણશૈલી આવતી જાય છે કૌંસ વખતે કોઈ સિદ્ધહરત લેખક, પોતાના નૈસર્ગિક ગૌરવથી રંગીને, સાદી ભાષાને જે વાપરી બતાવશે તો ભાષાને જે અધિક પ્રકારનો અર્થવિહીન સાદાર્થનો ઝોક મળ્યો છે તેમા ફેરફાર થઈ જશે કવિતાની પણ એક વ્યાખ્યા છે કે કહેવાયલી વસ્તુ કરતા વધારે ઉપયોગી તો કહેવાની રીત છે

*

કલાવિભાગના પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન

કલાની પ્રદીપ્તિ મનુષ્યને એવો સરકાર આપે છે કે એ દ્વારા જીવનના અને-રસો અને ઉલ્લાસોનો એ સહેજે લોકતા બની શકે છે સંગીત કે નાટક કે ચિત્ર કે ચિત્ર એ બધી કલાનો એક મહાન યોજનામય રાસ તેને દેખાય છે, અને તેથી પ્રત્યેકમા રહેનો તાન અને ડોનનો ઉત્પાદક તે અતુલ છે તેનું ચિત્ર સમાધિયોગને પામે છે અને તેથી જેવો તે કોઈ વસ્તુ, ક્રિયા કે વ્યવસ્થાનો વિચાર કરે છે ત્યાં એ જ ડોનન અને રચનનથી નવા સ્વરૂપો નવા આકારો જન્માવવાની શક્તિ ઉત્પન્ન

થાય છે આ સમાધિયોગ એને પરમાત્માની સર્જનશક્તિ સાથે મધ્યોગ એક રીતે કહે તો કલા કાર એ પરમાત્માનો દૂત બની, તેની સૃષ્ટિને સર્વિ શેર શણગારથી વિસ્તારવાનો અધિકાર મેળવે છે, એટલે નિરાકાર દેવસ્વરૂપોને તે પાપાણુ, લામ્બ કે ચિત્રપટપર સાકાર બનાવે છે પદ્મથો પર, વજ્રો પર કે કાગળ પર ખાલી જગ્યામા તે રંગ અને રૂપની નવી ભરતી ઉતારે છે, અને માનનીના કૃતિદાસમા અમર આનન્દની લહરીઓ મૂકતો જાય છે

*

ધણા કાકાચેનો પોકાર છે કે તેમની કદર થતી નથી, તેમનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન થતું નથી, અને તેમના હક્કો કોઈદલાવી પશુ છે કે લૂંટી જાય છે તેમને આત્માસનરૂપે એમનું જ કહેવાનું કે, ભાઈઓ! હિંદમા કાગાનું ક્ષેત્ર તો ખડુ બહોળું પશુ છે પશુ એ ક્ષેત્રમા ઉભા રહેવાનો અધિભર મેળવવા જેટલું આપણું તપ થયું નથી, એમલે જ પાછળ પડીએ છીએ

*

વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન

અંતમા વિજ્ઞાનસાહિત્યના ઉત્તમ માટે જે કાર્ય છે કહ્યું છે તેના સારરૂપે થોડું જણાવી જઈ —

(૧) વૈજ્ઞાનિકોએ એક પવિત્ર ફરજ તરીકે દ્વ્યપ્રતિની જગા પશુ હમણા ન રાખના જન સમાજની રસરતિ ડેળવે તેવું પ્રાણુવાન સાહિત્ય આપી વિજ્ઞાન માટેની ભૂખ અને ગિજાસા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. (૨) માહિય પરિરે અત્યાર સુધીની પોતાની નીતિ જાણી વિજ્ઞાન તરફ સદાનું ભૂનિ દર્શાવી પોતાના મનમા જ એક કાવમી વિજ્ઞાનસમિતિ નીમવી જોઈએ તે સમિતિ મનુષ્ય કરે તેમજ સાહિત્યને ઉદ્ધારનાથી ઉત્તેજન આપતુ અને પ્રગટ કરતુ જોઈએ. (૩) એક મુંઝવે અને રસમય વિજ્ઞાનનું માસિક શરૂ કરતુ જોઈએ. (૪)

ભાષણો અને પ્રયોગો દ્વારા વિજ્ઞાનનો ફેલાવો આ સમિતિએ કૃત્તે જોઈએ (૫) લેખમત ઉપયોગ માટે જેમ અને તેમ જાણી એક સત્તાવાર વૈજ્ઞાનિક સમ્મેલન બહાર પડાવવો જોઈએ (૬) દેશી રાજ્યો વિજ્ઞાનસાહિત્યને ઉત્તેજન આપવાનું આપુ રાખે. (૭) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, લાપરતીય વિદ્યાભવન, ગુજરાત સાહિત્યસમા, ગુજરાતી સાહિત્ય સંઘ વગેરે મળે! પોતપોતાના વિજ્ઞાનવિભાગો રાખે ને તેમને ઉત્તેજન આપે મ્યુનિસિપાલિટીઓ પશુ વિજ્ઞાનના કાર્યમા મદદ આપી શકે (૮) શુદ્ધ અને સદૃશ ગણિતવાળા પચાસ દર વરે ગુજરાતમા પ્રસિદ્ધ થવાની જરૂર છે આ કાર્ય ન્યૈતિષીઓ અને અગમ્યસીઓ ઉપાડી લે. (૯) વડોદરા રાજ્ય તેના મહાન દરજ્જાને યોગ્ય એવી એક મોટી વેધશાળાની સ્થાપના કરે.

★

સંપાદકીય

અવમાનનોત્પ

પરિષદ સમેલનમા વિરોધ સાક્ષરો વિરો શીક પ્રદર્શન કરતા જે દાવો થયા, તેમા સરતચૂકથી સ્વ. જયકૃષ્ણ વર્મા ને સ્વ. દરજ્જાન સોમૈયાનું નિરમરણ થયેનું સ્વ વર્મા વરો સુધી મધ્યસ્થ સભાના સભ્ય હતા સ્વ સોમૈયા આશ્ચર્યપદ લેખક હતા

★

મધ્યમ્ય સભાની બેઠક

ચિનિતાર, તા ૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૪ ને રાજ અમદાવાદમા મધ્યસ્થ સભાની એક બેઠક, સમેલનમા થયેલા દાવોને અમલ કેમ થઈ શકે તે વિશેની ચર્ચા કરતા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મકાનમા મળશે. તે પ્રસંગે સમ્મેલને દાનર સ્વીય ચિનની છે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

[૨૫ શ્રી મોતીચંદ્ર મહીપાત્ર સમરલાલ અધાવેલી સહાયક]

સપાદક

ચીમનલાલ ગાહ

યશવન્ત શુક્લ

પુસ્તક ૨

અંક ૭

એપ્રિલ ૧૯૪૪

મુદ્રણ ત્રણ આના

વર્ષના બે રૂપિયા

સાહિત્યકારનું પોષણ

‘નવ્યેતન’ ના ‘સાહિત્ય અંક’ રૂપે પ્રગટ થયેના ફેબ્રુઆરી અંકમાં ને તે પછીના માર્ચ અંકમાં ‘સાહિત્ય પોષણ’ એ શીર્ષક હેઠળ સાહિત્યકારના પોષણના મહત્વના પ્રશ્નની, સાહિત્ય પ્રવેશી ભાવનાશક્તિથી અંકિત થયેલી વ્યવહારુ ચર્ચા શ્રી નિશ્વનાથ ભટ્ટે કરી છે પક્ષવાદના આવેશનું ને કડાશનું તત્ત્વ ગાળી નાખીએ તો સમન ચર્ચા શકાય એવું એમાં ધણું છે નીચેના વાક્યઅંકમાં સર્જનના પ્રેરક બળોનું એમણે કરેલું પૃથક્કરણ સર્વમાન્ય અને તેનું છે “અગત્ય સિદ્ધિઓ અને ખર્તેનાસા એ મેં બજો પર જ અત્યારે આપણું સાહિત્યસર્જન અવરમા રહ્યું છે પણ તે ઉપરાંત એક ત્રીજા બળના ટેકાની પણ એને જરૂર છે, અને તે પ્રાજ્ઞીય પ્રોત્સાહન અને આર્થિક લાભ”

આગળ આનંદા શ્રી નિશ્વનાથ કહે છે ‘આ સહાનુભૂતિ (પ્રમજ્ઞીય પ્રોત્સાહન અને આર્થિક લાભ) ના અભાવને નીચે જ સાહિત્યસેવકને અત્યારે જાતજાતની હાડમારીઓ ભોગવવી પડે છે આજે એ પોતાની સાહિત્યસેવામાથી આજીવિકા મેળવી શકતો નથી તેનું કારણ ભાવનાદષ્ટિએ એ સિદ્ધાન્ત ખોટો છે કે વ્યવહારદષ્ટિએ તેનો અમન અશક્ય છે એ નથી, પણ પ્રજ્ઞાની પૂરી સહાનુભૂતિ એ સિદ્ધાન્ત પ્રત્યે તેમ એનું પાલન કરનાર સાહિત્યસેવક પ્રત્યે હજી જાગી નથી, અને પ્રજ્ઞાએ એ આપો નિષ્વ રાનિથી વિચારી જોયો નથી એ છે

સહાનુભૂતિનો અભાવ સાહિત્યકારને નડે છે એ વાત સાચી છે, પણ શ્રી નિશ્વનાથે આથી ય વધારે ઉંડાં જોતરીને એ અભાવનું પણ કારણ વિચારતું ધટે છે એક પ્રજ્ઞ તરીકે આપણી પ્રજ્ઞની કાઈ પણ નિષ્વ પર શાંતિપૂર્વક વિચાર કરવાની શક્તિ

હજી પૂરતા પ્રમાણમાં ખીની નથી એના કારણે એના વિનિષ્ છે કે ગમે તેમ જરૂરસાદાર લેખે લખનાથી કે પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવું થી હાલ પુરત મરજ અર્થ સરે તેમ નથી એટલે જીવવા માટે, જીવનાનો હક્ક સ્થાપવા માટે ‘સાહિત્ય ને સાહિત્યકારે પોતાના સામર્થ્ય પર જ આધાર રાખવાનો છે સમર્થ સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર તો અવશ્યરૂદ્ધનો આશરો નહિ લેતા પોતાના અંતર્ગત શુણેથી અનિનાયે બનીને પોતાનો ભાગ વગર બોલે મુકાવશે પ્રજ્ઞના ભાવ અને ભાષાને સરકારવાની આત્મદૃઢ શક્તિ સાહિત્યમાં આપશે એટલે પ્રજ્ઞને આપોઆપ એની જરૂર વરતાશે એમ કહ્યા વિના એના છુટકા જ નહિ થાય એના પ્રાણુવાન સાહિત્યની રિપુનતાના દર્શન પ્રજ્ઞને થાય નહિ ત્યાં સુધી સાહિત્યને નામે મિથ્યા ભક્તિભાવ પ્રગટાવેલો અને એની પરિવ્રતા સ્વીકારાવી એની ગાદરમાં પાછાં મો નખાવવા માટે જે કારો મચાવેલો એ પણ ભીષ્મ મારવા જેટલું જ ગૌરવહીન છે સાચા સાહિત્યનું અને સાચા સાહિત્યકારનું પોષણ થવું જ જોઈએ, સમાજના યોગક્ષેમનો ભાર વહતા કેઈપણ વ્યવસાય કે વ્યવસાયીનું પોષણ થવું જોઈએ તેમ પણ વ્યક્તિ કે વર્ગના પરિશ્રમ કે પ્રતિભાથી સમાજના યોગક્ષેમનો નિર્બંધ થશે જ એવી સ્પષ્ટ સમજ જ્યારે પ્રજ્ઞના હૃદયમાં જાગે ત્યારે જ પોતાનું હિત વિચારીને પ્રજ્ઞ એના પોષણની વ્યવસ્થા કરવા પ્રેરાય આ પરિસ્થિતિના સંભવને એ વાત નડે છે પ્રજ્ઞની પોતાના યોગક્ષેમ નિશેની ઉદાસીનતા અને ખોટા ભાવના સાહિત્યની જનહૃદયને સ્પર્શવાની અશક્તિ આ નડતર જેમ જેમ દૂર થતા જશે તેમ તેમ પોષણના પ્રશ્નની તીવ્રતા ઘટતી જશે

યશવન્ત શુક્લ

યતિભંગો વિશે એક નોંધ

યતિભંગોની શ્રવણ ઉપર તેમ જ ચિત્તન ઉપર એક જ પ્રકારની અસર નથી થતી આના ઉદાહરણોમાં પહેલા આપણે ક્યાન્તની આ પકિતઓ લખ્યે

તે સ્યામા અનકાવલી સવન કુળે રમ્ય ગુઝરવે,
આ ચિત્તભ્રમર પ્રકામિ તુગનોઆન્તી વિનાજેભમે,
(ક્યાન્ત કવિ, “સૌન્દર્ય”, પૃ ૮૧)

અહીં યતિસ્થાનની પહેલા ત્રીજ અનુનાસિક આવે છે તદ્દન સામાન્ય પદ્ધતિઓ પણ ક્ષણીવાર ત્રીજ અનુનાસિકોથી સારી લાગે છે, કારણ કે એના અવાજમાં એક પ્રકારનું ગુન્ન હોય છે અહીં ‘કુળ’ શબ્દની વચમાં જ યતિ આવી જતા ત્રીજ અનુનાસિકના ગુન્નસાતલની અસર ખૂબ જ વધી જાય છે આથી કન તેમ જ મન ઉપર થતી અસર નિરૂપવા હું આ પકિતમાં ઉચ્ચ ગણિતની સ્વતા આમ યોજું

તે સ્યામા અનકાવલી સધન કુ બૂબૂ — > બબે
રમ્ય ગુઝરવે,

એટલે કે, યતિ આવી રીતે ત્રીજ અનુનાસિક પછી તરત જ આવી જતા ત્રીજ અનુનાસિકનું ગુન્ન જણી અનતથીવ બને છે વિયોગી ચિત્તભ્રમર એક વાર પિયાની સ્યામ, સવન, પુષ્પગુહિત અનક-લટોની કુળમાં કાળને ભૂતી જમ્ને મીઠું ગુન્ન કરતો કરતો ભમતો હતો એ આ યતિભંગથી સ્વચેટ રીતે દર્શાવાય છે વળા ‘કુળ’ની સમગ્ર અસર તે પછી તરત જ આવતા ‘ગુઝરવે’ના રવસામ્યથી પ્રુષ્ઠ થાય છે આમ આ યતિભંગયુત પકિત આપણી અવગતિની કવિતાની એક શૌભા છે

ત્રીજ અનુનાસિક પાસે જ યતિભંગ ચલે હોય તેવી ખીજ એક લીગી લખ્યે

જાણીમાં પડી સુધ જતો નિશુરપ્રાણ કાવ
આલાસોથી થતું યુગપ ઉન્/મત એ સ્નેહપાવ !
(પૂર્વાજાપ, ‘ચક્રવાકમિથુન’, ત્રીજા આ પૃ ૩૩)
આના ટિપ્પણમાં પ્રો. દોહરે કહેલું કે
‘છેલ્લી લીગીના યતિભંગથી યુગવની ‘ઉન્-મત તા

સુખદર્શિત કરવાની કવિની યોગ્યતા સ્તુત્ય છે પ્રસ્તુત મનોવિભરના સામાન્ય રૂપને મૂર્તિમાન કરવાને કવિયે પસંદ કરેલું દૃઢ એટલે કવિયે પસંદ કરેલો લયમધ (rhythmical scheme) સમર્થ હોય, તો પણ એ મનોવિકારમાં અચાનક થતા ફેરફારને સુખદર્શિત કરવા માટે એ મનો વિભરના શરીરરૂપ પેના લયમધમાં અસાધારણ વિકૃતિ જણાવવાની જરૂર રહે છે”

જરા આગળ જમ્ને આપણે આ ‘અસાધારણ વિકૃતિ’નું સ્વરૂપ જોઈએ અહીં યતિસ્થાન પહેલા ‘ન’ આવે છે બધા જ ત્રીજ અનુનાસિકોની ગુન્નમયીનના એકસરખી હોતી નથી, તેના ગુન્નના પ્રકારમાં પણ સૂક્ષ્મ વૈવિધ્ય હોય છે આ અવુલ્લવ આપણે સરકૂત જોડણીના અખાવે ભૂલી ગયા છિયે કે પ્રોષ્ઠ પ્રોષ્ઠ છિયે. અહીં ‘ન’, ‘મ’ પહેલા આવે છે તેથી તેનું ગુન્ન ધની જાય છે કવિને સ્નેહી યુગવ લખના યોગાઓથી ઉન્મત થઈ ગયું એમ કહેવું છે ‘ઉન્-મત’નું બધું જોર ‘મત’ના થકારમાં છે તેની અસરને બેવડાવવા માટે કવિ આ પકિતની ગતિને ‘ન’ના આછા ગુન્ન પર નરામર એ થકાર પહેલા જ વિનમાવે છે, જેથી તે પછી આવતો ‘મત’નો થકાર અર્થની ઉન્મતાને સપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરે. કુહાડીનો ધા કરતા પહેલા ધાની અસર બેવડાવવા માટે આપણે પણ ટેકવીને ધાના ગતિ, દિશા અને બળ મનમાં નક્કી કરતા કરતા કુહાડી જાતી લખ્યે તેમ

યતિભંગમાં યતિસ્થાન પહેલા ત્રીજ અનુનાસિક કે સધુમ્ત સ્વર આવે, — એ ઓ, અને ‘માધવ’, ‘ટુંકા’, અને ‘પાઉડર’ના ઉચ્ચારમાં આવતા પડેતા સ્વરોને હું સધુમ્ત સ્વરો કહું છું, — તો ત્યાં રવનું સાતલ જળવાઈ રહે કે તેથી આવા યતિભંગને આપણે Dynamic ગત્યત્મક યતિભંગ કહી શકિએ આપણા કાવ્યચાચનમાં યતિભંગ તરફ પડેલી જ વાર સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ જોનાર અને આપણી કવિતાને કેનાક સુદર યતિભંગોથી સમૃદ્ધ કરનાર પ્રો. કાકારનો એ જનો પાર જોઈએ

થયો જ્યાં કંઠો જો | હર દિવ કરે રાજપુત કે ?
(ભણુકાર, 'એક તોડેલી ડાળ')

અહીં પણ સંયુક્ત સ્વરની અસર તે પછી ચતિસ્થાન આવતાં વિન્યાસ છે, અને ચતિ પછી તરત જ મહાપ્રાણુ 'હ' આવતાં જળ અને ત્વરાના બધાઈ ગયેના ઓથોને એકાએક મુક્તિ ન મળતી હોય, એવું આ રાખ્દના ઉદ્ગારથી સ્પષ્ટ થાય છે 'જોહર' રાખ્દના અર્થે પ્રિયો નરસિંહરાવ, ન્હાના લાલ વગેરી દીકરાઓ ધ્યાનમાં લઈને પ્રો કોકારે આ પકિતનો નવો પાઠ આમ મૂક્યો છે

થયો ભેરી કંઠો, કદિ દિન કરે રાજપુત કે ?

આથી શબ્દાર્થ ચોક્કસ થયો પણ 'ભેરી' જેવું ત્રિશૈવણ મૂક્યા છતાં, રનવિલક્ષણથી વ્યંજિત થતો કાવ્યાર્થ તો ગયો જ

હવે આપણે ચતિસ્થાન પહેલાં ત્રીજ અનુનાસિક તેમ જ સંયુક્ત સ્વરો આવતાં ન હોય તેવી પકિત એ જોઈએ કલાન્ત, પાર્વતીની સ્તુતિ કરતાં, તેને આમ વર્ણવે

પારવાર લઈ જઠાલટ લલા | ટે ચંદ્રમા ઢાકતી,
(કપાન્ત કવિ, 'સ્તુતિ', પૃ. ૧૧૩)

આવા સાદા સ્વરો પછી ચતિભંગ થાય તેને આપણે *staccato* સ્થિત્યાત્મક ચતિભંગ કહી શકીએ આવા ચતિભંગ થાય ત્યાં પકિતની ગતિ અણુધાર્યે સ્થળે ટુની પડતી હોય તેવું લાગે છે પણ અહીં જો આપણે ધ્યાનપૂર્વક જોઈએ તો જણાશે કે વેગીના વર્ણનોમાં રાચતા આ કવિની *instinct* સહજ-શુદ્ધિ, 'લનાટ' શબ્દ વચ્ચે ચતિ આનવાનો છે તેની તૈયારીમાં પકિતની શરૂઆતથી જ, 'આ' ના આવર્તન ઉપરાન્ત, 'લ-ટ'નો પૂલ રચનામાં ગુથાઈ ગઈ છે | આવા ચતિભંગમાં પકિતની ગતિ આમ સ્વતંત્ર રહે આવા ચતિભંગને નિર્દોષનિર્ગુણ ચતિભંગ ગણી શકાય

છેવટે, શ્રી પતીના કેનાક ચતિભંગો જોઈ જઈએ 'રમા ભગતે પકવેલી જુવાર' એ કાવ્યમાં ભગત આખરે હરે એવો પાક થતો જોઈને ખેતરનું રખવાણ કરવા રખાને ઢેકે છે, અને પોતે આશાભર્યે હરે ઘેર માળા ફેરવે છે રખવાળની

છેતરપિંડીને લઈને પાક થોડો ભીતરે છે તે કવિ આમ વર્ણવે છે.

તોલીને પા/અ પણ ચુકવી વીસ દીધા મજૂરે.
(પ્રકાશનર્મદા, પૃ ૨૨)

વળી, 'કપકો' નામના તેમના ખીજા એક લાક્ષણિક કાવ્યમાં, પોતાના જીવનને ન સમજી શકે એવા કહેતાતા મિત્રોના સનાહ, સૂચના મહેલ્યા, અને તેના મિત્રોથી મુક્ત થવાની અશક્યતાથી કટાણેલો કાવ્યનાયક પોતાની સ્થિતિ વર્ણવતા કહે છે

ખોઈ છે કે/ટલીક વખતે સસ મેં ભારી નિજા,
લેવાને જા/ળવી સનડથી પારકાની પ્રતિજ્ઞા |
(પ્રકાશનર્મદા, પૃ ૮૩)

આ ત્રણેય દૃષ્ટિભાષી પહેલામાં ચતિભંગથી પકિતની ગતિ ખચકાય છે, ખીજામાં 'ક' અને 'ટ' જેવા કઠોર વર્ણો વચ્ચે સ્થિત્યાત્મક ચતિ આવતાં પકિત કપાઈને મૃતપ્રાય થાય છે પતીલ, બાયરન, અને જરા જુદી રીતે, ખનના, રાખ્દ, ભાવા, હદ, પ્રાસ વગેરે આવા આવા પ્રયોગોને જો કોઈ વાચક દોષ ગણી કાઢે તો એ વાચકની એ વિશેષી અનુભૂતિનું જ એ પરિણામ છે એમ માનવું પડે બાયરન અને પતીન જેવા Cynical (વાકદેખા) કવિઓને કંટુજ એટલો સલામ હોય છે કે તેને તેમની છુદ્ધિ ઉપરજસા હાસ્ય અને લાપરવાઈના આછા જમા પહેરાવે ત્યારે જ એ કંટુજ પ્રગટ થઈ શકે છે ઉપરકલા પ્રયોગો આ બહારના હાસ્ય અને લાપરવાઈના અંગરૂપ હોય છે જેમ કે, બાયરન 'ડૉન જૂઝન'ના આઠ લીંગના એક આખા સ્લોકમાં ફવાનું પ્રિસ્ટિશન ડૉક્ટરની સલામ અને પરિભાષામાં ગૂંથે છે આમ, આ છેલ્લા પ્રકારના ચતિભંગ કવિની દૃષ્ટિ અથવા કવિના કાવ્યસમસ્તમાં વહેતા તેના સ્વ-લાવધી જ સમજી શકાય.

આ અંગ્રેજી અર્થની સીડી ચડતા ચડતા જ કાવ્યના ભાવવહેણ અને તેના પ્રભવરચાન એવા કવિના માનસના મનન સુધી પહોંચાય, પણ સાદિસના આ અત્યંત કૂટ પ્રશ્નનું સ્વતંત્ર પ્રકરણ બને.) ત્યારે, આ ચતિભંગ એ કવિની જીવન લગતી

નમ્રજાણને લખને છે, કવિ એ નમ્રજાણને સારણે
નળ છે, એમ નથી. પતીકને માટે આમ કોઈ નહિ
કહી શકે. જેમાં રહીને ખીજની પ્રતિજ્ઞા આતર
સલનિશ ખોલી પડે છે, જેમાં રધા ભગત જેવા
ઉચલી પડે છે, એ જગતના રૂઢ વ્યવહારનું ઇંદ
અહીં પ્રતીક બને છે; અને આ યતિભગો તે કવિએ
એ રૂઢ પર કરેલા રીસભર્યા, આક્રમકતા પ્રદર્શક છે.

સારાંશ કે,

૧. દરેક યતિભંગના સ્વરૂપ અને તેની અસરને
આધાર તેની આસપાસના સ્વરવ્યજન ઉપર
રહે છે.
૨. પ્રો. દોશર' કહે છે તેમ યતિભંગો ભાવની
અસાધારણતા પ્રદર્શિત કરી શકે. ઉપરાંત,
આવી કશી અસાધારણતા ન હોય ત્યારે
પણ સ્વધટનાની યુક્તિપ્રયુક્તિભર્યા નિર્દોષ-
નિર્ગુણ યતિભંગોથી પંક્તિની ગતિ સચવાઈ
શકે. આ રીતે, કવિના ભાવપરબ્રહ્મને વિવિધ
રૂપે મૂર્ત થવામાં યતિભંગો પણ સાધનરૂપ છે.
૩. છેલ્લાં દશતિમાં જોયું તેમ કેટલીક વાર યતિ
ભંગોનો સમ્બંધ કાવ્યમાં અવતરતી કવિની
જીવનદષ્ટિ સાથે પણ હોય છે.
૪. આથી કાવ્યના દરેક અંગની જેમ યતિભંગનું
ય ઔચિત્ય કે અનૌચિત્ય તે જ સ્થાન જોઈને
વિચારી શકાય

ભૃગુરાય અંગરિયા

ક્ર

પરિષદ-પ્રવૃત્તિ

પરિષદની મધ્યમ સભાની એક બેઠક અમદા-
વાદમાં તા. ૧૧ માર્ચ ૧૯૪૪ ને યનિવારના રોજ
સાંજે ચાર વાગે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના
મકાનમાં મળી હતી. નીચેના સભ્યો હાજર હતાઃ
લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી,
શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાનજી, શ્રી રસિકલાલ પરીખ,
મુનિ જિન વિજયજી, શ્રી શ્રીજીભાઈ દેસાઈ, શ્રી.
ઉમાશંકર જોષી, શ્રી. જ્યેષ્ઠરાવ દુરગા, શ્રી.

નટવરલાલ વીમાવાળા, શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રી, શ્રી.
મુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, શ્રી.
ચંદ્રાનંદ શુક્લ, શ્રી. ભોગીલાલ પટવા, શ્રી. ગૌરી-
શંકર જોષી, શ્રી. રવિશંકર દાવળ, પ્રો. રામનારાયણ
પાઠક પ્રો. અનંતરાય રાવળ, પ્રો. નવલરામ ત્રિવેદી.

લેડી વિદ્યાગૌરીએ પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું.
આરંભમાં પરિષદમંત્રી શ્રી. દિવાનજીએ આગલી
સભાની નોંધ વાંચી સંમળાવી હતી, જેના પર
પ્રમુખશ્રીએ સહી કરી હતી. તે પછી પરિષદના
મંત્રી શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લના રાજીનામા અંગેનો પ્રશ્ન
ઉપસ્થિત થતાં તેમનું રાજીનામું વાંચી સંમળાવવામાં
આવ્યું હતું. સભાએ રાજીનામાને સ્વીકાર કરીને
શ્રી. શુક્લની જગ્યાએ પ્રો. જયનંતકૃષ્ણ હ. દેવેની
નિમણૂક સર્વાનુમતે કરી હતી.

તે પછી શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ સ્વ. સર
લક્ષ્મીભાઈ આસારામ શાહના સ્મારક અંગેનો દરાવ
રજૂ કર્યો હતો. એ મહાન ગુજરાતીના યોગ્ય સ્મારક
રૂપે એમનું જીવનચરિત્ર રચાવવાના દરાવનો
સભાએ સર્વાનુમતે સ્વીકાર કર્યો હતો.

પરિષદના વડોદરા અધિવેશનમાં થયેલા મુખ્ય
દરાવોના અમલ વિશેની વિચારણા તે પછી હાથ
ધરવામાં આવી હતી. સભાએ તત્કાલ તો ગુજરાત
મુનિવાર્સિટી વિશેના દરાવ ઉપર કક્ષ આપ્યું હતું.
એ સંબંધમાં નીચે મુજબ દરાવ શ્રી. કનૈયાલાલ
મુનશીએ રજૂ કર્યો હતોઃ “ગુજરાત વર્નાક્યુલર
સોસાયટીએ ગુજરાત મુનિવાર્સિટી મંડળની જે
રચના કરી છે તેને આ સભા આવકારે છે ને
સહજતા ઈચ્છે છે” આચાર્ય જિન વિજયજી મુનિએ
એને ટૂંકા આપ્યો હતો થોડીક ચર્ચા પછી એ દરાવ
સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો તે પછી પ્રમુખશ્રીનો
આભાર માની સભા વિસર્જન થઈ હતી.

સ્વ. ગોવિંદ સ્વામી

“કાશ્યુની” ત્રિમાસિકના એક સંપાદક ને આશા
સ્મદ મુવાન કવિ ડૉ. ગોવિંદ સ્વામીનું ૫૨મીય
વર્ષની ભરપૂર વયે ટાઈફોઈડ ને મેનિંગાઈટીસના
રોગથી અકાળ અવસાન થયું છે

સંયુક્ત-વ્યંજનના ઋજુભાવનો પ્રાચીનતમ પુરાવો

‘ગુજરાતી, પશ્ચિમ રાજસ્થાની, હિંદી, મરાઠી વગેરે જેવી કેટલીક નવી ભારતીય-આર્ય ભાષાઓનું તેમની અપભ્રંશકાળીન પૂર્વ ભૂમિકાથી તેમને નોખી તારવનારું એક આગવું લક્ષણ એ કે આ ભાષાઓમાં આગલી ભૂમિકાનો આતરસ્પરીય સંયુક્ત વ્યંજન અમુક ક્ષેત્રોને અનુસરીને ઋજુભાવ પામે છે ને ધણુખરુ એના વ્યંજનની પૂર્વ રહેલો સ્વર મૂળે હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ બને છે આ લાક્ષણિકતા ગુજરાતી પૂરતી પહેલવહેલી ક્યારે દેખા દે છે એ ખાતરી તપાસ કરતાં ટર્નરે આ નલણ ઈ સ ૧૩૦૦ ની આસપાસમાં પ્રચારમાં આવ્યું હોવાનો મત દર્શાવેલો નરસિંહરાવે તેમના વિવેચન-વ્યાખ્યાનોના બીજા અથવા ત્રીજા પાન પર આ વિષયની ચર્ચા કરી ટર્નરે આપેલી સમયમર્યાદાથી પચીસેક વરસ પછી એ ઋજુભાવનું વળણ ગુજરાતીમાં વિકસન લાગ્યું હોવાનું જણાવ્યું છે * પણ હવે તો ઇસવી બારમી સદીના અંતનો—એટલે અઘાવધિ ઉપલબ્ધ જૂની ગુજરાતી સાહિત્ય-કૃતિઓમાં પ્રાચીનતમ—શાનિહદસરિકૃત સરતોષર પાહુલિ રાલ (સપાદક શ્રી જિન નિબંધ મુનિ) આપણી પાસે છે, અને તેમાં સંયોગના નજુભાવનું વળણ આપણને અસદિગ્ધ રૂપમાં જોવા મળે છે શ્રી કેશનરામ શાસ્ત્રીએ પણ ‘આપણા કવિઓ’ ના એક પરિશિષ્ટમાં આ વસ્તુ નોંધી છે એટલે ઇસવી બારમી સદીના પૂર્વાંધ પછીથી એ વનજી તત્કાલીન ‘ગુજરાતીઓ’ ની ભાષામાં વિકાસ-વિસ્તાર સાધવાનો આરંભ કરી દીધો હોવાનો મત સાધાર રચાપિત થયો ગણાય.

પણ થોડાક સમય પર પ્રકાશિત થયેલા એક સરકૃત કથામયમાં મળતા એક વિનંદણ શબ્દને આધારે આ મર્યાદા બસાએક સાવ હજી પણ

* વિવેચન-વ્યાખ્યાનો ■ ૧ પા ૩૬૧-૨ પર નરસિંહરાવ આ વળણ ઉકે પાણીનીના સમય પહેલાથી બીજાએ અસ્તિત્વમાં હોવાનું કહે છે પણ તેમાં તેમને સિત્તિભિલ રૂપરૂપનાં મે પણ અનિવરણીય વચ્ચે ગરબડ કરી નાખી છે અને નીચે ચર્ચના શબ્દ તો થોડા ‘અર્વાચીન’ છે

આગળ ઠેની શકાય એવું કાર્ક લાગે છે ,ગયે વરસે જ ડે આ ને ઉપાધ્યે સપાદિત દરિયેણાચાર્યકૃત વૃહલ્લખાકોશ નિસ્તૃત ને સરોધનસમૃદ્ધ પ્રવેશક સાથે સિંધી જૈન અથમાળાના સગરમાં અથાડું તરીકે ભારતીય વિદ્યાભ્યાસન તરફથી પ્રકાશિત થયો પ્રસ્તૃત અથના પા ૯૪-૧૨ પર કથાકાશમાં પ્રયુક્ત સરકૃત ભાષાની લાક્ષણિકતાઓનું પ્રતિપાદન કરનામાં આવ્યું છે જૈન અથમરોને હાથે મધ્ય યુગમાં રચાયેલી ધણીયે સરકૃત સાહિત્યકૃતિઓની ભાષા પ્રાકૃતના તેમજ તત્કાલીન લોકભાષાઓના ગાઢ પાશચાળી છે અને આથી નિહવાનોએ તેને ‘જૈન સરકૃત’ એવી વિશિષ્ટ સરળ આપી છે કથાકાશની ભાષામાં મળતા આના જૈન સરકૃતના (એટલે કે પ્રાકૃત કે લોકભાષાઓની અસરનાળા) શબ્દો, રૂપો પ્રયોગો વગેરેની નિગતી નોંધ ડો ઉપાધ્યેએ પ્રવેશકના ઉપર્યુક્ત વિભાગમાં આપી છે આમાં એક વર્ગ એના શબ્દોનો છે જેમાં પ્રાકૃત કે લોકભાષાનીના અમુક શબ્દના ધમક ખનિઓને જે ખનિવલણોને વચરતી સરકૃતમાંથી પ્રાકૃતાંશ ભૂમિકામાં તે આવ્યા તે વળણોને આધારે જોતા બદલી, તે શબ્દનું સરકૃતીકરણ કરવામાં આવ્યું છે ઉ ત પ્રાકૃત પાળહા કે નિસ્તારિત પાળહિલા શબ્દ પગરખા ના અર્થમાં જાણીતો છે ને તે સરકૃત (ટ) પાળહ (આ) પરથી આવ્યો છે પણ પાળહિલાની આ બ્યુત્પત્તિ પ્રત્યે દુર્લેક્ષ થતા, ને મૂળનો પ્રા પ્રાકૃતમાં વા તરીકે, ‘વ’ એ ‘જ’ તરીકે ને ‘જા’ એ ‘જા’ તરીકે આવતો હોવાના નિયમને આધારે ‘પાછે પગહે’ આનીને પાળહિલાના સરકૃત મૂળ તરીકે પ્રાણહિલા (લૌકિક બ્યુત્પત્તિને આધારે ‘પ્રાણ નાટે હિત કર’) શબ્દ ધરી કાઢવામાં આવ્યો, જે કથા કાશમાં ‘ઉપાનહ’ ના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે । આ પ્રકારની પ્રતિધ્વનર (Back-formation) ની પ્રક્રિયાને અવનમીને સધાયેલા કથાકાશના શબ્દોમાં એક ખાસ ધ્યનપાત શબ્દ છે અસલ્લિકા (કથાનક ૧૦૬, શ્લોક ૭૮ — રજુ

માત્સલિકા મૂનો પવિત્રાસ્ત્રજાન્તરાત્ ।
 “ તેની જટા વચ્ચેથી માછલીએ બોલ
 પર પહેલી જોઈને—’) ગુજ શબ્દ
 માછલી સાથે સરખાવતાવેત સ્પષ્ટ થશે કે માત્સ
 લિકા પ્રતિ-ધાતરનું જ એક ઉદાહરણ છે સંસ્કૃત
 માત્સ્ય પ્રાકૃતમાં મચ્છ રૂપે આવે છે પછી બબલ,
 વણુલ વગેરેની જેમ સ્વાર્થિક ન લગતા થાય
 *મચ્છલ, ને વિસ્તારિત ઓરિય *મચ્છલિયા હવે,
 કથાકોશનો માત્સલિકા શબ્દ આ *મચ્છલિયા
 પરથી ન થઈ શકાય, કારણ *મચ્છલિયા પરથી
 માત્સલિકા જ પ્રતિધાતર દ્વારા મળે, માત્સલિકા
 નહીં માત્સલિકાની જેમ, તેના પાયામાં રહેલા
 શબ્દમાં પણ માં હોવા જોઈએ અને આ માં,
 મચ્છલિયાના મચ્છ અર્થનું સંયોગ-સંજ્ઞા ને
 પૂર્વસ્વર-દીર્ઘત્વના વળણને આધારે માછ ના
 ત્યારે જ આવી શકે સંસ્કૃત ‘ત્સ’નો પ્રાકૃતમાં
 ‘લ્’ (વલ્લ-વલ્લ વગેરે) થતો હોવાથી પ્રતિ-
 ધાતરમાં માછલી કે માછલિયાના ‘લ્’ ને સ્થાને
 ‘ત્સ’ મૂકતા માત્સલિકા શબ્દ બને આમ માત્સ
 લિકાના આધાર-શબ્દ તરીકે માછલી કે માછ
 લિયા સિદ્ધ થતાં માઠ અશભા ભૂત થતુ જનુ
 ભાવ ને પૂર્વદીર્ઘતાનું વળણ ધ્યાકોશમાં હરિષેણના
 સમયની લેખાયામાં સક્રિ હતુ એ અનુમાન
 સહજ બને છે હરિષેણુ ધણુ કરીને વદનણુને
 રહેવાસી હતો અને તેણે કથાકોશની રચના ઈ સ
 ૬૭૧-૭૨ માં કરેલી આથી ઈસવી દસમી સદીના
 આરંભની ગૂજરાત ની લોકપ્રેમીમાં પૂર્વસ્વરના
 દીર્ઘકરણ સાથે અનુક્રમ વ્યવસ્થા નજીબાનું
 વલણ જણાવતુ હતુ અમ ફક્ત થય
 છેનહીં એક આદનાતની નોંધ લઈ લઈએ કે
 અર્વા ગુજ શબ્દ માછલીના અલ્પાશમાં રહેલો જ
 મૂળ તરીકે જ ની અપેક્ષા રાખે છે, કારણ મૂળનો
 ‘લ્’ જ અર્વા ગુજ મા ‘લ્’ તરીકે આવી શકે,
 મૂળના ‘લ્’નો તો અર્વા ગુજ મા ‘લ્’ થાય
 એટલે માત્સલિકાના મૂળમાં રહેલો લૌકિક શબ્દ
 એકવચ્ચ જકારવાળો હોવાથી અર્વા ગુજ માછલીના
 સીધા પૂર્વજ તરીકે તે ન હોઈ શકે, બ્યારે મરાઠી
 માત્સલીનો જકાર તેને માત્સલિકાના આધારભૂત
 શબ્દની વધારે નિકટમાં મૂકી દે છે

હવિવલ્લ લાયાપી

પુસ્તક-પરિચય

ગૂજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી,
 ૧૯૪૨-૪૩-૪૪ પ્રકાશક ગૂજરાત સાહિત્ય સભા,
 બેનેટાર્કની હવેલી, અમદાવાદ]

અતિવર્ષ જેમ આ વર્ષે પણ ત્રણ વિભાગમાં
 વહેંચાયતી આ કાર્યવહીના પ્રથમ વિભાગમાં આપણા
 વાંચકમંદા લગભગ દેઠસો જેટલા ગ્રંથોની સમીક્ષા
 ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત અધ્યાપક દ્વારા રજુ થઈ છે પ્રો
 મનસુખલાલ જવેરીએ લખેલ વિભાગનું, પ્રો સુદરણ
 બેટાર્કએ લખેલ ત્રણ વિભાગનું ને ડૉ બશવત નાયકે
 વિજ્ઞાન વિભાગનું અવલોકન કર્યું છે પ્રો મનસુખ
 લાલ જવેરીનું અવલોકન એમની સુદર છતાં સંસ્કૃત
 પ્રચુર શૈલીને દાખ જો ન ગણીએ તો—સ્વસ્થ
 તદરથ તીકર સમતોન ને તતસ્પર્શી મન્યુ છે, જો કે
 તુ ના ક્યાક નમી પડતી હોય, ક્યાક અતિવિસ્તાર થઈ
 જતો હોય, એમ લાગે છે ખરૂં ક્યારેક સંક્ષેપ સંધવા
 જતા વિવેચન સપાની પર તરતું ને બહિરંગને વિશેષ
 સ્પર્શતુ બની ગયાનો આભાસ પણ થાય છે છતાં
 એકદરે એમની સમીક્ષા અભ્યાસનિષ્ઠ ને સળગ
 રસવાહી છે

લખિતેતર વાંચકમંદા સમીક્ષક પ્રો એટાર્કની
 સમીક્ષા સજુ ને સાદાન્ત સનિષ્ઠ હોવા છતાં એમનું
 અવલોકન કદીક વિષયથી દૂર કે અગાધ જઈને છેક
 પ્રસ્તુત નહીં એ રી વિવેચનસિદ્ધાંતની માણ્ણી નિશીષ
 કરતુ હોય એવું લાગે છે મૂળે કળાળ આપણુ
 લખિતેતર સાહિત્ય આ વર્ષે પણ ગૂજ
 કાવ ઉતારી શક્યુ છે તેથી જ મધ્ય એકદો
 સરસ ગ્રંથ વાટમાં આવી મળતા સમીક્ષક આનંદથી
 થમી જાય છે પણ આમ થવાથી વિવેચન ક્યાક
 અતિવિસ્તૃત પુનરુક્તિભર્યું અને સારસ્વ બની જાય
 છે તે ઔદાર્ય ક્યાક ઉચ્ચઆદને ભોગે સધાતું હોય
 એમ લાગે છે

વિજ્ઞાનવિભાગના સમીક્ષક શ્રી બશવત નાયકને
 માત્ર બારેક ને શદ્ધ વિજ્ઞાનના તો માઝ ત્રણેક પુસ્તક
 મળ્યા છે પણ એમની સમીક્ષા સુવાચ્ય ને સતોષક
 અલ્પાર સુધીમાં પ્રગટ થયે ન તમામ વિજ્ઞાન
 ગ્રંથોની એક સુચિ તૈયાર કરવાનું એમનું સૂચન
 મહત્વનું છે

બીજા વિભાગમાં સાહિત્યસંશોધન કવિતા તત્ત્વ જ્ઞાન કેળવણી વગેરે જુદા જુદા વિષયો પરના શ્રી રા વિ પાઠક, શ્રી કે. જી. શાસ્ત્રી, શ્રી ધૂમકેતુ શ્રી ઉમાશંકર જોષી, શ્રી અનંતરાય રાવળ અને શ્રી રતિલાલ ત્રિવેદીના મહત્વની માહિતી પૂરી પાડતા વાર્તાલાપો છે. શ્રી ઉમાશંકરે પ્રાચીન ગૂજરાતીના અપભ્રંશથી માંડીને આધુનિક કાગ સુધીના યુગવિભાગ પાડીને ઈ.સ. ૧૫ માં સૈકા પહેલાની ભાષાને 'અપભ્રંશકાવ્ય' ને 'મારુચુર્નર' કહી છે એ આખી અર્થાં મૌલિક ને મહત્વની બની રહે છે. "પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક અને કાવ્યમાળા" ને લગતો શ્રી કે. જી. શાસ્ત્રીના લેખ પણ વિગતો, હકીકતો અને નવા વિધાનોને કારણે એવો જ મહત્વનો છે. આ ઉપરાંત શ્રી નટવરલાલ દેસાઈ, શ્રી પ્રસન્ન વક્રી ને ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈના લેખો પણ માહિતીપૂર્ણ છે. સમીક્ષાના ગાભીર્યનો ભાર શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા અને શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેનો પદ્યમય પત્રવ્યવહાર ધણો હળવો કરી આપે છે.

સમગ્રે, કાર્યવહી અભ્યાસીઓને સતોષે તેવી છે

ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

*

રણાગણુ—[લેખક શ્રી વિશ્રામ બેડેકર અનુવાદક શ્રી ગોવિંદરાવ બાગવત, પ્રકાશક ધી મહારાજગરાલ, પબ્લિકશિંગ ક લિમિટેડ, ફિરોજ શાહ મહેતા રોડ, મુમર્ઈ ૧, મુમ્બ. બે રૂપિયા.]

રિશ્તુ પ્રપચી રાજકારણ નિષિન્ત અને નિર્દય તાથી માનવહૃદયના અતિશય કૃષ્ણ ભાવોને રોળી નાખે છે તેનું બીજાકડુણ આલેખન આ વાર્તામાં થયું છે. આતરરાષ્ટ્રીય સમંધની જુમિકા ઉપર એની માડણી થઈ છે. માત્ર અગિયાર જ દિવસની સમયાવધિમાં ને આગબોટના વાતાવરણમાં વાર્તાને રમતી મેનવામાં આવી છે. નાયક એક ફરદો હૃદયની કટુતાને બહારની બેદરકારીમાં છુપાવતો, ધૂર્ત, રસિક મોજનો પણ મર્માધાત યના સવેદન પદ્ધતિ, સ્તિબ્ધ ને ઉદાર બની ચકતો હિંદુ-આઘણ છે. જગતની સર્વ પ્રકારની અનીતિનો એને પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે, અનીતિનો એને ચસકો નથી.

તેમ નીતિના પ્રચલિત ધોરણોનો એને આગ્રહ પણ નથી, બચકારક્ષમ માનવતા ને પુરુષોચિત વીરત્વ એના મુખ્ય આકર્ષણો છે. નાયિકા હિંદલરના શાસને દેશનિકાવ કરેલી ને તો યે હિંદલરના દુશ્મનસથે કલામને ગોદે જ દુશ્મન ઠેરવેલી જર્મન યહૂદણ છે. સ્વાભાવિકતાથી, સ્ત્રીસહજ આર્જન અને કામગીતાથી, એના જીવનમાં સમાયેલી વેદનાથી અને યુરોપની મુકિતની આગેહનામાં ખીલેલી પ્રગલ્ભતાથી નાયકની હિંડુતાના કનચને એ બોદે છે. પરંતુ માનવીએ રચેનું નિશ્ચુન રાજકારણ નિયતિસમી કઠોરતાથી બંનેને નિષ્પાળ પાડે છે. નાયિકા આત્મહત્યા કરે છે.

લેખકે નિશ્ચના ગજકારણના ને માનવીના હૃદયના આતરપ્રસાદોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો છે. એ તો સાવ સ્પષ્ટ છે. નાયકના આત્મકથન રૂપે રજૂ થયેલી વાર્તામાં શૈલી પણ નાનકને છાન્ને તેવી-બેદરકારીભરી, ને ખડિત છે. એ શૈલી, એ આગ બોમ્બુ વાતાવરણ, માદથી મનોદશા ને વેનસા વેડાનો એ અભાવ ને પ્રખળ હૃદયવેગમાંથી પ્રગટતા રોમાચક પ્રસંગો કે પરિસ્થિતિમાંથી પ્રગટતા હૃદયપ્રાવક કે હાસ્યજનક પ્રસંગો-એ સર્વો આસ્વાદ કરી રહ્યા પછી એક જ વાતનું જ્ઞાન થાય છે. આગ્રહ બધું સામર્થ્ય બહુ એણા હિંદી લેખકો બતાવી શકે છે.

ભાષાન્તરમાં ફિલિન પ્રયોગો અને અશુદ્ધિઓનો કંઈ પાર રહ્યો નથી. પરિણામે મૂળના રસને તો માત્ર કંઈક ને જ અનાવી લેવું પડે છે. છતાં મૂળનું પોતાનું સામર્થ્ય એટલું બનુ છે કે એ અક્ત થયા વિના રહેવું જ યથા.

—ચ. શુ.

*

અહિંસાની તાલીમ—[લેખક શ્રી રિચર્ડ ગ્રેગ, અનુવાદક શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ, પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, મુ. ૫ છ આના.]

શ્રી ગ્રેગના A Discipline for Non-violence એ પુસ્તિકાનો આ અનુવાદ છે.

ગાંધીજીએ એને સલામદની માર્ગદર્શિકા આપી છે લેખકે આરંભમાં સમગ્રની નાનીમના કેટલાક સુપરિ બ્લોએ દર્શાવીને પ્રતિપદન કર્યું છે કે એની નાનીમના દિગ્ગ્ધ શબ્દાઓને જેમણે અસંધ્યક ઉપાગો ગ્રણ્યે જગ્યાથી, વિગેરે કરીને નિષમિત કરીને અને સમજ પૂરક કરે ન દાયામમથી ગ્રમાન, રાશ્વય, મહાદય જાગ, મધમ, ત્યાગ, નિતિશા, પેરે ચાનિ, મધ-ભવના વગેરે બાલિગમ અને અમાનિક સુગો ખીતે છે ગાંધીનિક ગ્રાંજવટથી અને સદશાન શાસ્ત્રગુહ અર્થથી દાયકામદારા દિન નિન સુરિયન સમાજરચના કેવી રીતે થઈ શકે એનો સુચિનાથી જ નીપજ શકે તેવો આમદર્શી ગ્રણ્ય લેખકે કર્યો છે મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જે ભવના વજીની નીવડી છે તેનો વ્યાપક ગ્રણ્ય પગ એવો જ વચારી ને કલ્યાણી નીવડી શકે શ્રદ્ધા આ પુસ્તિકામાં મળે છે પુસ્તિકાને દાયકામ કે દાયકાઓની ફિયસુરી કરી શકાય, એટલી બધી પારમર્થિક જીવનદષ્ટિ એમાં સમાવેશી છે આજ સુધીમાં જે અને દયા કેજવાઈ છે તેને એમાની ભાવના કે વિચારસરણી ગણે ન જીવે એમ અને, પણ ત્યારે એની અપીન પણ ગંભીર સત્યશોધકો વારતે જ દોષ શકે

અનુવાદકે મૂળને અનુસરતો સુવાચ્ય સરળ અનુવદ કર્યો છે ને અને પરિશિષ્ટ રેરે ઓરવાદક રપેન્ડનના Man and Technics નામના પુસ્તકમાંથી આ પુસ્તકની વિચારસરણીનું અમર્થન કરતા એક આકર્ષક અને મનનીય પ્રકરણનો અગ્ર ત્યનો ભાગ ઉમેરીને પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં પણ ઉમેરો કર્યો છે

—ય. શુ.

માનવહૈયાનું લેખકે શ્રી આપલી ઉદ્દેશી, મુખ્ય દિક્તા મેસર્સ એન એમ રક્ષરની કપની, મુખર્ષર, મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા]

આ નવ નકયા — વસ્તુત એક જ મુખ્ય ભાવને રપર્શતી લાખી વાર્તા — વિશે લેખકનો આ

પ્રમગ્નો દાવો છે “આ મૂનિમા પ્રેટ્રેમ અલેખવાનો મેં પ્રાપ્ત કર્યો છે આ દય માટે તેવ પ્રકારનું વસ્તુ વખતે બંને જ દોષ નવન અપવી ભવામ સખર્ષદને ” વગુની નીનના પગવેનો લેખકનો દાવો મીઠી રી શક્ય તેમ છે પ્રેટ્રેમને જ વદ્ય કરતી વાર્તાઓ આપજે ત્યાં જ નજરે ચડતી નથી એ ખટ્ટ, પગ આ વાર્તામાં લેખકની પ્રેમ અને ગમિના દિગેની દયના મૂલ્ય અને ગૌરવમુક નદિ દેવાથી, વગીઅમઅરોહો અને અક્રમાને ઉરે વર્તી રચર્ષ દેવાથી એમાં જો કમ દેખાતે નથી એક મદત્તના વિચરને લેખકે મવ જાણને મર્ષ કર્યો છે ધીગળથી, કૌશથી, માનવદયના પડેડ ઉકેલે એવી આપ નપરપગ મેં જીને વિચરને લેખકે રિનારી શખ્યા નથી જના સવાદમરણ ને પ્રસવપરપગથી, નાનીચ ને કુનુદવપ્રેરકનાથી, ને ભવાની પ્રવાદિનાથી વાચન રસ છેવટ સુધી જગાઈ રહે છે એટલું કૃતિને પહેલો શરારો

—ય. શુ.

✱

સાહિત્ય-અભાચાર

—શ્રી કનેવાન ન મુનશીની આત્મકથનુ મીનુ પુસ્તક “સીધા ચાલુ” (ભાગ ૨ નો) ગુર્જર અથરત મર્થાનયે પ્રગટ કર્યું છે

—શ્રી કનેવાન મુનશીના મસદ વ્યાખ્યાનોનો સમ્રદ “આદિવચનો” (ભાગ ૨ નો) સહિત્ય પંચિત્ર તરફથી ભારતીય વિદ્યાભવને પ્રગટ કર્યો છે

—ભારતીય વિદ્યાભવન તરફથી ઝં રાધાકૃષ્ણનના ધર્મવિષયક લેખોના અનુવાદરૂપે શ્રી ચદ્વાકર શુકન લિખિત “ધર્મોનુ મિનન” એ પુસ્તક પ્રગટ થયું છે

—શ્રી મુનીનાન વર્ધમાન શાહની સત્યવટનાપૂર્ણ કથા “ભરમરેખા” ગાંધીવ કાર્યાલયે પ્રગટ કરી છે

—શ્રી ભેગીનાન ગાંધી (ઉપવાગી) નો કાવ્ય સમ્રદ “સાધના” નામે શ્રી ઉમાચાર જોષીની પ્રસ્તાવના સહિત પ્રગટ થયો છે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

[સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડાના સ્મરણાર્થે અષાઢેલી સદાયથી]

: સંપાદક :

ચીમનલાલ શાહ

ચરાવન્ત શુકલ

પુસ્તક ૨

અંક ૯

જુન, ૧૯૪૪

મૂલ્ય ત્રણ આના

વર્ષના બે રૂપીઆ

પુસ્તક પ્રકાશન

ગુજરાતી ભાષામાં સખ્યાબંધ પુસ્તકો હવે પ્રગટ થવા લાગ્યાં છે. તેમાં વિવિધતા પણ આવી છે. પરંતુ કેટલાક વિષયો પર લખનાર કે પ્રગટ કરનાર હજુ દેખાતા નથી. અભાવે સ્થિતિ એવી છે કે લેખકો જાતે મનમગ્નતા વિષયો પર પુસ્તક લખી જાતે પ્રસિદ્ધ કરે અથવા પ્રકાશક પાસે બહાર પડાવે; કેટલીક અધ્ય-માણીઓના સચ્ચાંકો પોતાને તેમજ ગ્રાહકોને હુમ્મતા પુસ્તકો પ્રગટ કરે; તે ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે કાર્ય કરતી સરથાઓ નિષ્ક્રિયતા પાસે ગ્રંથ લખાવી પ્રસિદ્ધ કરે. આ સર્વ પ્રકારોનામાં પ્રથમના બે વર્ષમાં વાર્તાઓ-નાટકો-કવિતાઓનો ફાલ મુખ્યત્વે જણાય છે. જેમાં ખાસ અભ્યાસ અને વિદ્વાની જરૂર પડે તેવાં પુસ્તકો છેલ્લા પ્રકારની સંસ્થાઓ રચાવી શકે અથવા રચનારાને બહાર પાડી શકે. એ સંસ્થાઓ તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સેસાઈટી, સાહિત્ય પરિષદ, ફોર્મ્સ સમા, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, ભારતીય વિદ્યા ભવન, ગુજરાત સંશોધક મંડળ, સર્વસાહિત્ય પર્યેક સંસ્થા, તેમજ કેટલાંક દેશી રાજ્યોની સહાયતાથી પ્રસિદ્ધ કરનાર મંડળો વગેરે છે.

હવે એવા સમય આવ્યો છે કે આ છેલ્લી સંસ્થાઓએ આ પ્રવૃત્તિનો સમન્વય કરી યોજના પૂર્વક પુસ્તકો રચાય એવી વ્યવસ્થા કરવાની અથવા કાર્યના વિભાગ પાડી નહીં ખેડપેશા વિષયો પર પ્રમાણબદ્ધ પુસ્તકો રચાવવા તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. આમાં કેટલીક ભારે મુશ્કેલીઓ છે. સરથાઓ પાસે નાણાં અમુક બાજો પર લખાણ કરાવવા માટે જ આપેલાં હોય એમ કેઈવાર બને છે; કેઈ વખત

સંસ્થા તરફ મમત્વ ધરાવનારને અમુક વિષય તરફ જ પક્ષપાત હોય; કેઈ કેઈ વિષયો માટે લેખકો પણ તૈયાર ન હોય આવી અનેક મુશ્કેલીઓ છે એ સ્વીકારવા છતાં જો ભાષાસાહિત્યની સાચી પ્રગતિ કરવી હોય, સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવું હોય તો માત્ર ખાનીમોટી વાર્તાઓ કે માત્ર હળવું સાહિત્ય અથવા એક જ જાતનું સાહિત્ય રચાય તે બંધ નથી. એ પ્રકારનું સાહિત્ય તો અલગત વાંચનારાની માગ મુજબ વધવાનું અને સર્વ દેશોમાં એ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં રચાય છે એ જાણીતી વાત છે. તેને માટે કેઈ યોજનાની પણ જરૂર નથી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પુસ્તક-પ્રકાશનની કાર્યક્રમ યોજના થયેલી તેના જોડણીકાર એ એક અતિ મહત્વનું પુસ્તક છે તથાપિ ગુજરાતી ભાષામાં સકલસપૂર્ણ કોશ હજી લખાયો નથી. કેઈ ધનવાન સંસ્થા પાંચસાત વર્ષ સતત નિષ્ક્રિયતાને વેઠે તો જ આ કાર્ય પૂરૂ થાય તેમ છે ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, નાગરિકશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, ફિલસૂફી, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાનના વિભાગો જેવા કે ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, જીવવિજ્ઞાન કૃષિવિદ્યા; તદુપરાંત ગણિત, ભૂગોળ, વૃક્ષતત્ત્વ, ખગોલ વગેરે વગેરે; આ સર્વ વિષયોના ગ્રંથો પણ મૌલિક સ્વરૂપમાં રચાવા જોઈએ. આ ગળનર કામ કેણું ઉપાડશે? શિષ્ટ સાહિત્ય, વિજ્ઞાન સાહિત્ય વગેરે નહીં રચાય ત્યાં સુધી ઉચ્ચ અભ્યાસને વેગ મળશે રાક્ષ નથી. આ વસ્તુ દષ્ટિ સમક્ષ રાખનાની અતિ આવશ્યકતા છે. એ દિશામાં કાર્યસાધક પદ્ધતિ ઇચ્છી કરી, અતમતાનરને કારે મુદ્દા, એક જ ખેત્ર લદામાં રાખી આપણુ નિંદાનો વાસ્તવ્યની સાચી એવા કરવા તરફ પ્રેરાય એવી તેમને સચિનય વિચારિ છે.

વિદ્યાભટ્ટન ૨. નીલકંઠ

છુટ્ટા માણુકા

કાવ્યપરિશીલન : અંતર્યાયામ

Poetry strengthens the faculty which is the organ of the moral nature of man, in the same manner as exercise strengthens a limb

P B Shelley

માણુસ ગમે તે ધધો કરતો હોય, તે ધધામા બધા અંગોને તો કસરત નજ મળે એકાદ અંગને રિજોડ મળે પણ અમી તુના સાચવના માટે બ્યાયામની જરૂર છે બ્યાયામથી અંગો દૃઢ અને પ્રબુદ્ધ થઈ વ્યાપારક્ષમ થાય છે

આ જેમ બહારની ઇન્દ્રિયો માટે સાચુ છે તેનુ જ અંત કરણને માટે પણ છે આપણુ ચિત્તને પણ બ્યાયામની જરૂર રહે છે અચુક એક જ ધરેડમા — એકરસાબ્યાસથી — ચિત્તની રાજાનિક ચિત્-સક્રિત ખેરી થઈ જવા સહન છે આસ્વાદની શક્તિ જ નથી રહેતી ધણુ ધધાદારીએ પિરે આ સાચુ પદ્ધતિ સહન છે જે તેઓ કાવ્યનુ પરિશીલન કરતા હોય તો આમ ન બને

સારે કાવ્યમા એવો કયો બ્યાયામ છે ?

શારીરિક બ્યાયામના બધા સ્વરૂપોને બે લક્ષણુ હોય છે અંગ-વિકાસ અને અંગ-સક્રિય કાવ્ય પણ આપણા ચિત્તને વિવિધ રસોથી વિકાસ અને સક્રિયતા અનુભવ કરાવી ચિત્તરત્તિને પ્રબુદ્ધ રાખે છે અને તેને વ્યાપારક્ષમ બનાવે છે નિષ્ણુતો કહે છે કે બ્યાયામ રોગોપચાર તરીકે ઉપયોગી છે મનોરોગ* સામે કાવ્ય પણ એવી જ ગરજ સારે છે નિલનિયમ તરીકે બ્યાયામ જરૂરી છે — કાવ્યાભ્યાસ પણ નિલનિયમ તરીકે સ્વીકારવો એટલો જ જરૂરી છે કઈ કસરત મને જનુકૂલ આવશે એ વિષે કોઈ નિષ્ણુતની કૃતિ જરૂર સનાહ

* મનોરોગ એટલે nervous diseases નહિ, પણ ચિત્ત-ગમોહ, અત્રર depression વગેરે

લઈ મારા ચિત્તના અભ્યાસી કાવ્યનિષ્ણુતની સનાહ મારે અનર્વાયામમાં એટલી જ જરૂરી છે.

અરથાબ્યાયામથી જેમ હાનિ થવા સહન છે તેમજ, પણ તેથી રિજોડ, અકાવ્યના મેવનથી હાનિ થવાનો સમ્ભવ છે

કાવ્યાભ્યાસથી ચિત્ત કેવી રીતે મુકાનને વિકાસ અનુભવે છે તે થોડી રમચર્ચા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે શાંત, તુમાર, અદ્ભુત, હાર્ય, કરણ્ય, વીર, રોદ, ભયાનક અને બીજાસ એ રસોની નામારિ ઉપર નજર ફેરવતા જ જણાશે કે પહેલા ચારમા ચિત્ત પ્રધાનત વિકાસ અનુભવે છે બ્યારે છેડના ચાર મુખ્યત્વે કરીને સક્રિયતા અનુભવ કરાવે છે કરણ્યમા બનેતો મુખે જ એથી તો એ વધારે હૃદયગમ નહિ થતો હોય ના ?

હાવ્યમા ચિત્તનો વિકાસ છે પણ તે મુકાનને દક્ષિણ છે અદ્ભુતમા પહેલી લાગણી સક્રિયતા અને પછી વિકાસની છે તુમારમા ફક્ત ચિત્ત વિકાસ નથી — એમા તો આત્મવિકાસ છે, જે મુકાનને સ્વારે સ્થાપી અને વર્તમાન છે શાંતથી અનુભવાતો વિકાસ, સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તો અમર્યાદ છે

ફકરણ્ય પછીના રસોમા વિકાસ નથી અનુભવાતો એમ નહિ પણ કમચ સક્રિયનુ પ્રમાણ વધતુ બધ છે બીજાસમાં તો વિકાસ છે જ નહિ, ફક્ત સક્રિય જ છે ફક્ત સક્રિયથી બ્યાયામ થતો નથી, એ જ પ્રમાણે ફક્ત બીજાસથી અતર્યાયામ મળતો નથી

શાંતરસમા સક્રિય નથી માટે તેને પણ સાહિત્યમા મુખ્યરસ તરીકે નહિ ગણવો જોઈએ એવો મત કેટલાક વિવેચકોના છે મુખ્યત્વે કરીને નાત્યવિવેચકોના આ વિષે આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં જે ચર્ચા છે તે ઉપર જરા વિસ્તાર કર છુ

† વીરરસમા વિકાસ વિરોધ જણાય છે દયાવીર દાનવીર મુખવીર અને ધર્મવીર એમ જે વીરનાયકના બાજ પાવામા આવે છે તે પ્રમાણે કેટલાક સરકૃત સાહિત્યના વીરરસના ભાગને અથેજ કાવ્યવિવેચકોની દૃષ્ટિએ કરણ્યમા મૂકવા પડે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે

એક પક્ષ અણગમ રસા નાચે । નાટકમાં આદે જ રસ છે, નવમો (શાત રસ) નથી તેનું કારણ એમ આપણા આવે છે કે નટ પોતે શત રસનો અસ્વાદ લઈ શકતો નથી એ તો એક સામાન્ય મનુષ્ય છે નથી એને યોગાબ્યામ કે નથી નિર્વેદ એટલે શાત નાટ તેની પાનના જ નથી આની સામે વિરુદ્ધ પક્ષનાળા એમ કહે છે કે નટને તો એકે રસનો અસ્વાદ લેવાનો હોતો જ નથી એટલે નાટકમાં પણ (કાવ્યની માફક) નવે નવ રસ રાખવા માં ફરો વાધો નથી

અને પક્ષની દલીલ લૂની છે

નટને અનુભવવાનું કશું છે જ નહિ એમ કહેવું બાળબી નથી ધણી સફળ નટ પોતાના અનુભવ દહેતા કહે છે કે અમુક પાત્ર તરીકે કામ કરતા તે ખરેખર તત્ત્વ અને તદ્વસ બની જાય છે અને તે જ તેમની સફળતાની આવી છે નટના પોતાના જ અનુભવને અપ્રામાણિક ગણવાનું કશું કારણ નથી

પણ આથી એમ નથી સામિત થવું કે શાત રસ હોવો જ એક એ હું બીજી રીતે દલીલ કરું જે નાટકમાં શાન્તરસ હોઈ શકતો હોય તો સાહિત્ય માથી શાન્તપ્રધાન કોઈ પણ નાટક સ્થેધી આપો કે જે બહુ લોકપ્રિય થયું હોય હા ધણી નાટકોમાં — ખાસ કરીને મગનાન્ત મુચુ નાટકોમાં — નાટકને અત્યે શાતરસનો અનુભવ કરાય છે પણ નાટકમાં શાન્તરસ ગોચર થતો નથી

હું આ લેખની દૃષ્ટિએ નિર્ણય આપું નાટકનું ખેય લોકસમારોધનનું છે એટલે રસની પસંદગી ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ અંકુશ આવે છે એમાં કલ્પ દાસ્ય શુગર અને વીર એટલા જ પ્રધાન રસ રહે છે બીજા અંગ તરીકે આવે છે શાન્ત તો અંગ તરીકે પણ ભાગે જ આવે છે એમાં સર્વેને કાપ બોગ વ્યાપામ નથી મારે કાવ્યમાં નવ રસ ખરા, કારણ કે કાવ્યનો બોક્ષા પ્રમાતા છે આપણી રસચર્ચામાં પ્રમાતાનું સ્થાન એાછું નથી

અપાપગ્રય પડ્યા

શબ્દ-અર્થ

પગનું પગેરું

આપણા નિલ વપરાશના કેટલાક સુપરિચિત શબ્દો એના છે કે તેમનું મૂળ તપાસવા પ્રયાસ કરશું તો તે આપણા પ્રયાસને ભાગ્યે જ ગણ્યકારશે નાક, ગાલ, ઢોક, ઢાલુ, ઘૂટળ, વાપ, વાઈ, ફોફ વગેરે ગણ્યવતા યાકી જવાપ તેટલા છે સગવડ ખાતર કહી નાખીએ કે એ સૌ દ્રવ્ય મૂળના છે, પણ એમ કહેવાથી એ શબ્દોના ઇતિહાસ બાબત આપણે પહેલા જેટલા જ અધારામાં રહીએ છીએ પણ હેમચરે દેશીનામમાલામાં દેશી તરીકે નોંધેલા કેટલાક શબ્દોનું છે તેમ ઉપરનોખ્યા જેવા કેટલાક શબ્દોને વિશે પણ એવું હોય કે તે મૂળે સરકૃત (જૂની ભારતીય-આર્ય) માથી જ ઉતરી આવ્યા હોય-શુદ્ધ તદ્વસ હોય, પણ જે ધ્વનિવિકારોને આધારે તે સધાયા હોય તે પ્રમાણમાં સકુલ સ્વરૂપના હોવાથી એ શબ્દોનું મૂળ ઋદ્ધિને પરખાયું ન હોય આપણો વગ શબ્દ પણ આ ભાતનો છે

‘ચરણ’ એ ભારના વાયક તરીકે સરકૃતમાં બીજા શબ્દો ઉપરાત ખાસ તો પાદ (કે પદ) શબ્દ અચારમાં હતો કેટલીક હાલની ઉત્તર — ભારતી લાગાઓમાં આ પાદ જ પાવ, પાવ ઇલાદિ રૂપે વપરાયો ચાવું રહ્યો છે યુગરાતીયે પાવ વોપરે છે ખરી, પણ તે કાવ્યમાં કે સાહિત્યભાષામાં રાજ-ગેજના વપરાશમાં તો નના વગ શબ્દે પાવનું સ્થાન લીધેલું છે યુગરાતી, મારવાડી દિંદીમાં આ શબ્દ જણીતો છે યુગરાતીમાં વગ પણ મળે છે દિંડગમાં વપરાયેલો વગ એ આ સૌમાં જૂનું સ્વરૂપ રજૂ કરે છે

આ વગ મૂળ શા પરથી આવ્યો ? દર્નરે નેપાલી શબ્દ-શિખા ને તેને અનુસરીને દ્વેએ તેમની ઉપદેશમાલ્ય-વાલાવગોચની આશૃતિમાં વગના મૂળ સ્વરૂપ તરીકે સરકૃત વગના ‘વગ પાળો’ ‘વગે-આનારો’ એ શબ્દ સ્વીકાર્યો છે, ધ્વનિદૃષ્ટિએ આ સામે વાંધાભર્યું કશું નથી પણ અર્થદૃષ્ટિએ ‘વગપાળો’ માથી ‘વગ’ લાવવું એ સહેલું નથી વાગવું આ પ્રમારના અર્થવિકાસમાં

ખીન્ન સમાનાન્તર ઉદાહરણો ન આપવામાં આવે ત્યાં સુધી એ વ્યુત્પત્તિ ચિંત્ન દશામાંથી નીકળી ગઈ ન કહી શકાય.

, આથી અહીં પગની વ્યુત્પત્તિ માટે એક નવું મૂલ્યન મૂકું છું. એનો આધાર છે ડિંગલ (જૂની ભારવાદી) શબ્દ ક્ષરગ. પૃથ્વીરાજના વિખ્યાત વેલિ કાવ્યમાં એ શબ્દ ત્રણવાર પ્રયુક્ત થયો છે. ધ્વનિદષ્ટિએ તેનો સંબંધ સં. કરામ 'હાથનો અગ્ર ભાગ' સાથે છે. વિદ્યાસત્યાપાર દરમ્યાન કરામના અર્થમાં જરા પદ્મટો આવી ગયો છે. સુબોધમંજરી વગેરે દીકાને અનુસરી વેલિના સંપાદકોએ ઘટતી રીતે જ કરામનો અર્થ 'કર' 'હાથ' ક્યો છે. એક સ્થળે તો તે એકબો કરના પર્વાય તરીકે જ વપરાયો છે. જુઓ:—

કિહિ કુમકમી કરગિ, કુહુકુમ કિહિ કરિ,
કિહિ કરિ કુમુમ, કુહુર વિહિ ।

(વેલિ, ૧૦૨ પૂર્વાર્ધ).

“કોઈ (જી) ના હાથમાં યુક્તાગ્ગળ (ને) કોઈના હાથમાં કેસર; કોઈના હાથમાં ફૂલો (ને) કોઈના (હાથમાં) કપૂર.”

આમ 'કરનો અગ્ર ભાગ' એના અર્થના વાચક કરામમાંથી, અંગ મૂળ અંગીનું વાચક બની બેસવાના અર્થવિકાસના નિયમને અનુસરી, 'હાથ' વાચક (ક્ષરગ દ્વારા) ક્ષરગ શબ્દ નીપજ્યો છે.

અને તો જેમ કરામમાંથી ડિંગલ ક્ષરગ થયો, તે જ ધોરણે પદ્મામમાંથી પગ ન થયો હોય ? અર્થવિકાસ માટે તો હમણાં જ કહ્યું સાથે એ પણ નોંધાયે કે વેલિ, ૧૧૭ માં પગિ પગિ 'ડગમે ને પગમે' એ અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. પણ ધ્વનિવિકાસ (આસ કરીને શબ્દાન્તર્ગત 'ગ' નો લોપ) જરા સમજાવવો પડે તેમ છે. અપભ્રંશમાંથી અવર્તીત ભૂમિકામાં આવતાં શબ્દની વચમાં રહેલો (વશુ-તિથી યુક્ત કે રહિત) જ બીજા કોઈ પણ સ્વર પછી આવતો હોય તો તે લોપાવાના દાખલા બનવાની છે. મુચંગલ-મોગલ, દેવહર-દેહર, દેરં વગેરે. પણ જ પછી પણ આવે જ (કે ચ) આવે તો તે તે લોપાઈ જાય છે. જુઓ:—સ.

મવિવ્યક્ત, પ્રા. મવિસ્મયત, 'અપ. મવિમત્ત, (ભવિસત કહ) અને આસ તો સં. કષ્ટકામ, પ્રા. કંટયાગ, અપ. કંટયા (સંદેશસક). બરોબર એ જ રીતે સં. પદામ, પ્રા. પયમ અપ. પમ, જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની પગ કે પામ. કેટલાક ખીન્ન શબ્દોની જેમ અહીં પણ સંયુક્ત બ્યંજનો ઋગુભાવ પામવા છતાં તેમની પહેલાની સ્વર દીર્ઘ નથી થતો એ ધ્યાનમાં રહે. આમ પદામ રૂપાન્તરિત થઈ પગ થયો એ ખૂબ સંભવિત લાગે છે.

હરિવલ્લભ ભાયાળી

*

“કાવડિયું”

“કાવડિયો” એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપતાં “ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા” પુ. ૨૮ અંકમાં પૃ. ૭ મે શ્રી. રમણલાલ ભટ્ટે એક નોંધ આપી “કંપની સરકારના પૈસા પાછળ કાવડ કે તાજવાની છાપ હતી” તે તરફ ધ્યાન દોરી દેશ્ય મૂળના કાવડ કે કાવડિ શબ્દ સાથેનો સંબંધ સૂચવ્યો છે. આને ટેક મળે તેવી એક વીગત અહીં આપું.

કર્પડિકા દ્વારા * કાર્પડિકમ્ ઉપરથી * કાર્પ-ટ્રિમર્ડ દ્વારા * કાવડિયું” આવે, પણ તેમાં ‘ક’નું ઉચ્ચારણ કાઠિયાવાડમાં શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઊતરી આવતું જોઈએ. (આ પ્રકારના ઉત્સર્ગ માટે જુઓ મારે “મૂર્ધન્યતર ક-ક અને જિહ્વામૂર્ધીય ક” નામનો લેખ—“લુહિપ્રકાશ”—સને ૧૯૨૬-સંપ્રેરના અંક). વસ્તુરિયતિએ કાઠિયાવાડમાં આ શબ્દમાં મૂર્ધન્યતર ‘ક’ છે. નહિ કે ‘કોરી’ જેમ મૂર્ધન્ય ‘ક’; એટલે કર્પડિકા કે કાર્પડિકમ્ સાથે સંબંધ બાંધી શકાય તેમ અને નથી લાગતું.

આટલી નાની નોંધનો સાર એ છે કે

૧. * કાર્પડિકમ્ > * કાર્વટ્રિમર્ડ > * કાર્વ ટ્રિમર્ડ > કાવડિયું
૨. કાર્પડિકા + જગ > કાર્વટ્રિમર્ડ > કાવડિયું

—આમ બે જુદા ઉચ્ચારણવાળા શબ્દો આપણી સમક્ષ આવે. ઉચ્ચારણ કાઠિયાવાડમાં તેવા શબ્દોમાં —એટલે કે બેવડા જ ઉપરથી આવેલા એકવચ્ચ ઢ નું ઉચ્ચારણ—મૂર્ધન્ય હોતું જ નોઈએ તેવી રિપતિને બદલે મૂર્ધન્યતર છે, માટે ૧ માં છે તે

નહિ, પણ ૨ માં છે તે ક્રમિક વિકાસથી આપણને ‘કાવડિયું’ મળ્યું હોય તેમ મને લાગે છે.

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

નોંધ:—કાઠિયાવાડમાં ‘પૈસા’ માટે ‘કાવડિયું’ અને ‘કાવડ’ ઉદાહરણ માટે ‘કાવડિયો’ પ્રયોજ્ય છે. —કે૦

પુસ્તક - પરિચય

ગુજરાતની આગવી યુનિવર્સિટી*

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પ્રશ્નને પરિપક્વતા વડોદરા અધિવેશને પુનઃ એક વાર આદિશિત કર્યા પછી પ્રાન્તના સાંસ્કારિક અને વ્યાપકારિક ક્ષેત્રના અપભ્રંશોએ ગંભીર ભાવે એની રાકયાશક્યતા વિશે જોડાપોઢ કરવા માંઓ છે. ગુજરાત સંશોધન મંડળના ત્રૈમાસિકનો જે ‘યુનિવર્સિટી વિરોધાંક’ થોડા સમય પર પ્રગટ થયો છે તેમાં એ પ્રશ્ન અંગેના લગભગ સઘળાં દૃષ્ટિબિન્દુઓનું સુરેખ પ્રતિબિંબ પડી રહે છે. સમગ્રતાનો મહામૂલો યુગ ધરાવતો એ અંક આ પ્રશ્નના અભ્યાસીઓને સારી પેઠે ઉપયોગી નિવડવાનો.

યુનિવર્સિટીની યોજનાને વ્યવહારુ સ્વરૂપ મળે તે માટેના અવતો ગતિમાન થયા છે તે ઉપરાંત પણ એની સભાવનાનાં કેટલાંક સુચિહનો આ અંકમાંથી વરતાય છે. એ સુચિહનો તે કેટલીક મહત્ત્વની વીગતો વિશેની એકવાક્યતા: ગુજરાતને પોતાની યુનિવર્સિટી હોવી જ નોઈએ; એ માટેના સમય પાકી ગયો છે અને સાધનો થ છેક કાયાં નથી; યુનિવર્સિટી માટેનું શ્રેષ્ઠ સ્થળ તે ગુજરાતનું પાટનગર જ હેય; શિક્ષણનું માધ્યમ ગુજરાતી ભાષા જ હોય; નિર્ધારિત યુનિવર્સિટી મુજબ યુનિવર્સિટીની દરિદ્ર આવૃત્તિ નહિ, પણ કોઈ જુદી જ ભાત પાડનારી અપૂર્વ સંસ્થા હોય એ તે વિશે હવે કોઈને મતભેદ રહ્યો નથી ગુજરાતમાં નાણાંની ખેટ નથી, અમદાવાદની ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓનું એકીકરણ

કરી, એમાં મેડિકલ, એન્જિનિયરિંગ ને ટેકનોલોજીકલ કોલેજો ઉમેરી કે કામ ચાલુ થઈ ગયું એમ પણ મનાઈ રહ્યું છે. આ જ અંકમાં લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠે, શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતાએ અને શેઠ અમૃતલાલ હરગોવિનદાસે ગુજરાતની આગવી યુનિવર્સિટીની આવશ્યકતા પર ખૂબ ભાર મૂકી બતાવ્યો છે.

આમ અનેક મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ થઈ રહેવા છતાં અને યુનિવર્સિટીની આવશ્યકતા અને રાક્યતા સ્થાપિત થવા છતાં રાતોરાત ઉક્લી નય એવો એ પ્રશ્ન નથી પ્રથમ તો એ યુનિવર્સિટીના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાનો રહે છે. ન્યા. મૂ. હરસિદ્ધભાઈ દિવેદીઆએ પોતાના ટૂંકા લેખમાં પહેલપ્રથમ આના ઉપર ધ્યાન એકત્ર થાય એ વિશે આમલ સેવ્યો છે. ગુજરાતમાં અદ્યતન સંપત્તિ છે તોપણ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટે ગંગવર રકમ એકડી કરવી પડશે. યુનિવર્સિટી એ ખાતું ધન છે. એના સ્થાપનાકાલે જ પચાસ લાખ રૂપિયા તો ઓછામાં ઓછા નોઈશે તે પછી પણ એના નિભાવ માટે દર વર્ષે આઠથી બાર લાખ રૂપિયાની જોગવાઈ થવી નોઈએ. એટલે સર યીમનલાલ સેતલવડે નાણાંનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે.

ખૂબ વિચારવાયોગ્ય વાત શેઠ કરતુરભાઈ લાલભાઈની છે. યુનિવર્સિટી વિશેની એમની કલ્પના ઉચ્ચ છે, એટલે કે જેવી તેવી યુનિવર્સિટી સ્થપાય તે કરતાં ન સ્થપાય એ મતના તેઓ છે. એમની

* ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક:—(ગુજરાત યુનિવર્સિટી વિરોધાંક) એપ્રિલ, ૧૯૪૪; પ્રકાશ: પ્રો. સી. એન. વર્મા, C/o યુનિવર્સિટી રફ્રેશ આફ કંકોનામિક્સ એન્ડ સોર્સેલોજી, મુંબઈ ૧.

કલ્પના પ્રમાણેની, યુનિવર્સિટી સ્થપાય એવી આજની પરિસ્થિતિ છે કે કેમ એ વિશે એ સંશયાવસ્થામાં છે; એટલે મુરકેલીઓ ઉપર એમણે ખાસ ભાર દીધો છે અને ગમે તેટલાં વર્ષો લાગે એની ફિક્કર કર્યા વિના અને નામની પંચાત કર્યા વિના અમદાવાદને એક સમર્થ, ઉચ્ચાશયી સંસ્કૃતિ-કેન્દ્ર તરીકે વિદ્યાસાવનાને એમણે આગ્રહ રાખ્યો છે.

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી આદર્શોની બાબતમાં શેક કંતુરભાઈ જેટલે મળતા થાય છે પણ મુરકેલીઓ ઉપર ભાર મૂકવાને બદલે એમણે બવહારુ તોડ કાઢી આપ્યા છે. અમદાવાદને ઉચ્ચાશયી સંસ્કૃતિ કેન્દ્ર બનાવી, ત્યાંની યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણસંસ્થાઓને સુદૃઢ કરી, નવી સંસ્થાઓ ઉમેરી લઈ, યુનિવર્સિટીની પૂર્વેત્તરારીક્ષ ઉચ્ચ અભ્યાસની વિશિષ્ટ શાખાઓ ખીલવવાનો એમનો આગ્રહ છે. એમને મતે યુનિવર્સિટી એ ઉચ્ચ શિક્ષણનું મંદિર છે અને વિદ્યાર્થીઓએ અનુરનાતક અભ્યાસનો એમનો પક્ષપાત સુવિદિત છે. બીજી બાજુએ દિ. બ. ઝવેરીથી અનુરનાતક વર્ગો ન્યાં ત્યાં વધી પડે એ જ સર્વું જતું નથી !

શ્રી. પોપટલાલ ગો. શાહે રાજ્યાશ્રિત અને રાજ્યનિર્ધારિત યુનિવર્સિટીની તરફદારી કરીને અનેક બવહારુ સૂચનો કર્યાં છે જેમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી એસોસિએશનનો પણ સમાવેશ થાય છે. એવું એમોસિયેશન ઉતાવળે ઉતાવળે કે અનેક વખતે દરારો કરીને નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાતના પ્રાદેશિક વિભાગોનું સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ જળવચ્ચ તે રીતે સ્થપાવું જેઈએ એમ એમનું કહેવું થાય છે.

પ્રો. અ. ક. ત્રિવેદીએ એક ગુજરાતમાં જ જતે દિવસે અનેક યુનિવર્સિટીઓની શક્યતા ચર્ચા બતાવી છે. પણ આજે તો એમણે મુખ્યત્વે શિક્ષણના માધ્યમનો જ વિચાર કર્યો છે ને ગુજરાતીનું મહત્ત્વ એ કાળે પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. શ્રી. પ્રહલાદ ચંદ્રશેખર દિવાનજીએ મુરલીંગો રહી ન જાય તેની ચેતવણી સમયસર આપી છે. ડૉ. થેલે તખીયી શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલી ઉપચારપદ્ધતિઓના પ્રશ્નો સુંદર ચર્ચા કરીને એક નહિ પણ ત્રણ મહિક્ષક કોલેજોની અગલ દર્શાવી છે. પ્રો. કે. એસ.

વડીએ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના સાથે સંકળાયેલા યોગ્યક પ્રશ્નો છેલ્લા છે.

આખા ઝાંકમાં બવહારુ દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ ઉપયોગી લેખ પ્રો. સી. એન. વડીલનો છે. યુનિવર્સિટી વિશેની ચોતાની મૂળભૂત માન્યતાઓ એમણે દર્શાવી નથી; એમણે આકેલી રૂપરેખામાંથી જ એ સમજાવેલી છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એમની કલ્પના મુજબ યુનિવર્સિટીથી સ્થારી પેઠે પ્રસ્થાપિત થઈ છે. ભારે પગારો, તેમજ સેનેટ અને સિંકેટનો દબદબો આંશ ને અકળાવી નાખે એ રૂપમાં એમણે રજૂ કર્યો છે. તથાપિ એમનો યુનિવર્સિટીનગર માટેનો આગ્રહ, વિદ્વાનોને નિશ્ચિન્ત બનાવવાની ને વિદ્યાને ઉચ્ચાશયી બનાવવાની એમની ભાવના, ભાષાન્તર વિભાગ અને પ્રકાશન વિભાગદ્વારા માધ્યમના પ્રશ્નો એમણે કાઢેલા સુંદર તોડ, સ્નાતકની પદવી માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ અને શાળાન્ત પરીક્ષા માટેનું જાંચું ધોરણ વગેરે એમના લેખનાં તત્ત્વો સાથે જ આકર્ષક છે.

પણ બધું વિચારી રહ્યા પછી એક પ્રશ્ન રુકે છે. વિદ્યાર્થીઓનો મનબો ફેરવી નાખે અને આખા રાષ્ટ્ર માટે આદર્શરૂપ બની રહે એવા પ્રાણવાન શિક્ષાકેન્દ્રનો પાયો નાખવાની આ દિક્ષ્યાલ છે શું ? રાષ્ટ્રની ઉચ્ચ આકાંક્ષાઓ, શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ વિશેની મૌલિક દૃષ્ટિ, વિદ્યાર્થીગણમાં સ્વાતંત્ર્ય, ચારિત્ર્ય અને સામર્થ્યના આદર્શો પ્રેરવાની કૃતિનું પ્રતિબંધ નિર્ધારિત યુનિવર્સિટીની ચોજના ઝીલે છે શું ? હજી તો યુનિવર્સિટી એક કલ્પના જ છે, એ કલ્પના સાકાર થાય તે માટે ભારે પુરુષાર્થ આવરવો પડશે. એ જ પુરુષાર્થનો વિસ્તાર સાધીને આપણા જીવનનો સર્વોત્ક્રમી ઉદ્ધાર કરવાનો શિવસંકલ્પ બીજરૂપે આ પ્રયત્નમાં નહિ હેલ્ય તો શ્રી. મુનશી જેને sentimental loyalty to Gujarati-consciousness કહે છે તેનું પ્રદર્શન ભરીને છે તે યુનિવર્સિટીઓમાં આપણે કલ્પ્ય એકાદનો ઉમેશ જ કરી શકીશું.

યશવન્ત શુક્લ

મેદીનો રંગ

(લેખક રાજકુસ પ્રકાશક સુરસાગર-સાહિત્ય
લય લારી મુંબ્ય રૂપિયા ૨૫)

મેદીનો લીનોછમ રંગ નહીં પણ ખૂબ ઘટાવલો લાલચોળ રંગ પાથરતી ગામગામની આ પ્રણય કથા છે વાર્તાના નાવકનાપિકા ગામકુ છેડતુ પડતા શહેરમા જઈને જે આઘાતપરપરા વેઠે છે તેનું શમન લેખકે એમને પાછા ગામકુ મા જ પ્રવેશાની કરાવ્યું છે ને વાર્તાનો ગોઠૂ ત્યા પૂરો ડચો છે ગામગામના ઉદ્ધારાથ અતમા સેનાલાની બનતા ઉત્તારાસી ચચગ મરતીપોર લાઠલિયો નાયક નાપિકાની આસપાસ વીટળાયતી આ વાર્તામા પાત્રો ઝાઝા નથી, વિવિધ રંગરેખાનાળા નથી ને વસ્તુ પણ બહુ સકુન નથી અસંગત અપ્રતીતિ કરે કહી કહીના મેગ એસાડવા કદીકે અપરા પડે એનુ આ વાર્તાનુ વસ્તુ છે

પણ આ નવનમ્થાનુ નિશિષ્ટ આકર્ષણ ડોલન શૈલીને અનુસરતી લેખકની રોલી છે આખી નવનકથાના લાના પહોળા પદમા લગભગ અનિ ટિજતપણે પ્રવર્તતી આ નાનાલાલીય ડોનનશૈલીની પ્રયોગશીલતા તપાસની રમણીય બની રહે ૥ પ્રૌઢિ અને ગાઢીરૂપે વરેડી ડોલનશૈલી નવનકથાની પ્રવાહિતામા, સાદી સીધી વાતમા ને રાહસ્યિ કતામા ધણીવાર પથ્થરરૂપ અને કૃત્રિમ બની જતી લાગે છે છતાં શૈલીમા સોરડી છાને લાનિલ દાખરતી એમની આ નવનકથા વાચવી ગમે તેવી છે લેખકે પાત્રો ને શૈલીને વધુ પડતા લાડ ન લગવતા સયમ ને તાદરસ્ય નિશા જળન્યા હોત તો આ કૃતિમા છતી ચતી એમની શક્તિ જરૂર લેખે લાગત

ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

ઈન્ડો-પોનિશ લાઈબ્રેરી તરફથી Poland and Russia તેમજ The people of Poland એ બે પુસ્તકોઆ અલોકનાર્યે મળી છે નજુ નજુ વાર લાગના પાડામા આવ્યા છતાં જે દેશે પોતાની વિશિષ્ટ સરકૃતિ, સ્વત્વ રચમાન અને

સ્વાતંત્ર્યનો ધ્વજ ઊંચો ને ઊંચો ફરકતો રાખ્યો છે, જર્મનીથી પાદાકાન્ત થતા છતાં જેનો પુરુષાર્થ વિરમ્યો નથી, તે દેશના રાજકારણનો ઝાં જે વાયસ તમસ્ય ભાવે મૌરિક સિધ્ધાન્તોના પ્રકારમા Poland માતે Russia એ પુસ્તિકામા પરિચય કરાવ્યો છે જર્મનીનુ તો સમજ્યા, પણ સામ્ય વાદી રશિયાની પોલેન્ડ ત્યેની નીતિમા પણ ન્યાય શુદ્ધિ દીર્ઘદષ્ટિ કે સગતિ નથી ને કાઈ નિશાળ ભાનના નહિ પણ સ્વાર્થ જ એ નીતિનુ પ્રેરક બળ છે એની પ્રતીતિ આ પુસ્તિકા વાચતા થાય છે લેખકે ઇતિહાસનશી દષ્ટિથી હકીકતોનુ જ નિરૂપણ કર્યું છે છતને પોલેન્ડ અને રશિયા વચ્ચેની તહ કુમીઓ પણ પરિશિષ્ટ રૂપે આપી છે વર્તમાન રાજકારણના અભ્યાસીને માટે આ પુસ્તિકા મહત્વની છે The People of Poland એ ન્યોર્ન ઇનિષ્ટના લગીચ અને અઠગ મનાસી નનાડ ન્યમેનની લખેલી પુસ્તિકા છે પ્રલપ્ત અનુ ભવને આધારે લેખકે પોલેન્ડની પ્રજાની નાકશીલક તાઓનો, અને સામાન્ય જીવનનો પરિચય કરાવ્યો છે પોલેન્ડ રૂનિકરોનો દેશ છે અને પોલિશ પ્રજાની અનેક ખાસિયતો હિંદી પ્રજાને મગની આવે છે, એનો ખ્યાલ વાચનારને આવી રહેશે ધર્મ નિશે ઊંડી આગ્ધા ધરાનારી અને રાતમ્ય માટે મરી શૂનારી એ પ્રજાનુ જીવન દષ્ટાંતરૂપ થઈ પડે તેનુ છે સાદી સીધી, રોચક શૈલીમા, દષ્ટિને આ કે તે વાદ્યી દ્રષ્ટિ થના દીધા નિના લેખકે અખડ અને યુક્ત પોલેન્ડની હિમ થન કરી છે

-ચ. નુ.

સાહિત્ય-સમાચાર

સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખક અને નિવેચક સર આર્થર કિન્નર કાઉચનુ ૮૦ વર્ષની વયે તા ૧૩ મી મે ને રાજ અવસાન થયું છે Q સમાધી એ લખતા અને એમના લાખલો The Art of Writing અને The Art of Reading એ પુસ્તકોમા સધરાયા છે કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમા અંગ્રેજી ભાનના એ પ્રોફેસર હતા અને સાહિત્ય તથા

વિવેચનવિષયક એમનું લખાણ બહોળું છે. નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ પણ એમણે લખી છે.

*

અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્યસભાએ રજુકિત-રામ સુવર્ણચંદ્રક માટે આ વર્ષે સંગીતકલા પર પસંદગી દેવાને, પં. એમકારનાથજીને ચંદ્રકના અધિકારી હોવા છે.

*

મુખર્ષ મુનિવર્સિટી તરફથી ચોખ્ખાંતો હકાર વ્યાખ્યાનો આવે તે વર્ષે પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી આપશે. ગુજરાતી ગદ્ય કે એની સાથે સંજગાએલો કોઈ વિષય વ્યાખ્યાનો કાળે એ પસંદ કરશે.

*

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ તરફથી શ્રી. દ્વિવ વસાવકૃત 'પ્રયાણ', શ્રી. કુંજરવી સંપતકૃત 'જીવનસાથી', અને શ્રી. દિનેશ હકુરકૃત 'ચોખ્ખવટથી વાત કરજો' એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

સ્વ. પ્રો. નવલરામ ત્રિવેદી

તા. ૧૮ મી મે ને શુક્ર રતી રાતે આઠ દિવસની ટૂંકા બિમારી બોગવીને પ્રો. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી ઘાડીલાલ સારાલાઈ હોસ્પિટલમાં અવસાન પામ્યા. અવસાન સમયે એમની ઉંમર માત્ર ૪૯ વર્ષની હતી.

અમદાવાદના નગરજીવનમાં પ્રો. નવલરામનું સ્થાન વિશિષ્ટ હતું. ઉપરથી ગંભીર ને કંઈક અત્ય-મનરક લાગતા એ નિદ્રામને સારી એવી ચારુતા વરી હતી. વર્ગોથી લા. ઉ. મહિલા પાઠશાળાની વિદ્યાર્થીનીઓના એ ઐતિપાત્ર 'ગ્રેફેસર' હતા, અભ્યાસી વિવેચક હતા, હાસ્યકાર પણ હતા. સંભાષણ એમનામાં લગીર નહોતો. મોઢું ટેકણે રાખીને કાઈ અજગ બેફિકરાઈથી એ બેલતા ને પરિસ્થિતિનું વૈચિત્ર્ય એવી રીતથી પ્રગટ કરતા કે

સખા ખડખડાટ હતી પડતી. આ હાસ્યવૃત્તિએ એમને હળવા બનાવ્યા હતા પરંતુ ઉપરછટા કે અછકડા બનાવ્યા નહોતા. એમના અભ્યાસપૂર્ણ વિવેચનમાં વારંવાર હાસ્યવૃત્તિ ડોકાય છે તોપણ ગાંભીર્ય અને કર્તવ્યબુદ્ધિ એમાં અણીશુદ્ધ જળવાય છે એ "કેટલાંક વિવેચનો" અને "નવા વિવેચનો"ના વાચનથી પ્રતીત થશે આપણાં દુઃખો અને અનિષ્ટો પર એમણે મર્મપ્રહારો કર્યા છે પણ તે, અસહિષ્ણુ બનીને નહિ. 'કેટલીનાં પુષ્પો' એની સાખ પૂરશે.

એમનો અભ્યાસ સાહિત્યપૂરતો જ મર્યાદિત નહોતો સમાજશાસ્ત્ર અને રાજનીતિશાસ્ત્ર એમના પ્રિય વિષયો હતા. સમાજસુધારા પરના મુંઝવે મુનિવર્સિટીના ઇનામી નિબંધ માટે હરિશ્ચંદ્ર કરીને એમણે નારાયણ પરમાનંદ પ્રાઈઝ પણ મેળવેલું. "સમાજ-સુધારાનું રેખાદર્શન" નામનું એમનું પુસ્તક પણ પ્રગટ થયું છે. સંસ્કૃત, બંગાળી, મરાઠી, હિંદી વગેરે ભાષાઓનો પણ એમને સારો પરિચય હતો. "કાશવાસની કહાણી" નામનું બંગાળી પરથી લખેલું એમનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે.

એમનો મોટો શુભ તે એમનો નિખાલસ અને મિત્રવત્સલ સ્વભાવ ક્યારેક આકળાંબનીને પણ અશ્રિય સહ કહેવાની નિર્ભયતા એમનામાં હતી. જતાં નાનાથી તે મોટા સુધીના તમામની સાથે એ જળી રહેતા લખ્યે જતા એ હળવાબંધ. આમાં લખાણ ને તેમાં ન લખાણ, અમુક ધોરણસર જ લખાણ એવી તેવી મઠિએ એમણે કદાચ વાળી નહોતી. તેમ જતાં એકંદર પરિણામ તો રૂઝું જ આવ્યું છે. કંબોધી, જોટાદકર, મુનશી, નાનાવાય, ર. વ. દેસાઈ, ગુજરાતી નવલકથા વગેરે વિષયોપરના એમના લેખો પહેરપર ઉચ્ચ કોટિના છે.

અમદાવાદના અનેક સંસ્કારકેન્દ્રો સાથે સક્રિય થેલા, આના વિશિષ્ટ કોટિના સાક્ષરની ગુજરાતને જોટ પડી છે. પ્રજા એમના આત્માને શાન્તિ અર્પે.

સમય ખ્યાલ એનાથી આપણને મળે છે ગામડાના જે અન્યાય છે, નિરક્ષર, બોળી, મલને ગૂંસનારા જે લોકો છે તેનો ચર્ચાર પરિચય, શાસ્ત્રકાર, મુખી, જુવો, સામુ, જોડી, વગેરે પત્તેદારા મળે છે તે ગામડાના જીવનની બીજી બાજુ એમણે જેડા, શિક્ષક, મનુષ્ય, કુબાર, વજ્ર, વગેરેદારા પણ દર્શાવી છે આ રીતે આ દેખાવિજોઈએ અને એટલી સમૂર્ણતા એમણે લાવી રાખ્યા છે

આમ છતાં એમના ચિત્રોમાં જોઈએ એવું કાંટાળ નથી, અને એમના પૂર્વમૂલને લીધે, દેખાવિજોઈએ આદેષકમાં જે વાંદસ્થ જોઈએ તેના અભાવે, ધન્યાય ચિત્રોમાં ઘેરા રંગો પૂરાયા છે, અને એથી જ વેદનુ ઉપર મુખી આપણને એને મટિ નરાય સદાનુભૂતિ ન થાય એવું ચિત્ર આપી ભૂંડે થોતે એને અન્યાય કંપી હોય એવું લાગવાથી અત્યંત લેખક એને ગામડાનું રવન કહે છે (વ્યઅમ્મા નહિ અલીસાથી) ક્યારેક એમને પત્રો મળી વિશેષ સદાનુભૂતિ હોય ત્યારેય એમણે અપ્રકૃતિમાં ઊતરી પડ્યા છે, જેમકે શિક્ષક મટિની લાયકાત બતાવતા એમણે કહે છે 'દેખાવમાં પ્રતિભાસાથી શારીરિક બોધપ્રાપ્ત્ય વિનાએ, ચાલિયકાન, વાળીમ પામિએ, મળતાવડા સ્વભાવનો, ગેવાળાવી નજ ને એવા એવા બાજી રહી નતા જમાય શુભે.' શિક્ષકમાં આટલા શુભેની અપેક્ષા કાલ રાખે છે? વળી ન્યારે દરજ્જાનું દેખાવિત્ર પૂરું કરતા લેખક કહે છે 'એવો એવોય મામને સાવ રોનાનો છે એ રો વરસનો થાય, એની લીધી વાડી અમર વધે ને દીકરાના દીકરાને ઘેર તોરમ બાધાય એવા અમારજીનો આલીચાંદ જે કૃતતા હોય તો એને ને જોના વસવાસોને મારો અવકરણનો આલીચાંદ છે.' ત્યારે, દેખાવિત્રકારની આ વેવલાસ નરા ખૂબ છે વળી કુબારને માટે એમણે 'કાલ્ય એ મટિથી ઉતરતો દરો એ વાત સાચી, પણ કાંઈને માલવા લગી એ ઉતરતો નથી.'

'મરી મહેનતનું ખાડ, સાચી દાલતથી ખાડ ને પોતાના મળની અદર રહીને જીવડું 'આ વિધાન કુબારના આખા વર્ગ મટિ સામુન્ટી રાકાય ખડું !

એમની રીંધીમાં હાસ્ય છે છતાં ક્યાંક ક્યાંક કંડવારી રહી નય છે તે ન્યા ત્યા અથડાતો 'અજ્ઞાનતા' એવા બોળી શબ્દ, 'અજ્ઞાન' શબ્દનો વિશેષણ વરીકે ઉપયોગ (૫૧૩-૧૪) પણ, ખૂબ છે તે બેદાન

આમ છતાં આ દેખાવિત્રો આખા સદાનુભૂતિ એમાંની મહત્તી મટિ, ગામડાના સર્વકાંચ વરીકે, એની વિત્રાસક રીંધીને લીધે, એની અસરગરકાને લીધે, અજ્ઞાનનું સ્થાન તો નિરાકર બોગવરી

મૂલ્યસૂચિનાં પાત્રો :— [લેખક, ભોળીલાલ ગાંધી મૂલ્ય રૂ ૩૫]

શ્રી ભોળીલાલ ગાંધીએ આ ગ્રન્થમાં મૂલ્યવસ્તુના દપતીના મૂલ્યવસ્તુનની માનસવિજ્ઞાનના દિષ્ટિબદ્ધથી મીઠાસા કરી છે પોતાના વક્તવ્યને સમજાવવા એમણે અનેક દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે એમાં યુરોપીય નવલકથા Love's Legend Three Partners of Silk Stockings અને New Commandmentsના પણ પ્રસંગો રાખી તે પર પ્રભુત્તિઓની માનસપ્રક્રિયાનું વિવરણ ક્યું છે પ્રેમવિષયક

ખ્યાલો, પ્રેમીઓની અપેક્ષાઓ વગેરે એમણે વિશદતા સમજાવવા પ્રયત્ન કરી છે લગ્નપૂર્વની અનુભૂતિ એક પુરુષ જોઈને દેવી માને ને જોઈને પુરુષ સ્વપ્નનાપન માન એમે, અને લગ્ન થતા ના ઠીસે કલાક સાથે રહેવાનું થતા એકબીજાના માઠ સપર્શમાં આવતા દેવ અને દેવીપણને અચોતસરી પડી એજ પ્રભુત્તિઓએકબીજાને રાક્ષસ રાક્ષસ જેવા લાગવા માડતા, એમના માનસનું જે ક્રમિક પરિવર્તન થતા મોટે છે તે એમણે કુદન અને કાલિતાના, વધા હીરાને અમૂલ્યતા દૃષ્ટાન્તોદ્ધારા દર્શાવ્યું છે Love's Legendમાં જ નાજક એવો અને નહિકા લીમિરિયાને પરણાને નેલિક કલાક તો થયા નથી ત્યા લીસેરિયાને લાગે છે 'તે નવલકા દેવ તેજે સારું 'અદ્યે ચોરીય' કલાક દરખાનના એ નવક કથામાથી શ્રી ભોળીલાલે જે પ્રસંગ આપ્યા છે, અને શામળે ના બને છે તે બહુ જ સરળતામાં આડખુ છે પ્રભુત્તિઓ વચ્ચે એજાર મેરસમળીતીના બી વચાકા કે પછી એકબીજાની સંધી વાત પગ આડી લાગે છે, અને વિદ્યુત રીતે એવાની આવ બધાવા માટે છે, પતિભૂમે કંડવાસ વધતી નાનક છે, Love's Legendમાં આ મેરસમળતી ને કંડવાસનો અન્ત જડાતાના જુવાથી આવે છે દમન ને વાસનીના દૃષ્ટાન્તમાં દમનની સાદગીથી વાસનીનું માનસપરિવર્તન થાય છે આવા પરિવર્તનો નિહાળીમા થવા નથી તે લેખક એ બંને મરુને ખૂબે છે મન્યજીવનમાં, આવા પરિવર્તનની આદે, પ્રભુત્તિઓ અદ્ય આપીને કીચુ રહે છે, અને એથી જ ધારીય મુખપર્યવસાથી નિહાળીમા કુખપર્યવસાથી બને છે

અહિં આપેલા દૃષ્ટાન્તો પડતી કેટલાક સૂત્રો કિતિ એમ જેના દરસાર આપે છે તે નવલકથાકારે બને, અથવા પત્રોના મુખમાં, અથવા શ્રી ભોળીલાલે વારંવા છે તે પ્રભુત્તિઓના લગ્નજીવન મટિ ઉપરોમી છે દા. વ

'શ્રી પુરુષ બંને સત્ય નિરાળા છે બંનેનું જુદાપદ સત્યથીને બંનેનો મેળ ખવડાવે એ જ સાનુ લગ્નજીવન છે'

'હું મારે રાત્રે સૌને જોયું ને આ પાસ ને આ નપાસ કરતો બડું એ અન્યાયી છે'

'પુરુષનો પ્રેમ શારીરિક જોને આધ્યાત્મિક પુ પ દુનિયાને કાઢે મત્ર પોતાનો ન નહિ પણ બાળક બને જોને પણ બોય આપે છે ન્યારે શ્રી જેને માલતી હોય તેને કાલ્લે દુનિયાનો ભોલ આપે છે'

શ્રી ભોળીલાલ સ્વલભાથી સુખ, શરીરમાથી અમ્મા એ ઉદગમનમાં માને છે, અને એમની એ માન્યતા આપણી આજીવનના અનુરૂપ છે

આ ગ્રન્થમાં લેખકે પોતાની રાજકીય માન્યતા વેન જેન મારાળ સમસ્તુત લાગે તેવી રીતે, આપણને અજ્ઞાનમાં ઉપડે એવી રીતે, રસભય કરીને પણ ન્યા ત્યા હુસારી દીધી છે દા. વ અદનની વાતને આ ગ્રન્થના વિષય જોડે ક્રીડા સંબંધ નથી મોટ સામ્યવાદીઓની મિથ્યા મરસિલ અર્થ ન પાતાના પાના સુધી એ કથા લખાવાઈ છે શરૂઆતમાં તો સમજાડ નથી કે અદનની વાત પરથી લેખક આપણને ક્યા લઈ નવા મામે છે પરંતુ અદનને સામ્યવાદીઓ માટે થાય છે કે 'કેવા તુરસ્ત, ને પ્રાણભરપૂર જુવનો કફીર જેવા બેકિકરા ને યા ઠીસમાં ધોચરવ' ત્યારે રહસ્ય રહેલ થાય છે આ ઉપરાંત ૫ ૧૪૫ તથા ૧૪૮ પર પ્રેમની વાત મરતા

પ્રસ્તુત પ્રસંગ જોડે મેળ ન ખાય તેવી રીતે એમની સામ્ય વાની વાતો યુસાઉલી જોઈ, ૫ ૧૮૯ તથા ૧૮૮૫ની એમની સ્ટેવિનભક્તિના ઉલ્લેખો વાંચી, તથા ૫ ૧૮૫૨ 'સોવિયેટ' રશિયાનું નીતિનિયમ જાણ્યું. એમણે પૂછ્યું છે 'એવી એમની ઉક્તિ વાંચી, તથા પુસ્તકોના અતલે લાગી લેવિનપ્રશસ્તિથી આવે છે એ જોઈ, આપણને એમને જોવાનું મન થાય છે કે, તમે ન્યારે પ્રેમની વાત કરો છો, ત્યારે તો અમને શુદ્ધ વાચન આપો, એને શા મટિ રાજકીય પ્રચારનું હકીકત આપનાવી અમો ત્રાસ આપો છો? આ પુસ્તક વાચવા પ્રેરણાથી એ તેનું કારણ એ પ્રભુચરિતના પાત્રોના માનસના ઘોષાઓ અમને લઈ જાય છે તે છે, એનો લેખક કોઈ પચાસેલો સામ્યવાની છે તે નથી

અન્નકાન્ત મહેતા

રાષ્ટ્રભાષા વિશે વિચાર : મિહનદાસ કરમચ દ આધી, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ ૧૯૪૫, પા ૮+૧૩૬, બાર આના.]

૪ સ ૧૯૦૦થી અઘાવધિ ગાંધીજીના રાષ્ટ્રભાષા વિરોધા લખાણોને આ સમઢ જ્યારે દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન છે એક તો આ વિરોધા ગાંધીજીના પ્રસંગપ્રસંગે વ્યક્ત કરાયેલા વિચારો અહીં આપણને એમનિત રૂપમા મળે છે, રાષ્ટ્રભાષાની અગત્ય, હિંદુસ્તાનીની ન તે મટિ થાયતા, આ હિંદુસ્તાનીનું છદ્ધ સ્વરૂપ, તેના પ્રચાર મટિ કરવા ધરતા અને કરાવા પ્રયાસો, રાષ્ટ્રભાષા ને માતૃભાષાના ક્ષેત્ર, લિપિના પ્રમેો ને રાષ્ટ્રીય એકતાની દૃષ્ટિએ આ કોઈ મૂલ્ય એમ આ વિષયના એએક પાસાને આમા સ્પર્શ કરવામા આવેલો છે બીજી સાવધાની પ્રમાણે આ લખાણો તપાસતા તેમા એક રીતે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારકાર્યના ઇતિહાસની પણ આપણને જાણી થાય છે ધીમે ધીમે આ પ્રસંગે સ્વરૂપ પકડેતા ગયો છે તે આ પાનામાથી જોઈ શકાય છે

પણ આ રીતની પ્રકાશીન મૂલ્યવત્તા ઉપરાંત એક બીજી દૃષ્ટિએ તો આ પુસ્તિકા ખાસ બેધક છે પ્રચારનું તત્વ આપણા સામાજિક જીવનના અનેક ક્ષેત્રો સર કરતુ બન્ય છે, અને અન્યારે ને સામાજિક અને રાજકીય બળો કામ કરી રહ્યા છે તેમને આધારે એ પણ સ્પષ્ટ છે કે પ્રચારના રાજ્યો ઉપરોગ વર્થે ન જવાને. અને આમા વાક્યમયનું ક્ષેત્ર નવરો અપવાદરૂપ નથી એટલે ન્યા યોગ્ય રૂપે પ્રચારની જાવજાવા છે તેમા ગાંધીજીની આ પુસ્તિકાના લખાણોમા વ્યક્ત થતી પ્રચારપદ્ધતિ સૌ સચરેમીનું લક્ષ્ય એવે તેની છે થેવાનો. પણ સત્યનિર્ભર અને એટલે તે સ્વીકારાય તેવા અગ્રદ એ તો પ્રચાર માટે સામાન્ય છે પણ બીજે બધે ગ્રાહકિત, સમજવટને બદલે જુસ્સો, સામાજાણનું સમજવાની ધીરજને બદલે નેને જુસ્સો કરાવવાની ધમસ, આપણુ એકાગ્રીપણ વગેરે ને સોધી પ્રચારપદ્ધતિ—પ્રચારવેડા નવર પદ્ધતિનું દેખાઈ આવે છે, તેની અહીં ગદ્ય સરખી પણ નથી સ્વમતનુ શુદ્ધિ પુર સર ને સ્પષ્ટ કથન, વિરોધી મત તરફ પૂરતી સહિષ્ણુતાન માર નહીં પણ તેને સમજવાની ધરતી ધીરજ, તેમા રહેલા હોય તે તથારોને પુલ્કેરવાની કાર ને નળણી બાજુની સમજવટ પૂર્વની રજૂઆત અને ન્યા સ્વમતમા કયાસ હોયે લા તેની

ગોખા રાજોમા કમ્બાવ આ સત્વગુણી પ્રચારપદ્ધતિન આગવા લક્ષણો ગાંધીજીના આ લખાણોમા સર્વન દેખાઈ આવે છે ને કે જીવનના અનેક હમ્યતર પાસાઓ વિશે પણ વિચાર અને તર્કનુસાર આત્મરણુ કરવામા જેમણે અસામાન્ય મોર્લાલકવર્ણી સર્વનિષ્ઠા અને હૃદયની વિરાજતાને કદી અજગી નથી કરી તેને મટિ ઉપર કદી તે સિવાયની બીજી વૃત્તિ કોઈ પણ વિષયમા દાખવતી શક્ય નથી પણ અન્યત્ર ને જતને પ્રચાર દેખવામા આવે છે તેને નવરમા રાખીને ન આ પુસ્તિકાના લખાણોની પ્રચારરીતિ વિશે આટલુ કહુ છે—અતે આપણી સુચિથી આ નવજીવન પ્રકાશનની ઉપયોગિતામા વધારો થાય છે અભ્યાસના કે સર્વર્થસ્વરૂપના થયેલુ સચિ એ એક અનિવાર્ય જગ છે એ આપણે ત્યા સૌ પિઠાવતા હોય તો?

હરિવલ્લભ બાયાણી

★

પ્રાચીન ગુજરાતી રાસાકાવ્યોનું મૂળ

જેમ પ્રાચીન ગુજરાતી આખ્યાનપ્રકારના કાવ્યોની કલ્પલક્ષ્મી રોહી અપભ્રંશ માહાકાવ્યોના સ્વરૂપમાથી ઊતરી આવી છે, તેમ પ્રાચીન ગુજરાતી રાસાકાવ્યોનું સ્વરૂપ પણ અપભ્રંશ રાસકાવ્યોને આભારી છે અહીં માત્ર એ અપભ્રંશ રાસકાવ્યોના સ્વરૂપલક્ષણોનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે તેમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, તેના અને જૂ પ રા કે પ્રાચીન ગુજરાતી રાસાકાવ્યોના સ્વરૂપ વચ્ચેના સબધ વગેરે પ્રમેોની તપાસ એક સ્વતંત્ર વિસ્તૃત પ્રયત્ન માગી લે તેમ છે

એ અપભ્રંશ છ દોમથોમા જુડા જુડા બે પ્રમારના રાસાકાવ્યોનું લક્ષણ આપવામા આવ્યું છે એ હકીકત અપભ્રંશમા આ સાહિત્યપ્રકાર સારી પેઠે બેઠેલા હોવાનું પુરવાર કરે છે આપણી એક છ દોમથ તે વિસ્તૃતકૃત

જુગજાતિસવુચય (અખ્યા વેલણુકરના ૧૯૨૬ ને ૧૯૩૦ વર્ષના જર્નલ અમેરિકા ધી બોમ્બે બ્રાન્ચ અમેરિકા ધી વેલણુ એસિયાટિક સોસાયટીમા સપાદિત) વેલણુકર વિરહાદેને ઇસવી ૮ થી સદી પહેલા નૂકે છે અને તે ઠીકઠી પ્રાચીન હોવાનું ધારે છે વિરહાદે બે પ્રકારના રાસા કે રાસકાવ્યો આખ્યા વિશે જુગજાતિસવુચય ૪, ૩૭મીં તે કહે છે કે 'વિસ્તારિતક' કે 'કુપિયર' થી રચના કરવામા આવે અને અતે 'વિહારી' આપનામા આવે તે 'રાસક' આ 'વિસ્તારિક' વગેરે સજ્ઞાઓથી આપને બીજી રીતે સાવ અનલક્ષ્ય કીએ વિરહાદે જુગજાતિસવુચયના બીજા નિયમની રાચ્યાવત્તા આ સજ્ઞાઓ સમજની છે, અને તે ઉપરથી વાગે છે કે પ્રાચીન સમયમા આ પ્રમારના રાસક કાવ્યો મુચલિત હોય આ તો માન અનુમાન ન છે, કેમકે 'વિસ્તારિક' વગેરેવાળું માર્ રાસક કાવ્ય મને તો ન આવ્યું તે વિશે કોઈ નક્કર હકીકતો મેળવી શકીએ

પણ આપણને વધારે તો બીજા પ્રકારના રાસક સાથે લીધેલજો છે જુગજાતિસવુચય ૪, ૩૮ આ પ્રમારે છે

અહિંતાર્થિ દુરદર્શિ વ મત્તા દુરદર્શિ તઠ અ દોસા કે

• વહુર્ણિ જો વરજદ સો મળદ રાસમો નામ ॥

• જેની ઘણા અહિંસા ને દુવલ્લખ (દુહા) વર અપવા તો

છે, એનો પાયો હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા પર રચવા એમણે લગીરથ તપશ્ચર્યા કરી છે. એમનું મંતવ્ય છે કે:—

“રાષ્ટ્રમાપમે...નોમરી ઔર उई लिपि को त्याग दिया जाता है और जो भाषा न फारसी है न संस्कृत, मयी है।”

શ્રી. ટંકનજીએ જવાબમાં લખ્યું:

“સંમેલન હિન્દી કો રાષ્ટ્રભાષા માનતા હૈ। उई को वह हिन्दी की एक बोली मानता है जो विशेष जनोमें प्रचलित है”

અને આ ભાષાની સ્વાભાવસિદ્ધ લિપિ નાગરી જ હોઈ શકે એમ પણ એમનું મંતવ્ય છે.

હિન્દની રાષ્ટ્રભાષા નાગરી, હિન્દી છે. (નાગરીમાં લખાતી હિન્દી છે.) એ આ સંમેલનનો મધ્યવર્તી સિદ્ધાંત છે. ને ત્રીસ વર્ષથી એ આસ ને પ્રાણ પર એનું જીવન નિર્ભર છે.

ગાંધીજી રાષ્ટ્રસંસ્થા છે. હિન્દુ મુસ્લિમ બન્ને એ લિપિ શીખે અને હિન્દુસ્તાની વડે એકતા સાધે એવા વ્યવહાર માર્ગ દર્શાવી રહ્યા છે. જ્યાં સુધી હું નેપથ શક્યો છું ત્યાં સુધી આ એ સત્યો ભિન્ન છે. એનો સમન્વય સહેલ નથી. પણ સ્વર્ષમે નિષ્ઠન એવ: ।

સંમેલન અને ગાંધીજી બન્ને પોતપોતાના સ્વર્ધર્મ પરસ્પર ઉદારતાથી અનુસરે તેમાં જ લાભ મને દેખાય છે. જો સંમેલનનું સત્ય ખરું હશે તો ગાંધીજી એ સ્વીકારશે ને એમનું સત્ય ખરું છે એમ સંમેલનને સમજાશે તો તે સ્વીકારતાં એ શરમાય એમ નથી. ગાંધીજીએ સંમેલનમાંથી ત્યાગપત્ર આપ્યો છે પણ તેથી એ સંમેલનને છોડી ગયા નથી. “लेकिन जैसा मैं कंग्रेसमें से निकला तो कंग्रेसकी ज्यादा सेवा करने के लिये, उसी तरह अगर मैं समेलनमें से निकला तो भी समेलनकी अर्थात् हिन्दी की ज्यादा सेवा करनेके लिये निकलूंगा।

રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્નનું નિરાકરણ સહેલ નથી. એને માટે તો અખૂટ થકા ઉત્સાહ ને લાગ જોઈશે. સંમેલન એ શક્તિઓ મેળવશે ? એ શક્તિઓ મેળવશે તો ગાંધીજીને ફરી જીતાં વાર નહીં લાગે.

રાષ્ટ્રભાષા વિષે મારાં મંતવ્યો મેં ગયે વર્ષે રાષ્ટ્રભાષા પરિષદને પ્રશ્નપત્રેથી મોક્યા હતાં. મને હિન્દો-હિન્દુસ્તાની નિર્ના બીજી રાષ્ટ્રભાષા શક્ય લાગતી નથી.

હિન્દી-હિન્દુસ્તાની રાષ્ટ્ર ગાંધીજીએ ૧૯૩૪ નાગપુરમાં જ્યારે ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની એ સ્થાપના કરી ત્યારે પ્રચલિત કર્યો હતો. પણ એ નવો નથી. જૂદા મુકરજીએ ૧૮૬૨ પહેલાં રાષ્ટ્રનો ઉપયોગ કર્યો હતો. હું એને સ્વાભાવિક રાષ્ટ્રભાષા માનું છું. મધ્યદેશ જે ભારતનું સારકાંઈ હલ્ય છે-તેની એ યુગોથી ચાલી આવેલી ભાષા નાગરી હિન્દી એ એનું સ્વાભાવિક વિકસિત સ્વરૂપ છે. ઉર્દૂ એ એનું ફારસી અરબી શૈલીનું સ્વરૂપ

જ્યાં સુધી ભારતમાં મધ્યદેશનું સ્થાન નહીં સમજતાં સુધી હિન્દીનું મહત્વ મર્યાદા એમ નથી. મધ્ય ભારતનું ઉત્તરમાં છે. એમાં એના સંસ્કાર જન્મ વિકસ્યા, પરિપાક પામ્યા. એની મૂળભાષા તે સમયે એનો આત્મા બહાવર્તમાં ધરાયો. સરસ્વતી, ગંગા જમનાએ એનો જીવનપ્રવાહ ગીલ્યો. શ્રીકૃષ્ણનું એ એનું પુરાણું મધ્યગિન્દુ. જનમેજય પરિવિ આસિદ્ધવંત એનું પુરાણું પાટનગર. સંસ્કૃત વાણી. પાલી પણ એની જ ભાષા પર રચા સાહિત્યભાષા-પશ્ચિમ હિન્દીની એ માતામણી. કાળમાં (ઈ. સ. ૫૫૦-૧૦૦૦) કૌતબ એનું પાટ રાજશેખર એનો કવિ સમ્રાટ. એ કહી ગયો છે મધ્યદેશના લોકો તો બધી ભાષામાં નિષ્ણાત. યો મયે મધ્યદેશ નિવસતિ કવિ. સર્વ (Gujarata & its Literature, 60 b) સંસ્કૃત એમને પ્રિય હતું. પાંચાસના સર્વ શ્રેષ્ઠ હતા. એમની વાણી એમની શૈલીને આપે એવી હતી. એમની રાષ્ટ્રગૂંથણી સુદૃઢ એમની કૃતિઓ નિયમાનુસર હતી. એમના કૃતિ મધુસમાં મીઠાં હતાં. પાંચાસના લોકો આપણ આબૂયણરૂપ હતાં. એમની સ્ત્રીઓ અદ્ભુત એમની લગ્નજય કવિ કહે છે કે બધા દેશની ભાષાનું અનુકરણ કરવા જેવી હતી.

“યો માર્ગ. પરિપાનકર્તેણિ ગિરા યા શક્તિઃ મગ્નિર્યાં કવરીચયેપુ રચન યદ્મુપગા લીપુ વા ઇ કાન્યકુચ્ચલલના લોકૈરિહાન્યઘ યચ્છિસન્તે દિશુ તરસા તત્ત્વોતુકિન્યઃ સિય”

“ચાલરાનાવધ”

આ કૌતબ પાંચમો વર્ષ સુધી હિન્દુ રહ્યું. ઇ. સ. ૮૦૦ થી ૯૫૦ સુધી પ્રતિદારક સમ્રાટોએ એમના પર રાજ્ય કર્યું. એ નરેશો મિહિરજોજ, મહે-દપાલ ને મહિપાલ

વર્તના મહારાજાધિરાજ કહાવતા રાજશેખર વહી ગયો છે

નમિન મુરલ્મૌલિ પાકલો મેવલાના,
રણકલિત કલિન્ન કેલિમુકેરેન્દો ।
અજનિ જિતકુન્દૂત કુન્તલાના કુઠાર
હજાહતમલધ્રી શ્રીમહીપાલ્દેવ ॥

તેન ચ રણવસ મુત્તામણિનાડ્યવિર્તમહારાજ
ધિરાજેન શ્રી નિર્ભય નરેન્દ્ર નન્દનેનાધિકૃત સમાસદ
સર્વનિ .

(બાબભારત ૧, ૭-૮)

મેવાડ ને ગુર્જરા (આજનું મારવાડ) તો આ
સામ્રાટોનું ઉત્પત્તિસ્થાન આપારાવળનો વરાળ હર્ષરાજ
તો સમ્રાટ મહિરેભોજનો સામન્ત નેના પુત્ર શુહિસ
ખીનએ સનાટની આરા સ્વીકારી બગાલના રાજ
દેવપાપના ધોડાએ પકડી આપ્યા

આ મધ્યદેશની સાહિત્યવિષયક ભાષા તે શારસેની
પ્રાકૃત એની દેશભાષાનું સાહિત્યવિષયક સ્વરૂપ શૌરસેની
અપભ્રંશ પશ્ચિમ દેશની દેશભાષાનું નામ ગુર્જરી
અપભ્રંશ કહી શકાય મેનાડી સ્વાત ને કાશ્મીરના
ગૂજરાતી બોલી એ આ ગૂર્જરીના આજના અવશેષો
એ સમયમા ઉત્તરપૂર્વ મધ્યદેશમા ને મધુરાની
આસપાસ શૌરસેની અપભ્રંશ જેવી દેશભાષા બોલાતી
આ શૌરસેની દેશભાષાના નમૂના જડતા નથી પણ
ગુર્જરી ભક્તકારાન્ત ભાષા હતી શૌરસેની આકારાન્ત
હતી, બન્ને વચ્ચે ઝાઝો ભેદ ન હતો

હમણા જ હું કાશ્મીરના ગુર્જરાના લોકગીત લઈ
આવ્યો છું એ લોકો ઈ સ ૧૦૦૦મા રાજસ્થાન
માથી ઉત્તર તરફ ગયા એમની બોલીમા ભૂતા અ શો
રણા છે તેનો એક નમૂનો અહીંયા ઉતારુ છું

અય પાતો પારી જ્યોંધોં પેવા
ગાલ સુળી જા ચ્હો કે ।

ચરી દુરવોં મારી

ગલ લગસા મેં રોકે ।

૧

ચોંડયાની છે માંડ્યા

ચઢ મુકેની મહિને ।

ચવરોં મહિ આદ્યા

સજળ મોહ કે સિને

૨

અર્થ —ભાઈ જરા ભગો રહીને મારી વાત તો
સાક્ષી હું દુખી છું એને અમાને કેટલો બધો સમય

થયો, પણ એમના કઈ જ ખબર નથી એ જીવતા
છે કે નહીં તે પણ હું મળ્યુતી નથી

દશમી સદીમા ધનપાવતી ભવિષ્યકથામાથી એક
દષ્ટાન્ત લઈ

મુહિયદિ હિયઝ ગાર્હિ અપિવઝ પરિમિઝ થોઢથોઢ
અપિવઝ

વત્સુ વિઢવ્પદ વિવિહ પયારિહિં યચિવિ કરસના સચારિહિ,
(મુહુદસે હૃદય નાહીં આપિયે પરિમિત થોઢુ થોઢુ બોલિયે
અર્થે વધારિયે વિવિધ વેરે વચના સે વા કરસચારસે)

આરમા શતકમા તો રાષ્ટ્રભાષાના ધણા ઉદાહરણ
મળે છે .

અમ્હે યોવા રિઝ વહુપ, કાઝર એવ મળન્તિ ।

મુઢિ ગિહાલહિ ગલ્લન-અલ્લુ કહ જળ જોઢ કરન્તિ ।

(સિદ્ધહેમ ૮-૪-૩૭૬)

બ. માળ-મહારના સહનિયાપય એક પુસ્તકમા
ફુદા છે

જહિ મન પવન ન સચરદ, રવિસસિ ગાહ પવેસ ।

સહિ વઢ ચિત્ત વિસામ વેઢ, સરહે કહિમ ઉણ્સ ॥

લોઅહ ગલ્લ સમુલ્લહૃદ્ હઠ પરમત્થે પચીળ ।

કોઢિહ મજ્જેં એવઝુ જહ હોઈ ગિરજળલીળ ॥

અર્થ —જ્યા મન પવન કે રવિશશીનો પ્રવેશ નથી
ત્યા હે ચિત્ત તુ વિગ્રામ કર એવો સરહનો ઉપદેશ
છે બધા લોકોને અર્થ છે કે હું પરમાર્થી છું, પણ
નિરજનમા લીન એવો તો કરોડોમા એકાદ જ હોય છે

એ જ સમયના એક બોવાયલા મુજબબધના
અવશેષ ફુદાઓ મેં એકઠા કર્યા છે

વાહ વિછોઢવિ જાહિ તહુ હઠ તેવેઈં કો હોસુ

હિઅયદિઝ અઢ નીસરહિં જાળઝ મુજ સરોસુ ॥

મુજ મળહ મુણાલવડ જુલ્લળ ગયઝ મ ફૂરિ ।

જહ સકર સયલ્લદ ચિય તો ઇસ મિટી ચૂરિ ॥

અર્થ —જ્યા છેડીને જાય છે તેથી કઈ તને હું
ગુસ્સે થયેનો માનવાની નથી હૃદયમાથી આહી જાય
ત્યારે માનીશ કે મુજ મારી પર ગુસ્સે છે મુજ
મૃત્યુલવતીને કહે છે કે વીતી ગયેલા જીવન માટે
કટપાત ન કર

ફૂરેનું આક્રમણ થયુ ત્યારે નર્મદાની ઉનરે બધાથી
સમજાય અને દરેક પ્રદેશના વિદ્વાનો લખી શકે એવી
રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારમા હતી, અને સરકૂતની સતત

માતા, રૂં ને હોસા વડે ત્યાં કરવામા આરે તેને ગમત નામ અપાય છે

મકીલું

આમા અરિલા વડે લગીવા અપત્ર રા છંદોના નામ છે, અને કૃતજ્ઞાનસુવર્ણ, ૪, ૮૦-૪, ૩૬ નુધીમા તેમની વ્યાખ્યા આપેલી છે

ખીતે છંદોમયુ અવયુક્ત સમુદય (આ ઈસવી સમી સુત્રી, અપત્ર રાનિમામ વેલકુકદ્વાલ જનલ ઓર થી સુનિવર્તિની ઓર કોઓ ૧૯૩૬, પા ૭૨-૭૩મા સપાદિત) નિઘાંતની ખીલ વ્યાખ્યા એક જ રાજકુળ લખા બાને છે છુટક અપત્ર ગોરોડો, અપત્ર રા મદાકા-ચના ઠંદોનું અને મદાકાચના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન મૂકી અવમા આમા અ રાચના છેલ્લા ચાર રોગોમા રાજકુળ લક્ષણ આપેલ છે

સ્વપદ-ઉદમ ૮, ૪ આ પ્રમાણે છે

પત્રા ડગમઈ વરુદિમ [ઈ] સુ મગનરકે ।
રસવધુ રુને જા મગ મકરને (મગો) નેદ ॥

‘મન્યમા ધતા, છું સિયા, પદરિયા અને ખીલ સુદર ઠંદો વડે સુવ રાસાલધ લોકોને મોહાર લો છે’

આ પદીના મોહમા રસ નામ એક (૧૪મ્) ૧૧ માત્રાના છંદની વ્યાખ્યા આપવામા આવી છે, જે તબવ નુચે છે ‘આ રસા ઠંદ રાજકુળ ધમા ખાસ પ્રેરોળનો હોય આ કૃપાત્ વેમરીથર (સંજ્ઞાનમ, આમો અપાય—

મનુસર, સુત ૧૮ કોતે નાતે રાજકુળ) લખાવે છે, રાસ- છંદના માયાના નામર અભિરશ વપા નો

કવ હકીમોને આધારે એકુ જેઈ રાકારો કે રાસમા અમુક એક છંદને મન્યકુલવરના ધન્ય માં થેલ વન્ને ખીલ લગીવા અપત્ર રા છંદો પ્રેરોળવામા આવતા અને કૃત કાર્યન (કોલે કે અર્વાચીન ભા નીર આર્થ કોલીઓની છાટવાનો) અપત્ર રામા ત્યારે હોવા છતા અઠ્ઠવ રદ્ધમાન (૧૦મી સુત્રીના આર ભીનો) ન્દેશરમક અપત્ર રા રાસકની કૃપા અપિની નામ્યાને રાધાં ફરે છે તેમા (૧૨-૬) ૧૧ માત્રાનો એ રાસા છંદ કાચનુચ્યે બાધવા માટે કપરોમા લેવામા આવેા છે, બ્યારે વન્નેવન્ને અરિલા, અરિલા, અરિલય, હુમિલા, ચક્રપર્ક, હમગાવતી, ચક્રાચલુ વસ્તુ અઠ્ઠક, હોદા, પદ્મી વડે મગવિત અપત્ર રા છંદો

આર્થ છે જુ પ રા સદ્દિવમા ને રાસાઓ મગે છે તે મુખ્યત્વે બે મકીરના છે એક મકાર અપત્ર રા રાજકના સ્વરૂપને વર્ણવત રૂપે લગાવી બેકે શ્રીધરજી રામજીદે હોમકુવ પ્રમુદ્ધકશ વડે આ ધાનીના મી રામય પલ્ ખીતે પ્રમદ મકીક અમચની બાનવમા અપત્ર રા રાજકવી- મુદો પડે છે તેમા બધાલની હરિએ તેમજ માત્રાલો લખ તવ ગેયમથો (દેશકે કે માત્રીય) વાપરો હોવચી મકીક વિગિરવા રહેલી છે માત્રાચકાદુલભમ એ આ પ્રકારનો સોપદોગ પ્રતિનિધિ છે પણ વધાર પ્રમાણુવા અને, વધાર પ્રાનીન અપત્ર રા રાસો મળી આવે ત્યારે જુ પ, રા પ્રાનીન સુવમાનીના રામએના વિગમને લગવા સ્વપદી સ્વરૂપના નિલચી બાધી રાસ

૬ સ ૧૯૪૩ રજની કાર્યવાની પ્રમદ મદા સુ રામ સાહિત્યસમાના મતીઓ લખે છે ‘૬ સ ૧૯૪૩ રજનુ રાસાવ સાહિત્યસમાની નર્ધવાની એક વર્ધઓગ બદાર છે એ માટે દિલ્લીની ન્દેરે ક તા પણ અમને ગ મ અ સેસ યાય છે આજ મુધી વિદ્વાન સમામરો એક વ ખીલ કા લે મેકુ જ ના, પણ આ વખતે તો ત્ર અમીસમ બાદઓમાથી એ સમામક બાદએ જ રોમક કામ પુર કરીને આપ્યું છે ત્યાર ખીલ બે બાદઓની એ એમદાવાદ ત્યાંની વમા તમક પાને ની તમ રામકો મદવના બાગુ વીચન ફી ગયો અને આ દિવમમા તે પુર મેકવાની આપવમો વાલે રીને થાને આજ અને રીને કવગીઓ ઠતા એ મર્મ પુર ન જ મુ તે ન જ મુ રામાએ તો તેમને પુર ન આપી પોતુ તલ પુર મુ છે ત્રીલ સમામક બાદએ એમને સોપાયકુ મલ ક વલુ સ્વીતની એવી માપ રી મારી કે કોઓ મ્પા જે, છ મુ છે એની માહિતી સરખી પણ સબને આપવાને વિરેક સરખો દાખલો નહિ

આ સ્વીકુ હ પદ તો છે જ, પણ આ વાવી આજને યા છે કે મુ સાહિત્ય જાવમા મ્દ શિસ્ત જેવ નથી જવાળ મી સિર પુર લઈ પછી એ પ્રલે આવી બેદારની દર્મોવાય, ને સાહિત્યમી સામે શિસ્તના પનલા રા મ્દ ન લેવાવા નેદરે આપલા પત્રકોરો અને સાહિત્યમી આ રિયતિની સ્દમિ રૂચેશ શા માટે ન ચર્ચિત સુવત સાહિત્યસમા આટે પદર વરોધી નિયમિત વર્ષિમ્દમકેસ આત લિપોની અને પ્રસર્ય કાર્ય ફરે છે, તો એના કે મર્મમા એમને ફરી સરમ અને સુાય રોરે, આવી મ્પુ કચી ન મ્દેવી પડે, એવી પ્રવિરિયિત લખન કરવી આપણા સાહિત્યકારોની ફરજ છે

ભારતીય વિદ્યાવન વ ફી સુનિશ્રી નિનવિનયથ વધા મેદ હરિવલભ બાપાલી ન પાદિન, અઠ્ઠકુ રદ્ધમાલ ‘સન્દેસાસક’ પ્રમદ થયું છે એજ સરખા મ્પા શી મુનશીની નવલિકાઓ પ્રમદ થઈ છે

‘Glori that was Gurjar Desh’ એ પ્રથમામી શ્રી કનેયાલાલ મુનશીવ દ્વિતીયામ પ્રમદ થશે છે

ઉપરમા તા ૧૩ ૧૪ ૧૫ એમીએ બરલાડા ઠી ૧ સાહિત્યસમેલનના પ્રમુખ તરીકે શ્રી નેયાલાલ મુનશીની વગી થઈ છે

માનસહોળને આ મિનેગના ૧૪ વર્ષ પૂરા થતા હોવાથી તે સમરે એક અભિન દનમ્પ તેયરિ થશે તેનુ સપાન આ આચર એવી વધા પ્રો આનતાય તાવ કરશે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સંપાદકો
ચીમનલાલ શાહ
ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

સ્તંભ ૩ |

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૬૫

| અંક ૨-૩

[અખીલ ભારતવર્ષીય હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનો ઉદ્દેશ્યમાં જરાવલા ૩૩ મા અધિવેશનના પ્રમુખપદેથી શ્રી મુનશીજીએ આપેલું વ્યાખ્યાન]

માગતાધ્યક્ષ, સભાસીઓ અને સદસ્યહસ્થે,

આપ સૌએ મને આ સ્થાન આપી ખુશી કર્યો. હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન એ તો હિન્દનાં રાષ્ટ્રલાવા ને હિંસાનું સંમેલન છે. એનું પ્રમુખસ્થાન એ તો હિંદુઓએ અધિકાર છે. એ અધિકાર મારેની મારી જતા નથી એ હું જાણું છું. મને સારું હિન્દી જાતનું નથી. હિન્દી સાહિત્યનો મારો અભ્યાસ ઓછો થી. હિન્દી જગતના સાહિત્યવિષયક પ્રશ્નોથી હું પરિચિત નથી, શ્રેયે વર્ષે જયપુરમાં તમે મને રાષ્ટ્રભાષા પરિષદનો પ્રમુખ બનાવ્યો હતો. આ વર્ષે મને આ માન આપ્યું છે, તમે મને જે માન આપ્યું છે અને મારામાં જે શક્તિ વ્યક્ત કરી છે તેને યોગ્ય રીતે નોંધ લેવાનું મને સન્માન કરીશ, એ સિવાય હું અત્યારે બીજું કંઈ પણ આશા આપી શકું એમ નથી.

ગુજરાતે અત્યાર પહેલા આ સંમેલનને એ પ્રમુખ આપ્યા હતા. એક ગુજરાતી સમાજના ગાયકવાડ, અને બીજા જગતવંદ્ય મહાત્મા ગાંધી. પણ હું રાજ્યાધિકારી નથી, કે રાજકીય નેતા નથી. હું તો તમારા બધાની જેમ સરવતીના મંદિરમાં એક અલ્પ, પામર, મૂનરી છું. મારા જીવનની જે હું ધન્ય પળો મળ્યું છે તે મેં મારી સાહિત્યભારતીને ત્રણે સમર્પી છે. હું તો એક રંક સાહિત્યકાર છું. ધૈર્ય મને મારી કેટલીક કૃતિઓ સમગ્ર ભારતમાં રસથી વાચતી જોવાનો દલાલો આપ્યો છે એ કૃપા, આજે તમે મને જે સ્થાન આપ્યું છે તે વડે મુર્તિમતિ બને છે. એ મારે હું ધૈર્યનો જોડો પાડ માનું તેટલો ઓછો છે.

આ ૩૩મું અધિવેશન હિંદીસામગ્રી ઉદ્દેશ્યપુરમાં મળે છે. મેંવાળી પુણ્યભૂમિમાં પણ મૂકતા કેનું હૃદય ઉત્સાહિત ન બને? અહીંવાળી ભૂમિનો કણે કણ વીરકથા ઉચ્ચારે છે. ચિતોડના કાંગરે કાંગરે વીરોના આત્મઅભિમાન ને સતીઓના જોડરના સ્મરણો ફેલતામાં

છે. અહીંવાળાં શૂંગે શૂંગે અપ્રતિરથ પ્રતાપની હાકલના પડ્યા પડે છે. સદીઓની શ્રદ્ધાઓનું પાત્ર એવા કેસરીયાળા અહીંવાળાં ગિરજા છે. મધ્યકાલીન ભાગવત ધર્મના ઇષ્ટદેવ શ્રીનાથજી સકલ ભારતની વંદના આકર્ષતા અહીંવાળાં ગિરજા છે. શરવીર સીસોદિયાના ઇષ્ટદેવ એકલિંગજીનું પુણ્ય સ્મરણધામ પણ અહીંવાળું છે. હલદીઘાટ હિન્દની અડગ વીરતાની અહીંવાળી ધોધણા કરે છે. અહીંવાળા પલવાર બ્રિટિશ સલ્તનતની શુભામંગીરી આપણે વિસરી શકીએ છીએ. પલવાર મુગલ સમ્રાટને પકડાર કરનાર વીરોના સ્મરણ કરતાં આપણે માથું ઊંચું રાખી શકીએ છીએ. શ્રદ્ધાથી લલિત્વના પટપર દૃષ્ટિ નાખી ઉચ્ચારી શકીએ છીએ કે આર્યસ્વ અમર ને અન્ય છે.

આજે મારા હૃદયમાં ખિન્નતાનો સંચાર થાય છે. મહાત્મા ગાંધીજી આ સંમેલનથી અલગ થઈ ગયા છે. ઉદારમાં એ મને સંમેલનમાં લઈ આવ્યા. એમની પ્રેરણા ને સહાયથી સદગત શ્રી. પ્રેમચન્દ્ર સાંચે મેં 'હંસ' માસિક ચલાવ્યું હતું. નાગપૂરમાં ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની યોજનાને એમણે સહકારી ને તેના પ્રમુખ પણ એ બન્યા હતા. આજે આ સંમેલનનું પ્રમુખપદ તમે મને આપ્યું ત્યારે મને પ્રેરણા ને શક્તિનાં પથ પાવા એ નથી એ ઉલ્લેખ અત્યારે મને સાત્વા વિના રહેતી નથી.

મેં મહાત્માજી ને શ્રી. ટંડનજી વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર જાનથી વાંચ્યો છે. એમાં એ અડગ શ્રદ્ધાવાન પુરુષોની સ્વર્ધર્મનિષ્ઠા તરી આવે છે. ગાંધીજી માને છે કે હિન્દી અને ઉર્દૂનો સમન્વય એ શક્ય અને ઇષ્ટ બને છે. ટંડનજી માને છે કે એ શક્ય નથી, ને સંમેલન મારે ઇષ્ટ પણ નથી.

ગાંધીજી તો આદર્શોના સૂણા છે. તેને સિદ્ધ કરવા પોતાની બધી શક્તિઓ એકાગ્ર કરવામાં એ જીવનની સાર્થકતા સમજે છે. હિન્દનું રાષ્ટ્રત્વ એમને અરજત

છે, એનો પાયો હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા પર રચવા એમણે ભગીરથ તપશ્વર્ષી કરી છે એમનું મત ત્ય છે કે —

“રાષ્ટ્રભાષાએ.. નાગરી और उर्दू लिपि को स्थान दिया जाता है और जो भाषा न फारसी है न संस्कृत मयी है।”

શ્રી ટાનણએ જવાબમાં લખ્યું

“સમેલન હિન્દી કો રાષ્ટ્રભાષા માનતા હૈ। ઉર્દૂ કો વહ હિન્દી કી એક બોલી માનતા હૈ જો વિશેષ જનોમે પ્રવલિત હૈ”

અને આ ભાષાની સ્વાભાવસિદ્ધ તિપિ નાગરી જ હોઈ શકે એમ પણ એમનું મત ત્ય છે

હિન્દની રાષ્ટ્રભાષા નાગરી હિન્દી છે (નાગરીમાં લખાતી હિન્દી છે) એ આ સમેલનનો મધ્યવર્તી સિદ્ધાંત છે ને ત્રીસ વર્ષથી એ શ્વાસ ને ગ્રાણી પર એનું જીવન નિર્ભર છે

ગાંધીજી રાષ્ટ્રસૃષ્ટા છે હિન્દુ મુસ્લિમ બન્ને બે લિપિ શીખે અને હિન્દુસ્તાની વડે એકતા સાધે એવા વ્યવહાર માર્ગ દર્શાવી રહ્યા છે જના સુધી હું જોઈ શક્યો છું ત્યાં સુધી આ બે સત્તો ભિન્ન છે એનો સમન્વય સહેવ નથી પણ સ્વયમેં નિપજ શ્રેય ।

સમેલન અને ગાંધીજી બન્ને પોતપોતાના સ્વધર્મ પરસ્પર ઉદારતાથી અનુસરે તેમાં જ લાભ મને દેખાય છે ને સમેલનનું સત્ય ખરું હશે તો ગાંધીજી એ સ્વીકારશે ને એમનું સત્ય ખરું છે એમ સમેલનને સમજશે તો તે સ્વીકારતા એ શરમાય એમ નથી ગાંધીજીએ સમેલનમાંથી ત્યાગપત્ર આપ્યો છે પણ તેથી એ સમેલનને છોડી ગયા નથી “લેકિન જૈસા मैं कॉंग्रेसमें से निकला तो कॉंग्रेसकी ज्यादा सेवा करने के लिये, उसी तरह अगर मैं समेलनमें से निकला तो भी समेलनकी अर्थात् हिन्दी की ज्यादा सेवा करनेके लिये निकलूंगा।

રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્નનું નિરાકરણ સહેલ નથી એને માટે તો અખૂર થઈ ઉત્સાહ ને સામ જોઈશે સમેલન એ શક્તિઓ મેળવશે ૨ એ શક્તિઓ મેળવશે તો ગાંધીજીને ફરી જીતતાં વાર નહીં લાગે

રાષ્ટ્રભાષા વિશે મારા મત-ઓ મે ગયે વર્ષે રાષ્ટ્રભાષા પરિષદે પ્રમુખપદેથી ચૂંટાયા હતા અને હિન્દી-હિન્દુસ્તાની વિના બીજી રાષ્ટ્રભાષા શક્ય લાગતી નથી

હિન્દી-હિન્દુસ્તાની ૨૦૬ ગાંધીજીએ ૧૯૩૪ નાગપૂરમાં જ્યારે ભારતીન સાહિત્ય પરિષદની એમાં સ્થાપના કરી ત્યારે પ્રચલિત કર્યો હતો પણ એ ૨૦ નવો નથી બૂદેવ મુમ્તજીએ ૧૮૯૨ પહેલાં એ ૨૦૬નો ઉપયોગ કર્યો હતો હું એને સ્વાભાવસિદ્ધ રાષ્ટ્રભાષા માનું છું મધ્યદેશ જે ભારતનું સારકારિ હૃદય છે-તેની એ યુગોથી ચાલી આવેલી ભાષા છે નાગરી હિન્દી એ એનું સ્વાભાવિક વિકસિત સ્વરૂપ છે ઉર્દૂ એ એનું ફારસી અરબીથી શૈલીનું સ્વરૂપ છે જ્યાં સુધી ભારતમાં મધ્યદેશનું સ્થાન નહીં સમજાય

ત્યાં સુધી હિન્દીનું મહત્ત્વ મપાય એમ નથી મધ્યદેશ ભારતનું ઉત્તરભાગ છે એમાં એના સરકાર જન્મ્યા વિકસ્યા, પરિપાક પામ્યા એની મૂળભાષા તે સંસ્કૃત એનો આત્મા બહાવર્તમાં ઘડાયો સરસ્વતી, ગંગા ને જનનાર્યે એનો જીવનપ્રવાહ ઝીલ્યો શ્રીકૃષ્ણનું મધુરા એ એનું પુરાણ મધ્યમિન્દુ, જનમેજય પરિક્ષિતનું આસિદ્ધન્ત એનું પુરાણ પાટનગર સંસ્કૃત એની વાણી પાલી પણ એની જ ભાષા પર રચાયેલી સાહિત્યભાષા-પશ્ચિમ હિન્દીની એ માતામહી મ' કાળમાં (ઈ સ ૫૫૦-૧૦૦૦) કૌનાજ એનું પાટનગર રાજશેખર એનો કવિ સમ્રાટ એ કહી ગયો છે મધ્યદેશના લોકો તો બધી ભાષામાં નિષ્ણાત હોય મધ્યે મધ્યદેશ નિવસતિ સ કવિ સર્વ ભાષાનિપજ (Gujarata & its Literature, page 60 b) સંસ્કૃત એમને પ્રિય હતું પાચાપના કવિએ સર્વ શ્રેષ્ઠ હતા એમની વાણી એમની શૈલીને શોભાપે એવી હતી એમની રાજગૃથણી સુદર હતી એમની કૃતિઓ નિયમાનુસર હતી એમના ઉચ્ચાર મધુસમાં મીઠા હતા પાચાપના લોકો આર્યાવર્તન આજુરણરૂપ હતા એમની સ્ત્રીઓ અદ્ભુત હતી એમની હમ્મડમ પ્રિય હશે છે કે બધા દેશની સ્ત્રીઓ અનુકરણ કરવા જોવી હતી

‘યો માગ પરિવાનકર્મેણિ ગિરા યા સ્તિ મુદાકમે મહિર્વા કવરીત્વેયુ રચન યદ્મૂપના લીયુ ચ। દષ્ટ સુન્તરી કાન્ધકુન્જલલના લૌકૈરિહાન્વચ યન્દિષ્ણન્તે સક્લ્પ દિશુ તરસા તત્તોતુલિય લિય’

સાલગ્રામણ ૧૦-૮

આ કૌનાજ પાચાપના વર્ષ સુધી હિન્દુ પાનનગર રહ્યું ઇ સ ૮૦૦ થી ૮૫૦ સુધી પ્રતિહાર સુર્યવંશ સમ્રાટોએ એમના પર રાજ્ય કર્યું એ વરના મહાન નરેશો મિહિરબોજ, મહેન્દ્રપાલ ને મહિપાલને

વર્તના મહારામધિરાજ કહાવતા રાજશેખર ઝહી ગયો છે

નમિન મુરલમૌલિ પાકલો મેકલાના,
રણકલિત કલિત્ર કેલિસુકેરલેન્દો ।
બજનિ જિતકુલૂત કુન્તલાના કુઠાર
હઝાહતમલશ્રી શ્રીમહીપાલદેવ. ॥

તેન ચ રણુવશ મુત્તામણિનાડડયાવર્તમહારાજ
ધિરાજેન શ્રી નિર્મય નરેન્દ્ર નન્દેનેાવિકૃત સમાસદ
સર્વાન.....

(બાલભારત ૧, ૭-૮)

મેવાડ ને ગુર્જરામા (આજનું મારવાડ) તો આ
સામ્રાટોનું ઉત્પત્તિસ્થાન આપારાવળનો વંશજ હર્ષરાજ
તો સમ્રાટ મહિરભોજનો સામન્ત. તેના પુત્ર શુહિલ
ધીનએ સમ્રાટની આરા સ્વીકારી બગાવના રાજ
દેવપાવના ધોડાઓ પકડી આપ્યા

આ મધ્યદેશની સાહિત્યવિષયક ભાષા તે શારસેની
પ્રાકૃત એની દેશભાષાનું સાહિત્યવિષયક સ્વરૂપ શૌરસેની
અપભ્રંશ. પશ્ચિમ દેશની દેશભાષાનું નામ ગુર્જરી
અપભ્રંશ કહી શકાય. મેવાડી ખ્યાત ને કારમીરના
ગૂજરાની બોલી એ આ ગૂર્જરીના આજના અવશેષો
એ સમપ્રમા ઉત્તરપૂર્વ મધ્યદેશમા ને મધુરાની
આસપાસ શૌરસેની અપભ્રંશ જેવી દેશભાષા બોલાતી.
આ શૌરસેની દેશભાષાના નમૂના જડતા નથી પણ
ગુર્જરી જઝકારાન્ત ભાષા હતી. શૌરસેની જાકારાન્ત
હતી. બન્ને વચ્ચે ઝાઝો ભેદ ન હતો.

હમણા જ હું કારમીરના ગુર્જરાના લોકગીત લઈ
આવ્યો છું એ લોકો ઈ સ ૧૦૦૦મા રાજસ્થાન-
માંથી ઉત્તર તરફ ગયા એમની બોલીમા બૂના અંશો
રહ્યા છે તેનો એક નમૂનો અહીંયા ઉતારુ છું.

બય પારો પારી ઝ્યોર્ધો પૈયા
ગાલ મુળી જા રાઝો કે ।
બરી દુરલો મારી
ગાલ સગસા મેં રોકે ।

ચોંડમાની છે માર્દાવ
ચઢ મુનેની મહિને ।

ચવરોં નદિ બાદયા
સજળ મોહ કે કિને

અર્થ —ભાઈ જરા ઓઝો રહીને મારી વાત તો
સાંભળ હું હું ખી છું. એને અવાને કેટલો બધો સમય

થયો, પણ એમના કંઈ જ ખબર નથી. એ જીવતા
છે કે નહીં તે પણ હું જાણતી નથી.

દશમી સદીમા ધનપાલની ભવિષ્યકથામાથી એક
દશાન્ત લઈ.

મુહિયદિ દિયડ પાર્હિ અપિવડ પરમિક ધોડયોડ
જપિવડ

અત્યુ વિદખ્યદ વિવિદ પયારિહિ યચિવિ કરસત્રા સચારિહિ,
(મુહુદસે હૃદય માર્હી આપિયે પરમિત ધોડુ ધોડુ બોલિયે
અર્થ વધારિયે વિવિધ પેરે વચના સે વા કરસચારસે)

બારમા શતકમા તો રાષ્ટ્રભાષાના ધણા ઉદાહરણ
મળે છે :

મઠ્ઠે યોવા રિડ વહુય, કામર એવ મળન્તિ ।

મુઝિ ગિહાલહિ ગમળ-અલુ કહ જળ જોળુ કરન્તિ ।

(સિદ્ધહેમ ૮-૪-૨૭૬)

બંગાળ-મિહારના સહજિયાપંથ એક પુસ્તકમા
કુહા છે

જહિ મન પવન ન સચરદ, રવિસસિ પાહ પવેસ ।

સહિ વઠ ચિત્ત વિસામ કેર, સરહે કહિઅ હપેસ ॥

લોઅહ ગચ્ચ સમુચ્ચહહ હડ પરમત્યે વધીળ ।

કોઢિહ મજ્જેં એવકુ જહ હોહ ગિરજળલીળ ધ

અર્થ —ન્યા મન પવન કે રવિશશીનો પ્રવેશ નથી
ત્યા હે ચિત્ત તુ વિશ્રામ કર એવો સરહનો ઉપદેશ
છે. બધા લોકોને ગર્વ છે કે હું પરમાર્થી છું, પણ
નિરંજનમા લીન એવો તો કરોડોમા એકાદ જ ટોપ છે.

એ જ સમયના એક બોવાવ્યા મૂળપ્રબંધના
અવશેષ કુહાઓ મે એકા કયા છે

વાહ વિઠોઢયિ જાહિ છુહ હડ તેર્દઈ કો હોસુ

હિબયદિડ જદ નીસરહિ જાળક મુજ સરોસુ ॥

મુજ બળહ મુણાલવદ જુબ્બળ ગયડ મ ફૂરિ ।

જદ સઘર સયસઢ વિય તો ફસ મિત્રી ચૂરિ ॥

અર્થ —બાપ છોડીને ન્યા છે તેથી કંઈ તને હું
ગુએ થયેનો માનવાની નથી હદપમાથી ચાલી ન્યા
ત્યારે માનીશ કે મુજ મારી પર ગુએ છે. મુજ
મૃત્યુલવતીને કહે છે કે વીતી ગયેલા જીવન માટે
કંઈપાત ન કરે.

તુકીનું આક્રમણ થયુ ત્યારે નર્મદાની ઉત્તરે બધાથી
સમન્વય અને દરેક પ્રદેશના વિદ્વાનો લખી શકે એવી
રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારમા હતી, અને સંસ્કૃતની સતત

પ્રેરણાથી તે ભારતના આત્માના દર્શન કરવાનું વાહન બની હતી

તુકોં આવ્યા પંજબ ને દિલ્હીમા ચાલ્યા નાખ્યા અને વ્યવહાર ભાષાને જન્મ થયો, તે વખતે અપભ્રંશના મુખ્ય વિભાગોમાં પંજાબી, પશ્ચિમી, પૂર્વી (અવધી, બાધેરી ને છત્તીસગઢી), બિહારી અને રાજસ્થાની (ભોજપુરિયા, મૈથિલી, મગધી ને છેલ્લાનાગપુરી, મારવાડી, જયપુરી માળવી, મેવાડી ને ગુજરાતી સુદાય) એવા મધ્યથી સમજાય એવા સ્વરૂપ હતાં.

ધીમે ધીમે મળભાષા, કનૈયા, જુલેલી અને મીરત શાહિબખંડ અને અબાલામા બોલાતી ભાષામાંથી તુકોં અને દિલ્હીએ વચ્ચેના વ્યવહારની ભાષા ધાર્મિક દિલ્હી તુકોંનું મુખ્ય પાનગર બન્યું, અને તેની આસપાસ આ ભાષા વપરાતા લાગી પણ દિલ્હીની રાજભાષા ફારસી હતી, પ્રારંભિક દિલ્હી માત્ર પંજાબી હતી

પણ દિલ્હીએ તો પોતાની સમૃદ્ધ ભાષા વાપરતા ગયા રાજસ્થાનીએ ડિંગલ સ્વરૂપ લીધું અપભ્રંશમાંથી પિંગવનું સ્વરૂપ ઉદ્ભવ્યું રાજસ્થાન ને ગુજરાતમાં રાસાઓમાં ગુજરાતીના તત્ત્વો રજા મથુરા પ્રદેશમાં શૌરમેની અપભ્રંશનું સ્વરૂપ મળભાષારૂપે સમવાયું અને ધીમે ધીમે તે સાહિત્યનું સર્વોપરી વાહન બન્યું અવધી, ભોજપુરિયા, અને મૈથિલીમાં પણ સાહિત્ય રચાતું ગયું ગુજરાતમાં ય ૧૬મી સદી સુધી કવિ દયારામે મળભાષામાં કવિતા રચવામાં ગર્વ માન્યો હતો જ્યારે તુકોંએ દિલ્હીમાં સત્તનત સ્થાપી ભારે

૧ સમગ્ર ભારતમાં સંગ્રહ સાહિત્યને ધર્મની એકમાત્ર ભાષા સંસ્કૃત હતી

૨ નર્મદાની ઉત્તરે બ્રહ્મગૌની અને તેની દક્ષિણે વિદ્વન્મહાશયીની રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃત હતી

૩ નર્મદાની ઉત્તરે તે મથુરાસુધી ગૌહરી, ઉત્તરમાં તે બનારસ સુધી શૌરમેની, પડી અવધી ને બિહારી દેશભાષાઓ પ્રવતતી પૂર્વબિહારમાં ને ઓરિસ્સામાં એ ભાષા બંગાળીમાં ધીમે ધીમે બળી જતી

૪ તુર્કી સત્તનતને લીધે દિલ્હી પ્રદેશ, પૂર્વપંજાબ ને પશ્ચિમ સયુક્તપ્રાંતમાં ફારસી બોલતા તુકોં ને દિલ્હીએ વચ્ચે વ્યવહારની નવી ભાષા પ્રગળી

૫ સત્તનતના પ્રદેશની બહાર સંસ્કૃત અને મળ ભાષાની પ્રેરણાથી સાહિત્યની ભાષા વિકસવા લાગી

અને વ્યવહારની ભાષા પણ હતી તેવી એક જ રહી આમ દિલ્હી એક રાષ્ટ્રભાષા હતી એ નવી વસ્તુ છે એ બ્રમણ છે

કઈક અંશે પ્રાક્ષેપનો ગુહ્યો વેહારીને તમારી સમક્ષ જાણીથી વીરમી સદીના સાહિત્યના ફકરા હું રજૂ કરવા માગુ છું એ ફકરાઓ સિદ્ધ કરી આપશે કે ભારતમાં જેમ સંસ્કૃત શિષ્ટોની રાષ્ટ્રભાષા હતી તેમ બીજી પણ એક સામાન્ય જનતાની રાષ્ટ્રભાષા હતી જે બધા સમજતા અને જેના જુદા જુદા સ્વરૂપોમાં તે પ્રતિબિમ્બિત થતી

આદ્ય

નનદમય તુતિષર મન પ્રમવાનનહૃદ્યમાનલૈ
સિલ્પિરી દીપવાસરિન્દલ વિલસતવનન્દનમુલત
નલિન્દ કમ્બુલન, મુદુમૃગાલુલન પનસારયામુલન
તલિલ્લૈયેન ને સલિલવર્તનચન્દન ચાર ચર્ચલન

(૧૧૦૦ વીન્નવલ્લ નામના પૂર્વ આલુક્ય સમ્રાટના રાજકવિનું તેણુ કાવ્ય)

રાજસ્થાન

ભાદ્રવિ ભરીયા સર પિખેવિ સકરુણુ રોઅર્ધ એજલદેવિ
એમ્હી મર્ધ નિરધાર કિમ અવેપિસિ કસણુશાર
(વિજયચન્દ્ર સુગિભેનિનાથ અધ્યક્ષભાદિક
સ ૧૨૬૬)

ગિની

વહ ભાવે તવ સાદી હોય ।

ઉસ વિન દુજી ઔર ન કોય ।

મીઠે લાગ વાકે ચોલ ।

હે સલ્હિ સાજન ! ના સલ્હિ ઢોલ

મીર જુસુફોની પહેલી સ ૧૩૪૦

સયુક્તપ્રાંત

સસ્ત્રતહી પઢિત કહેં મહુત કરેં બમિમાન
માપા જની તરક ચરેં તે નર મૂઢ બજાન
સસ્ત્રિત સસારમેં પઢિત કરેં મસાન
માપા મત્તિ દઢાવહી ન્યારા પદ નિરવાન
સસ્ત્રિત હૈં કૃપજલ માપા મહતા નીર
માપા સદગુરુ મહિત હૈં, સતમન મહિર મૈમીર
મ્મીરે સ ૧૩૮૮

રાજસ્થાન

મુસ સિરકમલ મેં છપય લગમહ તુ ગયગમગમિ
માગ વ લગમહ

जा अवर पुढतलि तरणि रमइ, ता कमधजवन्ध
न धगढ नमइ
वरि सटवानल तण जाल शमइ, पुणमेच्छ न
आपू चास किमइ

२७७५-१७६ स १४००

शुभरात

देह राखवा कयुं उपाय। कोइ दुष्ट मुझ सरखु ? राय ।
श्रात धका भि नवि हिंदाय, विषम वाट, तउ
धूलि मराय,

हु खातुर अति थाका चरण, घणू इ बाहु नावि मरण
अवि अघाह लोचन, धुलि रिदि न चली मन,
पीडि पिपामा, कौलू वारि, डली डली पडू रा तिणि
ठारि ॥

काइभरी, लायधु स १४२६

विश्वयनभर

अठजनि कावे भूमिसूर अम्बरचुम्भि सिर सरज्जरि
पटलमू हुमु हुम्सुड अमह तरह मृदह निस्वन-

स्पुदनाउरूल परिकुल कलापि जालमुन
घटक वरकरेणु करचम्पित जालमुनीतशैलमुन ॥

(विश्वयनभरना २७७६ विषय-१-सानिपेदन १५०० भा)

आयधु तैरुधु काव्य)

नाचइ गोपीय धृद, बाइ मधुर मृदग
मोइइ अंगसुरा, सारग धी बाइल महुयरि हे

कुलवरी महुवर हे

नतपि ३१३ स १४३८ अगभ

शुभरात

जिहा पूजीइ शालिग्राम, जिहा जपीइ हरिउ नाम ।

जिणि देसि कीजई जाग, जिहां विप्रनदीजइ त्याग ।

जिहा तुलसी पीपल पूजीइ, वेद पुषण धर्म वृक्षीइ ।

जिणि देसि सहू तीरप जाइ, स्मृति पुराण माहीइ

गई ।

माधवि भ्येच्छ आगिया रहि ॥

पद्यनामृत शब्दशे ३५५ स १५१२

मिथि ११

सरि कि पुणलि अनुभव होय ।

सेहोपिरित अनुराग बखनिए विल विल नूतन होय ।

जम अवधि हम रूप निहरला नयन न विरपित भेल ।

सेहो मधुबोल धननहि सुनल श्रुतिपथ परस न भेल ॥

विद्यापति स १४३०

शुभरात

हार ते मार मू डर बरि सहरि गृहार अन्नगार

चित हरइ नवि चन्दन, चन्द नहि मनोहार

वसन्तविनास १५५१ सदी

शुभरात

जो तुम सोडो पिया में नही तोडु ।

तेरी तोडी प्रीत कृष्ण कोन सग जोडु ? ॥

तुम भये तद्वर में भइ पछीया ।

तुम भये सरोवर में तेरी मछीया ॥

भीराभाई, १६५१ सदी

अभाष

बधू तुमि से आमार प्रान

देह मन आदि तोहारे सपछि कुलशील जाति मान

अखिरे नाय, तुमि हे कलिया योगीरआराधन

गोप गोपालिनी हाम अतिदीना, ना जानि भजनपूजन

पीरिती सागरे, दालि तनुमन, दियाछि तोमार पाय

अदीदास १६५१ सदी

काट

कहितु कालिज माहा घह राखु हृष्य मसारि

मूसमि मूकी माधवा पगलु रखे पधारि

आपिस माधवउ आखि माहा आणि कालज देशि

पगि लागू छाउ पीठ सुख मम जाइसि परदेशि

गजुपति भाधवान ६ काभ ६ दुःख-१६५६ ३५५

शुभरात

ने दींति तनमन हसे नयनां धरे सनेह

ते माणस नवि मूखिये प्राज तजे जो देह

नयनसुंदर स १५३०

भा २५५

पथि एक सन्देशडो, डोलाने समजाय

जो तु डोला नाचियो, श्रावण पेहली तीज

सेहरा चनेदी बीजली, मुष मेरेसी बीज

जिण दिस तू सावन बसे, तिण दिस माहि सलाम ।

जवयी हम तुम बीछडे, तवयी नींद हराम ॥

उद्यवानकृत भाभेला, मोपार्थ स १५६१

शुभरात

भोइभाधा व्यापे नहि जेने दह वैराग्य जेना

भनभा २,

सामनाम सु ताणी ३ लागी सकी तीरथ तेना

तनभा २

वज्रोनी ने कपटिन छे, काम कोथ निवासी २,

ભણે નરસેયો તેનું દર્શન કરતા કુળ ધકાતેર
તાર્યા રે
નરસિંહ મહેતો ૧૬મી સદી

સયુક્તપ્રાત

તન ચિત્તજર, મન રાજા સીન્દા ।
દિય સિંધલ વૃષિ પદમિનિ ચીન્દા ।
ગુરુ સૂઆ જેઈ પન્થ દિરાવા ।
ચિત્તુ ગુરુ જગતકો મિરગુન પાવા ॥

પદ્માવત ખનિક મુદ્રમદ ભાષણી સ ૧૫૬૭

અર્પ

તૂં દયાલુ દીન હૌં, તૂં દાનિ હૌં મિલારી ।
હૌં પ્રસિદ્ધ પાતકી તૂં, પાપ પુજ-હારી ॥
નાથ તૂં અનાથ કો અનાથ કૌન મોસો ?
મો સમાન આરતા નહીં આરનિહર તોસોં ॥ •
ચદ્મ તૂં હો જીવ દુહી ઢાકૂર હૌં ચેરો
વાત માત ગુરુ સજ્જા તૂં સકનિધિ દિત મેરો ॥
તોહિ મોહિ નાતે અનેક માનિયે જો માવે ।
ખૌં ત્યોં દુલ્હી કપાલુ, ચરન સદન પાવે ॥

૧ દુબસીદાસ સ ૧૭૭૭

મજ

હમારે પ્રભુ અઘગુન કિત ના ધરો
સમ દરસી હૈ નામ તિહારો વાહે તો પારકરો ॥
હક નવિયા હક નાર વહાવત મૈલોહિ નીર અરો ।
જવ શોક મિલિ એકચરન અયે મુરસરિ નામપરો
સૂરદાસજી ૧૬મી સદી

દિલ્લી

જાલો જલ હૈ જગતમે, જગત સરાહૈ જાહિ
તાકો જનમ સપલ હૈ, કહત અકવ્વર સાહિ •
પીમલ જો મજલિસ મે, તામસેન તો રાગ ।
હસિચક, રમિચક, લોલિચક ગમક બીરબલ સાથ ॥
સદનશાહ અકબર સ ૧૬૦૬

પળખ

હરિ વિનુ સેરા કોન સહાર્દ ।
બાકી માત્ર પિતા મુત બનિતા કો જાહુકો ખાદ ॥
ધન ઘરતી અઠ સમ્પતિ સગરો જો માન્યો અપનાઈ ।
તન છૂટ કડુ સગ ન ચાલે કહા તાહિ સ્પટાઈ ॥
સુર નાનક ૧૬૦૫

સયુક્તપ્રાત

વેદરાને વિદિત પુરાન રાલે રાલે સારયુત ।
રામનામ રાલ્યો અતિ રસના મુષરમે ॥

દિનુનકી રોટી, રોટી રાલી હૈ સિપાહનકી ।
કોંધમે જનેઝ રાલ્યો માલ રાલી ગરમે ॥

ભૂપણ કવિ. ૧૬૧૫

પળખ

પાની પરમ પુરુષ પગ લાગો
સોવત કહા મોહ નિદ્રા મેં કઝહું સૂચિત હૈ જાગો ।
ઔરન કહેં ઉપદેશત હૈં પર તોહિ પ્રવોધ ન લાગો ।
સિંચત કહા પરે વિપયન કહેં કવહુ વિપયરસ ત્વાગો ।
કેચલ કર્મ મર્મસે ચીન્દક ધર્મ કર્મ અનુરાગો ॥

૧૪૫૬

મહારાષ્ટ્ર

પવિત્ર ત કૂલ પાવન તો દેશ ।
જેયેં હરિચે દાસ જન્મ વેતો ॥
કર્મ ધર્મ ત્યાવેં જાલા નારાયણ
ત્યાવેનિ પાવન તિન્હી લોક ॥

દુકારામ ૧૭મી સદી

પળખ

તમી ગીત મગલ પતથિકે સુનાજેં ।
તુમન કઝ સિમર દુલ સલગે મિટાઝ ॥
યહિ આસ પૂરણ કરહુ તુમ હમારી ।
મિટે કથ ગઝમન છૂટ સ્વેદ ભારી ॥
ફતહ સતિ ગુરવી સવન સિર્વેં ઘુલાજેં ।
સવન કઝ શવદ વાહિ વાહે દઝાજેં ॥

સુર ગોવિન્દસિંહ ૧૮મી સદી

કથાંટક

અન્નદાનવન્નુ માઝ દિહ્વ હોલ્લિય
હોન્નુ હણ ગાલિસિ કુચિહુવનો હોતય ।
કનિકોયન્નુ મારિકોવુબ હોલ્લિય ।
હોળિન ઘળકે સોલુવને હોલ્લિય

વિજયદાસ કાનડીપદ ૧૮મી સદી

અર્થ 'જે અન્નદાન કરતો નથી, જે ધન જ રળી
રળિને એનો સર્થ્ય કયાં કરે છે, જે પોતાની દીકરીને
વેગે છે, જે સ્ત્રીને બેઠુનિ બોલિત થાય છે તે અગ્રય છે'

ગુજરાત

મગધમદિર ખોલો દયામધ, મગધમદિર ખોલો,
છવનવન અતિ વેગે વગાચુ દારા ભોલો
શિશુ ભોલો
તિમિર મધુ ને બ્યોતિ પ્રમરયો શિશુને ઉરમા
લ્યો ભ્યો,
નામમધુર તમ રતયો નિરતર શિશુસહ પ્રેમે
ગોતો
નરસિંહરાવ

યુક્તપ્રાત

સવ દેવનેકે દેવ પ્રમુ સવ જગકે આધાર ।
દદ રાહો મોહિ ધર્મમેં, બિનઘોં બારબાર ।
ચન્દા સૂરજ હુમ રચે, રચે સકલ સસાર ।
દદ રાહો મોહિ સત્યમેં બિનઘોં બારબાર ॥
ષટપદ પ્રમુ હુમ એક અજ અવિનાશી અવિકાર ।
અમયદાન મોહિ દીજીયે બિનઘોં વારવાર

માધવિવાજી.

અમા

હુમિ વન્ધુ હુમિ નાય, નિશ્ચિદિન હુમિ આમાર ।
હુમિ સુલ હુમિ શાતિ, હુમિ હે અમૃતપાચાર ।
હુમિ હો આનન્દ લોક, જુઢાઓ પ્રાણ નાશો શોક
તાપ હરન તોમાર ચરન, અસીમ શરન દીનજનાર
રવીન્દ્રનાથ.

ગુજરાત

એકે જવાળા જલે તુજ નેનનમા,
રસજ્યોતિ નિહાળી નમુ હું નમુ.
એકે વીજ જગે નલ મઝામા,
રસજ્યોતિ નિહાળી નમુ હું નમુ.
નાનાલાલ.

આપ્ર

વિપુલ નિદશન્દ ગમિતવેલ, વિજનસીમ
મૌન મુદ્રાક્ષિત ચિન્તનગુર તારંકાદ્વયિ
તારાપય મુદ ઘરપિ ઓ મનસ્વિ ।
સાંધિ વેદિ યોગમેદિ ?

(કે. અન્તરાજી શમી. અર્વાચીન તેયુગકાવ્ય)

અર્થ:-વિપુલ નિદશન્દ વિજન પ્રદેશમા એસીને
માનમુદ્રાક્ષિત ને ચિન્તાયુક્ત નયનોથી તારાની તરફ
મીઠ માઠી હે મિત્ર, તુ ક્યા યોગની સાધના કરે છે ?
આસામ

શત નિરાશારે મરા દ્વયપદ
આશાર પ્રતિમા
પ્રિયાચાર મોર
અકાલન કાઢિ નિલા દયામય
કરિલા યે મોક
છલના પોર

(આસામીગીત ગ્રીષ્મલાવિની દેવી).

અર્થ:-હે ઈશ્વર. તેં અકાલે સેંકડો નિરાશામાં
આસા જેવી મારી હલ્ય પ્રતિમા ચારને છીનવી લઈને
મને દગો દીધો છે.

કેરલ

ગૌતવકુ માતાવાય મૂપ્રિયે દદ મિત્ર
મતિરિયોઃ કર્મયોગીયે પ્રસાધિક્કુ
દિમદિન્દયાચલ મધ્યદેશ તે કાળૂ
શમમે શીલિ છેલુ મિત્તરમ્ સિંહનિને
મગયારોલ્લુકુન નાદિલે શરિકિવ
યમલમ કન્યકુમ કલ્પયાદપવમુહરાય
નમસ્તે ગતતર્થ । નમસ્તે દુરુધવસ્ત
નમસ્તે સુમહાત્મમ્ । નમસ્તે જગદગુરો
(કવિવર વલ્લાથેશ).

અર્થ:-ગીતાની આત્મભૂમિ જ આવા કર્મયોગીને
જન્મ આપી શકે છે. દિમગિરીને વિંધ્યાચલના મધ્ય-
દેશમા જ આવા શમને શીલવાન સિંહ દેખા દે છે.
ગંગાનદીની ભૂમિમા જ આવા ઝલકદાર કલપાદ હોઈ
શકે. નમસ્તે ગતતર્થ, નમસ્તે દુરુધર્થ નમસ્તે સુમહાત્મન
નમસ્તે જગદગુરો.

ઉત્કલ

ધન્ય કાજોરીતો તીર
નીતિહપરિચિત્ર
દેલિ કેઈ મૂઢ માનસ
ન હુઅર પવિત્ર

ગોપવન્ધુદાસ.

આ દૃષ્ટાંતો પદરમા સૈકાના સાહિત્યમાથી લીધા છે.
એના રચનારા હિન્દુ છે, મુસ્લિમ છે, શીખો છે એ
બધા સહેવાઈથી સમજાય એવા છે. એની ભાષા ને
સાહિત્યવિષયક મોલિકતરવો એક જ છે. તેરમી સદી
પહેલા એ લક્ષણ અપભ્રંશમા હતા, પછી વજ્રભાષામાં
હતા, આજે હિન્દીમા છે. આમ આપણા કિત્ત કિત્ત
ભાષા ને સાહિત્યતરવોનું લઘુત્તમ કાઠીએ તો તે હિન્દી
જ નીકળે છે.

સંક્ષેપમા—

૧ પ્રાચીન કાળમા, કૃષ્ણા નદીને ઉત્તરે, ભારતમા
એકે જ ભાષાના જુદાં જુદાં સ્વરૂપ વપરાતા,
અને આ સ્વરૂપોમા મધ્યદેશની ભાષા બધાથી
અપૂર્વ હતી

૨ ઇન્ડિયાસકાલની શરૂઆતથી એટલે ઈ.સ.
પૂર્વે ૭૦૦ પહેલાંથી મધ્યદેશ ભારતીય, રાજકીય,
સામાજિક, અને સાંસ્કારિક જીવનમાં પ્રધાનભાગ
રહ્યું છે.

૩ મધ્યદેશની પહેલી દેશભાષા સંસ્કૃત બની અને ત્યારથી મધ્યદેશની ભાષા સંસ્કૃત સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે.

૪ સંસ્કૃત ઈ. સ. ૧૩૦૦ સુધી સમસ્ત ભારતમાં રાજસભા ને સંસ્કાર કેન્દ્રોની ભાષા રહી, અને પછી બસો વર્ષ સુધી દક્ષિણમાં સંસ્કારની ભાષા રહી.

૫ ઈ. સ. ૧૦૦૦થી ૧૩૦૦માં કૃષ્ણા નદીની ઉત્તરે અપભ્રંશ એ જનતાની રાષ્ટ્રભાષા હતી ને તેમાં સાહિત્ય રચાતું. પછી છેક ૧૮૫૦ સુધી વ્રજભાષા ઉત્તરભારતમાં સાહિત્યની શ્રેષ્ઠભાષા સ્વીકારાતી અને બિહારી, અવધી, હિન્દી, પંજાબી, રાજસ્થાની, ગુજરાતી, પાલી ને મરાઠી એનાં સહેલાઈથી સમજાતી એવાં સ્વરૂપો હતાં.

૬ જે ભાષાની સાંસ્કારિક પ્રેરણા સમસ્ત દેશમાં મોટામાં મોટું સ્વાભાવિક એકતાનું બળ આપતી હોય તેને જો રાષ્ટ્રભાષા કહીએ તો સંસ્કૃત આજે આપણી રાષ્ટ્રભાષા છે.

૭ ૧૯૩૧ની વસ્તી ખ્યાનમાં લઈએ તો ૩૪,૯૮,૮૮૦૦૦ મતુઓ હિન્દ અને બમીમાં હિન્દી ને બમી ભાષા વાપરતાં. તેમાંનાં ૨૫,૭૭,૧૨૦૦૦ સંસ્કૃત કુળની ભાષા વાપરતાં; ૪,૬૭,૧૮૦૦૦ સંસ્કૃત-પ્રધાન દ્રાવિડી ભાષા વાપરતાં. એ જ વર્ષની ગણતરી લેતાં એકસો ભારતવાસીઓમાં

(અ) ૬૬ ટકા ભારતીય ભાષા બોલે છે.

(આ) ૩૫ ટકાની માતૃભાષા હિન્દી હિન્દુસ્થાની છે.

(ઇ) ૩૪ ટકા હિન્દી હિન્દુસ્થાની જોડે સંબંધ ભાષા બોલે છે.

(ઈ) ૧૩ ટકા સંસ્કૃતપ્રધાન ભાષા બોલે છે.

(ઉ) ૬ ટકા સંસ્કૃતપ્રચુર ભાષા બોલે છે.

(જી) ૩૩ ટકાની ભાષા દેવનાગરીમાં લખાય છે.

(ઝી) ૨૭ ટકાની ભાષા દેવનાગરીના કાઈ સ્વરૂપમાં લખાય છે.

(એ) ૨૦ ટકાની ભાષા દ્રાવિડી લિપિમાં લખાય છે.

૮ આ સંખ્યાઓની હકીકત જોતાં મધ્યદેશની જે ભાષા સંસ્કૃતપ્રધાન હોય એ જ રાષ્ટ્રભાષા યદ્ય શકે છે.

૯ હિન્દની પુરાણી રાષ્ટ્રભાષાઓની અખંડ પેઢીમાં હિન્દી બીજી આવી છે. એની શબ્દસમૃદ્ધિ ૮૮ ટકા

બોલનારાઓને બોલેલો અંશે પરિચિત છે. એ બોલનારા અને સહેલાઈથી બોલી શકનારાઓ ૬ ટકા છે. પરિણામે હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવી નવું એવો રાષ્ટ્રભાષા છે જ.

આ બધાં બળપૂર્ણતાં દૃષ્ટાંત પરથી શું નીકળે છે ઈ. સ. ૧૦૦૦થી તે અગ્રિજ આ દેશમાં આવ્યાં સુધી એક રાષ્ટ્રભાષા હતી જેનાં ગુદાં ગુદાં સ્વરૂપો નર્મદાને ઉત્તર તીરે સાહિત્યમાં વપરાતાં અં સામાન્ય જનતાને મુગ્ધ મર્ધ પડતાં.

સોળમી સદીમાં દખ્ખણમાં ફારસી લિપિમાં ઉત્તરથી આવેલા મુસ્લિમ કવિઓએ સાહિત્ય રચવા માંડ્યું. એમનું મૂળ તો ઉત્તરની હિન્દીમાં હતું, માત્ર એમાં વ્રજભાષાની સમૃદ્ધિ નહોતી. ઉત્તરભારતના મુસ્લિમોની ભાષા શીમાલી ઉર્દૂ કહેવાઈ; દક્ષિણના મુસ્લિમોની ભાષા દખ્ખણી કહેવાઈ. આમ હિન્દીનું હિન્દુસ્તાની સ્વરૂપ શરૂ થયું. અને વધી ઈ. સ. ૧૭૨૩ની આસપાસ દિલ્હી આવીને વરષો ત્યારે તેણે ઉર્દૂ કવિતા ને હસ્તીમાં આણી. હિન્દીભાષાની ઉર્દૂશૈલી મનાતી થઈ, એને બનવી ઓર યાવની નામ પણ અપાતું થયું. એ હિન્દુસ્તાની પણ કહેવાઈ અને પછી વ્રજભાષા ને હિન્દુસ્તાનીનું મિશ્રણ પણ શરૂ થયું આ દિલ્હીસલ્તનતની ભાષા ગણાવા લાગી. જો રાજ્યાશ્રયની જરૂર હતી તે હિન્દુઓ પણ એ શીખવા લાગ્યા.

દિલ્હી પ્રદેશમાં આ વ્યવહારની ભાષા ખડી બોલી કહેવાઈ. વ્રજભાષા, અવધી વગેરે પડી બોલીઓ થઈ મર્ધ હતી. ખડી બોલીઓ છોડી અદ્વારમી સદીના અંતમાં મુનશી સદાસુખ, લલ્લુ લાલજી, અને સદલ મિશ્રે ખડી બોલીને સમૃદ્ધ કરવા માંડી. દખ્ખણથી હિન્દુસ્તાની ભાષા ઉત્તરમાં આવી ત્યાં સુધી મુસ્લિમ કવિઓ વ્રજભાષા અથવા હિન્દીમાં લખતા. અને તે જ વ્યવહારની ભાષા હતી. જ્યારે મુનશી સદાસુખ અને લલ્લુ લાલજીએ ખડી બોલીને સમૃદ્ધ કરવા માંડી ત્યારે તેમણે સંસ્કૃતની મદદ લેવા માંડી. ઉર્દૂ-માત્ર દખ્ખણના મુસ્લિમ કવિઓની શૈલી હતી. પણ જો રાષ્ટ્રભાષા કહીએ તે તો નહોતી ઉર્દૂ, નહોતી હિન્દુસ્તાની. એ તો વ્રજભાષા, રાજસ્થાની, અવધી ને બિહારીના ગાંગમાં વિદરતી બૂટી રાષ્ટ્રભાષા હતી. એ લોકની ભાષા હતી, એ સાહિત્યની ભાષા

હતી. એ સાહિત્યની ભાષા હતી, એ સંસ્કારની ભાષા હતી. એને લીધે પ્રાન્તે પ્રાન્તમાં સંસ્કારવિનિમય થતો, અને એને અમરત્વદામિની સંસ્કૃત પેઢીએ પેઢીએ નવું જીવન આપે જતી.

આ ઐતિહાસિક ઘટના બૂલબી ન જોઈએ. ઉર્દૂ એ મુસ્લિમોએ સેવેલી હિન્દીની એક શૈલી હતી. હિન્દુસ્તાની એ દિલ્લી પ્રદેશની આસપાસની બળરૂ ખેલી હતી. હિન્દી એ તો શૌરસેની અપભ્રંશની દોહિત્રી. એ તો મળની પુત્રી, ઉત્તરભારતની ભાષા સાથે એકરૂપતા એણે સાધેલી. સંસ્કૃતે સદાએ એને સમૃદ્ધ બનાવેલી. એ તો જેમ કનૌજ કાલમાં અપભ્રંશ હતી તેવી ઉત્તરભારતની રાષ્ટ્રભાષા હતી.

હિન્દી રાષ્ટ્રભાષા આજે આખું ભારત સ્વીકારી રહ્યું છે તેનું કારણ કાર્ખની આજ્ઞા નથી. એ ભાષા જ રાષ્ટ્રભાષા થવા ઐતિહાસિક કારણોથી નિર્મોહ છે.

૧ એનું બળરૂ સ્વરૂપ હિન્દુસ્થાની સમસ્ત ભારતમાં સમજાય એમ છે. એ સ્વરૂપમાં એ પ્રાન્તે પ્રાન્તે જુદું સ્વરૂપ લે છે. અને એ વ્યવહાર ભાષાનું મૂળ અસલી અપભ્રંશમાં છે. એનું ઘડતર દિલ્લી પ્રદેશમાં થયું હોવાથી હિન્દુ-મુસ્લિમ વ્યવહારનું પણ એ વાહન છે.

૨ સંસ્કૃત શૌરસેની પ્રાકૃત, શૌરસેની અપભ્રંશ અને મળભાષામાંથી એ ઉત્તરોત્તર બિતરી આવી છે, એટલે એના પૂર્વજના અધિકારથી એ રાષ્ટ્રભાષા છે.

૩ ઉત્તરભારતની બધી ભાષાઓમાં રહેલી એકતાનતા જેમ ૧૮૦૦ પૂર્વે મળભાષામાં પ્રતિબિંબિત હતી તેમ આજે એનામાં પ્રતિબિંબિત છે.

૪ એનામાં નૈસર્ગિક લક્ષણો છે. એનામાં સંસ્કૃતની સમૃદ્ધિ હોવાથી હિન્દી સંસ્કૃતપ્રધાન ને સંસ્કૃતપ્રચુર ભાષાઓનું એ મિલનસ્થાન થઈ શકે એમ છે. દ્રાવિડીભાષા બોલનારાઓ એને સહેલાઈથી સ્વીકારી શકે એમ છે.

૫ નાગરી લિપિ હિન્દમાં સૌ માણસે ૬૦ માણસોને પરિચિત છે, એટલે એને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે અપનાવતાં ઝાઝામાં ઝાઝા પ્રયત્નની જરૂર પડે છે.

હું એક સામાન્ય અનુભવ કહું છું. મારો છે તેથી એ અસાધારણ છે એમ નથી. મને ગુજરાતી

ને સંસ્કૃત આવડે છે. નાનકાના સાહેબમાં હું ગયો ત્યારે હું પંજાબી સમજી શક્યો હતો. મદ્રાસમાં તેલુગુ ને મલાયલમ વ્યાખ્યાનો હું સમજી શક્યો હતો. બંગાળી ને બર્મિયા પણ થોડીઘણી સમજાય છે. અરબીચાહી ઉર્દૂ બોલતાં સાંભળું છું ત્યારે પણ અર્થ સમજાય છે. પુરુષ ને તામીલ સિવાય આજનું સમૃદ્ધ ગુજરાતી જાણનાર હિન્દી બધી ભાષા સમજી શકે એમ છે.

ખીજ દૃષ્ટિએ હિન્દી રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હું સહેલાઈથી બોલી શકું છું. હું હિન્દી શીખ્યો નથી, છતાં સરળતાથી વાંચી શકું છું. હું મારી ગુજરાતીને આધારે હિન્દી બોલ્યો જાઉં છું. અને શ્રીનગરથી મદ્રાસ સુધી હું રાજકીય, સામાજિક, કે ધાર્મિક વિષયપર મારી ભાંગેલી હિન્દી બોલ્યો છું, અને બધાને મારો અર્થ સ્પષ્ટ કરી શક્યો છું. 'મેં' મુસ્લિમો જોડે પણ એ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે અને તે નથી સમજ્યા એમ નથી. આનું કારણ શું? આનું કારણ એક જ છે કે હિન્દી ભારતીય ભાષાનાં સમાનતત્વોની બની છે. અને ખાસ શીખ્યા વિના પણ ભાંગીપૂરી હિન્દીદ્વારા બધી ભાષાના બોલનારાઓની જોડે વાત થઈ શકે છે. આથી જ એ રાષ્ટ્રભાષા છે.

સંસ્કૃતમય હિન્દી કૃત્રિમ છે, હિન્દુઓએ બનાવી છે, એમાં સાંપ્રદાયિક હેતુ છે, એ સત્યથી વેગળું છે. ૧૮૨૫માં ગુજરાત છેક આખું હતું. એને વિકાસ થવા માંડ્યો અને સ્વાભાવિક રીતે એમાં સંસ્કૃતની સમૃદ્ધિ આવવા લાગી. ૧૮૫૨માં હિન્દુઓ ને પારસીઓ એક જ ગુજરાતી લખતા. બંનેએ એનો વિકાસ સાધવા માંડ્યો. પારસીઓને સંસ્કૃત સુગમ નહોતું. એમણે અંગ્રેજીની મદદથી ગુજરાતીમાં વિકાસ સાધ્યો. હિન્દુઓ સ્વાભાવિક રીતે સંસ્કૃતની ટ્રેરણા પામ્યા. આજે અંગ્રેજીમિશ્રિત ગુજરાતી એક dialect છે. ગુજરાતી સમૃદ્ધ, સુંદર, શક્તિશાળી બની છે.

રામગોહનરાયે બંગાળી ગદ્યનો પાયો નાંખ્યો. એની અભિવૃદ્ધિ થઈ. બંગાળ ને રવીન્દ્રે એને અપૂર્વ સાહિત્યે મંદી-સંસ્કૃતની સમૃદ્ધિથી.

મરાઠી લો, કન્નડ લો, તેલુગુ લો, મલાયલમ લો, અરે તામીલ પણ લો. સંસ્કૃતની શક્તિ વિના એમાં સમૃદ્ધિ કે સારસ્ત્ર આવ્યું નથી. આમાં નવાઈ નથી.

હું વિકાસ પામું તો તે ભારતમાં રહેલી હોય તે ઉર્દૂનું શું ? આ પ્રશ્ન ભાષાવિજ્ઞાનનો નથી, સાહિત્યનો શક્તિઓ ને પ્રતાપે જ. તેમ ભારતીય ભાષા વિકાસ પામે તો તે સંસ્કૃતની મદદથી જ બનીને એને માર્ગ નથી.

હિન્દી સંસ્કૃત વિના સમૃદ્ધ ન થાય. સંસ્કૃતની પ્રેરણા વિના એ સરસતાનું વાહન ન બની શકે. સંસ્કૃત એની જનેતા છે. એ જનેતાથી હું શરૂઆતો નથી. એ મારી માની પ્રેરણા હું લઉં છું તેથી હું કાઈની મારી માગતો નથી-માગવાનો નથી.

ભારત એ જોજોતો નિર્જીવ સમૃદ્ધ નથી. એ ટોર પૂરવાની પાંજરાપોળ નથી. એ તો મહાસમર્થ, જીવંતી જ્યોત, પ્રચંડ વ્યક્તિ છે. એનો જૂવિસ્તાર માત્ર સ્પષ્ટદેહ છે. એનાં સ્ત્રીપુરુષો તો એનાં અંગો છે. એનો જીવ તો એના સંસ્કાર છે. એનો શ્વાસ ને પ્રાણ તો એના સંસ્કારના મૂળમાં રહેલી ભાવના છે. એ જીવે છે એ ભાવનાઓ વડે. એ શક્તિ વાંછે છે એ ભાવનાઓ સિદ્ધ કરવા. એ સ્વાતંત્ર્ય માટે તપશ્ચર્યા કરે છે એ ભાવનાઓને જગતમાં વિસ્તારવા. એનાં ભાષા ને સાહિત્ય, એના શબ્દો ને સંગીત એ ભાવનાઓને પોષ્યાં છે. તેમ જ એ ભાષા ને સાહિત્ય વડે જ એ ભાવનાઓનું પુનઃસર્જન થાય છે. ભાષા ને સાહિત્ય એ તો સંસ્કાર ને ભાવનાનાં મૂળ સ્વરૂપ છે. અને એ બંધાંની પ્રેરણા એ સંસ્કૃત છે. સંસ્કૃતની શક્તિ વિના ભાષા ને સાહિત્ય પરાયાં છે; વિચાર ને આચાર ને સંસ્કારમાં આપણાપણું નથી.

જો ભારતને જીવંત હોય, જો ભારતને સાહિત્ય ને સંસ્કાર વિકસાવવાં હોય તો સંસ્કૃતને એ છોડી શકે એમ નથી. સંસ્કૃત વડે તો આર્થસ્વ સજીવ રહે છે. એના વડે તો યુગેયુગે આપણને નવવેતન મળ્યું છે. એની સમૃદ્ધિ વડે આપણે જગતના સંસ્કારસમારંભનું અધ્યયન બોગવીએ છીએ. હિન્દી સંસ્કૃતમય થાય એમાં હું હોય જોતો નથી. હિન્દી સંસ્કૃતમય ન થાય તો તે ભારતનો પ્રાણ બચત ન કરી શકે, ભારતની સરસતાને શબ્દદેહ ન આપી શકે, સિદ્ધસાહિત્યનું એ સાધન ન બની શકે, અને આપણા પ્રાંતીય સાહિત્યનો સમન્વય કરી ભારતીય સાહિત્ય અને જીવનની નવધરના કરી શકે.

* * *

હવે વ્યવહાર પ્રશ્ન પર આવું. હિન્દી રાષ્ટ્રભાષા હોય તો મુસ્લિમોનું શું ? પંજાબના હિન્દુઓનું શું ?

૧ આજે રાજકારણમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા તરતમાં થવી મુશ્કેલ છે.

૨ હિન્દુ ને મુસ્લિમોને સમાગમમાં આવવાનાં ક્ષેત્રો ઓછાં થતાં જાય છે.

૩ હિન્દુઓને કારસી અરબીની સમૃદ્ધિ મેળવવી મુશ્કેલ છે; મુસ્લિમોને સંસ્કૃતની સમૃદ્ધિ મેળવવી મુશ્કેલ છે.

૪ અરબીશાહી ઉર્દૂનો હિન્દુઓ પાસે સ્વીકાર કરાવવામાં મુસ્લિમો એમનો સાંપ્રદાયિક વિજય માનતા થયા છે. એ જગતની ઉર્દૂ સ્વીકારવામાં હિન્દુઓને સ્વમાનભંગ જણાય છે.

૫ હિન્દુઓ સંસ્કૃતવિદોષી હિન્દુસ્તાની જો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારે તો રાષ્ટ્રીય સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ પેદાઓ સુધી કુંઠિત થઈ જાય. મુસ્લિમો અને પંજાબના હિન્દુઓ જો અ-કારસી હિન્દી લખવા જાય તો સુદર સાહિત્ય એ ન સરળવી શકે. હિન્દી ઉર્દૂનો પ્રશ્ન હિન્દુ મુસ્લિમોનો નથી. એમાં કારભીર ને પંજાબના ઉર્દૂ બોલતા હિન્દુઓની પણ મૂંઝવણનો પણ અંશ છે. પણ આજે આ પ્રશ્ન હિન્દુ-મુસ્લિમ વિરોધનું એક અંગ થઈ પડ્યો છે. અને જ્યાં સુધી મુસ્લિમ જનતાનો આક્રમણ વિનાસી વિકાસ, હિન્દુઓ તથા એમના સાહિત્ય પ્રત્યે માનની વૃત્તિ ધારણ કરતાં શીખે નહીં ત્યાં સુધી આ મુશ્કેલીઓ કેમ મટે એ મને સમજતું નથી. જે દહાડે મુસ્લિમો અને હિન્દુઓ સ્વાતંત્ર્ય, સંસ્કાર ને સાહિત્યના વિષયમાં એકમેકનું સ્વમાન જાળવી ભાગીદારી સ્વીકારશે તે દહાડે આ પ્રશ્ન પોતાની મેજે જ જાળી જશે.

ખરી જરૂરીઆત તો એ છે કે હિન્દી ઉર્દૂનો પ્રશ્ન રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી દૂર કરી સાહિત્યક્ષેત્રમાં લઈ જવો જોઈએ. કોંગ્રેસની નીતિ છે તે પ્રમાણે હિન્દી-હિન્દુ-સ્થાની વ્યવહારની રાષ્ટ્રભાષા રહે અને રાજકારણમાં હિન્દી અને ઉર્દૂ બન્ને સૈલીઓને તગર ટીકાએ, તગર-

પંકાએ વાપરવાની ધૂટ રાખવી જોઇએ. તો તેથી વિસ્તાર ને પ્રચાર એ જ સ્વધર્મ છે. એ સ્વધર્મ-મેમાંથી એક શૈલી વાપરવી જોઇએ કે બન્નેનું મિશ્રણ કરવું જોઇએ એનાથી જે ખળભળાટ માપ છે તે આપોઆપ નીકળી જશે. ભારતની આજની પરિસ્થિતિમાં હિન્દી ને ઉર્દૂ બન્નેના વિકાસને અવકાશ છે. કોઈ દહાડો એ બન્ને વિકસિત શૈલીનું એકીકરણ આપોઆપ થશે. આજે થવું અશક્ય છે. એનો સમન્વય આજે થાય, હિન્દુ-મુસ્લિમો એક ભાષા સ્વીકારે એ આજે ભારી દૃષ્ટિએ શક્ય લાગતું નથી. વૃક્ષસીદાસનું રામરાત્યનું વર્ણન લો :

રામ રાજ વૈદે વૈલોકા । હરપિત મયે મયે સબ સોકા ॥
વયર ન કર કાહૂ સન કોહ । રામપ્રતાપ વિપમતા સોહ ॥

વરનાસ્તમ નિજ નિજ ધરમ નિરત વેદ પય લોગ ।
ચલહિં સદા પાવહિં મુલહિં નહિં મય શોક ન રોગ ॥
દહિક દૈચિક મૌતિક તાપા । રામરાજ નહિં
કાહુહિ વ્યાપા

સવ નર કરહિં પરસ્પર પ્રીતિ । ચલહિં સ્વપર્મ
નિરત સુતિરીતી
ચારિહુ ચરન ધરમ જગ માહી । પૂરિ રહા સપનેહુ બધ નાહી
રામ-ભગતિ-રત સવ નર-નારી । સકલ પરમ ગતિ કે
અધિકારી

રામચરિત માનસ (ઉત્તરકાંડ)

આનું હિન્દુસ્તાની કેમ કરી શકાય ? કરી શકાય તો આપણા આત્મામાં તેના પડખા કેમ પડે ? તેને માટે મરી શીટવાની શક્તિ કેમ આવે ? એમાં તો આપણા શતાબ્દોના જીવનના વજ્રાટ વણાયા છે. એને એકદમ બદલવા જતાં જીવનનાં ગરજાં ખારાં થઈ જાય.

પણ મહાત્માજી માને છે કે આજે હિન્દી ઉર્દૂનો સમન્વય એ ઉપદેશ ને શક્ય પણ છે. જે મહાત્માજી આ અશક્યતા શક્ય કરી શકે તો આપણે એને આવકાર દેવા જ રહીશો. મારા જીવનકાળમાં જે એ અમકાર થાય તો મારું જીવન હું ધન્ય માનું. એટલી તો હું આરાધના કરું કે બંને પ્રતિજ્ઞાને માટે દેશમાં સ્થાન છે. એ બે વચ્ચે વિરોધ કે વૈમનસ્ય થાય તો જરૂર હાનિ થવાની. મહાત્માજીના આ સિદ્ધાંતને માનનારાઓ અને સંમેલન પરસ્પર સહિયજીતથી પોતપોતાનો ધર્મ અનુસરે. સંમેલનનો માર્ગ તો સીધો જ છે. નાગરી હિન્દીનો વિકાસ,

વિસ્તાર ને પ્રચાર એ જ સ્વધર્મ છે. એ સ્વધર્મ-સિદ્ધિમાં જ એના જીવનનું સાહસ્ય છે.

* * *

રેડિયોની નીતિથી હિન્દીભાષી જગતમાં તીવ્ર વિરોધ ઊઠ્યો છે. રેડિયોની ભાષા હિન્દુસ્તાની નથી, હિન્દી નથી, ઉર્દૂ નથી, એટલે અરબીશાહી ઉર્દૂ છે. એમાંનો પોણો ભાગ તો મને સમજતો નથી.

ગુજરાતીમાં, મરાઠીમાં, બંગાળીમાં, પંજાબીમાં, તામીલમાં ખબરો આવે પણ હિન્દીમાં તો નજ આવે આવું મક્કમપણું રેડિયોના અધિકારીઓએ સ્વીકાર્યું. આ મક્કમપણું નિર્દોષ નથી. એ હિન્દી ભાષા છે જ નહિ. અને છે તો થોડા જ સમજે છે એવો એમાં ખવન છે. આટલાટલા પ્રયત્ન છતાં આ અધિકારીઓ હજી કંચા નથી. તેથી આ નીતિ સસંકટપ હાથ ધરવામાં આવી છે, એમ માન્યા વિના ચાલતું નથી.

આવા બાલિશ પ્રયત્નોથી હિન્દી મરવાની નથી. એનાં મૂળ તો ભારતના હૃદયમાં છે. અધિકારીઓની આ અસહિષ્ણુતા અક્ષમ છે. આ નીતિનો માત્ર વિરોધ કરવાથી એ બદલાય એમ નથી. એને માટે તો તમારી સ્થાવી સમિતિએ અવિરત આગ્રહ સેવવા પડશે.

* * *

એક મહત્વપૂર્ણ વિષય પર તમારું ધ્યાન ખેંચવા માંડું છું. આજે ધણું વર્ષો થયાં હિન્દી વિદ્યાર્થીની યોજના કરવામાં આવી છે, પણ તેને હજી કોઈએ કિયાતમક રૂપ આપ્યું નથી. ન્યાં સુધી કોઈ એક વિદ્યાર્થીકમાં ઉત્તમ શિક્ષણનું વાહન હિન્દી બને નહિ, ત્યાં સુધી હિન્દીનો વિકાસ પૂરેપૂરો થવાનો નથી.

હિન્દી વિદ્યાર્થીક ન રચાય ત્યાં સુધી હિન્દીનો અભ્યાસ ગોણ જ રહેવાનો. ઉચ્ચ વિચાર ને વિદ્યાનું સાધન પણ તે પૂરેપૂરી રીતે નહિ બને; હિન્દી સપ્તકાષ્ય અને પ્રાંતીય ભાષાઓનું એકીકરણ પણ નહિ થાય.

રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારસમિતિ વિશે પણ તમારે નિર્ણય કરવો પડશે. અલ્હાબ સુધી ગાંધીજી સંમેલન, રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારસમિતિ અને દક્ષિણભારત હિન્દી પ્રચાર-સભાને એક તાંતે બાંધતા હતા. ગાંધીજી ધૂટા થયા છે. એમની પ્રતિજ્ઞાની આડે આવ્યા વિના

સંમેલનનું એ કર્તવ્ય યર્ષ પશું છે કે રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારસમિતિની વધારે વ્યાપક પુનર્વિદ્યા કરે.

રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી માત્ર સંયુક્તપ્રાંતની ભાષા નથી, રાજસ્થાનની પણ છે. રાજસ્થાનીના અલ્પ-ખોલેલા ભંગારોની સમૃદ્ધિ તો હજી એમાં લાવવાની છે. જેમ પહેલાં ગોર્ખરી અને શૌરસેની અપભ્રંશ એકમેકને વધારે મુંદર બનાવતા તેમ રાજસ્થાની ને હિન્દીનો સમન્વય પહેલો સંધાવો જોઈએ. હિન્દીને જો રાષ્ટ્રભાષા થવું હોય તો રાષ્ટ્રની બીજી ભાષાઓની સક્રિય ને સૌંદર્ય એમાં આશુવાંજ જોઈએ.

હિન્દી રાષ્ટ્રભાષા થાય એ તો એક વાત. વ્યવહાર માટે ને રાજકારણ માટે પણ મારે તો ભારતી-ભાષા જોઈએ છે—જે બધા ભારતવાસીઓ શીખે, જેમાં બધા બોલે, લખે, જેમાં સમસ્ત ભારત સાહિત્યનું સર્જન કરે, જેમ ઈંગ્લાંડની ભાષા અંગ્રેજી, ફ્રાંસની ફ્રેન્ચ, તેમ ભારતની ભાષા ભારતી ક્યારે થાય તેની મને ઝંખના થાય છે. અને હિન્દી ભારતીનું સ્વરૂપ ક્યારે લે તેની હું વાટ જોતો બેઠો છું.

સત્તાવીસ-અષ્ટાંશનાં સ્વરૂપ હતાં તેમ એનાં સત્તાવીસ સ્વરૂપ શરૂઆતમાં પશું હોય. એ ભારતી-ભાષા વિકસાવવા હિન્દી ભાષાભાષીઓએ ઉદારતાથી બીજી ભાષાઓની વિશિષ્ટતા અપનાવવી પડશે.

જે ભારતી મારી નજર આગળ દેખાય છે તે હિન્દી નહીં, પણ પ્રાન્તે પ્રાન્તની સક્રિય પ્રયુક્ત ભારતની ભાષા—જેમાં વિદ્યાપીઠ વિદ્યાપીઠ ઉચ્ચતમ શિક્ષણ અપાતું હોય તે—જેમાં આપણા વિચાર ને વ્યવહાર, વિજ્ઞાન ને ઉત્કૃષ્ટતા, સંસ્કાર ને સરસતા—જે સંસ્કૃતપ્રધાન હોય અને છતાં અરબી, ફારસી અને અંગ્રેજીની દોહત જેમાં હોય, જે વડે આપણે મૂર્તિમાન થતા હોય તે. આપણી સંસ્કૃતિના પાઠ જગતને પઢાવી શકીએ તે. તમે કહેશો કે આ સ્વપું છે—તો સ્વંબદ્ધ રહેવાનો મેં ધર્મ માન્યો છે. તમે કહેશો કે આ અશક્ય છે—તો અશક્ય વસ્તુઓ શક્ય થતી ન હોય તો માનવપ્રયત્નનો અર્થ અને નથી દેખાતો.

ભારત, જીવંત, સ્વતંત્ર ને સશક્ત અને તો ભારતી વડે જ એને આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. એ ભાષાનું સર્જન એ જ ભારતવાસીઓનું ખોપ થવું જોઈએ.

આ ધોરણસિદ્ધિનું પ્રથમ પગલું તો બધા પ્રાન્તોમાં, બધી વિદ્યાપીઠોમાં હિન્દીનો સર્વદેશીય અભ્યાસ એ જ હોવું જોઈએ. ઉચ્ચતમ અભ્યાસને માટે આપણે સામગ્રી તૈયાર કરવી જોઈએ અને એક એવી સંસ્થા બની કરવી જોઈએ કે ન્યાં આપણી દરેક ભાષાનું સાહિત્ય હિન્દીમાં હમેશાં પ્રગટ થાય. એવા કેઈ ઉદ્દેશથી મેં ‘દંસ’ દાટ્યું હતું, ને ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપના કરવામાં ભાગ લીધો હતો. આજે એ જ ઉદ્દેશથી હું નાનકડાં સર્વ ભાષા-મંદિરની યોજના ધરી રહ્યો છું.

આને માટે પણ હિન્દી વિદ્યાપીઠની જરૂર છે. આજે રાજસ્થાનમાં અનેક રાજવીઓ છે. શું એવું સ્થળ ન મળે કે ન્યાં હિન્દી વિદ્યાપીઠ સ્થાપાય? શું આપણા રાજવીઓ ને ધનાઢ્યોની મનોદશા એવી સંકુચિત યર્ષ મર્ષ છે કે આવી વિદ્યાપીઠની સ્થાપના ન થઈ શકે? આ સંમેલન પાંચ વર્ષ એકાઠથિતે પ્રયત્ન કરે નો એવી વિદ્યાપીઠ જરૂર સ્થાપાય. શ્રદ્ધા ને ઉત્સાહને શું શક્ય નથી? તમને બધાને—ને જેને મારો અવાજ પહેલે તોને બધાને વિનવું છું કે બીજી બધી પ્રજાતિ ગોણુ છે. ભારતને ભારતી વિદ્યાપીઠની જરૂર છે. એ સ્થાપવી એ તમારું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. ‘રાજસ્થાન, મળવા, મધ્યપ્રાંત ને ગુજરાત—કનોજના પ્રતિહારોનો ‘જુઝ’ અથવા ગૂર્જરદેશની તો સ્વાભાવિક રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી જ છે. પણ એમની હિન્દી રાજસ્થાની અંશોથી સમૃદ્ધ થવાની એટલે વિદ્યાપીઠની યોજના રાજસ્થાન કે મધ્યપ્રાંતમાં થાય તો રાષ્ટ્રભાષાનો વિકાસ જલદી થવાનો.

* * *

આ માત્ર હિન્દીભાષા સંમેલન નથી—સાહિત્ય સંમેલન છે આ સાહિત્યસેવીઓનો સમારંભ છે. ભારતમાં આજે પ્રાંતે પ્રાંતમાં મુંદર સાહિત્ય પ્રગટે છે. હજી એ બધું બીજા પ્રાંતોને મુલક થયું નથી, છતાં એ બધાની વિકાસરેખાઓ એકસરખી છે. છેલ્લાં પોણેસો વર્ષથી સાંસ્કારિક પુનર્વિદ્યાનો યુગ બેઠો છે. ભારતીય સાહિત્ય અને યુરોપીય સાહિત્યના પરસ્પર સંઘર્ષથી આપણે નવી પ્રચુલિકા બની કરી છે. નવલકથા, ગદ્યનાટક, નવલિકા, નિબંધ, જીવનચરિત્ર, આત્મકથા, ઊર્મિચીત્ર, પદ્યનાટક, ખંડકાવ્ય, આદિ નવાં સાહિત્યરૂપે આપણે સર્જવાં શરૂ કર્યાં છે.

અદ્યક્ષની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ, રવીન્દ્રનાથ ને ઇકબાલનાં કાવ્યો, નાનાલાલનાં ભીમીતો, પ્રેમ-ચંદ્રની સામાજિક ઉપન્યાસો, ગાંધીજીની આત્મકથા, ભારતીનાં સંસ્કૃતીતો આજના જગતના સાહિત્યમાં મોટું સ્થાન ભોગવે છે. પણ સરસતાની આપણી સંપનામાં હજી ઘણી ન્યૂનતા છે.

ભારત તો સાહિત્યસ્વામીઓની ભૂમિ છે. જગતની અમર ને અપૂર્વ સાહિત્યકૃતિઓમાં આપણે કાળો બધાથી વધારે છે. ગ્રીસે હોમરનું ઇલિયડ, ને એસ્કે-લાઈસનું પ્રોમિથિયસ, ઇટલીએ વર્ગિલની ઇનિયડ, ગ્રેટનું ડીવાઈન કોમેડી, ઇંગ્લાંડે શેક્સપીયરનાં હેમલેટ ને ઓથેલો, જર્મનીએ ગેટેનું ફાઈસ્ટ, ફ્રાંસે લ્યુગોનું લ'મિસરાબલ ને રશિયાએ ટોલસ્ટોયની એનેકેરેનીના જગતને આપ્યાં છે, મધ્યએશિયાએ એરેબીયન નાઈટસ એકવા ભારતે 'મહાભારત ને રામાયણ' કાલિદાસનું 'શકુંતલ' 'ભાગવત' 'રામચરિતમાનસ' આપ્યાં છે. આ શુદ્ધસાહિત્યનાં ગગનચુમ્બી ગિરિશૃંગો છે. એવાં ગિરિ-શૃંગોની ભવ્યતા અવ્યવની ભારતીયસાહિત્યને કુદપ્રાપ્ત છે.

શા માટે? પાંચીસ વર્ષની સતત સાહિત્યસેવા કથી કરતાં એ જ પ્રશ્ન મને મૂંઝવી રહી છે. એનું એક કારણ એ છે કે આપણે મધ્યકાલીન પ્રજાસિક્ષકોએ બેઠી નાંખી નથી. હજી આપણે ભાવપ્રધાન સાહિત્યને શક્ય માનીએ છીએ. શબ્દાભરતી આપણી પ્રીતિ છૂટતી નથી. સાહિત્યમાં સદ્ગોષ્ઠ હોવો જોઈએ એ આપણે ભૂલી શકતા નથી.

શિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રાણ તો માત્ર સરસતા જ હોઈ શકે. એની પકિતએ પંક્તિમાંથી ઇર્ષવત્યકિતઓ, વાનવિક પ્રસંગો ને માનવતાની મૌલિક શક્તિઓ ને અશક્તિઓ ખડી થવી જોઈએ.

આવું સાહિત્ય સર્જવા માટે સાહિત્યનો પોતાની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર સરસતા સર્જવાનો અધિકાર સ્વીકારવો જોઈએ. હિન્દુસ્થાનમાં માન્યતા છે કે સાહિત્યકાર સમાજનો શલામ છે. સુરેષભા પણ સામુદાયિક ધૂત પ્રમાણે સાહિત્યકારે સર્જન કરવું નેપછએ એવો મત પ્રસરી છે. સ્ટાલીને પંચવર્ષીય યોજના (Five-year Plan) પર જ શુદ્ધ સાહિત્ય રચવું એવું દરમાન કાઢ્યું હતું. સાહિત્યકાર મિલનો અજર હોય તેમ તેની પણ Soviet કાઢી હતી. આપણે ત્યાં પણ પ્રગતિસાહિત્ય, આત્મસાહિત્ય, અધમેહારક સાહિત્ય જ લખાવવું જોઈએ એવી યોષણાઓથી સાહિત્યકારોનું સ્વાતંત્ર્ય લઈ લેવામાં આવે છે.

આવે છે. made to order લખાણો માત્ર પ્રચાર છે—સાહિત્ય નથી. મેં ૧૯૧૬માં 'કામચલાઉ ધર્મપત્રી' નામની વાતો લખી ત્યારે ગુજરાતમાં કેટલાકોએ લાપણુ કયાં કે 'આ લખ્યા કરતાં મારા હાથ કપાઈ ગયા હોત તો વધારે સારું.' મારું 'પૃથ્વીવલ્લભ' જ્યારે સિનેમા પર આવ્યું ત્યારે કન્નડની એક સલાએ મને ઠરાવ મોકલી આપ્યો કે મારે આવું ન લખવું ને એમણે નિર્દેશલી પદ્ધતિ પ્રમાણે નવલકથા લખવી.

પણ હું સાહિત્ય લખુ છું તે કાષ્ટને માટે લખતો નથી. હું તો મારું અંતર ચીરી, તેમાં રહેલાં મારાં રત્નો, મારી આત્મસિદ્ધિ માટે બહાર લાવું છું. જેને તેની કિંમત હોય તે પસંદ કરે જેને ન હોય તે ફેંકી દે. પણ મારી કલ્પના, મારા સંસ્કાર અને મારી લાવનાઓ વડે ધણપલી સરસતાને જ હું જન્મ આપીશ. હું ભાઈતી છોકરાંની જનેતા થવાનું પસંદ કરતો નથી. ૩૫ વર્ષની સાહિત્યસેવા પછી હું બિચરતા સાહિત્યકાર માટે મારાં 'સ્વત્રે ઉત્ત્યાર' છું. સાહિત્યકાર એ તો સ્વતંત્ર સૃષ્ટા છે. નીતિ, વિવેચન, લોકમત, રાજમત, કે નેતા-મતની શુભ-લાઓ એને અપસંતી નથી. એની કલ્પનાની પાખો કાપવાનો કાષ્ટને અધિકાર નથી. એની દૃષ્ટિ તો અમેય કાળ પર પડે છે. તેને સંકુચિત કરવાનો કાષ્ટને અધિકાર નથી. એના હેમામાં વસતી સરસતા એ જ એની પૂનર્જન પાત્ર છે. એને હુલ્મ ચીરી નીરખવું ને બીજાના નિરીક્ષણ માટે મૃતિમાન કરવું એમાં જ એનો મોક્ષ છે.

જે સાહિત્યકાર આ આદર્શથી મ્યુત થાય છે તે નટ, વિટ, ને માયકની ભૂમિકા પર છે. જે એને શ્વાસ ને પ્રાણ લેખે છે તેને સાહિત્યસ્વામીઓની પ્રેરણા ગ્રીલવાનો અધિકાર છે. જગતના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યસ્વામી તો ભગવાન વ્યાસ. એમણે નથી લખ્યું એમના જમાના માટે—તથી લખ્યું કાષ્ટને ખુરા કરવા. બ્રહ્માએ ક્ષણજીવી મનુજેની સૃષ્ટિ સરજી એ ચતુર્વદન બ્રહ્મા—દિગ્બાહુ અપરોદરિ—અક્ષલ લોચન સહુએ સદાય અમર્ય ને સદાય પ્રેરણાવાહી સ્ત્રી-પુરુષોની સૃષ્ટિ રચી છે.

ભગવાન વ્યાસની પ્રેરણાથી ભારતીય સાહિત્યકારે આપણા સાહિત્યને મનનચુમ્બી બનાવે એટલી જ પ્રાર્થના સાથે હું વિરમુ છું

કનૈયાલાલ મુનશી

પ્રકાશક : ચન્દ્રકાન્ત મહેતા, આરતીય વિધાનસભા, ૩૩-૩૫, હારવે રોડ, મુંબઈ.

મુદ્રક : શ્રી. ધર્માર. સાવંત, એસિસ્ટન્ટ એડિટર ઓફ પ્રિન્ટર્સ લિ., ૫૦૫, આરવર રોડ, તારવે, મુંબઈ ૭.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સંપાદકો

ચીમનલાલ શાહ

યશવન્ત શુક્લ

પ્રસ્તક ૩ |

ઠાવ્યુઆરી ૧૯૪૫

| અંક ૪

કલ્પનાની સૃષ્ટિ અને ઇતિહાસની સૃષ્ટિ

કોઈપણ સર્જન પહેલું ચિત્તમાં જન્મે છે. એ એક મકારને, રહસ્યભર્યું છે, જેને આપણે કલ્પના કહીને ચલાવીશું એ કલ્પનાને માનવી સ્વૃણ ધટનારૂપે પરિણામે છે જેમ બહુ સત્ય છે તેમ કલ્પના સત્ય છે, અને જનત મિથ્યા છે તેમ સ્વૃણ ધટના મિથ્યા છે એમ કહેવું એ વેદાંતી દૃષ્ટિ છે, કલાદૃષ્ટિ નથી આત્મા ઉપર પરિણામકારક નેહ્યો. ચિત્તને વ્યાપાર છે તેટલો એ કલ્પના કહેવું સ્વૃણ વ્યાપાર નથી, એવી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તો કલ્પના એ જ કર્મ છે અર્થાત્ એ જ સત્ય છે. પરંતુ સ્વૃણ ધટના દૃષ્ટિ સમાપેની દ્રષ્ટિકત હોઈ કલાદૃષ્ટિ તેને મિથ્યા કરી શકતી નથી, ત્યારે એમ માનવું પડે છે કે સ્વૃણ ધટના પણ સત્ય છે; અને એ રીતે કલ્પના-તથા સ્વૃણ ધટનામાં એકસરખી સત્ય શીલતા આદેશપાત્ર છે.

જે કલાસર્જનમાં કલ્પના વાસ્તવિકતા (Realism) ની મર્યાદાને ઉલ્લંઘિત નહિ તે કલાસર્જન અને સત્યધટનાવલ્લખી કલાસર્જન, એ એકબે બંને આપણે સમાન કોઈનાં હોખીએ, બંને એકની ઉચ્ચ અને બીજીની ઉત્તરતી ગણના કરવાની વાત ઉચિત માનીએ, પરંતુ એ એકના સર્જનવ્યાપારમાં જે ભેદ છે અને એકની રસમહત્તામાં તથા ભાવતાના ચિત્ત ઉપરની પ્રાભાવિ ક્ષાત્માં જે અવર રહેલું છે તેની અવગણના કરી શકાય તેમ નથી.

ઇતિહાસાત્મક કે વર્તમાનકાલીન કોઈ સત્યધટનાની નિમ્નત્તિમા કેટલાં અને ક્યાં બળેએ કેટલેટો બળ લીધો છે તે વિષે બુદ્ધા બુદ્ધા ઇતિહાસકારોમાં અને માનસસાત્ત નેતાઓમાં મતભેદ પડે છે. ઇતિહાસની નિશ્ચિતતા જ એ છે કે આશ્વત સમાન દેખાતાં કાંતેણીના સમનવયથી પણ કોઈ બે ધટનાઓ સર્વતઃ સમાન નિમ્ન પતી નથી, અને એ કારણે History repeats itself એ કથન માત્ર વાસ્તવતાભાસી છે અને ત્રણે સત્યતાઓ પાંચ જ થાય તેવું સાક્ષ્ય ઇતિહાસનું નથી. ઇતિહાસની ઉપવબ્ધ થતી સત્યધટનાઓના વિવેચક અને કાર્ય-કારણ-સંરોધક એવા બુદ્ધા બુદ્ધા ઇતિહાસકારો ધણી વાર બુદ્ધા બુદ્ધા નિર્ગર્ક પણ કહે છે, કારણ કે સત્યધટનાને ધટનારા બળો તથા એ બળોની અસરોની આંકણિયા તેમની દૃષ્ટિ વચ્ચે અવર હોય છે, જે અવર તેમની કલ્પનાસકિત કે આકલનસકિતની મર્યાદાને પરિચય આપતું હોય છે.

આજ કારણથી એકેએ દ્રવેલિધન કહે છે કે, 'There is no 'Verdict of History' other than the private opinion of the individual. And no historian can possibly see more than a fraction of truth.'

કેહ સત્યધટના એ તેને નીપજવનારી અનેક ચિત્તોની કલ્પનાઓનું સંમિશ્ર કળ હોય છે અને ઇતિહાસકાર કે કલા સર્જકને માટે તો એ એક એવો 'કસ્માત્' હોય છે, જેને 'કસ્માત્' સંરોધવાનું દુર્લભ કાર્ય તેને કરવાનું હોય છે, કલ્પિત સૃષ્ટિ રચીને તેને અક્ષરોમાં ઉતારનારને જે મોહકાર

છૂટો મણકો

વિવેચન

દરેક જમાનાનું સાહિત્ય પોતાના જમાનાની વસ્તુચિત્તિ રજૂ કરે છે અને તેના સત્ત્વને દર્શાવ્ય કરે છે. વિવેચન, દેવઆગળ ધરાવેલા કોપની પોર, સર્જનસાહિત્યનું અર્ચન કરે છે, તેના સૌંદર્યને સુકુટ કરે છે, એટલું જ નહિ તેને જીવન પણ રાખે છે. વિવેચન એ સાચા જીવતા સર્જનસાહિત્યનો વાસ્તવ્ય પ્રાણધ્વજકાર છે. વિવેચનથી જ સર્જનસાહિત્ય નવે નવે યુગે નવતા ધારણ કરે છે, નવા યુગને આભિયુગ થાય છે, નવા યુગને ગ્રાહ્ય થાય છે સાચુ વિવેચન પણ છે તેને રજૂ કરે છે એટલું જ નહિ, ભાવના, ચિંતન અને વિચારોના ભાવિ એક પણ ખલાવે છે. સર્જન અને વિવેચન બંને પોતાના જમાનાની જીવનદૃષ્ટિસૂત્રી ધરે છે

૫-૧૨-૪૪

૨૩. વિ. પાકક

સત્યધટનાના નક્કર તત્ત્વો વસ્તુલક્ષી સર્જકના સ્વેર કલ્પના વિહારને ચાલવા દેતા હોતા નથી આથી તેના 'કસ્માત્'ને મનોભૂત મગ્ન ઘણી વાર અતિ દુઃખ પણ બને છે એતિહાસિક કલાસર્જકોના અનુભવની આ વાત છે.

એવા સર્જનમાં પણ યુગેયુગ કલ્પનાબિહાર ચલાવનાર કેહ રોષી રાહ નથી, પરંતુ તેથી તે 'ફિક્શન' બને છે ઇતિહાસમયસ્ય અને સત્યધટનાની સ્વેર કલ્પના વિહારદ્વારા થતી વિવૃત્તિ જ તેને 'ફિક્શન' બનાવવાનું વધુ ભાગ ભરતી છે. એ વિવૃત્તિ કદાચ કલાન ધારણને અનુસરીને સર્જનમાના કાવ્યરસનું પોષણ પણ કરત હોય, તોપણ ઇતિહાસ અને સત્યધટનાના વિરોધ રસનો તો તે જ જન્મ કરે છે. આ અનેરા રસને કવિવર ટાંગે 'ઇતિહાસરસ' એવું નામ આપ્યું છે. સત્યધટનાનાં સર્જ

બળ છે તે સત્યધટનાત્મક કલાક કૃતિના સર્જકને મળતી નથી કલ્પિત કલાકૃતિને. સર્જક પોતાની મર્યાદાને ઔતુસરીને એક સૃષ્ટિ રચે છે અને તેની અચાનામાં બધા તત્ત્વો પોતાના ચિત્તમિમાંશીથી તે મેળવે છે. સત્ય ધટના કે એતિહાસિક કલાકૃતિને સર્જકની સમીપે બનાવનાં કેટલાં તત્ત્વો હોય છે તો કેટલાંક તે સંરોધવાનાં હોય છે, બીજી રીતે ભેદએ તો તેની સમીપે પડેલાં તત્ત્વો તેના સંરોધનના ક્ષેત્રવિસ્તારને નિયંત્રિત બનાવે છે કલ્પિત સૃષ્ટિને સર્જકને પોતાની કલાકૃતિ માટે કેા તત્ત્વ ખટકુ જણાય તો તે પોતાને સૃષ્ટિને ખદલીને કે મકારીને અક્ષય લઈ શકે છે, સૃષ્ટિને પોતાની આત્મ લક્ષી મર્યાદાને અનુકૂળ રાખવા ર ચલ કરે છે, પરંતુ સમીપે બેસેલ

બળોના સંશોધનને બદલે સૈવ કલ્પનાવિદ્યારથી સત્યધર્મનાને તાળો મેળવી દેવામાં નથી ચતુતા રહેતી, કે નથી ઇતિહાસરસ નિષ્પન્ન થઈ તેના ભોક્તાઓ માટે પ્રેરણાદાયક બનતો. -

સત્યધર્મના ધણીવાર અનેક ચિત્તોની કલ્પનાઓની સંમિશ્ર મૂર્તિમત સૃષ્ટિ હોય છે. એ સૃષ્ટિના સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ આકલન કરી, તેને ધર્મનાં બળેનું પૃથકરણ કરી, તે બળોના - હકીકતથી અવિરુદ્ધ એવો વાસ્તવિક સમન્વય કરી ને કલાકાર તેનું અક્ષર સર્જન કરે છે તે કલાકાર, ઇતર પોતાની જ કલ્પનાસૃષ્ટિને મૂર્ત કરનાર કલાકાર કરતાં વિરિષ્ટ સામેર્થ્ય બતાવી આપે છે એ તો આ - રીતે સ્પષ્ટ બને છે. ઇતર એમ માનવામાં વધી નથી કે હૃદય કલ્પિત સર્જન અને હૃદય સત્યધર્મનાને કે ઇતિહાસને આવલંબનું સર્જન એ ભેદ કલાકૃતિએ સંમાન ગુણવત્તાવાળાં હોય: તોપણ એ સર્જનના ભેદવાળા કલ્પના પ્રમાણિકતામાં તો ભેદ રહે જ છે. એ ભેદને કારણે સાહિત્યના ભોક્તાઓ સત્યધર્મના કલાકાર અને કલ્પિત કલાકૃતિ વચ્ચે પલ્લ તર - તર ભેગા ભેદ માને તો તેમાં કશું અનેશિષ્ય નથી. કાશ્ચિત્ કહે છે તેમ: "Consider all that lies in that one word Past! What a pathetic, sacred, in every sense poetic, meaning is implied in it; a meaning growing ever the clearer, the farther we recede in time, the more of that same Past we have to look through! History after all is the true poetry. And Reality, if rightly interpreted is greater than Fiction."

સાહિત્યપ્રિય

શબ્દકોશ વિષે એક પત્ર

"આપની પત્રિકાના ડિસેમ્બર અંકના 'ગુજરાતી શબ્દકોશ' લેખથી પ્રેરાઈને આ લખી મોકલું છું. તે છાપી આભારી કરીશ.

વિશ્વપ્રિયના નેશ્ણલિસ્ટાની મૂળ કલ્પના આપણી બાપાબી નેશ્ણલિસ્ટ કથાકારી કરી આપવામાંથી નીપજી હતી, અને તેથી તેની પહેલી આવૃત્તિમાં (બ્યાક્રમના સૂચન સાથે) આ શબ્દકોશની જ ચોટી આપી હતી. પરંતુ 'લોભે કેળવ શુદ્ધ નેશ્ણલિસ્ટ પાર્ટીને કેસા કૃતાર્થ ન જ થઈ શકે, એટલે નેશ્ણલિસ્ટ સાથે શબ્દોના કોઈ નહિ તે સુખ્ય અર્થો દૂકમાં પણ આપવા એ આવશ્યક હતું.' (બીજી આવૃત્તિના શ્રી. કાકાસાહેબના નિવેદનમાંથી.) આથી કરીને તેની બીજી આવૃત્તિમાં અર્થો ઉમેરાયા, ને સૂચવવાને 'સાર્થ નેશ્ણલિસ્ટ' નામ આપ્યું અને તેની સાથે લગભગ ૩૦૦૦ શબ્દો ય નવા સંધારણા હતા

છપારાં, તે નિવેદનમાં જ શ્રી. કાકાસાહેબે ચોખ્ખું સૂચન આપ્યું છે કે, નેશ્ણલિસ્ટા હવેથી માત્ર નેશ્ણલિસ્ટ નવરની તેની મૂળ ભૂમિકાઓથી બહાર આવી બાપાના સર્વેશ્વરશ્રદ્ધાદેવચરિત્ય કેસા બનવા તરફ પ્રયાણ કરશે. તે વસ્તુને તેમણે નેશ્ણલિસ્ટના આદર્શ કહ્યો છે, અને તેને પહેલેવા મઠિ કહી કહી દિશામાં પ્રયત્નો કરવા લેઈએ તે તરફ આગળી કરી છે.

નીજ આવૃત્તિના નિવેદનમાં તે સ્પષ્ટ કાઠું છે કે, 'હવે વિશ્વપ્રિય તરફથી ગુજરાતી બાપાના બૃહદ્દેશનું કામ ઉપાડવા વિચાર છે,' અને તે અર્થે કયાં કયાં ક્ષેત્રોમાં કામ વાગુ છે તેની પણ વાત કરી છે. અને તેની રૂએ ત્યારથી વિશ્વપ્રિય વ્યવસ્થિત કેસાકામને મઠિ અવગ જાણ ન થવાનું છે.

શ્રી. વિશ્વપ્રિયના નિવેદનમાં આ વસ્તુ જણાવી નથી, તે થીનવતા આગળ તે મુદ્દો લેઈએ માનવી આ પ્રજાં છું

આપણા પ્રાંતની પ્રગતિ અને સંસ્કારવૃદ્ધિને અંગે અનેક બાબતો આપને ધ્યાન માત્રે છે, તેમાં બૃહદ્દેશની એક છે એ નિર્નિવાદ છે. નેશ્ણલિસ્ટો પણ પગલે થઈને વિશ્વમાન કેસોનાં લોકમાન્યવધાન મેળવું છે; પણ તેથી કોઈ બૃહદ્દેશની નવર બાબતે છે એમ કોઈ કહેવું નથી. અવગત, તેનું પ્રયાણ તે બાબતે છે, અને તેથી તેની દરેક આશિષે તે દિશામાં કંઈને કોઈ આગળ પ્રયાણ કર્યું છે. અને માત્ર નેશ્ણલિસ્ટ નવર માટે હવે અવગ 'બિસ્સાકોમ' પ્રગટ થવાની સાથે, નેશ્ણલિસ્ટ નવરની પોતાની મૂળ ભૂમિકામાંથી ચ નેશ્ણલિસ્ટ, સ્થળ રૂપે પણ, નીકળી બચે છે. તેનું નામ હવે તો એક ઐતિહાસિક વિરોધતા તરીકે જ રહે છે.

નેશ્ણલિસ્ટાની નહિવા વરસેકથી ખૂટી ગઈ છે, એટલે તેની નવી આશિષની નવર છે. મેં ઉપર કહ્યું એમ ત્રીજી આશિષથી જ અવરિયત કામ ચાલુ હોવાથી, હવે લોકા વખતમાં નવી થીથી આશિષનું ઇપકામ શરૂ થયું. અને તેમાં ઉપવચ્ચ દુષ્કૃતિ વચ્ચે શબ્દપ્રયોગો કમેદવા કૃપાંતર ઉચ્ચારનિર્દેશ અને નવા શબ્દો ઉમેરવામાં આવશે.

શ્રી. વિશ્વપ્રિયને સાચું કહે છે કે, આમાં કામો ઘણાના સંદર્ભક વચર અને 'ખાઈપીને એની પછળ મંડનારા ને કામ પાર પાડનારા સંપાદકમંડળ' વચર થઈ શક્યાં નથી. આ પત્રદારા હું સર્વ બાપપ્રિયો અને શક્તિ પાસેથી મદદ માગું છું. તેઓ પારે તો કેસાની આ પ્રગતિને સારી રીતે મદદ કરી શકે; અને આ કામ એવું છે કે એમાં અણા હાથ ખેરખર રળિયામણા હોય છે.

નેશ્ણલિસ્ટામાં (ત્રીજી આશિષમાં) ન મળતાં શબ્દો તો સૌ કોઈ અવચરિયો (સંદર્ભ કંઈને) પોઠકી શકે. કેસામાં બધા શબ્દો સંપાદકા છે એવો દાવો શક્ય હોય તો ચ તે તો નેશ્ણલિસ્ટાને માટે એક સાધન જ હજી છે. તેને રીક રીક પહેાંચી વળવા સૌની મદદ લેઈએ. આવી મદદની માગણી કરતાં, અને શ્રી. રા. વિ. પાઠકસાહેબના કાપલો ચાદ આવે છે તે રાંધેા લેઈએ. કેસાની દરેક આશિષે તે પોતાની મેળે, નવા શબ્દો પોઠકી આપે છે; અને આ નવી ધનાર આશિષ મઠિ તેમના વરકથી અને તે મળી ચયા છે. આવા સેમ્લિક બાપાકામો મળવા આને આપણે ત્યાં અસાધ્ય ચલાયું? દરેક જણ ૧૦૦ જ નવા શબ્દો સરેરાસ આપે તો ચ સહેજ કેટલી મદદ થઈ શકે? કેમકાની બાપસેવા વચર બૃહદ્દેશનાં કામ ખર્ચે જ, એમાં કોઈ રીકા નથી વિચારો ને બાપસાહેબો! ધ્યુત્પત્તિ અને અર્થ-વિકાસના આસ પ્રમો બાબત મદદ કરી શકે. રાજપ્રયોગો પણ એટલા બધા અગ્નુનેધિયો છે કે તે પણ શબ્દોની માફક બાળવા લેઈશે. આ કામો ધૂળધોયા નેવાં છે; ત્યારે જ તેમાં અનેકની ચીવળથી સેવા લેઈએ છે.

કેસાના કામ મઠિ આવલુધી વિશ્વપ્રિયને નાણાંની લાલ્ પડી નથી. અને અગળ ઉપર તે પડશે એમ માનવાને કારણ નથી. એટલે નાણા નહિ, પણ અનેકવિધ પ્રત્યક્ષ મદદની નવર છે આજી હના ગિરાનરી ક્ષિત્ર સુધિયનું કામ આ બાબતમાં દિશાસ્પષ્ટ પડ્યું છે. એમના કામની મને બાજ થતા મેં તેમને પોતાનું સાહિત્ય અને પોઠકી આપવા વિનંતી કરી છે તેવી જ વિનંતી સેાને, પોતાપોતાની રીતે બનતી મદદ કરવાને માટે, આ પત્રદારા કું છું. ને પ્રમાણમાં તે મળશે, તે પ્રમાણમાં જોગ પડવાથી ચરુ થશે? દરમિયાન, વિશ્વપ્રિય

આગળ વધે
જુન ૧૯૦૧

મગનભાઈ દેસાઈ

ઇતિહાસ—સંમેલનની વાનગી

અંગત પ્રવચનમાંથી

ઇતિહાસ એક જ છે; એમાં સમગ્ર મટિ ખડા પાકી રાકાય; પણ વાસ્તવિક રીતે એમાં પ્રત્યેક પ્રાણીનથી, મધ્યકાળ નથી, ને અર્વાચીનકાળ નથી. સમગ્ર દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ એટલે માનવ-લતિની સર્જન કથા. નાટકની મુક્તિ એનાં અંગો છતાં પદ્ધતિ નથી. વલ્લભી રાત્ર્ય, શુન્દર સામ્રાજ્યમાં કેમ પદ્ધતિની એ ક્રિયા તો ધીમી હતી. ત્યારે કોઇને તેનું ભાન ન હતું. માત્ર સાધનને અભાવે, આપણા પ્રયત્નો મર્યાદિત કેરવાની નરિયાતથી આપણે કાલક્રમમાં ઇતિહાસને વહેંચી નાંખીએ છીએ. આ એકતાની પ્રતીતિ બધા યુગના અભ્યાસીઓ સાથે મળીને કામ કરે તો જ થાય.

તેથી જ રીતે ઐતિહાસિક વિભાગ પણ શ્રમ પેદા કરે છે. હિંદમાં અશ્વમેધનો પગપેસારે ન્યાં લગી પોર્ટુગાલ, ફ્રાન્સ અને છલ્હાન્ડના ચારીયાનો ઇતિહાસ ન શોધીએ ત્યાં સુધી ન સમભય; આપણાં રાજ્યોના ઉત્તરોત્તર વધતા જતા પ્રદેશોએ કેમ નિર્બલતા આપણી છે તે ન લેઈએ ત્યાં સુધી ન સમભય, એ નિર્બલતા મુસ્લીમ આક્રમણથી કેમ થઈ તે ન તપાસીએ ત્યાં સુધી તેનું સ્વરૂપ ન સમભય; મુસ્લીમ આક્રમણ કેમ ફાળ્યું તે ન તપાસીએ ત્યાં સુધી એ નિર્બલતાનું મૂળ ન જાણાય; અને મધ્ય એશિયાનાં દાવાજા આક્રમી ને નવમી સદીમાં યુરોપ, એશિયા ને આફ્રિકામાં કેમ પ્રગટ્યા તેની સદીમાં તપાસીએ ત્યાં સુધી આક્રમણ ન સમભય; વળી પ્રતિહાર શુન્દર સમ્રાટો આક્રમી સદીમાં કેમ આક્રમણ આપી રાક્યા અને બારમીમાં આક્રમણને ચાલુ છોડ્યો કેમ ન આપી રાક્યા એને મટિ છદી સદી સુધી જનું પડે.

તે જ મમણી બાને ઇતિહાસ એક વિષય નથી રહ્યો. એમાં વિશ્વદર્શન સમાયું છે. એમાં અર્થસાક્ષીય દૃષ્ટિઓ; અભ્યાસ લેઇએ. સમાજસાક્ષીય દૃષ્ટિ વિના એ સંપૂર્ણ ન થઈ શકે. ભાષાકલા, ને વસ્તુજ્ઞાના વિકાસ વિના એની દિશા ન સૂઝે. માણીવિજ્ઞાન, લતિવિજ્ઞાન, ભૂસ્તરસાક્ષીય મદદ વિના થળી વાતોના અર્થ ન સમભય. આજ ઇતિહાસ બધા જ્ઞાનની જલધારાઓથી પોષાએલી સરિતા બની ગયો છે.

પણ વપરપલ છે. અમા દેને કોવના અભ્યાસીનું સ્થાન છે. આનનું સંમેલન બાની ગુજરાતના બધા અભ્યાસી એનું ઐતિહાસિક જ્ઞાનું કેન્દ્રિત કરવાનું સાધન બની, એ જ મારા આરાવીદ.

શ્રી. કીર્તિલાલ ગુનશી

પ્રમુખશ્રીના વ્યાખ્યાનમાંથી

ઇતિહાસ એ મનોરંજન કરવાનું કે પ્રામગિક અભાદ મેળવવાનું હળુનું સાહિત્ય નથી. એ તો મનુષ્યલતિનો એક પ્રકારનો સમગ્ર જ્ઞાનકોશ છે. માનવસમૂહે અનુભવેલા મુખ્ય-ખોના સારનો સર્વસમ્મલ છે. વિજ્ઞાનના સર્વ વિષયોમાં એનું ધણું જગું સ્થાન છે. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કળા અને દર્શનસાશ આતિ બધા વિષયો સાથે ઇતિહાસનો અભિન સંબંધ

સંકળાયેલો છે. જ્ઞાનવિજ્ઞાનના કોઈ પણ વિચારને આપણે જરાબર સમજવો હોય તો આપણે ઇતિહાસને સારણે જનું લેઈએ. રાષ્ટ્રના વર્તમાન ઇવન સાથે પણ એનો અંતરલો જ નિહટોનો સંબંધ છે. રાષ્ટ્રજીવનની વર્તમાન પરિસ્થિતિને આપણે જરાબર સમજવી હોય, તો એના અતીત ઇવનને પહેલાં જરાબર જાણવું લેઈએ. રાષ્ટ્રનું કે વ્યક્તિનું, કોઈ પણ પદાર્થના અતીતને જાણવા સિવાય તેના વર્તમાનને જરાબર શી રીતે સમજી શકાય?

અરી રીતે ઇતિહાસ એ તો રાષ્ટ્રનું આત્મસ્મરણ અને આત્માચરણનું છે. જે વ્યક્તિ પોતાની સ્મરણશક્તિ ખોઈ બેસે છે તે મૂઢ પશુવાની દશાને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમજ જે રાષ્ટ્ર પોતાના ઇતિહાસનું સ્મરણ કે અવલોકન ખોઈ બેસે છે તે મૂઢપ્રાચ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. રાષ્ટ્રને પોતાના ઇતિહાસના નફાલક્ષ્મીનું સાચું સારવૈયું સમજવનાર ઇતિહાસ, એનો હિસાબનો ચોખ્ખો છે. જે વ્યાપારી પેદી પોતાના કાર-બારના ચોપડાને લેવા વપાસવાની ફરકાર ન કરે, તેનું દેવાણું નીકળે; તેમ જે રાષ્ટ્ર પોતાના ઇતિહાસના નફાલક્ષ્મીને લેવા વપાસવાની કળજી ન રાખે તેના શાસનનું દુનિયામાં દેવાણું જ મકર થાય.

આમ આસ વિનંત મત મમણી આપણા દેશની સ્વેતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા મટિ પણ આપણને સૌથી પહેલી નજર આપણા દેશના વાસ્તવિક ઇતિહાસનું સર્વાંગીણ સંશોધન અને સંકલન કરવાની છે. જેમ દેશનો યથાર્થ ઇતિહાસ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિનું એક મુખ્ય અંગ છે, તેમ મેળવેલ સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણ, મટિ પણ તે તેટલું જ આવશ્યક અંગ છે. ભૂતકાળનો અગ્રાન્ત અનુભવ એ જ આજસને જેમ પોતાના ભાવિ ઇવનનો પ્રદેશ માર્ગદર્શક હોય છે, તેમ દેશનો અગ્રાન્ત ઇતિહાસ પણ તેના ભાવિનો ખરો સ રક્ષક અને સ આલેષક બને છે. વાસ્તવિક ઇતિહાસના જ્ઞાનપ્રકારથી, પ્રભુઓ અને તેવી આપણેના અધિકારમાં પોતાનો મવાસમાર્થ બૂલી જતી નથી અને પોતાના લક્ષ્યથી શ્રદ્ધ થઈ જતી નથી. જે મેળ પોતાના આવા દીપ-સ્વંભસમાન ઇતિહાસની કોષેશા કરે છે તે મેળની ઇવનનો કોશ-વિનાશકાના વિષમ અમયમાં મને તે ખરક સાથે અપદાઈ વિનિષાદના માર્ગે વળી જાય છે.

ઇતિહાસલેખકનો મુખ્ય ગુણ તે સત્યમિથતા છે જે લેખક સત્યમિથ નથી તેને ઇતિહાસ લખવાનો કરો અધિકાર નથી. ઇતિહાસલેખકનો પ્રધાન હેતુ જ સત્યમદર્શન છે. સત્યાનુ-મધાનની દૃષ્ટિએ લખાયેલો ઇતિહાસ જ વાસ્તવિક ઇતિહાસ કહી શકાય છે.

ઇતિહાસલેખકમાં બીજે આવશ્યક ગુણ તે તેની બુદ્ધિની તટસ્થતા છે તટસ્થ બુદ્ધિવાળો લેખક જ ઇતિહાસને યોગ્ય ન્યાય આપી શકે છે. પદ્ધતિતર લેખક ઇતિહાસને વિ. વ બનાવી તેના આકાશને વિરૂપ બનાવે છે અને તેના વ્યવનારલોખની બુદ્ધિને જગમાં નાખી અસત્યના માર્ગે દોરી જવા મચળ કરે છે. નિષ્પક્ષ માનસવાળો લેખક ન્યાયપીઠા જેવો છે અને પદ્ધતિજ્ઞાની લેખક-વચીલ જેવો છે વગીલને

તેમ પોતાની પસંની રચના કરવા મંદિ, ઉપરથીને દેશતા
મેં પુરાવવાનો સંબંધ, અર્થ અને પરિણામ પોતાનાં
વાર્તાની અનુકૂળ રીતે જ બતાવવાનો હોય છે, તેમ પસંબિ-
વાની દૃષ્ટિકાલેખકે પણ એતદાસિક પુરાવવો-મમા-
મેનો સંબંધ અને અર્થ, ગમે તે રીતે પોતાના-વિચારપણના
અર્થનમાં જ પોતાના મનન કરતો હોય છે.

નિપજા લેખક ઘટનાઓ અને પુરાવાઓમાંથી તરી આવેલી
સાત્ત્વિક હકીકતને જ પોતાના દૃષ્ટિકાલમાં અંકિત કરી તેના
ફાલ્ગુનો પ્રસિદ્ધિથી પોતે નિર્ણય કરે છે.

સુનિશ્ચિત ગ્રાનવિનયજી

ઉપપ્રશ્નનાં વ્યાખ્યાનમાંથી

દૃષ્ટિકાલ—દૃષ્ટિ+કાલ+સ એટલે ભૂતકાળનો દુર્ગત એ
સાદો અર્થ સર્વમાન્ય છે. કાળમાં વર્તમાન સમયથી પૂર્વની
સમય પર્થવત ભૂતકાળ ગણાય અને તેની પરમપાદા ભૂતકાળમાં
આસુધી માનવચિત પહેલો રોકે વ્યાસુધી, પણ જતાં કેનેર
એતદાસિક, સદૃશ્યના આરંભથી લડાઈએ જેવા ઉચ્ચ
અનવિદ્યે અને જે અનવિદ્યા નાયકોએ, માનવચિત ઉપર
ખીન કરતાં મજલતર છાપ પાડી છે. દૃષ્ટિકાલના અર્થસંબંધ
જેવી કાલગણનામાં આ નાયકોના વંશજ જેવા રાજવંશોએ
મળી મદદ કરી છે. છતાં કેવલ અર્થસંબંધને જે સમય માણી
નથી તેમ કેવલ કાલગણના જે દૃષ્ટિકાલ નથી. પણ અર્થ-
સંબંધ વિના કૃતિમાં સ વહી શકે નહિ તેમ કાલગણના ગ્રાનવિનય
વેગર દૃષ્ટિકાલ, સંભવ નહિ. તેમ કાલગણના આધારભૂત
રાજવંશોની અવધીત બિત્ર, બિત્ર વંશોના રાજ્યોનાં-મજલતર
કાલગણનાં પરકાલોની અને અધી ખીન કર્યાની, દુઃકામાં
રાજપુત્રોનાં, સીરપુત્રોનાં, વગેરેનાં પ્રાન ખેલેજેવાં-કાલોની નોંધ
રાખવી એ કોઈ કોઈ વિનિયત ચિત્તવાન માણસોને આવશ્યક
લાગ્યું છે. આ દેશમાં તો-અણ સેકાએ સુધી આવી નોંધ
કેમરણપદમાં રાખવામાં આવતી અને પ્રસંગે મામડામાં કોઈ
કુશળી હાયામાં, ચોરામાં, યજ્ઞના મંડપમાં કે સજાસ્થાનમાં
કેમરણપદમાં સંઘડેલ કથાઓ ખૂળ ઉત્સાહથી કહેવામાં
આવતી, આ કથા કહેનાર સૂતને નવિયો પણ જે માન
આવતા તે દૃષ્ટિકાલસંસ્કારણની મહત્તાનું સૂચક હતું. ખીન
દેશોમાં અને અહીં પણ પાછળથી ખચર ઉપર, દરિા ઉપર,
ચામડાં ઉપર, કાઠની ડાલ કે કાઠનાં પાંદડાં ઉપર એમ વિવિધ
પદાર્થો ઉપર લખવાની કલા હાથમાં આવ્યા પછી ઉપર કહેલી
નિધિ લખાવા માંડી.

પણ રાજ્યો, તેઓની પરસ્પર લડાઈઓ, રાજ્યોનાં લગ્નો
અને મરણો, રાજ્યોની ઉપલબ્ધિઓ અને જે બધાની
સાલવાનીનું નામ દૃષ્ટિકાલ: એ બાવના વિદ્યાને ધણા
વખતથી ગમતી નથી. રાજ્યો નહિ, અથવા કેવલ રાજ્યો
નહિ પણ મનજો એ બાવના ઉપર આવી છે. છતાં કાલગ-
ણના સમાવેશનો તરીકે રાજ્યો કે એને બદલે આવેલા
મમખા, સર્વસત્તાધીશો (Dictators-Dictators) કે રાજ-
તત્ત્વને નિભાવી લેવામાં અનુકૂલતા છે એટલું સ્વીકારીને
મનમાવનાવાદી દૃષ્ટિકાલસંબંધને જ ચાલવું પડે છે.

આ મનમાવના નમ્રત થતાં તે પ્રવૃત્તિ વિદ્યા અને
કલ્પવિનયક મેળવેલા દૃષ્ટિકાલના વિષય તરીકે અવ્યાસ થવા

માંથી, અને એવી સાંત મજલતરમાં-પાનાર-અધિકારોને
ચરિતા વડે આકર્ષણ બન્યું. આ દેશ મટિ તે એમ કહી
સકાય કે રાજ્યોય નહિ પણ વિદ્યાલગ્નો-અધિક તેા વિદ્યાનો
ધણા મન્યો. અને અન્યકારોના સમયનો નિર્ણય વેદકસ
પદ રાકતો હોવા છતાં-વિકાસ છેક આદિકાળથી જોઈ શકાર
છે. છેલ્લે આમલનતા-અનસમાનનો નીમચો યર-ખેડો
કરીએ, મલ્લેરો, લીલો, આદિવાસીઓ વગેરેના દૃષ્ટિકાલ

એ જ સાચો મનનો દૃષ્ટિકાલ; એ દૃષ્ટિકાલ લખાવો જોઈએ
એવી માંગણી સંભળાય છે. હવે અનસમાનનો આ વર્ગ
સમસ્ત સમાજનું ગાલવનું અંગ છે-ખીન સર્વથી વિશેષ
મહત્વનું અંગ છે એવું સ્વીકાર્યો છતાંયે આ દેશના એ વર્ગનો
તે વર્ગના રીતે જીવના પ્રમાણમાં આવશ્યક વિસ્તારવાનો
દૃષ્ટિકાલ શી રીતે લખી શકશે એ મને સમજતું નથી.
દૃષ્ટિકાલ મટિ કાલગણનામાં સાધેનાનું અસ્તિત્વ હોઈ
જોઈએ. ભૂતકાળમાં બનેલા બનાવોની કોઈક ભતની નોંધ અને
નોંધ ન હોય તેા નિશાનીઓ કાંઈક મળજું જોઈએ. એવિદ્યા-
સિક સાધેનાનું વિસ્તૃત નિરૂપણ અહીં કરવાની જરૂર નથી,
પણ સાધેનાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા દૃષ્ટિકાલ મટિ છે
એટલું જ બતવ્ય છે.

શ્રી. દુર્ગાદાસ શાસ્ત્રી

મહીડા સુવર્ણ ચંદ્રક

એક નવલિકા-૧૯૪૩

સ્વ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા સુવર્ણ ચંદ્રક-સમિતિ બહેન
કે છે કે ૧૯૪૩ના વર્ષ દરમિયાન, અંશસ્થ અથવા સામ-
યિકમાં મરત યથેતી એક નવલિકાના લેખકને સુવર્ણ ચંદ્રક
અર્પણ કરવામાં આવશે. એક નવલિકા વિશેનો નિર્ણય કરવા
મટે નિરીક્ષકો તરીકે પ્રો. બાનુશંકર વ્યાસ અને પ્રો. યશવન્ત
શુક્લને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. તેા લેખકો તેમ જ
પ્રકાશકોને વિનંતી કે ૧૯૪૩ના વર્ષમાં મરત યથેલ નવલિકા
જે નવલિકાસંગ્રહ, તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૫ સુધીમાં
શ્રી. યશવન્ત શુક્લ, બારડોલી વિદ્યાલયન, ૩૩-૩૫, હારવે
રોડ, મુંબઈ ૭, એ સરનામે મોકલી આપી આ કાર્યમાં સ્વિકૃત
સહકાર આપે.

નવું લેખાગમ

૧૯૪૪નું વર્ષ પડું છતાં પરિણામ સંબંધી
લેખાગમ પડું થાય છે, એટલે સ્વયંપર-આટ રાખવા મટે
૧૫-૪૬નાં જે વર્ષનું લેખાગમ ર. ચાર પંચમદ ઓફિસ
અથવા બારડોલી વિદ્યાલયનને સરનામે પહેલાંકાવાની સહયોગ
લખવિ કરવામાં આવે છે.

કાવ્યવિચાર

પરિવદ વડકથી ડો. સુરેન્દ્રનાથ દાસપ્રમુદત 'કાવ્યવિચાર'
નામના અંશનો શ્રી. નચીનદાસ પાંચેમે કહેલો અનુવાદ મસિદ
છલું થયો છે. કાવ્યસાસનો આતો સંગ્રજ મરણજીવ એક
પહેલીજ વાર ગુજરાતીમાં ઉપલબ્ધ બન્યો છે. એની કિંમત
રૂપિયા ચાર છે. પરિવદસભ્યોને એ અર્થો કિંમતે માલી શકશે.
બારડોલી વિદ્યાલયન, હારવે રોડ, મુંબઈ ૭, એ સરનામિથી
પુસ્તક મેળવી શકશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સંપાદકો

ચીમનલાલ શાહ

યશવન્ત ગુકલ

પુસ્તક ૩ |

ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૫

| અંક ૫

સર્જનની મૌલિકતા

સાહિત્યના પ્રદેશમાં મૌલિકતાનો પ્રશ્ન ઠીકઠીક રસમદ ગણી રાકાય તેવા છે. કેટલે પોતાના કથા પુરાણાથી પાસેથી કેટલાં ઉપાસ કર્યા અને પોતાની મૂલીમાંથી તેમાં કું ઉમેર્યું એની તપાસ એ સત્ય શોધવાની રૂતિ ઉપરાંત ખાસ તો દોષ કાઢવાની તદ્દને સ્વાભાવિક રૂતિને સારી રીતે બહુલાવે તેવા વિષય છે. પ્રાચીન કે અર્વાચીન આપણા કે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં સ્વીકૃત તેમજ અસ્વીકૃત-ન્યાના સમયમાં તો ધણું ખુરું પાછું જ ન-જાણુના પ્રભાવ નીચીતા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યકારો માટે એક વિદ્વાન જરા રમુજમાં કહે છે:

The Hindus seem even at this early time (એટલે કે ઋગ્વેદના સમયમાં) to have been afflicted

by an imperfect sense of literary proprietorship. What we stigmatize as plagiarism is to them the healthy exercise of utilitarian pragmatism. So at a much later time, and indeed at all times.

સાહિત્યજાણુના પ્રશ્નને જાહેર બનાવતી એ વાણી બાળતો છે. મધ્યમ માં એ કે આપણા સમયમાં ઇતર-જાતીય ને ઇતરરાષ્ટ્રીય વાસ્તવ્યોના મનેકેટણી અંપરદને લીધે આ પ્રશ્નને ઘણું જ વિસ્તારી દેવ ખબરુ છે. મને તેથી અધિક હિતનાં બાપા,

લી, સ્વરૂપ પ્રતિપાદનપદ્ધતિ, વખત, બાબો, વિચારો વગેરેમાં રહેલો અંશ તે હિતના સર્જકનો પોતાનો છે, કેટલો પારકો છે એનો નિર્ણય કરવો એ સંસ્કૃત, બ્રાહ્મણી, હિંદી, મરાઠી, ત્યાહિને અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, રશિયન ઇત્યાદિ વાસ્તવ્યોના વિચારણ્ય પર નિર્ભર હોવાને લીધે કઠિન બનતુ બનુ છે. આથી જ તા દોષમાં કહેવાયુ છે. "All originality is plagiarism undetected." બી-ટુ, લલિતવાચ્યમયનું ઉપાદાનનું હિંમ તત્ત્વનું બનેનું હોવાથી એક દૃષ્ટિની બીજી કૃતિ પર ક્ષેલી પસર અને તેનું યથાતથ માપ એ નક્કી કરવું સહેલું નથી હોતું. મિ, કલ્પના, તરંગ, આંતરદર્શન આદિ પુષ્કરૂત ધરકેતું

સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ ને સ્વલ્પ હોવાને લીધે અને તેમને રાજદેહે અભિવ્યક્ત કરવાની બંજી અનેકવિધ હોવાને લીધે લલિત-વાસ્તવ્યની તપાસ ને મુશ્કેલી માટે રાષ્ટ્રીય વાસ્તવ્યની બાળતમાં ચોખ્ખાતાં નિર્ભળપણે પરલક્ષી ધોરણોથી નોખા પ્રકારનાં ધોરણોના આસરે લેવાય છે. અને આવાં ધોરણોના આસરે લેવા છતાંય નિર્ણય લાવવામાં વૈયક્તિક દૃષ્ટિ ને ટુચ્છી સહો ભાગ બળવી શકે તેમ હોવાથી મતભેદને માટે મેટા઼ અવકાશ રહે તેવું છે. આમ લલિતવાસ્તવ્યની બાળતમાં મૌલિકતા-અમૌલિકતાને લગતો નિર્ણય લાવવામાં ધણી વાર સુરેખ અને નિશ્ચયાર્થક વિધાનો કરવાનું રાકય નથી હોતુ. આ વસ્તુસ્થિતિને વધારે અટકાવી બનાવતી એક ત્રીજાબાળત

સભ્યોને

૧૯૪૫-૪૬ના સભ્યપદ અંગેનું દ્વિવાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ચાર મોકલી આપવાની ફરિયાદ 'પત્રિકા'ના ગયા-અંકમાં કરવામાં આવી હતી, છતાં હજી ધણુ સભ્યો તરફથી લવાજમ આવતુ બાકી છે. જેમણે સભ્ય તરીકે ચાલુ રહેવાની સ્પષ્ટ નામરજી દર્શાવી નથી તેમને સભ્ય ગણીને 'પત્રિકા' તો મોકલવામાં આવે છે જ. હવે પરિવર્તની ઓફિસમાં અથવા ભારતીય વિદ્યાભવનમાં સભ્યો લવાજમ સત્તર મોકલી આપે અને સાથેસાથે પોતાના સરનામામાં કંઈ ફેરફાર સૂચવવો હોય, તો તે પણ સૂચવે.

પણ છે. કાલિદાસ-રોક્તપીથર જેવી અજાતી સર્જકપ્રતિભાઓના ઉત્તમ મતાપ તેમની આધારભૂત કૃતિઓની સાચી મુલવણી આડે અવરોધો બોલા કરે છે કેમ કે, જેમ કેટલીક કૃતિઓનું વસ્તુ મૂળે કુલેલક હોવા છતાં આવા સાહિત્યસમ્રાટોના ધન્ય સ્પર્શ થાય તો સાબરજીઆથી સાવ ભૂંસાઈ જતુ અટકી નહીં, સૌની કલ્પનામાં ચિરકાળ રમત બને કિંવું રૂપાન્તર પામે છે, તેમ કેટલીક વાર એવું પણ હોય છે કે જેનાં વસ્તુ આદિનો લાભ લેવાઈને એવા સમર્થ હાથે કોઈ અવનવી કૃતિ સર્જાય છે, તે મૂળની આધારભૂત કૃતિ પોતે પણ ઠીક ઠીક કલાત્મક ધરાવતી હોય.

એવું હોય ત્યાં આવાં સમર્થ સર્જકે એના વસ્તુની રાક્ષયતા-એને પ્રતિબાળને નવી કૃતિમાં સાકાર ન કરી હોત તો મૂળ કૃતિનું એ મૂલ અંકત તેમાં, અતિ તેજસ્વી ઉપમાનના સમીપને લીધે હવે ધટકો થાય એ ધણું સંભવિત છે.

આ બધા ઉપરાંત, પરણી અસર નક્કી કરવાનું સૌથી મોટું બધરયાન તે ખામીબેદલી તપાસપદ્ધતિ છે જે લેખક વચ્ચે જાણી-ધનિકનો કે ઉપજીવક-ઉપજીવ્યનો સંબંધ તેમની કૃતિ, વચ્ચે રહેલી વસ્તુ, વિચાર, કલ્પના, રેલી આદિની સમાનતા કે એકરૂપતાને આધારે સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. પણ આનું સાચું એકબીજાના મબાલ વિના સાવ સ્વતંત્રપણે લેણું થયું હોવાની પણ ખરી સંભાવના રહે છે. આવું હોય ત્યારે પૂરી તપાસ ન કરીએ તો બેમાંથી એકની ઉપર અપદરજીનો

અંગ્રેજ ધર્મી સંદેશકર્તા ઘાતી રાજકીય વસ્તુત આપા દરમિયાનમાં સાહિત્યચર્ચા નાની હોય છે અગુરુ છે અમુક વિચાર, વર્ગ, પ્રપના જે હૃદયદા સાર માનસના સ્વતંત્રપણે સુરી સરખા રૂપમાં અવતરે છે સાવ અસામાન્ય નથી. પશ્ચિમના સાહિત્યમાંથી આવા સવાદને લગતા કેટલાક રસમદ ને સૂચક હાલદરેજો માટે Strand ના સપાદકથી સપાદિત 'What I think' ખાસ લેવા જેવું છે નરસિંહજીને પણ 'મનોમુક્ત' એ રમ્યા 'સાહિત્યના અપહરણ' એ લેખમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે આ દૃષ્ટિએ ઇલાકાપદ્ધતિ છે

જે લેખકો વચ્ચેની આવી ચમકારી સમજાવવામાં આવી જાય છે, અમુક વિચારણા, ચિંતનદષ્ટુ વિશિષ્ટ જીવનદર્શન વગેરેના વર્ણન ભિન્ન ભાષા અને સંસ્કૃતિના જે સાહિત્યકારોની અમુક જે દૃષ્ટિઓમાં દેખાતી સમાનતા આપણે લેખક લાગે છે કારણ તેથી પ્રદેશ પર પરા ને વચ્ચેની ભિન્નતા નીચે પણ માનવીના હૃદય ને સુધિના વ્યાપારમાં રહેલી કેટલીક મૂલ્યગત સમાનતા આપણને વધારે પ્રત્યક્ષ થાય છે

હરિવંશજી લખાયાથી

આપણી ઐતિહાસિક સામગ્રી

આપણા નાનતા આપણા ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી જેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં વિવિધ છે તેવા પ્રમાણમાં ખીલે માર્ગ માત્ર પરિ નથી, હતા આપણે ત્યાં જે સામગ્રીનું સંશોધન કે સમઢકાર્ય સૌથી ઓછા પ્રમાણમાં—નહિ જેવું જ થયું છે ગુજરાતમાં ૫૨૫ બદિ પણ સેકેડા નાનભોળા સાનબકારો છે જેમાં છેલ્લા ૮૦૦-૯૦૦ વર્ષો દરમિયાન લખાયેલી હાનરોની સંખ્યામાં બની હાલમંતો પરીડી છે એકલા અમદાવાદમાં જ કાર્થ નહિ તો ૨૦-૨૫ હજાર જેટલી આવી મંતો મોન્ડ, હરો જે દરેક પ્રત કેટલી ને માર્થ અપેક્ષા આપણા ઇતિહાસનું એક સાધન છે એમ સમજવું જોઈએ આ બધા બંદોની આ દૃષ્ટિએ દલ સુધી કેલો વપાસ કરી છે અને એમાં લખાયેલી આ ભવતી ઇતિહાસપ્રધાની સામગ્રીની કેટલે નોધ લીધી છે? મારી પોતાની પ્રત્યેક પ શકિત અને ક્રિતિ મર્યાદા પાછલું વંદિત બહારની જે થોડીજણે ને વપાસ કરી અને તેમાં મળ્યા આવેલી આવી દેશીક ઐતિહાસિક સામગ્રીની વાવચડી ને નેમો વાત કરી તે પણ નવે જોડી બની વિપુલ લાગી રહી છે કે તેના સમ્પત્તિ સપા ન અને નમાન મરિ મારા નેવાની એકાગ્રતા જોડીએ નિદા પૂરી દામ આપણે આપણે મર્યાદા કમોમ્યા એવી પહેલુ જે કામ કરવા જેવું છે અને તેટલા બરોડા આપણે લેવા વપાસવા જેઈએ અને તેના રહેલી બધી સામગ્રીની માર્થ નહિ તો દુખે પ્રત્યેક તૈયાર કાચી નામની જેઈએ ન્યારે ન્યારે એમાં જ બહાર કે અંધન મદ લેવામાં પ્રસન્ન આવે છે સ્વાર સ્વાર મન તેમાંથી આવી સામગ્રી સારે સજલ વગતરી અનેક નથી નથી વસ્તુમાં નહતે પ થાઈ મરે છે જે બધીની દુખે નેમો લઈ પછી મારા મરિ દલે અસરકર્ષ થઈ પડે છે હિંત પૂર્વે જે જે માર્થ સામગ્રી બે ડાંડી છે તેમાં હલ્લો પ્રતિભાવો અને પુસ્તક પ્રસારિત લેખો છે, હલ્લો કુદાઓ અને તેથી ફટાજી કાચ દૃષ્ટિએ છે મેંમો નાનભોળા રાસ બાસ ચક્રપર્થ આદિ પત્ર

સ્થાનમાં છે જે દેશની સંસ્કૃત, પ્રા વ, ગુજરાતીમાં લખાયેલી ઇતિહાસ અને લોકજીવન આદિ વિવિધ વિષયની પ્રા-વાર્તાઓ છે દલ ૧ થામાં એ ભગવતે મેંમો બની ગુજરાતીના ગદ્યગદ્યો છે અને તે લખાવા તર ન મારી અને અપ્રમદ બારાના ભિન્નભિન્ન વિષયના નાનભોળા મેંમો ગ્રંથો છે

આ તો મેંમો માત્ર પુસ્તકનું ઇતિહાસ બપલ્ય થનાની સામગ્રીની વાત મરી ને પુસ્તકનું ઇતિહાસ ન હિતિહાસપરોની સામગ્રીથી બેલેલા આપણા દેશના દેવમંદિરો છે જે મંદિરોમાં નાના પ્રમાણની બનીને દેવમૂર્તિના વિરામમાં ઇતિહાસ છે અને જે દરેક મૂર્તિ મંદિરે માર્થ દૃષ્ટિએ ઇતિહાસનું ઉપરોચી ઉપકરણ છે એમાંની બનીને મૂર્તિઓ ઉપર તેના નિર્માતાની નોધ આદિ સુચનાના નાના મોટા લેખો કેટલેકા હોય છે આ મૂર્તિઓ માની કોઠે ૧૬ તો સાતમાં આઠમાં સેઠા જેટલા પ્રાચીન કાલમાં બનેલી મળી આવે છે અર્થશાસ્ત્ર પ્રભાવિદ્યાન અને ધર્મભાવની દૃષ્ટિએ પણ આ દેવમૂર્તિઓ વિષે જ્ઞાન મેળવવું તેટલું જ આવશ્ય છે પરંતુ આ દિશામાં પરિચિત પક્ષ દલ પ્રચલ થયો નથી આપણે જે કાર્ય પણ કરવાની તેટલી જ અગત્ય છે

આપણા દેશમાં બ્રહ્મણ કવિય વૈષ્ણ અને શૂદ્ર વર્ણની જે અનેક ભંતો અને પેા ભંતો રહેલી છે તેમના ભંતો ઇતિહાસ વિંદી આપણને બહુ જ ઓછી કપના છે આપણા પ્રમજીવનને સમરિત કરવા મરિતે ઇતિહાસ આપણે મેળવેલા અને નહુવો ધરો નહીં છે બહુલાવી ભંતો રાજકીય સત્તા, નિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિને લીધે આપણી વર્ણવ્યવસ્થા અને ભવિત્ત સ્થાની આશ્ચર્યમૂર્તિ થઈ ગય છે આપણા પ્રાચીન જે બધી ભવિત્તોના ઇતિહાસ બહુ વિષમભૂ છે જે બધે બધી ભવિત્તોના વધતાવધતિમાં પ્રમાણમાં કાલભાસ વ્યાપેલો હતો ગુજરાતના જે માર્થ ઇતિહાસ આપણે આજ સુધી ભળી રાખ્યા છીએ તે પત્તી રચક લખાય છે કે પ્રાચીન સમયમાં ગુજરાતના બ્રહ્મણો વેશ્યા અને શૂદ્રો પણ મરિતારી જેટલા જ યુદ્ધકૃશ્ણ હતા અને પોતાના દેશના રક્ષક મરિ સુવિરોની સહિ અભેડાવે જુલોવ સચાલન કરતા હતા અને વીરતા પૂર્વે આ ને સમ મરતા

આપણે આપની પ્રભવે પેડપની ભાવના આપણી હોય તો જ પાસા આપણાદલોના ઇતિહાસનું સવવ રમરણ અને રક્ષક કાચરુ જેઈએ જે મરિ આપણી પ્રભવના સમપત વર્ણની બની દે વકથમાં બપચારોની વસાયેલી અને પ્રાચીનમાંથી મિત્તલમાં મરિ જે કાર્થ મરિ આવે તેની સુધામળ થઈ જઈએ અને તેનો વેળાનિ રીને અભ્યાસ અને પ્રસાર કરેલો જે

બધી જ રીને ગુજરાતના મમજ નરિ અને પ્રભવોના ઇતિહાસ પત્ર આપણે વિસ્તૃત રીને સમિતિ મરે જેઈએ નવરા અને ગ્રંથોના ઇતિહાસથી આપણને ત્યાં વસતી બધી પ્રભવના ભૂત અને વર્તમાન જીવન વિદ્યાની ત્યાં પૂર્ણ માહિતી મળી રહે તેમ છે જે રીને શ્રીયુવ વનસ્પતિવતી વિરિય દલો અમદાવાદ અને જામના દલિતોના જે મુશ્કવાત થયે આપણને આપ્યા છે તે જ રીને ગુજરાતના બધા જ નમુજ નમજાના અને ગ્રંથોના વિસ્તૃત ઇતિહાસ આપણા જેઈએ

ગા-વાર્થ નિત વિનયજી મરિ

ઇતિહાસનાં ભયસ્થાનો

કાવ્યદિ લલિત સાહિત્યમાં કથનની શૈલીને જે મહત્વનું સ્થાન છે તે સાહ્યક-શૈલીમાં બિલકુલ નથી. લોકકોમ્ય સામ્યીય અંગેમાં લોકરુચિને આકર્ષવા માટે રસ્યક શૈલીના આદર કરવામાં આવે છે. પણ રિટ સાહ્યક-શૈલીમાં સ્વવિષયની વધાર્થ બેલકતાને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. હવે મારું વક્તવ્ય એ છે કે ઇતિહાસ એ રાસ જ છે તેા એમાંય સ્વવિષયનું યથાર્થ નિરૂપણ એ જ ઇતિહાસકારોનું લક્ષ્ય હોઈને બેઠ્યું. ઇતિહાસને કાવ્ય જે આકર્ષક શૈલીથી રોજાવવા નીંતાં એનું સમ્યેકશક્તિ રાસ્ટ્રપણું વણ્ણી ન્ય છે. છતાં કાવ્ય નેમ પોતાનું કનિવણ ઇરાધા વિના ક્વચિત્ હથેરાક યઈ શકે છે તેમ ઇતિહાસના અંગેમાં—રસરાસમાં કે શરીરમાં કદી અધી જ ન શકે એવી—રોહીની આકર્ષકતા રાસ્ટ્રીય સત્યનિહાને લોભ આપ્યા વગર કોઈ પ્રતિભાસાગી ઇતિહાસ કારને હાથે આવી રાસ્ટ્રી હોય તેા એનેા પણ વિરોધ કરવાને અદિ આરાધ નથી. પણ એ સિદ્ધિ ધણી દુર્લભ છે અને સાધારણ રાસ્ટ્રવણા ઇતિહાસલેખક માટે તેા આકર્ષકતાના મવાહમાં તણાઈ જવાનું ભય છે, એટલું જ સૂચવવાને હોરેા છે.

પ્રથમ ઇતિહાસને શૈલીના C.આકર્ષણનું ય છે તેા ગૌણ ભય છે. પણ મુખ્ય ભય તેા રાસ્ટ્રશ્રદ્ધતા ત્યાગમાં રહેતુ છે. રાસ્ટ્રશ્રદ્ધિ (Scientific insight)ના સ્વરૂપનુ અર્હા વિસ્તારથી નિરૂપણ અગત્ય અને અનાવશ્યક છે પણ મ્હોકા-ધર્મમાં કહેવું હોય તેા એમ કહેવાય કે રાસ્ટ્રશ્રદ્ધિ સત્ય-સા પૂર્ણ સત્યને જોતાની અને એ સિવાય બીજું ન જોનારી છુદ્ધિની રૂપિ છે. કોઈપણ રાસ્ટ્રીય, ધાર્મિક, સામાજિક મવાહમાં પેસેલા માણસને નહિ, પણ એ મવાહના તર હપર રિચત-તરસ્ય પ્રેક્ષકને જ એ હિ હથ છે એ સારના વર્તમાન મવાહમાં તણાનાર કે સ્વજગથી તરનાર મવાહના કેસાદલ આંધી પોતાની છુદ્ધિને સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત કરી રાસ્ટ્રો નથી અને તેથી મવાહનું સમગ્ર રીતે અને યથાર્થ દર્શન કરવાની શક્તિથી એ વચિત રહે છે, ન્યાર તરસ્ય પ્રેક્ષકને એ રાસ્ટ્રી સુલભ છે.

રસરાસાદિ બીજાં પ્રયોજાત્મક રાસ્ટ્રોમાં જે સ્થાન પ્રધેગતુ છે, અને ખગોલાદિ અવગોક્તમક રાસ્ટ્રોમાં જે સ્થાન દુર્બીને કે સૂક્ષ્મદર્શક યત્ર આગળ લેલા ગ્હી કરેલા અવગોક્તમક છે, તે જ સ્થાન ઇતિહાસમાં જે મવાહનેા ઇતિહાસ શોધવાનેા કે સ્વપના હોય તે મવાહના તરસ્ય અને નિપુણતાવ દર્શનનું છે. રસરાસ (Chemistry) જે એક પ્રધેગથી મળેલા જ્ઞાનને બીજા પ્રધેગથી કમી જોવાનેા ઇતિ-હાસમાં સંભવ નથી, પણ ઐતિહાસિક મધ્યમેયમાથી એક વખત વારેલા જ્ઞાનને સ્વીકાર્યો પહેલા વિરુદ્ધ પુરાવો છે કે નહિ, અન્યથા નિષ્ફળ સભવિત છે કે નહિ, એની પરીકા પોતાની આ હર તરસ્ય રહીને પારતના જ્ઞાનની પરીકા કરના હોઈએ એ રીતે—બીજા ગળેદોમાં, વધીક જે નહિ પણ ન્યાયાધીસ જે વિવિધ પક્ષની તુલના કરીને કરવી જોઈએ -

અર્હી સાચા ઇતિહાસદર્શન અને ઇતિહાસસર્જન માટે આવશ્યક તરસ્યવાત્થી ગીતાપ્રેક્ષક ગણદેવવિષુકત અનાસકિત વિવક્ષિત છે સ્વક્રીય દેશ ભતિ કે ધર્મ—કોઈપણ તરસના રાસ્ટ્રી અને એથી જલદું પત્રક્રીય દેશ ભતિ કે ધર્મ પ્રતિ દેવથી એ છુદ્ધિ કુચિત હોય તે તરસ્ય—અનાસન યઈ શકે

નહિ. સ્વ—પણ તે રાસ્ટ્ર જેટલો વિશાળ હોય તેાપણ એનેા રાસ તે રાસ છે. એ રાસનું અંગન પરમાણુ જેવડા સ્વક્રીય એનેા પર્વત જેવડા દેખાઈ છે, પર્વતસમ દેખીને પરમાણુ રૂપ દેખાઈ છે, સ્વધર્મનું, સ્વદેશનું અને સ્વમતિનું ગૌરવ મધર્મનગર જે ઊણું કરે છે, પત્રક્રીય એનેા દોષી દે છે, પત્રક્રીય દેખીને મેટા કરીને દેખાઈ છે અને રાસ્ટ્રેપના ચમત્કારી અંગને બેલી કરેલી આ કન્ટનળને જ જેઈ રાસનાર રચેલા ઇતિહાસ એ સાચો ઇતિહાસ નહિ પણ ઇતિહાસાભાસ હોય છે. રાસ્ટ્રીય, ધાર્મિક અથવા ભતીય પ્રચાર અર્થે જે જે લખાણેા થાય છે તેને તેા અદી ગણનામાં લેવાની જરૂર જ નથી. પણ ઘણી વાર દેશ કે રાસ્ટ્રના હિત અર્થે હચિત કે છિત ગણાતા રાસ્ટ્રેપથી જે સાચાભળ ઊણું થાય છે તેની જ વાત કરું છું. જેમને મન ઇતિહાસસર્જન એ સલની કપાસના છે તે ઇતિહાસકલમ માટે તેા આવા રાસ્ટ્રેપ પણ ત્યાન્ય જ છે; કેવળ સમસ્ત માનવમતિનેા પ્રેમ જ છિત છે, સત્યપ્રેમ અને માનવપ્રેમ એ બિલકુલ વિરોધી નથી. સ્વલેખાસંમદાયના તથા પૂર્વાભ્યાસના સંસ્કારથી પણ મુક્ત અને વિશુદ્ધ છુદ્ધિવાળા, સત્યાસત્યનેા વિવેક કરવાને સમર્થ તથા સર્વથા રાસ્ટ્રેપરહિત—અનાસક્ત પણ સત્યપ્રેમ તથા માનવપ્રેમથી આધારિત હથવાળા ઇતિહાસનિપુણાએને ઐતિહાસિક સત્યનેા સાક્ષાત્કાર થાય છે.

દુર્બીનેકે રાસ્ટ્રી

પુસ્તક—પરિચય

પ્રેમધનુષ્ય : [લે. શી કોલક, મુખ્ય વિદેતા : એન. એમ. તિપારી લિ; ઈ ૩ ૧૮-૦]

મદુતિને પડે છે નાયકનાયિકાના પ્રભુચલ્લવને સખા ખગોમાં આદિથી અંત મુખી નિરૂપણ, છકોબદ્ધ, જતારેલિયવાણું, આ સખેગ કલ્પાત કથાન્ય છે કાવ્યની નાયિકા તેા ખગેા વખત પથાદૂખા જ રહે છે એટલે નાયકની જ સ્વગતોક્તિથી માણુ કલ્પ બેરુ છે પોતાના સ્ત્રા જીવનમાં જેણે રસની સલ્લવની છાપી છે, તે પ્રિયતમા પર કવિ આદીને બાનીને, એનું જ મહિમસ્તોત્ર આપ્યા કાવ્યમાં પૂર્ણ પ્રસન્નતાથી ને કલ્પસત્ત્વથી ગાથા કરે છે. એ રીતે, 'સલિકા' અને 'મહોબતને માટે' જેવા કાવ્યકથાની તુલનામાં મૂકી રાકાય એનું આ કાવ્ય છે.

પણ આ કાવ્યના કેટલાક અંશે અવિશદ રહી ગયા છે. નાયિકા પિયર ન્ય છે ને તેથી નાયક 'કવિતાના વિરહનેા કલ્પ પ્રપાત' કરે છે; પણ પછી આગળ નાયક બ્દે છે તેમ, એમનાં બનેના લગ્ન તેા થયા નહોતા, તેા આ બન્યુ શી વેદેહ?

જે ગીતે પ્રસંગસ કલના અર્હી કરવામાં આવી છે તે રીતે, આ પ્રભુચક્રવા નાટકી ને અસ્વાભાવિક બની ગઈ છે પત્ની જરાક પિયર ન્ય છે એટલામાં તેા, આ મુખ્ય નાયકનું કંણુ હેયુ એવી વ્યથા અનુભવે છે કે એની જન્મન દશામાં વિરહ અસલ બને છે આવા પિયરગમન જેવો અતિસામાન્ય પ્રસંગ એટલી કાવ્યકથામાં જોઈ જ ગણાય ને તેથી એને આણુધટુ મહત્ત અપાયથી કાવ્યમાં મિશ્રાગોરવ, લાગણીરહિત ને વાચ-ટવા આવી ગયા છે. આદિમાં જ ફેરડું ખંડોખર બીજોદાપણુ થાય કે મ'ય ને અત એમથી આવેલાવ બેગી નીકળે, એનુ અર્હી બન્યું નથી ને નાવિકને નમ્યું 'અનુપમ દેવી, પૂન્ય

સનાતન કર-ગા બાર' છે છે, તેજ નામિકા, ન બને સાથી. નાયકને એકાએક વિદોહીત્ય છે, એનો પ્રેમ બીજા પર દોળે છે, ને નાયકનું જીવન વેરાન જેવું બની જાય છે. વળી એ જ પ્રિયતા અચિતી પાછી પધારે છે. પાછી આવે છે ત્યારે, સાથી ગઈ અને સાથી પાછી આવી તેનો કાંઈ ધડકાઈ કરતી નથી. એ તો પદદા પાછળ જ રહે છે. પણ નાયક તે ક્યું પુષ્પાગ્રસ્ત થયે, કરી લપાપ વગર એને સ્વીકારી લે છે. કથાકથિએ આ ખૂંચે તો ખુર; પણ લેખકનો બાવ એમ સૂચવે છે કે પ્રભુત્વામાં સાચાં કરવાના હોવાં નથી. હાઈને નહીં, આપણે જ પ્રભુથી કૃતાર્થતા અનુભવે છે. એટલે જ નાયક હજી નામિકાને એવી ને એવી દેવી જ માને છે, ને પ્રભુપ્રમસ્તિઓ વૈષ્ણવો કરે છે. જ્યારે કૃતાર્થ થયાનો સતોય નાયક પ્રિયતામાં પાછી મેળવીને જામ જવાંક અનુભવે ત્યાં જ, વળી પાછી એકાએક નામિકા એના જીવનમાંથી સરી જાય છે, કેમકે એ મૃત્યુ પામે છે. ને નાયકનું વલોવતું અંતર વેદનામાં અમુક સારી રહે છે.

આ કથાકથનમાં શ્રી. કૅલકની બાની પ્રસન્નતા ને ચાંદેરાળી પ્રવાહબંધ વરી રહી છે. કાવ્યના ઉપાસમાં ને અંતમાં, તેમ ક્યાંકક્યાંક વચમાં, અસપ્તકલ્પ કેટલીક બેનારમ પકિતઓ આવી જાય છે. તેમ છતાં આ કલ્પાનત કાવ્યમાંથી યોગબધ કે સંચયિત વેદનાની એવી તીવ્ર ચોદા અનુભવાઈ નથી પ્રભુત્વને બેટલો. તીવ્ર તલસાદ કે હાંડી જમા કવિ દેખાડે છે, તેટલું પ્રબલ યથાર્થ કે રેવિધમય તેનું બાવલેખન નથી. આ પ્રભુધનુષ્ઠના રંગ બોધા છે ને કવિચિત્ત જ પ્રસાર છે. કાવ્યનો અંત ને શામક સમાપાનનો છે, તે પણ રૂઢ રીતિનો જ છે.

કૅલક પ્રવૃત્તિકવિ થવા નિર્માયા હશે તેથી જ કદાચ માનવભાવને મૂર્ત કરવા ભૂતાં મૂર્ત કુદરતનું આકર્ષણ એમને હોયે વધુ વસી નય છે, ને એ જ માનવભાવનું પણ આસ્વાદન અને છે વારંવાર આવતાં એનાં એ કુદરતપ્રતીકો. ને પ્રવૃત્તિ, વાહુતિ, કાવ્યના અમલિપ્રતાનો પણ આભાસ ઊભો કરે છે. કદીક લઘુગુરુની છંદ, તો કદીક 'અર' નેવા રાખેલા અનુચિત પ્રયોગ, ક્યાંક ક્યાંક ખરકે છે. પ્રસ્તુત કથાકાવ્યમાં ગભીર ચિંતન કે કૃપાનાની જિવ્ય ઊઠકોઈને બાજ્યે જ દેખાશે. તેમ છતાં, અંતરની જીવ્યતા ને મીઠી મનેશ્વરતા કાવ્યના પદ પર એવી સળંગ પથરાઈને પડી છે, જેવી અર્થમાં એવી જ અંતમાં, કે એ જ આ કાવ્યની મર્પાદા હોવા છતાં, એનું સાદુ એનું આકર્ષણ બની ગઈ છે.

ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

મુદ્રકટિક: [અનુરાદક: સુન્દરમ, મકારક: પદ્ય મકારન, મુદ્રક: મુદ્ય: પોણા નલ્લ રિપ્યા]

સ્વ બાલાસ કર કંથારિયાએ કરેલ 'મુદ્રકટિક'નું સચોટ બાબાન્ટર આપણી પાસે છે. પરંતુ આજની વિકસિત અભિમુખિ અને રંગભૂમિને અનુકૂળ પડે તે રીતે મૂળ નાટકમાં કંઈક વિદ્યુત્પ્રકર વસ્તુ અને સકલનાના વધારાવધાડા અને સાંધાકાંઈ કરી શ્રી સુન્દરમ એનું પુન: સચોટન અને બાબાન્ટર હવે રચ્યું કરે છે. મૂળમાં આવતા શ્લોકોનું પણ એમણે ગભમાં રૂપાંતર કર્યું છે, ક્યાંક પોતા તરફથી નવું ઉમેર્યું છે, ક્યાંક મૂળમાંથી કેટલુંક કાપી નાખ્યું છે ને તોય 'મૂળનો રસ, તેનાં પાત્રોની અસલી રેખાઓ, તેમની ઊગ્રિઓ

અને મૂળનું વલોવણ કાવ્યમ રહે અને, આજની તેમજ તે જમાનાની વિકસિત રસજીતને ઉદ્દેગ ન થાય તેવી રીતે વસ્તુને ગોળવલો વળ કર્યો છે.'

પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટ્યકૃતિઓની અભિનયક્રમતા વધારવાનો આ પ્રયોગ સચિત વિચારવા જેવો છે. જો જમાનામાં એ કૃતિ રચાઈ હોય તેની રસજીત અને આજની રસજીતનો મેળ મેળવવા અસાધ્ય નહિ તો હુદ્દતો તો છે જ. એક સામાન્ય નિયમ તરીકે એમ પણ કહી શકાય કે આપણાથી જુદા દેશકર્મને સમજવા કે માણવા મઠિ કલ્પનાત્યાપારનો જ આશ્રય લેવાનો પડે. પછી તો સહુદયો સમક્ષ મૂળને યથાતથ રચ્ય કરવામાં પછું વધો હોય નહિ પણ એવા સહુદયોને જઈ ધોળો નાનો હોવાનો, ન્યારે આજો પ્રયોગ મોટી સુખ્યાને આકર્ષી રાખે ખરો. એ હિલ્લે શ્રી. સુન્દરમનો પ્રયોગ પ્રાચીન વસ્તુને બહુનમુલક બતાવવાની એક નવી રીત હોય છે એમ ખુશીથી કહી શકારો.

અનુગ્રાદે નાટકના ઉપાદાને શેષ રીતે દૂરબોધે છે. ચાલુદત્તની નિર્ધનતાનો ખ્યાલ આપતા. ઉદ્યારો અને બોલોને કેટલું નેપથ્યમાં રાહડેસેના રુદનદારા થતા સુચન-માર્ગથી એમણે ધારી અસર ઉપજાવી છે. પણ કેટલીક કેટલીક વિપરીત પ્રત્યક્ષ પણ આવે છે. જેમકે, અનુવાદના પહેલાં જ દ્રશ્યમાં ચાલુદત્ત પ્યાનમાં ભેરી છે અને એવીવાદમાં જ નજીક પણ કરી રહે છે. વસન્તગેનાનો પ્રવેશ બીજા દ્રશ્યમાં થાય છે. ન્યારે મૂળમાં એથી વધારે નાટ્યાત્મક રીતે ચાલુદત્તના પ્યાન દરમ્યાન શકાર અને વિદેશી તરત વસન્તગેના ઉપસ્થિત થતી હોય છે, ક્યાંક નભસ્પર્શથી ચોડાક, કોણે પણ રડી ગયા છે. એક ચોપાના દ્રશ્ય પહેલાંમાં ચોટી પાળી લેવા ગઈ હોય છે ને એ પાછી ફરી હોય એનું કંઈ પણ સૂચન આપ્યા વિના વારત જ મેંચે પહેલા પ્રસ ઉપર ટીકા કરતી એને બતાવી છે. વળી, એક તીમના દ્રશ્ય બીજાને અન્તે રસ્તે થઈને ભટા ચાલુદત્તને જોવાને ઉત્સુક બનેલી ને અગ્રાસી ઉપર જવાનું કરતી વસન્તગેનાને / સ્વામ ગગનને રંગત, અંદા' ગોળા રોકવાની કરી જરૂર ન્દોળી. પણ આના હોવા ધણા ચોડા છે એ પણ એટલું જ સાચું છે. એકંદરે તો, બાબાન્ટર સ્વચ્છ અને અસરકારક છે. ચાલુદત્ત, વસન્તગેના, શકાર, મેંચે અગ્રિ પાત્રો ને મૂળનું નાટ્યક્રમનું મુદ્દા બતાવ્યાં છે.

શ્રી. સુન્દરમે અનુવાદમાં જેને પુષ્ટ કર્યો છે તે રાત્ય-પરિવર્તનો પ્રસ જ રાહડે તો ચાલુદત્તના ભાવ્યનો પુનરુદય અને વસન્તગેનાની 'લઘુ' શબ્દ મેળવવામાં સફળતા-અનુ

પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવીને હુન્યવી જાંબોળી પરનો પર જ રાખ્યો છે ને એ રીતે અનુવાદકે પોતાના સ્વાતંત્ર્યના માર્ગમાં આવતા પ્રયોગન પર વિનય મેળવ્યો છે તેથી પરિણામ ધણુ રૂઢ આવ્યું છે

દાનિ ન પહેા
પ્રયામ કરવા
પ્રસિદ્ધ કરવા મઠિ પ્રકાશને અભિનંદન થતે છે

પ્રભાકર વૈષ્ણવ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપ્તાંગકો
ચીમનવાય ગાહ
યશવન્ત શુક્લ

પુસ્તક ૩ |

મે-જુન ૧૯૪૫

| અંક ૮-૯

ગ ઘ શિ ક્ષ ભુ

અમેઢમા મમાભાસાસ્ત્રને સર્વશાસ્ત્રોનુ સાક્ષ મ્હેલુ છે (Logic is the science of all science) તેમ ગજને સર્વ સાધનોનુ સાધન કહી શકાય જેટલે અરો મ્હી પણ સમ તવવાને મટિ આપણે ગજનો ન ઉપયોગ મ્હીએ છીએ તેટલે અરો એ સર્વ સાધનોનુ સાધન છે અને જે મળતુ ગજ વિદ્યસિત નથી જે મળ સાચુ, સાચુ, સગવડવાળુ ગજ બોની શમ્તી નથી તેના સર્વ સાધનો આ રીતે અપૂર્ણ અને બાનાં બને છે

સામાન્ય રીતે મ્વિતારશિક્ષણ ઉપર ધણુ મ્હેવામા આવે છે, ગજશિક્ષણ ઉપર ધણુ થોડુ કહેવાય છે આ બાબતનો એ નુકાન ક્ષેત્રમાથી મને સમાન દાખનો મળે છે તે કહુ તેથી આ વિચયન મહત્વ નથી જતનુ આ કહુ તે મ્હાય સ્પષ્ટ થાય મ્હને નુત્ય કરતા શીખવતુ હોય તે તે સબધી કુ શીખવતુ તે વાન શીખનાર શીખવનાર બન્નેને મને સ્પષ્ટ છે એમા કઈ શીખવા-શીખવવા જેવુ છે એમ બન્ને માને છે પા ચાવતા શીખવા શીખવવાની મ્હર છે એટલુ મ્હર માનવ નથી મ્વિતાર અને ગજનો સબધ અને તેના શિક્ષણ વિશેની માન્યતાનો અભિા સબધ છે હજુ સુધી કેમ આ નુ એના ઉપર એક ન પુસ્તક લખાતુ નીજુ કુ પણ ચાલતા શીખના-શીખવનાની ન્હર માનવના કુ આપવા દેશમા સારી રીતે આ નનાસ મેં બનુ થાદા એમા છે આ નનાસ પદ્ધતિ શાગામા શીખવાની નેઈએ અને ગજ પણ શીખવતુ નેઈએ એમ હ મલુ કુ કવિનાસ નેઈએ તે અમુક ન થોડા નેઈએ ગમ્તિવળાને મારી ન છે, ન્યારે સારુ ગજ લખતા વાચના બોલતા દેઈને આવુ તુ એઈએ શિક્ષણમા એના ઉપર બાબર લક્ષ આ રાતુ નેઈએ

હમલા એક વિકાને કય કે વિચારને સારુ ગજ લખતા શીખવવા મ્હી વ્યાકરણ શીખવાની ન્હર નથી એ નોટુ નથી વ્યાકરણ વિના સાચુ ગજ વખતા આવડે, જેમ પ્રમાણસાસના અભ્યાસ વિના સત્યવિચાર કરતા ન્હર આવડે પણ દેકે માણસ પોતાના શરીરના આતર-ચાપરો બને તે ન પોતાના માનસિક વ્યાપારો નજી એમા મને પોતાને કમમ માનવના રહેલી સમભય છે શારીરિક વ્યાપાર ન સમભનાર માણસ પણ વદુસ્તવ હોઈ શકે, પણ કોઈ માણસ માનના રોગના શારીરિક વિકારો બરાબર ન્હર પળે બને એ નળવાથી ડોળનિવારણમા કુપરો જિલ્લવન નો હોય નો તલ એ નળવામા એટલે કે સમાનતામા ખરી

માનવતા રહેલી હ સમજુ કુ એમ ન વ્યાકરણ એ બાબાની એક મકરની સમાનતા આ અમુક વિચાર શબ્દોમા ની રીતે વ્યતન થાય છે, એ વિચારને વ્યકત કરવા શબ્દો કેવી રીતે એક બીજા સાથે સળખમા આવે છે, એક સમમ દર્શન મકરણોમા પારિત્રાણોમા, વાક્યોમા કેવી રીતે વહેવાય છે, ગોઠવાય છે, વ્યવસ્થિત થાય છે, એ બધાનુ બાન હોય એ પણ એક વિશેષ મકરની સમાનતા છે, અને જે ગજલેખમા એ હોય તેને દુ અવરણ ઊંચી કક્ષાનો ગણુ એ પ્રમાણે મારે મને વ્યાકરણની સમાનતા એક ઉત્તમ શક્તિ છે

આપણે ત્યા વ્યાકરણશિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓમા અત્યંત અમિય વિષય છે તેવુ એક કારણ એ પણ છે કે આપણે ત્યા હજુ જીવતી બાબાનુ સાચુ વ્યાકરણ લખાયુ નથી આપણી બોલતી બાબાના કેલાય અભિભારક પ્રયોગો હજુ વ્યાક હુ પકડયા નથી આપણે સાધારણ રીતે ગુજરાતી બાસા ખૂબી વિનાની છે એમ માનીએ છીએ પણ આપણા કેલાય વિલક્ષણ શક્તિવાશ પ્રયોગો આપણે હજુ નજીવતા ન નથી, એ બધા વ્યાકરણમા આવે આપણી બાસાનુ બળ, તેનો ક્ષેત્ર તેનો મ્હ વિભક્તિવા બાત બાતના અર્થો, એ બધા ઉપર વ્યાકરણ મમશા પાડે તે એ કદક વધાર મિત્ર થાય એમ હ મલુ કુ બોવાતી બાબાના એવા કેલાય પ્રયોગો જવામા આવે છે જે કુણા ન અર્થવજક છે, જે વ્યાકરણના કુટ કોય હ છે એ બધાનો સમ્રદ યદ જવા નેઈએ બધા શિક્ષકો આનો સમ્રદ કે અને જેમ મ્હ કોઈ માસિકમા શબ્દ અર્થ વ્યુત્પત્તિવર્ચા આવે છે તેમ વ્યાકરણવર્ચા પણ આવે છે ક્ષેટ છે

શામનાશયજી વિચિનાથ પાઠક

પ્રાદેશિક ઇતિહાસોનો અભ્યાસ

૧૯૪૧મા અધેરી સુકમિ બરાયેલા સાહિત્ય પરિષદના મોઢમા અધિવેસનમા પ્રો કેસવલાલ મામદો નીચે પ્રમાણે એક ઠરાવ પેસ કર્યો હતો "આ પરિષદ સુખર્ષ વિલખીને વિનતી છે કે અત્યારે બી એ (એનસ)ના ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમમા ઝીલ મકરખમા ઇતિદાસ વિશેના નિબધો વિચાર છે, તેમા સુધધતી કરી નિબધ અથવા ગુજરાત મદાગલ્લ, મ્હાટી કે સિન્થેના ઇતિદાસ પણ શાખે, નેથી સુખર્ષ માનના પ્રાચીક ઇતિદાસોનો અભ્યાસ આપણા પદ્ધિધતા સારી રીતે મ્હી શકે " ઠરાવ ચર્ચાનુ તે પસાર થયો હતો આલ દની વાન છે કે એ ઠરાવ મગાને બળ વિલખી એમ એના ઇંગ્લિશના અભ્યાસક્રમના ઉપરુ અ મારે દનદાનોને માન આપવુ નુ દને રીકોર્ડુ છે

* અમદાવાદ હી માર સુ એસે સીએમલ અને આધ્યપિકા ઇસવના આદિય જેમલ બાજવા સમે ગમલ અ વિાા
જીવુ ને કુ છે ન તનુ આપુક મ્હી ને

છૂટો મળદે

અન્યાસમાં આનુપૂર્વિકાનું સ્થાન

કોઈ પણ એક જ અધ્યયનના સમયે થતા અન્યાસમાં એની કૃતિઓને તેમના રચનાસમય અનુસાર ક્રમબદ્ધ કરવાની એક પરંપરા સર્વત્ર ચાલી આવે છે. આજની ગણિતિક બુદ્ધિને આનુપૂર્વિક તૈયાર કરવામાં રસ પડતો દરેક મહિજ, કદાચ, રચનાસમય નિશ્ચિત ન હોય ત્યાર કૃતિઓના અવરગમના પ્રવેશને આનુપૂર્વિક તૈયાર થતી આવડે એટલે જાણે આવીન સાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનમાં આ બંને પદ્ધતિઓને આમરૂપરૂપે પિનિયોગ થતો. જેમાંથી એ સર્જકના મનોવિકાસની બિનબિન સિદ્ધિઓ દર્શાવવામાં પડે તે પદ્ધતિ ઉપયોગી નિવરે છે એમ સ્વીકારાય છે, ત્યારે એથી વધારી જ રીતે, કોઈ કૃતિને રચનાકાળ સહિત દોષ ત્યારે જેના અવરગમના પ્રતીત થતી સર્જકની વિકાસાવસ્થાને આધારે કાલનિર્ણય કરવામાં બીજી પદ્ધતિને ઉપયોગ થતો. આજે નેહિએ જાણે

હવે સર્જકના મનોવિકાસની બિન બિન અવસ્થાઓને અન્યાસ ને નિરાકરણે યથા રાખે દોષ તે. એ ખરેખરે દોષક અન્યાસ છે, એટલું જ નહીં, સંબંધિતતાના સીમા મંતવમાં એથી દાખલ થઈ શકતું હોય તે એ અન્યાસને એ પદ્ધતિ બંનેને ઉપકારક ગણવા પડે. પણ સર્જનના પાર પારથી સંકુલ છે કે આ પ્રકારના અન્યાસને એ બધી વખત નથી ગાડતો. અત્યંત યોગ્યથી એ આનુપૂર્વિક રીતે રાખાય તે. એમાંથી સર્જનના પાર કેવી તો સ્વેચ્છાએ આવે છે તેનું જ પારખુ મન રહેશે Hardy & Critical Study નામના પોતાના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ વિવેચક હાર્ડીએ એમાં સંબંધમાં બીધેલ વસ્તુ દુઘાન આગળ કહ્યું છે. બહુ જ કાળજીથી એની રચનાઓની કાલપૂર્વિક તૈયાર કરવામાં આવેથી પણ એમાંથી એની પ્રતિભા નિયમિત વિકસતી રહેતી પારખુ મળતી નથી.

પણ પહેલી પદ્ધતિ કદાચ પ્રતિભાવિકાસની અનિયમિતતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં જ કામ આવે બીજી તો નિરર્થક ને પ્રાપ્તક જ છે. છતાં ગોર્કોસકિયર ગોર્કોસકો, કોઈ પ્રેમભાઈ, કોઈ કાલિદાસનો અન્યાસ કરવા એ જ જાણકાર કૃતિઓને જાણતો વખતે આશ્ચર્ય લેવામાં આવે છે. પ્રતિભા ઉત્પાદનને વિકસતી જ રહે છે એવા પૂર્વસ્વીકાર કર્યા વિના એ બીજી પદ્ધતિ મધ્યોત્તર રાખાય જ નહિ અને એ પૂર્વસ્વીકાર કેવો અસાચીય છે એ પહેલી પદ્ધતિના નિગમને ગોર્કોસકીયને મહેતા રહ્યા છે. આરબની કૃતિઓમાં કલાકારની પરિપક્વતા કે સમૃદ્ધિ વરતાતી હોય ને બીજીની કૃતિઓમાં એ ઘટતી જતી હોય એવા પણ આજેના અનુભવકયા નથી? છતાં કાલનિર્ણયમાં બાળક આ અનુભવ કે આ સંબંધ પ્રતી જ પુષ્ટક હલકા થાય છે ત્યાં તો એમ જ સ્વીકારાય છે કે જે જોખી પરિપક્વ તે આગળની ને વધુ પરિપક્વ તે પાછળની.

આનુપૂર્વિક મુખ્યત્વે પ્રસિદ્ધિ કાલનું આલેખન હેતુ પડતું હોય છે. જે કૃતિ પહેલી પ્રસિદ્ધ થઈ તે પહેલી ને પછી પ્રસિદ્ધ થઈ તે બીજી, એ રીતે કમ ઉપકારક છે. હવે સર્જકને જે ક્રમમાં કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ કરી હોય છે તે જ ક્રમમાં તે રીતે હોય એમ નિસંદેશ પ્રતી રાખાય નહિ એમ પણ બંને કે સર્જક કૃતિ

રની રાખી દોષ પણ પ્રસિદ્ધ થઈ જતી હોય - આનો એક તાલે જ દાખલો. આજે ત્યાંથી આવી ગયો. મી પત્રાલાલ જોડે સૌથી પહેલી જે નવલકથા લખે તો તે 'બહુ સાધી' દમભા જાનકાદ વરસ ૧૨-૧૮૪૮ થઈ તે પહેલાં તો એમની આગળ ડગલ જેટલી કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે એટલે સર્જકના મનોવિકાસને સ્પષ્ટ કરવાની દૃષ્ટિથી તૈયાર થતી આનુપૂર્વિકા પ્રસિદ્ધિ મળેને ઉપયોગ કરતો દાખલો બીજી જાનકાદ ત્યનાકાલેના ઉપયોગ પણ સર્વથા હોયુકવ નથી સર્જકની અવસ્થાના મહાવિતે. મગમ પિંડ ક્યારે જ પાયાં તે જ તો સામગ્રીય આનુપૂર્વિક મટિ રોપી કાઢતું જરૂરી છે પણ એ કાર્ય એટલું સચાઈ ધુરંદ છે કે એને અસાચ્ય કહેવું પડે. કલાકારના મનસપટ પર કૃતિ આદેખાય ને કાળ પર એ ઊતરી આવે એની વચ્ચે બીજું પાલું આવી ગયું હોય એમ પણ બને. એનો સરસ દાખલો તે 'બગલાન કૃતિઓ'ની પ્રસ્તાવનામાં થી મુનરશીએ જે અનુભવ દાખ્યો છે તે છે, અનુભવ બાવ કે ત્યના કલાકારના મનની બીવરમાં મેડો વખત સંધ્યા રહી તે કલાકાર સિવાય કોણ કદી સૂઈ અને ધસી વાર તો કલાકાર પોતે જ નથી બીજી રાખતો વળી એટલે પાછળ મૂકી વિકાસાવસ્થાના ક્યા લક્ષણે અસ પ્રકાર રીતે રચના સમયે ધસી આવ્યા હશે તે ખબર કેમ કરીને કરી શકાય?

એટલે સરવાળે એમ જ કહેવું પડે કે કલાકારનું ચિત્ર ત્રે કે કલાકૃતિનું નિર્માણ-બીજી રીતે મીએ તો સર્જનવ્યાપાર-અનિયમિત છે ત્યાં તો નિયમરદિવતા એ જ નિયમ દિશે છે. ઉપર નિર્દેશિત મુસ્તકમાં એપ્રિલકેટમાં એ આનુપૂર્વિક રચનાદ્વારા વ્યક્ત થતા વિકાસ વિશેના અગ્રા મુગના જમ પર ચર્ચાઈ શકે કરી છે કે આપણે એ ખ્યાલ કહી દેલે ટ્રેનની ગતિને લેખને ધારણ છે. અન્યાસની સાની પદ્ધતિ દર્શાવતા એતે કહ્યું છે કે કલાકારની બિન બિન કૃતિઓ વચ્ચેના આનુપૂર્વિક પાછો કાઢવો એ જ અન્યાસની જામ રીત છે એમ કરવામાં આનુપૂર્વિક અવગણવાની જરૂર નથી માત્ર એની શિરભેરીને નમતું ન આપીએ એટલે જાણે અસાવત્તા કુલે

સ્વીકાર

અલ્પચર્ચાશ્રી-લેખક શ્રી મૈત્રયાલાલ મુનશી પ્રકાશક ગુર્જર અક્ષરના કાર્યાલય અમદાવાદ મૂલ્ય સવા રૂપિયા જગતના ઇતિહાસનું અમદાવાદ (૫૩ પહેલો)-લેખક પ જ નવાદરલાવ નેહરુ અનુવાદક શ્રી મણિભાઈ દેસાઈ, પ્રકાશક નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ મૂલ્ય પાંચ રૂપિયા દ્વિસ્ત્રેની વાંતો (બા. ૧૧૧)-લેખક શ્રી રતનનારાયણ પાઠક પ્રકાશક મદા સુવર્ણ પબ્લીશીંગ ક લિમિટેડ મુળક મૂલ્ય અઢી રૂપિયા જગતમટીપ લેખક શ્રી હર્ષર પેટલીકર પ્રમણક લેખક પ્રકાશન લિમિટેડ, અમદાવાદ, મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા સુવર્ણપ્રકાશની શરીરસંપત્તિ-લેખક શ્રી રણજિત પટેલ, પ્રકાશક ગુર્જર અક્ષરના કાર્યાલય અમદાવાદ મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા સ્વીકારની લેખક શ્રી અરેસ્યદ એથાણી પ્રકાશક ભારતી સાહિત્ય સંઘ મુળક મૂલ્ય અઢી રૂપિયા જગતને ગોખે-લેખક શ્રી નિરંજનવર્મા અને શ્રી નવચંદ્ર વરમા પ્રકાશક ભારતી સાહિત્ય સંઘ મુળક મૂલ્ય સાઠરૂપિયા રૂપિયા

લેખક થવા માટે

[નંધ: The Summing Up નામની એમરસેટ એમની આત્મકથાએ કૃતિમાંથી એક ખટતુ બાબત્તર કરીને નીચે આપ્યું છે, જેમાં એમાં એ મ્હુ છે તે પૂર્વે અનેક વાર હવેવાઈ ચૂક્યું છે, છતાં વારંવાર એ વાતનું સ્મરણ કરતા રહેવાની જરૂર છે વળી એમાં એ પોતાની રીતે મ્હુ છે એટલી એની વિશેષતા છે ન આપણા આજના મોટા ભાગના સાહિત્યની ને સાહિત્યકારોની સ્થિતિ લક્ષમાં લેતા એ કથનની કિંમત જરાયે ઓછી અ કાંચી ધડતી નથી —સા પાદકે.]

ક ઇક લખી નાણુ, ક ઇક લખી નોણુ, એવી ધખનાવાળા જુવાનિયાઓ ક્યારેક ક્યારેક એક પ્રશ્ન પૂછીને માઠ બનતાન કરે છે એ પ્રશ્ન આ છે લખવામાં અમને કષ્ટોથી નીચેરે તે મટિ ક્યા પુસ્તકો વાચવા ખૂબ જરૂરના છે તે અમને જણાવે. હું તે જાણુ છું બાળ્યે જ એ લેણી મારા બતાવેલા પુસ્તકો વાચતા હોય છે એનું કારણ મને એમ સમજાયું છે કે એનામાં સાચી નિજ્ઞાસાનેા જ સમજેા અભાવ છે એવાર વિશેસ વૃદ્ધની, એ 16 ફેબ્રુઆરી, ને થોડીક દી. એચ લેરિંગની નવલકથાઓ વાંચી, ને જરાય વિચિત્ર લાગે તેવું છે, પણ ઉપરથી મારું સ્વર્ણનું 'ફોરસાઇટ સાંગા' વાંચ્યું એટલે એમને એમ જ લાગે છે કે વાર્તાકલા મટિ એ કંઈ જાણુ જરૂરી છે તે તેઓ જાણીને બેઠા છે

એ વાત સાચી છે કે સમકાલીન સાહિત્યમાં હોઈ શકે એટલી બધી કષ્ટ દૈવસ્પર્શિતા પ્રાપ્ત અથવા શિષ્ટ મ્હી શકાય તેવા સાહિત્યમાં હોઈ પણ દિવસ હોઈ શકે નહિ અને પોતાના સમકાલીનો રોને વિશે ને જીવી રીતે લખે છે એ જાણુ ઊગતા લેખકો મટિ લાભનું પણ છે પણ સાહિત્યમાં દેશનો બહાસતી રહે છે એટલે અમુક સમયે મચલિત એવી લખવાની બહાસતા વાસ્તવિક કહી શકાય તેવા આતરિક ગુણ હોય છે એ બોળી કાઠ સહેલ નથી એ સ્થિતિમાં પ્રત્તીન મળના સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યને પરિચય દ્વલના મટિનું ઉત્તર ધોરણ ઉપજવી આપે છે

શાહેને આસાનીથી રમી રી જાણનારા, દશબલોથી ધરાવ નારા ધણી જુવાન અને ચતુર લેખકોને જે ઊગીને આશમી જતા જોયા છે તેથી માને સ દેહ પેડા છે કે પ્રાચીન સાહિત્યના એમના અનભાસને લીધે તેા એમ નહિ થયું હોય ને ? જુદીની તેજસ્વિતા અને પરિપક્વતાવાળા એ ત્રણ પુસ્તકો આપ્યા ન આપ્યા ને તેઓ પરવારી જાય છે કોઈ પણ દેશનું સાહિત્ય આ રીતે સમૃદ્ધ થઈ શકે નહિ એ મટિ તેા એવા લેખકો નેહ્યે એ ને ત્રણ પુસ્તકો લખીને યાજી ન જાય પણ દગલાખ ઢૂંટિઓ આપે રાખે અવળત, એ કૃતિઓની ગુણવત્તા અણસરખી રહેવાની કેમ કે એને અ સમજી કહી શકીએ તેવી કૃતિના સર્વન મટિ તેા અનેક ધન્યતા એના વિરલ થોળ નેહ્યે પણ પહેલ પડ્યા વિનાની અણુષઠ પ્રતિભાનો નસીબસ નેહ્યે દુકેમ લાગી જાય તેના કરતા કોઈ કલાકારના અસાધારણ ને સતત પરિશ્રમના પરિપાકરૂપે થેવા જ થયેલિના પ્રાદુર્ભાવ થવાને સખલ વિશેષ છે થેતે વાર વાર નવતા ધારણ મટેરે રહે તેા જ લેખકથી રસકસવાણુ કઈ ને કઈ આપી શકાય. અને એવી નવતા ધારણ કરવા મટિ એની પ્રતિભા નિયંત્રન અનુભવેથી સતત સમૃદ્ધ થતી રહેવી નેહ્યે એને મટિ પ્રાચીન કળના સમર્થ સાહિત્યને આપખૂ

ખળેના લૂંટવા જેવા આનંદદાયી ને કળદાયી બીજે કથે માર્ગ હોઈ શકે ?

કલાકૃતિનું નિર્માણ મરુ એ કઈ જાણુના એલ જેવી વાત નથી એને મટિ કષ્ટપૂર્વક સાધના કરવી પડે છે ધરતી ગમે તેટલી રસકસવાળી કા ન હોય, છતાં એમાં ખાતરપાણી કરવા પડે છે ચિત્તને મથી મથીને, નિશ્ચયની માઠ વાળી વાળીને કલાકારે પોતાના વ્યક્તિત્વને જાળ ને વિશાળ બનાવવું રહ્યું, એમાંથી નવલા રૂપો ઉપજાવવા રહ્યા તે પછી ધરતીને પડતર રાખવી રહી ખિસ્તની નવોટાની માફક કલાકારને પશુ પ્રકારની નવી જ મુશ્કેલી ઉઘાડી દેનારા પ્રકારની પ્રતીક્ષા કરવાની હોય છે એ જ્યારે ધીરજથી પોતાના નિયંત્રિત વ્યવસ્થા થોમ્સ પરીનામેરેનો હોય છે ત્યારે એ આનંદચેતના પોતાનું જાઠ કાર્ય કર્યું જતી હોય છે તે પછી જાણુ શરૂઆતથી ઊછળી આવ્યેા હોય તેવા બાવ સદસા જાળી ઊઠે છે પણ પથશાળ જમીનમાં એરિલા ધાન્યની માફક એ જરાજરામાં વણસી જાય એવા બય છે એટલે અત્યંત કાળજીથી એનું જતન કરવાનું રહે છે કલાકાર એના ચિત્તની સઘળી શક્તિઓ ત્યાજ એકાધ કરે, એનો કસબ, એનો અનુભવ ને એનામાં જે ચાલિય ને વ્યક્તિત્વ હોય તે સઘળું એ ત્યા મોકલી આપે ત્યારે જ, આટલો બધો પરિશ્રમ ઉઠાવે ત્યારે જ, એ કૃતિને સંગોપાગ અવતારી શકે

ભાગ્યવી વિદ્યાભવન—

નીચે જણાવેલા વિશ્વેના અભ્યાસ અને સરોધન મટિ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી અરજીઓ મારવામાં આવે છે

અ સુબઈ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમે

(૧) સસ્કૃત, અર્થમાર્ગથી, ગુજરાતી, દ્વલનાકમક બાપારાજ અને શિક્ષણમાં પીએચ ડી (૨) ઉપર જણાવેલા વિષયો અને પ્રાચીન ભારતીય સસ્કૃતિમાં એમ એ (૩) એમ ઇડી ફીલુ ધોરણ—પીએચ ડી મટિના સરના ૩૧ ૫૦), એમ એ અને એમ ઇડી સરના ૩૧ ૩૦) થોમ્સ વિદ્યાર્થીઓને ફેલોશીપ માસિક ૩૧ ૫૦) અને રિશ્ચરશ્નિ માસિક ૩૧ ૩૫) આપવામાં આવશે જવનના છાત્રાલયમાં થોડા વિદ્યાર્થીઓને મટિ માસિક ૩૧ ૩૫) લેખે રહેવાની અને જમવાની સગવડ છે

અ લખનવી શાસ્ત્રીય પરીક્ષાઓ પ્રવેશિકા, શાસ્ત્રી, આંચાર્ય અને મહાચાર્ય, સાહિત્ય, વ્યાકરણ વેદાન્ત અથવા ન્યેતિત્વ લઈને આ અભ્યાસક્રમ મટિ દાખલ થવા ઇજાજાર વિદ્યાર્થીએ જવનની વિનીત પરીક્ષા પાસ કરી હોવી જોઈશે તે નહિ તેા મેટ્રીક્યુલેશન અથવા વર્નાક્યુલર ફાઇનલ અથવા બનારસ મધ્યમ અથવા બંગાલ તીર્થ પાસ કરેલી હોવી જોઈશે આ પરીક્ષાઓ મટિ ફી લેવામાં આવતી નથી દરેક વિદ્યાર્થીને નીચે યુજબ માસિક રિશ્ચરશ્નિ આપવામાં આવે છે શાસ્ત્રી ૫-૫૦ ૩૧ ૧૫ શાસ્ત્રી દ્વિ-૫૦ ૩૧ ૨૦, આચાર્ય ૩૧ ૨૫ મહાચાર્ય ૩૧ ૩૫ માસિક રિશ્ચરશ્નિને જન્લે, પસદ કરેલા ટેકાક વિદ્યાર્થીઓને જવનના છાત્રાલયમાં રહેવા જમવાની સગવડ અપાશે

દાખલ થવાની અરજીઓ તા ૧૫ ૬ ૪૫ સુધીમાં જવનની ઓફિસ પહેલાંની નેહ્યે—અરજીના પત્રક તથા બીજી વિગતો મટિ જે આનામે સ્ટેમ્પ બીડી ઓનરરી રજીસ્ટર, ભારતીય વિદ્યાભવન, ૩૩ ૩૫ હાન્વે રોડ, મુંબઈ, એ સરનામે લખે

શાબ્દચર્યા

‘દંડરાસ’

શ્રી. ક. મા. મુનશીએ ‘ગુજરાત એન્ડ ઇસ્ટ સિટીયર’ (પા. ૮૪ અને પછીનાં)માં અને શ્રી. કે. કા. સાસ્ત્રીએ ‘આપણા કવિઓ’ (ખંડ ૧, પા. ૧૪૩-૧૫૦)માં ‘રાસ’ના સ્વરૂપ અને પ્રાચીન ઉલ્લેખો વિશે કેટલુંક કૃતું છે. વાચકે ‘રાસ’નું ને સફાળુ આપેલું છે કે ઉપરથી આટલી મુખ્ય વિશિષ્ટતાઓ વારંવાર સંકલ્પે: (૧) ‘રાસક’ અનેક નર્તકીઓથી પ્રધાન હોય છે; (૨) તે ભાતભાતના વાલ અને લયથી ‘યુગ’ હોય છે; (૩) તેમાં વધારેમાં વધારે ૧૪ યુગલો બાજ લે છે; (૪) તે કેમળ તેમજ ઉદ્ધત હોય છે. ઉપદેશસાધનરાસના ટીકાકારે (૫) ‘ચર્ચરી’ અને ‘રાસક’ એ પ્રયોગોના સહિત ઉલ્લેખ કરેલો. હોઈ તે બંને એકબીજા સહિત સારી રીતે સંબંધ બાંધાય છે. અને સંપત્તિરાસ (ઈ. સ. ૧૨૭૧)ના ઉલ્લેખ પરથી રાસ એ મકારના હોવાનું જણી શકાય છે. આ બે મકારમાંથી એક મકાર તે (૬) ‘હારિયા રાસ’ તરીકે ઓળખાય છે તે.

શબ્દોપર (ઈસવી ૯મી સદીના અંત)ના પ્રાકૃત નાટક કૃષ્ણમંદીરમાં એક કહેરા આવે છે તે આ હાથે અગ્રણ્ય છે. ચોથા અંકમાં રાસ અને વિદુષક પ્રસાદ પર ચડતા હોય છે ત્યાં તેમની નજર ‘ચર્ચરી’ પર પડે છે એટલે વિદુષક ચર્ચરીનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે. (સમય ગ્રીષ્મ ઋતુનો છે)

જાણકિનારનોપમાઓ
જાણવતનો તનિગુણઓ
જાણવત અળંગામીઓ વેષ્ટ
જાણવત મળિયાતે ॥

હરો-અ

વંદિતમૂર્તિઓ વિચિત્રગુણ
દમ્યો દોષેલજ ગણગોએ
જેલનિ તાળગુણદયઅર્થે
જુદજુલે દંતેદે દગ્ધાસો ॥
સતસતીસા મમવાહુદય
રોહિસુદા અરસાં દેને ।
‘સિદ્ધિ’ દોષિ’ લગ્નગાથ
વરોચર સહિદુહી વલનિ ॥
મોલૂળ અળા મળિયારાઈ
અતિહા’ બાપમલિલ સિવનિ ।
વરનિ તત્તો સંહિઆગમકે
મળેમુતો વાળગવનજા ॥

[કૃષ્ણમંદીર (મનેમોહન ધામ સંપાદિત આરતિ)

અંક ૪, શ્લોક ૯-૧૩; પા ૫૫]

“હો, મોતીનાં અનેક આભારણો અને સૂક્ષ્મ વસ્ત્રો ધારણ કરી લાસ્ય નૃત્યને અતે આ સ્ત્રીઓ એક બીજાને ચંદ્ર (પીયશી) વડે તેમજ મણિબાળને વડે જળ છાંટે છે.

વળી આ તરફ, આશ્ચર્ય નૃત્યધર્મ કરતી આ બત્રીસ નર્તકીઓ વાલ પ્રમાણે પગમાં દત્તી ખેલે છે. તારક આગ્રહમાં દંડરાસ દીસે છે. રકંધ, શીશ, બાવડાં અને હાથ સમયગ રાખી તેમજ વિશુદ્ધ રૂપના જળથી બીજ કેટલીક નર્તકીઓ બે પંકિત રથી લયબંધ અને તાલબંધ દે છે અને

સૌ એકબીજાની અભિમુખ થાય છે. વળી બીજ કેટલીક મણિબાળને મૂળી હાઈ ચંદ્ર (પીયશી)થી જળધારા ફેંકે છે અને એ કામદેવનાં જળ-બાજો (૧) શી શી હુંદર સખીઓના અંતર પર પડે છે.”

આ પછીનાં શ્લોકોમાં વિવિધ વેશ અને રૂપ ધારણ કરી લોકોનું જન કરતી નર્તકીઓનું વર્ણન છે.

આ વર્ણનમાં ‘રાસ’ના ઉપર વારંવાર ઉલ્લેખોમાંથી ધર્માર્થમાં મૂળી આવે છે, દર્શન એવો સ્વપ્ન દર્શન પણ મળે છે અને ‘ચર્ચરી’, ‘રાસ’ અને ‘કાવ્ય’ કાવ્યોતે વસંતોત્સવ સહિત ગદ્ય સંબંધ હોવાની વાતને આમાંથી સાડું એવું સમર્થન પણ મળે છે.

પર ‘સાધ’

અર્થાચીન દેશભાષાઓમાં કેટલાક એવા પ્રાણિવાચક રાખેલાં મળે છે, જેમને અંત્યાંશ સ્વાધિક મત્યવ જનમાંથી સિધ્ધ થયાં હોય. ‘વહુ’-‘વલ્લભ’, ‘પાડુ’-‘પાડુ’, ‘વલ્લભ’, ‘કાવ્ય’, ‘વંદિત’-‘વંદિત’, ‘દિલી’, ‘મરાઠી’ (ને ભેદીએ બે અંગાળો) ‘ગુરુ’-‘ગુરુ’, ‘મરાઠી’ ‘દુષ્ટ’-‘દુષ્ટ’, ‘વંદિત’ આ મકારનાં રાખેલાં છે. એવી જ રીતે સં. ‘અગ્રણ્ય’ પરથી ‘એરુ’ આવે છે. ‘વંદિત’ ઉપર આપેલા રાખેલાંની જેમ જનમાંથી સમર્થા છે. ન્યારે કઈ બે અંશમાંથી કદાચ હુત થઈ, બાકીના અંક એ સ્વદેશના સંકેતથી વિરલ વ સમર્થા છે.

ચરકલડી ‘ચકલી’

દેવચંદ્ર તેમજ બીજા પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો નેચે છે કે અપરંપરમાં કોઈ વાર મૂળમાં ન હોય તો પણ કદાચ ઉપરવામાં આવે છે. આવા રકાર-પ્રક્રેષમાં કેટલાંક ઉદાહરણો અર્થાચીન દેશભાષાઓમાં પણ જાણીતાં છે. ગુજ., કોંકણી, પૂર્વી દિલી ‘ગ’ (ચં. ગા), ગુજ., સરાજ (ચં. ગા) વગેરે. પણ આ મકારનો પ્રક્રેષ એ એક અસ્થામન્ય ધરના હોવાથી બીજા કોઈ પણ રીતે રાખે સમજવી ન શકાય ત્યારે જ તેનો આદર કરવો જોઈ. જાણીતા લખનારની એક પંક્તિ ‘અમે દે લીલુ. વનની ચરકલડી’માં આવતા ‘ચરકલડી’ રાખને પ્રથમ હાથે ‘ચકલી’ સહિત સરખાવતાં જતાં પ્રક્રેષના ઉદાહરણ તરીકે ગણવા આપણે લલચાએ, પણ આપણી ભૂલકાની ગણ-સાધનીમાં પ્રાચીનમાં જુદા જુદા મૂળ હોવાનાં આપણે કદી શકીએ. જોના ગુજને મારવાણા ‘ચિડિયા’ રાખે જાણીતાં, નેતરિદિલી ‘ચિડિયા’ સાથે સંબંધ છે. અર્થ. ગુજ., ગુજ., આવાં વિગતો રહેલાં જોના અને મૂળન્યવરે જોના (કાંઈ મોતિક બોલીની અસર નીચે) ર એ સામાન્ય બિનવિકારો દ્વારા અને જલે તેમજ હી એ સ્વાધિક કે લુપ્તવાચક મત્યવ ઉપરોક્તને ચરકલડી થયો છે. આમ ચરકલડીનાં ૨ મૂળે મૂળન્યવરે દર્શાવી નિષ્પત્ત થયો છે પ્રદિપ્ત નથી.

દિલી ‘ચિડિયા’નું અર્થ એક બીજા ગુજરાતી રાખમાં પણ જાણવતું છે ‘ચકલી’ના અર્થમાં પ્રાંતકે ‘ચલી’, ‘ચલુ’ વગેરે વપરાય છે. ‘ચાલી’-‘ગાલી’-‘ગાલી’, ‘હાંલી’-‘હાંલી’-‘હાંલી’, ‘સાંલી’-‘સાંલી’, ‘ટાંલી’-‘ટાંલી’ વગેરેની જેમ ‘ચલી’ના ‘લી’ ‘લી’માંથી સિધ્ધ થયો છે, અને ‘ચલી’ મૂળના ‘ચિડિયા’માંથી નિષ્પત્ત થયું છે. ‘ચિડ’ અંશને સ્વાધિક ‘દયા’ લાગતા ‘ચિડિયા’ને સ્વાધિક ‘લી’ લાગતાં ‘ચિડિલી’ ‘ચલી’ એ રાખેલાં થયાં છે.

હરિવંશભ ભાયાણી

પુસ્તક-પરિચય

પ્રાચીના—[શ્રી હમાસ કર બેવી પ્રમસક ભારતી સંહિત્ય સપ, મુળપ મૂલ્ય અઢી પચાસ]

શ્રી હમાસ કર બેવીના નવા કાવ્યમગ્ગ 'પ્રાચીના'ના એક વક્ષણનો પરિચય તો સમજવું નામ જ કરાવે છે* એની સાતેય કિતોનો મહાણ આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના વારસા ઉપર થયું છે 'મ્હુ રૂણ' '૧૬ મા દિવસનું પ્રભાત' અને 'ગાધારી' એ સમજના પહેલા ત્રણ મળ્યોનો વિશ્વ કવિએ મહાભારતમાથી લીધો છે એય કાવ્ય 'બાલ રાહુલ' છદ્ધ વિશ્વકે છે પછીના કાવ્ય 'રતિ મદન'મા આપણી પુરાણ કથાઓ અને તે પછી ત્યારેથી કૃતિઓનો આધાર લેવાયો છે સમજના છઠ્ઠા કાવ્ય 'આરા કા નો દુહાવ જરા જુદી રીતે થયો છે આમ તો એમા પણ જુદના પૂર્વજનોની મ્યા કહેલી નવકથાઓમાની એક 'આરા કા નવક' નામની કથા વિચરેય બની છે છતાં હજીકત એઇએ તો, સિંચાળના પોલાણાએ નામના પ્રાચીન મહિરમા આ કથાના રાજ-રાગીનુ ભાવચિત્ર છે તેની વિખ્યાત કરાની કલાકાર કચારો રિયાએ કરેલી નવલ હમાસરની પ્રેરણાનું સંધુ કારણ બની છે સમજના સાતમા અને છેલ્લા નાવ 'કુખલ'નો વિષય બાગવતમાથી લીધો છે

પણ વિરોધી આ પ્રાચીનતા તમ્મથી આજ કરવી લઈએ તો 'પ્રાચીના'મા આપણે એવા કેટલાય લક્ષણો જોઈએ જેને લેને આપણને એમ થાય 'આને ને 'પ્રાચીના' કહેવી કે 'અર્વાચીના' ? આવા લક્ષણોમાનું પહેલું છે એ 'અહીં સાતેય મઝી મવાહ (dialogue)ના રૂપમા લખાયા છે આ સળગ, એકધારી એ પછી એક, ત્રણેયો લીટી ઉપર પહોંચી જતા સાતેય કાવ્યોમા જળવાતો પ્રયોગ આપણે ત્યા લગભગ નીત જ મહેવાય એવા છે ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે આ કાવ્યોને કાવ્યનાટક મહેવાય કે નહિ સવાહ ઉપરાત નાટકની બીજ કેટલીક યુક્તિઓ પણ અહીં જણાય છે પણ મિ પોતે ના-સ્વરૂપને મુ મહે તે આપણે જાણતા નથી સમજની પ્રસ્તાવના ય એમણે નથી વળી ને । આજ દિપ્પણમા એક સ્થળે એમણે 'હૃદયકાવ્ય' એવો રાજક યોગ્ય છે

આ પ્રકારના મળોમા અચલિત છટોની યોગ્યયોગ્યતા વિશે આપણે ત્યા ચાની રહેલી ચર્ચાને, કે એ ચર્ચાના કુળકપે છુટા છુટા પ્રયોગકારોને હાયે કષ્ટેલા પૂરી, અપહાનજ કે વનલેલી જેવા અપવરને બાળ્યે મૂઠી દઈને હમાસ કરે સમજના પાચ કાવ્યોમા આને કેટલાક અર્વાચીનો જેને ઉપલબ્ધિ કહે છે એ રૂઝા હદનો ઉપયોગ કર્યો છે 'રતિ મદન' અને 'કુખલ' એ બે કાવ્યો અનુદ્ધર્મમાં લખાયા છે આ પણ એક અણધારી નવીનતા જ થઈ વળી, સમજના પહેલા કાવ્ય 'મ્હુ રૂણ' સિવાયના બધા જ કાવ્યોમા અન્યૂક પ્રાચીનતા થઈ છે એ પણ આપણી કવિતામા ડમણા નવેસર દેખાતા લખણનું જ દર્શાવે છે સ્વરૂપને લગતી આ બધી વિચિત્રતાઓ ઉપરાત, બાળની દૃષ્ટિએ, આ કાવ્યોમા પ્રાચીન મ્યા, પ્રસંગ કે પાત્રને લગતી પ્રચલિત દૃષ્ટિ છેડી દેને મિ કલક નવી બાવના મૂકે છે એ કદાચ આ કાવ્ય

* તા ૨૬ મે ૧૯૪૫ને દિને આવેલી 'મ' ગો' યોક, ઓલ ટીપા, રેડિયો, મુળકના રોજનચથી

સમજવું સહુથી વધારે ધ્યાન જે ચતુ લક્ષણ છે આ જોતા સમજને માત્ર 'અર્વાચીના' ન કહેતા 'નવીના' મહીયુ તો જ એનો સાચો ખ્યાન આવશે ।

આ બધી નવીનતાઓનું કૃણ શું ? પ્રાચીન કથાઓ તો જાણીતી જ હોય, તેથી તેમા મ્હિએ મૂકેલી નવી બાવના વિશેનું આપણું દુલ્હલ આપણે પહેલું સંતોષમું સમજના મ યમા મુકાયલું અને કદાચ સમજમા સહુથી વધારે સ્ફુળ કાવ્ય 'બાવ રાહુલ' જુદના મહાભિનિષ્કમણનું નવું જ કા હા આપે છે કાવ્યનો વિષય સમજવતા હમાસ કરે લખે છે કે

'સામાન્ય ગીતે, વ્યાધિનરામકુચથી ત્રાસીને સિદ્ધાર્થ' થઈ ઇશ્યુ એવી કથા પ્રચલિત છે જરા, વ્યાધિ કે મૃત્યુ જેવો નાસ્તિવાચક (nastivach) મૂલ્યો નહિ પણ કોઈ અસ્તિવાચક મૂલ્ય પ્રેરક બન્યુ હશે એવી અધ્યાત્મી પ્રેરણને મહાભિનિષ્કમણના એ બ-ય પ્રસંગને આ કૃતિમા જુદી રીતે ધરાવ્યા છે પોતાના ચિત્તના ક્ષેત્રનું રામન મ્મીને પોતે તો આ ભવમા નિર્વાણ (-હોવાઈ ન્હુ-) પામી શકશે એમ સિદ્ધાર્થને થયુ પણ ત્યા પોતામાથી જ પ્રગટશે કુવં-પક ર હુલ નવરે પડશે એના ચિત્તપ્રેરો મટિ તેમ જ તેના નિર્વાણ મગિ-જવાબદારી મ્મીને સમજનું પાની લાગણી એ પગથિયે જ ન અટકતા આગળ વધી આ સૌ સસારી છવેના નિર્વાણનું શું ? પરિણામે એકેય જીવ પ્રેરણકુત્ર હોય ત્યા મુધી પોતાને પણ નિર્વાણ ન ખપે એવા ભાવ ઉપર આ-તીને એ લાગણી હગી એ રીતે પોતાના ધરમા સસારથી દૂર-ઝેઠા ઝેઠા પણ સિદ્ધાર્થને વિશ્વવાકસર્વર્ગી દેસા આપવામા વત્સ રાહુ નિમિત્ત બન્યા ।

આ કાવ્ય જુદ અને તેના રિય આનંદના સવાદરૂપે લખાય છે કાવ્યમા પણ જુદ આનંદને મહે છે કે

કેડ ઉછેરે રિશ્ય વ ય ધારીએ ?
અધાધમરે ભવતા ત્રિયાનીએ-
સ્વય જરા ય ધિક્તાવ અન્યને
પ્રકાશધમે લઈ જાય, શે જાને ?
સ્વન બરો નિર્ધયતા અખડિ ?
મૃત્યુમરો તે અમૃતો પમડિ ?
હો નાસ્તિપથે મદિ અસ્તિમાયા,
વ્યાધિ જરા મૃત્યુથી તો જ મતાવ
ના ના, ન નિર્ણીનું પ્રેરણ બરે,
કે સૌખ્ય શારીરિનના જ સારે
વળી આગળ ઉપર જુદ કહે છે કે

આનંદ, ના લીલિતી દરકિણીએ-
વ્યાધિ જરા, મૃત્યુની શકિતીએ
બલલુક પા વલંબી ઉરે રાકે
ફાંચ જ કાનુવ્ય ભાણે

હમાસરની આ મળના આપણે સ્વીમરી રફિયે તેવી કે પ્રાચીન કથાથી વધારે સુન્દર છે ખરી ? હમાસ કર અહીં જાળેજાળે સિદ્ધાર્થના જતા-યાધિધ્યુને લગતા તાસ અને ભય ઉપર જનુ બાર મૂલ્યા મે છે મ-યમા એક સ્થળે જુદ પોતાને મટિ 'લીલિયો' એવું વિરોધપૂર્ણ થાને જ પણ જુની માન્યતા પ્રમાણે તો જમતના ઉદારપદમા જે બે મહાન લક્ષણો દોલા મ્હિએ તે સિદ્ધાર્થનાં મણાયા જ પોતાથી દૂર એવા મનુષ્યોને ઉગમર, દો । અને મોનથી પીડાતા જોયા કે

તરત જ સિદ્ધાર્થે તે દુ ખો પોતાના હોય એમ લીધતાથી અનુભવ્યાં આ હાથાણને આપણે સદાનુભૂતિ કે સદાનુકંપા કહીએ છીએ અને તેનું મૂળ વિરલ વ્યક્તિઓના જ સખે એવી કષ્ટનારાયણ છે સિદ્ધાર્થનો ખોલે મદાન ગુણ તે આ સસારના દુ ખોને તાગ લઇને તેડા કાઢવાની આવશ્યકતા પહિલમતી દે નહીં આ એ મદાન ગુણના યોગથી સિદ્ધાર્થે શુદ્ધ થયા દવે, પરાયા દુ ખોના કષ્ટનારાયણ અનુભવથી ભૂતાલુ પા શા મરિ ન ભગી રોકે, કે માત્ર પોતાના બાળકને વિશે વિચાર કરતા જ ભૂતાલુ કંપા કેમ ભગી રાંધે, એ ઉમાને કર સ્પષ્ટ કરી શક્યા નથી એ બંને નિમિત્તોની બાજબી તુલના કરી શકે તે જાણુએ કે માચીન કયા જ છુદ્ધને વધારે ઉદાત્ત રૂપે ચીવે છે વળી, જ્ઞાત્યાધિમુચુના કષ્ટનારાયણ અનુભવને મરિ આપણે 'નાસ્તિવાચ્ય મૂલ્ય' એવા સ્પષ્ટો શી રીતે વાપરી શકીએ? એ મૂલ્ય નથી, અનુભવ છે એને 'નાસ્તિવપથ' પણ શી રીતે કહેવાય? ખોરા સજ્જો વાપરતા ખોલી દલીલો કરી પ્રેસાય એવું અર્ધો બન્યું છે મનુષ્યમાત્રના જ્ઞાત્યાધિમુચુરુપ દુ ખોના 'વર્ણધાતીઓ', 'કૌતિની ડાકણીઓ', એવા ઉલ્લેખથી છુદ્ધના પાત્રમાં ન્યૂનતા આણે છે વળી, કાલ્યાણ જ, છુદ્ધે રાહુલમાં પોતાથી સ્વતંત્ર એવું 'કલેશનું મુકેમણું નેદ્ર' એણે તેથી એમનું ચિત્ત કપી ડાક્યુ અને જનાનુકંપા ભગી એમ કહેવાય છે એ રીતે રાહુલ દ્વારા પણ ઉઠે તે, કવિને સ્પષ્ટ યોગ્યિયે તે, 'નાસ્તિ વાચ્ય મૂલ્ય' જ નિમિત્ત બન્યા ને? આમ આ કાન્યાનાં લુગરિની નવી બાવના ઉમારાજે પોતે કહી ગેઈ હોય એવું છાત્રનું નથી વિષયથી, સવાદના તત્ત્વથી, છુદ્ધના પાત્રને દાનિ થાય એવા નિરૂપણથી અને એના અટકમાં અને પહિલમને અસ્પષ્ટ બની જતા તત્ત્વજ્ઞાનથી, નાસિંદરાયનું આજ નુંધી માત્ર મંદાસા પામેલું કાંચ 'તદ્દુશ્ય' અર્ધો સહેજે યાદ આવી જાય છે

આ દૃષ્ટિએ છતાં 'બાળ રાહુલ' કાન્ય તરીકે સફળ સુન્દર લાગે છે આનું કારણ એ છે કે કાન્યામાં દૃષ્ટિ અને દૃષ્ટિ કાન્યમય નિરૂપણ એ બંનેનો મેળ એવનો હોય છે એથી, કવિની બાવનાને ઉકાલ આપે એવી કયાની પસંદ છે એના પ્રસંગોની મૂલ્યથી પાત્રચર્યા સવાદ છદ વગેરે નિરૂપણના તત્ત્વોની અસપેક્ષ અનુરૂપતા પણ આપણે એવી જોઈએ ઉદાહરણ તરીકે, 'બાલ રાહુલ' માં, મહાબ્રિનિ કમણ્ણુ નિમિત્ત આ કે તે, એ ચર્ચાર્પદ વિષયખિન્ન ઉપર છુદ્ધ અને તેના ક્ષિય આનંદની દલીલને રૂપે જ મૂલ્ય ધકાણુ છે તેથી સવાદનું રૂપ આપોઆપ સાર્થક થઈ જાય છે પણ, કવિએ જો અર્ધો ગદ્યતાગના ગદીર મયનયુક્ત પ્રસંગોની કાન્યાના કાર્ય (action) તરીકે પસંદગી કરી હોત તે આ સવાદ સફળ થાત ખરી? બાવના અને નિરૂપણનો સંબંધ આવી રીતે સમજી શકાય છે સમજીતું પહેલું કાન્ય 'કર્મ કૃષ્ણ' પણ સફળ સુન્દર કાન્યામાત્ર એક છે અર્ધો પણ ક્યાં અને કૃષ્ણ વગેરે કૃષ્ણ કર્મને પાડવેલા પદ્મમાં આવવા કહે છે તે વિશે દલીલો છે અર્ધો પણ આવા વિષયને લઈને તવાદ આપો આપ સફળ થાય કાન્યામાં કર્મને સમજીને મરિ લક્ષનાર અને જનમ અને જન નહિ પણ વ્યક્તિત્વ અને યોગ્ય જ જનનના અતિમ ધોરણ ગણાય એ મરિ કંદુરનાર તરીકે દર્શાવી છે એ ઉમારાજની નરી બાવના છે પાં મહાભારતનો મૂલ્ય આપો નથી મહાભારતનો કર્મ પોતાને જનજનમના સંસ્કાર

આપી પાળીપોળી ઉત્તરનાર ધરડાં માળાપર્ણ, પોતે જ રવેલા પુત્રપોત્રાદિકના વસવિરવાતને અને જ્ઞાતિ-યવદારને, અને પોતાને જ બગે રજી રહેલા આશ્રયદાતા દુર્યોધનને અગ્નિને વજને ત્યજવા માગતો નથી, એ રી એની માનવતા છે, અને પ્રસંગે પ્રસંગે એ એનું રાધે અને દાનરતિ દાખવવાં ચૂકતો નથી એ રી એની દલાલતા છે, છતાં મહાભારતકારે અનેક રચને ખૂબ સ્પષ્ટ કર્યું છે તેમ પાંડવને મેરવોચ્છિ કંદેસા અનેક અન્યાયોના એ પ્રેરક બળ છે, એવી એની અધમતા છે આમ મહાભારતકારના પાત્રની સમમતાને બદલે અર્ધો એક જ બાવના ક્રમમાં મૂકવામાં આવી છે લેખક ખૂબ સિદ્ધથી કર્મના જનનપ્રસંગોને ગેઈતી દલીલો રૂપે લાવી શક્યા છે, કૃષ્ણને મુખે પણ એ મુસદ્દીની અદાથી રોકે એવી દલીલો મૂકે છે, છતાં અર્ધો કર્મની સમમતાને પગી મૂકવી પડી છે એ ચોક્કસ કર્મના મુચુના પ્રસંગમાં એક મકારની સમમતા છે તે આસ્વરૂપમાં મૂધી સાર્કાં હોત ખરી?

આ પ્રંગોથી દુ મુચુચવવા માણ છું તે ખીન મળીને જોતા સ્પષ્ટ થશે 'આરકા' નામનું બીનું એક સુન્દર કાન્ય લઈએ અર્ધો કયા એમ છે કે મંચિને લા દુહરેથી આરકા નામની કન્યાને જોતા વર્તેલ રાખ અદ્વિત તેના પ્રેમમાં પડે છે પણ સ્વપિની સારલ એવી છે કે કન્યાનું નામ શું છે એ જોતાં જાલ કરી આપે તે જ તે એને પસંદી રાંધે આમમમાં રીત અનેક નામે ચોખવા ચોખવાંતણ વરસ વીટી જાય છે અને હવે રાખની વિદાયવેળા આવી છે કાન્યાનું મકાણુ અદ્વિત અને આરા કાના આ અવિમ મિલન ઉપર યાય છે અદ્વિત આરા કા પારે જતાની રત્ન મળે છે ત્યાંથી કાન્યને આરા બ થાય છે આરા કા પણ તેને ચાહે છે અને પસંદવા છાંછે છે તેથી જ એક રીતે કુણનું નિરૂપણ થા રી લે તેવા પ્રસંગ છે પણ કાન્યા પોતાનું નામ પણ ન આપી શકનાર મુલુથી ઉપા આરા કાની રીસ ખીન, અને તેની રાણી વિશે મહેલો રાખને તે વિગે બચાવ, તેણે સુન્દર અને અસુન્દર નમીન કેવા કેવો ખારી કર્યા હતા તેનું રમૂજ વર્ણન, આમ ખર મીક નિરૂપણ થયું છે બેસાક, ઉકે વિદાયની દુલ્લે રાખથી 'આરા કા સાચ બેસાક' એમ અનાજીતા જ નામ લેવાઈ જાય છે અને કાન્ય સુખાન્ત બને

આ ઉપરથી અને એમ લાગે છે કે કવિએ સ્વીકારેલા કાન્યસ્વરૂપમાં એવું કોઈ નહતર કે મર્યાદા છે કે નથી એમાં અતિ મ ભીર ભાવે મ થતો છંપાદિનું સંચોદ, ગ ભીર ભાવે આરોપન, સંપૂર્ણ વ્યક્તિ વ હોય એવા અનેક પાત્રોનો સંવર્ણ, અને જાલ પ્રસંગો દ્વારા નિષ્પત્ત થયુ કાર્ય, નિરૂપી શકાતા નથી આ મર્યાદાને લઈને આ કાન્યાને નાટકો એટલે કાન્યાનાટકો કહી શકાય નહિ વ્યક્તિત્વની ચેરી છાંદ વિનાના મર્યાદિત પ્રકારના સવાદોને જ આનંદ આપી શકે એવા આ સવાદકાળો છે જી વાદમાં જોઈએ તેટલા જ-એટલે કે એ કે પણ પાત્રો એક જ પ્રસંગ અને સ્થાન ચર્ચાપલે અને જાલ કાર્ય કે કાર્યનું વર્ણન ન આપીલે તેવા વિષયની પસંદગી-એ કાણેને લઈને અને ઉપરના કાન્યા સૌથી વધારે સુરૂપ અને સંચોદ થતા લાગ્યા છે

સચ્ચના ખીન કાન્યા જોઈએ તે 'ગાધારી' થા પણ પાત્રો બે જ છે, પણ એના મોટા ભાગમાં સવાદની ચોટ આવી નથી એના અતભાગમાં ગાધારી

કૃષ્ણને શાપ આપે છે એ ગલીર પ્રસંગ ગલીર ભાવે નિરૂપણ કરવામાં મંવિને-સફળતા મળી નથી ગાધારીના શબ્દોમાં શાપનો અભિનય છે અને નથી કૃષ્ણનો પ્રત્યાઘાત પણ ઉપરજીવેલા લાગે છે અને તે પછી વરત ન કૃષ્ણની ઝુકિનો મર્મ ગાધારીના મુખમાં નિર્જનતાથી મુકાયે છે

આ ઉપરાંત, 'રતિ મદન'માં કવિને જે ભાવના અભિપ્રેત છે તે આ સવાદકાવ્યમાં પ્રેરપરી મૂકી રાકાઈ નથી અને મૂકાઈ છે તેટલી કાવ્યના મર્મ તરીકે નહીં પણ પાત્રો વચ્ચેની સ્વરોપે ન 'રતિ-મદન' અને 'કુખ'માં સવાદનો નહીં પણ કથાનો રસ વહે છે કવિએ નવાં સરજેલા પાત્રો વસન્તવધૂ, સરલા અને તરલા માત્ર પર્યાદર્શન retrospectના સાધન બને છે 'કુખ'નો મોટો ભાગ કુખના પરાક્રમેને વર્ણવતા, પકડ વગરના પર્યાદર્શનમાં રોકાયે છે કૃષ્ણ ન્યાયે આવી થયે છે, અને વાચકના મનમાં જે અસાધારણ પ્રેમીના ધન્યતાભર્યા મિલનના દરશની અપેક્ષા ન્યાયે છે, ત્યાં મંવિ તેને તરત જ અત પ્રમાણ ધકેલી દે છે, અને તે દરશને બદલે શુદ્ધેવલ વિશ્વાસોત્સવનું રહસ્ય ગાય છે આ નિરૂપણ મને સમસ્ત કાવ્યસ મહત્તા એક વલણના મતીક જેવું લાગ્યું છે અનેક પાત્રોને અને બહુવિધ કાર્યોને વર્ણવત 'મોગણીસમાં દિવસનું મંભાત' સહુથી વધારે નિષ્કળ અને કથાસ્વરૂપને વધારે અનુકૂળ લાગે છે એ કાવ્યમાં સંવત્ પાત્ર અરે, આવીને માત્ર કાર્યનું વર્ણન કરનાર સાધન બની નય છે, એ નાટ્યસ્વરૂપનો પરાજય ન કહેવાય

ત્યારે આ કાવ્યોમાં નાટ્યસ્વરૂપના બળ અને વૈવિધ્ય નથી આ યા તેનું કારણ શું? સહુથી પહેલું અને સહુથી મોટું કારણ અહીં ઉમારા કરે છેલી છંદની પસંદગી છે પાત્ર કાવ્યોમાં ચોભરેલા ઉપન્યાસ છંદની લીટી એટલી, દૃઢી છે કે એમાં મોહાલી વાણીના સ્વરભારને સત્વરતા વાળે. સંજોગાત્ર ઉતરી શકતા નથી ઉપન્યાસમાં લાંબા કથાકાવ્યો કદાચ ઉતારી શકાય પણ એમાં મોહાલી વાણીથી લાગણીના વૈવિધ્યભર્યા શિખરો અને ઊંડાણો દર્શાવાય એવી તેની મોહાશા નથી અને મદિ આપણે ત્યાં લાંબી લીટીના છંદો એછાં છે આ બોવાના વાચ્યોમાં આદિહઅવરોહ નાટ્યસ્વરૂપનો પ્રાણ છે નાટ્યસ્વરૂપમાં ફરક પાડના પ્રાણરૂપ તેનો મોહવામાં અગત્ય છે હોય છે વૈવિધ્યભર્યા આદિહઅવરોહથી એ છંદમાં વાકયાવલી ન ઉતરી શકે તે આ સ્વરૂપમાં પાત્રોનું પાત્રત્વ ન વાચ્ય નય છે નાટ્યસ્વરૂપ ન્યાયે ન હોય એવા સાધારણ કાવ્યમાં પણ શબ્દ, વાક્યના શબ્દોને કમ અને સ્વભાવ, જુલુવાતા વિચારની ભલે કે અભિનયતા સિદ્ધ કરી બતાવે છે, એના અભિનય કરી બતાવે છે, તે પછી, નાટ્યસ્વરૂપમાં તે આ વાળીને અભિનય કેટલો સૂઝ અને વૈવિધ્યભર્યા બેઠાં છે? આ ખામી કાવ્યોમાં કેરોર દેખાઈ આવે છે ગાધારી એના પુત્રોના શાપ કરતા કહે છે કે

મારા તે તો-વિશ્વરતે નવાઈ-

ગૂના મોએ, બાઈ દાએ ન બાઈ.

એ સાબ બને અનુનને હાથે ન કાં મરારો તેનો છાનો શોડ પાત્રની કુતી મ્હે છે કે

રે તારો રાને બાઈ દાએ ન બાઈ.

નેહ રાકારો કે મને તેવા વાક્યોથી શોડનો અભિનય થતો નથી એ ન કાવ્યમાં કુતી, ગાધારી અને દ્રોષીનો સવાદ

વાચતા ન જાકાની પૂતળીઓ સચાલન થત હોય એમ લાગે છે વળી, કર્તા જેને કહ્યુંની ભાવનાના નિષ્કર્ષ જેવી લીટીએ ગણે છે તેમાં એવો કોઈ દુસ્સો કે ખુમારી સ્ફુરી રહેતા નથી એ પણ કહેવું બેઠાં છે આવા સ્થાનોમાં માત્ર પસંદ થયેલા કાવ્ય-સ્વરૂપની મર્યાદા નહીં પણ કવિ પોતે જ સંધી રીતે કારણ બનતા હોય એવું પણ બન્યું છે

છદથી જોણી થતી આ મર્યાદાથી વધારે ગલીર નાટ્ય સ્વરૂપમાં કશું ન હોઈ શકે, પણ ઉમારાએ એથી આગળ જઈને પ્રાસનું બંધન અહીં સ્વીકાર્યું પ્રાસ સુંદર સાધન પણ બની શકે, પરંતુ દૃઢી લીટીમાં પ્રાસના જે ડગબર્યા આવર્તનની અપેક્ષા મંવિને રાખવી પડે છે તેથી વાક્યોની ગરવી લીલા રચવામાં વિદ્ય બહુ યાય છે પ્રાસને ખાતર કમ અને અર્થદિશા બદલતા મેલસા વાચ્યો અવળચકા અને દુર્બોધ બની ગયા છે

આમ હોવાથી ન્યાય લાગણીના બહુ મોટા ચડાણ કે કે ઉતારાનું ન બતાવવા હોય ત્યાં જ ઉમારા કર સર્વોશી સફળ થયા છે 'કહ્યું-કુખ'ના સવાદમાં શાત ગોરવ આવી રાહ્યું છે 'બાવ રાહુલ'માં ધીર ગલીર આદોહનો છે, શાત, સચમિત રહે વહેતી વાતચીતના સ્વરોચ્ચાર છે, અને દેર કે કથનને નિરૂપવા, રગના લપેડા નહીં, વીગતોના ચૂમખાથી લઈ જતા વર્ણનો નહીં, પણ અબળ સ્વચ્છતાભર્યા, બાળ, માન આવરણક ઉપસાદથી મોહક બનતા, બાવણીના નખચિત્રો છે

છવંટ, એમ કહેવું બેઠાં છે આ વિકટ કાવ્યસ્વરૂપમાં પણ ઉમારા કરની કાવ્યરેલીની નાણીતી છટાએ અદિતલિ મકાશી રાજી છે એમના અલકારો અને વર્ણનો વારંવાર આદર્શ્ય કહે છે એક ઉદાહરણ વરી, બાળક રાહુલ, મહાભિનિષ્ક્રમણ જેવા પ્રસંગનું શી રીતે નિર્મિત બને એવા આત્મચર્ચા રીત્ય આનંદ મ્હે છે કે

ભણે કરી ગોફુ બહુનાબિના

સુવત્તની, પૂચી ઉછાળી હોય ના!

કોણિયાના ભળાની ગોફુ કરી ભણે પૂચીને ન કોણી હોય! આવા અનેક સ્થાનો છે છતાં ઉમારા કરની કાવ્ય-રેલીની બીજી બાજુ તરફ બ્યાન બિચલ મને જરૂરી લાગે છે કેટલીક વાર એ અન કરોને બદલે તાણીટમને વિચિત્ર વરગો પણ રમે છે વર્ણનોમાં કેટલીક વાર માત્ર કસબ જ હોય છે, એમાં કાવ્યની અનિવાર્યતા આવતી નથી કેટલીક વાર માત્ર બાહ્ય ઝુકિતએ ઉપર મહાર બાધવામાં આવે છે બાલા, કેઈવાર અતિસ રૂઝ, નીરસ અને ભારેખમ બની નય છે 'અર્પતી નૃવરધોય સસ્તવ' જેવી પદાવલીથી વિલાપ શી રીતે અનુભવી રાકાય? કેટલીક વાર 'દ્યુનનેવિરત્તે' જેવા પડિતસાદી પ્રયોગો આવી નય છે ઉમારા કરના છંદમાં પ્રકો બહુ આવે છે 'બાલ રાહુલ' માં નુપુણ, સુવચિત, સુગંધો, સુનાસવ ત સુભય, સુઅમિત જેવા શબ્દોમાં 'સુ' ઉમેરાતા મૂળનું બળ પણ વાચ્ય નય છે પણ ઉમારા કર આવા પ્રયોગોને ટિપ્પણમાં ઘટાવવાનું યોગ્ય ધારે છે આમાં બદાદતદમલા નોવાવાનું નામ દેરો એવી આતુરવારી 'શું શું' એમ પૂછે છે, ત્યાં કવિને આત્વાચક ન ઉમેરે. પછી છે અને પ્રમન, ઉપરાકપર ને વાર, 'શું શું ન' બચે. ઉમારા કર પ્રાસના સળગ પ્રયોગમાં પણ સફળ થયા છે, પણ સુખેચિત હસિતા, સુપેય-અદેય જેવા વિચિત્ર પ્રયોગો

એ દૂર રહ્યા નથી એ વડીકે તેમ જ કાચકસણના બાજકાર તરીકે હાંતુ સ્થાન ધરાવે તેવી જમાનાકરની શક્તિઓ છે, પણ આના સ્થાનો ભૂતા એમ મહેવુ, પુરે કે એમનામાં મંડિની જેવી હૃદય ગમિત, અને જેવો હૃદય આરાધ છે, તેવી-આવા સ્થાનોને ઠાળવાને બગી-સર્વોન્મી નિષ્ઠા નથી ધીરજ પણ નથી એ ચકાવી લે છે આથી એ તેમ અને તાજ ધીન એમના આ પહેલાના સમ્રોહોમાં દર્શન થયેલુ તે આઠી સહેજ છે ખતારા લાગુાય ■

આપણે આશા રાખિયે કે એમની પ્રતિભાનુ કોઇ કુળ આપણને મળે

ભૂશુભચ આતરિયા

છંદુને પત્રો- [લેખક પ જવાહરલાલ નેહરુ પ્રકાશન નવલચ્છન પ્રકાશન મહિર અમદાવાદ મુદ્દ્ય સવા રૂપિયે] જગતના ઇતિહાસની ભૂમિકાએ પ જવાહરલાલે પોતાની પુત્રીને લખેલા પત્રો આ અનુવાદથી ગુજરાતીમાં મુલક ખળ્યા છે છવનને સર્વત્ર સ્પર્શતા રાજકારણના ક્ષેત્રમાં પ જવાહરની એ નામના છે તેથી સારકરિત્ર ક્ષેત્રમાં એમનુ એ અર્પણ છે તે પ્રત્યે સહેજ દુર્લભ થયુ છે આ પુસ્તક પ જવાહરમાં વસતા સરંગી વસતિ પિતાને વિદ્યા-યાસથી સહિયકારોને પરિચય મરણે છે

આ પત્રો વિશે અવગણના નોવીમમાં મરણમાં એમણે થયાર્થ જ મુદ્દ છે કે “અચાનક મુદ્ધી એ ભૂતકાળને વિશે આપણને ઝાઝી માહિતી મળતી નથી તેની જ આપણે વનો કરી છે આ વાતોને ઇતિહાસી નામ આપણે ધરાવે નથી બન્યું તો આપણે એ વાતોને માણસના કાવલકાલની રહેઆત કરી મુદ્ધીએ અથવા ઇતિહાસનો ઉપકાળ એનું નામ આપી રાખીએ એટલે સમજ છે કે આમાં નિકપાતેની દબીકોતો ભવિષ્યમાં અસાધ્ય હરે જતા આ પુસ્તકનુ મુદ્દ્ય એની દૃષ્ટિ ને પદ્ધતિમાં રહેલુ છે બને સાચા છે એ દૃષ્ટિ માનસદિવેષીની છે, ને પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિકની છે એમ પણ કહી શકાય કે એમાં દૃષ્ટિ ને પદ્ધતિ એ કદરૂખ બની ગયા છે ને બાહ્યમાં થ ત્યક, મવારી સેરીમાં પ જવાહરે આ પત્રો લખ્યા છે તે એટલ જ દર્શાવે છે કે અસ્થાયી થયવાને પ્રતાપે જ આરોપન આટલું સરલ બની શક્ય છે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિથી માંડી તે ચેતનની ઉત્પત્તિ મુખી ને મનુષ્યની ઉત્પત્તિથી માંડી તે એની છુટિશક્તિના વિગ્ર વિગ્ર મરચાનેા મુખીની વાત લેખકે એમાં છેડી છે નનુષ્યને મનુષ્યમાં જ વિશેષ રસ રહ્યો ને જાણક કે દિવસને પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાં જ વિશેષ રસ રહ્યો એટલે આમાં સામાન્ય હોડ માનવીની સિદ્ધિએ ઉપર ને વિશેષ હોડ દિવની વીગતો પર છે પણ એથી કઈ સમસ્ત દુનિયામાં કુટણપ માનતા પ જવાહરે સમમદર્શનને સમર્થિત પૂર્વગ્રહેણી દૃષ્ટિ થવા રીપુ નથી

બાળની સમજમાં ન ઉતરે તેવી ઝીણવટાને ઊંડી રેવી પરે એ આ પ્રકારના પુસ્તકની મર્યાદા બને આ પુસ્તક પણ બેને અપવાદ નથી દાખલા તરીકે, મુદ્ધીએ થય છે તેલુ પુ ૧૦ પર લેખકે ને ધાતુ દર્શાવ્યુ છે તે પૂરુ નથી પણ એમાં પોતાની નહિ પણ સમજનારની અદ્દરી સમજ લેખકને નથી

છે એમ જ મહેવલુ લેખકે એ દર તો મનુષ્ય એ જ્ઞાનને મળે વધમાં મારી નથી છે તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના વિષય પછી મહત્વમાં તરત જેલુ સ્થાન આવે તેવા આ વિષય પરતે અનેક વિદ્યાઓના પરિપાકરૂપ જ્ઞાનનુ સ હોદ્દન લેખકે આપ્યુ છે પ જવાહરના મૌલિક સરોધનનુ આ કુળ નથી એથી પુસ્તકનુ મુદ્દ્ય ઘટ્યું નથી ગુજરાતના મિત્રોને મળે એ ઉપલક્ષ્ય બન્યુ છે તે મોગી વાન છે અનુભૂત કે અગ્રી પણ નહિ ને નીરસ પણ નહિ એવી સરલમધુર રેવીમાં બાળનવર કરી દીધુ છે ને ચિત્તેલે એની ઉપરોક્તિમાં હમો કર્યો છે આ વિષયના પ્રારંભિક નામ મટિ આ પુસ્તક વચ્ચે જ લેખકે

યશવન્ત શાહ

★
એક ખુબામી

પત્રિકાના માર્ચ અકમાં શ્રી હોમમજદયાર દલાલે ની ઉસાળદેન મહેતાના ‘વૈનિસના વેપારી’ એ પુસ્તકનુ અવલોકન કેટલુ તેમાં સરવસ્થુ થી તેમનો ‘દબ્બેલે નો અનુવાદ પૂરવોજતમાં થયો હોવાનો ઉલ્લેખ થઈ ગયેલો વસ્તુત એ અનુક્રુપમાં થયો છે

અ. શ્રી. રાક-પ્રસાદ શુક્લ

ઈ વા ૨૦મી એપ્રિલને રોજ શ્રી રાકપ્રસાદ શુ લલુ અચાનક હૃદય બંધ પ-વાથી અવમાન થયુ

શ્રી શુક્લ પરિવહની મધ્યસ્થ સંખાના સભ્ય હતા અનેક સસ્મરી પ્રશ્નિઓ સાથે તેઓ સ મંગલિલા હતા કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તો તેમની એવલ્લિ ધારી મહાવતી હતી અનેની દે સરાજ મોરારજ પબ્લીક સ્કૂલના મિન્સ્ટ્રિપાલ હોવા ઉપરાંત તેઓ મુબઈ યુનિવર્સિટીની રેનેગના સભ્ય ને સેક્રનરી ટીચર્સ એસોસિએશનના પ્રમુખ હતા અમેલમાં મગદ થતા સામયિકમાં જગતની અને સાહિત્ય વિશે તેઓ અવારનવાર લેખો પણ લખવા હતા કેઈને પણ ઈર્ષા આવે એટલા બધા તેઓ વિદ્યાર્થીઓના પ્રીતિપાત્ર હતા એક વ્યવિષ્ટ, મહેલે ઉસારી સ્વભાવ અને કાર્યલપરવાર એ તેમના આગળ પડી આવવા હોજી હતા ૪૦ વર્ષની બરમુવાન વયે થયેલા તેમના અમળ અને રોકજનન અવસાનથી ગુજરાતને એક ઉત્તમ નાગરિક અને જગવત્વીમારની મોગી ખોલ પડી છે

સ્વ. શ્રી. મોહનલાલ સૂર્ય

ઈ વા ૭ એપ્રિલને રોજ ટ્રેન અકસ્માતને લઈને ૨૭ વર્ષની બ નુવાનવરે બાઈરોહાનલાલ સૂર્યકનુ અઘાજ અવસાન થયુ પરિવહના અધેરી સંચલનને તેમજ પરિવહની તે પંજીની પ્રકાશનપ્રશ્નિને બાઈ સૂર્યકે ક સાદુથી પોતાની એવલ્લિ અર્પેલી તેમની વિદ્યાર્થી વરિની કાતરીઈ થયારવી હતી એમના યોદ્ધાકાવ્યાએ લેખો પણ મગદ થયેલ છે અવસાન કાગે તેઓ મુળકના રે જો-મધ્ય પર કામ કરી રવા હતા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપાદકો

બાલ શાહ

ચરાચન્ત શુક્લ

પુસ્તક ૩ |

જુલાઈ ૧૯૪૫

| અંક ૧૦

ઉત્તમ સાહિત્યના નિર્માણ માટે

પૈસાથી ઉત્તમ સાહિત્યનું નિર્માણ કરી શકાય ખરું ? એ પ્રશ્નની ઉત્તરમાં પાંચ નીપજની શકાય કે નહિ ? એ પ્રશ્નનો જવાબ છે.

પૈસા અને સાહિત્યનો સબ્બ ખાતર અને પાકના કમના સરખા છે. ખાતરથી પાકને ઉગવામાં સારી પેઠે મદદ રહે છે, પરંતુ એ પાક ખેતી પાકના અને કેવી કાટિના ઉત્પન્ન થશે, એ કેવળ ખાતર ઉપરથી નક્કી કહી શકાય નહિ. જે બીજાવામાં આવ્યું હોય તેના રિઝગત શુણ્ણ ઉપરથી તે નક્કી થઈ શકે એ રિઝગત શુણ્ણના આનિધારને થોડા સામગ્રી પૂરી પાડવી તે ખાતરનું કામ છે. રિઝગત શુણ્ણમાં ફેરફાર કરવાનું કામખર્ચ ખાતરમાં હોતું નથી એ જ દૃષ્ટાંત સાહિત્યનિર્માણ અને પૈસાનું છે. પૈસા એ સુખસગવડ સાધનસામગ્રી અને સ્વાસ્થ્ય મેળવવાનું સાધન છે. પણ એવા પાકના ગમે તેટલા પૂરા પાડવામાં આવે તોય એનામાં લેખનકલા પડતું સ્વાભાવિક નથી અને જે કાઈ શક્તિ હોય તેના પણ પરિશ્રમપૂર્વક યાસ મ કરવાની તરફતા કે વીર્ય નથી, તેના હાથે ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય નિર્માણ થઈ શકતું જ નથી. મોટા મોટા ઈનભોની નહિરાત કરીને એક માગવામાં આવે છે એ આપણે જોઈએ. પરંતુ નહિરાતના ઉત્તમને માત્ર આપણી લખવામાં આવતા એક કાટિના નીચતાં નથી એવા જ સામાન્ય અનુભવ હોય છે. 'એવું' કારણ એ છે કે ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથનિર્માણ થવાનું આલોકારણ એ યંકારની બુદ્ધિ જ છે, પણ તે બુદ્ધિના વિકાસ થવામાં પૈસા એટલે સુખસગવડ અને સાવનસામગ્રી મદદગાર બનતા નથી એમ જોઈએ.

કોઈ રાજ મહારાજ ધનિકના આધયની દરમિયાન રાખ્યા વિના કેવળ આલોકારણની અને લોકાલોકારણની ભાવનાથી પ્રેરાઈને સતે, બકતે તથા કવિએ જ ઉત્તમ મકારનું સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું છે ખરું, પણ તેઓ નિષ્કાચનું હતા તેથી જ તેઓને હાથે ઉત્તમ સાહિત્ય નિર્માણ થયું હતું એમ કાઈ નથી, કિંવા તેઓ સત-બકત હતા તેથી તેઓ ઉત્કૃષ્ટ કવિ હતા એમ, પણ નથી બકિને લીધે જ કવિત્વ આવડત હોત તે બધા બકતો ઉત્તમ કાટિના કવિઓ જ હોત ધણા બકતોએ પહેરે રંગેલા છે પણ જાનેશ્વર તરકારની ઈન્કિની ટાંચે બીજાએ પહેલીની શકાય નથી. ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય મારે ભૂરી શુભેચ્છાના એક શુણ્ણ સપ્તશતિ હોઈ શકે છે, તે શુણ્ણ એટલે નિષ્કાચ અર્થાત્ અને તરફતા પણ એ એક જ શુણ્ણને લીધે કાઈ ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય નિર્માણ થઈ શકતું નથી તે મરિ લેખનમાં કલાત્મક દૃષ્ટિ એક એ છે બીજો શુણ્ણ એક જ બકત કવિએ અકિચનશ્ચિત રહે છે પણ તેથી તેમની પ્રતિભા અધિક તેલવર્ણી થાય છે એમ મેંડે એ બરાબર નથી તેઓ નિષ્કાચન હોય કે લક્ષ્મીવાન હોય એ મને તેમને મારો ગણ છે તેમનામાં તરફતા અને સામર્થ્ય હોય એ જ મદદગાર વસ્તુઓ છે નિષ્કાચનવની

બાળતામાં એ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે જનતામાં ધાર્મિક શક્તિ ભયુત થવાથી બક્ષત કવિઓની આજીવિકાની મળણ રાખનારા શિષ્યો વેધાર હોય છે, તેમની જરૂરીઆતો ખડુ થોડી હોય છે અને તે બહુ મહેલાઈથી પૂરી પડતી હોય છે.

આ બક્ષત કવિઓના ઉદાહરણ ઉપરથી એમ અનુમાન કરણ કે નિષ્કાચનશ્ચિતમાં જ પ્રતિભા સારી પેઠે વિસ્ફોટ છે એ જેવું અસમજ જ છે, તેવી જ વાત છે. ઉત્તમ સાહિત્યનિર્માણ મરિ પૈસાની જરૂરીઆતની પૈસા એટલે સ્વાસ્થ્ય અને સુખસગવડ મેળવવાનું સાધન એ સાવનસ પતિ અનુકૂળ હોય તો જેને લેખનકળાની દૃષ્ટિ મળી હોય તેને હાથે વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે જાતી કાટિનું સાહિત્ય નિર્માણ થવામાં તે મદદગાર થયા વિના રહે નહિ. સાપતિક રિચિત બહુ હીલી હોય ને લેખનની ધણી શક્તિ છાવન રહી જાય. મરિ જ અર્થાર્થ ભય છે, અને એવી હીન અવસ્થા ઉત્તમ સાહિત્યની નિષ્પત્તિમાં ઉપકાર ન બનતી નથી એવી રિચિતમાં વ કોઈ કાટિની પ્રતિભા અર્થકથા વિના રહેતી નથી એ ખરું, પણ એ તો અપવાદ લેખાય.

પૈસાને ઉપર ખાતરની ઉપમા આપી છે તે ઉપરથી એક શકા ઉત્પન્ન થશે કે જરૂર કરતા વધારે ખાતર નાખવાથી પાક પ્રુકળ નીપડે છે પણ તેમાં કસ ઓટા હોય છે, તેમ પૈસા મળવાથી સાહિત્ય શક્તિ થાય પણ તેના કસ વડે નહિ એવું શું ન બને ? પ્રકાશક પાનાની સખ્યા પર પૈસા ગણીને આપે એટલે પાનાની સખ્યા વધારવાનો મોહ લેખકને થાય એ અસંકય નથી પણ આ મોહ ઉત્કૃષ્ટ લેખનને બુલાવી દેતા નથી. જે લેખન કેવળ આજીવિકા મરિ જ કરવામાં આવતું હોય ત્યાં આ મોહ લેખકને એ જ રીતે અભિરુચિને થોડી નીચી દેટીમાં એમીને પણ એ પૈસા વધુ મેળવવાનો મોહ થવાનો સબ્બ હોય છે પણ ઉત્કૃષ્ટ લેખનના માર્ગ આરિ આ મોહ બંધ રાકતા નથી. ઊલટું એ પૈસા શુણ્ણ મળવાથી ને સગવડ અને સ્વસ્થતા મળે છે તે વિલાખ્યાસ વધારવામાં મદદગાર બને છે.

[મંભનધુ માથી]

દ કે દેખકર

સગ મતુભાઈ ઈનામી નિબંધ હરીફાઈ

નંદાદરાની શ્રી પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના મત્રીઓ જાણે છે કે ૧૯૪૫ની સર મતુભાઈ ઈનામ ઈનામી નિબંધ હરીફાઈનો વિષય 'યુદ્ધ પછી ગુસ્તાવતુ નવીન આયિક સસ્ત્રાણ' એ રાખવામાં આવ્યો છે. હાલું કુંડા કેપ કદના ૭૫ થી ૧૦૦ પાનાઓ એ નિબંધ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૫ સુધીમાં શ્રી જગમોહન દાસ જીની બાબલાડા, વંદેદરા એ સરનામે પહોંચવો જોઈએ એક નિર્ણયને રા ૧૦૦૭૫ ઈનામ મળશે વિશેષ મહિત્તી મરિ મત્રીઓ સાથે પરચપદાર કરશે.

પુસ્તક-પરિચય

હાલની વાટે—[પ્રિંચ શ્રી શુભાનંદાસ બેઝાર, મમરાક આર આર રોકની કંપની, મિન્સેસ ર્સ્ટીટ મુનર્ક ૨, મુર્ચ સાડા ત્રણ રૂપિયા]

શ્રી બેઝારને 'લતા' અને 'વસુધરા' પછીનો આ ત્રીજો વાર્તાસંગ્રહ છે સમગ્રની વાર્તાઓ જોવા લેખકે આગવા સુમદો કરતાં ને વિકાસ સાથે છે તેની પ્રતિવિમ્બી રહે છે મોખમમાંથી પ્રગટતા પ્રસવતીને દેસાદને સ્થાને ઇનનના વાસ્તવિક સ્વર્ગમાંથી આવતા વિશાલ ને મુસાના જે દર્શન આ સમગ્રમાં યાચ છે તેને વાર્તાઓના નહિ, ને વાર્તાલેખકોના વિમાસ કહેવા હશે તે પછી સ્ત્રી સમસ્યા આ સંગ્રહ આગવા બે કરતા આ એક બાળતમા છુટે પડે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે ડાલા લેખકનો સૂર આશાનો છે માનવતા વિરોધી એમની શ્રદ્ધા યાચે બળી નથી આખો સે સમગ્રની સામગ્રી અસર વિચારીએ તો એ સમભાવની છે, ઉમતા, અવિસયતા કૌર્ય, અસહિષ્ણતા, અધીરતા માત્રને અટકી નવાનુ કહેતી સ્વસ્થ માનવતાની છે નહીં ને સ્ત્રી અને ભાવનાઓ ને પરપરાઓ વચ્ચે થેળ બેસાડવા મથતી, બનેની ખૂંચીઓ સમર્પણ મથતી સદૈવ્યતાને ત્રણ એક વાર્તામાસભળાય છે એવગ્યતાના, સ્વાતંત્ર્ય કે અધીરતાને નામે થતા અવિચેકના, માનવીની સૂક્ષ્મ દુરિવતાના કે અર્પણસમજના વર્તિ આ વાર્તાઓમાં ધણા આવે છે પણ લેખકની દૃષ્ટિ સમાવરણની છે એવી સમાવરણ નીતિનો હુદ્દિસમત વિશાળ અર્થ મૂકીને યાચ એટલે ન એમનો આગ્રહ છે

માનસિન્ધ્યાપોરેનુઅવલોકનને પૃથકરણ એ શ્રી બેઝારને પ્રિય વ્યવસાય હાશે છે પહેલી ન વાર્તા 'ડોલી વાં' ન ઉદાહરણ તરીકે ધરી રાકશે જેને કલ્પ માત્ર દાંકની અર્થમાં ન છે તેવા કપર્યક રોકના મોમાંથી બિખારલુ પેટ વગાવનારા રાજદૂનીસ' છે ને બધી ગતિ પેાતલુ સ્વમાન હારી છેડકી બિખારલુ આ એક અપમાન સામગ્રી નથી એકલા આધાતથી ન આવ્યા હુ ખેડીને પેાતાને ઉપેરનાર માતાલુ સ્મરણ રોકમાં સતેજ યાચ છે, ને એના પ્રેમાં બિખારલુને બીધ આપવા એ ડાબી હાથે દોરે છે આ માનસપરિવર્તન સહેજ સિન્ધ્યા પેટિયુ છે, લેખકે એનુ માનસસાપ્તીય વિવરણ ક્યુ' છે તેપણુ છતા વાર્તાના અત બાજમાં આવવુ દે વ એટલુ બધુ વેધક બને છે કે બીજુ બધુ વિસરી નવાય છે આની સનાહ વાર્તામાં અત્રે લેખકે એક દેલ આવવા દીધે છે માનસપરિવર્તનદ્વારા વીચર્યાના આદરપાત્ર બનેલા રોકની એમણે હામી કરાવી છે એથી પ્રાચ્ય વાસ્તવિકતા સ્વયંવાતી દરો પછી સમય અસરને હાનિ પહેલવી તે તે પહેલી ન

સમગ્રની એક વાર્તાઓમાં નીલીનુ ભૂત' આગળ તરી આવે છે પાપખાની પુરુષ પેાતલના પાપને છાવરવા માટે હજી દેહ માને મરેલી મિત્રપત્નીની નીલીની નિંદા કે છે એને કુલટા, વેચ્યા મ્હે છે પણ રાતના અધકારમાં એ બિચેલી છૂટા પડે છે ને એમ્હો રસ્તો કાપે છે ત્યારે તો સમાધમાં જેને મી ન છેતરી ન રાકાય તેવા અત્યાચારી સિવાય બીજુ કાઈ રહુ નથી હેલુ અને એ એને નીલીનુ આખી મે પતિસ્થિતિની વાસ્તવિકતાનુ એનુ બયાનક દર્શન કરાવે છે કે અગિર બગિચો ડાલા છે બગી ડાહે છે, ને દેહ મૂકે છે એ વર્ણન ને એમાંથી રમટ થતી નીતિ બિ અને લેખકનુ તૈવર કરે એમાં છે વાર્તાનુ

આચારન પણ ખૂબીવાણ છે માત્ર અતેજક વધારે પડે તો લખાએ છે એમ આ વાર્તા વિશે પણ લાગે

ગર્ભ અને મતાગ્રહની બચો ધીરજ અને પ્રેમથી સુધરી ગ્હે છે તેનુ ઉદાહરણ 'પિતા અને પુત્ર' છે આ મમદમાં વાર વાર રોકાતી લેખકની એક પદ્ધતિ છે કે 'પ્રિ' પ્રસંગના આધાતથી પામને ભૂતકળતા સ્મરણે ચડાઈ દેડ એ પદ્ધતિ જેમ આ વાર્તામાં તેમ 'મુમ્સેર'માં પણ છે 'મુમ્સેર' સંગ્રહની દૃષ્ટ વાર્તાઓ પેગની એ છે એનો ઉપાડ, આનોત્તર બનિને અત બધુ ન સરસ છે કાન્તિપ્રેમી મ્હેવ' વવાની, પેાતાની મદતવાકાક્ષા સતોત્વાની એક નિર્બળક્ષણમાં પુત્રને પ્રેક્ષાદિત મીને વધસ્તબે પ્રેક્ષી અર્પિતમાં પિતાનુ પથાતપથી દ્રવતા પિતાનુ મુણ ચિત્ર એમાં આંનેખાઈ છે હ—કન્તિ આપેલા રોષવમાં છે ત્યારે આ પ્રગટના પિતૈને પુત્રને બાળે કીર્તિ રજવા મથતા પિતાને સમજતા સુરેલી નરૂર પડે છતા એ મુ'ની દૂર થાતે મરેલી બધી તત્તલીન લેખકે કરી છે

'સુભિ'માં કોઈ સ્પષ્ટ રહસ્ય નથી નાગીસ્વભાવ એ તો ચચલ, હીડુ, સ્વાર્થપુરુ ને નટખટ હોય છે તેનુ એ મામિક ચિત્ર બની રહે છે, જેકે નાગીવલુ આણુ કરાઈ એને ન કની તાકાલ આહ્વાં એ પ્રસ્તુત પણ નથી વાર્તાનો અત નાગીસ્વભાવનો હોત ને અમ પ્રતિપૂર્ણ છે કદાચ લેખકનુ એનુ દગિત હોય કે નીતિ પાપ પગવાની રા તે ન પળનારી નસ્તુ છે પણ એ પણ એ અનુભવ છે ઇવનરહસ્ય નથી બલ નહિ કમ્પીને ક્ષોએ દાપચને કુટિયતે યુ-અકાશ્યુ એ ન અસર વાર્તા વાચતા નેર કરે છે એટલે લેખકનો આની સમવડપથી નીતિ વિરોધો અણગમેા પણ સ્પષ્ટ થતો નથી એક અનુભવચિત્ર લેખે એ મમગની વાર્તા છે

'શુભામરીન ગામીવાળો', 'અર્ચો કલાં' અને 'રખડ' ત્રણે પેાતપેાતાની રીતે સફળ વાર્તાઓ છે 'શુભામરીન ગામીવાળો' એના વાતાવરણને લીધે, 'અર્ચો કલાં' યદુ હોય તેપણુ અમામાસિન્ધ્યાનેનાથી થવાય તેમ નથી તેવા બિંયાસાળના વ્યક્તિત્વને લીધે અને 'રખડ' 'નિંદામાં પ્રેમ અને નેરસાદન નહિ મળવને માટે ન સમાવિરેથી મર્ગો નઈ પડેાવલા એક આસારપદ ઇવનના બીપલ દુર્બ્યંચના ચિતારને લીધે સફળ બની છે 'શુભામરીન' અને 'અર્ચો કલાં' સ્પર્ણ વાર્તાઓ છે રખડ નો અત નરકક શિયિય હાશે છે

'ઇવનસરિતા' નિઠરિવાના વિનયની ધોડા દેવાકાયક વાર્તા છે વિષય અને આરેખન બને દૃષ્ટિએ એ પ્રસંગકથન મુદર બન્યુ છે 'મયુખ સાહેબ અને 'નરહરજ' વાર્તા વરીકે બાકી નાનકે નથી 'મયુખ સાહેબ નો હેલુ પણ અવિશદ રહે છે 'નરહરજ'માં પ્રસા નહિ પણ કવન અસ્વાભાવિ બન્યુ છે છતા એ માણુસ એની અદાથી પેાતાનુ આચરણ યતો હોય તેને ડગાયાથી અન્યને સો લાગે એ મમગી મા લીધો ને એક સુચ્ચાન્તિપીલ પ્રસન્ન વ્યક્તિત્વના આલેખનથી વાર્તા વાચની ગે એવી બની છે

'ત્રણ પ્તેરા મા નવીનતા આરોજનની છે જેકે એ બહુ સફળ થઈ લાગતી નથી યો પ્રેરના પત્તે પડેલા ન સાન વખાણ છે એમાં એ પ્રશ્ન 'કાચાડા છે તે બિંદે એ પ્તેરામાં

પડતો મુકાયાથી બે વ્યક્તિઓની અગત લાગણીનાં ઊર્મિલ સ્પર્શને સિવાય બીજી કશું વાચકને મળતુ નથી. પત્રીએ પોતા પ્રત્યેના-એક વ્યક્તિ પ્રત્યેના કર્તવ્યનું મહત્ત્વ સમજી પ્રત્યેના કર્તવ્યના વિરોધમાં કસારવા મઠે પહેલા પત્રમાં બે મથામણ કરી છે તેના જવાબમાં પત્રીએ બે જવાબ કર્યો છે, અપરાધી કે ઓશિયાળાની જેમ, તેથી પ્રશ્નનું સમાધાન થતુ નથી, પ્રશ્ન વેગેથી રીતી બંધ છે અગવા વહેન અગત બની નવું છે આ પત્રોમાની સુધા શ્રી. ઓરની બીજી એક વાર્તામાં આવતી વસુધારાની કંઈક મુધારેલી આશ્વિત્તિ જેવી છે હરીલી, અનસ્વી, અભિમાની છતાં એણે ઉઠાવેલા પ્રશ્ન દેખી દેવા જેવો નેત્રી જેને રાષ્ટ્રોદ્ધારની લગની હોય તેણે કુટળ છત્રને નોંધે છે. કોઈથી બાધા નહિ, કોઈને બાધા નહીં, એની દલીલમાં વળું દો છે. પણ વાર્તામાં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈને રીતી ગયો છે.

જે આગેનસમસ્ત વિરોધો કહેવ પ્રાપ્ત થાય છે એક દરેક શ્રી ઓરની બાપા શિષ્ટ, માસાદિક, સ્વચ્છ, વિચારને સંબોધે બનાવે તેની છે, સકલ વાક્યરચનાનો કઠોક એ આશ્રય લે છે તેવા અપવાદો બાદ કરતા પરતુ એમાં અપૂર્વ તત્ત્વો ગુણ નથી આવતો. બાપામાં, રૂપામાં, નિચારના વળકોમાં લેખક નવીનતા સરજી શક્યા નથી એ સિદ્ધિ બાવ મતીકોને, વપરાયને લીસા બની ગયેલા ને તેથી કોઈ ઉત્કટ બાવ પ્રેરવાને અસમર્થ બની ગયેલા પ્રતીકોને ઉપયોગમાં લે છે, વિષય, દૃષ્ટિ, અર્થોક્તિ પણ નહીં હોય ત્યારે પણ બાપાની આ મર્યાદા નડતી નહાય છે. આશિષનની અવિવિધતા પણ એમની એક બીજી મર્યાદા બને છે. પણ એક દરેક ઓરમાં દોષો તો જોવા પડે દોષમાં દોષ એક જ કે ગુણો. ઉત્કટ રૂપે ખીચ્યા નથી તથાપિ, આ સમજની 'નીલીનું ભૂત' 'દુષ્કર' 'શુભામીની ગોરીવાળો' 'અર્પો કલાક' અને 'છબનસરિતા' જેવી વાર્તાઓ આખી દેખી વાર્તાઓમાં સહેજે માગ સુકાવે એવી છે એમાં લગીરે રામ નથી.

અશ્વત્થામ શુકલ

હિંદુધર્મ—[મૂળ લેખક સર સર્વજીવી રાધાકૃષ્ણન, અનુવાદક શ્રી મદ્રાસ કર શુકલ, મુખ્ય વિકેતા એન એમ કમરની કપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨. મૂલ્ય સવાચાર રૂપિયા.]

શ્રી રાધાકૃષ્ણનના છૂંકા છૂંકા પુસ્તકોમાંથી હિંદુ ધર્મને લગતા પાંચ નિબંધો બાપાનું મઠે પસંદ કરીને અનુવાદ આ પુસ્તકને 'હિંદુ ધર્મ' નામ આપ્યું છે આ પાને નિબંધોમાં હિંદુ ધર્મના અવાતુશ્ચત્ત્વને સ્ફુટ કરવાને પ્રયાસ થયો છે આ નિબંધો બુદ્ધે બુદ્ધે પ્રસંગે રચાયા છે ને પ્રત્યેક પોતાની રીતે સપૂર્ણ છે એટલે એમને એક રચણે સમ્રાજ કરવાથી પ્રકરણબદ્ધ ગ્રંથ ઉપજવી શકાય નથી પરિણામે એકની એક વાત અનેક રચણે કહેવાઈ હોય એમ પણ બન્યું છે વસ્તુતઃ આ પાંચ નિબંધો એ જ વિષય હોય છે એક હિંદુ ધર્મ ને બીજે હિંદુ સમાજરચના તેમ છતાં આ નિબંધમાં સકલના નહિ પણ વત-વ જ મહત્ત્વનું છે ને પાંચ હંદર વર્તના પ્રાચીન ને વિરાળ વસ્તુસમ્રાજ હિંદુ ધર્મનું મુળગ પર્ચલિયન આ ગ્રંથમાંથી મળી રહે છે નિર્વાહ, તિલક, રવીન્દ્રનાથ, ગાંધી, આનંદ દાસ કર આદિની જેમ રાધાકૃષ્ણનની ધર્મવિચારણા વર્તમાન પરિ

સ્થિતિને અનુલક્ષીને પુરાણા ધર્મનું અર્થઘટન ને બાંધ કરનારી જીવંત વિચારણા છે. પણ એ કયાંયે પક્ષિલ નથી નિર્ભય ઇતિહાસરૂઢિ એમાં સંવર્ત્ર મર્વતી છે વળી મૂળમાં ન હોય એણે ગાઢન આમાં કમું પણ હોય તો તે નિર્લ વિકસતા ધર્મનું વર્તમાન પ્રયોજન છે પણ એ તો હિંદુધર્મ એક જીવંત પદાર્થ છે તેનું પ્રતિપાદન થયું ગણાય એને આ ગ્રંથની વિરોધતા ગણવી ઘટે બાકી તો, વાર વાર કટાંતે રહેલો આ ધર્મ પ્રવાહ કેવો તો સજ ગને એકરૂપ છે એ દર્શાવવા લેખકે પોતે તેમજ અનુવાદકે પણ શોધાધ સંસ્કૃત આધારો આપ્યા છે.

હિંદુ ધર્મનું કુદૃશ્ય, તેના દાર્શનિક સિદ્ધાંતોની માહત્તી, જીવ, જગત અને ક્રિયાર્થો તેમાં નિરૂપાયેલો સંબંધ, પુનર્જન્મ, મૂર્તિપૂજા, અર્પણ, આશ્રમવ્યવસ્થા, ચાર પુરુષાર્થો આદિ હિંદુ ધર્મના મહત્ત્વના અંગોની સમર્થ પદ્ધતિઓ આ પુસ્તક કરાવવામાં આવી છે. છુદ્ધિને પરિમિત ગણતા હિંદુ ધર્મ, છુદ્ધિથી મ્તી શકાય એ ને એની એક વિશિષ્ટતા છે, તો પાંડવ વર્ષથી અનિરુદ્ધ વહેતા એ મહાપ્રવાહની જીવંતતા એથ થે મોટી વિશિષ્ટતા છે. રાધાકૃષ્ણને થોડાજ નજીક છે કે હિંદુધર્મ એ વિકસત વક્ષ છે, પરિપક્વ ફળ નથી, નહીં છે, સરોવર નથી. જેણે 'મનુષ્યોને અમૃતસ્ય પુત્રા' મ્હા છે તે હિંદુ ધર્મમાં આત્માના ઉત્તરને ને જીવમાનની ગેવા એ બે તરંગો સાંભળે. એમ શ્રી રાધાકૃષ્ણન જણાવે છે આ વિશાળ દૃષ્ટિને લીધે જ એ કોઈ સ કુચિત સ પ્રદાય ન બની રહેતા જીવંત સ સ્ફુટિત પુત્ર છે. આ વાતનું પ્રતિપાદન હોવા જરૂર આમાં સમર્થ રીતે થયું છે.

અનુવાદમાં મૂળ શૈલી તેમ જ વિચારધારાની મસત્તરગીરતા અવિરુદ્ધ વરતાય છે. અનુવાદકે જે શ્રમ લીધો છે તેની સાક્ષી તો ટિપ્પણો જ પૂરશે. હિંદુ ધર્મના અભ્યાસીને આ અનુવાદ ધણે જ ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં મશય નથી.

વિજ્ઞાનની પારિભાષા—[મકાશક નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ, મૂલ્ય આઠ આના.]

મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખીને, પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્રને લગતા લક્ષણો સાક્ષીઓને રાખેલા પર્ચાય આનામકરી પુસ્તિકામાં આપ્યા છે. પર્ચાયો ધટવાતુ કામ ખૂબ જ કષ્ટ છે. કયા સ્વીકારારો ને કયા નહિ તેને નિર્ણય તો એના વાર વાર ચતા પ્રયત્નો પરથી જ થઈ શકે. આને કેટલાક પર્ચાયો આપણે ગળે ને ઠાંતરે, છતાં કેવળ સૌંદર્યલક્ષી દૃષ્ટિ રાખવી જરૂર પાડવે તેમ નથી. વળી આપણી બાપમાં તો ક્રિયાપત્રોની રીતે ટાણું છે આપણે ધણીવાર સચુકત ક્રિયાપત્રોથી જ ચલાવી લેતુ પડે છે આ સુરેલીને શી રીતે નિવારવી? વિજ્ઞાન એવો અતિસૂચ્ય ચોક્કસાધનો વિષય, ને એણે અનુનેય (Tearable) એવી આપણી બાના-આ નડતરો પર્ચાયો ધટતા ધટાવવાના રહે છે.

આમાંથી રસ્તો કાઢવાના આ પુસ્તિકામાં પ્રયત્ન થયો છે એને અત્યારથી નિષ્ફળ હતી દેવો. અનુગત ગણાય પણ સાધિતરો ને નામ ધાતુઓ બધે જ બનાવવાનો જટ નિયમ બાધી દેવાયથી, કેટલાક પર્ચાયો વિલક્ષણ, અર્થસૂક્ષ્મ, કે અચૂક લાગે છે કેટલાક મ્હા, અનુભવતી, વિષય, કે વિચિત્ર લાગે છે તો કેટલાકમાં અર્થબળના પૂરી ઠાંતરી

જાણતી નથી છતાં એની સાચી કસોડી તો એના વાર વારના વાપરથી જ થઈ શકે બાપાના પ્રાણને અને પોતાને અનુકૂળ શબ્દો આપોઆપ રૂઢ થશે, બાકીના સ્વચ્છ બરી પડશે

પણ વિજ્ઞાનના પર્યાયો ઘટતી વેળા હજી આથી ઓછી, બૃહદ્ ગુજરાતના વૈજ્ઞાનિકોની સમિતિ સ્થપાય ને તેની મદદથી, માત્ર મરાઠી કે હિંદી તરફ નજર મારી નહિ બેસી રહેતા આતરમાતીય બાપાએને તેમજ રાષ્ટ્રબાપને અનુકૂળ કે સમાન હોય, ને અવડા પડી જતા ન હોય તેવા ગુજરાતી પર્યાયો પહોંચ તેમા વિશે વ્યાપકતા આપી શકે

ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

ભારુણ્યમાં મહેશતી-કન્યાને પચીસ-સિંહજી શી નરહરિ પરીખ અને સ્વ મહાદેવ દેસાઈ, મકાશોક નવજીવન મકાશન મહિર, અમદાવાદ, મૂલ્ય આઠ આના]

તારુણ્યમાં મહેશ કરતા શરીર અને મનમાં જે વિક્રિયાઓ થાય તે વિશે ઓછી શરમથી અજ્ઞાને નબે છે ને પછી જે ઓછા કવચોથી લેવાય તેની માઠી અસરો જીવનપર્યંત ટકે છે, એ અનિષ્ટને દૂર કરવા આ પુસ્તક એક પિતાએ પુત્રીને ઉદ્દેશીને લખ્યું છે તેઓમાં સુધમથી પછળ સંભળે બાવે સાચી વાતમારી છે એમા તુલ્યનમક શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ પણ છે લેખકને વનસ્પતિ, કીટ અને પશુપખીના જનનવ્યાપારનો તુલના મંદિ જે પરિચય આપી છે તેથી આ પુસ્તકની વૈજ્ઞાનિક ભૂમિકાની મતીતિ થાય છે ચેતનસૂચિમા મનુષ્ય બંધે અગ્રપદે હશે, પણ એના શારીરિક ગુણધર્મો માનવેતર સૂચિથી તત્ત્વ મુદ્દા નથી પરંતુ માત્ર શારીરિક ગુણધર્મો વૈજ્ઞાનિકના તટસ્થ બાવે નિર્ણય માટે આ પુસ્તક નથી લખાયું લેખકને મન શરીર એ ધર્મનું સાધન છે ને એમની આસ્થાનુ રૂપ ગમે તે હોય પણ સમાજના પરમ માગલ્યને અર્થે વ્યક્તિ પોતાનું જીવન અર્થે એ જ એમને સમનયેલા ધર્મનું મૂર્ત રૂપ છે જન, મનનન, સતતનિયમન, જીવિતદેહત્ત્વ એ સર્વમા દૃષ્ટિ એમની સમાનહિતની જ રીત ॥ વ્યક્તિને સમાજ આગળ મોણ ગણતી આ દૃષ્ટિ વિરુદ્ધ કેવા કેવા મતો પ્રવર્તે છે તેનો પણ લેખકને ખ્યાલ છે ને એની અર્થે પછી એમણે મ્ની છે કે કમા આ પુસ્તકમાં એક અર્થે નાબુક વિષયને અધિકારી પેખકેએ સરસ રીતે લખ્યા છે ને પોતાની સાચશુદ્ધ, સચમી, કારી ને સમાનહિતની દૃષ્ટિથી વિષયનું ગોરવ સ્થાપ્યું છે મંદિ આ પુસ્તક લખાયું છે તેમણે પોતાના લાગભા વાચક જ નેરંદ્રે એ

યશવન્ત શુક્લ

જી

એક વિનંતી

પત્રિકાનો મે-જૂનનો એજા આક જ્યે મહિને ટપાવમા પડશે ત્યારે બૃહદ્ છાપેલા સરનામાની મપચીએ બેવડાવાથી કેટલાક સળેયોને પત્રિકાની જે નમ્યો ગણી છે ને કેટલાક રહી પણ ગયા છે જેઓને નકલ બેવડાઈ હોય તેઓ એક પાછી મોકલે ને જેઓ તરી ગયા હોય તેઓ ખબર આપીને મગાવી જે એવી વિનંતી ॥ કેને બેવડાઈ છે ને કોણ અહીં અજેલ છે તે ખેળવુ હવે મુકેલ છે મંદિ જ આ વિનંતી

‘ધન હરે પણ ધોખો નહિ હરે’

મન્યકાલીન બાપસાહિત્યમાં માતમાતના સાહિત્યને બુદ્ધિકાલીન થર સારો એવો પ્રભાવ પડ્યા કરતો હોવાને મરણી તે સમયની મુદ્દોદ્ધી બાપાની મૃતિઓમા કેટલીક વાર વિચાર, નિરૂપણપદ્ધતિ, જાણ કે અનકરિની સમાનતા મળી આવે તેમા બહુ નવાઈ નથી અજાતા ‘છપ્પા’માની ‘પ્રપચન’ અગ્રમાની ‘ગુરુ ક્રીષ્ણ મે ગોહુજનાય’ વાળી જે પત્રિકાઓ અનેકરૂપે જાણીતી છે (કમારા કર જેરની ‘અખો’, પા. ૨૨-૪૦) નર્મદ, ગો મા ત્રિપાઠી અને બૃહદ્ભાવ્યદાનનો પાઠ આ પ્રમાણે છે

ગુરુ ક્રીષ્ણ મે ગોહુજનાય, ધરડા બળદને ધાલી નાય, ધન હે ને ધોડો નય હરે, એ ગુરુ કયાણુ શુ કરે ?

શી કમારા કર બતાવે છે ॥ આમા ઉપર ધનાહરે આપેલી પત્રિત મૂળપાઠ ન હોય, પણ છપાઓમા આગળ ઉપર ૨૮માથી છેલ્લી અહીં જેરની કેવામા આવી હોય ૨૬૬માની સરઆતની પત્રિકા આ પ્રમાણે છે —

માત્ર રામ હો તે ગુરુ, બીજી ગુરુ તે લાગ્યા વડુ, ધન હરે પણ ધોખો નહિ હરે, સખ સસારી સાચો કરે આ પરથી એટલું તો નિશક છે કે એક નહિ તો બીજી રૂપે પણ ‘ધન હરે પણ ધોખો નહિ હરે’ વાળી પત્રિકાનું કર્તૃત્વ આજાણુ જ છે ‘પણ આ પત્રિક લગભગ આ જ રૂપે તુલસીદાસમણે મુકે છે

ગુરુ સિંધ બધિર અધકા લેખા એક ન મુનઈ એક નહિ લેખા હરઈ મિથયધન સાઈ ન હરઈ રો ગુરુ ચોર નરક મહુ પઈ [શમચરિતમાનસ (ગીતા પ્રેસની મૂલ-ગુદકા આજ્ઞતિ, ઉત્તરકોડ, કંડુ ૮૬, પત્રિક ૬ ૭, પા-૬૨૦, સ સા ની ગુજ બાપાતરવાળી આજ્ઞતિ કંડુ ૧૨૨, પત્રિક ૬ ૭ પા ૧૦૪૬] સામ્ય તદ્દન આપ્તિમક હોય એટલું લાગતું નથી શમચરિતમાનસ ઈ સ ૧૫૭૩મા પુરુ થયું, અર્થારેખાને ૭ કવનકાળ ઈ સ ૧૭ મે સહીના ઉત્તરાર્ધ લગભગનો છે

હરિવંશકા બાપાણી

જી

૧૯૪૫ની વાર્ષિકસમીક્ષા

ગુજરાત સાહિત્ય સંજાના મત્રી જાણીએ છે કે સાહિત્ય સંજા તરફથી દર વર્ષે કરાવામા આવતું સમીક્ષાનું કામ ચાલુ વર્ષે જે વિભાગમાં વડેની નાખી તે દરેક વિભાગવાર મુદ્દા મુદ્દા સમીક્ષાને નીમવામા આવ્યા છે

૧. સાહિત્ય વિભાગ-સમીક્ષક પ્રો. અંબરનાથ મ રાવળ, ૧૦, દીરાળામ, એલિસમિલ, અમદાવાદ
૨. વિજ્ઞાન વિભાગ-સમીક્ષક પ્રો. ધનજીભાઈ કૃષ્ણભાઈ, કયાણુ સોસાયટી, એલિસમિલ, અમદાવાદ
૩. તો દરેક પ્રકારના તથા લેખકોને વિનંતી કે તેઓએ પોતાના પ્રકારનો તથા મૃતિઓ ઉપર જાણેલા સરનામે તે તે વિભાગના સમીક્ષાને મોકલી આપવા.

વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા

ચર્ચ પેટીના પરિતોની વાત જ્યાં દૃષ્ટિ, આધુનિક વિવેચકોમાં રામનારાયણની સૂક્ષ્મ, સર્વગ્રાહી, સારળ અને વિશદ ચર્ચા છતાં, વિશ્વનાયની ક્ષુદ્રિય પ્રવાહી સચોટ પારિત્યસૌરભવતી શૈલીની નીડર અને વિશ્વસ્ય વિવેચના છતાં, નવલરામ ત્રિવેદી, 'સાહિત્યમિત્ર', રાવળ, મનસુખલાલ, ઉમારા કર, સુન્દરમ, શુક્લ કલ્યાણિના બિન્ન બિન્ન વિષયોના તવસ્પર્શી અને સુભગ વિવેચનો છતાં, એક દરે, વિશ્વાપીઠમાં ચર્ચ હરી તથાપિ, લેખકદ્વયમાં કે જનદ્વયમાં વિવેચનની, રાત્રિ કે કળા ક્ષેત્રે પ્રતિષ્ઠા ચર્ચ નથી સર્જક સ્વતંત્ર થવા ચાહે છે, જનતા સુલભ અપરસમા રાચે છે, સર્જકવિવેચકના વાચક મડળો ન્યાય ચર્ચ ગયા છે ત્યાં નવી મડળમતઓ નમે છે, સામાજિક અને રાજકીય વિચારનેાધ પણ આપણા નિલુધિને રંગવી, હકોની ચાપી જે છે

એક સાહિત્ય, આભાસસાહિત્યની મૂલ્યો દબાવવા સામાજિક ઘેલગાવ સ્વરૂપ લીધું છે એ ગ્રહણપ્રચારક મૂલ્યોમાં ક્યા પ્રેરકચાલક હેતુઓ હરો તેની અને ખબર નથી, પણ જૂની દલપતનમંદની સભાર જની કવિતા, કોચી કવિતા નથી એમ શુભતા પરેપુ સમજ ગયા પછી, આ ડેરેર ફૂટી નીકળતી ગ્રહણસરભતમાં તે શું સૌન્દર્ય, કે રસ નીરખવ હરો? જ્યોતીર્ધ, બાલુગ કરને કૌલક્યાદિ, પ્રા દ્વે, જ્યોત્સ્ના બહેન, જયમન બહેન આદિ, ઉમારા કર, સુન્દરમ, મનસુખ લાલ આદિ આ મૂલ્યોને ટેકો આપવામાં સાહિત્યનું હિત સાધતા નથી કૃતિ ટોળે જામક ઈરકના બીત ગાવા, રાત્રી આજે કૃતિમ દેશભક્તિની દેખાવની આત્ર મગદાવની, દગ વગરના તરંગોના પતંગો ચગાવવા, એમાં કરી રસ નિષ્પન્ન થાય છે? એ મસ્તી નથી, મસ્તીબંધ છે એમાં બાવાની ક્યુબર છે, વાચ્યોના ચાપાપ છે એમાં સૌષ્ણવન નામ નથી હા, રમત છે, કરામત છે, જે થકી મોજ છે, પણ એ મોજ આપણી કલાદિ અને સાહિત્યસૃષ્ટિને નિરૂપ કરે એવી છે આ સચલને શુદ્ધ સાહિત્યવિવેચનની કાર્થ પકી નથી આને મોટો હાડ અને ખડુ કારણ આપણી રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાં કંઠાય જડી આવશે વિષમધારણ મૂલ, ભાષાભક્તિ અણુસરખી, અ મેળની મોહની, ઉર્દાહિદીત વધત મહત્ત્વ એ અને એવા બીજા કાણેા સાહિત્યના ધોરણો સ્થિર કરવાને પ્રતિજ્ઞ છે

પહેલેા જ સિદ્ધાંત એ કે સાહિત્યને સિદ્ધિતિ છે અને વદનુસાર (તેનો તેજ નહિ પણ સાહિત્યના શુદ્ધ અને જ્ઞા્ય રૂપને અનુકૂળ) વિવેચનના પણ સિદ્ધિતિ છે

જીવનની બીજી ઘટનાઓ માફક, વનસ્પતિજીવન કે પ્રાણીજીવનની ઘટનાઓ માફક, સાહિત્ય એ ઘટના છે, હકીકત છે તેનો ઉદ્ભવ, તેનું ઉપાદાન, લોકદ્વયમાં અર્થોત્ તેને યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં, તેની અસર, એ સમસ્ત ધ્યાનમાં લઈ, એ સર્જનના નિયમો શોધી કાઢવાના ક સાહિત્યથી સ્વતંત્ર નિયમોનું અસ્તિત્વ કહી તેને લાગુ પાડવાનું કામ વિવેચનશાસ્ત્રી નથી જ્ઞા્ય સાહિત્યમાં નિયમો ને પ્રવર્તતા દેખાતા હોય છે તેનું વ્યાપ્તિનિબંધનનું કામ વિવેચનનું છે ખડુ. ચિરકાલિક આનન્દ એ સાહિત્યનું મૂલ્યોજન હોય તેા કઈ હેતુસામગ્રીથી તે સિદ્ધ થાય છે તે શોધવાનું કામ વિવેચનનું છે

સૌન્દર્યનું પરમ તત્ત્વ એક છે આનન્દ સૌન્દર્યના પરમ તત્ત્વ વિના મનુષ્યમાં કંપના દ્વારા સમાનભાવ, સમાન સંવેદન થાય નહિ તે વિના પરસંવેદનના કે સ્વસંવેદનના કંપનથી થતો આનન્દ અસાધ્ય પ્રકતિસર્જનમાં પણ આ તત્ત્વ ઔલિક વ્યાપાર છે મૂલ્યો માત્ર ઉપયોગી, પરિસ્થિતિમાં ટકે એવું જ નહિ, પણ રમણીય સર્જે છે પણ બિન્ન બિન્ન સ્થળસમયના બિન્ન બિન્ન મનુષ્યો દ્વારા એ તત્ત્વને આબિર્બાવ વિધવિધ રૂપે થાય છે અને શુદ્ધમાં નિહિત સૌન્દર્યના પરમ તત્ત્વ એટલું જ મહત્ત્વ મૂલમૂલ્યો સંસ્કૃતિસંસ્કૃતિએ એ વાતને સાહિત્યકળામાં ને પ્રમદરૂપ આપ્યું છે તેને છે

વિવેચકે લાદે સાહિત્યકળામાં (મહત્ત્વ તારતમ્ય કાઢવા) વ્યાપકતાનો શુદ્ધ શોધારો રહે મનુષ્યના જીવનનું 'અનુકરણ' એટલે મનુષ્યના જીવનમાંની ક્રિયાઓ, લાગણીઓ, તથા વિચારોનું 'અનુકરણ' સાહિત્યમાં હોય છે એ અનુકરણ જીવનનો ફોટોગ્રાફ નહીં, પણ કંપનને સાચું છે એમ સ્વીકારતા બાધ કે કલંક ન લાગે એવું જીવનનું ચિત્રણ અર્થોત્ પ્રતીતિભંનક ભાવનાનુસારી નિરૂપણ ભાવના એટલે સત્ત્વને જ સત્ત્વનાર ક્રિયા કે વ્યક્તિની આદરરૂપ મૂલના નહીં પણ સંકલ્પની શુભાવયુક્તી અસખ્ય કોટીઓના, ચિત્તામાં રહેલા અમૂર્ત ખ્યાલ સેતાન, ઈચ્છા, શાવણ, જ્યેષ્ઠાસી એ અસત્ત્વી ભાવના મૂર્ત કરે છે એવા સ્ત્રીપુરુષો જીવનમાં ન જડે, છતાં કંપના તેને કાબજી જ નહિ, સાચા ગણે છે કેવળ અસત્ત્વી અમૂર્ત ખ્યાલને મૂર્ત, જીવતા નામધારી, અણુક સ્થળે રહેલ, હંચ કંચ, વ્યવહાર કરત, પરિસ્થિતી થે વિરોધ પરિસ્થિત તેને લાગે છે

* ગુજરાત સાહિત્ય સભા, જનતાવાદ, વર્તમાની તા ૧૫ જુલાઈને રાજ્ય વિશ્વવિદ્યાલય વિવેચીને નિર્મિતરામ સુવર્ણચક્ર અપાવ્યો તે પ્રસંગે તેમણે આપેલા મનનીય જ્ઞાપ્તિઓની મહત્ત્વની શીક કહિંમણે

બીજી રીતે કરીએ તો મહાન સાહિત્યકાર-કવિ-જીવનવ્યોમને જીવનસમસ્તને માપી લે છે અને તેની આસપાસ ભેળે શકે છે તે કાન્તશક્તિ થાય છે એના સર્જનમાં, એના પત્રોમાં, પત્રોની લાગણીઓ અને વિચારોમાં, ઘટનાઓમાં, ઘટનાઓના નિર્વહણમાં વિશાળ જીવન સમાઈ જાય છે એમ લાગે, વિશાળ જીવનમાની નાની મોટી બાજતેલું રહસ્ય સમભર જાય લાગે, અને જીવનસમસ્તનું રહસ્ય બંને પ્રત્યક્ષ થાય આવનારો ઉપરથી કેવળ કાર્પનિક પત્રો સર્જવા એવો સાહિત્યકારને આમાં આદેશ નથી પોતાની આસપાસના જીવનમાંથી, પોતાની ભૂમિના વ્યવસાય, વજ્ર, રહેણીકરણી વાતનીવ આદિના ભોમિષ્ઠ, અનન્યસાધારણ લક્ષણોવાળી પત્રોની સુષ્ટિ રચી, હાર્દો જેમ કે સ્ત્રીનું જેમ આશ્રીવધની જીવનની વિશાળતા ને જીવનદૃષ્ટિ સાહિત્યમાં પ્રગટ કરે છે

સર્જકનું વાસ્તવિક અને પ્રામાણિક શું ધ્યેય હતું ? અને પ્રાપ્તિ સમયેયે તેણે તે મેટું સાધ્યું ? આ એક વાર્તાના વિવેચકે નિર્ણય કરવાનો છે. વળી તેણે વિચારવું શું કે સર્જનનું ધ્યેય મનુષ્યસ્વભાવ અને મર્યાદાના નિયમ સાથે શો સવાદ રાખે છે ? મનુષ્યસ્વભાવ, સ્વભાવના સાહિત્ય સૌન્દર્યના વલ્લભીને ગૂઢ ધ્યાનમાં રાખીને તેણે કૃતિ રચી સતોષે છે ? આ બંને પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં એટલો મોટો ફરક છે કે વિચારવા, અર્થજન સ્વીકારવા પડે તેટલો તેનો દોષ

આ સમન્વયના આશ્રયથી કૃતિનું કૃતિ લેખે અને હૃદય કૃતિઓની તુલનામાં કિંવા કાવ્યના સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તોની કમોડિયો મૂલ્યાંકન થઈ શકે સાહિત્યમાં વિશાળતાની અપેક્ષા સ્વીકારવા વિવેચકે એ સિદ્ધાન્ત કૃતિવતરી સ્વીકારવા પડશે કે કેવળ લાગણીને સ્પર્શથી કૃતિ કરવા અથવા સવિવરને સ્પર્શની દૃષ્ટિ ઉપરાંત છાદિ, મધનચત્તિ, સદસદૃષ્ટિવેગરૂપિને સ્પર્શથી કૃતિ કેવળ આદર્શભક્તિ, સ્વપરાયણ લાગણીઓની મનિતા કે કૃતિ કરવા અધિયાત્મિક જનસામાન્યના માર્ગ, લાગણી અને વિચારોને નિરૂપતિ કૃતિ કે કવિતા ટાંચી ધ્યાની છે આનો અર્થ એ નથી કે અગત લાગણીને પરવડી શકવા સર્જવા સારું હામી જેવી ઊભી વેદનપદ્ધતિ એ જનસામાન્યની અનેમવિધ લાગણીઓના આલેખનમાં સુઝમતા, ઊભતા અને સ્વચ્છાદિ બાહ્યથી વર્તમાનકરે વિશદ એ રમણીયનું અલ્પ લક્ષી બીજી નીચી સૂચવે. પણ સમગ્ર રમણીય મટે એ સૂચન અને પ્રગટ વેદનરૂપિને એટલે તેની દૃષ્ટિ સ્પર્શે છે

સાહિત્યે ભાવ, વિચાર ઉપરાંત ક્રિયાનું આદેશન કરવલું છે બીજી લલિતગદ્યમાં ક્રિયાની એક સાણનું આદેશન થઈ શકે, પણ ક્રિયા જ નામ આપી શકાય એવો વ્યાપાર વિચરના કે શિલ્પમાં આદેશવો શક્ય નથી રાજ્યનું માધ્યમ એટલું સૂચન અને અનુનેય છે, રોજના વ્યવહારથી એટલું સ્વાભાવિક છે-ને માન્ય છે એટલું પણ બાન નથી રહેતું એટલું અનુભવ સાથે જાણાયું છે-અને વળી મહાશક્તિ છે તેથી ભાવ, વિચાર, વિચાર અને સૌથી વિરોધ તો ક્રિયાના નિરૂપણ મટે રાજ્ય અદ્વિતીય વાદન બને છે વિચર ગતિ અને રસના અર્થ રમણીય લોહા હાદરરૂપિ સાહિત્યમાંથી મળી શકે છે

રાજ્યની અસાધારણ શોધગતમાંથી કવ્યનો અસાધારણ રમણ (function) નીચે છે, કે ક્રિયા (action) ને

સાહિત્યે, કવ્યે આદેશવાનું છે પરિણામે મહાકાવ્યના પરાક્રમે નિરૂપણ મુખ્ય રચાણ છે પ્રત્યક્ષ ક્રિયાવર્ણનના અભાવવાળા ઉપક્રમમાં પણ મૂર્ત ગતિમાન પ્રતીક કે પ્રતિ રૂપો મલિકો થાય છે એ પણ ક્રિયાનું મહાકવ્ય સાથે અભાવ છે મલિકાના (વિસ્તારી અર્થમાં સાહિત્યના) આ ક્રિયાધર્મને (Function) સ્વીકારવાથી, નવલકથા, નાટક, વૃત્તાંક, મહાકાવ્ય, વીરકાવ્ય વગેરેના કાર્યની મહત્તા સમજાયે. વડે નુસાર સાહિત્યપ્રકારોની તુલનામાં બીજી બધું ઓછું હોય તો, પાંચ વેરના નવલકથા, અંકરવા નાટક, લિમિમ-મંચ કે બોધકાવ્ય કરતા વૃત્તાંક, મહાકાવ્ય એટલે એમ સમજવું ધટે નવલકથા, નાટક કે મહાકાવ્યમાં માહિતી, ચર્ચા, કથન, નિવેદન કરતા ક્રિયાની રમણાત રસનિરૂપતિમાં વિશેષ ભાગ ભજવે છે, અથવા થોડા પ્રમાણમાં ક્રિયાના નિરૂપણનો અભાવ એ ભાગીય સાહિત્યનું લક્ષણ છે અને તે દોષ છે પ્રત્યેક સાહિત્ય પ્રકાર તેને હૃદય નમૂનામાં અપૂર્વ આનંદ આપી રહે જુદી

ધર્મ અનુસાર મહત્તાને નિર્ણય કરવા એટલે નહીં તથા એ મહાકાવ્ય સંતોષાર્થી અપેક્ષા બીજા પ્રકારમાં રાખવી પણ એટલે નહીં.

સરકૃત પુરાણ અને વાર્તાસાહિત્યમાં, મન્યના અને કવિચિત નાટકમાં શુન્યગતી સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે એક બીજા મેળે દોષ એવામાં આવે છે તે આકાષેસવ કે એમના અભાવને સાહિત્યકૃતિ એક જીવન અને અર્થનું કૃતિ લાગણી એટલે આનંદવર્ધન આ વિષયમાં એકસ આદેશ આપ્યા છે છતાં બારણીય સાહિત્યે જેમ એક પક્ષે સાહિત્યમાં કૃતિનું ક્રિયાનું પ્રાપ્ત્ય એટલું સ્વીકાર્યું, તેમ રસનિરૂપતિ અને તે પણ કાવ્ય સાહિત્યોની આજ્ઞાસારી રસનિરૂપતિ ઉપર પણ ધ્યાન આપ્યું આથી પત્રો કૃતિમ અને વતનાઓ યદ્યત્ક જનવાને સ ભવ મલિકા વગેરે. સેન્ટ્રીયસર્જનમાં અમરતા છે તેથી અમરતા, તેવું દેશીય એમ સાહિત્યકૃતિમાં એટલે એ પણ અર્દા વિવેચકે જીવન વગેરે એ કે દેશીય સર્જનમાં એમ એક જ પ્રકારનું નથી. આમાં બોરસ-નીમાની એવા તે સિલ્પરત્નો અને સુની એકતાથી છુદા રૂપની છે, અને તે બંનેની વચ્ચેની એકતાથી સાવ બિન-ને એટલે કે એમને નિયમ યુરોપી નાટકમાં નિયમની સાહિત્યને ખૂબ દાનિમર નથી ના તેમ જ યુરોપી એમ એક જ દાગમાં નાખેલું નથી. થોડા મર્યાદા ગતી કરીએ તો 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં વચ્ચેને મળતું એમ છે અને તે 'પુષ્પીવલ્લભ' ની એકતાથી છુદા પ્રકારનું નિયમવગર થઈ મૂલિન રસનિરૂપતિમાં થોડામાં, બા એક કે ચર્ચામાં થોડામાં એમને ભાગ અપાય છે તે જીવન છે સાની શાવ તો એ ઉપરથી સાથે સર્જક તદાકાર થઈ યિા દોષ વિષય સર્જકને પક્ષી આલિપીય મટે તેને પ્રેરે દોષ અર્ધન તેની વેગ જાણે દોષ, વિષય એ સર્જકનું કાર્ય જાણે દોષ (નેના ચિત્તના પાત્રમાં સમગ્ર મદારો દોષ) તો રાજ્યદેશમાં ભવરના પાત્રની પાત્રના પ્રસાદ એકા એક ને વેગ અર્ધન (imaginative conception) રાજ્ય સના તે તેની એકતા એ અસ કપનાને બહુ તે એકતાને વિચારે.

ચિ. ૨ વિવેરી

પુસ્તક-પરિચય

કેવડાના કાંઠા— [લેખક શ્રી વિ સ ખોડેર
અનુવાદક શ્રી વાલીવાય દેસાઈ, મકારાક સ્વસ્તિક બુક
ડેપો, સેન્ટ્રલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા]

મહારાષ્ટ્રના અતિપ્રિય સાહિત્યકાર શ્રી વિણ્ણ સખારામ
ખોડેરની બે નવલકથાઓના અનુવાદ આજ પહેલા ગુજ
રાતીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે આ સમદ્ધાર પહેલી ન
વાર એમની જીતમ વાર્તાઓ પૈકી તેરેકનો ગુજરાતી અનુવાદ
સુલભ બને છે

ખોડેરની વાર્તાઓનું એકદમ આગળ તરી આવતુ લક્ષણ
તે એમાંની પ્રત્યક્ષ બોધમયતા છે વ્યવસાય ન નહિ,
સ્વભાવે પણ ખોડેર શિક્ષક હોવા જોઈએ એમ બોધની
કાવ્યકાર પરથી, બોધ આપવાની પદ્ધતિ પરથી અને વાર્તાઓમાં
સાળા કે શિક્ષકનું જીવન વાર વાર આ-આ કરે છે તે પરથી
લાગ્યા કરે જનતા સુધી એ વાચક-વિદ્યાર્થી કનેથી
પોતે ઉપરિચિત કરેલી જીવનસમસ્યાઓ પોતે ધારણે ઉત્તર
કંઠાવવાની તબક્કા કરે છે, પણ બ્યારે એમ કરતુ મુશ્કેલ
હોય ત્યારે ઉત્તર કંઠી પણ દે છે વાર્તાની રજકતા ઉપરાંતની

નાહ, 'સમર્પણે પરના ફલ' માને માતાને
પત્ર અને 'દાસિતા હેવા' માં અતભાગ-બનેમા આ
મકારોના સ્પષ્ટ બોધ નવરે પડે

પણ એટલું સાહે બોધતત્ત્વના સામર્થ્યથી લેખક વાળી
આપે છે એમના બોધમાં માનવતાયુક્ત વિશાળ દૃષ્ટિ,
સમાજવાસ્તવની ચિન્તા, દક્ષિતા પ્રત્યેની જાડી અનુ પા
તેમજ છુદ્ધિ અને વાણી બનેનો વૈભવ પ્રત્યક્ષ થતા રસબળનો
એક ઊત્તરો બચ છે

વિધવિધ બાવેના મતીકા તરીકે ન લેખક પાત્રો ઉપર
છે, અર્થાત્ પાત્રોનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ સ્થપતા એ સહેજ
સહેજના રીતી બચ છે, એવી પણ હાપ આ વાર્તાઓ વાચતા
પડે છે એ ન મમણે, પ્રસંગપર પરમા પણ સ્વાભાવિકતાને
બોને ચિત્તવેશકતાને ન એ પ્રાધાન્ય આપતા હોય એમ લાગે
છે પરિણામે એમની સારી સારી વાર્તાઓમાં પણ
ચિન્તનપૂર્વ રહેત, જીવનની મગલમમના, લેખકદૃષ્ટીની
માસદૃષ્ટતા-આટલી આટલી સામગ્રી હોવા છતાં સાચી
જીવનધબકાર વરતાતો નથી કોઈ દૃઢયત્ન બાવસુદિમાં
આવીને જીભા છીએ એવો અનુભવ આપણને થાય ત્યાં પણ
એ માનવસુદિ છે એવી મતીતિ થતી નથી એ સુદિ માનવ
કાળેની છે એટલું ન આપાસન પણ રોષ રહે છે

આને ન લીધે લેખકને ધણી વાર તાણે મેળવવા મળે અને
ધારી અસર ઉપજવવા માટે અકસ્માતોનો આશ્રય લેવો પડે
છે 'પૂલસ્થાન', 'વાન' અને મેઘદૂત' તેમજ 'જિહ્વા
શિલાલેખ' આની સાક્ષી પૂરેશે જીવનમાં અકસ્માતને સ્થાન
છે તેમ વાર્તામાં પણ હોઈ શકે એ દૃષ્ટીભાના તથ્યારાને
સ્વીકારવા બતા, વળી પ્રત્યેક અકસ્માતની ભૂમિકા નિરૂપીને
લેખક એનો છુવસો પૂરો પાડે છે છતાં, જીવનમાં આ પ્રકારના
અકસ્માતો વારવાર બનતા નથી એ ન વસ્તુ એમની
પરુષ્ટ નય છે

પણ આ ગણની તે મર્યાદાએ છતા ખોડેરની વાર્તાઓ
આસ્વાદ્ય બની રહે છે એ પણ એટલું ન સાચું છે ચિન્તનની
પ્રોદિ અને તેજસ્વિતા, રસાણ વાર્તાકથન, કાવ્યશુભ ધારતી
પ્રાસાદિક બાપા, સ્થળેસ્થળે અપકંતો વિનોદ, સુરમ્ય
વર્ણનો અને ચાતુ ઉપમાઓ-આ સર્વમાં મહારાષ્ટ્રીય
જીવનની લાક્ષણિકતાઓ જળતા વાર્તાનું સિન્ધ્યમનેહર
વાતાવરણ રચાય છે

કલાકાર ખોડેરથી ઉપેક્ષા બન્યા વિના રહેવાતુ નથી,
તેનુ મુખ્ય કારણ તે આજની દાડુણ વિષમતાઓને નિવારી
મગલ સમાજરચના કરવાને એમને જે દૃષ્ટાહ છે તે છે
દાગધત્યમાં પરિણત થતો વિશુદ્ધ કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રણય, સયમી
સરકારી સવારી દુનુજીવન, ભતિ ધર્મ અને વર્ગીએ ઊભા
કરેલા ભેદોને લોપ, સમાનતા અને બુદ્ધિબાવ જેવા સામાજિક
ગુણોનો ઉદય-દુઃકમાં સ્વતંત્ર, મગતિશીલ, સરકારો, અને
વ્યવસ્થિત મમાજીવનનો લેખકને એટલો બડો આશ્રદ છે કે
બુદ્ધિદે મિત્રે એમની વાર્તાઓ એની ન વાત માટે છે
દાચિત્ માનવજીવનને હરેક સ્થિતિમાં દમતા અસતોષ,
જેમ આદિ કિંમિયોને પણ તત્ત્વચિન્તાકની સમાધાનયુક્ત
દૃષ્ટિ લેખક વાર્તામાં નિરૂપે છે પણ વાર્તામાં ગમે તે ભાવ
નિરૂપણ હોય, એનો મુખ્ય સૂત્ર આસાને ઉત્સાહનો ન હોય
છે આમ આ સમૃદ્ધ જીતમ વાચન પૂરું પાડે છે

ગુજરાતી બાપાનુ વ્યક્તિત્વ અણીશુદ્ધ જળવીને બાપાનતર
કરવા મળે અનુવાદકને ધન્યવાદ મળે છે

અમારું બા- [લેખિકાઓ શ્રી વનમાળા પરીખ
અને ડો સુશીલા નંધર, મકારાક નવજીવન કાર્યાલય,
અમદાવાદ, મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા]

સ્વ કરુણગાન આ જીવનચિન્ત્ર નથી પણ 'બે બોલ મા
માધીજીએ ઉચિત રીતે કહ્યું છે તેમ એમના જીવનવૃત્તાંતની
સામગ્રી આમાં સમઢાઈ છે એ ન 'બે બોલ મા માધીજીએ
લખ્યું છે 'બાનો બારે ગુણ કેવળ સ્વેચ્છાએ મારામાં સમાઈ
જવાને હતાં એ કોઈ મારી બેચ્છી નહોતુ બન્યું પણ
બામાં ન એ ગુણ સમય આજે ખીલી નીકળ્યાં હ નહોતો
બસ્યોતો કે આ ગુણ બામાં છુપાવેલો હતો મારા મધમ
કાળના અનુભવ મમણે બા બડું હકીલી હતી હુ દયાલુ કે
તોય તે પોતાનુ ધાણું કરતી તેથી અમારી વચ્ચે ક્ષણિક કે
લાખી કંઠારોય રહેતી પણ ચાતુ બહેર જીવન જેમ ઉત્તરવળ
થતુ ગુણે મો મા ખીલીતી ગઈ અને પુષ્પતિ ચિતારે મારામાં
એટલે મારા કામમાં સમાતી ગઈ દિવસ નિયત અમ થયુ કે
મારામાં અને મારા કામમાં-સેવામાં બેદ ન રહ્યો તેમતેમ
બા તેમાં તદાકાર થવા લાગી આ ગુણ હિન્દુસ્તાનની ભૂમિને
કદાચ વધુમાં વધુ બાવે છે ગમે તેમ હો, બાની ઉપલી બાવ
ના આ અને તો મુખ્ય કારણ લાગે છે

આ ન વાતનુ આ પુસ્તક સંદર્ભાત સમર્થન છે
પુસ્તકના બે મુખ્ય વિભાગો તે 'મસ ગકયા' અને
'વાસલ્યમર્તિ બા' 'મસ ગકયા મા શ્રી વનમાળા પરીખે
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ, મ્હો કે ચરિત્રનિરૂપણની દૃષ્ટિએ કરુણ
બાના જીવન અને કાર્યની મુખ્ય મુખ્ય હકીકતો તારવીને
આપી છે માધીજીના અથવા એમના જીવનકાર્યમાં સમાઈ
ગયલા બાનો એમાથી સારો એવો પરિચય મળી રહે છે

ગાંધીજીના ન્યૂન પુને એક વાર ગાંધીજીને કહેલું કે 'આ બાને પ્રતાપે જ તમે આદેશ મોકલ ચકા છે.' ગાંધીજીને તરત જ જવાબ આપેલો કે, 'એમાં તો કાંઈ શક નથી.' ચરિત્રકાર બહેને પણ લખ્યું છે કે, 'કલ્પપ્રકાશકાર મમ્મટ મિતાના બોધ અથવા ઉપદેશને કાન્તાના ઉપદેશ સાથે સરખાવ્યો છે બાબે એ ઉપમાને બરાબર સાચી પાઠી છે પોતાની નમ્રતાબરી સમન્વિત, સૈમ્ય આગ્રહ અને કૃપા વગેરે ત્યારે આસુપી બાબે બાપુજીને ધોર બની જવા, કંઈક બની જવા અને બલિમ બની જવા દેડકા છે, એમને પ્રેમાળ અને રસાળ શાખ્યા છે.'

પણ માનવી સ્તુતિબાને સ્પર્શ તો 'વા સભ્યમુતિ બા' એ નામના બીજા ખંડમાં થાય છે કે સુસીલા નંદરે એ આખોયે વિભાગ સ્વાનુભવને આધારે લખ્યો છે ને બાના વ્યક્તિત્વના સઘળા લક્ષણો પ્રસંગે આપી આપીને એમણે ઉપસાધ્યા છે ૧૯૪૨ના એપ્રિલમાં બાની ધરપકડ થઈ ત્યાંથી માઠી તે આગાખાન મહેલમાં મુક્યો એમને છાડાવ્યા ત્યાં સુધીના પ્રસંગોએ બે વિસ્તાર રોક્યા છે તે તો દૃષ્ટદાયક છે બાની શ્રદ્ધા, દૃઢતા, કોણપણ, કવચિત ઉપનંદી રાક પાછુ સમાધાન દેશદાઢ ત્યાગપરાયણતા, ગાંધીજી પ્રત્યેના તીવ્ર પ્રેમ, એમનાં બ્યાપક માનુષ્ય બે સર્વનો-એમાથી પરિચય મળી રહે છે ને એક વિશ્વલ વિભૂતિની સદર્ભ આરિણીત પદ અપૂર્વ આત્મવિદ્યાપનદ્વારા એમણે દીપાવ્યુ એ હકીકત સરવાળે તરી રહે છે

પુસ્તકને અંતે પૂરવશીમાના શ્રી દેવદાસ ગાંધી તેમજ શ્રી ગોરીબહેન કેપ્તના અનલિપ્ત લેખો દૃષ્ટસ્પર્શી છે આપુ થે પુસ્તક બાની છબનસ્તુતિને મહે કાને છે

રચનાત્મક કાર્યક્રમ—લેખક ગાંધીજી અનુવાદક શ્રી ચંદ્રશેખર મા શુક્લ પ્રકાશક નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ મુદ્રક ત્રણ આના]

૧૯૪૩માં બહાર પડેલી પુસ્તકોની આ ગ્રીષ્મ આવૃત્તિ છે ગાંધીજી ત્યના મક કાર્યક્રમને સત્વ અને અદિસામય સાધનો વગેરેથી પૂર્ણ સ્વરાજની ત્યના કાઢે છે વ કાલેબેનાં તેર અંગે એમણે દર્શાવ્યા છે કોમી બેન્તા અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ ફાજલ પી બારી અભિલેખો આમસકર્ણ, પાયાની જગ્યાની મોઢસિણ્યુ શ્રીઓની જનલિ આરેબ અને રોષાની કેળવણી રાખુબાપાને પ્રચાર સ્વભાષાપ્રેમ અને આર્થિક સમાનતા કિસાનો મજૂદા વિચાર્યો અને આદિવાસીઓને પ્રક્રમ એમણે નલગ રીને વિચાર્યો છે ને એમને તેમજ સવિનયબગેનાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ સાથેના સબધ પણ નિરૂપે છે આ નાનમ્મી પુસ્તિકામાં ગાંધીજીને દલીલો કરીને સમજાવવાનું મથે નથી દીધું એમણે અભિપ્રાયો ને આમિદો ને દર્શાવ્યા છે લીનતવાર સમજાવી મદિ રાખુબાપાની પુસ્તિકાની અંગેના રહે ને નાની પાછુ આ પુસ્તિકા દેશને પૂર્ણ સ્વરાજને માર્ગ લઈ જવા ગાંધીજીના નેતૃત્વ સમર્થ ઉચ્ચાત્મ છે

ચરણના સુન્દર

ભાગતીય વિદ્યા ભવન મથમ પદવીદાન સમારંભ

તા ૧૫ જુલાઈ ૧૫ ને રવિવારે સાંજે ભારતીય વિદ્યા ભવનની પહેલી પદવીદાન સમારંભ થી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપદે જનવચિત્ર હોતો ન્યામુ લોધુરે પદવીદાન વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું આર ભમા શ્રી મુનશીએ પ્રમુખપદથી બોલતા જણાવ્યું હતું કે જ વર્ષના ઉત્તિદાસમાં ભવન પહેલી ન વાર નાનકડો વિશ્વવિદ્યાલય રૂપે પ્રકાશે છે ને એણે ચોલેલી પરીક્ષાઓમાં ઉત્તી યરેલા વિદ્યાર્થીઓને પદવીઓ બધે છે તે પછી સસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસને છવત બનાવવાની જરૂરત પર બાર મૂતા શ્રી મુનશીએ જણાવ્યું હતું કે સસ્કૃત એ ભારતીય સસ્કૃતિનો આસ અને માણ છે એ એનું પ્રેરણાસ્થાન છે જનતની સસ્કૃતિઓમાં આપણી સસ્કૃતિને અગ્રસ્થાને બેસવી એવી હોય તો આપણી વર્તમાન જરૂરતોને યોગતા એક મયડ બળ તરીકેના સસ્કૃત વિદ્યાને સ્વીકાર આપણા છવનમાં કરવો એકરો એટલા મદિ ગરીબ બ્રાહ્મણોના ઉકારને દેશદેશ જગવવાના એક સાધન તરીકે, અર્થ પ્રત્યે સર્વો દુર્લભ કરવાનું સસ્કૃતનું એ શિક્ષણ જૂની ધારીએ અપાર્થ રહી છે તેમાં ધરમજના ફેરફારે કરવા એકરો આગળ ચાલતા શ્રી મુનશીએ જણાવ્યું હતું કે, આપણુ રાષ્ટ્રીયલ એ કોઈ બહાઈથી આલેધિ ને અહીં રોપીને બેઝેરે બેઝેરે ઠગડેલા છેડ નથી તેમ એ કોઈ પરદેશી ભાવનાની વાદનકલ નથી એ તો ભારતની પ્રતિબાને નૈસર્ગિક વિકાસ છે ને એના આ દેશની પ્રાચીનતમ સસ્કૃતિમાં જડાયેલા પથ્યા છે ને સ્વાધીનતા મદિ આને આપણે જૂનીએ ને જૂનીએ છાએ તેના પણ એટલા ન અર્થ છે કે જડવાદના વમણેમાથી માનવભવનને ઉપારવા મદિની કોઈ મુખળ છવનરીતિમાં આપણી સસ્કૃતિનું ક્યાવર કરવા મદિનું સામર્થ્ય અને અધિકાર એ સ્વાધીનતાદ્વારા આપણને મળે

ન્યામુ લોધુરે તે પછી પદવીદાન વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું આર ભમા એમણે ભવનના હેતુઓ ને ભવનની સિધ્ધિઓની પ્રશાસ કરીને જણાવ્યું હતું કે એ સપ્થ એક ને બીજાના અર્થાક પુરુષાર્થને આભારી છે એમ નિ સરાય કહી રાકો એ ભવિત તે છે શીયુવ કનૈયાલાલ મુનશી ભવન જેથી સસ્કૃતની ક્યાન એમને લાધી હતી, અનેા વિકાસ પણ એમણે જણાવી આપ્યો છે ને જ સાદી વિદ્યાનેાના સદકારથી એ ક્યાન અરિતાર્થ પણ થઈ રહી છે શ્રી વિશ્વવિદ્યાલયમાં ને પ્રકારનું સ્થાન પ માલવિયાજીનું છે તે ભવનમાં શ્રી મુનશીનું છે એમ દુર્મમ કહેવું હોય તો કહી રાકો

સસ્કૃત ભારતી શ્રેષ્ઠતાનું નિરૂપણ કરતા એમણે જણાવ્યું હતું કે એ સર્વમાં સર્વો દુર્લભ એવી મધુર દિવ્ય ગિર્વાણ ભારતી છે મધુર રાખુબકિવથી પ્રેરણાને ન નહિ પણ એનું આતરિ છે ને હવે માનવાના હેતુથી પણ એના અભ્યાસ કરવો એકરો એટલું જ નહિ એમાં ને કઈ શ્રેષ્ઠ છે તે કદસ્થ કરવું એકરો

ચંદ્રકમલ અને પદવીદાનની વિધિ ન્યામુ લોધુરે દર્શતે થઈ હતી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સંપાદકો

ચીમનલાલ શાહ

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૪ |

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૫

| અંક ૧૨

બે અ પ બ્રં શ શૈલીઓ*

‘સદેશરાસક’ની રચના થઈ તે સમય પહેલાં અપભ્રંશ બાષ્પિ કથારૂપે સાહિત્યિક જગતમાં પોતાનું મોટું સ્થાન- સુસ્તૂત, માતૃત, પૈરાયી જેવી સમૃદ્ધ સાહિત્યકૃતિઓ ધરાવનારું આદરણીય સ્થાન-માપત કરી લીધું હતું. અપભ્રંશની એ સમયમાં બે શૈલીઓ રૂઢ થઈ ગઈ હતી, એક વિદ્યારોલી અને બીજી મુખ્યરોલી. વિદ્યારોલી એ લગભગ માતૃતન જેવી જ સુલિષ્ઠ અને સુમયિત દૃઢપાસા વ્યાકરણનુભાસી હતી અને તેમાં મોટાં મોટાં પ્રોંઠ પદ્ધતિનાં મહાકાવ્યો અને બુદ્ધદામ્પ્યાનોની રચના થતી હતી. મુખ્યરોલી મુખ્યબળે જેવી જ સરળ અને સહજભાવે બાધાનુસારી અને વ્યાકરણના શિથિલપાસાની અનુસારિણી હતી. આ સદેશરાસક એ મુખ્યરોલીની એક સરસ અને સુંદર કૃતિ છે એમ આપણે કહી શકીએ. એની ભાષા અને ભાવ બન્ને જનજોગ્ય લક્ષ્યના ધોધક છે. સદભાષ્ય વિદ્યારોલીની અપભ્રંશકૃતિઓ તો આપણને હવે ઘણા સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થઈ છે. પરંતુ કુબોંએ આ મુખ્યરોલી કે જે આપણા બાળાવિકાસના સ્વરૂપના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઘણી વધારે મહત્વની અને ઉપયોગની છે તેની સાતમી અલાવધિ નહિ જેવી જ આપણી નજીમાં આવેતી છે એ દૃષ્ટિએ આ રચના ઘણી અવાકારદાયક લેખાની જોઈએ.

‘સદેશરાસક’ની ભાષા જેમ મેં ઉપર યુક્તવ્ય છે તેમ વ્યાકરણના દૃઢપાસાથી જઠરાધક્ષી નથી, પરંતુ તે સારી પોંડે શિથિલ ધનવાળી છે. એ વસ્તુસ્થિતિ સુચવે છે કે જે

*ભારતીય વિદ્યાભવન તરફથી તાન્ત્રિકરૂપા પ્રગટ થનાર, મુશ્કેલી અપભ્રંશ લેખક અનુદર રહમાન કૃત ‘સદેશરાસક’ના પુરોલેખભાષી

પુસ્તક-પરિચય

ધરતીની પુત્રી-લેખક કિસનસિંહ આયડા; પ્રકાશક-એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની; મૂલ્ય બે રૂપિયા.]

રવીબાણ તથા શરદેબાણની કૃતિઓના બાળાન્તરદ્વારા અને ‘કુમરકુ’નામક નવલિકા ગ્રન્થના લેખક તરીકે શ્રી કિસનસિંહ ગુજરાતી સાહિત્યના વાચકોને પરિચિત તો છે જ, પણ ‘ધરતીની પુત્રી’માં એ પુસ્તકના પ્રસ્તાવનલેખક શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ કહે છે તેમ એઓ વાર્તાકવિતાના લેખક તરીકે-અપ્રાપ્ત નવા જ સ્વરૂપમાં આપણી સમક્ષરૂપ થાય છે ‘પરંતુ આ આપણે’ પુસ્તક વાંચી ગયા પછી, આ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપૂર્વ કે ચિર જીવંત થવા, એ વર્ષનું ઉત્તમ પુસ્તક છે એવા મતવ્યમાં આપણે સાચા પૂરાની નથી રાકતા, એટલું જ નહિ પરંતુ, એને આપણે સાચું પુસ્તક પણ કહી નથી રાકતા. એને આપણે વાર્તા તરીકે નોંધએ, કે ગદ્યકાવ્ય તરીકે નિરખીએ,

વખતે અપભ્રંશ પોતાની અંતિમ છણવસ્થા ભોગવી રહી હતી અને તેની પુત્રી જેવી નવી દેશભાષાઓ પોતાનું જાળપણ વધારી રહી હતી તે વખતે આની રચના થઈ હતી. આ સમયે તે, જેમ મેં ‘પ્રારંભમાં જ જણાવ્યું તેમ, વિક્રમના ૧૨મા સૈકાને ઉત્તરાર્ધ કે ૧૩મા સૈકાને પૂર્વાર્ધ છે. બીજા સદેશમાં કહું તો અપભ્રંશભાષાના કાંપણ સ્વરૂપના અતિમ વૈચારણી આચાર્ય હેમચન્દ્રનો જે જાળપણથી લઈ દેહવિલય મુખીનો જીવનકાળ છે જ બરાબર આ સમયે છે. હેમાચાર્યનો નિ. સં. ૧૨૩૦માં સ્વર્ગવાસ થાય છે. એમના જીવનકાળ દરમ્યાન ખંભાત ખૂબ જ ઉગત અને ઉર્જિત અવસ્થામાં હતું. તે પછી તરત જ ગુજરાતની રાજસત્તા વિસ્ખલિત થાય છે અને તેને લીધે ખંભાતની સુરિચિત મહુ અવસ્થા થાય છે. હેમાચાર્યના મૃત્યુ પછી ૧૫-૨૦ વર્ષની અંદર જ સાંહ્યુદીન ગોરીની પંબળ ઉત્તરભારતમાં એક પછી એક ચઢાઈઓ થાય છે અને પલળના હિન્દુરાજ અનંબાળ, હિંદીના મહામાન પૃથ્વીરાજ અને કોબાના રાષ્ટ્રકૂટ જયચંદના મહાભાગ્યે ભસ્ત થાય છે, અને મુસ્લિમ જેવું હિન્દ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર નષ્ટપાત્ર થાય છે, ગુજરાત સાથે ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રદેશોના વ્યાપારિક સંબંધ છિન્નભિન્ન થાય છે એ સ્થાને વિધેની જ ચૈતરવચાનો આભાસ આપણને આ-રાસમાંથી આવે છે. તેવી પરિસ્થિતિ તે સ્થાને મઢિ તે પછી પાછી જોશી થઈ જણાતી નથી તેથી હું એમ અનુમાનું છું કે સાહ્યુદીનના ઉદય પહેલાં-પણ તેનાથી બહુ વહેલા નહિ એવા સમયમાં આ રાસની રચના થયેલી હોવી જોઈએ: જિતવિજય સુનિ

એની શૈલી મને નબર નાખીએ, પ્રસંગોની પસંદગી તરફ કે ભાષાતરફ નોંધએ; કથાંય પણ આપણને આનંદ થાય, એક સાત પુસ્તક વાંચ્યાનો સતોષ થાય એવું કશું જ એમાં મળતું નથી. વાર્તા તરીકે એમાં સજ ગતા કે સુલિષ્ઠતા નથી, પણ પ્રસંગ યથા નથી, પ્રસંગોની પસંદગીમાં કલાદૃષ્ટિ નથી, ને કથાંય ગતિ જણાતી જ નથી. આખી વાર્તામાં એક જલતી યંદાસ, આવન્ત લાગ્યો જ કરે છે. એમાં પાત્રલેદ પણ નથી. લેખક, રામ, લક્ષ્મણ ને સીતા, ગુપ્તચર કે સીતાની દાસી જ્યાંય અલકારપ્રધાનશૈલીમાં વાત કરે છે-પુરાણનાં પાત્રો આવી કૃત્રિમ અને આડંબરી ભાષામાં મોક્ષતાં હશે? -સીતાની દાસીની ભાષાનુએ -

‘જો મારે માં મેઘના આવે મેરે તો જીવનમાં મેઘેલી જ વાર ખીરખીર.’

અને ચંપીયાનો આવે મહેદાધિ ભાષ, પછીએ તો; હળી જ મરીએ અને તોય તાજ ન લાગે.

‘અને મોટા કાન્તદર્શી મહર્ષિઓ પણ પોતાની સમસ્યાઓ ઉકેલ શોધતા ત્યાં જતા હશે એમાં નરાય અતિશયોક્તિ નથી.’ (પૃ. ૧૧-૧૨).

આજ બાપા બધાંય પાતેની છે. આને કોઈ ગઢકવિતા કહેવી હોય તો ભલે કહે. બાપી, કામસાહેબ, મેધાણી કે મુનશી જેવી ગઢકવિતાની આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના વાંચી ને અપેક્ષા રાખે તે તો આ દુનિયાના બે અસ્વાભાવિકતા જેઈ નિરાશ ન થવાને.

પાત્રાલેખન તરફ દૃષ્ટિ નાંખતાં, રામાયણનાં પાત્રોની મહત્તા એમણે ધટાડી નથી. હા! રાવણને એમણે માનવી તરીકે, મણ્ડવવીર તરીકે ચીતર્યા છે, એ એક રીતે સારું કહ્યું છે; રાવણને પણ મનને સમજી રીતે સુખી કરવાની મહાત્માકાંક્ષા મેળવેલા બતાવ્યા છે, અને એ રીતે રાવણનું સમગ્ર આલેખન, માનવી જેવું થયું છે એ સાચું, છતાંય રાવણની નેરામશયણમાં પ્રતિભા છે, ને બન્યા હા, તે અદ્દિ નથી. અદ્દિ તો રાવણ અતિ સામાન્ય માનવી જેવા લાગે છે ને રામ પણ ખૂબ ભૂલિ જાય છે. રામને વારંવાર મૂઝાં પમણાથી રામ પ્રત્યે વ્યક્તની સદાનુભૂતિ આકર્ષી શકાયો એવી લેખકની માન્યતા હોય એવું લાગે છે. પણ, એ મૂઝાં વખતે પણ, આપણને લાગે છે કે, ક્યાં બળવિતાના મૂઝાં પામતો મુણ્ડવુડિ રામ ને ક્યાં આ મહાદેવો દીપ્તિહીન, રામ ! ને સીતા એ તો સરસ્વતીના પ્રગલ્ભા લાગે છે. એના પ્રથમ પરિચયમાં લગ્નના ઉત્સવોને મળતી, આજની કોઈપ્રગલ્ભા કોલેજ યુવતી જેવી એ લાગે છે લગ્ન કે કોઈસદન સુકમરતા એનામાં લાગતી નથી. અને સીતાની પહેલી છાપ છે કે ઉવટ સુધી સીતા વિષેના આપણા અત્તરિવર્તનની આદિ આવે છે. રામ સીતાનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે પણ સીતા લાગણીવિશય બનતી નથી ને ને ધેરે રાખે છે તેથી નરા નવાહ લાગે છે. અને આપણને એમ પૂછુ લાગે છે કે ક્યાં રામાયણની નમણી, ને મહાવંબરી સીતા ક્યા આ સીતા! આ પ્રમણે લેખક કહે છે કે એમણે બધાં પાત્રોને માનવી ચીતર્યા છે પણ એ માનવી પાત્રો, ભણે નિર્માણ પદ્ધતિઓ હોય એવાં લાગે છે. બાપીરાજીને અકર્મીય સ્વજન માનીને ભૂમિબરી સીતા એને પોતાના અંતરની શુભવાત કહે છે ત્યારની સીતાની ઉકિત મુખે. ‘મારે એમાં રામની બન્યા હા સંકાંત કરવી છે, આદર્શની આરત બરવી છે, સન્નિષ્ઠાનુ સૌંદર્ય મૂકવું છે. સ્વધીરની મજાનું પંક્તિ મારે એના અસ્તિત્વમાં ખીલવવું છે. વક્તવ્યની વિમળતા અને સોમન્યની સુગંધ મારે એને રસવું છે, અર્થ-’ પુષ્પના વિરાગને રાગ, અને રાગને વિરાગ મારે એમાં સમાવરે વિકલાસવાલે છે...’ ગર્ભવતી અને ન્યારે પત્નિએ અલ્પવાણી આજ ક્યાં હોય ત્યારે એવા મહા દુઃખમાં સીતા આવી ‘કારી વાણી કમ્પારે, ને એને મ્હેપાદિ રમત કરવાનું સુઝે કેટલું અગૈભિલ છે.’ અને આમાં તો અનેક દૃષ્ટાન્તો રાંછી શકાય.

લેખકની બાપાની ચિન્નિલતા તથા દુનિયાવાળા મોઢાં દખાવે લખ્યે: ‘અનુપ્પવ છટા’ (પૃ. ૩). ‘આપના સ્નેહ અને મમતાને હું વંદન કું છું.’ (પૃ. ૧૬). ‘આંખમાં કોડી લગ્ન તથા મસ્તી બદલે’ (પૃ. ૮). ‘આંખમાં દેવનું અખી બદલે બાઈની પીઠ દાપ કેરવાં મડું’ (પૃ. ૨૪) ‘અદ્દિ મહત્તિએ પોતાને દાયે પોતાની નમણી નમડી ઉવાડી છે.’ (પૃ. ૪૪). ‘રાવણને

નવી રામસ્યા લગી’ (પૃ. ૩૮). ‘રામની ઉદાસી લક્ષ્મણી ન સમજાઈ.’ (પૃ. ૪૦) ‘બાઈ! હું તો સીતારામના ઇવન-એકમની ભાઈનીમાં રાજ સ્નાન કરીને ધન્ય થાઉં છું... કહણ કોઈની સેવમાં પધરાઈ’ (પૃ. ૭૧).

શ્રી. કિસનસિંહે સમગ્રતા તરફ વિરોધ ‘લક્ષ આપું હોવ, મસંગની ચૂંટણી રસદિએ કરી હોવ, પાત્રમેદ આલેખી શક્યા હોવ, ને બાપા વિરોધ સ્વાભાવિક અને સરળ હોવ, તો નવરચ્યા એમની આદૃતિ આપણી સારી કૃતિઓમાં સ્થાન પામત.

રવીન્દ્રવીણા-[શ્રી. ગવેશ્વર મેધાણી; પ્રકાશક: ભારતી સાહિત્યસંઘ; મૂલ્ય. ૨-૮-૦]

શ્રી. મેધાણીએ રવીણાણુની કવિતાના કરેલા આ સુંદર અનુ-વાદો વાંચવાં રવીણાણુની કવિતાનું ગુજરાતીમાં આપણને પ્રથમ આસ્વાદન કરાવનાર સ્વ. શ્રી. મહાદેવભાઈ આપણા સમયરૂપમાં સ્વાભાવિક રીતે યાદ ન. ‘કેમકેલા નંદેર’ ને ‘ચિંતા ક્યે ચાલેરો ના’ એ બે ઇંગ્લીશમાં એમણે કરેલાં અનુવાદોમાં આપણા સાહિત્યમાં ચિરંજીવ રહેશે. શ્રી. મેધાણીએ રવીન્દ્ર-વીણાની આવી વિદ્વતાપૂર્ણ, તેમ જ મનુ અને મોહક રીતે લખેલી પ્રસ્તાવનામાં મહાદેવભાઈના લક્ષ્યની અમે અપેક્ષા રાખેલી. મહાદેવભાઈ પછી રવીણાણુની કાવ્યપ્રસારીનું આસ્વાદન કરાવવાનું મોણું માન શ્રી. મેધાણીને ભય છે. થોડા સમય પૂર્વે શ્રી. નગીનદાસ પાંદરે ‘પોતાનાં લિંગ’ ને સુંદર અનુવાદ કર્યો છે, પણ એમાં ઇંગ્લીશમાં લખ્યાં કાવ્યોના કાવ્યપ્રવાહ નથી, છતાંય એમણે કરેલી સેવાને લક્ષ્ય અર્થ કરવા ન જેઈએ. શ્રી. મેધાણીની અગ્રી અનુવાદશક્તિની પિઠાન તો ગુજરાતને અંધારનીય થઈ હતી. એમની ‘સીતા નાચરી’, ‘અભિસાર’, ‘સાંતાલની નારી’ વગેરે કાવ્યો આજે ગુજરાતમાં એમની મોક્ષિક કૃતિઓ નેટમાં ન ભણીવાં છે. અને ‘પુનર્વંદના’ પ્રગટ થઈ, ત્યારે જ, ઇંગ્લીશમાં અન્ય સુંદર કાવ્યો ગુજરાતીમાં વાંચવાની ને છાયા ભજોડે તે શ્રી. મેધાણી આજે સતેષી શક્યા છે, અને એ માટે આપણે એમને આભાર માનવા જેઈએ.

આ અનુવાદમાં પ્રથમ આકર્ષક વસ્તુ છે કાવ્યસંમલનું નામકરણ. ‘રવીન્દ્રવીણા’ એ આત્માનાં કાવ્યો માટે કેટલું મુશ્કેલ નામ છે. એ કાવ્યોમાં મહર્ષિ લલિત્ય, અને હવેને રોલાવનારી શક્તિ એ નામકરણદ્વારા બરાબર ચર્ચારી રીતે વ્યક્ત થયાં છે. આ સંમલની બીજી આકર્ષકતા એ ઇંગ્લીશમાં સંચયિતામાં કાવ્યોની શ્રી. મેધાણીએ રસદિએ કરેલી પસંદગી છે. એમાં ‘અભિસાર’ નેવાં ક્યા કાવ્યો છે, ‘ભારતીય’ નેવાં મહિમાવાન છે, ‘નવી વટું’ કે ‘સાંતાલની નારી’ ‘સ્વર્ગથી વિદાય’ નેવાં લિમિકાવ્યો છે ‘મરવાળાનાં આશ્વાસન’ કે ‘મહિલેલે’ નેવાં કહણ કાવ્યો છે, ‘આવ માલી’ ‘બાહ’ નેવાં અસ્વયંમનાં કાવ્યો છે, ‘જેડાની રોષ’ જેવું દાસ્યરસનું કાવ્ય છે. આમ આમાં પૂરતી વિવિધતા મળી રહે છે. અને રવીણાણુની સંચયિતાના દરેક પ્રકારનાં કાવ્યોમાંથી પ્રતિનિધિકાવ્યો એમણે વીંધ્યાં છે. એટલે રવિનાથની દૃષ્ટિએ જેઈએ, વિષયની દૃષ્ટિએ વિષયીએ ઇંગ્લી દૃષ્ટિએ ભૂમિએ, કે વિચારવેબવ તરફ લક્ષ આપીએ એમ મને તે દૃષ્ટિએ તપાસીએ તોયે મેધાણી આપણી

‘શાખારી’ એળે છે નહીં. આ કાવ્યોનું ત્રીજું આકર્ષકત્વ અનુવાદકે પ્રસ્તાવનામાં જ કહ્યું છે તેમ કાવ્યોની ગુજરાતીતા છે. એના ઊંડો, બાપા, વાતાવરણ, ક્યું પણ રજમાન અગુજરાતી નથી લાગતું. એ એકે સો ટકા આપણી ભૂમિના જ પરિચય હોય એમ લાગે છે. એનું કારણ એમણે જ નહોતું છે તેમ મૂળ કાવ્યો એમણે આત્મસાત કરીને ગુજરાતીમાં પોતાના આગવે સ્વરૂપે અવતાર્યા છે તે છે. એમણે જે રચીખાણ મટિ કહ્યું છે તે એમને મટિ પણ સાચું છે કે આકળના બિન્દુએ સૂરજદાદને પોતાનામાં સમાવ્યા છે.

આમ છતાં, કયાંક અગુજરાતી શબ્દપ્રયોગ છે, જેમકે ‘ભખદા’ (પૃ. ૮). ‘કળુ’ (પૃ. ૧૩). ‘દબ્બેરા’ (૯૮), ‘દોનું’ (પૃ. ૭૦). ‘દેરી નકર’ (પૃ. ૭૫). ‘અબ મેર બરિ’ (પૃ. ૭૧). નવી વધુ કાવ્યમાં પણ જે કાંપે ધરો કલાકારના હૃદયે છે, ત્યાં ‘કાંપે’ ને બદલે ‘માથે’ શબ્દ વાપર્યો હોત તો વાતાવરણ વિશેષ ગુજરાતી લાગત ને માત્રાનું મમજા પણ હમણું છે તે જ રહેત. ગુજરાત સિવાય બીજા કયાંય માથે બેઠું લેવાની રિવાજ નથી બીજા બધા પ્રાંતોમાં કાંપ પરજ ધરો લેવાની રિવાજ છે.

આ સિવાય ‘અબ મેર બરિ’ (પૃ. ૭૧). ખુદલા પત્રો નહિ લગવાય બીના (પૃ. ૪૧). જેવી અસ્પષ્ટતા પણ કયાંક રહી ગઈ છે. પ્રેમીકાંઈ પ્રેમ પેશકીયાં (પૃ. ૯૧) જેવા પ્રયોગોમાં લાઘવાત્મક શબ્દોનો ઉપયોગ, કે ‘યાદ ચડે’ જેવા પ્રયોગો પણ કાળી રાકાયા હોત, એનો નિર્દેશ પણ આદિ કરેલા જોઈએ.

આતો માત્ર એમાં હોય બિગળનો અધાન પ્રયત્ન કરીએ તો જ આનું કયાંક જ મળી રહે. નહિ તો આ કાવ્ય આપણા કાવ્યચત્રોમાં એકરૂપાન આપમેળે જ પ્રાપ્ત કરી લે છે. આપણે તો આશા રાખીએ કે રચીખાણનાં વિશેષ કાવ્યોના આધારે જ્યેને મજા અનુવાદો મેધાણી આપણને આપતા જ રહે.

અન્ધકાંતા મહેતા

અપખંશ ગદ્ય (?)

આ પ્રાંત સાહિત્ય પરથી ને કાંઈક ખેંચી મમજા પડેથી એનું અનુમાન કરે પણ પ્રાંત સાથે છે કે અપખંશ એ કાવ્ય-બાપા જ હતો. અર્થાત્ અપખંશ ગદ્ય જેવી કોઈ વસ્તુ અસ્તિત્વ જ ધરાવતી ન હતી. શ્રી. મધુસૂદન એકાદીએ જે ગદ્ય રચ્યો ‘અપખંશ’ ગદ્ય નાં ટાંચણે આપેલાં છે. આમાંથી અપખંશપાઠાવલિમાં ‘ટિપ્પણી’ના પા ૮૭-૮૮ પર કવલવમાળામાંથી આપેલા કૃત્તે. ગદ્યમાં નહિ પણ અપખંશ પ્રાંતજીમાં હોવાનું જ અન્યત્ર દેખાઈ છે. અહીં પણ ‘પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય અને તેની પૂર્વપીઠિકા’ (છુદ્ધિપ્રકાશ, મુલાકા-સંપૂર્ણ ૧૯૩૪, પા. ૨૭૭-૨૭૮) એ મૂલ્યાંકન લેખમાં આપેલું અપખંશ ગદ્યવસ્તુ ગદ્યાત્મક નહિ પણ ગદ્યાત્મક છે એ બતાવવાનો મરિા આશય છે. ઉક્ત અવતરણ અપવાં પહેલાં પ્રાસ્તાવિક રૂપે શ્રી. યોદી કહે છે: ‘અપ-

ખંશમાં ચિત્રગદ્ય, સંસ્કૃતની અસર અને સામાન્યજનને ક્ષત્રિય ગમકમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોતું જોઈએ. અત્યાર મુખી અપખંશ ગદ્યનો દાખલો કોઈ વિદ્વાને જણાવ્યો હોય એમ મારી જણનાં નથી. આ ગદ્ય લખાણનો દુકોડો મને પાઠ્ય-સંઘનીના બંડારમાંથી મળ્યો હતો. તે હું નીચે આપું છું.’ (ઉક્ત લેખ, પા. ૨૬૮). આઠલા શબ્દો સાથે જે ઉદ્ધરણ આપેલું છે તે વપાસતાં હંદબદ્ધ હોવાનું માત્રમ પડે છે. પદાત્મક રીતે ગોઠવતાં તે આ પ્રમાણે છે:—

માયણ સપન	અપત મમનન
મહુલ ગર્જન	સેનુલ પગ્ગા(સ)ર
ગિરિસેલ પાટન	મદિરજ સાટન
સરવર્ષે પોટન	*** વર મોટન
ગિરિઓ (?) ડોહન	જનુ સયલ પોઠન
પદિકરદિ ગોરંતુ (?)	નારિયનુ મોહન
મહંઝીબ નાસન	દયપદ તા[નત]
અજોગે ધારંતુ	ધર ધરધારંતુ
ચમંતુ લાન	ધુમંતુ તમંતુ
દારત મારત	ધૂરત ચૂરત
વિંધત કપત	પાટત [સ]કટ
નોરંતુ રોટ	ઝોટ વિહંત
સયદતુ અણ	અવતુ લલવતુ
નારિન સસિલ	સુરિ મમજ વિકતુ

[વળા] તેજ ગરદન (?) કપકટવરેણે વિહિટ સુરિદિ હજોહલક.

નં મુરેણે હુરેણે અરુદિ(દે)ન આકનન નવીરિદિ પલક.

(પત્તો સહામતર્વ)

આમાં કડવકનો દેહ એ (પ+પ=) ૧૦ માત્રાનાં હંદની બળે પ્રાસબદ્ધ પંક્તિઓથી બંધાયેલા છે. આ ‘પ્રાજબંધ’ અપખંશમાં સામાન્ય પ્રચારમાં ૬. ૮. ૯. ૧૦. ૧૧. ૧૨. ૧૩. ૧૪. ૧૫. ૧૬. ૧૭. ૧૮. ૧૯. ૨૦. ૨૧. ૨૨. ૨૩. ૨૪. ૨૫. ૨૬. ૨૭. ૨૮. ૨૯. ૩૦. ૩૧. ૩૨. ૩૩. ૩૪. ૩૫. ૩૬. ૩૭. ૩૮. ૩૯. ૪૦. ૪૧. ૪૨. ૪૩. ૪૪. ૪૫. ૪૬. ૪૭. ૪૮. ૪૯. ૫૦. ૫૧. ૫૨. ૫૩. ૫૪. ૫૫. ૫૬. ૫૭. ૫૮. ૫૯. ૬૦. ૬૧. ૬૨. ૬૩. ૬૪. ૬૫. ૬૬. ૬૭. ૬૮. ૬૯. ૭૦. ૭૧. ૭૨. ૭૩. ૭૪. ૭૫. ૭૬. ૭૭. ૭૮. ૭૯. ૮૦. ૮૧. ૮૨. ૮૩. ૮૪. ૮૫. ૮૬. ૮૭. ૮૮. ૮૯. ૯૦. ૯૧. ૯૨. ૯૩. ૯૪. ૯૫. ૯૬. ૯૭. ૯૮. ૯૯. ૧૦૦. ૧૦૧. ૧૦૨. ૧૦૩. ૧૦૪. ૧૦૫. ૧૦૬. ૧૦૭. ૧૦૮. ૧૦૯. ૧૧૦. ૧૧૧. ૧૧૨. ૧૧૩. ૧૧૪. ૧૧૫. ૧૧૬. ૧૧૭. ૧૧૮. ૧૧૯. ૧૨૦. ૧૨૧. ૧૨૨. ૧૨૩. ૧૨૪. ૧૨૫. ૧૨૬. ૧૨૭. ૧૨૮. ૧૨૯. ૧૩૦. ૧૩૧. ૧૩૨. ૧૩૩. ૧૩૪. ૧૩૫. ૧૩૬. ૧૩૭. ૧૩૮. ૧૩૯. ૧૪૦. ૧૪૧. ૧૪૨. ૧૪૩. ૧૪૪. ૧૪૫. ૧૪૬. ૧૪૭. ૧૪૮. ૧૪૯. ૧૫૦. ૧૫૧. ૧૫૨. ૧૫૩. ૧૫૪. ૧૫૫. ૧૫૬. ૧૫૭. ૧૫૮. ૧૫૯. ૧૬૦. ૧૬૧. ૧૬૨. ૧૬૩. ૧૬૪. ૧૬૫. ૧૬૬. ૧૬૭. ૧૬૮. ૧૬૯. ૧૭૦. ૧૭૧. ૧૭૨. ૧૭૩. ૧૭૪. ૧૭૫. ૧૭૬. ૧૭૭. ૧૭૮. ૧૭૯. ૧૮૦. ૧૮૧. ૧૮૨. ૧૮૩. ૧૮૪. ૧૮૫. ૧૮૬. ૧૮૭. ૧૮૮. ૧૮૯. ૧૯૦. ૧૯૧. ૧૯૨. ૧૯૩. ૧૯૪. ૧૯૫. ૧૯૬. ૧૯૭. ૧૯૮. ૧૯૯. ૨૦૦. ૨૦૧. ૨૦૨. ૨૦૩. ૨૦૪. ૨૦૫. ૨૦૬. ૨૦૭. ૨૦૮. ૨૦૯. ૨૧૦. ૨૧૧. ૨૧૨. ૨૧૩. ૨૧૪. ૨૧૫. ૨૧૬. ૨૧૭. ૨૧૮. ૨૧૯. ૨૨૦. ૨૨૧. ૨૨૨. ૨૨૩. ૨૨૪. ૨૨૫. ૨૨૬. ૨૨૭. ૨૨૮. ૨૨૯. ૨૩૦. ૨૩૧. ૨૩૨. ૨૩૩. ૨૩૪. ૨૩૫. ૨૩૬. ૨૩૭. ૨૩૮. ૨૩૯. ૨૪૦. ૨૪૧. ૨૪૨. ૨૪૩. ૨૪૪. ૨૪૫. ૨૪૬. ૨૪૭. ૨૪૮. ૨૪૯. ૨૫૦. ૨૫૧. ૨૫૨. ૨૫૩. ૨૫૪. ૨૫૫. ૨૫૬. ૨૫૭. ૨૫૮. ૨૫૯. ૨૬૦. ૨૬૧. ૨૬૨. ૨૬૩. ૨૬૪. ૨૬૫. ૨૬૬. ૨૬૭. ૨૬૮. ૨૬૯. ૨૭૦. ૨૭૧. ૨૭૨. ૨૭૩. ૨૭૪. ૨૭૫. ૨૭૬. ૨૭૭. ૨૭૮. ૨૭૯. ૨૮૦. ૨૮૧. ૨૮૨. ૨૮૩. ૨૮૪. ૨૮૫. ૨૮૬. ૨૮૭. ૨૮૮. ૨૮૯. ૨૯૦. ૨૯૧. ૨૯૨. ૨૯૩. ૨૯૪. ૨૯૫. ૨૯૬. ૨૯૭. ૨૯૮. ૨૯૯. ૩૦૦. ૩૦૧. ૩૦૨. ૩૦૩. ૩૦૪. ૩૦૫. ૩૦૬. ૩૦૭. ૩૦૮. ૩૦૯. ૩૧૦. ૩૧૧. ૩૧૨. ૩૧૩. ૩૧૪. ૩૧૫. ૩૧૬. ૩૧૭. ૩૧૮. ૩૧૯. ૩૨૦. ૩૨૧. ૩૨૨. ૩૨૩. ૩૨૪. ૩૨૫. ૩૨૬. ૩૨૭. ૩૨૮. ૩૨૯. ૩૩૦. ૩૩૧. ૩૩૨. ૩૩૩. ૩૩૪. ૩૩૫. ૩૩૬. ૩૩૭. ૩૩૮. ૩૩૯. ૩૪૦. ૩૪૧. ૩૪૨. ૩૪૩. ૩૪૪. ૩૪૫. ૩૪૬. ૩૪૭. ૩૪૮. ૩૪૯. ૩૫૦. ૩૫૧. ૩૫૨. ૩૫૩. ૩૫૪. ૩૫૫. ૩૫૬. ૩૫૭. ૩૫૮. ૩૫૯. ૩૬૦. ૩૬૧. ૩૬૨. ૩૬૩. ૩૬૪. ૩૬૫. ૩૬૬. ૩૬૭. ૩૬૮. ૩૬૯. ૩૭૦. ૩૭૧. ૩૭૨. ૩૭૩. ૩૭૪. ૩૭૫. ૩૭૬. ૩૭૭. ૩૭૮. ૩૭૯. ૩૮૦. ૩૮૧. ૩૮૨. ૩૮૩. ૩૮૪. ૩૮૫. ૩૮૬. ૩૮૭. ૩૮૮. ૩૮૯. ૩૯૦. ૩૯૧. ૩૯૨. ૩૯૩. ૩૯૪. ૩૯૫. ૩૯૬. ૩૯૭. ૩૯૮. ૩૯૯. ૪૦૦. ૪૦૧. ૪૦૨. ૪૦૩. ૪૦૪. ૪૦૫. ૪૦૬. ૪૦૭. ૪૦૮. ૪૦૯. ૪૧૦. ૪૧૧. ૪૧૨. ૪૧૩. ૪૧૪. ૪૧૫. ૪૧૬. ૪૧૭. ૪૧૮. ૪૧૯. ૪૨૦. ૪૨૧. ૪૨૨. ૪૨૩. ૪૨૪. ૪૨૫. ૪૨૬. ૪૨૭. ૪૨૮. ૪૨૯. ૪૩૦. ૪૩૧. ૪૩૨. ૪૩૩. ૪૩૪. ૪૩૫. ૪૩૬. ૪૩૭. ૪૩૮. ૪૩૯. ૪૪૦. ૪૪૧. ૪૪૨. ૪૪૩. ૪૪૪. ૪૪૫. ૪૪૬. ૪૪૭. ૪૪૮. ૪૪૯. ૪૫૦. ૪૫૧. ૪૫૨. ૪૫૩. ૪૫૪. ૪૫૫. ૪૫૬. ૪૫૭. ૪૫૮. ૪૫૯. ૪૬૦. ૪૬૧. ૪૬૨. ૪૬૩. ૪૬૪. ૪૬૫. ૪૬૬. ૪૬૭. ૪૬૮. ૪૬૯. ૪૭૦. ૪૭૧. ૪૭૨. ૪૭૩. ૪૭૪. ૪૭૫. ૪૭૬. ૪૭૭. ૪૭૮. ૪૭૯. ૪૮૦. ૪૮૧. ૪૮૨. ૪૮૩. ૪૮૪. ૪૮૫. ૪૮૬. ૪૮૭. ૪૮૮. ૪૮૯. ૪૯૦. ૪૯૧. ૪૯૨. ૪૯૩. ૪૯૪. ૪૯૫. ૪૯૬. ૪૯૭. ૪૯૮. ૪૯૯. ૫૦૦. ૫૦૧. ૫૦૨. ૫૦૩. ૫૦૪. ૫૦૫. ૫૦૬. ૫૦૭. ૫૦૮. ૫૦૯. ૫૧૦. ૫૧૧. ૫૧૨. ૫૧૩. ૫૧૪. ૫૧૫. ૫૧૬. ૫૧૭. ૫૧૮. ૫૧૯. ૫૨૦. ૫૨૧. ૫૨૨. ૫૨૩. ૫૨૪. ૫૨૫. ૫૨૬. ૫૨૭. ૫૨૮. ૫૨૯. ૫૩૦. ૫૩૧. ૫૩૨. ૫૩૩. ૫૩૪. ૫૩૫. ૫૩૬. ૫૩૭. ૫૩૮. ૫૩૯. ૫૪૦. ૫૪૧. ૫૪૨. ૫૪૩. ૫૪૪. ૫૪૫. ૫૪૬. ૫૪૭. ૫૪૮. ૫૪૯. ૫૫૦. ૫૫૧. ૫૫૨. ૫૫૩. ૫૫૪. ૫૫૫. ૫૫૬. ૫૫૭. ૫૫૮. ૫૫૯. ૫૬૦. ૫૬૧. ૫૬૨. ૫૬૩. ૫૬૪. ૫૬૫. ૫૬૬. ૫૬૭. ૫૬૮. ૫૬૯. ૫૭૦. ૫૭૧. ૫૭૨. ૫૭૩. ૫૭૪. ૫૭૫. ૫૭૬. ૫૭૭. ૫૭૮. ૫૭૯. ૫૮૦. ૫૮૧. ૫૮૨. ૫૮૩. ૫૮૪. ૫૮૫. ૫૮૬. ૫૮૭. ૫૮૮. ૫૮૯. ૫૯૦. ૫૯૧. ૫૯૨. ૫૯૩. ૫૯૪. ૫૯૫. ૫૯૬. ૫૯૭. ૫૯૮. ૫૯૯. ૬૦૦. ૬૦૧. ૬૦૨. ૬૦૩. ૬૦૪. ૬૦૫. ૬૦૬. ૬૦૭. ૬૦૮. ૬૦૯. ૬૧૦. ૬૧૧. ૬૧૨. ૬૧૩. ૬૧૪. ૬૧૫. ૬૧૬. ૬૧૭. ૬૧૮. ૬૧૯. ૬૨૦. ૬૨૧. ૬૨૨. ૬૨૩. ૬૨૪. ૬૨૫. ૬૨૬. ૬૨૭. ૬૨૮. ૬૨૯. ૬૩૦. ૬૩૧. ૬૩૨. ૬૩૩. ૬૩૪. ૬૩૫. ૬૩૬. ૬૩૭. ૬૩૮. ૬૩૯. ૬૪૦. ૬૪૧. ૬૪૨. ૬૪૩. ૬૪૪. ૬૪૫. ૬૪૬. ૬૪૭. ૬૪૮. ૬૪૯. ૬૫૦. ૬૫૧. ૬૫૨. ૬૫૩. ૬૫૪. ૬૫૫. ૬૫૬. ૬૫૭. ૬૫૮. ૬૫૯. ૬૬૦. ૬૬૧. ૬૬૨. ૬૬૩. ૬૬૪. ૬૬૫. ૬૬૬. ૬૬૭. ૬૬૮. ૬૬૯. ૬૭૦. ૬૭૧. ૬૭૨. ૬૭૩. ૬૭૪. ૬૭૫. ૬૭૬. ૬૭૭. ૬૭૮. ૬૭૯. ૬૮૦. ૬૮૧. ૬૮૨. ૬૮૩. ૬૮૪. ૬૮૫. ૬૮૬. ૬૮૭. ૬૮૮. ૬૮૯. ૬૯૦. ૬૯૧. ૬૯૨. ૬૯૩. ૬૯૪. ૬૯૫. ૬૯૬. ૬૯૭. ૬૯૮. ૬૯૯. ૭૦૦. ૭૦૧. ૭૦૨. ૭૦૩. ૭૦૪. ૭૦૫. ૭૦૬. ૭૦૭. ૭૦૮. ૭૦૯. ૭૧૦. ૭૧૧. ૭૧૨. ૭૧૩. ૭૧૪. ૭૧૫. ૭૧૬. ૭૧૭. ૭૧૮. ૭૧૯. ૭૨૦. ૭૨૧. ૭૨૨. ૭૨૩. ૭૨૪. ૭૨૫. ૭૨૬. ૭૨૭. ૭૨૮. ૭૨૯. ૭૩૦. ૭૩૧. ૭૩૨. ૭૩૩. ૭૩૪. ૭૩૫. ૭૩૬. ૭૩૭. ૭૩૮. ૭૩૯. ૭૪૦. ૭૪૧. ૭૪૨. ૭૪૩. ૭૪૪. ૭૪૫. ૭૪૬. ૭૪૭. ૭૪૮. ૭૪૯. ૭૫૦. ૭૫૧. ૭૫૨. ૭૫૩. ૭૫૪. ૭૫૫. ૭૫૬. ૭૫૭. ૭૫૮. ૭૫૯. ૭૬૦. ૭૬૧. ૭૬૨. ૭૬૩. ૭૬૪. ૭૬૫. ૭૬૬. ૭૬૭. ૭૬૮. ૭૬૯. ૭૭૦. ૭૭૧. ૭૭૨. ૭૭૩. ૭૭૪. ૭૭૫. ૭૭૬. ૭૭૭. ૭૭૮. ૭૭૯. ૭૮૦. ૭૮૧. ૭૮૨. ૭૮૩. ૭૮૪. ૭૮૫. ૭૮૬. ૭૮૭. ૭૮૮. ૭૮૯. ૭૯૦. ૭૯૧. ૭૯૨. ૭૯૩. ૭૯૪. ૭૯૫. ૭૯૬. ૭૯૭. ૭૯૮. ૭૯૯. ૮૦૦. ૮૦૧. ૮૦૨. ૮૦૩. ૮૦૪. ૮૦૫. ૮૦૬. ૮૦૭. ૮૦૮. ૮૦૯. ૮૧૦. ૮૧૧. ૮૧૨. ૮૧૩. ૮૧૪. ૮૧૫. ૮૧૬. ૮૧૭. ૮૧૮. ૮૧૯. ૮૨૦. ૮૨૧. ૮૨૨. ૮૨૩. ૮૨૪. ૮૨૫. ૮૨૬. ૮૨૭. ૮૨૮. ૮૨૯. ૮૩૦. ૮૩૧. ૮૩૨. ૮૩૩. ૮૩૪. ૮૩૫. ૮૩૬. ૮૩૭. ૮૩૮. ૮૩૯. ૮૪૦. ૮૪૧. ૮૪૨. ૮૪૩. ૮૪૪. ૮૪૫. ૮૪૬. ૮૪૭. ૮૪૮. ૮૪૯. ૮૫૦. ૮૫૧. ૮૫૨. ૮૫૩. ૮૫૪. ૮૫૫. ૮૫૬. ૮૫૭. ૮૫૮. ૮૫૯. ૮૬૦. ૮૬૧. ૮૬૨. ૮૬૩. ૮૬૪. ૮૬૫. ૮૬૬. ૮૬૭. ૮૬૮. ૮૬૯. ૮૭૦. ૮૭૧. ૮૭૨. ૮૭૩. ૮૭૪. ૮૭૫. ૮૭૬. ૮૭૭. ૮૭૮. ૮૭૯. ૮૮૦. ૮૮૧. ૮૮૨. ૮૮૩. ૮૮૪. ૮૮૫. ૮૮૬. ૮૮૭. ૮૮૮. ૮૮૯. ૮૯૦. ૮૯૧. ૮૯૨. ૮૯૩. ૮૯૪. ૮૯૫. ૮૯૬. ૮૯૭. ૮૯૮. ૮૯૯. ૯૦૦. ૯૦૧. ૯૦૨. ૯૦૩. ૯૦૪. ૯૦૫. ૯૦૬. ૯૦૭. ૯૦૮. ૯૦૯. ૯૧૦. ૯૧૧. ૯૧૨. ૯૧૩. ૯૧૪. ૯૧૫. ૯૧૬. ૯૧૭. ૯૧૮. ૯૧૯. ૯૨૦. ૯૨૧. ૯૨૨. ૯૨૩. ૯૨૪. ૯૨૫. ૯૨૬. ૯૨૭. ૯૨૮. ૯૨૯. ૯૩૦. ૯૩૧. ૯૩૨. ૯૩૩. ૯૩૪. ૯૩૫. ૯૩૬. ૯૩૭. ૯૩૮. ૯૩૯. ૯૪૦. ૯૪૧. ૯૪૨. ૯૪૩. ૯૪૪. ૯૪૫. ૯૪૬. ૯૪૭. ૯૪૮. ૯૪૯. ૯૫૦. ૯૫૧. ૯૫૨. ૯૫૩. ૯૫૪. ૯૫૫. ૯૫૬. ૯૫૭. ૯૫૮. ૯૫૯. ૯૬૦. ૯૬૧. ૯૬૨. ૯૬૩. ૯૬૪. ૯૬૫. ૯૬૬. ૯૬૭. ૯૬૮. ૯૬૯. ૯૭૦. ૯૭૧. ૯૭૨. ૯૭૩. ૯૭૪. ૯૭૫. ૯૭૬. ૯૭૭. ૯૭૮. ૯૭૯. ૯૮૦. ૯૮૧. ૯૮૨. ૯૮૩. ૯૮૪. ૯૮૫. ૯૮૬. ૯૮૭. ૯૮૮. ૯૮૯. ૯૯૦. ૯૯૧. ૯૯૨. ૯૯૩. ૯૯૪. ૯૯૫. ૯૯૬. ૯૯૭. ૯૯૮. ૯૯૯. ૧૦૦. ૧૦૧. ૧૦૨. ૧૦૩. ૧૦૪. ૧૦૫. ૧૦૬. ૧૦૭. ૧૦૮. ૧૦૯. ૧૧૦. ૧૧૧. ૧૧૨. ૧૧૩. ૧૧૪. ૧૧૫. ૧૧૬. ૧૧૭. ૧૧૮. ૧૧૯. ૧૨૦. ૧૨૧. ૧૨૨. ૧૨૩. ૧૨૪. ૧૨૫. ૧૨૬. ૧૨૭. ૧૨૮. ૧૨૯. ૧૩૦. ૧૩૧. ૧૩૨. ૧૩૩. ૧૩૪. ૧૩૫. ૧૩૬. ૧૩૭. ૧૩૮. ૧૩૯. ૧૪૦. ૧૪૧. ૧૪૨. ૧૪૩. ૧૪૪. ૧૪૫. ૧૪૬. ૧૪૭. ૧૪૮. ૧૪૯. ૧૫૦. ૧૫૧. ૧૫૨. ૧૫૩. ૧૫૪. ૧૫૫. ૧૫૬. ૧૫૭. ૧૫૮. ૧૫૯. ૧૬૦. ૧૬૧. ૧૬૨. ૧૬૩. ૧૬૪. ૧૬૫. ૧૬૬. ૧૬૭. ૧૬૮. ૧૬૯. ૧૭૦. ૧૭૧. ૧૭૨. ૧૭૩. ૧૭૪. ૧૭૫. ૧૭૬. ૧૭૭. ૧૭૮. ૧૭૯. ૧૮૦. ૧૮૧. ૧૮૨. ૧૮૩. ૧૮૪. ૧૮૫. ૧૮૬. ૧૮૭. ૧૮૮. ૧૮૯. ૧૯૦. ૧૯૧. ૧૯૨. ૧૯૩. ૧૯૪. ૧૯૫. ૧૯૬. ૧૯૭. ૧૯૮. ૧૯૯. ૨૦૦. ૨૦૧. ૨૦૨. ૨૦૩. ૨૦૪. ૨૦૫. ૨૦૬. ૨૦૭. ૨૦૮. ૨૦૯. ૨૧૦. ૨૧૧. ૨૧૨. ૨૧૩. ૨૧૪. ૨૧૫. ૨૧૬. ૨૧૭. ૨૧૮. ૨૧૯. ૨૨૦. ૨૨૧. ૨૨૨. ૨૨૩. ૨૨૪. ૨૨૫. ૨૨૬. ૨૨૭. ૨૨૮. ૨૨૯. ૨૩૦. ૨૩૧. ૨૩૨. ૨૩૩. ૨૩૪. ૨૩૫. ૨૩૬. ૨૩૭. ૨૩૮. ૨૩૯. ૨૪૦. ૨૪૧. ૨૪૨. ૨૪૩. ૨૪૪. ૨૪૫. ૨૪૬. ૨૪૭. ૨૪૮. ૨૪૯. ૨૫૦. ૨૫૧. ૨૫૨. ૨૫૩. ૨૫૪. ૨૫૫. ૨૫૬. ૨૫૭. ૨૫૮. ૨૫૯. ૨૬૦. ૨૬૧. ૨૬૨. ૨૬૩. ૨૬૪. ૨૬૫. ૨૬૬. ૨૬૭. ૨૬૮. ૨૬૯. ૨૭૦. ૨૭૧. ૨૭૨. ૨૭૩. ૨૭૪. ૨૭૫. ૨૭૬. ૨૭૭. ૨૭૮. ૨૭૯. ૨૮૦. ૨૮૧. ૨૮૨. ૨૮૩. ૨૮૪. ૨૮૫. ૨૮૬. ૨૮૭. ૨૮૮. ૨૮૯. ૨૯૦. ૨૯૧. ૨૯૨. ૨૯૩. ૨૯૪. ૨૯૫. ૨૯૬. ૨૯૭. ૨૯૮. ૨૯૯. ૩૦૦. ૩૦૧. ૩૦૨. ૩૦૩. ૩૦૪. ૩૦૫. ૩૦૬. ૩૦૭. ૩૦૮. ૩૦૯. ૩૧૦. ૩૧૧.

શબ્દચર્યા

રૂપણ

‘ફાલ્ગુની’ના પહેલા અક્ષર સુરત તરફના ‘શોહા ખલુ’ જેવા પ્રયોગમાં એ ‘ખલુ’ શબ્દ છે તેની વ્યુત્પત્તિ પ્રો. કાન્તિલાલ વ્યાસે તપાસી છે, જેના વિશે અહીં કેટલુંક લખવાની રત્ન લઈ છું.

પ્રો. વ્યાસ ‘ખલુ’ ને સ. વન (કિંચન કદાચન વૃંદેશ મા મને છે તન) માંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. પણ તેમણે નોંધ્યું છે કે આ ‘ખલુ’ સ. લઙ્ઘ લપરથી પણ વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે તેઓ લખે છે, ‘વલુ’વિકારની દૃષ્ટિએ આ વ્યુત્પત્તિ (એટલે ‘ચન’ માંથી કરેલી) સારી પોંડ સમજાવત છે, છતાં અર્થદૃષ્ટિએ ‘ચન’ માંથી લઙ્ઘ વ્યુત્પન્ન થવાનો સંભવ મને વધારે લાગે છે. મારે નોંધવું જોઈએ કે ‘ખલુ’ નું મૂળ ‘ચન’ નહીં પણ ‘લઙ્ઘ’ છે એના વિશે વધુ ચર્ચામાં કોઈયો વગર ન આવડતું નેહ્યું છું.

(૧) સુરત ખાતે ‘ખલુ’ લગભગના અર્થમાં વપરાય છે.
(૨) કચ્છમાં પણ ‘ખલુ’ એ જ અર્થમાં વપરાય છે.
આ બંને વાતથી હકારાત્મક પોતાના મૂળ ખતમાં નોંધી છે.
(૩) સિંધીમાં પણ આ ‘ખલુ’ લગભગ રૂપમાં વપરાય છે કેપન રેડકની સિંધી-અંગ્રેજી ડિક્શનરીમાં લઙ્ઘ વિશે આમ લખ્યું છે.

જુલુ s m 1 A piece of bread *adv* About, more or less (used after numbers or measures thus, સઘ જુલુ About one hundred સેર જુલુ One seer more or less)

(૪) ઉપરાંત કાઠિયાવાડમાં હાંદાલ ખાતે ‘ખલુ’ ને બંદને ‘ખડ’ શબ્દ એ જ અર્થમાં વપરાય છે એમ મારી પોતાનો અનુભવ છે. હા. ત. રોર ખડ (લગભગ એક રોર), બસો ખડ (લગભગ બસો) જેવા પ્રયોગો હાંદાલ ખાતે ચાલુ છે. વળી બોલીશહે આ ખડને ખાડ પણ કહે છે, જેમકે રોર ખડ-ખાડ.

આથી થાત નાંચા પછી વલુ’વિકાર તેમજ અર્થવિકાર બનેલી દૃષ્ટિએ આ ખન-ખલુ-લઙ્ઘમાંથી કેમ આવે છે તે સમજાવ આજુ નહીં પડે. ખડ અને ખડ તો બંને એક જ રૂપ છે. ‘લઙ્ઘ’ના અનુનાસિક-અનુસ્વારમાં ફેરવાઈને ખડ બન્યા પછી, એ અનુસ્વાર મેમજ બને ત્યારે ‘ખાડ’ બને હાંદાલમાં ખડ-ખાડ વપરાય છે તે આ ‘ખલુ’ની વ્યુત્પત્તિ લઙ્ઘમાંથી છે તે બતાવે છે.

ખાતે નોંધેલ અર્થ એટલે

સ મૂળ

યાજ અને વળી કન નો ખલુ થવા માટે એક નો ખ થવા જોઈએ મૂળ ‘ચન’ માં કે તેના રૂપાંતર ‘ચન’ માં કદામજલુનું કવ છે ન નહીં, જેથી ‘ચન’ ના ક નો ખ થઈ નાંચ પલુ ક નો ખ થવાનો સંભવ ગણીએ તો પલુ મારે એક મૂલો રહે છે. ક વર્ગ અને ચ વર્ગ વચ્ચે સ્થાનાંતરનો સંભવ છે. ક વર્ગને ચ વર્ગમાં ફેરવવાના દૃષ્ટાંતો મળે છે તેના પ્રમાણમાં

- ૧ s=substantive m=male
- ૨ જુલુ માનો વ તો મૂળ પ્રથમ એકવચનના મત્સ્યવર્ગ અવરોધ છે, એટલે શબ્દ પોતે લઙ્ઘ છે.
- ૩ આથી મૂળ શબ્દ પુલિત નામ હતો એમ સ્વયંવાચ છે. ‘ચન’ સાથે એ સમત નહીં યાજ

ચ વર્ગને કે વર્ગમાં ફેરવવાના દૃષ્ટાંતો ખડ ન વિરલ છે એને સામાન્ય હોવાનું અણવાતુ મન યાજ એટલા વ્યાપક અને અસ્પષ્ટ એ દૃષ્ટાંતો નથી.

હા. ત. વૈયકુમારી વેંકુ યાજ છે એમ કહીને એમાં ચ માથી ક થયો છે એમ આપણે કહીએ પણ મને એ વાત સહિય લાગે છે આપણા બાલારાસના અભ્યાસમાં વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ કરવા, સસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપ-અને અર્વાચીન ભારતીય ભાષા એવા કમ આપણે સ્વીકારીએ છીએ પણ એક વાત આપણે ભૂલવી જોઈએ નહીં, સિદ્ધ સસ્કૃત પોતે મૂળ માથમિક પ્રાકૃત (વૈદિક સસ્કૃતના બોલાતા રૂપ)માંથી વ્યુત્પન્ન થયું છે તો પ્રલભ્ય દાખલામાં એમ પણ બને કે પ્રાથમિક પ્રાકૃતમાંથી, સસ્કૃતની અસર વગર ન શબ્દો સંધા અર્વાચીન ભારતીય ભાષામાં કોટરી આવ્યા હોય. એક દૃષ્ટાંત આપુ આપણે લા. પ્રત્યક્ષે દેખા છે આ, કયા અને ચમ એવા રૂપો મળે છે તેમ વૈયકુ અને વેંકુ, અને પહેલ્યુ અને પહેલ્યુ એમ પણ રૂપો છે તેમાંથી પહેલા

સિદ્ધ ગુણ વૈયકુ માંથી પ્રાચીન ગુણ વેંકુ કોટરી આવ્યું છે કે સિદ્ધ વ્યમમાંથી વ્યમ, સિદ્ધ પહેલ્યુ માંથી પહેલ્યુ નજીરે કોટરી આવ્યા છે તો મારે કહેવું જોઈએ કે એ બાબત નથી ઉલટી વૈયકુ-વેંકુ જેવા દાખલામાં તો વેંકુ મૂળ વિન્કાને વલુ નહતું છે તો એમ મ ન કહીએ કે વેંકુ માંથી વૈયકુ થયું છે કે પ્રાચીન રૂપો સિદ્ધ રૂપો લપરથી ન હજીબળ્યા છે એવા કઈ નિવેદન નથી પણ માત્ર આ વિષયમાં કઈ નું ન મારતું છે.

મૂળ છંદો સુરોપિયન બોલીમાં ક અને ચ ના મિશ્રિત કવનો બનતો કેઈ કદ્ય-તાલવ્ય હચાર હરો, જેમાંથી અમુક બોલીમાં ક થયા અને અમુકમાં ચ થયા. મૂળ એનમાંથી એન, એલ એસ એક વ રૂપ થયા છે તે મ અન્યત્ર બતાવ્યું છે. કેટલે આવા હચારોલેટમાં કમિ. વિમાસ માની એને હસારનું રૂપ આપી દેવું મને યોગ્ય લા. નથી હું એમ નથી કહેતો કે ચ-ક કે ક-ચનો પરસ્પર ભ્રમ્ય થવાનો અર્થ નથી એવું સ્થાનાંતર થયું હોવાનો તબ છે જ, કેમ ને, આપણે ગુજરાતીમાં તો સ્થાન ફેરવી એક છીએ પણ મૂળ સસ્કૃતમાં ક વર્ગ (મધ્ય) પછી વરત ન ચ વર્ગ (તાલવ્ય) નું સ્થાન હવે એટલે એ બે વર્ગ સ્થાનાંતર થવાનો સંભવ છે પણ ને દૃષ્ટાંતો આપણી પાસે છે તેમાંથી ઘણા ખતમાં કમિક વિકાર કરવા મૂળ મિશ્રિત હચારમાંથી બે નુદા નુદા હચાર હજીબળ્યા હોવાનો સંભવ મને વડુ યોગ્ય લાગે છે.

એ પ્રયોગ, કચ્છમાં મળે છે તે જ ‘ગુલોલોના’ બીજા ભાગમાં મળેલો નથી અને સુરતમાં મળે છે એની સંખ્યત્વી શી હરો એમથી સ્પષ્ટાનુમે પડ્યું છે. ખરી રીતે સુરતની બોલીમાં એના અનેક પ્રયોગો છે, જે ગુજરાતના બીજા ભાગોમાં નથી મળતા. છતાં કાઠિયાવાડના હત્તર ભાગમાં તેમ કચ્છમાં કે સિંધમાં મળે છે. આનું કારણ તો એ બોલી બોલતી બંધનુ હોવાને જ હોય જોઈએ સંભવ આમ લાગે છે. (૧) સિંધમાંથી છંદમાં થઈ અમુક દોશા હત્તર કાઠિયાવાડમાં આવ્યા અને ત્યાંથી એક દોશા દરિયાવટી સુરત ગયું. અથવા (૨) હત્તર કાઠિયાવાડમાં ગયા વગર ન કચ્છમાંથી સંધા મારી દોશા સુરત ખાતે ગયું હોવા પણ આ બાબતની અંતિદાસિક તપાસ કરવાની જરૂર છે ત્યાં મુખી સ્થળ નાસી નહીં.

૪ નુવો ‘ગુલિયમસ’ ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૧૯૪૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સંપાદકો

ચીમનલાલ શાહ

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પૃષ્ઠક ૪ |

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૪૬

| અંક ૧

રાજકોટમાં ત્રણ દિવસો

સોળમા પરિષદ સંમેલનનો અહેવાલ

સંમેલનનો ઉત્સવ :—

ઓક્ટોબરની તારીખો ૧૮, ૧૯ ને ૨૦ રાજકોટના ઈન્દિરાસમા ચિરંજીવ રહેણે ત્રણે પછી રાજકોટ પરિષદને પોતાને આંગણે નોતરી હતી ને એ નોતરાને જે ઉમળકાળથી સ્વીકાર થયો હતો, તે તો, યુગવાન ને બૃહદ્ યુગવાનમાંથી એક બાજુ મુખર્ષ, પૂના તો બીજી બાજુ કરાચીથી ઉમંગભરે આવેલા બસો જેટલા સાહિત્યકારોને મેળો જ કહી આપેનો હતો. સાહિત્યકારો એકબીજાને મળી શકે, તે માટે પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ ને વિભાગીય પ્રમુખો સિવાય બીજા બધા સાહિત્યકારો માટે એક જ ઉતારો રાખવામાં આવ્યો હતો. એમના આમ તથાને માન આપી દુગ્ધ દરથી આવેલા મહેમાનોને કારીબાવાડની મહેમાનગીરીના સ્વાદ ચિરંજીવ રહી જાય, એવી સગવડો સ્વાગતસમિતિએ મહિનાઓથી રાત ને દિવસ ખૂબ જહેમત ઉઠાવીને કરી હતી. ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા તો, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેએ કરેલી પાદરૂનિ પ્રમાણે આ રેશનિત્તા જમનામાં, મહેમાનોને

“ પાણી આવી પણ નહિ મળે નિદ્રાથીમા કહીએ ”

એમ ઘડીક તો યાદ એટલી બધી પરિપૂર્ણ ને હિમ્મત હતી. સ્વાગતસમિતિએ પાવેલું તેમાં કન્થા બેથી ત્રણ ગણા મહેમાનો આવ્યા તોપણ, સ્વાગત સમિતિના સભ્યોએ નથી પોતાની મંત્રવચ્ચ જરાયે વ્યક્ત થયા દીધી, નથી કોઈની પ્રત્યે જરાય અબદતા દર્શાવી, નથી કંઈ ચાલની અગવડ પડવા દીધી કે હિલુષ બધાવા દીધી. પણ સ્વસ્થ રીતે બધાની

પાત્ર વાહવાહ ઉચ્ચારાવે એવી રીતે પોતાને આંગણે આવેલો પ્રસંગ ઉઠેદવો હતો.

આ સંમેલનની ચિરંજીવની વિશેષતા એ હતી કે, કારીબાવાડના લોકસંગીનની ને લોકનૃત્યની જે અનોખી કલા છે, તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન અને અવલું થાય તે માટે સ્વાગતસમિતિએ દૂર દૂરને ગામડેથી કળાકારોને મેળવાયા હતા. બકાકરિ દલાકાગનાં ને શ્રી. મેડાણીના લોકગીતો, હમચીનો રાસ, ટીપણીનું નૃત્ય, મુખમાંથી અંસરીના શરે કાઢતાં ગઢવી, વગેરે સ્વખતા કાર્યકર્ષો, પરિષદમાં, સંમેલનમાં ભાગ લેનાર દરેકને રાજકોટનો દેશ સફળ થયો તેની ખાત્રી કરાવે એવા હતા.

આગવે દિવસેથી મહેમાનોની ભરતી થવા માંડી હતી. ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજની હોસ્ટેલો-કે જેને અનિશ્ચિત્તે તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો, તે ૧૭ મી ની સાથે તો આખી ભરાઈ ગઈ હતી. પરિષદના વરાયલા પ્રમુખ પ્રો. રામનારાયણ પાઠક, નથા શ્રી. હીરામહેન પાઠક અને પરિષદના “ગ્રામી” શ્રી ચીમનલાલ શાહ બેચેરની ટ્રેનમાં રાજકોટ આવ્યા, ને ડૉ. યાજ્ઞિક તથા અન્ય સ્વાગતસમિતિના સભ્યોએ ફૂલહારથી તેમનું સ્વાગત કર્યું હતું. સાથે શ્રી મુનશી, શ્રી. લીલાવતી મુનશી, શ્રી. ચીવરાણી વગેરે આવ્યા હતા તેમનું સ્વાગત પણ ડૉ. યાજ્ઞિક અને અન્ય સ્વાગતસમિતિના સભ્યોએ ફૂલહારથી કર્યું હતું.

૧૭ મીની સાંજે કોનેટ હોલમાં, રાજકોટ સાહિત્ય-સમાજના આગ્રયે ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈના પ્રમુખપદે

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ ગુજરાતની અગ્નિમાપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, ત્યારથી જ ગજકોટમાં સાહિત્ય સત્રનો અવિધિસત્રનો પ્રારંભ થયો ગંજી શકાય આખો હોય ચીકાર ભગઈ ગયો હતો એટલું જ નહિ પણ ગજકોટની જનતા શ્રી મુનશીને આવના મોહું થયું હોવાથી ત્રણત્રણ કલાક ધીંગજ રાખીને વ્યાખ્યાનાઓની ગહ બેઈ બેમી નહી હતી પરિષદના વરાયવા પ્રમુખ પ્રો. રામનારાયણ પાંડે પણ હાજરી આપી હતી, અને એઓએ પણ તે પ્રસંગે ૬૬ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું

પ્રારંભ-પહેલે દિવસે :—

૧૮ મીએ સત્રારે નવ વાગે મધ્યમ્ સભાની એક બેઠક ધર્મેન્દ્રચિંત્ય કોનેજ હોલમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી તેમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી લીલાવતી મુનશી, પ્રો. રામનારાયણ પાંડે, પ્રો. રવિશંકર બેશી પ્રો. અતનાય રાવળ, શ્રી મોલીચંદ કાપડીયા શ્રી ચીમનલાલ ચક્રબાર્તી ગાહ, શ્રી લલિતજી તથા શ્રી ગવિશંકર રાવજ હાજર હતા

સભાની બેઠક શરૂ થતા શ્રી ચીમનલાલ ગાહે ઓડિટ થયેનો છપાયેલો હિસાબ મધ્યમ્સભાની સમક્ષ રજૂ કર્યો હતો ને તે સર્વાનુમતે મંજૂર થયો હતો ત્યાર પછી પરિષદ પ્રવૃત્તિને બે વર્ષનો અહેવાલ-વહેતર સંમેલનથી રાજકોટ સંમેલન સુધીના (જે આ પત્રિકામાં અન્ય સ્થળે છપાયે છે) રજૂ કર્યો હતો ત્યાર બાદ બધાંજની કલમ પસની પીપ મુજબ પરિષદની ત્રિવિધવિચારણી સમિતિમાં ૫૦ ટકાથી ઓછા સંખ્યા હોય તો ખૂટતા સંખ્યા નિયુક્ત કરવાની પ્રમુખને સત્તા આપતો નવ પસાર થયો હતો

ત્યાર બાદ ત્રિવિધવિચારણી સમિતિમાં મૂકનારા નવે વિવે સામાન્ય ચર્ચા થઈ હતી તેમાં ચોક્કસ નવે, લોકગીતોના રેકોર્ડિંગ વિશેના ગુજરાત માસિક પુનર્ગિવિત કરવા માટેના કેન્દ્રમાં મધ્યપાલની ગૃહીય સરકારને અભિનંદન આપવા વિશેના, અમદાવાદ ને રાજકોટમાં રેલિયો સ્ટેશન વિશેના વગેરેની રૂપરેખા નક્કી થઈ હતી

ત્યાર બાદ સંવાદન વાગે એ જ સ્થળે પરિષદના સામાન્ય સભ્યોની એક બેઠક મળી હતી તેમાં

મધ્યસ્થ મહાએ મંજૂર કરેનો પરિષદનો ઓડિટ થયેનો હિસાબ, તથા પરિષદની બે વર્ષની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ મંજૂર થયા હતા, ને બીજી કઈ કામ ન હોવાથી સામાન્ય સભાની મેક બગખાસત કરવામાં આવી હતી

સાજે પાત્ર વાગે પરિષદ સંમેલન માટે ખાસ બધાવેલા વિશાળ ને સુગોળિત, તથા સુન્દરીને ગણ્યારાયવા મહપમાં સંમેલનની ગઝબાન થઈ હતી આખા મહપમાં લોકો માતા નહોતા જાણે આજુ રાજકોટ ઉમટ્યું હોય, એમ લાગતું હતું ગુણવત્તી ગુજરાતનો જયોન્મા કરીને, ને સગમ્વનીતા તતુજનુ સ્વામતગીત ગાયા પછી સ્વામતાવ્યમે ગજકોટના ઠાકોર સાહેબની નાહુસ્ત તમિયતને બીધેની ગેરહાજરીના ઉત્તેજ કરી ઠાકોર સાહેબે મોકલેલું નીચેનું મગજ પ્રત્યત વાચી સભાનારું હતું

ગુજરાતનાં સાહિત્યગમિક મજાનો અને સન્મારીઓ :—

‘ગજકોટને આજણે આપ સૌને આવકાર આપતા અને વલો આનંદ થાય છે

ઈ સ ૧૯૦૯માં રાજકોટમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સંમેલન મળેલું એ વખતે અમારા સ્વર્ગસ્થ પૂજ્ય પિતાશ્રી લાખાજીગજ સાહેબે વલુ ઉન્માલ પૂર્વક ભાગ લીધેનો અને પોતાને ત્યા પવારેના નામકિત વિદ્વાનોના સંકાન કરેનો એ પરિષદમાં આપ ઓ જાણો છો તે પ્રમણે પિ બા અમાવાલ આકન્વાલ દેસાના અધ્યક્ષપદ નીચે ગુજરાતનાં સાહિત્યકાગેએ ત્રણ દિવસ મુખી સાહિત્યપર્વ ઊજવેલું સ્વર્ગસ્થ રમણુબર્માની નીકકં સ્વ સાસંશ્રી કૃશ્નલાલ હ મુવ, અને દિ બા પ્રે બગવતગાય ઠાકોર જેવા વિદ્વાનોએ એ પરિષદને શોભારેની ગોડળના સ્વ નામદાર મહાગાની સાહેમ તથા અ. મહારાજા સાહેમે પણ એ અધિવેશનમાં ધવરંતિને સંમેલનને વિશ્વિત કર્યું હતું

આજે સાડત્રીસ વર્ષ પછી ફરી પાણુ એ જ પરિષદનું અધિવેશન રાજકોટમાં મળે છે અત્યારે મારા પૂજ્ય પિતાજી કે ગોળના નામદાર મહાગાજ અને મહારાજી સાહેમ આપણી વચ્ચે નથી પણ ગોડળના રાજકુટુંબનો પ્રેમ આ અધિવેશન પર પણ એવો ને એવો જ રહ્યો છે એ જાતીને મને

પણે આનન્દ થાય છે અત્યારે આપણી વચ્ચે
ત્રી કૃત્રેયાલાલ મુનશી દિ બા કૃ લુલાલ મોહનલાલ
ઝવેરી શ્રી નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા, ડૉ ક
જ નાયક વગેરે વિદ્વાનો હાજર છે અને પ્રો રામ
નારાયણુ વિશ્વનાથ પા ક જેવા વિદ્વાન તો આ
સંમેલનના પ્રમુખપદથી પરિના કાર્યને દેરડણી
આપવાના છે આ ઉપરાંત ગુજરાતના અનેક
કવિઓ વિવેચક અને વિદ્વાનો આ સંમેલનમા
આયા છે, તે જાણીને ુણે આનન્દ પામુ છુ

શ્રી વર્મેન્દ્રસિંહજી કોનેજના પ્રિણાજ યોગાનમા
આપ સૌ મગો છો એ મારે માટે સવિશેષ
આનન્દની રાત છે મારી તમિયત અસ્વસ્થ હાવાને
હીધે ુ જાતે આ પ્રસંગે હાજર રહીને આપ સૌનું
સ્વાગત નથી કરી શકતા તેના મને ખેદ થાય છે
પણુ મને ખાતરી છે કે મારા વતી પ્રિ ડૉક્ટર
રમણલાલ યાસિક આપને અન્ત કરણુપૂર્વક આનકાર
આપશે અને આપનું યોગ્ય સ્વાગત કરશે

આ જાનના સંમેલનોમા સાહિત્યકાગે એકઠીજાને
મગે એકઠીજ સાથે વિચારોની આપને કરીને
સાહિત્યના સર્વદેશીય વિકાસ માટેની યોજનાઓ
ધરે ઓળખુ જ નહિ પણ સામાન્ય પ્રજાજનોને સમર્થ
માર્ગ યકારોના દર્શનનો અને વાણીના લાલ મગે
એ રાણુ ઇન્દ્રિયોગ્ય છે

આમા જગતની જેમ અત્યારે આપણા દેશમા
પણુ મહાન પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે એ વખતે
દેશની જનતાને રોજ મારાં દર્શન આપવાની જવાબદારી
કુળવગીકારોની જેમ સાહિત્યકારોની છે.

આપ સૌને ુરીથી અન્ત કરણુપૂર્વક આનકાર
આપુ છુ”

સ્વાગત પ્રમુખજી ભાષણ :-

ત્યાર પછી સ્વાગતાધ્યક્ષ ડૉ રમણલાલ યાસિકે
ગોનાનું ભાષણ નાચી સંભળા યુ હતુ એમાથી
ચોડાક ભાગ અને ઉતારો છે

જે ગરબાટમા આપે પગલા કયાં છે તે
ઐતિહાસિક બધી છે છેક દેત્રા મહાકાથ ને
સંગર નત્યમનાર્દસ યામરુનો ઇતિહાસ ૧૬૩૮-૩૯
મા ૧૬૫૧ મળી માફક આ અમારા દેશ ભાગની
બધિમાથી પસાગ થયેલ એ કાણુ નથી જાણુડ
પરંતુ આજ આપને એક જ એથી વિશેષ પ્રાચીન

સ્મરણો તાજ કરાવના ધારુ છુ, જો કે સમસ્ત
કન્થ કાઠિયાનાડની જમિમા સ્થળ સ્થળમા શરના
કતિહાસ કેવા મોહાય છે તે રોમાચક રીતે રજૂ
કરાવેના હક તો મેનાણીભાઈનો જ છે સ ૧૬૪૮
(ઈ સ ૧૫૬૨) ના આવણુ વદ આઠમની આર્વાત
છે પ્રાણ પામે એક નાની વાડ તમે એક ભૂચર
નામના ગજપતનું ધણુ ભરવાડો ચારતા હતા ત્યા
જ્યારેમોરીનું યુદ્ધ ખેલાયુ ગુજરાતના બહાદુર સુખા
મીરજા અજીઝ કાકાએ જામનગર ઉપર ૮ નો કયો
લડાઈ એવી કટોકટીની સ્થિતિએ પહોચી કે હાથે
મીદાગ બાધેલા ઝતા પાટવી કુમાર અજાજનું
લાગતેજ વ્યુઝ ગ્યુ નહિ લડતા લડતા તેમના ઘોડાએ
કાકાના હાથી ઉપર તરાપ મારી જતા, ઘેરાઈ જતા
કુન્થ રથુમા પક્ષા નરોદા સાધી સતી થઈ અને
આજે પણ જાડેલ કુટુબ એ સતીની દેરીના પૂજન
કરે છે

આપના આત્મધને માટે આ પ્રસંગે જે સાહિત્ય
ને કલાનું પ્રતીન અમે યોગ્યુ છે, તેની ભાવના ને
સિદ્ધિ વિષે લાંબીના કુ ત્રી મગણસિંહજીભાઈ આપને
કાને અમારા તરફથી ે ગ્રન્થ હાથે પગલુ, રજન
કાર્યક્રમ વિષે માગ ફેટલાક વિચારો ગજૂ કરવાની
આ તક લઈ છુ આ ઓરાધૂમખિનું જે ગિણિટ તરન
છે તે ઉપર અમે વિશેષ લક્ષ આપવા પ્રયત્ન કર્યો
છે ઈ સ ૧૮૨૪ મા સાહિત્ય પરિષદ અગેનું
પહેલુ ચાગ્યુ સ્નેહસમ્મલન અમે જાનનગરમા સર
પ્રભાશકુ પાળીતા ઉદાગ આશ્રમે તથા ભ યમુર્નિ
ગદરી પિંગળવડી પાતાભા િની સહાયથી ચો ત્યુ હતુ
ત્યારે પોરનદગના ગદરી મેરાણુદ તથા જામનગરના
માનદાલભાઈએ સુદર જમાવટ કરી હતી તે તો
ફેટલાકને યાદ પણુ હશે જ આજે આ સંમેલનનું
કાર્ય એ જ જાનનગરના ભવન કરિ દુલા કાગે ઉપાડી
લીયુ છે ને અમને કૃતાર્થ કર્યો છે ગદરી મેરલા
મેરાણુદ તેમની પડખે ઊભા છે અને સાહિત્ય
વિભાજના પ્રમુખ મેવાઈ પ્રત્યક્ષમડપ દોષાથી ગોત
અને સુગધનો મુમેરો મગેને ભવન કવિ નહિ જેવા
જ શિવજીરાગ, જેને જન્મથી સન્સ્કૃતીનો પ્રમા
પ્રાપ થયો છે તેવા સાગરના કવિ છે સાગર
ને ગિરિના નિસર્ગ સૌંદર્યમાથી પ્રેરણા પામેલા ને
કુદનને ધાવેલા છે માનસજનના ગ્રંથા મર્થસ્થાનોના
એમરો સાહિત્યાથી દર્શન કર્યા છે, એમને ને

ગરીબોની હાય છે તે તપોધન મહાત્માજીના સાચા ભક્ત છે ને કાલિયાવાડના લોકસાહિત્યના જીવંત પ્રતીકરૂપ આ કવિની વાણીમાં કેવી શક્તિ રહેલી છે તે આપ આજ રાત્રે બેઠી શકો. સાથે સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રી મેઘાણી છે અને બેઠા છે જુદા જુદા ગિખરો પગ, પણ બનેતા ટડકાર એક જ છે. માનવ જાતની કટુણુ કથા ને રાષ્ટ્રોદ્ધાર (જય હિંદ) નો નાદ બને બાજુથી સુણાય છે

શ્રી મેઘાણી આપણી યુનિવર્સિટીના સ્નાતક છે, અને કુદરતને માણી, માનવતા ને કળાને ધુગીને એમણે રાષ્ટ્રીય કે સૌરવી શાયરનું મિશ્ર મેળવ્યું છે એમની પ્રતિભા આઠમાસિક ભવે ગણાય, પણ લોક વાતી, લોકગીતોના સંગ્રહ કરી પોતાની લાક્ષણિક શૃંગાર છતાં સુમધુર અભિનયયુક્ત શૈલીમાં જુદા ગુજરાતમાં જે રસગંગા વહેવડાવી રહ્યા છે એ એમનું કાર્ય સરસ્વતી પુત્રેની જમાતમાના એકનું જ છે. આપણા જીવન, સાહિત્ય તથા સંસ્કાર પર એમની ચિરંજીવ અસર રહેશે તેમાં શંકા નથી

* * *

સ મેલનમાં વિચારોની આપણે જ સુખ્ય ભાગ ભજવે ને ? જે કાર્ય કરવાનું છે તે તો આપણી પરિચયના વિદ્વાનોની મુબઈની મધ્યસ્થ સહા પોતાની રીતે કર્યા જ કરશે આપણે તો આવા સાહિત્ય-કળા-સંસ્કારના મેઘાણી દર બે વર્ષે યોજવા બેઠીએ, જેથી જે જે જન્મથી ગુજરાતી છે-પછી ગમે તે જાતના હોય-તે કવિઓ, નાટકરિચારો, વક્રીશિલ્પી-દાકતરો, હુલસીલોગના હિમાયતીઓ કે શ્રમજીવીઓ-સહુ જુદા ગુજરાતના વાસીઓ એક બીજા સાથે હોમેમે ને જીવનસંઘર્ષનો થાક જે પહેલા મેઘાણીમાં ઊતરતો તે આવા પાથેયથી દર થા જાય આજે આવા સમેવને રૂપી ઉત્સવોમાં ભેગા રહેવા ફરવામાં, ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના કે કલાના પ્રશ્નો ચર્ચવામાં, આપણી લલિત કલાના તેમજ તે દ્વારા થતા આત્મોદ્ધારમાં, અને વિવિધ રંગત કાર્યક્રમમાં, આનંદ લેવાનું પણ જીવનનું એક હેતુ છે. આપણા પ્રજાશરીરના વસારાના યુગમાં નવસંજીવની છાંટવાની તાકાત એમાં જ છે આમ પરિવદ સમેવનની આખી ભાવના જ હવે પવટાર્ધ છે. મને લાગે છે કે આપણે બીજી કુટલીક પરિચય માફક symposium બે યોજાએ તો વિવિધ

વક્તાઓને કોઈપણ વાડમયના પ્રશ્નો ઉપર પોતાના વિચારો લાક્ષણિક રીતે વ્યક્ત કરવાનો સરસ પ્રસંગ મળે, એટલે લેખકમિલન સાથે વ્યક્તિમિલન પણ થાય તો વિશેષ રસ આવે, ગમત સાપડે અને જેમ Oriental Conferenceમાં પડિતોની પાછી નાનકડી અતર્ગત પરિવદ ભગાય છે ને ગીર્વાણુ ગીરામાં વાદવિવાદ ચાલે છે, તેમ આપણા લેખકો પણ પોતાના પ્રશ્નો માટે કઈ એક જમાવટ કરે ને ઈતરોને પ્રેક્ષકો તરીકે આમને તો સુદ્ધિશક્તિનું કેટું મનહર પ્રદર્શન યોગ્ય ?

અતમા આપનું સંજીવન પુત્ર સંગ્રેમ અવાગત કરું છું આજે આપણા સાહિત્યમાં મૌલિક ચિંતકો ને વિચારકોની ભારે મોટી ઓછાપ છે ત્યારે મહાત્માજી ને મશાવાળા જેવા મૌલિક ચિંતકો, તેમ જ એ જ કાઠિના કાકા કામેલકર જેવા સંવાર્ધ ગુજરાતી, સમર્થ શૈલીકાર ને નિગધકાર આપણી સન્મુખ છે, એ બે આપણુ ધન્યભાગ્ય ગણાય આજના પ્રમુખ શ્રી ગમનારાયણ પાઠક એક રીતે તો પડિતયુગનું જ સતાન છે, એ પણ એક સદ્ભાગ્ય છે આ સમર્થ વિવેચક ને વિચારકમાં આ બે ઊંચી શક્તિઓ ઉપરાંત કવિ, વાતીકાર, નિગધકાર, હાસ્યવેપક સુદર ગદ્યકાર, ભાષાતરકાર ને સરસ વક્તા એમ અનેક શક્તિઓ નો જે સુભગસમુન્નય દેખાય છે તે આજે તો ગુજરાતમાં અનેરો ગણાય તેવો છે સાહિત્યના-શુ પાશ્વર્ય કે શુ પૌંચસ્થ-અવગત સિદ્ધાંતો પરની એમની પકડ ખૂબ સગીન ને માન લીધાને એવી છે. આવા સમર્થ સાહિત્યકારને પ્રમુખપદે સ્થાપીને આજનું પરિવદ સ મેલન માંએ જ કૃત્યકૃત્ય બન્યું છે એમનું અતરથી સ્વાગત કર છું

પ્રમુખપદનો પ્રસ્તાવ : —

ત્યાર પછી દિ. બા. કૃષ્ણવાય ત્રવેરીએ પ્રો રામનારાયણ પાઠકના પ્રમુખપદનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો હતો એ પદ માટેની રામનારાયણભાઈની પાતળા માટે એમણે સાહિત્યના અનેક ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતની જે મેવા કરી છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

આ પ્રસ્તાવને શ્રી ત્રવેર્યદ મેવાણીએ અનુમોદન આપ્યું હતું ને એ સ્થાનને માટે શ્રી પાઠકની સર્વ પ્રકારની યોગ્યતાનું એમણે સમર્થન કર્યું હતું

પ્રો. કામદારે હરાવને અનુમોદન આપતા શ્રી પાઠકની
મેરાઓની તારીફ કરી હતી

પ્રો. રવિજ કર નેપીએ પ્રિવેચન ક્ષેત્રમાં જે સિદ્ધિ
શ્રી પાઠકે મેળવી છે તેનું જટાપૂર્ણ દર્શન કરાવ્યું
હતું ને જણ દાયકાઓની એમની સાહિત્ય મેરા
ઓનો પરિચય કરાવ્યો હતો.

પ્રો. મનમુખ્યાન ઝવેરીએ શ્રી પાઠકની સાહિત્યના
દરેક ક્ષેત્રમાં એમણે જે શક્તિશાળીતા દર્શાવી હતી
તેનું સચોટ, આકર્ષક નાણીમાં વિહંગાવરોડન કરી
રાજકોટને આગણે ભગના પરિષદ સમેલનમાં સાચા
સાહિત્યરસામી પ્રમુખપદ લે છે તે સમર્થિત કર્યું
હતું.

શ્રી ચંદુલાલ પટેલે શ્રી પાઠકના પ્રમુખપણા
દુશ્શ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થપાય અને તેમાં ગુજરાતી
ભાષાનો ઉત્કર્ષ થાન એવી ઉચ્છા પ્રાર્થના કરી હતી
છેવટે શ્રી મુનશીએ હરાવનું સમર્થન કરતા
એમણે પ્રમુખની ચૂટણી માટે આમન્યાગ કરેલું
ધોરણ સમજાવી શ્રી પાઠકની પસંદગી છેલ્લા છ
વર્ષથી જી રીતે ઠેલાયા કરતી હતી તે જણાવ્યું
હતું.

ત્યાં પડી સભાનો મન લા પ્રમુખની વચ્ચે
સાનુભૂતિએ જાહેર થઈ હતી શ્રી પાઠકે પ્રમુખપદ
મહત્વ કર્યું હતું પડી શ્રી મુનશીએ ગયા સમેલનના
પ્રમુખ શ્રી વિદ્યાનંદનની ગેરહાજરીમાં નહા પ્રમુખને
તેનું આપ્યું હતું ને અંગે તથા વડોદરા સાહિત્ય
સમેલનના રિપોર્ટ પ્રમુખને ભેટ આપ્યા હતા.

ત્યાં પડી પરિષદ સમેલનને સફળતા મળતા
સન્દેશાએ પરિવહના મંત્રી ત્રી ર્થમનનાથ ચક્રભાર્ત
શાંકે નાચી મળળાયા હતા એમાં મુખ્ય સરકારના
મુક્ષમંત્રી શ્રી મેંગાજી દેસાઈ મધ્યસ્થ ધારાસભાના
પ્રમુખ શ્રી માતવકર મહા પરિષદ સમેલન
વેળાના પ્રમુખ શ્રી વિદ્યાનંદનની નીચક શ્રી કિંગ્સવાલ
મજરવાળા કાકાસાહેબ કારેવડક શ્રી ગગનચિત્રારી
મહેતા શ્રી વિપુલસાહેબ ત્રિવેદી શ્રી રમણુલાલ વ
દેમાઈ શ્રી ચેતન્યપ્રસાદ વિાનંદ, શ્રી ઉમાશંકર
નેત્રી શ્રી મનેશગિમ વગેરેના સન્દેશાઓ મુખ્ય હતા.

તે પડી શ્રી રામનાથજી પાઠકે પ્રમુખપદાનેધી
પોતાનું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું (એ લાશુનો સાર
અન્યત્ર આપો છે)

પ્રમુખશ્રીના ભાષણ પડી પરિષદ મંત્રીએ વિષય
વિચારણી સમિતિના સભ્યોની જાહેરાત કરી હતી
ને અવિવેચનની તે દિવસની બેઠક પૂરી થઈ હતી.

રાત્રે દશ વાગે રજનનો કાર્યક્રમ પરિષદના
મંડપમાં થયો હતો તેમાં વિનુવંત ન્યાય, ભક્ત કવિ
દુવા કાગ તથા શ્રી મેતાણીએ લોકગીતો જાલગાન્યા
હતા આખો મંડપ ને એટલા જ માણસો બહાર
ધનિવંત કંચનદાગ રજનના કાર્યક્રમનો લાભ
મેળવતા હતા રજનની વિગેષતા એ હતી કે એમાં
આચારસુધીના પરિષદ સમેલનમાં ઉપેક્ષિત એવા
લોકગીતને જ મહત્વ આપાયું હતું.

બીજા દિવસ—તા. ૧૯ : ૧૦ : ૪૬ :—

બીજે દિવસે સવારે કલાપ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનવિધિનો
સમારભ હતો સવારે નવ વાગે કવિ નાનાલાલ
તથા મનમુખ્યાલ ઝવેરીના ગુર્જર મહિમા ગાનાથી
આરભ થયા માસ્તગ રસતનું સંગીત થયું પછી
કલાપ્રદર્શનના રંગાગતાયક કુમાર શ્રી.
મગણસિ હજીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન આપ્યું એ
વ્યાખ્યાનમાં એમણે કહ્યું.

કોઈપણ હુરેતુનું નિર્મોણ કરવું હોય ત્યારે પ્રથમ
કલાકારે દૃષ્ટા બનવું પડે છે આ તત્ત્વ માનસિક છે
તેથી જ આપણે કલાકાર પ્રથમ Mental Con-
ception ચિત્તાસનની પોતાની કલ્પનાશક્તિ પ્રમાણે
રચી રચે છે કલાકાર પોતાની શક્તિને એક જ
સ્થાને દિશિત કરી દેવર્તનનું અવગ્રહ વડે છે તેના
ક્રમ સાધના મજમ પ્યાલમ્.

અતઃ આકાશમાં દૃષ્ટા અને દૃશ્ય મન્યત કરી
એક થાય એમનું એકત્ર ગયા ત્યારે જ કલાનું
અસ્તિત્વ ઊનું થાય છે આ રીતે ઉચ્ચ જ્ઞાન દારા
કલ્પના કરી અતરતમ આકાશમાં પ્રતિનિયત
કરવું અને તેની માથ તરૂપના અનુભવની નામાન
વ્યાવત અથવા આવત એ કલાવિધાનનો ક્રમ છે
એ ક્રમમાં કલાકાર પૈ પ્રતીકને અર્થ આપી તેની
સાથે એકતા સાથે છે કે એકતા સાધ્યા વિચાય
વરતુન બાન થતું નથી.

સા તો પામના પદેવા સૌંદર્ય બનવું પડે.
(કશારી)
દિન્દી કલાકાર કુન્તી ઔર્ધના આસ્વાથી
અપરિચિત નથી. પાશ્ચાત્ય જેટલો જ એ વ્યવચિક

બની ગઈ છે. પણ વાસ્તવિકતાને પશ્ચિમે મહાનગ્રથાન આપ્યું છે તેને આપણે કલાકાર ગણી મણે છે, કારણકે તેના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનભુસાર તે કુદરતના વાસ્તવિક સ્વરૂપને અનિશ્ચ અને અવિદ્ય માને છે અને માત્ર એક જ વાસ્તવિક તત્ત્વ જ્ઞાનને તે પ્રેમે છે, ત્યારે પાશ્ચાત્ય કલાકારો દુનિયાના માધ્યિક સૌંદર્યની નકલ કરી તેને ઉચ્ચ માને છે, અને જેવી તત્ત્વ તરફ જવા પણ લક્ષ્ય નથી આપતા ત્યારે હિન્દી કલાકાર સર્વવ્યાપી, શાશ્વત અને અનન્ય તત્ત્વની ગોધમા સૌંદર્યનું ગમમણુ ગડે છે

પ્રાચીન કલાકારોએ શુદ્ધને સદુગ ભાવાવેશથી ચીનરેલા અને કોનરેલા છે અને ખરેખર એ અમયની પ્રભાવે તેવા જ ભાવથી તેના કાર્યની પ્રગતિ કરેલી છે તે કલાકારોએ તે હતા તેવા જ નથી આલેખ્યા, પરંતુ જે દૃષ્ટિથી તેઓ તેમને ભવ્ય નિહાળતા તે રીતે તેમના ભાવનામય પ્રતીકને આનેખના અજ્ઞતાના આલેખેય અને ધોનારા, હસ્તી-Elcphantા વગેરે શુદ્ધઓમા ફાળેલા શુદ્ધ તો તે સિદ્ધાર્થ થયા તે આનંદપ્રયુક્તિન શુદ્ધેય છે તે પછી જ્યારે કલાકારોમા ધર્મભાવના ઓસરવા લાગી ત્યારે વર્મની ઓટ સાથે તેમનામા કલાની ઓટ આવી, પછી તો શુદ્ધેવને લૌકિક વેગવાગ તેઓ આનેખના

શુદ્ધગત અને કન્ઠ કાલિયાનાડે તો કલાને જીવનમા ઉતારી છે, અને દરેક વસ્તુઓની સાથે તેને આનંદપ્રેત કરી છે પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિચાન્સન્યીને અગે તે ધીરે ધીરે મૃતપ્રાય થતી જાય છે તેવે અમયે કલાપ્રદર્શનો વગેરે મોટા આપની જનતાને આપણી ખરી સંસ્કૃતિ અને કાવ્યનો ખ્યાલ અપાય તો અવશ્ય આપણને ગગધૂથીમાથી મગેની સ્વાભાવિક અને જીવનના સ્વામિ-ભવાસ બનેની કળાને ટકાવી રાખી ચિકિત્સાની શક્યો કલાને પોલીએ અને ચિકિત્સાનીએ તો જીવનનો સાચો મગવાનંદ મેળવવા આપણે વડુ શક્તિમત થઈશું”

ત્યારનાદ કલાપ્રદર્શનના ઉદ્ભવનની દગખાન્ત શ્રી. ગવિશક કારવે મુખી હતી અને તેને શ્રી. લીલાવતી મુનશી તથા ડૉ. હરિપ્રસાદ દેમાર્ડિએ અનુમેદન આપ્યું હતું

તે પછી કલાપ્રદર્શનના ઉદ્ભવનનિધિ કળા શ્રી નાનાવાલ અમનવાલ મહેતાએ શુદ્ધાત્મીની કળ

સમૃદ્ધિ વિષે, શુદ્ધાત્મીની વિનિષ્ઠતા વિષે વ્યાખ્યાન આપતા શુદ્ધાત્મીની ચિત્રકળા વિષે, કાળીગની ને ગાળપૂત ચિત્રકળાના ભેદ વિષે, મિત્તલકાળની ચિત્રમા દિત્તાવેદી હાથપ્રત વિષે, ઉચ્ચેય કુચો હતો. શુદ્ધાત્મીના બાળચિત્રકાર ખગાઉની ચિત્રકળાની ચેમણે તારીફ કરી હતી ને ચિત્રપરીક્ષા વિષે ફેલ્લાકે મહત્ત્વના ને અન્યસીને માર્ગદર્શક ધર્મ પડે એવા સુચનો કર્યા હતા.

ત્યાગ માન પ્રદર્શનને શ્રી નાનાવાલ મહેતાએ શુદ્ધ મુકાયલુ બહેર કુર્ચ હતું.

આ કલાપ્રદર્શન વૈવિધ્યપર્ણ હતું, તેમ અનેક દૃષ્ટિએ અપર્વ કુલી ગંકાય એવું હતું એમા સૌરાષ્ટ્રની કાર્ગીરીના બે હજાર જેટલા નમતા ન્મ થયા હતા એમા મુલ્યગુણમ્ સાહિત્યકૃતિઓ, વિવ્ય હસ્તચિત્રિન પુસ્તકો, ચિત્રો, ફોટોગ્રાફો ભગમૂથલુ નાકળા ચન્દ્રવા, ચિત્રાત્મક ઇનિહાસેખઓ નર્મદાનીરના પુરાણપ્રાચીન અવશેષો એમ અનેક કલાતુ એ પ્રદર્શન હતું

બપોરે બે ત્રણે કોમેજતા શીએટર હોલમા વિષયવિચાચિત્રી સમિતિ મળી હતી તેમા સાહિત્યગણિદના જ્ઞાપૂર્વ પ્રમુખ શ્રી જ્ઞાત્મા દેસાઈ, કાર્મી શ્રી નાનાવાલ જ્ઞાપગમ, પૂન્ય કરેતુરના, સર અનુભા નરશક મહેતા, શ્રી ભોગીલાલ પટવા, શ્રી નરવન્દમ ત્રિવેદી ગેસ્ત્રાખી શ્રી ગોકુળનાથજી મહાગજ શ્રી દીરાનદ ગાન્ધી, શ્રી મોહનલાલ દત્તિય દેમાર્ડિ, શ્રી જ કમલાલ ગાન્ધી, કવિ જે.અ, શ્રી અપિલામ વખીવ પ્રે. ચિત્રલગય મહેતા, પ્રે. અનતરાય ગવિશક કળા જાયા ગોવિન્દવાખી, પ્રતુભાર્ક પટેલ, તથા યાકુન રૂના મહેરીના અવસાન પ્રત્યેના ખેદ પ્રગ્લિત કરતા નવેા, તેમ જ થોડી ચર્ચા પછી શુદ્ધગત વિષયવિચાલયની સ્થાપના વિરેનો શુદ્ધગતમા સ્થપાયતી કૃષિગોવિદ્યાની કોમેજની સ્થાપના તથા વૈક્રિય કામેજની સ્થાપનાનો અને શુદ્ધાત્મી મેલની પ્રજાનામા દેલીગાન્થે જે રજપૂતાના નથા મેન્દુલ ગન્ડીયા એન્સીમા વહે ચાર્ ગયા છે, તે નથાને શુદ્ધગત વિષયવિચાલયના આલેખમા લાવવાનો દરાન પસાગ થયો હતો. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને યદિર્પિત પ્રસંગે અમિત દન આપનો દરાન પસાર થયા બાદ અમિતિ ખીજ દિવસે જ્યોરે દેહ વાચા મુશી મુલતવી રહી હતી

બપોરે ત્રણ વાગ્યે પરિષદ સંમેલનની બેઠક શ્રી. રામનારાયણ પાંકના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી. તે વખતે સુગ્રીવા ગીનોથી બેઠકનો આરંભ થયો હતો ને પછી સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણીએ એમનું ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું હતું [જેના કેટલોક ભાગ આ પત્રિકામાં અન્યત્ર પ્રગટ કર્યો છે] ત્યાર પછી ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ શ્રી શ્રીવરાણીએ પોતાના થોડા ઇતિહાસ સંભળાવી, હિન્દના આર્થિક વિકાસની ગત્યતાઓ, અને તેમાં અમેરિકા તરફથી મળી શકે એવી સહાયની ચર્ચા કરી હતી.

શ્રી શ્રીધરાણીનું ભાષણ ખતમ થતા વડોદરા સંમેલન અને આ સંમેલનની વચગાળામાં વિદેહ થયલા સાસરે વિશેષ શોકપ્રદર્શન કરતા નીચેના ઠગવે પ્રમુખ તરફથી રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા, જે સર્વેએ ઊભા થઈ સર્વાનુમતે પસાર કર્યો હતો.

ઠરાવ ૧ લો :—
“ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું આ સંમેલન શ્રી જુલાભાઈ જીવજીત દેસાઈના અવસાનની ખેદપૂર્વક નોવડે છે. લાભાર્થી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના દગમાં અવિવેશનતા પ્રમુખ હતા, અને પોતાની અસાવારણ પ્રતિભાથી અને અદ્ભુત સ્મૃત્યુગતિ અને વાનવેશવધી આપણા દેશના ઉત્તમ ધારાશાસ્ત્રી એમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ભોગવતા હતા. ઉલ્કટ દેશપ્રેમથી પ્રેરાઈને આઝાદ હિન્દ ફૈજના ફેસ વખતે “ ગુલામ દેશ સ્વતંત્ર થવા માટે બળવો કરે એ” શું નથી, હક છે.” એ આન્તર-રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતનું તેમજ સમર્થ પ્રતિપાદન કર્યું હતું તેની આ સંમેલન ગૌરવપૂર્વક નોવડે છે.”

ઠરાવ બીજો :—
“ આ સંમેલન ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના એક વખતના કલાવિભાગના પ્રમુખ અને વડોદરા, મિકાનેર તથા જ્વાલિયરના કાર્યદક્ષ અમલદાર મનુભાઈ નદશ કર મહેતા, બાણીતા ફેળવણીકાર અને પદરમાં સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી ભોળીવાલ ફેળવણી પટવા, પ્રસિદ્ધ હાસ્યકાર અને વિવેચક નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી, વૈષ્ણવ ધર્મના ધુન્ધર અને સસ્તુતના આદ્ય વિદ્વાન પ્રચારક અને પૌષ્ઠ ગોસ્વામી શ્રી મોકુળનાથજી

મહારાજ, પુરાતત્ત્વ સંશોધનના વિગ્લ અભ્યાસી શ્રી હીરાનંદ ગાભી, પ્રાચીન જૈન સાહિત્યના સંશોધક અને સમુદાયક મેહનવાલ દલીપંદ દેસાઈ, સસ્તુત અને ગુજરાતીના અધ્યાપક અને વિવેચક શંકરલાલ મગાઈકર ગાભી, સરળભાવી કવિ જોશવાલ લાલાજી મજમુન્દર (કવિ જોશ), સમર્થ રસાયણ-શાસ્ત્રી કપિલરામ હરદેવરામ વડીવ પ્રો. ત્રિવરણ મહેતા, પ્રો. અનંતરાય રાવિ કર છાયા અને તત્કાલ આગાસ્પદ કવિઓ ગોવિંદસ્વામી, પ્રમુખાર્થી પટેલ, તથા યાદુબજના રહેરીના અવસાનની ખેદપૂર્વક નોવડે છે.”

કવિશ્રી નાનાલાલના અવસાન વિશે પ્રો. રવિ ગ કર જોષીએ નીચેના ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો.
ઠરાવ ૩ જો :—

“ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું આ સંમેલન કવિશ્રી ન્હાતાવાલ દલપતરામના અવસાનની ખેદપૂર્વક નોવડે છે. સદગત કરિ ન્હાતાવાલ વર્તમાન ગુજરાતના પ્રતિભાગાળી સાહિત્યસ્વામી હતા એમના નાટકો, જીવનકથા, વિવેચન મનન, મીમાંસા આદિ વિપુલ અને અનેકફેશીય સાહિત્યસર્જનમાં આર્થસ્ત્રનો અસામાન્ય અનુરાગ, અભિનવ દષ્ટિ, ઉચ્ચ અને સર્વગ્રાહી સંસ્કારિતા, મગલ અને સમર્થ આશાવાદ, અત્યંત મનોહર ગીતે અલિપ્ત થયા છે એમની કવિતામાં અર્વા સદી સુધી નૂ જી રહેવા પ્રેમ અને લલિતાના ગાન એમના ‘પ્રેમભક્તિ’ ઉપનામને સાચું કરાવે છે એમના ઊર્મિકા યો ભાષા, સૌંદર્ય, ભાવ-વિવિધ્ય તેમ જ ભાવભણુચીની દષ્ટિએ, માત્ર વર્તમાન ગુજરાતમાં જ નહીં પણ સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યમાં ચિરજીવ ને ઉચ્ચ સ્થાનના અધિકારી બન્યા છે ગુજરાતી સાહિત્યની એમની એકનિષ્ઠ અને અત્યંત ભક્તિને આ સંમેલન ભારભરી અજબ અર્પે છે.”

પ્રો. જોષીના આ ઠરાવને પ્રો. મનસુખલાલ જવેરી તથા શ્રી જવેરચંદ મેઘાણીએ અનુમોદન આપ્યું હતું. અને સર્વેએ ઊભા થઈ સર્વાનુમતે એને પસાર કર્યો હતો.

પૂજ્ય કરતુરજીના મુલ્ય વિશે નીચેના ઠરાવ શ્રી રતિવાલ ત્રિવેદીએ રજૂ કર્યો હતો.

ઠરાવ ૪ થો :—
“ આ સંમેલન પૂજ્ય કરતુરજીના અવસાનની સખેદ નોવડે છે. સર્ગસ્થ આ ત્યાગ અને આત્મવિદ્યાપતની

મૂર્તિ હતા અને આર્ય નારીનો આર્ચ તેમના જીવનમાં તેમણે મૂર્તિ કયો હતા એમની એ એકનિષ્ઠ અને અગોચર પતિપગાયલુનારું સ્થાન પત્ન્ય મહા માન્યતા જીવન-વડતરમાં ઝોઝો મહાનુભૂત નથી એમ આ સમેલન માને છે અને એ રીતે આપણા ગાંધી વડતરમાં અને આપણી જ સ્ત્રીની નારીવાનમાં પત્ન્ય માનો ફાળો ધણો મૂલ્યવાન છે એમના મગજ અને અખડ સોનામયનું આ સમેલન અભિનંદન કરે છે અને પોતાના હૃદયની અજબી સમર્પણ છે.

આ દરાવનું ત્રી હીંગમહેન પાંક તથા શ્રી કમ્પતતા મુનશીએ સમર્થન કર્યું હતું ને સર્વેએ ઊભા થઈ પૂ કરતુઓને અજની આપી હતી. ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયને લગતો નીચેનો, પત્ન્યમે દરાવ, દિ બ્લ કૃષ્ણવાય ઝવેરીએ સભા સમક્ષ મૂક્યો હતો.

દરાવ પ મે :—

‘વડોદરા સાહિત્યપરિષદ સમેલનના દરાવને અમલમાં મૂકવાને અમનાવાદમાં પરિવર્તના આવીશો- પામીને ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય મહો ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયની યોજનાને સંપૂર્ણ મૂર્તિ ડપ આપવાને જે પ્રયત્નો કર્યો છે તેને અને ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપનાના મુર્તિ સરકારના નિર્મૂલ્યને આ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ સમેલન વાવે છે ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયની ભાવના વીસ વસ્ત પૂરેથી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ પ્રજા અમલ વખતો વખત મૂળી છે અને પ્રજામીય સરકાર એ ભાવનાને મૂર્તિ સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરે તે યથાર્થ છે.

આ વિશ્વવિદ્યાલયને મૂર્તિ ડપ આપવાના એક અવાનતર પગલા તરીકે મુર્તિ સરકારે ગુજરાતમાં એક વૈદ્યમીય કોલેજની સ્થાપના કરી છે વળી એ સરકારે કૃષિગોવિદ્યાની કોલેજ સ્થાપવાને તેમજ અમદાવાદના ગ્રેડ અમૃતવાલ હરગોવિંદ આણીના કૃષિગોવિદ્યાભવનના સચાલકોને જે મદદ કરી છે તે સર્વ માટે તેમને તથા કૃષિગોવિદ્યાભવનના સચાલકોને આ સમેલન કન્યાદ આપે છે તેમજ એ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે ગુજરાતમાં એક એન્જ નિયરીય કોલેજ અને પશુ-વૈદ્યમીય કોલેજની પાડુ વિશ્વવિદ્યાલયના અનિવાર્ય પુરોગામી તરીકે આવશ્યકતા

છે ને માટે તે કોલેજે ગુજરાતમાં તરગો ન્યયાય તેવા પગલા વેળા મુર્તિ સરકારને વિનતી કરે છે.

તેમજ આના અનુમતામાં આ સમેલન કાર્યાવાદમાં એક વૈદ્યમીય કોલેજ સ્થાપનાનું એક નવું આન્દોલન પ્રકટ્યુ છે તેને આવકારે છે.

આ સમેલન વિગેરમાં માને છે કે ગુજરાતી ભાવની પ્રજાના રિકાસ માટે એકજ વિશ્વવિદ્યાલયની જરૂર છે અને આગા રાખે છે કે દેવી ગાંધે પશુ એ વિશ્વવિદ્યાલયમાં સહિય ફાળો આપવા જુદા જુદા વિષયોની કોલેજ સ્થાપનાની તપનના જનારગે.

આ સમેલન માને છે કે હિન્દી સરકારે ગુજરાતી ભાવની પ્રજાવાળા દેવી ગાંધેને અપવાતા અને મેન્દ્રલ ન્ડા એજન્સીમાં અકાન્યુ વહેલી નાખવાથી ગુજરાતી પ્રજાને થાય નુકસાન પડેલામયુ છે અને પોતાનું માન્ય સ્વપ્ન કરવા માગે છે કે કેક વખતમાં મુનશીન થના હિન્દીમાં ગુજરાતી પ્રજાની એકના સચવાય અને દર થાય તે માટે ગુજરાતી ભાવની પ્રજાના નામ પ્રદેશોનું હિન્દી મિશલ એકજ ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયના આધિપત્યમાં આવે એ સર્વથા ધૃષ્ટ છે તેથી આ પરિષદ સમેલન આજની યોગ પ્રિય હિન્દી સરકારને મુર્તિ સરકારને અને ગુજરાતી ભાવની પ્રજાના રાજવીઓને વિનતી કરે છે કે ગુજરાતી ભાવની પ્રજાના ભાગ સાહિય પ્રતિષ્ઠાસ અને સરકાર પુરેપૂરી રીતે ચિકમે તે માટે આજની કૃત્રિમ સીમાએ જની નાખી એક ગુજરાતી વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવામાં પોતાનો ફાળો આપે.

આ પરિષદ સમેલન માને છે કે ગુજરાતના વિશ્વવિદ્યાલયમાં એક ભાષા ગુજરાતી જ હોવી એમણે આ સાથે આ સમેલનની દર માન્યતા છે કે આ વિશ્વવિદ્યાલયમાં રાષ્ટ્રભાષા અને અંગ્રેજીને એવું સ્થાન આપવું જોઈએ કે જેથી આ વિશ્વવિદ્યાલયના સનાનદોને સમસ્ત માહિતીના અને આનંદ રાષ્ટ્રીય જીવનના સર્ગના દારુ ખુલ્લા રહે.”

આ દરાવને શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી શ્રી દેવગરભઈ, પ્રો કામદાર, ડૉ કુવરજી નાયક તથા શ્રી મટુભાઈ ધ્રુવે અનુમોદન આપ્યું હતું, જે મત લેવાના એ દરાવ પસાર થયેના બહેર કરવામાં આવ્યો હતો.

આ હરાવ પસાર થયા પછી પરિષદ સમેલનનું બીજા દિવસનું કાર્ય ખતમ થયું હતું, ને ત્રીજા દિવસ પર એની બેઠક મુલતની રાખવામા આવી હતી કોનોટ હોલમાં :—

એક બાજુ જ્યારે મહાપમા સમેલનની બેઠકનું કામકાજ ચાલતુ હતુ ત્યારે સમેલનમા સરળતાથી પ્રવેશ પામી નહિ શકેલી અધીર જનતાને નિરાશાનુ વળતર આપના કોનોટ હોલમા ‘ઉબરા’ની સભા મળી હતી ત્યા જમા થયેલી વિશાળ મેટની સમક્ષ શ્રી ગુલાબદાસ બોહરે વક્તાઓનો પરિચયવિધિ કરાવ્યા હતા ને શ્રી કરસનદાસ માણેકે ‘ગુલાબીએ દોહું એક સ્વપ્ન ગુલાબી’ નામક ગીત એમની સમમય મંત્રીનાથી સાથે સભાગારી જનતાનું રજન કયું હતુ શ્રી સેટાર્જી પશુ એમનું એક ગીત મંચર હલકથી ગાયુ હતુ ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાર્જી પશુ એમનું માહિતીપર્ણુ ચાખ્યાન આપી, તથા શ્રીવરણીએ, અંગ્રેજીમય ગુજરાતીમા પોતાના અમેરિકાના અનુભવો કરી ઉબરાની સભામા ફાગો આપ્યો હતો

મૃત્યુકંઠિક નાટક :—

રાત્રે રજનનો કાર્યક્રમ શ્રી મુન્નરમઅનુજિત મૃત્યુકંઠિક નાટક થોડા ફેરફાર સાથે સફળતાથી ભજવયો હતો. અભિનય, ગીતો, એવે પ્રસસ્ય હતા, ને નર્મ તથા દિગ્દર્શક જે જહમત લીધી હતી તે ફલા પ્રા નીનડી હતી

ત્રીજો દિવસ :—

ત્રીજા દિવસે, સવારે નવ વાગે મહાપમા પરિષદ સમેલનની બેઠક મળી હતી. ગુજરીનું જ્યગીત ને સન્માનગીત ગવાયા પછી, વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. કુવરજી નાયકે એમનું ભાષણ વાચ્યુ હતુ (જેમાનો ફટકોડ ભાગ આ પત્રિકામા અન્યત્ર પ્રગટ થયો છે) ત્યાર પછી આયુર્વેદની શક્યતાઓ વિષે અત્યત માહિતીપર્ણુ ને સમય વ્યાખ્યાન ડૉ. પ્રાણજીવનનાસ મહેતાએ આપ્યુ હતુ. તાગપછી નિમવવાચન થયુ હતુ આ સમેલનમા નિમધો સમય થોડો હોવા છતાં બુ. સારી વ્યાખ્યા આપ્યા હતા, અને ઉચ્ચકક્ષાના પશુ આપ્યા હતા ઉપ નિમધો વાચવા માટે પસદ થયા હતા, અને એનાઓ સામળના તરફ પશુ હતા, પશુ સમય

ઓછો હોવાને લીધે દરેક નિમધકાગને માત્ર ચારપાચ મિનિટો જ આપી શકાઈ હતી

જ્યારેઆ વ્યાખ્યાનો ચાલતા હતા તે સમયે સ્વાગત સમિતિ તરફથી એક પર્યટન યોજવામા આવ્યુ હતુ

વિષયવિચારણી સભા :—

બપોરે વિષયવિચારણી સભા મળી તે પૂર્વે વેપકમિલનમા થાય છે તે પ્રમાણે દરેક લેખક પોતાનો પરિચય આપ્યો હતો

વિષયવિચારણી સમિતિમાં, અમદાવાદ તથા રાજકોટમા, રેડીઓ સ્ટેશનની સ્થાપના માટે હિન્દ સરકારને વિનંતિ કરવાનો, સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન અવશેષોને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંશોધનને લગતો, નરસિંહ મહેતાના સ્મારકનો, ધર્મીપૂર્તિ પ્રસંગે કાકાસાહેબને અભિનંદનનો, નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોની શાસ્ત્રીય વાચના તૈયાર કરવાનો, લોક ગીતોને લિપિમદ કરી એનુ રેકૉર્ડીંગ કરવાનો, રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના માટે મહાત્મા ગાંધીજી તથા રાષ્ટ્રીય સરકારના સભ્યોને અભિનંદન આપવો, એવા હરાવો પસાર થયા હતા

ગુજરાત એક ને અલેલ રહે તે માટે ગુજરાતીએને એક સાંસ્થાનિક રાજતત્ર હોવું નેડીએ, અને રાજસ્થાન ગુજરાત ને માળાનું એક સમવાયતત્ર અને તે મુજબનો હરાવ શ્રી દેનેયાલાલ મુનશીએ રજૂ કર્યો ત્યારે એ વિરે કીક ઠીક ચર્ચો થઈ હતી શ્રી. કામદારે જાણુયુ હતુ કે આ હરાવ નવા રાજકીય પ્રશ્નો ઉપરિચિત કરશે, એટલે હરાવમાથી રાજસ્થાનનો ઉલ્લેખ કાઢી નાખવો વળી ખાનદેશના ભાગોને પશુ માળાના જેટલો જ ગુજરાત જેડે ઘનિત સભ્ય હોઈ ખાનદેશનો ઉલ્લેખ પશુ બદર આવવો નેડીએ. શ્રી મુનીલાલ વર્ધમાન શાહે જણાવ્યુ હતુ કે, આ પરિષદ નહિ પશુ આવી યોજના માટે ખાસ પરિષદ મોલાવની નેડીએ મહારાષ્ટ્ર પશુ આ જાતની મહારાષ્ટ્રીઓની એકતા સ્થાપના ખાસ પરિષદ મોલાવી હતી શ્રી. વિજયરાય વેદે સૂચ્યુ હતુ કે, મારવાડની પરિષદો નેડે સપર્ક સાવેનો નેડીએ, અને તેમની દ્વારા આદોલન રાજ થયુ નેડીએ શ્રી ઝવેરચંદ મેઠાણી, શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી, ને ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાર્જીએ, મુળ હરાવનું સમર્થન કયું હતું. ને પછી મત લેવાતા મુળ હરાવ

બામનીએ પસાર થયો હતો. આ પછી નીચેના દશ સભ્યોને મધ્યસ્થ સભામાં ભેગામાં આ પા તેની બહેરાણ શ્રી ચીમનવાલ શાહે કરી હતી.

ડૉ. રમણલાલ બાસિક
શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી
શ્રી વીરેન્દ્રરાય મહેતા
પ્રો. રવિશંકર ભોંયી
શ્રી. પુમકેતુ
,, ઉપેન્દ્ર પાશા
,, જયન્તકૃષ્ણ દવે
,, શુભાનંદાસ શ્રોત્રક
,, મુંદરજી બેટાર્ક
,, ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાનજી

ત્યાર પછી બપોરે ત્રણ વાગે પરિષદ જી મેવનની બેઠક મળી હતી. બેઠક શરૂ થતા, પ્રમુખ તરફથી નીચેના બે ભાવે મૂકવામાં આવ્યા હતા, જે સર્વાનુમતે મંજૂર થયા હતા.

ભાગ ૬ કોઃ—

“સાહિત્ય, સંગીત અને અન્ય કાર્યોદ્ધાર પ્રજાના સારકારિક વિકાસ સાવવા માટે રેડિયો ઉપરોગી સાધન નીવડ્યું છે એ દૃષ્ટિએ ગુજરાત પાસે સ્વતંત્ર રેડિયો સ્ટેશનો હોવા જોઈએ, એવો આ સંમેલનનો દૃઢ અભિપ્રાય છે એ માટે ગુજરાતના કેન્દ્ર અમદાવાદમાં અને કાઠીઆવાડના કેન્દ્ર ગજ દોટમાં અલગ રેડિયો સ્ટેશન વિનાવિલબે સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવાની આ સંમેલન હિન્દી સરકારને વિનંતિ કરે છે”

ભાગ ૭ કોઃ—

“પુણ્ય પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર જૂમિમાં ઇતિહાસ પુગતત્ત્વના અનેક અવશેષો મળી આવે છે વલબીપુર (વળા) ખાતે અત્યાર સુધીમાં તામ્રપત્રો, સિક્કા શિલાલેખો, શિવલિંગ, વગેરે વધુ અવશેષો મળી આવ્યા છે અને પ્રપત્ન કરતા બીજા વધુ વવારે મળી આવવાનો પૂરતો સંભવ છે તો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ એવા અવશેષોના સંશોધન અને સરક્ષણનું કાર્ય શીઘ્ર હાથ ધરવાનો અને પોતાની પ્રજાને આ ગૌરવોળા જામતમાં પ્રેત્સાહિત રાખવાનો વલબીપુર અને ભાવનગર રક્ષ્યને આ સંમેલન આગ્રહ કરે છે”

આ બે ભાવો પમાર થયા પછી નર્મિહ મહેતાના આગ્રહ વિ આગમે ભાગ શ્રી ઉગ્રભાઈ ઝોઝાએ જાહેર કર્યો હતો, તે નીચે પ્રમાણે છે

ભાગ ૮ કોઃ—

“વર્તમાન અને ભાવિ પ્રજાના ઉદયમાં સાહિત્ય અને સરકારના જ્યોતિર્વિગ્નની અમિ સજીવ ન્દે તે માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ હમેશા ભાવના મેવની આરી છે અને તેની સિદ્ધિ અર્થે નર્મિહ, કલાપી અને પ્રેમાનંદના સમાગ્રકે સચવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો છે તેજ ભાવનાને અનુસરી આપણા અમર ભાષા ઉપર નર્મિહ મહેતાનું મુયોગ્ય સમારક તેમની જન્મજૂમિ જુનાગઢ ખાતે યોજવાની આ સંમેલન પરિષદને ભવામલુ કરે છે.”

શ્રી. વિજયભાઈ ક. વૈષ્ણ તથા શ્રી જવેન્દ્ર પા. ઇ. આ ભાવને અનુમોદન આપ્યું હતું, ને પછી મળ લેવાના આ ભાવ સર્વાનુમતે પમાર થયા હતા.

કાકા માહેમની પળીપૂર્નિ અગેના નીચેના નવમે ભાગ શ્રી મુનશીએ જાહેર કર્યો હતો.

ભાગ ૯ કોઃ—

“આ પરિષદના સન્માન્ય સભાસદ અને ગુજરાતના સન્માનિત સરકારવિવાયક શ્રી કાકામાહેમ કાનંદ કરની પળીપૂર્નિને પ્રસન્ને આ પરિષદ એમનું અભિનંદન કરે છે બધું પ્રાન્તમાધી અહિ આવવાનો પ્રસંગ બનતા ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક હાર્દ સાથે પોતે તદ્દપ બન્યા અને એ તકાર ભાવને એમણે ગુજરાતી વાળીમાં ગસિક અને સમર્થ રીતે બ્યક્ત કર્યો છે શિક્ષણ કળા બન્ને હરકેઈ જીવનમેત્ર પગ એમણે જે વિપુલ ગુજરાતી મેખન કર્યું છે તેથી ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ બન્યું છે આ ગૌરવોળી આ પરિષદ સમર્થ નોવ દે છે, અને તેઓ હજી પણ ઉત્તરોત્તર વડુ સન્કારમેવા ગુજરાતને આપના ગહે એવી ભાવના સાથે તેમને સ્વાસ્થ્યયુક્ત દીનોયુ ઇન્દ્રે છે”

જે બ કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ આ ભાવને અનુ મોદન આપતા એ સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

પ્રો. અનંતરાય રાવને નર્મિહ મહેતાના કાનેતુ શાસ્ત્રીય વાચન તથા કરવા અગે નીચેના ભાવ મૂક્યો હતો

૬૨૧૪ ૧૦ મો :—

‘પ્રાચીન સમયથી સત્યનાયલી ગુજરાતની કામ-સપાતના શાસ્ત્રીય અભ્યાસની સરળતા થાય એ હેતુએ ગુજરાતના અમૂલ્ય ધનનું શાસ્ત્રીય વાચન તૈયાર કરાવવાની યશી જરૂર છે. વડોદરા સંમેલનમાં પ્રેમનંદના સિદ્ધ કાવ્યોની મળી શકતી મહત્તરની હાથપ્રતોના આધારે શાસ્ત્રીય વાચન તૈયાર કરાવવાની યોજનાને દ્વાર થયો હતો તે પ્રમાણે શ્રી. કે.કે. શાસ્ત્રીએ ‘તુડી’ ‘અસલ ચિત્રાહ’ ‘આદ’ અને ‘મામેદુ’ એ ચાર કાવ્યોના સમૂહને પહેલો ગ્રંથ તેમજ તૈયાર કરી આપ્યો છે તેને આ સંમેલન આવકારે છે, અને પરિષદને વિનંતિ કરે છે કે, એ યોજના ચાતુજ રહે અને એ પદ્ધતિએ પોતાની વિશિષ્ટ કાવ્યપદ્ધતિને કારણે જ ગુજરાતી ભાષાના આદિ કવિનું માત્ર પમિયા નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોની પ્રાચીન પ્રતોને આધારે શાસ્ત્રીય વાચના તૈયાર કરાવવાનું કામ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફ જ મૂકે કરે’

આ દ્વારાને શ્રી યશવત્ શુક્લે અનુમોદન આપ્યું હતું ને એ ‘રાવ સર્વભૂતે મજૂર થયો હતો

નિશિના ૧૧ મો દ્વારા યોગીતના રેકૉર્ડો અને લગતો હતો તે શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણીએ રજૂ કર્યો હતો.

૬૨૧૪ ૧૧ મો :—

“ગુજરાતના યોગીતો એ ગુજરાતના સંગીત કાવ્યોની અમૂલ્ય સપાતિ છે. દુર્ભાગે એની કાંપરપરા હુમ થતી જાય છે અને તથા જગ્યાએ તેના પ્રયોગોમાં અનેક કારણોએ વિકૃતિ નાખલ થતી જણાય છે. તેથી એનું શુદ્ધ પરપરામાં સાચું સ્વરૂપ સાચવી કામ્ય કરવાની જરૂર છે તેથી આ સંમેલન પરિષદને ભલામણ કરે છે કે, એ યોગીતોને લિપિબદ્ધ કરવા અને તેને રેકૉર્ડોમાં ઉતારી સાચવી રાખવા અને અને તેના અધ્યાયના વેદા પ્રગલ કરવો.”

રાષ્ટ્રીય સરકારને અભિનંદન આપતો નિશિના દ્વારા શ્રી ચીમતલાલ ચક્રવર્તીશાહે પરિષદ સંમેલન સમક્ષ મજૂરી માટે મુક્યો હતો —

૬૨૧૪ ૧૨ મો :—

“ભારતના સાહિત્ય, સરકાર અને જીવન પરાધીન-

તામાં કુદિત થઈ રહ્યાં હતાં, એ ભેતોં સ્વાધીન ને સ્વતંત્ર ભારતનાં પ્રથમ પગલાં તરીકે રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના થઈ એ આપણા નવા સંસ્કાર યુગનો ગિલાન્યાસ છે, એટલું જ નહિ પણ જગતના ઇતિહાસમાં પણ અગત્યનું સીમા ચિન્હ છે. આથી ભારતવર્ષ જગતના ભાવિ વિકાસમાં પોતાનો ફરો આપી પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવશે તેથી આ પરિષદ સંમેલન આ સરકારને લખાવી મે છે, આ નવા યુગના સદા મહત્તમા ગાંધીજીને અને રાષ્ટ્રીય સરકારના સભ્યોને અભિનંદન પાઠવે છે

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ આ દ્વારાને ટેકા આપ્યો ને એ સર્વસંમતિએ સ્વીકારાયો હતો.

શ્રી મુનશીની ધર્મીપૂર્તિવિષયક દિ બા કૃષ્ણલાલ જવેરીએ નીચે મુજબનો પ્રસ્તાવ સભા સમક્ષ મુક્યો હતો

૬૨૧૪ ૧૩ મો :—

“આ સંમેલન પ્રતિભાશાળી કલાસ્વામી અને પરિષદના કર્ણધાર કનૈયાલાલ મુનશીની ધર્મીપૂર્તિ પ્રસંગે એમને અભિનંદન આપે છે અને એ પ્રસંગની ઉજવણી માટે મુખ્યમા એ મધ્યસ્થ સમિતિની સ્થાપના થઈ છે તેના કાર્યને વેગ મતે તેની યોજના કરવા માટે પરિષદને ભલામણ કરે છે.”

આ દ્વારાને શ્રી રવિશંકર રાવળ, શ્રી શયદા ને શ્રી. વ્યોતીન્દ્ર દવે તરફથી અનુમોદન મળતા એ સર્વસંમતિએ પસાર થયો હતો.

આ સંમેલનનો છેલ્લો ગુજરાતના સાંસ્થાનિક રાજ્યપત્રને લગતો પ્રસ્તાવ થી. કનૈયાલાલ મુનશીએ પેશ કર્યો હતો તે નીચે પ્રમાણે છે

૬૨૧૪ ૧૪ મો :—

“(૧) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનનું આ અધિવેશન આરામી રાજકીય વિવાલ પરિષદ તરફ ગુજરાતી પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચે છે, અને ભાર દાંને સ્પષ્ટ કરવા માગે છે કે, ગુજરાતી પ્રજાની સખ્યા બધ જુદી જુદી હકમતોમાં વહેંચણી થઈ હોવાથી ગુજરાતી સાહિત્ય, સંસ્કાર અને જીવનનો વિકાસ રૂધાઈ રહ્યો છે. આ પરિષદ સંમેલન પોતાનું મતન્ય અદાપૂર્વક દર્શાવે છે કે, ગુજરાત એક અને અભેલ રહે એટલા માટે ગુજરાતીઓને એક

માંસ્થાનિક રાજ્યતંત્ર હેતુ જ બોધિત અને રાજકીય પુનર્વર્તના થાય ત્યારે આવા રાજ્યતંત્રની રચના થવી બોધિત.

(૨) આ પરિષદસંમેલન દેશનેતાઓ, ગુજરાતી રાજનીતિ, અન્ય લોકનેતાઓ, ગુજરાત પ્રાંતિક મહાસભા સમિતિ, કાડીઆવાડ રાજકીય પરિષદ અને બીજી પ્રજાસંસ્થાઓને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે કે, ગુજરાતના રાજકીય ઐકીકરણને વ્યવહાર બનાવવાને આદેશન શરૂ કરે

(૩) આ પરિષદ સંમેલનની માન્યતા છે કે, રાજસ્થાન અને માળવા સાથે ગુજરાતને ભાષા, સંસ્કાર, જાતિ (જાત) અને સમજાણના અનેક નાની મોટી બાબતોમાં ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે, એટલું જ નહિ પણ બે વચ્ચે ઐતિહાસિક ઐકતાનો અનિશ્ચેય સંબંધ છે. આ બેતાં આ પરિષદ રાજસ્થાની અને માળવી રાજનીતિ, નેતાઓ અને સંસ્થાઓને ભલામણ કરે છે કે, રાજસ્થાન, ગુજરાત અને માળવાનું સમવાયતંત્ર બનાવવું, જેથી ભાષા, સંસ્કાર ને જીવનની દૃષ્ટિએ એ સ્વતંત્ર હિન્દનું એક મહાન અંગ બની રહે ”

આ પ્રસ્તાવને શ્રી. નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતાએ અનુમોદન આપ્યું હતું, ને તે સર્વાનુમતે મંજૂર થયો હતો.

હારવે પૂરા થયા બાદ પ્રમુખે ૧૯૪૩ની એપ્રિલ માટે શ્રી. શુભાષદાસ શ્રીકરને મીડા સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કર્યો હતો. પછી સંમેલનના વિસર્જનનો વિધિ થયો હતો. પ્રો. કાજી, પ્રો. ઉપેન્દ્ર પાઠ, ડૉ. યાસિક, વગેરેએ મહેમાનોને અલંકાર લાવતીની વાણીમાં ને હાથપાયા કંઈ વસમી વિદાય આપી હતી, ને

સંમેલનના પ્રમુખ પ્રો. રામનારાયણ પાઠકે, સ્વાગત-સમિતિને એમણે કરેલા ચિરસ્મરણીય ભાવભર્યા અભિનંદન માટે લાગણીભર્યા અર્ધગાંઠોમાં આભાર પ્રગટ કર્યો હતો. ને પરિષદની પૃષ્ઠભૂતિ થઈ હતી.

સાંજે કવિસંમેલન ભરાયું હતું ને તેમાં પાદપૂર્તિ માટે નીચેની પંક્તિઓ પઠાયા રચાયો હતાઃ
(૧) રે કરું શુ મન્દને (૨) તમારી કૂલ ક્યારી આ
જગર ફેરી કરારી છે (૩) પાછી આવી પણ નહિ
મો જિંદગીમાં કદિયે. (૪) માવી પોલ પોલ છે.
(૫) જીવે બાજી શું જવાય હારી.

પ્રો. રામનારાયણ પાઠક, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે ને પ્રો. રવિશંકર ભોષી ને પ્રો. અનંતરાય રાવળને પરીક્ષકો નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. તેમણે ત્રણ કાન્યોને ઇનામ માટે પસંદ કર્યો હતાં. ને તેમને અનુક્રમે રૂ. ૫૦, રૂ. ૩૦ ને રૂ. ૧૫ના ઇનામો મળ્યાં હતા.

રાત્રે દશ વાગે રંજનનો જે કાર્યક્રમ હતો તે આ પરિષદ સંમેલનની યજ્ઞકલગી હતી એમ કહી શકાય એમાં, દૂરદૂરને ગામડેથી ગામડેલાકારોને આમંત્રવામાં આવ્યા હતા. આનો કાર્યક્રમ ખૂબ જ આકર્ષક ને મનોરંજક હતો પણ વિશેષ ઉલ્લેખ યોગ્ય દાંડિયારાસ, હમર્યાનો રાસ, ટીપણીનું નૃત્ય, મુખની બંસી હતાં. આપણા ગામડાંઓમાં જે પોતાનું અનેાનું કલાતત્ત્વ રહેયું છે, ગુજરાતી કહી શકાય એવી જે વિગિહતાબરી લોકજીવનની સુન્દરતા છે તે એ કાર્યક્રમોમાં વ્યક્ત થતી હતી.

આમ એકંદર રીતે પરિષદ સંમેલનનો કાર્યક્રમ સફળતાથી પાર પડ્યો હતો.

વડોદરાથી રાજકોટ

મંત્રીઓનો અહેવાલ

૧૯૪૩ના ડિસેમ્બરમા વડોદરા ખાતે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું ૧૫ મું સંમેલન મન્યુ ત્યાર પછીના વર્ષા વર્ષની પરિષદ પ્રતિનો સ સિમ્ત અહેવાલ નીચે પ્રમાણે છે —

૧. સામાન્યસભા :—

પરિષદની વાર્ષિક સામાન્યસભા તા. ૧૬ મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ના રોજ મુખર્મી મળી હતી, અને તેમા મધ્યસ્થ મભાએ રજૂ કરેલા અહેવાલ તા. ૧ એપ્રિલ ૧૯૪૨ થી તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૨ સુધીનો હિસાબ તથા તેનું સરવૈયું મજૂર કરવામા આ ના હતો

૨. મધ્યસ્થસભા :—

આ ગાળામા મધ્યસ્થ સભાની ત્રણ મેડકો ભરાઈ હતી પહેલી સભા તા. ૨૫ ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ ને રોજ વડોદરામા ભરાઈ હતી, ને તેમા કવિશ્રી અરજેશ્વર કુમારજી ખમરદારે પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે આપેલ રાજીનામું તેમણે કરેલી મેનાએ માંગેના આભારના ઉત્તરેપ સાથે મજૂર કરનામા આ મુ હતું, ને બીજી દરમિયાન નિયમિતચારિણી સમિતિમા બધારજી મુજમ પરિષદના સભ્યોની જખ્યા ૫૦ ટકાથી ઓછી થાય તો વટતી સખ્યા ભિમેગ્વા પ્રમુખશ્રીને સત્તા આપનામા આવે છે એ મુજબનો પસાર થયો હતો

તે પછીની બીજી મેડક ૧૧ માર્ચ ૧૯૪૪ ને રોજ અમદાવાદમા ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયમીના મકાનમા મળી હતી ને મંત્રી ચન્દ્રશંકર શુક્લજી રાજીનામું સ્વીકારી એ જગ્યાએ પ્રો જયન્તકૃષ્ણ હ દવેની નીમણૂકનો નરવ થના હતો બીજી નેગ સ્વ સર લલ્લુભાઈ આશારામ શાહતા સમારક માટે એમનું જીવનચરિત્ર રચવાનો થયો હતો અને ત્રીજી ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયમી’એ ગુજરાત યુનિવર્સિટી મહાળની પરિષદની જે રચના કરી તેને આ સભા આવકારે છે, ને સફળતા ઇચ્છે છે” એવો નરવ મજૂર થયો હતો

સર લલ્લુભાઈ આશારામ શાહનું જીવન ચરિત્ર શ્રી રજતવાલ હ પદ્યા લખે છે અને તે કાર્ય લગભગ પૂરું થના આ મુ છે

તે પછીની મેડક મુખર્મીમા તા. ૨૧-૮-૧૯૪૬ રોજ મળી હતી ન્યારે ૧૯૪૩-૪૪-અને ૪૫ ના ઓડીટ થયેલા હિસાબો મજૂર કરવાનો, તથા આગામી સંમેલન ભરવા માટેનું રાજકોટ સાહિત્યસભાનું આમત્રણ સ્વીકારનાનો તથા સંમેલનના પ્રમુખ માટે ૧. પ્રો. રામનારાયણુ વિ પાઠક, ૨ મુનિ જિનવિજયજી, ૩ શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, ૪. શ્રી. ગમધુવાલ વસન્તવાવ દેસાઈની ચૂંટણી કરવાનો એમ ત્રણ નેગો કરનામા આ-આ હતા મધ્યસ્થ સભાની જે વર્ષની મુદત પૂરી થતા નવી સભાની ચૂંટણી તા. ૨૮-૩-૪૬ ને રોજ કરવામા આવી હતી ને ચૂંટાયલા સભ્યોના નામ જૂન-જૂલાઈની પત્રિકામા જાહેર કરવામા આ-આ છે

૩. અધિકારીઓ :—

પરિષદના બધારજીની કલમ ૫૪ (બ) મુજબ, આગામી સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે પ્રો. રામનારાયણુ વિ પાઠકની ચૂંટણી સર્વાનુમતે થઈ છે બધારજીની કલમ ૨૫ મુજબ નવા અધિકારીઓની જે નર્ષ માટે ચૂંટણી તા. ૨૮-૩-૪૬ ને રોજ કરનામા આવી છે તેનું પરિણામ નીચે પ્રમાણે છે

ઉપપ્રમુખ—શ્રી કનૈયાલાલ મા મુનેશી

મંત્રીઓ—શ્રી શીમનવાવ ચકુભાઈ શાહ
સેતન્યપ્રસાદ મો ત્રિવાલજી
ગોડળદાસ દા રાયચુરા
મુનશ્રી જિનવિજયજી
રવિશંકર મહાજકઠ જોરી
વીરેન્દ્રરાય ચન્દ્રશંકર મહેતા
મોતીચંદ ગી કાપડીઆ

અગ્નનચીઓ—શ્રી વસન્તરામ જમીયતરામ વગીલ

૪. સભાસદો :—

આ નિવેદન રજૂ કરતી વેળાએ પરિષદના સભા સદોની વર્ગવાર સખ્યા નીચે પ્રમાણે છે (ક) પરિવદ તથા સંમેલનોના પ્રમુખો ૫ (ખ) સંમાન્ય સભાસદો ૧૦ (ગ) આશ્રયદાતાઓ ૩ (ઘ) આજીવન સભાસદો ૩૨ (ઙ) સામાન્ય સભાસદો ને સભાસદ સંસ્થાઓ મળીને ૧૩૦

૫. અધેરીમા આવેલુ ભવનનુ વિશાળ મકાન સરકારે લરકરની જરૂરીઆત માટે કચ્છે લીધેલું ને તે દરમ્યાન હાર્વે રોડ, ચોપાળી પર આવેલા ભાડાના મકાનમા ભવનનુ કામ ચાલતુ હતું. પણ હાલ એ મકાન ભવને વેચાતુ લાંબીધેલુ છે, ને આસપાસના નવે મકાન પણ ઉભેરેલા છે ને એ મકાનો કચ્છે મળ્યા પછી એક વિશાળ મકાન અડિયા ઊંચુ કરવાનુ છે અને શ્રી હુમચન્દાસાર્થ આગક, અને પરિષદના કાર્યલયનો તેમા સમાસ કરવામા આરંભે

મયા નિવેદનમા કહેવામા આયુ હતુ તે મુજબ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ નર્મદ ગિફ્ટાપીઠ ભવન તરફથી ચેતાની પ્રગતિ આગળ આવે છે

પરિષદની પ્રકાશનપ્રગતિ સજથી આમાન્યરીતે જાણવવાનુ કે, પ્રગતિ સાગ વેમથી ચાને એની ખારલુ હોવા છતાં હાલની કાગળની ને તેથી પણ વિશેષ જાપખાતાની મુશ્કેલીને લીધે અમને સતોષ થાય એની રીતે આગળ આવી ગયી નથી ગયા નખનુ ગાહનામુ ને ગયરના નાટકે હજી પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા નથી પણ તે હવે તરત હાથ પર લેવા વિચાર છે પણ ગરે વખતે જેનો જીવેખ કથો હતો તે શ્રી સુરેન્દ્રનાથ દાસજીખાનો શ્રી નગીનદાસ પારેખે કરેલો અનુવાદ કાન્યપરિચય પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યુ છે તે ઉપરાંત શ્રી બેંગીલાલ સાહેબસાહેબે પચતર્કનુ ભાષાન્તર ગાંધીય પદ્ધતિએ સંપાદન કરવાનુ કામ સ્વીકાર્યું છે, તેમ જ શ્રી નાથાલાલ દવેએ શ્રી કામનાળા સ્ત્રીસાહિત્યમાળા માટે Madame Curieનુ ભાષાન્તર કરવાનુ સ્વીકાર્યું છે શ્રી કાટાવાળા પ્રાચીનસાહિત્યમાળા માટે ત્રી કે કા. શાસ્ત્રીએ પ્રેમાન દનાદી અસવ વિવાહ ગ્રાહ અને મામેક એનુ સંપાદન શરૂ કરી દીધેનુ છે, અને એ માળાનુ માર્ગ સંતોષકારક રીતે ચાલ્યો એની આશા છે

ગયા નિવેદનમા જણાયા પ્રમાણે સાહિત્યપરિષદ

પત્રિકાની વ્યવસ્થા ભારતીય વિદ્યાભવનની નર્મદ ગિફ્ટાપીઠ દ્વારા ચાને છે તે હાલ માસિકરૂપે મહાપર છે તેના સંપાદકો પરિષદના મંત્રી શ્રી ચીમનલાલ ગાહ અને શ્રી ચન્દ્રકાન્ત મહેતા છે પત્રિકાનુ કદ વધારવાની યાચ્છા છે પણ કાગળની અછતને લીધે હજી કેટલોક વખત એમ થઈ શકશે નહિ

જયા સમેયનની માફક આવતા સમેયનમા ૧૯૪૩ની એ નવવિકા “ધૂમમે” માટે શ્રી મહીકા સુવર્ણચન્દ્રક ત્રી ગુલામદાસ છોદ્રાને આપવાનો નિર્ણય શ્રી યશવન્ત તુકલ અને ત્રી ભાનુશકર ન્યામે સંપુર્ણ પરીસરકારીએ આપેલો છે અને એ ચન્દ્રક ગજકોટ સમયનમા એનાથન કરવામા આવશે.

દી. ૫. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના ૭૫ વર્ષના અભિનન્ન અમાગ ભને નિમિત્તે શરૂ થરેનો ફાળો અન્યારે ૧૯૫૮-૧૪-૦ નો થરેનો છે જેનો ઉપરોક્ત દી. ૫. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી પુસ્તકાલય માટે કરવાનો છે તે માટે પુસ્તકાલય માટે તેવાનું થર્મર્સ છે ભારતીય વિદ્યાભવનનું નવું મકાન થશે તે પર પુસ્તકાલયની સ્થાપના મુન્તાની ગણેની છે

હાલમા કલાપી સમારકને અગે નકશે તેયાર થયા છે, અને તે અનુસાર નીચેના ચાર વિભાગો ગમવાનુ નક્કી કર્યું છે

૧ કલાપી ટાઉન હોલ

૨ ટાઉન હોલમા કલાપીની ચિત્ર ગેલેરીનો તમાવેજ

૩ કલાપી પુસ્તકાલય

૪ કલાપીની લસ્તુઓનો સંગ્રહ

(સહી) કનૈયાલાલ સુનગી

લેખ-પ્રમુખ

વ્યાખ્યાન સાર

પરિષદ સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. રામનારાયણ પાઠકના ભાષણમાંથી

વિવેચનની તાત્ત્વિક ચર્ચામાં એક પ્રશ્ન એક કે બીજો સ્વરૂપે વારંવાર ચર્ચાય છે, તે એ કે કાવ્ય એટલે કે વાદ્યમ કાવ્યને કથાસર્જનને સત્ય સાથે એ સબધ છે કે ધણી કહે છે કે કાવ્ય એ સત્યનું સફળતર સ્વરૂપ છે

મહાનિર્દેશ એક લઘુપ્રતિષ્ઠિત વિવેચક અને વાર્તાકારે એક વખત ચર્ચામાં કહ્યું, "સંગીતનો એક સ્વર નીકળે કે એક રાગ ગવાય, તેને તમે સત્ય કે નીતિને અનુકૂળ કહેશો કે પ્રતિજ્ઞા અને સત્ય કે નીતિ સાથે એ સબધ છે કે નીતિની ચર્ચા નીતિશાસ્ત્રી કરે, સત્યની ચર્ચા ધર્મ કે ફિલસૂફી કરે, કલાની કૃતિ પોતાના સ્વરૂપે કલાની કૃતિ હોય એટલું બસ છે. એને નીતિ કે સત્ય સાથે કશો સબધ હોઈ શકે નહિ."

પણ આ રીતે એક કલાના દાંટાંથી નિષ્ઠમ બાધી તેને બીજી કલાને લાગુ કરવો એ મને પ્રામાણિક પદ્ધતિ લાગતી નથી. કલાનું સામાન્ય સ્વરૂપ સમજવા બધી કલામાથી લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત લઈએ એ એક વાત છે, અને એક કલાના દૃષ્ટાંતમાથી નિયમ બાધી તેને બીજી કલાને લગાડીએ એ બીજી વાત છે. કાર્પખી એક કલાના સ્વરૂપની ચર્ચા તેના પોતાના દૃષ્ટાંતોથી જ કરવી જોઈએ એક કલાની ચર્ચામાં બીજી કલાનું સમર્થન મને તેમાં કશો બાધ ન હોઈ શકે. પણ બીજી કલાને તેથી મહત્વનું સ્થાન આપવું એ અનિષ્ટ કબજાગીરી છે.

કલાનું ભેદક તત્ત્વ તેનું ઉપાદાન છે એ ઉપાદાનથી જ તેનું મૂર્ત સ્વરૂપ વડાય છે કેવિનું ઉપાદાન વાક્ય-વણી છે વણી શબ્દની બનેલી છે શબ્દ એ અમુક અર્થનું વાદ્યમ ધ્વનિમય પ્રતીક છે પ્રભાત શબ્દ આપણા મનમાં પ્રભાતનો જે અર્થ છે તેનું પ્રતીક છે-ચિહ્ન છે. પણ શબ્દનો અર્થ પિંડ આપણા મનમાં બધાથી રી રીતે અને અલગ વાસ્તવિક જગતના પ્રભાતના અનુભવથી માણસ જે જે શબ્દ બોલે છે તેનો અર્થ, તેના પોતાના

વાસ્તવિક જગતના અનુભવથી બધાથી હોય છે. અલગત આ શબ્દો માત્રીય નિરૂપણમાં વપરાયા હોય ત્યારે જે રીતે એક જ નિયમ-ચોક્કસ અર્થમાં વપરાય છે તે જ રીતે કાવ્યમાં વપરાતા નથી કહે છે કે કાવ્યમાં દરેક શબ્દ નવી નવી રીતે વપરાય છે. એ ખરું છે પણ શબ્દની એ શક્તિ પણ વાસ્તવિક જગતમાથી જ ઉદ્ભવે છે.

કવિતાના અભ્યાસમાં અને કવિતાના શિક્ષણમાં કવિએ સૂચવેલા નવો અર્થ, વાસ્તવિક અનુભવના પ્રસ્તુત અથવા અનુસંધાન પામે, એ અનુભવનો એ પ્રસ્તુત અથવા સંચેત ધર્મ જે નવો અર્થ રચે એટલા માટે વાસ્તવિક અર્થ અપાટ થવો જોઈએ એમ ન થવાથી કવિના પૂરી સમજાતી નથી, ન કાવ્યની પઠાણે રહેલી વાસ્તવિક દુનિયાને ન સમજવાથી કાવ્ય નથી સમજતું એવા દાખલા પણ મળી આવે છે કાવ્યનું આ પ્રકારનું વિચરણ વિવેચન ગણાય કે નહિ, છેવટ વિવેચનનું આવશ્યક અંગ ગણાય કે નહિ એની ચર્ચામાં હું નથી બિરતો પણ કાવ્યના સાચા ભાવનને માટે એ આવશ્યક છે ને એના વિનાનું વિવેચન ધૂળપર લીપણ જેટલું છે એમાં મને સન્દેહ નથી.

હું મૂળ એ કહેતો હતો કે કાવ્યનું ઉપાદાન શબ્દ છે અને શબ્દની શક્તિને સંકેત હમેશા વાસ્તવિક જીવનના અનુભવ સાથે હોય છે અલગત એ વાસ્તવિક જીવનના અનુભવનિહિ અર્થવાળા શબ્દો એવી રીતે ગોઠવી શકાય કે જેમાંથી વાસ્તવિક જીવન સાથે સંગત હોય એવો કશો અર્થ ન નીકળે વાચનનું મુખ્ય કામ અર્થબોધ કરવાનું છે વાક્ય અર્થબોધ કરી શકે એટલા માટે એના ગૂઢામાં આકાશ, યોગ્યતા ને સનિધિ હોવા જોઈએ એમાંથી યોગ્યતાનો નિર્ણય ભુદિ વાસ્તવિક જગતના આપણા મનપર પડેલા સંસ્કારોથી કરે છે યોગ્યતાને વાસ્તવિક જગત સાથે સબધ છે. અલગત, કાવ્યમાં કેટલેક એક વાક્ય દેખીતી રીતે યોગ્યતાક્ષીન ન હોઈ શકે. વ્યવહારમાં પણ ભાષ્યે જ અર્થહીન વાક્ય આવે.

યોગ્યતા માત્ર વાસ્તવતા ગ્રાહની અંદર જ દોરી ભેદિએ એમ નથી. એક સંદર્ભનાં અનેક વાક્યોમાં પણ દોરી ભેદિએ અર્થોત્ત વાસ્તવતા ગ્રાહમાં જે યોગ્યતા આવરણ છે તે જ યોગ્યતા સંદર્ભના વાસ્તવો વચ્ચે પણ દોરી ભેદિએ અને બંનેમાં એ યોગ્યતાની ભુદ્ધિ વાસ્તવિક જગતના સંસ્કારોમાંથી બંધાયેલી હોય છે.

બીરી રીતે વાસ્તવતા ગ્રાહોમાં આવરણ આકાંક્ષા અને યોગ્યતા બંને કાવ્યના સમગ્ર સંદર્ભમાં અનુચિત ગણેલી હોય છે ઉપર કહી તે યોગ્યતા કાવ્યમાં ઔચિત્ય બને છે, અને આકાંક્ષા તે એમાં બને છે.

વાસ્તવતા શરોથી મદ્દ થઈને આખા પ્રમગના અંત ધ્રુવી પ્રવૃત્તિ આ યોગ્યતામાં સંયતી વફાદારી આવી જાય છે. યોગ્યતા સ્વયં દૃષ્ટિએ જોતા તે માત્ર અવ્યવસ્થાની પડપોડ વટનસમતા, પડપોડ સમતા, બંધ બેસતા થવાપણ છે પણ જોને આપણે ગાંધીય દૃષ્ટિએ સંયત કદીએ ઈશ્વર તે પણ વસ્તુઓની પરસ્પર વટનસમતા સિવાય બીજું શું છે ?

* * *

પણ આ યોગ્યતા તે પોતે તે મન્યને સમજ કુ કાષ નથી. યોગ્યતા ન્યાયે પ્રવર્તે છે ત્યારે તે તે પોતાના કાવ્યના સંયત ભેદિ હાથ આપીને પ્રવર્તે છે એમ નથી. યોગ્યતા એ એક દૃષ્ટિ છે એક ભુદ્ધિ (inner sense) છે ને, સમયથી વિરોધી વસ્તુ આવતા દુભાય છે તેને કયેન થાય છે.

પણ કેટલાક કાવ્યોમાં પશ્ચિમ સંયતોને દેખીને વિરોધ આવે છે તેનું શું ? તેના ઉત્તરમાં એ કહી શકાય કે, યોગ્યતાની ભુદ્ધિ કઈ માત્ર વિજ્ઞાનથી જ શ્રદાતી નથી. કવિના માણસે માણસ માટે કરેલી છે અને એ માણસની ભુદ્ધિ માત્ર વિજ્ઞાનથી નહિ પણ તે તે કાલની સર્વ વૈકલ્યાન્યવાથી વડાય છે વળી, કાવ્યમાં મૂલ્ય રીતે બની ગયેલું સત્ય નહિ પણ મકય સત્ય આવે છે, અર્થાત્ કવિ દાર્ કાન્તદૃષ્ટિથી મન્યના માણસવર્ણની અદર રહેલા તેના સુક્ષ્મ નરવને પકડે છે માટે જ યોગ્યતાનો અર્થ મે સત્ય નહિ પણ સત્યની વફાદારી કરેલો છે.

* * *

અવગત હું વિચાર તો એ કાલિને કહું છું કે કાવ્યની એવી કૃતિઓ હોય છે કે જે વિદાન મણેનો સંજોષ તોડીને ન્યાયથી હોય છે ને તેમ જ્યાં એમાં વિજ્ઞાનનો સ્પષ્ટ વિરોધ હોય છે એમ હું સીકારી ચેવા માગતો નથી.

* * *

મેં કહ્યું કે કાવ્ય ચિત્ત પર સંસ્કાર પાડે છે પણ કાવ્યસ્વાદન પછીના ચિત્તનું એ પર્યાપ્ત વર્ણન નથી સંસ્કાર કહેવામાં સંસ્કાર પાછતી વસ્તુ પોતે નિષ્ક્રિય નિષ્ક્રિય થઈ માત્ર દિયાનું આધન કુન્તી હોય એવી પ્રતીતિ ગણેલી છે. એ માટે એ સ્થિતિ સામાજિક રીતે ભવ નરીકે આગામ્ય છે ભવનો અર્થ હું માત્ર લાગણી કરતો નથી કાવ્યમાં ચિત્ત સમગ્રપે અમુક પરિસ્થિતિને અભિમુખ થઈ પોતાના મન અને અનુકૂળ, પોતાના કાર્ડ આંગત પ્રયોજનને અનુકૂળ રીતે અમુક રીતે બાંધી કહે છે, તેને માટે ભવ મદ્દ યોગ્ય માણસ કાવ્યનુભવમાં ચિત્ત ગુદરે અને સ્વસ્વરૂપને પામે છે, આમ સામાજિક કરે છે, જોના પશ્ચિમે પગમ અનદને અનુભવ થાય છે.

સમગ્ર માનવનિદાસમાં અને માનવવ્યવહારમાં આ ભવ જ મોટી મહત્ત્વનો છે આપણે સાધારણ રીતે મનીએ તેના કરતા ભવ કાર્ડ મહત્ત્વ વસ્તુ છે ભવનો અનુભવ એ જ વસ્તુનું અવગત છે. જે કાવ્યનો ભાવ એવો અવગત હોય છે કે વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ ફરી જતા પણ એ ખ્યાલને અનુરૂપ થઈ ગયે છે.

* * *

હવે આ આખો ન્યાયોગ મને સમગ્ર છે તે રીતે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરું મેં પહેલાં મકય કૂલ એમ તેના જેવો વાસ્તવિક જગત અને કાવ્યનો સંજોષ કલો હોય. હવે જરા શુદ્ધ રૂપકથી આ સંજોષ કહેવાનો પ્રયત્ન કરું છું, અને એ રૂપક તે પૃથ્વી અને તેના પર ગયાયવા મકાનનું. મકાન એ એક સ્વતંત્ર મનુષ્યનું કલાકૃતિ છે પણ તે પૃથ્વીપર જ મળેલી છે આ ભૂમિ એ જ એનો આવાર છે આ વાસ્તવિકતામાં મેં આગળ કહ્યું તેમ આખા જગત વિરોધ ભૌતિક, આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક, સર્વ શ્રદાઓ, વિચારો, માન્યતાઓ

આવી જાય છે. એટલું જ નહિ, પ્રસ્તુત કલાકૃતિઓ પહેલાંની જેટલી કલાકૃતિઓ અનુભવમાં આવી હોય તેના સંસ્કારો પણ આ વાસ્તવિકતાની ભૂમિમાં આવી જાય. એ ભૂમિ પર હવે નવી કલાકૃતિ રચાય છે. આ રચનાનું વસ્તુ કેવળ વાસ્તવિકતાવાળું હોય, કે પરીકથા જેવું કદપનેત્રપાઘ હોય તે પણ તે આખી વાસ્તવિકતાની ભૂમિકા પર આવેલું છે. કવિ એ આખી ભૂમિકાનો ઉપયોગ ન કરે, બેદ્રીતી ભૂમિનો જ ઉપયોગ કરે પણ એ રચના નીચે રહેલી છે તે આખી જ ભૂમિ. અને જેમ ભૂમિ પર આપ્યા છતાં કલાની કૃતિ તો માત્ર ઉપરની જ રચના ગણાય છે, તેમ કાવ્યમાં પણ જે કવિની રચના હોય અને તેની વ્યંજના હોય તેટલાથી જ કાવ્ય બને છે. બાકીનું અંશ તેની વાસ્તવિકતાની ભૂમિકાનું છે. ને કાવ્યકૃતિને આખી વાસ્તવિકતાના સત્યને વફાદાર રહીને જ નિર્માણ થવાનું ને આસ્વાદ્ય થવાનું છે.

હવે હું મારો મુખ્ય પ્રશ્ન લઉં છું. કાવ્યનું પણ મુખ્ય પ્રયોજન ભાવનિષ્પત્તિ છે. સંગીતના રાગને જે સત્ય કે નીતિ સાથે સંબંધ હોવાની જરૂર નથી તો સાહિત્યને પણ નથી. બન્ને કલાઓ છે.

સાહિત્ય પણ કલા છે એ સાચું. કલા તરીકે ભાવનિષ્પત્તિ કરવી એ એનું પ્રયોજન છે, એ સાચું. પણ તેમ છતાં તેને સત્ય, નીતિ બધાની વફાદારી રાખવી પડે છે અને તેનું કારણ તેની ભાવનિષ્પત્તિની પદ્ધતિ છે. સાહિત્યનાં ભાવનિષ્પત્તિ, વાસ્તવિક જગતમાં જે રીતે થાય છે, એ રીતે થાય. વાસ્તવિક જગતમાં અમુક પરિસ્થિતિ ચિત્તની સંમુખ રજૂ થાય છે અને તે ઉપરથી ચિત્ત પોતાના આત્મ પ્રયોજનને અનુકૂળ અમુક ભાવ ધારણ કરે છે, કાવ્યમાં પણ અમુક પરિસ્થિતિ એવી જ રીતે એટલે કે એ પરિસ્થિતિ સાચી જ હોય એવી રીતે ચિત્ત સંમુખ રજૂ થાય છે. અને ચિત્ત તે તરફ પોતાના આંતર પ્રયોજનને અનુકૂળ રીતે, કહો કે આત્મ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા, અમુક ભાવ ધારણ કરે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે, વાસ્તવિક જગતમાં વ્યવહારનાં અનેક પ્રયોજનો આવી આવીને આ ભાવ ધારણ કરવાની શક્તિને મુક્ત રીતે આપારમંથ બનવા દેતાં નથી. સાહિત્યમાં ચિત્ત વધારે મુક્ત, વધારે શુદ્ધ, વધારે નિર્વિધિ રીતે અને તેથી

સંપૂર્ણતાથી વધારે નજીક થઈને ભાવધારણ કરે છે. અને વાસ્તવિક જગતની રીતે જ ચિત્ત ભાવધારણ કરે છે, એટલે, સાહિત્ય જગતમાં પણ જે પરિસ્થિતિ ચિત્ત આગળ રજૂ થાય છે તે વાસ્તવિક જગતને વફાદાર હોવી બેદ્રીતી.

આ સ્થળે હું એક બીજો પ્રશ્ન ચર્ચાવા ઈચ્છું છું. અને તે સત્યના સ્વરૂપનો. સત્ય શબ્દને સત્-હોતું સાથે સંબંધ છે, અને સત્ય જે વસ્તુતાએ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેનું કથન છે. કાવ્યમાં બાહ્ય, ભૌતિક, સ્થૂળ જગતનાં સત્યોમાં સત્ય તરફની સૂક્ષ્મ વફાદારી રાખીને ફેરફાર કરી શકાય છે. અને તે જા માટે કે કારણ કે કાવ્યનું મુખ્ય પ્રયોજન ચિત્તમાં ભાવનિષ્પત્તિ કરવાનું છે. જગતની પરિસ્થિતિ નિરપેક્ષ રૂપે કાવ્યનો વિષય નથી. એ ભાવનિષ્પત્તિ સાધન છે, નિમિત્ત છે, માટે એ કાવ્યમાં સ્થાન પામે છે. માણસને માણસનું મન જ રસનો વિષય છે.

હવે મારે એટલું જ કહેવાનું રહે છે કે, જેમ બાહ્ય જગતમાં સ્થૂળ સત્યો છે, જેમ બાહ્ય જગતની વાસ્તવિક સ્થિતિ છે, તેમ ચિત્ત કે ચેતન તત્ત્વનું પણ અમુક સ્વરૂપ છે. બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન આપણને ધન્ત્રિયો દ્વારા કેવી રીતે થાય છે તે સુવિદિત છે.

સાહિત્યને સત્ય સાથે હમેશાં જીવન સંબંધ રહે જ એમ હું માનું છું. એ સંબંધ શબ્દ-દ્વારા રહે, તેમ જ ગમે તેટલું કદપનેત્રપાઘ વસ્તુ પણ વાસ્તવિક જગતના સત્યને વફાદાર રહે જ. એ રીતે પણ રહે પણ સર્વથી વિશેષ તો એ કે જે ભાવને એ વ્યક્ત કરે તે તો ચિત્તનો પૂર્ણ સ્વભાવના હોવો બેદ્રીતી, એ રીતે હમેશાં રહે જ અને રહેવો પણ બેદ્રીતી. ખરું તો ચેતનના એ સત્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર એ જ સાહિત્યસર્જન અને સાહિત્યપરિશીલનનો એક સમાન પ્રાણ અને પ્રેરણા છે.

સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીના વ્યાખ્યાનમાંથી

પ્રાચીન સમયની સાહિત્યકાર વિવેચી આપણી કલ્પના યમે તે હોય; આજની આપણી વસ્તુ-સ્થિતિ જુદી છે. માટે એ જુદી સમજને માગી લે છે, પ્રાચીનોના કવિ હોતો સર્વવિદ, સત્ય પેખન્દો તપોધન, એ તો દષ્ટા કહેવાતો હોમર ને વ્યાસ જેવા એકે હજારાં હતા એના કથાકારો. નાટક તો કાલિદાસ ભાસ જેવા આંગળીને વેદે ગણીએ તેટલાનો જ કલાપ્રદેશ. આજે આર્ષદર્શનની અધિકારી અદ્વૈતસંપ્રદાય વિજીતિઓનો જમાનો નથી. પેલા સ્થાકમાં કહ્યું છે તેમ પક્ષીઓને જોલાવનાં ઘૂંટાં પછી ‘અમે યે વિહંગમે’ કહેતાં હાજર થાય છે. પ્રતિમા જેનું નામ છે તે માનવશક્તિ ચૂર્ણ થઈને કણી કણી ભાગે સામાન્યોમાં, અંદે અનિસામાન્યોમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. સામાન્યોના આ જુવંદ સમૂહને શિરે ધ્યેય તો અર્વાચીન કામે પછી પરમસ્ત્રોના પારગામીપણાના આદર્શને પહોંચવાનું જ રહેશે, એની બહુસંખ્યાના શોરશકારમાં મૂળ આદર્શનો સૂર દૂંપાઈ જવો ન જોઈએ. છતાં હકીકતે, આ જમાનો મહાકામનો નહિ પણ મહાસંખ્યાનો છે, માટે જ અત્યાર પૂરતાં તો શિષ્ટીગણના ખબા જેટલા ઉચ્ચકી શકે તેટલા તોલનો જ આદર્શ તેની પીઠ પર આરોપીએ તો સારું.

જેયાર પ્રતિભાસંપન્નો ઝળહળે તેથીએ પ્રાંત તાવેલાન થતો નથી, અને મો હજાર મધ્યમો ખદ્મદી રહે તો પછી સુદ્ધિની દરિદ્રતા ટળ્યાનું ચિહ્ન નથી. સંખ્યાને ભોગે પછી પ્રતિભાની સામાન્યજૂમિકા ઉચે આવરી જોઈએ.

મારો પ્રાંત અવલ દરજ્જાના પ્રતિભાવતોથી વચિત રહે એ અશક્યત મને અકળાવે છે. એકાદ ગોવર્ધન-રામનું સ્થાનેયે અર્ધસદી સુધી ખાલી પડ્યું રહે એ અસજ્જ છે, કાગળ કે પ્રતિભાવતોને અળાવે સામાન્યોમાં વામણા આદર્શોની પૂજા પેસી જાય, મધ્યમેનું જોણુ ઊર્ધ્વમુખી રહે નહિ, ગુજરાતી વાસ્તવ્યની શક્યતાના વિસ્તીર્ણ સીમાકા કાર્ધ મધ્યમેને દેખાડે નહિ, સામસામા કૂપમંડુકો પેટ ફૂલાવના ગૈરીએ છીએ.

હું ટાંગોરને ભડે નહિ પણ ગોવર્ધનરામને તો ગુજરાતના ટીપે માણું છું.

મુરદાદોવિહાણી આપણી નુગરી સ્થિતિમાં લખનારની આદ્યસંતૃપ્તિ અને આદ્યપ્રસન્નતા એ જ એક ભવેસાપાત આંકણી છે, કે જે વડે એની કૃતિની શુભવત્તાને એ પોતાની મેજે માપી શકે. આદ્યસંતૃપ્તિ એટલે બેશક આદ્યમાની તૃપ્તિ, માણસના અંતરગમી ‘સત્ય’ શિવ’ સુન્દરમ’ મહાસત્ત્વની તૃપ્તિ, ચપટીમાં રીંછી જનાર પામરતાની તૃપ્તિ, સ્વાર્થપટુ બે ચાર પાસવાનોના અડોહો અહાહાથી મૂંઝવેલ બની જનાર નયાં પ્રશસ્તિમુખ્યા પ્રાણુની તૃપ્તિ. ના આપણી કલમો પર એવી તૃપ્તિને નહિ પલાણુવા દઈએ. નાનકડી કંડિકાથી માંડીને મોટા મનથી રચના પર્યંત આપણો સાચો ભોમિયો ને સાક્ષી તો પેલો, માયયો રસાનંદી આદ્ય જ રહેશે. આ પ્રસન્નતાનું તત્ત્વ જ સાહિત્યમાં કર્તા તેમ જ લેખકા ઉભયપક્ષોને સંયોજી શકશે.

કાર્ધ ના નહિ પાડી શકે કે રાષ્ટ્રભાષાએ જન્મતું ભઈએ, પછી તે તો એની મોસમે નીપજે તો જ મીઠી લાગે. ભારતવર્ષનું પ્રજાજીવન સંકીર્ણતાને ત્યજતું ત્યજતું જેમ જેમ સમન્વયને યોગ્યુ બશે, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેનો સંસ્કારસંબંધ જેમ જેમ માઠ બનશે, સાહિત્યવિનિમય જેમ ઝડપથી આગુ થશે, માનવી માનવીને નવજ બંધુદષ્ટિએ જશે, એનાં નેનોમાં નવું અમી ઊભરાશે, અન્યોન્ય વિરે એવા જાણુવાના કુલકલ્પદીવકા પ્રાણુ પ્રાણુમાં પેટારશે, ત્યારે તે પ્રગાઠ સંપર્કમાંથી આપોઆપ રાષ્ટ્રવણી આકાર ધરવા લાગશે. ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ વચ્ચે, મોતીને પરોવતા ધાગા જેવી સાચા મોતીની સેર ત્યાર પછી હાથ લાગશે, અને એવા સ્વાભાવિક, મિલનમાથી જે જન્મશે તે રાષ્ટ્રભાષામાં પ્રલેકને પોતાપણુનું દર્શન થશે. આજે ચાલતું રાષ્ટ્રભાષાનું ઘડતર એ દોર ન ચૂકે એમ ઇચ્છીએ.

ને મૂઠ્યાંકનો હજી આપણું વિગદ બન્યાં નથી. ગમા અણુગમાનાં ખાનાં ટલ્યાં નથી. ચિત્તન આજુર્થુ નથી. નારીનું, આવીખન-તો કહેશે કે એને કાં

સાધ્વી કે માતા તરીકે જ ચીતરળે પ્રભુપદ કહેશે એમાં રમે ભોગાસકિત આવેખાઈ જાય શ્રમજીવી-તો એને સર્વશુભસંપન્ન અથવા અન્યાયનો ભોગ જ બતાવેલો. સંપત્તિવાન-તો એની કુમળી લાગણીઓની સારવાર પ્રત્યાધાતી કલભોજ કરે. અસ્પૃશ્ય-તો એની સભિ હિંદુ જાતિનું, ઘેર અપરાધી સિવાય એકેય સ્વરૂપ ન આવેખાય. મુસ્લિમ સંસારનાં તો આરણ્ય જ ખીટલાં જાયા-તો એની વળી સાહિત્યને વિષે ગણના કેવી? માટક-તો અવેતન રંગશ્રુતિ ભજવે તે કચરાપટ્ટી હોય તોયે વાડમય. બાપી સંધાર્યાંથી પોણોસો વર્ષથી ભજવેલી કુટીબંધ કૃતિઓને કાણુ ઓળખે?

આમ નોંધ્યે તો ગુજરાતી વાણીનું એકાણુ એક સુવિશાલ તટપર ચાલી રહ્યું છે. પણ એના સમગ્ર ક્ષેત્રપર સર્વગ્રાહી ગરકદદિ આપણી પડતી નથી. જેમાંથી સમન્વય જન્મે તેવો વ્યાપક અને તલગામી દૃષ્ટિનિર્ભર આપણી થતો નથી. એટલે પછી કયા કયા પ્રેરક બળો ગુજરાતી જીવનની ધરાને ઉપવાની ઉપર તળે કરી રહેલ છે તેની ખજાર પડતી નથી.

સિદ્ધાન્તોની તારવણી તો પછી ખેટીક્ષી જ બને—એક પક્ષ કહે, કે લેખકોને જીવન પર જ પકડ નથી પ્રતિપક્ષ ઉત્તર વાળે, કે જીવન તો અડકેટ આવતું હોય છે પણ તેનું સંવેદન નીપજી કલ્પનાત્મક કલાવિધાન પરિણમતું નથી શું સત્ય? હશે? સત્ય તો આ છે, કે આપણે ગુજરાતી લેખકો યુગકાલીન જીવન-સંવેદના એક તુમુલ સંઘર્ષની વચ્ચે આવી પચા છીએ. આવા બનીને એ ક્ષંસસર્જનની લીલા નિહાળી રહ્યા છીએ, હજી આપણે એ લીલાના પાત્રોની દશા પૂરી કરી objective-વસ્તુલક્ષી વિવેચનશક્તિ ફળવી નથી, એ દૃષ્ટના ઊવડવા આડે અનેક વિવિધવિવાદમક નિયમનો-નૈતિક તેમજ સામાજિક-કામ કરી રહ્યા છે. સમન્વયગ્રાહી બનવું એ કપડું કામ છે પણ સમન્વયગામી બન્યા વગર સાહિત્યની સમૃદ્ધિ નથી એકાગિતનો-અતિમવાદનો આપણા કસબ સાથે કુમેળ છે 'We are the Music-makers' એ સૂત્ર સાહિત્યવિધાનકોને ઓળખાવવા માટે મજહૂર છે music makers નો અર્થ જ આ છે: સમન્વય સાધનારા, સર્વોગ્રાહી સંવાદિત નિપજાવનારા, સર્વ રસાણોની માપસરની

મેળવણીમાંથી માધુર્યના સર્જકો. માનવી મરદ હો કે ચોરસ, મૂડીદાર હો કે મળૂર, સતી હો કે કુલટા, ગોરો હો કે કાળો, સંત હો કે શક, સુંદર હો કે કદરૂપ, માનવી એ માનવી જ છે, એ છે આપણું અવગાહનનો વિષય; એની માનવતાના સારામાઠા સર્વ અંશોની ખેલાતી લીલા, એ છે આપણા વિચાર, સંવેદન અને કલ્પનની વસ્તુ, અને એવાં રસાયનમાંથી જે આપણે નિપજાવવાનું છે, તે છે આ સમન્વય-માધુર્ય: We are the music-makers.

વિજ્ઞાન વિભાજના પ્રમુખ ડૉ. કુંવરજી નાયકના વ્યાખ્યાનમાંથી :—

ચાલુ લાંબા સમયથી હું એવી માન્યતા ધરાવતો આવ્યો છું કે સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન એ માનવ-સંસ્કૃતિનાં એ પરસ્પર પૂરક અંગો છે. હું હૃદયપૂર્વે માનું છું કે વિજ્ઞાનની વધતી સિદ્ધિઓ, સાહિત્યને માટે સુંદર સામગ્રી પૂરી પાડે છે; અને એના કમામય ઉપયોગ ને સાહિત્યને કરતાં આવડે તો એ અનેક રીતે સમૃદ્ધ થાય

* * *

પ્રાચીન ઋષિઓના મનમાં નિર્વિધ્યાસન (Contemplation) વડે સ્મરેલા 'માયાવાદ'ના સિદ્ધાન્તનું, આજે જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ ગણિતશાસ્ત્રીઓ અને ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ સંપૂર્ણપણે સમર્થન કરે છે, અને એ રીતે, વિજ્ઞાન વડે વેદાન્તનું નવીન સ્વરૂપે પ્રતિપાદન થાય છે, એ ઉક્ત વાદનો ભવ્ય વિજય છે.

આપણા દેશમાં દરેક માણસને મળવું નોંધ્યે તથી ઓછું ચોક્કસ મળે છે, એ એક સિદ્ધ હકીકત છે—સાધારણ તપાસ ઉપરથી પણ એટલું તો સહેલાઈથી પૂરતાર થઈ શકે કે જેટલું ધન રેગોના નિવારણુ અર્થે ખર્ચવામાં આવે છે, તેના કરતાં ઓછા ધનથી દરેક ગરીબ માણસને યોગ્ય ખોરાક પૂરો પાડી શકાય એમ છે. આજે જગતમાં ઘણે સ્થળે રાજ્યના અર્થતંત્રમાં ખોરાકને પૂરતા પ્રમાણમાં મેળવવા કરતા વધારાના ખોરાકનો કેમ નિકાલ કરવો એ પ્રશ્ન મંડળિતબરેલો થઈ પડ્યો છે દરેક દેશની રાષ્ટ્રીય ખોરાક-નિયમન-પદ્ધતિ, એવી રીતે ચિકિત્સાતરી નોંધ્યે કે જેથી, સમાજના હિતમાં વધુ ઉત્પાદન અને વધુ વપરાશની યોજના થઈ શકે.

* * *

મારા મનમાં ભાવિ હિન્દુને જે ચિત્ર છે, એમાં વિજ્ઞાનનું સ્થાન ઘણું અગત્યનું છે. આપણી સાહિત્યની સંસ્થાઓએ અને આપણા સાહિત્યકારોએ, વૈજ્ઞાનિકો સાથે વધુ ગાઢ સંપર્ક સાધવો પડશે. આ ખાસ જરૂરનું છે, કારણ કે સાહિત્યકારે એવા પ્રકારનું વસ્તુ સાહિત્યસર્જન માટે પસંદ કરવું પડશે, જે રજૂઆતથી શૈલીથી નિરપેક્ષ રહીને પણ વાચકને માટે રસપ્રદ નીવડે. જો વસ્તુની પસંદગી બરાબર રીતે કરવામાં આવે તો ભૌતિકશાસ્ત્ર અથવા ગણિતશાસ્ત્ર ઉપરનું કંઈપણ પુસ્તક લોકપ્રિય અને શિક્ષણપ્રદ નીવડે. માત્ર આવા પુસ્તકમાં તે તે સમયનાં પ્રતિબિંબો, પ્રકારો ભેંધેલ; અને વળી એમાં એવી સ્થિતિઓનું ચિત્રિતચિત્રણ હોય જેમણે વિજ્ઞાનની પ્રગતિને વેગ આપીને રાષ્ટ્ર ઉત્થાનના કાર્યના મૂળમાં રહેલા આદર્શો અને હેતુઓની વિશદ છબીવટ કરી હોય. આપણા ભવિષ્યના સાહિત્ય માટે વિજ્ઞાન સુંદર તક અને સામગ્રી પૂરી પાડી શકે એમ છે.

* * *
ખાસી વાદવિવાદો અને ચર્ચાઓની નિર્વૃત્તિ એમતાણુ કરવામાં આપણી શક્તિઓનો વ્યય કરવા કરતાં, આપણી સમક્ષ પડેલાં મહાન કાર્યો સિદ્ધ કરવા મંડી પડે.

પુસ્તક-પરિચય

ધતિહાસની કેડી*

આજની સમાવેશ્યતા માટે મળેલાં બંને પુસ્તકો 'ધતિહાસની કેડી' 'યુર ગેવિંદસિંહ' પ્રકાશક : પશ્ચાત્ પ્રકાશન, વડોદરા લિમિતેડ દરિયે આવકારપાત્ર છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે શુભરાતમાં સંસ્કાર અને કલાને પોષે તેવી પ્રગતિઓ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે જ્યાં શાસ્ત્રીય પરિશીલન કરી વ્યુત્પત્તિ મેળવવી કે નિઘાત્યાસંગ કેળવવો એ આપણે હજી શીખ્યા નથી. પ્રાચીન વિદ્યાઓ અને શાસ્ત્રો (ધતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સ્થાપત્ય, સિદ્ધ, સાહિત્ય અને ભાષા, દર્શનશાસ્ત્રો વગેરે)ના અધ્યયનમાં અને સંશોધનમાં જીવનભર વ્યાપ્ત રહેતા ઇતરપ્રાંતીય કે વિદેશીય વિદ્વાનોને પડે છે એવું દર્શવા રેડિયોના સોમન્યથી

ને આપણે ત્યાં એવી પ્રગતિ કરતા વિદ્વાનોની અછત સાથે એવી છે. તેમાંથી તુરંતો આવા વિષયોમાં અને કાર્યમાં રસ ન લેતાં કેવળ ઉપેક્ષારતિ સેવે છે એ પણ એટલું જ શોકાગ્રનક છે. શ્રી. ભોળીલાલ સાંડેસરા જેવા વિદ્યાવ્યાસંગને જીવનધ્યેય તરીકે અપનાવતા યુવાન તો અપવાદ રૂપ છે સંશોધનકાર્ય એ કદપતાવિપયને કે એકદેશીય જ્ઞાનને ખેલવવાનું ક્ષેત્ર નથી. વિષયને લગતી પ્રમાણસામગ્રી એકઠી કરવી (આ કેટલું વિષય કાર્ય છે તેનો તો સંશોધનકાર્ય કરનારા વિદ્વાનો જ ખ્યાલ કરી શકે.) તેમાંની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ, બલાબલ વગેરેના સૂક્ષ્મ તુલનાદષ્ટિથી નિષ્કૃંપ કરવો, ઇતર વિદ્વાનોના મતની સારાસારતા વિચારવી અને પોતાનો નિષ્કૃંપ આપવો; આ કાર્ય સતત અભ્યાસ અને તીવ્ર વિવેકગણિત માગી લે છે શ્રી. સાંડેસરા અભ્યાસુધીમાં ભાષાશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, સિદ્ધ, ઇતિહાસ વગેરે વિષયોમાં સંશોધકમાં આવશ્યક એવી નિષ્ઠા અને પર્યેષક વૃત્તિથી ઘણું મહત્ત્વનું સંશોધનકાર્ય કરી ચૂક્યા છે. જુદાં જુદાં સામાયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા તેમના દોઢસો જેટલા લેખોમાંથી ચોદ લેખોને એકત્ર અન્યરૂપ કર્યા છે. 'ધતિહાસની કેડી' નામના આ લેખસંગ્રહમાં સામાન્યવાચકને રસપ્રદ થવા સાથે પ્રમોધિક નીવડે તેવા વિષયોને લખતા લેખો લેવાયા છે. પહેલા બે લેખોમાં પાટણની પ્રાચીનકાળની મહત્તા-રાજકીય, સાર્વકારિક, વ્યાવહારિક અને કમોપાસનાથી જન્મતી મહત્તા-કેપર ભિક્ષો દષ્ટિપાત કર્યો છે પહેલા લેખ પાટણના હાસમાં આપણું કેટલું સંસ્કારધન જીવન થયું છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આપે છે. બીજા લેખ 'પાટણના અન્નભંડારો'માં વૈવિધ્યવાળી સમૃદ્ધિને નિર્દેશ કરી એ ભંડારોમાંના અન્નોની સૂચીઓ તૈયાર કરવામાં કે તેમનું પ્રકાશન કરવામાં જે પ્રગતિ અભ્યાસુધી થઈ છે તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે. ત્રીજા લેખમાં કલિકાળસર્વજ્ઞ અને વિશ્વવિખ્યાત કદી શકાય તેવા શ્રી. હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશે અને તેના ગિચ્ચમંડળ સંબંધે ઉપલબ્ધ માહિતી વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરી છે. હેમચન્દ્રના આઠ શિષ્યોમાં પદ શિષ્ય રામચન્દ્રે અગ્રિયાર નાટક લખ્યા. 'નાટ્યદર્પણ' જેવો મહત્ત્વનો અન્ન પોતાના યુગ્યન્નુ શુદ્ધચન્દની મદદથી રચ્યો અને 'પ્રત્યક્ષશ્લોક' જેવો બાર રૂપકોનાં

લક્ષણ-વર્ણન આપતો ગ્રંથ લખ્યો તે ઉપરથી સમયન્દ્રી શક્તિનો ખ્યાલ આવેજ છે, પણ એ સમયના પાટણના વિધાગ્રેમ અને શોખની પણ ઝાંખી થાય છે. એથી લેખમાં ગૂજરાતમાં સંસ્કૃત નાટકલેખનનો ઉપલબ્ધ પ્રમાણ-સામગ્રીને આધારે ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ આપ્યો છે જે ત્રીશક નાટકો ગૂજરાતમાં લખાયાં હાજે છે તેમાંનો મોટો ભાગ ઈ.સ. ૧૨મી સદીમાં શતકનાં બેમાં વર્ષના ગાળામાં લખાયો છે; અને છેક અર્ધચીન કાળમાં પણ આ પર પરા વિનબ્દ થઈ નથી એમ ખતાવ્યું છે. આ નાટકો સાહિત્યમાં પ્રથમ પંક્તિએ બેસે એવાં નથી. એ અભિપ્રાય સર્વસ્વીકાર્ય થશે. પાંચમા લેખમાં મેરુગૃહાચાર્યના 'પ્રબન્ધ ચિન્તામણિ'ને શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ ગૂજરાતી અનુવાદ કર્યો છે તેની સમાલોચના કરી છે. 'પ્રબન્ધ ચિન્તામણિ'નું ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ મહત્વ દર્શાવી, તેમાં શ્રુતપરંપરા અને યોગકથાના ભાર તથા પણ અછતી ન રહેતી વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણસામગ્રીનો ઉલ્લેખ કરી પ્રાકૃતના અર્થદર્શનમાં મતભેદને અવકાશ હોય તેવા થોડાં ઉદાહરણો નોધી અન્તે ગ્રંથના મહત્વ ઉપર ભાર મૂક્યો છે.

'દેવમંદિરોમાં ભોગાસનોના શિલ્પ' અને 'કામદેવની મૂર્તિ' આ બે લેખોમાં ગ્રંથકર્તા શિલ્પ અને સાહિત્યના સંશોધનમાં ભિતરે છે. દેવમંદિરોમાં અર્ધલીક લાગતી ઓપુરુષની નજ આકૃતિઓ અને ભોગાસનો શા માટે દર્શોવામાં હશે એ પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે વિદ્વાનોએ જુદી જુદી કલ્પનાઓ કરી છે દર્શન માટે આવના ઓપુરુષોની ચિત્રણત્તી પરીક્ષા માટે, કે દેવમંદિરોમાં આવું શિલ્પ હોય તો તેના ઉપર વીજળી ન પડે એ યોગકામ્યતાને અનુસરીને, કે શાકત સંપ્રદાયની અસર તરીકે, કે બૌદ્ધ-જૈનધર્મના વિરક્તિપ્રેરક ઉપદેશના પ્રતીકાર માટે જીવન તરફ માનવહૃદયને આકર્ષવાના હેતુથી, કે પ્રાચીન ભારતવાસીઓના શૈથિલ્યના પ્રતીક રૂપે આ શિલ્પો રચાયાં હોવાના તર્કો કરાયા છે. શ્રી. સાહેસરા આ વિષયમાં વ્યવસ્થિત રીતે વિચારણા કરવાને આવશ્યકતા બતાવીને કહે છે કે ભારતમાં ચાર પુરુષોના સેવનનો ઉપદેશ કરાયો છે. કામતુ સેવન પણ ધર્મ-અર્થને બાધ ન આવે તેવી રીતે થવું જોઈએ. તે ઉપરાંત પરમહમાજી બધાં સ્વરૂપે

વિલસે છે એ જાડી ભાવનાથીજ શિલ્પમાં આ મહત્વનો પ્રકાર જતો ના કરવામાં આવ્યો હોય. આ ભાવનાથીજ શિલ્પશાસ્ત્રમાં દેવમંદિરોમાં દેવગન્ધર્વા, દિક્કનાં ચિત્રો આવેખવાનો આદેશ છે. શ્રી. સાહેસરા ધર્મ અને શિલ્પના ગ્રંથોનાં પ્રમાણો અવતારીને પોતાનું મતન્ય સમર્થિત કરે છે, એ મતન્ય સહેજે ઉવેળી શકાય તેવું નથી. 'કામદેવની મૂર્તિ'ના કદગો દેખાતો વિષય ચિત્ર અને શિલ્પના આધારે નિરખ્યો છે છતાં વિષયની અસર શ્રી. સાહેસરાની લેખન-શૈલી ઉપર પણ પડી છે એ નોંધવું જોઈએ.

'ગૂજરાતના સ્થળનામો' આ લેખમાં ગામોનાં નામોના પ્રાન્તો તપસીને તેમનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. ૪૬ લિનલિન પ્રાન્તોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં જુદાં જુદાં નામોનો અભ્યાસ સંશોધકને પ્રેરે અને સામાન્ય વાચકને મુગ્ધ બતાવે તેવો છે. તે પછીના લેખમાં 'ગૂજરાત' શબ્દ ક્યારથી વપરાવા લાગ્યો એ પ્રશ્નનું નિરપણ કર્યું છે. શ્રી. સાહેસરા પ્રાચીન સાહિત્યને આધારે સિદ્ધ કરે છે કે વિક્રમની અગિયારમી સદીમાં એ નામ પ્રચારમાં આવ્યું હતું.

તે પછીના બે લેખ 'આપણું લોકવાર્તાવિષયક પ્રાચીન સાહિત્ય' અને 'નરસિંહ પૂર્વેનું ગૂજરાતી સાહિત્ય' આપણા પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગૂજરાતી-સાહિત્યની સમૃદ્ધિનું દર્શન કરાવે છે પહેલા લેખમાં શામળની પહેલા ગૂજરાતીમાં ફેટલા બહેળા પ્રમાણમાં અને વૈવિધ્યવાળું કથા-સાહિત્ય હતું તે વાર્તા-ગ્રંથોના ઉદાહરણો દ્વારા બતાવ્યું છે એજ રીતે નરસિંહ આપણે આદિકવિ છે એ માન્યતા ફેટલી બુધબરેલી છે તે નરસિંહ પહેલાનાં કાળની સાહિત્ય-સામગ્રીની વિપુલતા અને વિવિધતા બતાવી સિદ્ધ કર્યું છે 'આયુર્વેદનું સંશોધન' નામનો લાંબો લેખ શ્રી સાહેસરાની રૂચિની વિવિધતા અને દરેક વિષયમાં તથ્ય સોધી કાઢવાની શક્તિ દર્શાવે છે સામાન્ય વાચકને રસ આપે તેવી રીતે આયુર્વેદનું જૂઠકાલનું ગૌરવ અને તેણે મેળવેલી સિદ્ધિઓ દર્શાવીને શ્રી. સાહેસરા અત્યારે આયુર્વેદના ઉદ્ધાર માટે સહજ અભિનિવેશથી ઉપાયો સૂચવે છે તે આયુર્વેદના અનુયાયીઓએ અવશ્ય લક્ષમાં લેવા જેવા છે. પ્રાચીન ભારતમાં વિમાન બનાવવાની કળાનું જ્ઞાન હતું એમ અવતરણોથી બતાવીને

વિમાનો નિશેની પુરાણો વગેરેમાં મળી આવતી માહિતીનું દર્શન એક લેખમાં કરાવ્યું છે છેલ્લા લેખમાં આપણે ત્યાં આખા general stores ન્યાં બધી ચીજો મળી શકે તેવી દુકાનો જેવી કુનિકાણણો હતી એમ જનસાહિત્યને આધારે દર્શાવ્યું છે

મર્યાદિત સમયમાં આ લેખસંગ્રહમાં ભરેલી પ્રમાણસામગ્રીના કે વિગતોનો વિસ્તારપૂર્વક ઉલ્લેખ અશક્ય જ છે. છતાં શ્રી સાહેબરાની સંશોધનકાર તરીકેની યોગ્યતા અને શક્તિનો ખ્યાલ અહીં કહેલી સંક્ષિપ્ત સમાયોચનાથી અવશ્ય આવશે શ્રી. સાહેબરાની ભાષા અને શૈલી માટે બે બોલ અવશ્ય કહેવા બેઠ્યા. શાસ્ત્રીય વિષયોની વિચાર-ણામાં અને વર્ણનમાં પણ તેમની ભાષા કિલ્લક કે ભારેખમ નથી બનતી એટલું નહિ પણ તેની સરલતા અને સ્પષ્ટતાને લીધે વાચકને આકર્ષક નીવડે તેવી છે અવકાશ હોય ત્યાં કટાક્ષ કે હળવાશ પણ તે યોગ્ય છે આ લેખસંગ્રહ જે હેતુથી પ્રકાશિત કરાયો છે તે હેતુ ધણે અંશે સફળ થયો છે એમ નિર્ગંધ કહી શકાય શ્રી. સાહેબરા પોતાનું સંશોધનકાર્ય આપુ રાખે અને બીજા યુવાનોને પ્રેરણારૂપ નીવડે એટલું અન્તે ઇચ્છીશું.

ગૌરીપ્રસાદ શુ. આસ્તા

રકાર-પ્રક્ષેપ

હેમચંદ્ર પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણ(સુવ ૪, ૩૯૦)માં નોંધે છે કે અપભ્રંશમાં મૂળ શબ્દમાં ન હોય તોયે ફેરવાર રેફ આવે છે એટલે કે રકારનો પ્રક્ષેપ થાય છે અને તેના ઉદાહરણ તરીકે તેમણે વામુ (વ્યાસઃ) શબ્દવાળું એક અપભ્રંશ દાખવ્યું આપેલું છે. પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી પુષ્પ-દંતના મહાપુરાણમાંથી હેમચંદ્રના આ વિચારનું સમર્થન કરે તેવા કેટલાક અબ્દો દાખી શકાય તેમ છે. મહાપુરાણની જે એટ હાથપ્રત છે અને જેને આધાર ગળીને મહાપુરાણના સંપાદકે મંથપાદ તેયાર કર્યો છે, તે કેટલીયે જગ્યાએ, જેમાં હિતર અવયવ

તરીકે રેફ હોય તેવા સંયુક્ત વ્યંજનોવાળા મૂળ શબ્દોનો રેફ (અથવા ઝકાર) બળવી રાખે છે (ઉ.ત. નર-વ્રતમ, સય-દશ્મીન્કા, મુલદ-વ્રતપતિઃ પ્રિવ-પ્રિય, પ્રાણ-પ્રાણ વગેરે) એટલું જ નહિ, કેટલાક એવા ઉદાહરણો પણ મળે છે જેમાં રકારનો પ્રક્ષેપ થયો છે પણ ઉદાહરણો મારી નરે વચ્ચાં છે:

વિગડ નિવારહારિ મુહસમુ

(સંધિ ૧૬, કકવક ૧૧, પંક્તિ ૭ પૂર્વાર્ધ)

‘વિનય, (તથા) વિકારને હરે તેવા છુવપુરોનો સગ’ અહીં સં’ ઘુવનું નિવમ પ્રમાણે મુહ થવાને બદલે મુદ થયું છે

મન્દંધિગિહિ વ્રામુ રવળગડ

(સંધિ ૬૮, કકવક ૮, પંક્તિ ૬, પૂર્વાર્ધ)

‘માજ્જથી વ્યાસ ઉત્તમ થયો.’

અહીં હેમચંદ્રે આપેલો શબ્દ જ પ્રયોજાયો છે વ્યાસનું વામુ ન થતાં વામુ થયું.

રવરિ જાદવિ રણિ દ્રહિડ રાઠ

(સંધિ ૬૬, કકવક ૩, પંક્તિ ૫ ઉત્તરાર્ધ)

‘ઉપર જઈને રણમાં રાણોના વધ કર્યો’

અહીં ટિપ્પણ આમ છે. મહિડ હતઃ વધિતઃ એટલે વધિતનું મહિડ થયું બેઠ્યું, પણ થયું દ્રહિડ

આ ઉદાહરણોમાંથી એક વસ્તુ જાણી થાય છે. રકારનો પ્રક્ષેપ રકારમાં જ થયેલો છે મુદ માં વ છે તે દેખાવપૂરતો જ. કારણ, અપભ્રંશ વચ્ચેના બેદ નથી બળવતી. એટલે ખરી રીતે એ મુહ છે બીજા ઝકાર પ્રક્ષેપનાં ઉદાહરણો મળે ત્યારે વધારે સ્પષ્ટ થાય કે આવા પ્રક્ષેપને રકાર સાથે કાંઈ ખાસ સંબંધ છે કે એ એક અકસ્માત જ છે. ‘શ્રાપ’, ‘સરખુ’, ‘બરખુ’, ‘મધુકનુ’ વગેરે મુજબની ગમેદો મૂલ્યે જ છે કે રકાર ઉપગત અન્યત્ર પણ રનો પ્રક્ષેપ થયો પણ રકારને કાંઈ જાતની રચારે અનુકૂળતા હતી કે કેમ તે જાણવું ગરુ છે.

દ્વિવિવલ્લભ ભાયાળી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપાદક

ચીમનલાલ શાહ

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૩ |

જાન્યુઆરી ૧૯૪૮

| અંક ૪

કલા અને જીવન

[અમદાવાદમાં ભરાયેલા ગુજરાત લેખક મિલનના દ્વિતીય અધિવેશનમાં આચાર્ય કીરપાલાનીએ આપેલા 'કલા અને જીવન' વિષયક વ્યાખ્યાનમાંથી]

કલા એ જીવનની અનેક પ્રતિબિંબામણી એક છે એ જીવનથી ભિન્ન શી રીતે હોઈ શકે એ હું સમજી શકતો નથી જો લોકો જીવત નથી તે કલાકાર શી રીતે બની શકે? અચેતન વસ્તુને કલાનો વિષય બનાવી શકાય એ ખરું, પણ કલાકાર તો સચેત જ હોવો જોઈએ ને? આમ જતા પશ્ચિમની હરેક વસ્તુ પૃથક્કરણ કરીને, એને સરળ અને શુદ્ધિમાન જાવવાની પ્રથાને આપણે આપણે ત્યાં લાઘ્યાત્મકથી, માવા ગોટાળા ઊભા થયા છે પરિણામ વસ્તુના પૃથક્કરણને ગાંઠાય પદ્ધતિ ગણે છે અર્થનાત્મકતા એ વેડો મનુષ્ય બણે એકવેા અર્થકારણી (economic) મનુષ્ય છે એમ માનીને ચામે છે પણ મનુષ્ય એ તો મનુષ્ય છે એ કઈ અર્થકારણીય વસ્તુ નથી આથી જ, જીવન અને કલાને સંબંધ હોવો જોઈએ કે નહિ, કલા ખાતર જ કલા હોવી જોઈએ, એ પ્રશ્નો મિથ્યા અને ભ્રામક છે

કલા નામની અમૂર્ત ભાવના હોઈ શકે, પણ એ કોઈએ જોઈ કે જાણી નથી એ રીતે સૌંદર્ય નામક કોઈ અમૂર્ત ભાવના હોઈ શકે, પણ આપણે તો અમુક વસ્તુ સુદર છે એમ કહીને જ અટકવું પડે છે આમ આ અમૂર્ત ભાવનાનો ઉલ્લેખ મૂર્ત પદાર્થોના સંબંધમાં જ થાય છે કલા અને આધ્યાત્મિકતા એકાગ્ર છે હિંદુધર્મમાં આપણે નિરાકાર, નિરજન, નિર્વેષ, નિર્ગુણ, એવા શ્રવણી કંપના કરી છે નેનિ નેતિ કહીને કે, કંપના વસ્તુને ભવ્યસ્વરૂપે ઓળખાવી આપણે એનું વર્ણન કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, પણ કેટલાંને એ વર્ણન કરવું સુવલ હશે? કેટલાંને એ ગમ્ય અને? લાખો ને કરોડો માણુઓ તો એ શ્રવણ સમર્થ સાકાર, સ્વરૂપને જ વળગવા ધાગે કારણ કે નિર્ગુણ, નિરાકારની વખાસતા ઘણી કમળ છે તેનું જ રીતે કલા ખાતર કલાનું કે કલાના,

શુદ્ધ સ્વરૂપ ત્રિવે છે કલા શાશ્વત આનંદ વ્યક્ત કરે છે એમ કહેવાય છે એવા કલાસ્વરૂપો હોઈ શકે કે જે એના શુદ્ધતમ સ્વરૂપમાં રસદષ્ટિને સતોષી શકે, પણ કોની રસદષ્ટિને? થોડાં જીવ્ય આનંદના અધિકારીઓની જ બાકીના લાખો અને કરોડો આત્માનું પ્રગીકરણ કરવું એ કલાસ્વરૂપ જ્યારે પાર્થિવરૂપો સાથે લેખાય ત્યારે જ એને સમજી શકે છે, અને એમાંથી આનંદ લઈ શકે છે એમની સમક્ષ શુદ્ધ સ્વરૂપ વરનાથી એમને અકળામણ થશે આથી હું તો માનું છું કે, કલાકારે સામાજિક ધર્મો બનવા જ રહ્યા, એટલે એના પ્રગટ સ્વરૂપો સામાન્યજનને સમજાય ને તેમને આનંદ આપે તેવા હોય સાચો કલાકાર પોતે એકસા જ આનંદ પામે અથવા થોડા વિશેષરોને જ આનંદ આપે એવા સંન્યાસી જેવો નથી હોતો એને તો સમાજમાં રહેવાનું છે સાચો ચિત્રકાર પોતાની કલાવસ્તુની સામે હોય, ત્યારે એને શું દેખાય છે? કેવળ તે જ ઊંચા અને રેખા એ સામે જે વ્યક્તિ છે તે સ્ત્રી છે કે પુરુષ, એ નન્ન છે કે અલકૃત છે, એ પોતાની પત્ની છે કે પારકાની છે, એ જૂની છે કે તૂટ છે, એનું કશું એ જોતો નથી પરંતુ પ્રશ્ન થાય છે કે આની દષ્ટિ કેટલા ચિત્રકારોની હોય? ને જે થોડાની હોય તેમણે આ દષ્ટિથી ઘરેલા કલાસ્વરૂપને જોઈ એના જેવી જ દષ્ટિથી આનંદ માણનારા કેટલા? મોટા ભાગના લોકોને તો દીનતાખાતામાં નન્નપ્રતિમા કે નન્નચિત્રો જોઈ અબ્દ વિકારો જ જાગવાના અને તેથી જાતીય વિકારો જગાડવા માટે કાળજીથી એ ચિત્રકાર કે પ્રતિમાકાર, અપગંધી જ લેખાવો જોઈએ આમ દરેક કલાસર્જનમાં સયમ આવરથક છે કલાકાર સંન્યાસી જેવો ન હોય કે જે મોખનો વિચાર જ ન કરે

ઉચ્ચેશ્ચ કયાપોમાં ઉચ્ચતમ વિષયનું નિષ્પાન થતું છે, અર્થાત્ કયાકારને પોતાની વસ્તુનો ઉપયોગ કરતા આરંભતું છે, જે વિષયો નાત્વિક અને મનન મદત્તના ગ્વા છે તેને છોડી બીજા વિષયનું નિષ્પાન કરતું એ કયાનકિતનો એકઉપયોગ કરવા જેવું છે. કિંચામા ગેચી જાતા આગમ પદ્ધતિનો તાજમહાલમાં ઉપયોગ કરાને જન્ય એને જાતના જગવાથી જાત શુદ્ધ દેખાને પા. એથી એ તાજમહાલ નહિ બની શકે. બાપરને મહાકાલ ગ્યવાને 'ડાન જેને'ને વસ્તુ તરીકે પમદ કર્યું ન્યાયે મિટને 'પેગેટ્ઝ લોસ્ટ' હવે મિટન કરતા પા. બાપરની કાલ્યપ્રતિભા કિંચી કોટિની ગંગીએ તોપણ જોલો પોતાના કાલ્ય માટે હવણ વસ્તુ પમદ કરી કયાનો વ્યભિચાર કરાચો. કયાકારે સયમ ગમીને જન્ય વસ્તુની પમદગી કરી ને, એ

વર્તમાન જગતના ઉત્તમોત્તમ મનાતા સાહિત્યકારો વિન તમે જાણતા હોજો એમાંથી ટી એચ. યોગન્ધ્ર, જેટલા એને ગુદ આનુભવ માટે વાચે છે, ને જેટલા જાતીય વિદ્વાનોની કિંતવનામાંથી થતા આનંદ માટે.

પુસ્તક-પરિચય

ગીતિકા:—કર્તા પૂજવાય અગનિદ્વાત્રમ, ગોહિચેરી, મધ દોઢ પિંચો.

પાગિજન, પડી શ્રી પૂજવાયનો આ દ્વિતીય ગ્રાન્થસમૂહ છે આ સમૂહમાં જરાજ ગીતો દ્વાનાથી એને ગીતિકા નામ આપ્યું છે. આજની કવિતા આજ એ જાલ્મજ્ઞપ પદ્ધતિ એ. નકોરને અનુસરે છે એમ કહેવાય છે તેમાં એક ભ્રમ એ એમાં થવાનો સભવ છે કે આજના કવિએએ, એ નકોરના અગ્રેયતાજાને માન્ય ગણ્યો છે, પરંતુ ઉમાગકર, સુન્દરમ, મેહુરગમ, એટલે એને આજના કવિઓએ લખેલા ગીતો જોવાથી એ ભ્રમ દૂર થશે. આમ યનિસ્વાત્ત્ય, અત્યપ્રાસનો ત્યાગ, ત્રિચાલેનું એક પદિમાંથી બીજી પદિમાં મકમલનું વચેને હોવાનું કવિતાને લખતા એ નકોરના પ્રયોગો, આજના કવિઓએ બને અપનાવ્યા હોય પરંતુ, એકકા યો, કે ગીતો પ્રયેનું એમનું મમત્વ, એવું ને એવું જ અચળ ગ્યું છે, એ હમીકલ પૂજવાયનો આ મઝહ પા. આગિત કરે છે

પદિમમાં કયાનિચાથી દીન તપાનાની મનવર થાય છે ને આપણે પા. મુખ્યભિયું એનું અનુકરણ કરી કયાકોમનની વસ્તુ દીવાનખાનામાં મૂકીએ છીએ. પરંતુ પદેવા નો જે કાગીમરીવાળા પોટામાં આપણે દૈનિક ઉપયોગ માટે ચેતા હતા, જે ચિત્રકામવાળા માટલામાં આપણે અનાજ ભરતા હતા, ને જુદુ બીજા આકારમાં પાસેથી કીનરી વડે, એને દીવાનખાનામાં આપણે મૂકીએ છીએ. અર્થાત્ કયાને આપણે જીવનમાંથી દૂર કરી વગેને એક જૂનો પૂરી ગણીએ છીએ. આ ને ડહાપણ છે કે માડપાપુર આ માડપણ 'કયા આજ કયા'ની રવગામાંથી આપણે છે

કયાના એ પ્રકારે છે એક છે રિંગેયો માટે બીજે છે મામાયો માટે, ને સાચો કયાકાર તે જ છે જે, પોતાની કયાને મરજનસુચક બતાવે, મગજકારી બતાવે રિંગેયો જ જેમાંથી અનંદ માની શકે તેરી કયા તો તમે હિમાલયની ઉત્તર દાંચા પગ મન્યાસ ધાનું કરીને મહેવા દો તો જ સગળે જાણી જાનના મનવરોમાં તજતા નતા તો તમારે જીવન કાજે જ લખ્યું છે, એ

આચાર્ય કીરપાયાની

'પાગિજન'માં શ્રી પૂજવાયનો ભનિભાવ એમના અનેક કાર્યોમાં દૃષ્ટિએ પડતો હતો. આ જગા ગીતોમાં એ ભનિભાવ સુક્ષ્મપણે વ્યક્ત થાય છે આપણા મ યકારીત ભન કવિએ જેરી જ આરંભ, એ જ આગ વડેને જોડે બીન થવાની તમભા, એ પાર્થિવતા માટેનો વેગમ, એ હૃદપ્રાપ્તિનો અધૌકિક આનંદ, એ સરળતા ભાવે અહીં નજી રીને વ્યક્ત થયા છે. આ ગીતો જે માને ઉદેશીને છે તે વિગિદ્યમિત હોવા જા, દેવીભક્ત આપણા માનસને એ ભાવે સુખાય બને છે, એ સર્વે એમાંથી આનંદ મારી શકે, એ પ્રકારની એની ગ્યતા ને એટલી અપાર્થિવ ને આ-પાર્થિક એની ભૂમિકા છે એને તેથી આપણા અગ્રેયીત ભકિતકારોમાં આ ગીતો ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે

આમાં જે હોગો વીરા છે, તે જરાજ શુદ્ધાત્મને સુપરગિત છે કારણ કે, જરાજ જાગીતા પ્રાચીન હોગો છે, અને એ સાથે તેમાં પ્રવાહિતા પદ આની છે એમના હોવાનું કાન્યામાં જે સમજી પ્રચુરતા હતી, તેટલી આમાં નથી, ને સાથે જા

તોનું વાતાવરણ પણ એમા જગવાઈ ગયું
જેમ કે —

બની જાએ બાંડુ માડુ રે માનુજ માનુ
ગદો ના કઈ ખડાના-પાડુ રે—માનુજ માનુ
ફવાઈ ફલાઈ ફૂંચો

‘માડુ, માડુ’ કહી મચો.
સમજાય હવે સાડુ રે—માનુજ માનુ
નનનો મે તોડ ગાખ્યો
મનનો મે ફપ દાખ્યો

હયુ ન્યા હવે વિચારુ રે—માનુજ માનુ
મા રીતે ભક્તિની આગૂની સાથે તરવરૂની
શયુ દષ્ટિ છે આ ગીતોમા પ્રાસ, અનુપ્રાસ, યમક
ગેરે સહજ, સમુચિત લાગે છે કે, જેમ કે —

આત્મલહે આરેહી આમાએ
આસત દીડુ જમારી પૃ ૧
કલહે મચેલ કયેગકારી કઈ કાગુડા પૃ ૩
પુલકિત પિડ પજે પજે પવરાવશું પૃ ૩

મામ જના, ન્યા ન્યા વણુંસગાઈ છે, અનુપ્રાસ કે
યમક છે, ત્યા માડુય જ આપ્યું છે એવું નથી
નીચેના નિદાનોમા એથી કહ્યું જકતા નથી આવી
ચિદાનિની ફેગ ચગતા ચેલકા

બન લીમોડા બૂસી નાખી ભાવથી (પૃ ૩)
ખાઉવરી ખીણોફેગ ખાડા ખૂંડીજી કોડા
મનોના ઉડમો કનિ નહિ રે ગડુ (પૃ ૬)

અહિ ગમગમતા કહ્યુંકદુ તો છે જ પલુ એમા
ભાવવ્યંગક ગકિન નથી કથારેક ભાવને વ્યક્ત કરતા
એમો યોગ્ય પ્રતીકો પસંદ કરતા નથી ના ત.
‘માનો મધપડો’ એ ગીતમા, માનાની મધ જેવી
આપૂટ મીઠામ આવેખવા એમણે મધપડાનું ઉપક
લીડું છે સામાન્યત મધપડાનો ઉપયોગ પ્રથમ
દષ્ટિએ આપણી સમક્ષ જે ચિત્ર ખૂડ કરે છે તે
‘લયચાવનારા’ મરુત નહિ પણ કુટે એની મધ
માણેથી ખાનુપાલુતી, જેવી ન ગમે એની દોષવસ્તુ
આમ દોષાથી મરુપડાનું ઉપક લઈ એમણે જે ભાવો
આવેખ્યા છે તે નથી અસંગતક બનતા કે નથી
પ્રતીનિક્ક લાગતા—આવેખ્યભાવો ગવયમેવ સુદ અને
મરુ હોવા છતા

આપણે આમા ગાખીએ, કે કઈ નહિ તો વૈવિધ્ય
કે નારીન્ય ખાતર પલુ શ્રી પંજવાય આવા ભવિ
નીનો લખે.

જપમાળા—શ્રી પંજવાલ પ્રકાશક એન એમ
નિપાવીની કું. મુબઈ, મૃત્યુ ૦-૮-૦

આ પુસ્તિકાના નામકરણ પ્રમાણે એમા ૧૦૮
મુકતકોનો સંગ્રહ છે. ફરેક મુકતક એક રીતે કહીએ
તો સ્વયંસ પૂર્ણ છે, પગલુ, બધા મુકતકો માત્ર
ભક્તિના એક જ વિષયને લગતા હોઈ એ દષ્ટિએ
અનોઅસંકલિત છે આ બધા મુકતકો નિરનિગળા
છંદમા છે એથી વૈવિધ્ય સમ્યગાયુ છે

આ મુકતકોમા માત્રભક્તિનો ભાવ કમળ વિકાસ
પામતો હોય એવું નથી ‘ગીતિકા’ના ગીતો અને
આ ‘જપમાળા’ના મુકતકો એક જ વિષયના હોવા
છતા, બન્ને પાળળ ભક્તિનીતરુ પ્રેમાળ ઉગ હોવા
છતા, બન્નેના બાલસ્વરૂપ પરરેના ભેદને લીધે,
પેલા ગીતો જેટલા આ મુકતકો હૃદયગમ કે સઘા
કર્ષક નથી લાગતા, એ પરથી કાવ્યનું બાલકલેષ
એ કાવ્યનું કેટલું મહત્ત્વનું અંગ છે, તે ‘ગીતિકા’
અને ‘જપમાળા’ની તુલના કરવાથી સમજાય છે

આમા બહુ જ શોડાને પરિચિત, એવો કાવ્યવિષય
હોવા છતા, એની રચના તથા ગૂઝાણ એવા છે
કે એનો આલદ સૌ કોઈ કાવ્યરસિક માણી ગકે
નીચેની પક્તિઓમા જે આલદનો ને કૃતાર્થતાનો
ભાવ વ્યક્ત થયો છે, તે ભાવોની સન્માર્ અને
આવેખનની સગળતા તથા સ્વચ્છતાને લીધે મર્મગમ્ય
અને છે

તાડે મુખે અમ ઉવા નિત નિય દેની

તાડે મુખે અમ ગુનાકર સ્વર્ગ ફેગ

તાડે કડે ચિલસતી વગદાનધાર

તાડે પટે અમ અલૌકિક ભાગ્ય સિદ્ધિ

આવી આલદની પરોમા પાડુ કવિ ભતકાળ
રિષયક ચિંતનમા જોતરી પડે છે માનવીને કથાકથ
મતોય થયો બખ્યો છે? આવી આલદાનૈકમરી
રિચિતિમા પલુ એ તો બાકાળના નિનાનો ગેય કરતા
કહે છે કે —

સૌ મગરો, સડુ નુખો મુલસિદ્ધિઓ મો

મા એક તારી અનિમાજ થતી ગ્વા છે

એ ભાન લગ્યું ચકિ હેલ વડેડુ દેરું

તો બાકન્દનજીની ન ગ્યાન માયા

ને છેક છેવટે કવિ માની ભવિના લાભનું
આવેખન કરતા, ભવિનું સર્વકલ્પ પારિધ દષ્ટિએ

પણ કંઈ રીતે થાય છે તે સમજાવે છે જનતામાં
કાને ને પગને એ ભક્તિ કૃતી શાનિપી છે તે
ઉલ્લસિત ઉગે જાણવતા કહે છે

કાને ગોધનસયતા, અમરતા મર્ત્ય મુક્ત મ્લાનિમા
સાતે શાત અનતના ત્રિપથ્યે, પીયૂષની પ્રાપ્તિ
દૂરે પ્રેમ પ્રસન્નતા દુરિતમા દિવ્યાત્મની ગુણતા
માયિન્યે મુરગશ બ્યોતિમિરે, મા' કા ન મૈતુ તને
આ રીતે એક જ ભાવનું નિરૂપણ હોવા છતાં શ્રી
પૂજ્યબાલ એમા જે વિવિધતા આગળ મકયા છે તે
એમની પ્રતિબાતુ નમ્નવોન્મેશાવિનીરક્તિતુ પગિપામ
છે વિષયની દૃષ્ટિએ નહિ તો તવા પ્રયોગની દૃષ્ટિએ
પણ એમનો આ પ્રયાસ આવકાર્ય છે

અન્દ્રકાન્ત મહોતા

ખિહારનાં લોકગીતો

[શ્રીમતી માયાગુપ્તના ખૂબ જ માળા લેખને આધારે]

ખિહારના લોકગીતો મુખ્યતઃ બે વિભાગમાં
વહેલી મકાય એક લક્ષગીતો ને બીજા પવંગીતો.
એ સિવાય બીજા અનેક લોકગીતો જડે છે પણ
અહિં તો એ બે વિભાગમાં આવતા ગીતોના નમૂના જ
આપ્યા છે

ચિનાહને આગલ લાની લાગામા જેને 'છેકા'
કહે છે તે આદીવાહની વિધિથી થાય છે તેના પછી
'તિલક' થાય છે તિલકની વિધિમાં કન્યાને પિતા
પરના પિતાને ત્યાં રૂપિયા, કપડા વરેલુ નાસણો
વગેરે આપી આવે છે એ પછી લક્ષમધનના વિધિ
થાય છે તેમાં વરને પિતા કન્યાને ત્યાં આવીને
વિભિસર કન્યાનું માણ રૂપીકારે છે લક્ષમધનથી જ,
રોજ સુગંધી તેલ અને પીંગ ચોળીને સ્નાન વડની
પૂજા, ઉપનાસ મકપ બાધવાનો વડને હળદરથી
રંગવા માગીને હાથી નનાવેા કેળ ને વાસના
ઝાડનું રોપણ વગેરે ધર્માલ શરૂ થાય છે ને તે
લક્ષ પૂરા થાય ત્યાં સુધી રહે છે

ચિનાહની વિધિમાં નર પાલખીમાં કે મોટરમાં
વરધોડા કાઢીને પરપુવા જાય છે ત્યાર પછી વરના
આસનને કન્યાના વસ્ત્ર સાથે રૂપરૂ કરાવના કન્યાને
સાસરે લઈ જનામાં આવે છે લક્ષ થતા હોય ત્યારે
વરને કન્યાને લઈ જવા માટે ગાયો આપના ગીતો
ગવાય છે આર્યસમાજની વિિ પ્રમાણે ચનારા

લક્ષોમાં વધુ ગિણતા હોય છે લક્ષની વેદીની આમપાત
ચાગ જપુ બેમીને મધુર સ્વરે વેદમ જાનુ ઉચ્ચા હુ
કરે છે એ ઉચ્ચારણ પણ આરેહ અપરેહથી વિશેષ
કથુર જક લાગે છે

ચિનાહવિધિ સમયે ગાના ગીતોના એક નમૂનો
અહીં આપ્યો છે ગુજરાતના અનેક લોકગીતોમાં
બન્યું છે તેમ આદિ પણ એક સામાન્ય દૃષ્ટીની
કહાણી ગદ્યાકૃત્ત્વે નામે આલેખાઈ છે

ગીત

જ્યે કૃષ્ણ ચલનો મિહાયત
રાધા—હમલુ લોન્દિની બની જે બે

કૃષ્ણ—સવે તુ લોન્દિનીયા બની જે બે

તમ સમ આભગજુ ખૂલ ધર દે

જ્યે કૃષ્ણ ચલનો બગિચા મિચે

લોન્દિની બિનીયા હોસારે

લોન્દિની હોઈ બડિ સુદરી ।

જ્યે કૃષ્ણ આઈ લો ચોખારી મિચે

લોન્દિની પાલખી સન્જારે

લોન્દિની હોઈ બડિ સુદરી ।

જ્યે કૃષ્ણ આઈ લો દુધારી

લોન્દિની નયના સઉજારે

જ્યે કૃષ્ણ ઉતરેા મારોયા મિચે

લોન્દિની મોરિયા સઉજાર

લોન્દિની હોઈ બડિ સુદરી

જ્યે કૃષ્ણ ચલનો કેહનાર બૈમ

લોન્દિનીકે નયના મરમર

લોન્દિનીયા હોઈ બડિ અસહન

કૃષ્ણ—જતો સાસુ યોધિ કૃ યોધિયા

એડિ હે નહિને મિહાયત

સાસુ—એ તે બે જાનતુ રાવિકા પિયારા મોર આયતો

તો ચન્દન સે અગન નિપત્ત રાવિકા પેરે પરતો

આ ગીતમાં ધણી બીજા લક્ષ કરાવને જાય છે

ત્યારે પહેલી વારની એની પત્ની આસુથી છલકાતા

નયને કહે છે કે કુદરતી યર્ધને તમારી સાથે આવું—

મીજા લન ત્યાં એટલા સ્ફુજ છે કે, બીજા લક્ષ

કરવાને કેમ જાય છે એવી ફરીઆદ તો પેરી સ્ત્રીને

કરવાની હોય જ નહિ વણી જનાય આપે છે 'દામી

યર્ધને આવતુ હોય તો બધા ધરેલુગામ્યા ઉતારી નાખ'

(ગીતમાં લોન્દિની ગૃહ આવે છે ત્યાં લોન્દિની

એટલે દાખી) ત્રીજી તે પ્રમાણે કર્યું પછી સ્વામી જ્યારે આગમ ગેશા ત્યારે એ એને ત્રીજો નામે છે ને એ દશ્ય બેતાર વેદો કહે છે કે ફસી બહુ સારી ત્રી છે પેલી પત્ની ક્યારેક સ્વામીની પાવખી તૈયાર કરે છે તો કરાગેક એની આંખમા કાજળ આગે છે, ક્યારેક એના માથાના મુગટ ગાયુગારે છે એ ભેઈને બા દાખીના ખૂચ વખાયુ કરે છે પણ જ્યારે લક્ષ્મિયા પૂરી થતાં પતિ નવવંદુને લઈને પોતાને ઉતાર આપવા નીકળે છે, ત્યારે એના આમુઓ ગેકા ગેકાના નથી, તે ભેઈ નવવંદુની મા કહે છે 'આ ફસી તો જમરી અદેખી ને અસહિયુ છે' એ સાબળી સ્વામી કહે છે 'એને એતુ ના કહો, એ દાખી નથી પણ મારી પડેલી વારની પરણેતર છે' એ સાબળી સામુનુ વાત્સલ્ય પોતાની પુત્રીની શોક્ય પર વરમે છે અને રનેહક 'બની કહે છે' જે મને પડેલીથી ખમર હાલ કે મારી ફીકરી રાધા આવે છે તો એના પગલા ચન્દનમા પડે તેથી માડુ આગણ ચન્દનથી લીંપાની રાખત' ને પોતાની ફીકરીની શોક્યને પુત્રીના જેવી ચહનાર માતા ન જ હોય એમ તો કેમ કહેવાય? જે કે, આદર્શમાતા કેવી હોય તેનું ચિત્ર અહીં અપાયુ છે એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી

સ્ત્રીના જીવનમા લગ્ન કેવા અનિવાર્ય છે, તે નીચેના મોકળીનમા પિતાપુત્રીના સવાદમા આવેઆયુ છે પુત્રીને લગ્ન ગમતા નથી એ બધી ધામધૂમ ભેઈને આશ્ચર્યમુગ્ધ બની પિતાને પૂછે છે

"બાબા કાહોલો લેલા ઇન્દર ગોબા

કાહે લેલા માનીક દિયારા

("બાપુ, આ કોને માટે ઇન્દરસભા જેવી શોભા કરી છે, કોને માટે છે આ માણેકની પ્રમહળાની રાગની?")

પિતા કહે છે

"તોહાર લાગી બેગી ઇન્દર ગોબા

ઈન્દર માનિક દિયારા "

("બેટા! આ ઇન્દરના જેવી ગોબા ને આ રાગની એ બધુ તારે માટે જ છે")

કન્યાની છેલ્લા પંચુત્રાની નથી એટલે એ પિતાને કહે છે

"બાબા હાય ભેઈ-હાહો હે ઇન્દર ગોબા

પટક એ નિરાકર માનિક દિયારા"

("બાપુ, તમને હાય ભેડીને કહે છું-કે આ ઇન્દર જેવી ગોબાને હાહી નામે, અને આ બધી માણેકની ફીપાવચિઓને બ્રાત્રી દો")

પણ પિતાજી એકરીનું કહ્યું કરે તો એતુ નાક કપાય, એ બધાને મોડું કેમ બતાવી શકે? એટલે એ નિરૂપાય બની ઉતર આવે છે

"કે એ બેડી રાખું અમ તોહારિ બાતીયા

ચિહા ન હોય જગ દૂરે બનીયા "

("તારું લગ્ન ન કરું તો મારા જાતભાઈએ મને શુંદેગાર ગણે, એટલે લગ્ન તો કરવા જ પડશે")

ત્રીજી એક પિતાપુત્રીના આવા જ પુત્રી પ્રત્યેના કામળભાવ વ્યક્ત કરતુ ગીત લઈએ પિતા બાપે છે ને ત્યા જમાઈ આવે છે એ બાપ સુધી તો ચારી લાગ્યો છે, એટલે પુત્રી એને જગારે છે

લાય હે ફટકે રાજજી

ઉપર માનિક દિયા પડે

બેગી બૈસિ બગાઈલો હે

બાબા કતો નિન્દે ગોયબો ?

ભૈયા કતો નિન્દે ગોયબો ?

બાગીયામે ઉતર્યો સસુર કે પત

કુછ દાહે ચાહે વાકે

(માણેકના દીના આગળના લાય ફટકના રાજજીને એની બેગી જમાડે છે કે 'બાબા કયા સુધી સૂશો? ભાઈ, કયા સુધી સૂશે? જાગમા તો સસરાજીનો એકરો આવી લાગ્યો છે એને કઈ આપવું પડશેને? હોહો)

પિતા બગીને કહે છે

મેલાવા દેડુ, બેગી ઉપાવા દેડુ

નહિ દેયે બેગીયા—ન દેયે

મેર મન્દિર સના હોમે

(એને મોનુ બાપુ બગી એને રૂપ ભેઈએ તો રૂપ પણ આપુ, પણ મારી ફીકરી તો એને હ નહિ જ આપી નહુ, ફીકરી આપુ તા માડુ ઘર સન થઈ જાય)

આ કરચ્છુ ગીતો મિહારમા લગ્ન વખતે મવાતા અત્યંત યોકપ્રિય ગીતો છે લગ્નપ્રસંગ જ એવો છે કે જે પિતા પુત્રીના પ્રેમને ભાવભીની યાત્રીમા વ્યક્ત થવાનો અવસર આપે છે એટલે એ દષ્ટિએ પણ આ ગીતોમા ઓચિંચ ગણેલ છે (ચાતુ)

અન્દકાન્ન મહેતા

અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી

અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ઉત્તરભારતીય ભાષાઓ વચ્ચેના સંબંધ વિશિષ્ટ પ્રકારનો હતો એટલે તેનાં પરિણામ પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં આવેલાં છે. આમાન્ય રીતે કોઈ ભાષાનાં વિકાસવ્યાપારમાં નવી ભૂમિકા સંપૂર્ણપણે સ્વદેશી રહે અને પછી અનુકૂળ ઐતિહાસિક બળોનો દેકાર મળે ત્યારે જ તે નવી ભૂમિકામાં સાહિત્યરચના આરંભાય છે, અને પરિણામે જૂની ભૂમિકાના સાહિત્ય તેમજ ભાષા અને નવી ભૂમિકાના સાહિત્ય તેમજ ભાષા વચ્ચે સાદું અંતર પડી જતું હોય છે. પણ અપભ્રંશ એ એક રીતે તે સમયની યોગ્યતાની ભાષાનું ‘પ્રાકૃતીકૃત’ સ્વરૂપ હોવાથી, તેમાં આપુ બોલીના ફેરફારે ગળદો ને ઠઠિપ્રયોગો સ્થાન પામ્યા છે અને તેથી, આગળ જતાં બોલસાક્ષી ભાષામાં પણ જયારે સાહિત્યરચના થવા લાગે છે ત્યારે આપણને એના એ જ ગળદો ને ઠઠિપ્રયોગો વપરાયેલા બોલ મળે છે, અને ભાષા અને સાહિત્યની પરબગા આસપાસ ઘર્ષ હોય એવું લાગતું નથી. આ વસ્તુસ્થિતિનું એક મુદ્દા એ કે અપભ્રંશ સાહિત્યમાં કે પ્રાચીન ભાષાસાહિત્યમાં મળના ફેરફાર અસામાન્ય ગળદો કે પ્રયોગોને સમજવામાં તેમજ તે તે સાહિત્યમાં વપરાયેલા છંદોના અવગણનપર્યુષમાં એ બે ભૂમિકાઓ પરસ્પરની પૂરક બની ગઈ છે આ ઘટનાનાં ચોતક થોડાંક ઉદાહરણો -

૧. આલુ સાથે ૧ કાંચ.

પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં ૪/૩૭૬માં સૂત્રના ઉદાહરણ તરીકે હેમચંદ્રે આ દુહા આપેલી છે:

મહુ વત્તહોં વે દોમડા દેહિ મ સંઘ્વહિ આલુ ।
દેલ્લહોં હરં વર ડમ્મરિઝ જુઝ્જાલ્લહોં કરવાલુ ॥

અહીં દોમ્મરિઝવૃત્તિમાં બીજા પાંદોનો આવો અર્થ થતાવેલો છે. હે મલિ, મનચંક મા જલ્પ, એટલે આલ સાથે ૧ કાંચ ‘નકામુ બોલવું નિર્ઘંક કહેવું’ એ અર્થમાં પ્રચલિત હોય.

ઉપવચ્ચમાં પ્રાચીનતમ દૃષ્ટિ ‘ભગવત્પ્રજ્ઞાપ્તિ’માં ૧૦૫મી કડી આ પ્રમાણે છે:

* દક્ષેષા નિલવિભવળી આશ્રિત પ્રમલે, પંડિત લાલચંદ્રવાળી આશ્રિત મારી પાને ન દોવાથી તેના દક્ષેષ નથી આપી મર્યાદા.

જટ મરહેમર-કેરા પૂત, અવર જિ અમ્હ સહાંવર દૂત ।
તે મનિ માન મેલ્લહં વીમદ, આલ ર્યાણ (૧) મ
ઇંપિસિ રેમ્મદ ॥

અહીં ચોથા વચ્ચમાં એ ૧ કાંચ સાથે આલનો પ્રયોગ થયેલો છે. ‘હું અજાણ, એમ નિર્ઘંક (આપુ લક્ષ્યમાં કદીએ તો ‘નાખી દેવાની’) વાત ન કર’ કાંચકે એવો અર્થ અહીં થાય. તે જ પ્રમાણે પીટ એ મૂનચોમાં આ જ પ્રયોગ મળે છે:

મિલિટ સર્વી રાજલ વમ્મનિ, વિનમ જેમ ન મિરિય
ત્રવતિ ।

મરગી મચ્છી સલિ ટ્રંચિ મન આલ, તપુ દોહિલ
સરં મુદુમાલ ॥

(નેમિનાથચતુષ્પદિકા, ૩૬મી કડી)
આલિહિ અલીડ મ ઇંપિસિ કિમદ, જે વિન
વયણ હિપહ તૂ મમદ ।

(માનકાચકીર્તિ, ૧૨મી કડી પર્વાર્ધ)
અહીં અનુક્રમે ‘હું સખી, નિર્ઘંક વાત ન કર’ અને ‘નિર્ઘંક’-વાતમાં અસંન મા બોલજો’ એ અર્થ લાગે છે. નીચેના ટંચાણમાં લોલિત માથે આલ વપરાયો છે:

૧ સાવડ જડ લોલિત આલ
Is this true, or did you speak in
joke.

(ભીટરી જુ. પ. ગ. વ્યાકરણનું ટિપ્પાન, ૬ ૧૦૮)

૨. તુહિ સાથે ૧ ચડ.

પ્રતપાલની મહિમત્તકહમાં તુહિ મળુ વાગ આવે છે,
એક વાગ ૧ ચડ સાથે અને બે વાગ તે ચિના.

તુહિહિ સહિવિ જા ત કિર કિમદ
વયણુ વિ નડ વેરાલુ જવિમદ .

(૩/૪)
જો વળિત જેમ તામુ નેળ મહુ વયણ તુહિ
(૧૫/૮/૬)

વનુ દુવલ્લેજા તુજા વિ મગ્ગુ વિ તુહિ વિષદ
(૧૦/૬/૧૧)

યાકોળી અને ગુણે તુહિનો અર્થ ‘કલદ, તંકગ’ વે છે. વધારે ચોક્કસ રીતે ‘વાદ કંઠા, બગેચરી -અદમ્યમિકા કંઠી’ એવો અર્થ તુહિ માથે ૧ ચડનો વેના બધા અર્થમાં ને થતે છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી ગ્રન્થ ઉદાહરણો મારી નજરે ચડ્યાં છે. એમાં તુહિ માથે ૧ ચડ વપરાયો છે:

જોવના વિહિ સહ મણાદહ, જુ તુહિ ચહિસિ
તુ ચહિર પવાડહ
(અન્તેન્નરયાદુઅસિરાસ, ૧૧૦ મી કડી પર્વાર્થ)
તે પરિ વાદ સમાર વોસાર

જુ તુહિ ચહિસિ તુ જાણિસિ સાર
(અન્તેન્નરયાદુઅસિરાસ, ૧૧૬ મી કડી પર્વાર્થ)
સોરઠીયર સેવડ, તુહિ ન વરડ દેવડ ।
(પૃથ્વીચર્યગિમ, પા ૬૧, પંકિત ૧૧)

૩. ચંદાલિંડ

‘દેવંતગિરિગિમ’ના ચોથા કડવાની પહેલી પંક્તિ આ પ્રમાણે છે :

ગિરી-ગદયા સિહરિચહેયિ અવજવાહિ ચંચાલિંડે
આમા જવા ઉપગત વવાલિંડ પલુ અમળય તેવો
નથી શ્રી કેશવમ શાન્તીએ આપણા કવિઓમા
આ પંક્તિવાળું ટાંચણ આપ્યું છે ત્યાં તેના અર્થની
અસ્પષ્ટતા સ્પષ્ટતા પ્રત્યાર્થ મૂક્યો છે (પા ૧૦૪,
પાનનોંધમા આપેલી ગયા)

‘દેવંતગિરિગિમ’ના ખીજા કડવકની ૪થી કડીની
પહેલી પંક્તિમા પલુ આ જ ગુદ વપરાયો જણાય છે

જલદ-જાલ-ચવાહે નીસરણિ રમારહ
અહીં વવાલ ને બાપે વવાલ હોય આ વવાલ
કે વવાલ (વવાલિંડ) નું મળસ્વરૂપ *વમાલ, વમાલ
છે વમાલ કેમ છે, અપભ્રંશમાં સામાન્યપણે
વપરાયો છે તેનો અર્થ ‘કેલાહલ, કલકલ’ અથવા
‘ગગિ, ઠઠમો’ થાય છે અને આખ્યાત તરીકે
‘એકડું કંબુ, ચિસ્તારવું’ એવા અર્થ હેમચર
નોંધેલા છે વમાલ નામનો અપભ્રંશમા જ થાય સ્વયં-
બ્રહ્મ હરિવલ્લભગણ (અપ્રસિદ્ધ) મા એ સ્વરૂપ સામે જ
મળે છે.

રણ-રસિર વિચલલલણ વચિચચહુ-વટહ
વવાલે

(હરિવ ગયુગલુ, સ વિ ૧૧, કડ ૯ વર્તાપૂર્વાર્થ)
અહીં વવાલનો અર્થ ‘કેલાહલ’ છે

હેમચરના છંદોડનુગાતનના ૬ શ્લોકામાંના ૭૫મા
(‘કેટકીકુમ્ભ’ ંદના) ઉદહરણમા વિવાલિંડ મળે
છે તે વમાલિનુ જ આપતર જણાય છે

વિવાલિંડ મુવનુ । જવન્નયદ-નુમ-વરાણ ॥
પર્વાયકાર વિવાલિંડનો અર્થ વ્યાવર્ત્ત કહે છે

ઉપર આપેલા પ્રાચીન ગુજરાતી ટાંચણોમા વવાલ
કે વવાલનો અર્થ ‘સમહ’ ને ‘વવાલિંડ’ નો અર્થ
‘વ્યાવર્ત’ ‘આકુળ’ એવો લઈ શકાય
(ચાતુ)

હરિવલ્લભ ભાયાણી

ગુજરાતી લેખક મિસન

* અમદાવાદમા ગુજરાત લેખક મિસનનું દ્વિતીય
અધિવેશન, કેમસ કૉલેજ હોલમા તા. ૧૫/૧૧/૨૪,
૨૫ તથા ૨૬ મીએ મળ્યું હતું એમા કેપ્ટ જાતની
વિધિ નુસારી ખોટા શિષ્ટાચાર નહોતો, કોળે નહોતો,
પ્રથમ ક્વિએ સહવારમા દરેક જણે પોતાપોતાના
પરિચય આપ્યો અને એમા પલુ, દરેકની લાક્ષણિકતા
તરી આવી હતી આ પરિચયવિધિમાં પલુ
સાગ પ્રમાણમા વિવિધતા આવી ગઈ, ને એણે
સમય વડુ લીધો છતાં કયાય પ્રમાણભગ જેવું
નહોતું બધાએ મુકય તેટલા સક્ષેપમા જ પતાવ્યું
બપોરના શ્રી ધૂમકેતુએ દૂંડા વાતા વિષયક
ચર્ચાની દોરવણી કરી, અને ઉપનિષદની જેમ,
કે શમાયણ ને મહાભારતની જેમ, વાના ચિંત
શુવ કેમ અને, અને જનતાના હૃદયમા કેમ પહોંચી
જાય ને, વાનાં ઉતા ઉતા ભગિયાની જેમ
કેમ ઉપડે તે માટેની એમણે સૂચના કરી પછી
તો અનેક જણ એની પગ જોવા, પલુ રનેહરિમચો
કહ્યું તેમ એ ચર્ચામા જે ખીટી પર દૂંડા વાર્તાના
તત્વોને ટાંચવામા આવ્યા તે ખીટી જ કયાય જણાઈ
નહિ સાથે ગુજરાતી નવલકથાકારનું ગુજરાતી
પ્રકાશકોએ ઉતારેલું ચિન ‘આત્રપાત્રી’ જવા લેખ
કેને, પ્રકાશન સંસ્થા તરફથી શ્રી પીતાયગ પરમે
જતાવ્યું બીજે ક્વિએ સહવારે, આચાર્ય કૃપાવાનીએ,
કયા અને જ્યન એ વિષય પર મનનીય,
અને વિચારગ્રેરક લાપણુ આપ્યું એ પછી એમને
એ વિષે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછાયા જેના એમણે એમની
લાક્ષણિક રીતે ઉત્તર આપ્યા બપોરે શ્રી ગસિકલાલ
પરીએ, ‘નાટક અને તખ્તો’ એ વિષય પર ચર્ચાની
દોરવણી કરી એમનો મુદ્દો એ હતો કે નાટક
તખ્તવાચક ન હોય છતાં એ સુદર સાહિત્ય
હી હોઈ શકે જેવી રીતે નવલિકા, નવલકથા વગેરે

સાહિત્યપ્રકારો છે તેવી રીતે નાટક વાંચવાનો, સાહિત્યપ્રકાર હોઈ શકે અને તેની ખીલવણી થઈ શકે. આ મુદ્દા પર ખુબ ચર્ચા ચાલી, અને દૂરના વાર્તાની ચર્ચા કરતાં આ ચર્ચા પ્રસ્તુત થયું હતી. સાજે ગંગાના કાચકેમ, હોતો ને તેમાં રંગ રાખ્યો શ્રી કરસનદાસ માણેકે, અરી કલોક મુઠી દગ ગાર હજર. ખાલુસોના હરથપર એમણે એકચક્રે ગન્ય કયું. એમણે સુભાષની કુશાનીની પ્રશસ્તિ કરી, 'અયે ગવને પ્રયાર ગામડામાં દેવી રીતે, થઈ શકે તે એક ગરબો ગાઈને બનાવ્યું, મમિરાની' કથા સંસેપમાં કડી, 'ને' એમ એ અરી કલાકમાં તો એમણે પ્રેસકોને હથેલીમાં ચાંદ બનાવ્યો. આપણા કેટલાક પુવાન કવિઓએ પોતાની ગીત ગાયાં, ને મુસ્લીમ કવિઓએ એમની ગરબો ગાઈ એનાંએને મુજબ કર્યો. ત્રીજે દિવસે હોતો સમાપનવિધિ. ખલુ તેમા ખલુ, વિષકોને પ્રનિખા કુળવવાનું, જરા આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું કહેતા શ્રી મેઘાણીનું પ્રવચન લેખકો માટે હીકે આર્ગર્થનક નીવડયું.

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રવૃત્તિ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સભાની ચૂંટણી જે ડિસેમ્બર ૧૯૪૫માં થઈ હતી, તેમાં, નીચેના સભ્યો ચૂંટાયા છે.

- ૧ શ્રી. ગોપુળદાસ દારકાદાસ રાયચુગ
- ૨ સર ચંદુભાઈ માધવલાલ, બેંગલોર
- ૩ ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ
- ૪ શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
- ૫ ન્યાયમર્તિ સર હરિલાલ જે. કશ્યપ
- ૬ શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
- ૭ શ્રી. જ્યોતિન્દ્ર હ. દવે
- ૮ શ્રી મણિલાલ કાલાભાઈ નાણાવડી
- ૯ શ્રી ચન્દ્રગંધર્વ પ્રાણગંધર્વ શુક્લ
- ૧૦ શ્રીમતી જયમંગલારી પાઠકજી
- ૧૧ પ્રો. ઉમાશંકર જોશી
- ૧૨ શ્રી. બાલુગંધર્વ જા. વ્યાસ

- ૧૩ શ્રી ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ
- ૧૪ શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદ મોતીલાલ દીવાનજી
- ૧૫ પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી
- ૧૬ શ્રી. ઝીણુભાઈ ર. દેસાઈ
- ૧૭ શ્રી. રવિગંધર્વ મ. ગવળ
- ૧૮ પ્રો. અનન્નગય મ. ગવળ
- ૧૯ શ્રી ફગલલાલ કા. શાસ્ત્રી
- ૨૦ શ્રી. મોતીચંદ ગી કાપડીયા
- ૨૧ શ્રી રસિકલાલ છોટલાલ પરીખ
- ૨૨ શ્રી. બચુભાઈ પો. રાવત
- ૨૩ શ્રી. જયનંતરામ જમિયનરામ વડીલ
- ૨૪ શ્રી. ચકુભાઈ ગોપીલાલ કુવ
- ૨૫ શ્રી. મણીલાલ પ્રભાશંકર વ્યાસ

૨

*

મહીડા મુર્વણચંદ્રક:—૧૯૪૩ની દત્તામને પાત્ર એક વાર્તા પસંદ કરવા માટે શ્રી યજ્ઞવંત શુક્લ અને શ્રી. ભાનુગંધર્વ વ્યાસને નિરીક્ષકો તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા અને તેમણે શ્રી. ગુલાબદાસ શ્રોત્રકરની વાર્તા 'ધૃતમેગને' એક ગણી એ માટે એમને મુક્તચંદ્રક મળવો જોઈએ એમ અભિપ્રાય આપ્યો છે.

આ અંક જગતમ છપાઈ ગયેલા આવ્યો ત્યારે કવિ શ્રી. ન્હાનાવાલ્મી અવસાનની દુઃખદ સમાચાર મળ્યા રાસ, કાવ્યો, નાટકો, જીવન-ચરિત્ર, વ્યાખ્યાનો, નિબંધો, ભાષાન્તરો, એમ વિષયો કોષમાં, ૭૮ જેટલા મધ્યે ગુજરાતને આપનાર, અને છેલ્લી પા મહી તો કલમને ખોલે માથું મૂકી જીવનાર કવિએ દેવનાં નેત્રાં સ્વીકાર્યાં છે. ત્યારે ત્યાં એમને શાશ્વત ગાંધિ મળે એવી અમરતી હમને પ્રાર્થના છે. કવિના વિરે વિસ્તૃત વેપ આપને અંકે આવશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપ્તાહ
ચીમનલાલ શાહ
ચંદ્રકાંત મહેતા

પુસ્તક ૩ |

ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬

| અંક ૫

સ્વર્ગસ્થ કવિ નાનાલાલ દલપતરામ

કવિ નાનાલાલના મૃત્યુથી ગુજરાતે એક મહાકવિ ને ભારતને એક નિષ્પાત કરી ગયાયો છે. અસહકારના પહેલા આદેશન વખતે એઓ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા એમણે જે જીયાતુ રાજ્યના આખું પડીથી એ ગાંધીજીથી ધૂળ પડ્યા ને છે. આ પર્યાય નથી તો એમણે સાહિત્યોપાસના જ કરી એમની છે ની મહેન્ટ હતી મહાભારત જેનું મહાકાવ્ય લખવાની પાછું એ શરૂ કરેનું મહાકાવ્ય 'હરિસહિતા' અવન મૂખને જ એ આ યા ગયા

ભિમિંગીતો ૩ પી રત્નો

નાનાલાલને સાહિત્યપટ ઘણો વિશાળ હતો એમણે ભિમિંગીતો લખ્યા એમના કેટલાક ભિમિંગીતો પર આપણા બાણીતા મોકળીતોની અસર છે કેટલાક ગીતો તો હિન્દના પ્રથમ એણીના ભિમિંગીતોમાં મેળવવાનું સ્થાન લે એવી કોટિના છે એમાં વાણી અર્થ ને કાવ્યિક અનુભવનો મનોહર ત્રિવેણીસંગમ થતા છે તેથી એની સરસતા ધૂન તાલ્યે પહોંચે છે એ ગીતોમાં ગુજરાતની જ કહી શકાય એની વિશેષતા છે ને તેથી એનું ભાષાતર કંઈ જાણીએ તો એની સરસતા જતી રહે નાનાલાલને જે ભિમિંગીતોની રત્નકલ્પિકાઓ આપી છે તેનાથી ચઢીઆતી કાવ્યકૃતિઓ ભાગતની કોઈ પણ ભાષામાં પ્રગટ થયી નથી એક જાતના કોલન પર રચાયેલું અપઘાગણ લખીને નાનાલાલે આધુનિક ભારતીય સાહિત્યની અણુમેવ સેના કરી છે કવિના 'વસન્તોત્સવે' એની શબ્દાવનિના માધુર્યથી ગુજરાતને મુગ્ધ કર્યું એમના પ્રથમ નાટક 'જ્યાજ્યાન્તે' વિદ્યમાન ગુજરાતી કવિઓમાં એમને મોખરે મૂક્યા એ જ સેનામાં એમણે પાછળથી જે નાટકો લખ્યા તે ભજવી શકાય એવા નથી કાળજી કે, એમાં નાટ્યોચિત પાનાવેખન તથા વેગ નથી છતાં આધુનિક ભારતીય ગદ્યમાં એણે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે એમ તો જરૂર કહી શકાય

એમના એ નાટકોમાં અનુનકરણીય ચિત્રાત્મકતા છે એના વસ્તુમાં ભરત કે સુદાન સમયથી અકબરના સમય સુધીના વિવિધ વિષયો છે, એની આવેખન ગતિ નાટક કરતા આખ્યાનને વિશેષ મળતી છે

સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓનું ભાષાતર કરવાની કળામાં એ પારંગત હતા એમણે 'ભગવત ગીતા' તથા મેઘદૂતના જે ગદ્યશ ભાષાતરો કર્યા છે તે મૂળના જેટલા જ સુંદર છે

ગદ્યમાં પાછું નાનાલાલમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય સારી રીતે મધ્યકાળના દેસાં કરી તરીકે ઓળખાતા એમના પિતા કરી દલપતરામનું એમણે લખેલું જીવનચરિત્ર એ એમની બાણીતી કૃતિ છે એમનું ગદ્ય ઉલ્લસિત - પુષ્કળ ચિત્રાત્મક, ને ઘણી વાર તો અસંગતકારક શબ્દાભિવ્યક્તિ સમૃદ્ધ જેનું હોય છે

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઘડનાર

અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને વડનાર તરીકે નાનાલાલ પ્રતિહાસમાં અમર રહેશે એમણે ભાષામાં નવ જન્મશક્તિ તથા અર્થનાહકતા આપ્યા જે એમની પૂર્વે કોઈએ કર્યું નહોતું એમની ગદ્યની આમાં અમરતા છે ભારિપ્રજા એમને શારદાના અનન્ય વિપાસક તરીકે ધિજાનશે કરી તરીકે નાનાલાલને જ્યાં ન મળ્યું તો પાછું એ જીવતા હતા ત્યારે વ્યક્તિ તરીકે એ લોકપ્રિય નહોતા કારણકે એ આકરા સ્વભાવના હતા એમના પૂર્વગ્રંથો બહુ જ પ્રબળ ને એથી એઓ ધૂની જ લાગે જ્યારે એમણે ગાંધીજીનો સાથ હોયો ત્યારથી એઓ જગતના ગાંધી વિરોધી બનેલા ગુજરાતના કેટલાક બાણીતા સાક્ષરો પ્રત્યેનું એમનું તર્કન ગીકાને પાત્ર ને કલહને નાતરનારું હતું એ છતાં સુદર કાં યોના સર્જનને જ એમણે એમનો જીવનવર્ષ માનેનો ને એ દૃષ્ટિએ જોતા એમના કેટલાક ભિમિંગીતો અશ્વત પીને જ જન્મ્યા છે એમ કહીએ તો એમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી

—કનૈયાલાલ મુનશી

પુસ્તક-પરિચય

રચનાત્મક કાર્યક્રમ :— [લેખક મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, નવચલન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, મૂલ્ય ૭ આના.]

પૃથ્વિસ્વરાત્મની પ્રાપ્તિમા ૧૮ મુદ્દાના રચનાત્મક કાર્યક્રમને ગાંધીજી અત્યંત મહત્ત્વ આપે છે એ તો આજે જાણીતી વાત છે આ પુસ્તકમા એમણે સમગ્ર, સ્વપ્રેર, અને અસંગતારક રીતે, દરેક મુદ્દાનું સ્વપ્રેરકરણ કર્યું છે અને દરેકનું સ્વગત્ત્વના ઘડતરમા જે સ્થાન છે તે દર્શો યુ છે રચનાત્મક કાર્યક્રમ અને સવિનય કાનૂનબગની લડતનો સમય પણ આમા ગાંધીજીએ વિશદ રીતે સમજાવે છે એથી જાણીતી છે કે ‘સવિનયબગની લડત કોઈ એક મોવમ હોતુને માટે, જેમ કે, પૃથ્વિસ્વરાત્મને માટે ન થઈ શકે લડતની માગણી ચોક્કસ, સામા પક્ષને સ્વપ્રેર સમજાય તેવી, ને તેનાથી પૂરી પાડી શકાય તેવી હોવી જોઈએ’ એ રીતે જોતા ૧૯૩૦ની લડત મીમા પરના કરની સામે હતી. ૧૯૪૧ની વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની લડત વાણિજ્યવાત્ત્વના ચોક્કસ મુદ્દા પૂરતી હતી, ૧૯૪૨ની લડત, ‘હિન્દ છોડો’ના મુદ્દા પર હતી રચનાત્મક કાર્યક્રમને પૂર્ણ પગાય તો સવિનયબગની જરૂર ન પડે એ ગાંધીજીએ આમા સ્પષ્ટીકર, પ્રતીનિકર રીતે દર્શાવ્યું છે

‘આર્થિક સમાનતા’ના વિરોધ, લખતા ગાંધીજીએ એમની આર્થિક સમાનતાની ભાનના બહુજ સરળતાથી સમજાવી છે ગાંધીજી કહે છે ‘આર્થિક સમાનતાને માટે કાર્ય’ કરવું જોઈએ મૂડી ને મજૂરી વચ્ચેના કાયમના અગાડને મિટાવવો. એનો અર્થ એવો થાય કે, એક બાજુથી જે થોડા પૈસાવાળા થોડાના હાથમા રાજ્ગી સંપત્તિના મુખ્ય ભાગ એકઠો થયો છે તેમની સંપત્તિ કમી કરવી અને બીજી બાજુથી અર્ધો જૂખ્યા ને નાગા રહેતા કરોડોની સંપત્તિ નારવી જ્યાં સુધી જોના જોટલા પૈસાવાળા ને જૂખ્યા રહેતા કરોડો વચ્ચેનું બેઠાણ અતર ચાલુ રહે ત્યાં સુધી અહિસાના પાયા પર ચાલતો રાજવહીવટ જાળવત નથી’ આમ ગાંધીજી અને સામ્યવાદીઓનું જે ધ્યેય છે તે એક જ છે માત્ર એમના માર્ગો જુદા છે ને ગાંધીજી તો પૈસાદારોને ધમકી પણ આપે છે કે ‘પૈસાવાળા જે પોતાનો પૈસો ને તેને લીધે મળતી સત્તા એ બંને આપમેળે રાજગુશીથી છોડી દઈ

સર્વના કંયાણુ માટે બપોરે માથે મૂળીને વાપરવાને તૈયાર નહિ થાય તો ફિમક તેમ જ ખૂનખાર ક્રાંતિ અડી થયા વિના રહેવાની નવી એમ ચોક્કસ મમજી’ આ રીતે, પોતાનો માર્ગ એકો લય કર છે, તે એથી દર્શાવે છે ગનિયાએ ખીતે માર્ગ અખત્યાગ કર્યો અને તેના પ્રત્યાધાતો આજે ગનિયામા જે થઈ ગયા છે, તે અને ગનિયાએ જે નીતિ અખત્યાગ કરી છે તે જોઈને એ માર્ગમા શ્રદ્ધા ગમનારા કોએમ મમાત્વાદીઓ પણ હવે, ગાંધીજીના દસ્તીપણના સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરે છે, તે શ્રી મીનુ મસાણીનું Socialism Reconsidered, તેમ જ પ્રો દાલવાગાનું Gandhism Reconsidered એ પુસ્તકો વાચના જાણીતો ને એ પરથી અત્યાર સુધી ગાંધીજીની વાતોને અવ્યવહાર, ને હવાઈ ગરીને હમી કાઢતા થોડાને પણ ગાંધીજીની સામાજિક તથા આર્થિક યોજનાનું ગુરુત્ત્વ સમજવા લાગ્યું છે, તેની પ્રતીતિ થશે. જળી પ્રો અમરાવતુ Gandhian Plan વાચતા અનેક યુરોપીય નિદાનેને પણ ખાદી, મામોદોગ, વગેરે સહસ્ય, અને એની વ્યવહારતાનું જ્ઞાન થયું છે, એમણે આપેલા અનેક અવગણેથી સામિત થાય છે

રચનાત્મક કાર્યક્રમમા પણ ગાંધીજી તો સાત્ત્વિકતા જ ધ્વજતા હોવાથી, કિસાનો વિશે, મજૂરો વિશે, કે અસ્પૃશ્યો વિશે કહેતા એમણે દરેક ટુકણે ભાર મૂકીને કહ્યું છે કે એ મેંવા શુદ્ધ ભાવે થતી જોઈએ રાજકારણ માટે એનો ઉપયોગ કહી ન થવો. જોઈએ ‘કામી એકતા’ વિરોધક હોવા પણ ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે ‘મહાસભાવાદીઓએ કોઈપણ રાજકીય કાયદો મેળવવાનો ખ્યાલ છોડી દેવો જોઈએ, હમણાના પ્રવાસમા આસામમા પણ આ જ વાત ગાંધીજીએ કોંગ્રેસના કાર્યકરોને કહી હતી

નિવાર્યાઓએ પણ રાજકારણમા કુટલે અશે અને કઈ રીતે ભાગ લેવો, અને તેની મર્યાદાઓ પણ ગાંધીજીએ મોવમ રાખ્યા વિના સ્પષ્ટત દર્શાવી છે

આમ આ પુસ્તક એના કદમા નાનું હોવા છતાં એની ઉપયોગીતામા, એના ચલેમા, મોડું છે જ ગાંધીજીને બરોબર સમજવા માટે દરેક આ પુસ્તક વાચવું તો જોઈએ જ ને ‘રચનાત્મક કાર્યક્રમ’ એ

નામ નાચી નાકનું ઠેરવું ચઢાનનાની જરૂર નથી, કાગળ ગાંધીજીની બંધી મીઠા ને પ્રેમાળતા એમના આ લખાણમાં ઊતરી આવ્યા છે

—ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

* * *

ખહેનોને:—[મળ વેખક ગજડમારી અમૃતકુ નર અનુસાદક કરીમભાઈ વેરા]

રચનાત્મક કાર્યકર્તા તરીકે રાજડમારી અમૃતકુ નર જાણીતા છે અને સ્ત્રીઓની સેવા કરતા, એમને જે અનુભવો થયા, એમને આપણી સેવા કરવાની રીતિમાં જે જે ઉણપો લાગી તે એમણે આ પુસ્તિકામાં દર્શાવે છે ને સાથે સાથે સક્રિય કાર્ય કરી રીતે થઈ ગઈ તે એમણે સરળ રીતે દર્શાવે છે પછી છે કારણ કે એમણે બનાવે છે કે માત્ર સેવા કરવાની ધગશથી કંઈ ન વગે એની સાથે સાથે પોતાના કાર્યના નકશો પણ દરેક સાચી સેવા કરનારની સમક્ષ હોવો જોઈએ અને શ્રીમતી અમૃતકુ વરે આ પુસ્તિકામાં એ નકશાની રેખાઓ આકા છે એમણે સૂચવ્યું છે, કે ભણતર પૂરું કરીને લખ કરે તે પૂર્વે દરેક સ્ત્રીએ જાણવું જોઈએ સેવાને આપવા જોઈએ પાત્ર આજે તો આ નવી કેળવણીને પરિણામે શું સ્ત્રી કે શું પુરુષ એટલા યક્તિત્વવાદી બની ગયા છે કે, એ પોતાની જાનને પાળાળતા ને પોતાની જ સેવા કરતા પરનારે ત્યારે બીજાની સેવા કરનારું એમને સૂઝેને જ નહીં. એ તો આપણી રાષ્ટ્રીય સરકાર થાય, ને દરેક જાણ રચનાત્મક કાર્યમાં એક નર્મ સુધી કામ કરે પછી જ આપણી નિષ્ઠાપીઠ એને પદવી આપે એવું કંઈ થાય તો જ ગકય છે ને એ કામ ફરજિયાત બનાવીશું તો જ એમાં રસ કેળનાગે પછી જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના થાય નહિ ત્યાં સુધી ને થયા પછી પણ મેનાવૃત્તિવાદી દરેકને માટે, આ પુસ્તક ભોમિયા સમુ છે

શ્રી કરીમભાઈ વેરાએ જાણે જ સરસ ને રોચક ગૈનીમાં મળે એ જોઈએ અનુસાદક કયો છે તે માટે એમને અભિનંદન વટે છે

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

* * *

સોવિયેટ રશિયા:—[નખક ભોગીલાલ ગાંધી પ્રકાશક લોક પ્રકાશન મુદ્રક જેતારી મુમળ મુ. ૫ ૩ ૫]

ગુજરાતનું ધ્યાન રશિયા પ્રત્યે પ્રથમ આકર્ષાયું, ગાંધીજીએ ટોલસ્ટોયને પોતાના ગુરુ તરીકે ગણાવ્યા સારથી જો કે, ગયા મહાયુદ્ધ મમથે રશિયાની ક્રાન્તિએ રશિયાની જે કાયાપલટ કરી નાખી, લેનિનની કાર્યદક્ષતા, માર્ક્સનું માનનીતા આર્થિક સંબંધને નીતિ દૃષ્ટિથી નિરૂપતું 'કેપીટલ', વગેરેએ દુનિયાને માર્ગદર્શન માટે રશિયા પ્રત્યે ભેતી કરી અને પછી તો લેનિનના મે પટ્ટિંગ્સ સ્ટેલિન ને ટ્રોટસ્કી વચ્ચેના સત્તા માટેના આતરકલહ, લેનિનનું મૃત્યુ સ્ટેલિન પોતાના હાથમાં રાજસત્તા લેના માટે, ટ્રોટસ્કી અને તેના અનુયાયીઓ સામે ચલાવેલી જેહાદ, સ્ટેલિન વિરોધીઓ પર રશિયામાં થતો, જુલમ, વગેરે, લુઈ વિશરે એના મેન એન્ડ પોલીટિક્સ'માં, કોસવરે 'ડાક'નેસ એટ નુન'માં, ને એના નવા પુસ્તક 'જોગી એન્ડ ધી કમીસાર'માં વગેરે પુસ્તકો દ્વારા ખચર પડે છે છતાં, કિસાનેતા અને મજદૂરોના એ રાજ્યે, એની પચચર્ચીય યોજના દ્વારા અન્ય દેશોના કરતા માનનીની આર્થિક ઉન્નતિ કરી, લેહભાવ યોછો કયો, અને સર્વદેશીય પ્રગતિ સાધી એ શ્રી ભોગીલાલના આ ગ્રંથ દ્વારા આપણને જણાય છે હિન્દમાં, રશિયાના આદર્શો સમાજની પુનર્ચના કરવાના ધ્યેયવાળા એ પક્ષો થયા એક સામ્યવાદી, અને બીજો પક્ષ કોએસ સમાજવાદી જોડે, ટ્રોટસ્કી પક્ષ પણ અહિં છે પણ એને માત્ર તમોલ્લેખ અહિં પૂરતો છે એમાં સામ્યવાદીની રશિયા પ્રત્યેની ને સ્ટેલિન પ્રત્યેની ભક્તિ આર્થનારીની અથવા તો યોગ્ય ગળદ નાપરીએ તો આર્થ સતીની પતિની પ્રત્યે હોતી જોઈએ તેવી ભક્તિ છે, જ્યારે કોએસ સમાજવાદી પક્ષની નીતિ તો ન હાથે તો છૂટેછેકા માગતી પોતાના અનોખા વ્યક્તિત્વને ટકાવી રાખવા મથતી અહુનિક સુવર્તીની રશિયા પ્રત્યેની નીતિ છે એથી જ રશિયાના ફ્રેન્ચીવાદી જર્મની જોડેના કરાર ને જર્મની જોડેની મૈત્રી પછી રશિયા પર જર્મનીનું આક્રમણ થતા સામ્યવાદીના વિરોધી શાહીવાદ જોડે રશિયાની મૈત્રી રશિયાની રચનામાં થતો અસામ્યવાદી લાગતો પડેટો એ બધા તત્ત્વોના સામ્યવાદીઓએ બચાવ કયો જ્યારે કોએસ સમાજવાદી પક્ષે એ રશિયાનું માર્ગદર્શન ખોટું છે, તે જાહેર કરી રશિયાની નીતિનો સ્પષ્ટત વિરોધ જાહેર કર્યો છે, તે શીલુત મસાણીના Socialism Reconsidered તથા શ્રી દાતરાજના Gandhism Reconsi

dered દ્વારા પ્રતીત થાય છે, ને શ્રી મજાલી, એમના પુસ્તકમાં Burnham ના Manajorial Revolution વગેરે પુસ્તકોમાંથી પોતાના મત-અનુસાર સમર્થનમાં દર્શાવેલા છે આ બધાને ઉચ્ચેષ્ટ આદિ એટલા માટે કહ્યો છે કે, શ્રી ભોગીવાવ ગાંધીએ લખેલું આ પુસ્તક એક જ દૃષ્ટિમિત્તથી લખાયેલું છે અને તે અદ્દોભાવ શ્રી ભોગીવાવનું પણ વિશાળ વાચન છે, વિગત નિરૂપણ છે, એમાં વિષયો ખૂબ ખૂબ છે, પણ આ પુસ્તક વાચકોમાંથી રચિયાને જે ખ્યાલ આવશે તે એક પક્ષી છે એટલે સાચા અન્યાયીને તથા રચિયા વિષયક સાચી પરિસ્થિતિના જિજ્ઞાસુએ શ્રી ભોગીવાવની માનિયેટ રચિયાની સાથે સાથે શ્રી મીનુ મસારીનું Socialism Reconsidered, Burnham નું Manajorial Revolution, બુર્જી શીયરનું 'મેન એન્ડ પોલીટીક્સ' કોમ્મનનું 'લેગી એન્ડ કોમીમ' તથા 'ડાઉનસ એટ યુન' મેક્સ ઇસ્ટમેનનું-

'આર્નાન્ડ રચિયા' તથા 'કાર્લિમ ઇન મેમીનેરીઝમ' વગેરે ગ્રન્થો વાચવા જ પડશે, અને પછી છે ઉકારીને જે અવગિષ્ટ ગણે તે ગ્રન્થુ કરતું વળી એ પણ માલુમ છે કે, રચિયામાં આવે જ્યાં પરિવર્તન થતું જાય છે એના ધેગણે, એની સમાજ વ્યવસ્થા, એની વર્તવિત્ત્યક નીતિ એની નિયમ પ્રણાલિ, એની આર્થિક સમાજનાની ભવના યુગ પરવાન જાય છે અને તે કયા જગતે અગ્રગે તેની ખજા પડતી નથી છતાં એટલું તો સાચું કે રચિયાવિત્ત્યક ગ્રન્થ પહેલાં કરતાં વોદાનો વર્તે છે અને રચિયા વિશેની શ્રદ્ધા ડગી હોય એટલે આવું માહિતીપૂર્ણ પુસ્તક, એનું દર્શન એકાગ્રી હોય, એમાં રચિયાને સ્વર્ગભિમી ચીનરી હોય, છતાં સાચું જેનું વાચન પૂરું પાડે છે, ને એ માટે શ્રી રવિગકુ રાવળ તથા શ્રી મગજાન પકવામના અનિતદન વેપકને મળી ચૂક્યા છે

અન્નકાન્ત મહેતા

બિહારનાં લોકગીતો

પર્યાવગીત

(શ્રીમતી માયાશુભાના બંગાળી લેખને આધારે)

બિહારની ભીંચો 'કરમા'નામક એક હિન્દુ ઉત્તર છે એ પર્યાવગીત મહિનામાં આવે છે ભગવાન શુભ અગીઆરને ભીંચો આખો દિવસ ઉપવાસ કરે ને કરમચક્ષની ગાખાની પૂજા કરી મહેલ ભાઈના મગજ માટે પ્રાર્થના કરે એટલે આ 'કરમાપર્યાવ'ના ગીતોમાં ભાઈ મહેલના મગજ પ્રેમનું આલેખન થયું છે અને જગજગુ કરવાનું હોય ત્યાં બધી ભીંચો ભોગી મળીને ગીત ગાય છે બહેન ગાય છે,

"ભાઈ ભાઈ ફટને ફૂંચેલા બેવાળ

ધોડા ચઢે આવે મોર ભાઈઆ

અહુ-સમહિ કે ભાઈઆ"

"ભોઈ ભોઈ ભાગેલા મહિના છે, મેવાડુને દુરંદર ખી યા છે મારે ભાઈ ધોડા પગ ચડીને આવે છે—પણ મારે જ જા મારે, જાનાને ભાઈ ધોડા પગ ચડીને આવે છે" આમ નાચિકા માત્ર પોતાની જ વાત નથી કરતી, પણ પોતે જ ની જહેનોની વતી બોલે છે એટલે મારે ભાઈ આવે છે એમ કહ્યું તો ખરું પણ તરત જ પોતાની શૂન સુવાંટે છે નાનપણમાં

ભાઈએ બેવાડુને મના, પણ એ બાલિકામહેલ તો મના થઈને ભોગી, ભાઈ તો નાના છે ભાઈ આતીને પહેવાની જેમ બહેનને કહે છે,

"મેહુ હુ મહિને-ફૂંચેલા બેવાળ હુ"

પણ બેન કઈ હવે મના જેવડી છે? એ ભાઈને પોતાની સ્થિતિ મનાવવા કહે છે કે—

"ફૂંચેલા બેવાળ ફૂંચ મેવાળ મોરે મોરે બાવક મદાવ"

"ભાઈ, હુ ફૂંચી મના કેમ કરી મરુ? મારી ગોદમાં તો બાળક જાવર છે" આમાં હજી મના જેવડી છે, રમવાના કોડ જેના પગ થયા નથી, જેને સુવાની જગા આતી નથી, તેવી બાળમાતાને મનાની ઈચ્છા પુરતી માતા થતા પરાણે દયાવતી પડે છે તેથી એને થતું હુ જ સજુતાથી વ્યભ થયું છે પણ બાળક ભાઈને કઈ બાળક મદાવ નડતરગપ નથી લાગતો, એટલે એ બહેનને કહે છે,

"બાવક મુતાડ બહેન—ગોનાકે ખાગેલ મે લેહિ લેહુ ફૂંચ મેવાળ"

“બાળકને મોતાના પાગલામાં મુવાડ ને તુ ફૂલ
બેલાંન લે.” ભાર્ગને બિચારને શી ખબર કે
હવે બહેનથી એના છેકરાને મૂકીને રમવા ન જવાય ?

બીજું મહત્વનું પર્વ છે ‘તીજ’પર્વ. એ પર્વ
પણ ભાદરવા મહિનામાં આવે છે. એ ટાણે આખો
નિવસ ઉપવાસ કરીને રાત્રે બધી મેઢાસણુ સ્ત્રીઓ
મળી જાગરણ કરે ત્યારે ગીતો ગાય, નૃત્ય કરે, પૂજા
કરે ને બ્રાહ્મણ પાત્રથી કે દોડી ૭૬ સ્ત્રી પાત્રથી
પર્વની કથા સાંભળે. એ ‘તીજ’ પર્વમાં નીચેનું ગીત
પ્રચલિત છે,

“મહાદેવ ભીંજ્યો થેયા થાકિતો રે રામ

ગૌરીકે શિરે નાહિ પાની રે.”

“મહાદેવ વરસાદથી ભીંજાઈને તરબોળ થઈ ગયા
છે, પણ ગૌરી તો આટલુ આટલુ પાણી પડ્યું તોયે
સાત દોની રહી ગઈ.”

ગીત આગળ આવે છે તેમાં આમ કેમ બન્યું તે
સમજાવતા કહ્યું કે—

“બારિ પધસિ કે કડર નાહિ ભાગ્યુ હે રામ

આહિ ત્રિપિ શિરે નાહિ પાનિ પાનરે.”

“ગૌરીએ અસાવવપણે આલવાથી ટૂંસ વાગના બાગની
તાણ ફૂટેલી કુમળી કુપંગોને કચડી નાખી નથી” ને

“ગાઝાકે નિપથા પેરે નાહિ ધરણુ

બેડા જે કે ઉકાડ ના મારણુ હે રામ

આહિ ત્રિપિ ગિરે નાહિ પાની રે.”

“સસરાએ ગાયના ડાબુથી લી પાવેલી લીલી ભૂમિને
પગલા પાડી આણે લી પણ બગાડ્યું નથી ને જેઠનું
કે એવા મોટેરાઓની સામે એ બંધિ સાટે બોલી
નથી, તેથી ગૌરીનું ગિર કોડું રહ્યું.” આહિ ગૌરી એ
સ્ત્રીઓનો આદર્શ છે, સુશીલ સ્ત્રીઓ માટે શુ નિપિદ્ધ
છે તે દર્શાવ્યું છે, આ રીતે ઉત્તમ ને અધમને
પોતાની કરણીનું ફળ મળે છે તે દર્શાવવા મહાદેવ
ભીંજાયા ને ગૌરી કેસા રજા એમ બજાવ્યું છે

ત્રીજું મહત્વનું પર્વ છે ‘છટ’પર્વ. એ પર્વમાં
બે દિવસ ને એક રાત્રી ઉપવાસ આવે છે. એમાં
કંડા પાણીમાં ઊભા રહીને સૂર્ય દેવતાને અર્ધ્ય
આપવાનો હોય છે. પ્રથમ અર્ધ્ય આશ્રમતા સૂર્યને
આપવાનો હોય છે, બીજો ઉગતા સૂર્યને. કારતક
મહિનાની સાંજે અને સવારે ન્હાતી વખતે એ
અર્ધ્ય આપતા સ્ત્રીઓ ગાય છે કે—

એડે નારીયારે બોજાલિ મોરિ નેયા

કે નેયા પાર ઉતારે હે—

રામ ખેરેયા કૃષ્ણ બોજા રેયા

હરિકૃષ્ણ પાર ઉતારે હે.

“સ્ત્રી હાથ એડે જે ને પૂછે છે કે મારી ભારે બોજા-
વાળી નાવડી પાર કોણુ ઉતારશે ? રામ થશે ખેરેયા
ને કૃષ્ણ ભાર ઉપાડશે ને એમ મારી નાવડી પાર
ઉતારશે.” પછી કહે છે

સાસુ કે જનમલ દેવરકજમ રહતે રે

હાસતે ખેલતે નેયા પાર હે.

માઈઆ કે જનમલ ભાઈઆ જમ રહતે રે

હાસતે ખેલતે નેયા પાર હે.”

“સાસરામાં દિયરની એડે હસના ખેલતાં મારી નાવડી
પાર જમ એવું કરતે.”

ભાર્ગનું જે સ્થાન પિયરમાં છે તે સાસરામાં
દિયરને આપ્યું છે.

અન્દકાન્ત મહેતા

✽

અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી

૪૦ અક્ષર સાથે ૪ મર

‘ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ’ની ૧૧૦મી પ કિતનો ઉત્તરાર્ધ
આ પ્રમાણે છે

ગિરિવદરિ ગરિ છવિઝ ન છૂટદ,

તૂ વાહુવલિ મરિ મ અક્ષરદ

એ જ શબ્દો ફરી ૧૩૦મી પ કિતના ઉત્તરાર્ધમાં
વપરાયા છે

જહ મિરિકદરિ નિચરિ વીર પદસતુ ન છૂટદ ।

જહ વલી જગલિ જાહ વિમ્હદ તુ મરદ અપૂટદ ॥

૬૧મી પ કિતના ઉત્તરાર્ધ અહીં અધ્યાહત રહેલો
શબ્દ પૂરો પાડે છે

જાજ અક્ષરદ કાલ, પૂટર રહિ રહિ ઇમ મળદ ઇ

એટલે પહેલા ટાકેલી પ કિતના અર્ધ આમ થશે

‘શત્રુ ગિરિકદરમા છુપાયો હોય તો પણ ન છૂટે—

ન છટકે, હે બાહુબલિ, તુ (કાળ) ખૂટવા પહેલા—

અકાળે ન મર’ આ જ ભાવ પાછળના ગુજરાતી

સાહિત્યમાં ‘અપૂરે કાળે’ વગેરે શબ્દોથી વ્યક્ત

થયેલો છે આ પ્રયોગ અપભ્રંશમાં બહુની

છે પુષ્ટતાના મહાપુરાણની સંધિ ૧૬, કંઠવક

૭, પંક્તિ ૧૦નો ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે છે: નિમ્મિઝ નામિહિ-નિજજળણિ મુમરસોરુ કાર
તો પળવહ જદ કાલુ જ ગુદ્દહ (એજન, કડી ૧૦ ઉત્તરાર્ધ)
આ પર ટિપ્પણ: વાલુ વાયુ: એટલે અર્થ થયો
‘ને આયુષ ન ખૂટી ગયું હોય તો નમી જા’ ધનપાલની
મહિસત્તવહ (૧૪, ૧૧, ૮ પૂર્વાર્ધ)માં પણ આવેલ જ
પ્રયોગ મળે છે:

જેતુ મઝરહ કાલિ મરિજ્જહ
‘ન્યાં આયુષ પૂરું થયા પછેલાં મરણ આવે છે.’
મહાપુરાણ સંધિ ૮૧, કડવક ૫, પંક્તિ ૧૦
ઉત્તરાર્ધ પણ આવું જ એક ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે:
મા મ ઝ મપુણ્ણહ કાલિ ।
‘અધુરા આયુષે મર મા’.

૧૨મી સદીની પ્રાકૃત નર્મસામુદરીકવા(અપ્રસિદ્ધ)માં
પણ આ પ્રયોગ મળે છે:

સજ્જો જળમ્પવામો મરહ ન મવુદ્દે જીય(યિ) -
‘કોઈ “જીવિત ખૂટ્યા વિના કોઈ ન મરે એ
જનપ્રવાદ સાચો છે.”

૫. પ્રત્યયરહિત ધ્વની

હેમચંદ્ર (૪, ૪૪૫) જણાવે છે કે અપભ્રંશમાં
કવચિત ધ્વનીનો પ્રત્યય લોપાય છે. એટલે કે ખાલી
પ્રત્યય વિનાનું અંગ ધ્વનીના સંબંધનું વાચક કેટલીક
વાર બને છે. પણ અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ
સાહિત્યમાંથી આવા પ્રયોગનાં પ્રામાણિક ઉદાહરણો
નથી મળતાં. હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણોએ બીજી
રીતે સમજાવી શકાય તેવાં છે. ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ
અને ડિંગલ સાહિત્યમાં પ્રત્યય વિનાની ધ્વનીના
એકસ ઉદાહરણો મળે છે અઠલે રહમાનકૂત
સદેસરાસકમાં અને વૈલિ ક્રીસન-કમળિ-રીમાંથી
કેટલાક આવા ગળ્લો ટાંકી શકાય. આ પ્રયોગ પ્રાચીન
શુભરાત્રી સાહિત્યમાં પણ પ્રચલિત હતો કે કેમ તે
જેવાનું રહે છે આમાં એટલી એકસાઈ રાખતી
જરૂરી છે કે આપણે જે ઉદાહરણો નિઃપ્રત્યય
ધ્વનીનાં ગણાવિયે તે નિઃશંકપણે તેવા હોવા બેઠવ્યે,
એટલે કે બીજી કોઈ રીતે તેમને ઘટાવવાનું શક્ય ન
હોતું બેઠવ્યે. દાખલા તરીકે નીચેની પંક્તિઓ
તપાસો:

મળિમુ રાસુ-રેવંતગિરે અવિકલિવિ સુપરેવિ
(રેવંતગિરિરણુ, કડવુ ૧, કડી ૧ ઉત્તરાર્ધ)
પોલ્યાલકુલ-મદગડ નંદણુ-આસારાય
(એજન, કડી ૬ ઉત્તરાર્ધ)

પૂરહ એ વંછિહ-મધિયજળ
(રેવંતગિરિરણુ, કડવુ ૪, કડી ૪, ઉત્તરાર્ધમાં)
આવા પ્રયોગોમાં આસારાય, મધિયજળ, વગેરેને
પ્રત્યયરહિત ધ્વનીનાં ઉદાહરણો ગણવાં ‘તે કરતાં
તેમને’-અન્યસ્ત કર્મધારય તરીકે ગણવા એ વધારે
હિચિત લાગે છે. અને એથી રેવંતગિરિ-રાસુ,
આસારાય-નંદણુ, નિગજળણિ-નામિહિ, મધિયજળ-
વઘિય એવી રીતના સમસ્ત શબ્દોને છંદમાં બેસાડવા
માટે, અંગતરૂં શબ્દોનો સ્થાનઅન્યથ કરવાની આમાં
થૂટ લેવાઈ છે એમ કહી શકાય.
પણ ‘ભરતેશ્વરબાહુળવિરાસ’માંથી તો કેટલાક
આવી અથવા બીજી કોઈ રીતે ન ઘટાવી શકાય
તેવા પ્રયોગો મળે છે અને એમની બાબતમાં તો
આપણે પ્રત્યયરહિત ધ્વનીનો સ્વીકાર કરવો જ
પડે છે. જુઓ: ;

સલ ન સીંહદુવાર

(૧૭મી કડી, ઉત્તરાર્ધમાં).

‘સિંહદારની સંખ્યા નથી.’

સલ ન ગયવડ જનુ કેકાળ

(૮૨મી કડી, પૂર્વાર્ધમાં)

‘જેનાં ગયવડા અને ઘોડાની સંખ્યા નથી.’

સલ ન એ જસ કેકાળ

(૨૦૦મી કડી, ઉત્તરાર્ધ)

‘જેના, ઘોડાની સંખ્યા નથી.’

નર નરચર વુજ વામડ વારો

(૧૦૬મી કડી, ઉત્તરાર્ધમાં)

‘ક્યો માણસ (તેના) એક માણુમોનો—
યોહાઓનો પાર પામે ?’

જીસિવાં છડીય મોહ

(૧૫૧મી કડી, પછલી પંક્તિમાં)

‘જીવનાનો મોહ છાડીને’

તસ સિરુ વચક લેહ સચરહ

પયવગલ વુજ્જહ મરહ મૂપતિ ॥

(કડી ૧૫૧, પંક્તિ ૪-૫માં)

‘તેનું સિરુ લઇને ચક્ર ચાલ્યું બાય છે, ને ભરત
મૂપતિના પાદકમળને પૂજે છે.’

આમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે
‘ભરતેશ્વરબાહુળવિરાસ’ની બાધા ડિંગળ કે ચારણી

હાળાની છે 'ભરતેશ્વરબાહુમલિંગસ'ની માથે ભાષાસંગા' વરાના 'રઘુમહલલૃદ' અને 'પૃત્વીયદ ચરિત્ર'મા દેખાતા કેટલાક વિગિદ્ધ શબ્દો વાચ્યપડે, ઉક્તિઓ ને પ્રયોગો આપાપુને 'ભરતેશ્વરબાહુમલિંગસ'મા પણ અક્ષરગ પ્રયુક્ત થયેલા જોવા મળે છે, તે આ જ કારણે

૬. સદેશરાસકની ભાષા

અહીં આરભમા' કથુ તેમ અપભ્રંશનો પાત્રો લૌકિકે બોલીઓ હતી સમય સાથે અપભ્રંશમા લૌકિકે બોલીઓના તત્ત્વ નધે ગયુ અને તેને પરિણામે કેટલીક નાર ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ કૃતિઓ અને આરભની ભાષાકૃતિઓ નચે લેદરેખા દોરની કંઠ્ય થઈ પડે છે અનુમાને ઇસવી ૧૩મી સદીના આરભે મુકાતી મુસ્લિમ કવિ અબ્દલ રહમાનની કૃતિ સદેશરાસકની ભાષા વિશે આપુ જ બન્યુ છે શ્રી કેશનરામ શાસ્ત્રી સદેશરાસકની ભાષાને ઉપલક્ષ નરથી 'દેમકાનીન સાહિત્યકીય અપભ્રંશની' છતા 'ભારેભાર ભરેલા પ્રાકૃત રૂપોગળી,' 'નના રૂપોગળી' 'અનહત્યના સન્કરુવાળી' અને 'આ પ્રકારની કૃતિમતા ને લીધે ૧૪મા શતક પછીની હોનાતુ કહે છે શ્રી બેચરાસ દોશીના બે ત્રણ વિવાનોમાથી નારે સ્પષ્ટ આ છે 'સદેશરાસકની ભાષા ચૌદમા અને પદરમા સૈકાની અહીં આપેલી ખીજ (ગુજરાતી) કૃતિઓની ભાષા જેથી જ વિગ્રહ અને સ્વરળ ગુજરાતી છે' ૫ળી શ્રી ગાબી સદેશરાસકનો પણ 'આપાપુ કવિઓ' અને 'કવિચરિત' એ તેમના ગુજરાતી કવિઓ અને કવિચરિતને લગતા કવિઓ સમાવેશ કરે છે અને શ્રી દોશી 'ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ' તામક તેમના વ્યાખ્યાનોમા સદેશરાસકનો રિચાર કરે છે એ દેખાડી આપે છે કે આ નિર્ધારનો સદેશરાસકની ભાષાને ગુજરાતી ગણે છે આને આધારે શ્રી મિત્રચરણ નેલ પણ તેમના 'ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખામા સદેશરાસકને એક ગુજરાતી ભાષાની કૃતિ તરીકે લેખે છે

પણ નાનીય ધોરણે તપાસના સદેશરાસકની ભાષા અપભ્રંશ છે એમા જરૂરે મકા રહે તેતુ નથી અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓને એકમીતથી જુના પાડતું અપભ્રંશ લક્ષણ એ કે અપભ્રંશમા બેવડા વ્યંજનો જળવાઈ ગયા છે ત્યારે અર્વાચીન ભૂમિકામા તે એકવડા બન્યા છે

અને સાથે અનુરૂપ સંજોગમા તેમનો પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બન્યો છે સદેશરાસકની ભાષામા બેવડો વ્યંજન ટકી રહ્યો હોવાના અનેક ઉદાહરણો છે એ ખરુ કે કાકિ શબ્દોમા એ એકવડો થઈ ગયો છે, તેમ કેટલીક જાગતોમા સુગન્ધયાની કે હિંદી જેવી અર્વાચીન ભાષાની અસર ચોક્કસપણે ભેદી શકાય છે પણ આમ લૌકિકે મોનીચોથી ઠીક ઠીક પ્રભાવિત હોતુ એ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ માટે સહજ છે તેથી કાર્ત્ત તેતુ સ્વરૂપ અપભ્રંશને બદને ગુજરાતી (કે રાજસ્થાની) હોવાતુ ન કહી શકાય અને દેશભાષામા સાહિત્યરચના થના લાગ્યા પછી બંને ત્રણસો ૫૨મે સદેશરાસકની રચના થઈ તેથી શુ થયુ કે કોઈ પારગત અધારે પણ અપભ્રંશમા (કે પ્રાકૃત અથવા સન્કૃતમા) પદ કે ગદ્યમા રચના કરી શકે

૭. વસ્તુછદની રચના ગદ્ય ગણ્યાયાતુ એક વધુ ઉદાહરણ

૫૨તુ કે રફા હદમા રચાયેલુ પદ્ય ભૂલથી ગદ્ય માની લીધાના બે ઉદાહરણો તરફ મે અન્યત્ર લક્ષ્ય બે ચોક્ક છે અહીં ત્રીજુ ઉમેરુ છુ 'જેન ગુર્જર કવિઓ,' પ્રથમ ભાગ, પા ૪૪ પર સજમમજરી પરની હુમલ સગણિની મીકામાથી નીચેતુ ટાચણુ ત્યારેતુ છે

અતિ નામિણ નવડુ તલસિલ । પઢિવલ્લ-વલ્લયલ સિલ-મણિ સિલોહ-સહ વલ્લુરુહર હરિણચ્છિહરિણકમુહ મહિલવલ્લવલ્લકમણમણહર ।

લગ્નકળ વલ્લ રચન નિહિ, કુરુકુરસરિસારવાદુ । સમુજ્જવાલિ નિ ઢિયડ, પરિરભિષિ પાવારુ ॥ તહિ તિવિલ્લમ્ ૨ અતિ નરનાહુ । તિલ્લાઝવિ મલાડ । જસિ દલિય સયલ બનિરામવિલ્લમ્ સરવલ્લ સગહિય મલનાવહ તિવિલ્લમ્ ।

તામુ મગલદલિ વિય કોમલવલ્લવલ્લવલ્લિ ।

હવિ વિનિગ્નિય રદરમણ, નળયલ્લવલ્લવલ્લિ ॥ આમા કુલતો સિસાયનો ભાગ ગદ્ય માં લીને આપેનો છે એ સ્પષ્ટ છે હટી પડિતમા દિપ્તિસંચયક રતો એક મુદ્દો છે તે આપણને અપભ્રંશના વિશેષે પ્રાચીન ગુજરાતી વગુજની વિગિદ્ધતાની યાદ આપે છે અપભ્રંશમા સામાન્યતઃ ગુણી પડેની પકિન ૧૫ માંનાની હોય છે (અહીં માત્રના ઉપપ્રકારોની વાત નથી) પણ ગુજરાતીમા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપ્તાર્ક

ચીમનવાય શાહ

ચુદ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૩ ।

માર્ચ એપ્રિલ ૧૯૪૨

અંક ૬-૭

પુસ્તક-પરિચય

ધારા વિવેચનલેખો :— શ્રી મનસુખલાલ
અવેરી મૂલ્ય અઢી રૂપિયા

‘શ્રી મનસુખલાલ’ કવિ તરીકે જેટલા ગુજરાતી
માહિતરસિક વર્ગને સુપરિચિત છે, તેટલા જ
સુપરિચિત વિવેચક તરીકે પ્રખ્ય છે સન ૧૯૪૨ મા
ગુજરાત સાહિત્ય સેવાના નામિક ગ્રન્થાલોકન માટે
મનસુખભાઈ પર ખસદગી ઉતરેલી એ જ દર્શાવે છે
કે, ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિવેચકોમાં એમનું સ્થાન
છે અને એમના સામાયિકોમાં, પ્રસિદ્ધ થયેલા ને
આ ગ્રંથદારે ગ્રંથોદારે પ્રગટ થયેલા લેખો એમની
વિવેચક તરફેણી પ્રતિભાની, આપણને પ્રતીતિ
કરાવી આપે છે

‘શ્રી મનસુખભાઈ’ એ ‘અર્ચી’ની કવિતા નામના
એમના લેખમાં કહ્યું છે કે, “પ્રમાણમાં સાચુ એવું
મૂલ્યાંકન તો માત્ર જૂતકાગતુ થઈ શકે, કારણ કે,
એમાં પરિવર્તનને અવકાશ નથી વર્તમાન
પરિવર્તનશીલ અને લાલિ અરુપ હતાથી એવું
નિશ્ચિત મૂલ્યાંકન કરી શકી શકે” આ
સત્યને જ એઓ એમના આ લેખોમાં અનુસરે છે
તેથી જ પડિતપ્રગતના લેખકો અને અર્ચીનીયુગના
લેખકો વિરે આર્હિ ગ્રંથસ્થ થયેલા લેખો પર
નજર નાખતા પડિતપ્રગતના અથવા સમન્વય યુગના,
નરસિંહરાવ નાતાવાય ને નવરામ, ગોવર્ધનરામ ને
કાન્ત એટલા લેખકો છે તો અર્ચીનીયુગના તો છે
માત્ર મેઘાણી ને ઉમાગ કર જ આર્હિ એક લાઠી નોધી
જોઈએ કે, એમણે એમના લેખોના જે શીર્ષકો
આપ્યા છે, તેમાં મુદ્દારાને અવકાશ રહે છે જેમકે
નવરામ એ શીર્ષકના લેખમાં આપણને એવી
આશા બધાય કે, નવરામની બધી કૃતિઓ વિરે
એમાં એમણે લખ્યું હશે, બ્યારે એમાં નવરામની
વિવેચક તરીકેની જ વિચારણા થઈ છે તેની જ
રિતે ઉમાગ કરવાગા લેખમાં એમણે ઉમાગ કરના

માટેકો તથા વાર્તાઓની જ ચર્ચા કરી છે, કવિ
તરીકે એમને જોયા નથી એ રીતે એ બે શીર્ષકો
અતિવ્યાપ્ત કહી શકાય

આ લેખોમાં લેખકને આખે ભીડીને લળે એવો
ગુણ સ્પષ્ટરૂપે નો નીકરતાનો છે આથી જ
નાનાલાલના નાટકોને બધી દૃષ્ટિએ તપાસી એઓ
નાટકો તરીકે એની નિષ્કળતા જાહેર કરે છે
નવરામમાં પરિભાષાની અરુપરૂપતા, નવરામને
યોજેલા પારિભાષિક શબ્દોના અતિવ્યાપ્ત દોષ,
કવિતા વિષેની એમની ચર્ચાની અરિશદતા વગેરે
દૃષ્ટાંતો આપી આપીને એમણે દર્શાવે છે કાન્તના
અકલ્પ્યતા પશુ સર્વશ્રેષ્ઠ ગદ્યુગતા ‘વસંતરિજ્ય’
કુલ્યત્રી આરભની પદ્ધતિઓ આખા કાન્તના
લાલ જોડેના વિસંગત એમની લેખક દૃષ્ટિ જોઈ
શકી છે અને નીકરતાથી એઓ નરસિંહરાવભાઈની
કવિતા વિરે લખે છે કે “નરસિંહરાવની કવિતામાં
પશુ તેમનું પૈત્રીક માનસ આર્હિ તર્હિ ડોકિયા કરી
રહે છે, ને કવિતાના સૌદર્યને કથળાવે છે દૃષ્ટાંત
જ્યવહિતા પદાવલિ એ એમનું કવિતામુત્ર લાગે છે
તેથી જ તો તેમની કવિતામાં શબ્દચોજનાનું આટલું
અપૂર્વ આચિત્ય નજરે પડે છે, પશુ ક્યાક ક્યાક
એ આચિત્યનો એટલો અતિરેક થઈ જાય છે કે
જિભિની નેસર્ગિક મધુરતાને બદલે એમના કા ધેલકમાં
કુનિમ સોલ્લવ વ્યાપી રહે છે” કવિ નરસિંહરાવ
પરથી વિવેચક તરીકે એમની પરીક્ષા કરતા એઓ
લખે છે, “એમના વિવેચનમાં કોઈને પેદાશી
લાગતી હશે તો કોઈનો એમાં પોંજી લાગતું
હશે એમના વિવેચનની ઉગતાને લીધે કોઈ અકળાઈ
જયુ હશે, કોઈને એમાં પુષ્ટની સર્વવ્યાપકતા
અચૂર્ણ હશે એ સડું પોતપોતાની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ
સાચ છે” આમ નરસિંહરાવની બધા મેરેની
ન કડક પરીક્ષા કરનાર આટલું સ્પષ્ટરૂપે લખનાર
મનસુખભાઈ જેવા કોક જ જડે વળી ખનરાદે નથી
કવિતા પર પ્રહારો કરવા આખા કે નરી કવિતાના

આ પદર માતાના હાત એમ બે ખડ કરેલા હોય છે, તેમાંથી પહેલો ખડ બે વાગ બોલવાનો (કે ગાવાનો) હોય છે ને તે કેટલીક વાર પુનરુત્થાપે આપેનો હોય છે તો આજાર સાન માતા પછી (૨) એમ દ્વિગુણિતરૂપે બેનો અક મૂળ પતાયુ હોય છે 'ભગતેશ્વરનાદિચરિત'માં આવતી વસ્તુમાં પહેલી પદ્ધતિની નજીબાતની આન માતા પુનરુત્થાપ થયેલી છે વસ્તુ તરીકે ગોલકના ઉપર આપેલા ટાપુઓની પદ્ધતિઓ આ પ્રમાણે વચાળે

ઘડિય નામિણ નવદ તલસલિલ ।

ઘડિયવ વચ્ચેલ સિલ, મળિં સિલોર સહ-ચંદ-સુરહર ।

હરિગઢિ-હરિગઢિનુદ, મહિલ-વલ્લ-વલ્લ-મળહર ॥

ઘણ-ઘણ-ઘણ રવણ નિહિ સુરુર-સરિસાવાડ ।

સેનુ-નવાવલિ કિ કિપર (?) પરિરમિવ પાવાડ ॥૧॥

સહિં નિવિજ્ઞમુ (૨) ઘડિય નરનાહ ।

તિવલોચ વિક્રાત જલિ, ઘડિય-નવલ-ઘડિય-વિક્રમ ।

સર-મકલ-મળહિય (?) મલ (?) નાવદ નિવિજ્ઞમુ ॥

તામુ મળદેવિ-પિય નામલ-નમલ-મળહિ ॥

ઘડિ નિગિમિય રહ રમણ વળયગઢિ નલહિ ॥૨॥

આમા ત્રીજા અને પાંચમી પ્રકૃતિ પ્રાસંગિક છે તે બે જ શકાળે ૧૫+૧૨+૧૫+૧૨+૧૫ અને અંતે દોહા (૧૩+૧૧) નાતુ માપ હોય તેમ જણાય છે બે કે કૃતિ શુદ્ધ રૂપે અપાદિત થઈ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે જ ખાતરી સાથે માતામ્ પાનાને નિષ્કૃષ્ટ થઈ શકે પણ હદ મપદ છે પહેલી કટીની પહેલી પદ્ધતિમાં નામિણ પછી (૨) મૂકવું સ્વી ગયું હોય છે ભાષા અપ્રમન હોવા છતાં દેશભાષામાં વસ્તુહદ જે વિનિષ્ઠ પ્રકારે ગયાનો હોતો તેનો જ આમા આદર થયેલો દેખાય છે*

—હરિવંશના ભાષાઓ

* આ ભાષા પછી ભાષાથી અજાણવા સાદું પાતેથી હેમહ સનહિની દીકાની હાથનવ લેવા મળી તેમાં પહેલી પદ્ધતિમાં નામિણ પછી ૨નો અક મૂકેલો છે અને ને આજુ કયાનક વસ્તુ હદમાન છે એટલે સ્વયં હાથમતમાં નવલ એમ એટલીક પ્રકારે આરભે નિર્દેશ મળેલો છે

મહામાતા ચર્ચેલા વલ્લે રાજવાણી પતિ અવજવા (૧૨)કે વલ્લેનો અર્થ 'આખા અને નાનૂંથી વ્યાપ્ત' એમ હવે સ્પષ્ટ લાગે છે

ગોલકસભાઓ :

સાહિત્યમસદ તથા ભાગીય વિદ્યાભવનના મધુકન આજાર હેઠળ કવિ નાનાવલતા અવસન બાદ ગોલક વ્યક્ત કરવા એક બહેન મહા ભાગીય વિદ્યાભવનમાં અનિવાર તા ૧૨-૧-૪૬ ને નિં સાજે ૬૧ વાગે મળી હતી ત્રી મુનશીએ પ્રમુખપદવાન લીધું હતું કવિ નાનાવાલે ગુજરાતી સાહિત્યની કટેરી મેવાની ન્યાયમૂર્તિ શ્રી હનિનિદાભાઈ દીવેડીઆ, શ્રી નગીનદાસ માલગ, મુનિ નિર્મલિજ્ઞાએ, શ્રી ભરુ શકર વ્યાસ, શ્રી જયેશીન્દ્ર દવે, શ્રી ચન્દ્રવન મહેતા તથા કનૈયલાસ મુનશીએ મુખવર્ણી કરીને સ્વર્ગસ્થને અર્પિ આપી હતી ભાગીય વિદ્યાભવનનું ચોમાસા આજુ ભરાર મગ્યું હતું, ને બહાર પણ મધુઓ લીધા હતા, એ કવિશ્રીની કવિતા પ્રત્યેના જનતાના આદરની નિશાની હતી

ત્રીજા એક ગોલક મહા ગુજાર તા ૧૭-૧-૪૬ ને નિં સાજે ૬૧-વાગે બેચેરેટક્ટી લેખમા, લેખક મિત્રન, યાત્રીગણ, કવમમડળ, પ્રમીતિવાદી લેખક મંડળ, પામી લેખક મડળ, મંડળ-સ્વગે સંસ્થાઓના આજાર હેઠળ ગોલક બાવતરાય મહેતાના પ્રમુખપદવા હેઠળ મળી હતી એમાં શ્રી જયેશીન્દ્ર દવે, શ્રી મનસુખવલ્લે, શ્રી ચલામદાસ બોલગક્ટી, ગમ્મલવલ, વગેરે, વકતાઓએ કવિને અર્પિ આપી હતી ઉપસ્થિતમાં પ્રમુખે કહ્યું હતું કે એમની ગોલકસભામાં નાનાવાલ પ્રમુખસ્થાને હોવા બેચેરે તેને બદલે નાનાવાલની ગોલકસભામાં એમને પ્રમુખ થયું પડે છે ને નાનાવાલની સંસ્થા તથા અનોખા અકિતવને એમણે બચ્ચેષ કર્યો હતો

ભાગીય વિદ્યાભવનનો આડમો આપન દિન :

ભાગીય વિદ્યાભવનનો આડમો સ્થાપન દિન તા ૧-મી જાન્યુઆરીએ ઉજવાયો હતો ન્યાયમૂર્તિ શ્રી ભગતીએ આપન દિન મળેલું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, અને શ્રી ભાગીય વિદ્યાભવન વાં હસ્થાન કરેલી પ્રાનિના વાપિક અહેવાલ વચાયા બાદ શ્રી મુનશીએ, 'ભાગીય સામૂહિક એકતા' પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તે પછી ભવનના સચાવક શ્રી મુનિજી નિર્મલિજ્ઞાએ વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારબાદ પદિત દેવેન્દ્ર નિર્મલજ્ઞના સંગીત પછી કાર્યક્રમની ધૂણી થઈ હતી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપ્તાહકે

ચીમનલાલ શાહ

અધ્યક્ષતા મહેતા

પુસ્તક ૩ |

માર્ચ એપ્રિલ ૧૯૪૨

| અંક ૬-૭

પુસ્તક-પરિચય

થોડા વિવેચનલેખો:—

અવેરી મૂલ્ય અહીં ફૂંપ્યા

શ્રી મનમુખલાલ કવિ તરીકે જેટલા ગુજરાતી માહિત્વસિંક નર્ગને સુપરિચિત છે, તેટલા જ સુપરિચિત વિવેચક તરીકે મળ્યું છે સન ૧૯૪૨ માં ગુજરાત સાહિત્ય સેવાના નાર્થિક પ્રધાનસોહકન માટે મનમુખલાલ પર પસંદગી ઉતરેલી એ જ દર્શાવે છે કે, ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિવેચકોમાં એમનું સ્થાન છે અને એમના સામાયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ને આ પ્રથમ પ્રકારે પ્રગટ થયેલા લેખો એમની વિવેચક તરીકેની પ્રતિભાની આપણને પ્રતીતિ કરાવી આપે છે.

શ્રી મનમુખલાલ એ “અર્ચીચીન કવિતા” નામના એમના લેખમાં કહ્યું છે કે, “પ્રમાણમાં સાચું એવું મૂલ્યાંકન તો માત્ર ભૂતકાળનું થઈ શકે, કારણ કે, એમાં પરિવર્તનને અવકાશ નથી, વર્તમાન પરિવર્તનીય અને ભારિ અસ્પષ્ટ હોવાથી એનું નિશ્ચિત મૂલ્યાંકન કઈ રીતે થઈ શકે?” આ શ્રુતને જ એમને એમના આ લેખોમાં અનુસરે છે તેથી જ પડિતયુગના લેખકો અને અર્ચીચીનયુગના લેખકો વિરે અહિં પ્રથમ થયેલા લેખો પર નજર નાખતા પડિતયુગના અથવા સમન્વય યુગના, નરસિંહરાવ નાનાલાલ ને નવલરામ, ગોવર્ધનરામ ને કાન્તા એટલા લેખકો છે તો અર્ચીચીનયુગના તો છે માત્ર મેઘાગ્રી ને ઉમાગ કર જ અહિં એક વાત નોંધવી નોંધ એ કે, એમને એમના લેખોના જે શીર્ષકો આપ્યા છે, તેમાં સુધારાને અવકાશ રહે છે જેમકે નવલરામ એ શીર્ષકવાળા લેખમાં આપણને એવી આશા બધાય કે, નવલરામની બધી કૃતિઓ વિરે એમાં એમને લખ્યું હશે, બ્યારે એમાં નવલરામની વિવેચક તરીકેની જ વિચારણા થઈ છે તેની જ રીતે ઉમાગ કરવાળા લેખમાં એમને ઉમાગ કરના

માટકો તથા વાર્તાઓની જ ચર્ચા કરી છે, કવિ તરીકે એમને લેખો નથી એ રીતે એ બે શીર્ષકો અતિવ્યાપ્ત કહી શકાય.

આ લેખોમાં લેખકનો આખો ઊડીને વળગે એવું શુદ્ધ સ્પષ્ટવક્તવ્યનો ને નીડરતાનો છે આથી જ નાનાલાલના નાટકોને બધી દ્રષ્ટિએ તપાસી એમના નાટકો તરીકે એની નિષ્કળતા બહાર કઢે છે નવલરામમાં પરિભાષાની અસ્પષ્ટતા, નવલરામને યોજેલા પારિભાષિક શબ્દોનો અતિ-વ્યાપ્તિ દોષ, કવિતા વિષેની એમની ચર્ચાની અવિશદતા વગેરે દ્રષ્ટાંતો આપી આપીને એમણે દર્શી પુ છે કાન્તાના અડકાવ્યમાં પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતા ‘વસ તનિજય’ કાવ્યની આરભની પદ્ધતિઓનો આખા કાવ્યના ભાવ બોડેને નિસવાદ એમની વેધક દ્રષ્ટિ નોંધ શકી છે અને નીડરતાથી એમના નરસિંહરાવભાઈની કવિતા વિરે લખે છે કે “નરસિંહરાવની કવિતામાં પણ તેમનું પૈશાનિક માનસ અહિં તહિં ડોકિયા કરી રહે છે, ને કવિનાના સૌદર્યને કથળાવે છે દૃષ્ટાંત સ્વલ્પિમા પદાવલિ એ એમનું કવિતાસૂત્ર લાગે છે તેથી જ તો તેમની કવિતામાં શબ્દયોજનાનું આટલું અપૂર્વ આશ્ચર્ય નજરે પડે છે, પણ ક્યાંક ક્યાંક એ આશ્ચર્યનો એટલો અતિરેક થઈ જાય છે કે ઊર્મિની નેસર્ગિક મધુરતાને બદલે એમના કાવ્યદોષમાં કૃત્રિમ સૌન્દર્ય વ્યાપી ગૂઢે છે” કવિ નરસિંહરાવ પરથી વિવેચક તરીકે એમની પરીક્ષા કરતા એમના લખે છે, “એમના વિવેચનમાં કેમને pedantry લાગતી હશે, તો કોઈનો એમાં પીંજી લાગતું હશે એમના વિવેચનની ઉચ્ચતાને લીધે કોઈ અકળાઈ ગયું હશે, કેમને એમાં પુષ્ટની સર્વવ્યાપકતા જણાઈ હશે એ સંકુ પોલપોતાની વિનિષ્ઠ દ્રષ્ટિએ સાચા છે” આમ નરસિંહરાવની બધાં દોરેની ન કડક પરીક્ષા કરનાર આટલું સ્પષ્ટતાથી લખનાર મનમુખલાલ જેવા કોક જ જડે. વળી ખનગદારે નવી કવિતા પર પ્રહારો કરવા માગ્યા, કે નવી કવિતાના

પ્રતિનિધિ આ કાવ્યેએ નવી કવિતા પરના એકએક આંધેપનો સંચોટ ને સત્તર રસિયો આપ્યો ને ખગરદારને ડાપખાનાની શોધખોળ થઈ છે તેુ ભાન કરાવવાની આકરી ને અપુત્રમતી કુગળ જનની આમ છતાં એમણે અર્વાચીન કવિતાની મર્યાદાઓ કવિતાનુ ક્ષિપ્ત ને વ્યસ્તદર્શન, ઊર્મિશીલ નહિ પણ બૌદ્ધિક ચિન્તન, એકત્રિધતા, વ્યક્તિતા જીવનની એપરવા લગેરે પછુ એઓ સ્પષ્ટત દર્શાવે છે અર્વાચીન કવિની એક મર્યાદા દર્શાવતા એઓ કહે છે, “આજનો કવિ એ રીતે મૃત્યુથી કે પગેડકના પ્રાકૃતી થયરતો નથી એ ખરું, પણ વિશ્વગધુ ને રિશ્વપ્રધુની હાંકી વાનો આડે, પોતાના નાનકડા જીવનને, એ જીવનના હુષ્કોણ કે આગાનિરાસાને, પ્રેમને કે તિરસ્કારને, જીવનના ધૂપાયની કતુલુને કે તેમાથી ક્યારેક ઝળકતી હાસ્યરેખાને લગભગ વિસરી ગયો છે” પણ શ્રી ઉમાશ કરના ‘નિશીથ’ ને સુન્દરમની ‘વસુધા’, રત્નેશ્વરિમનો ‘અર્ધ’, ખેટાર્ધનું ‘ધન્વધનુ’ પાકકનું ‘ગેવના કાવ્યો’, માણેકનું ‘આલ્સબેવ’ ને, ‘મોહબતને માડવે’ આદિ સમગ્ર હોતા, એમાથી આદ્યમયક્ષી કાર્તીની સખ્યા સારા પ્રમાણમા નીકળે છે વસુધાકારે નેતીથકારે ને, મહેાનનને માડવેમા માણેકે અગત ઊર્મિઓ દીવ ભરીને ગાઈ છે અર્વાચીન કવિતા વિરે એમણે ખીજુ એક વિદ્યાન કર્યું છે કે ‘ગેયત્વનો પ્રચલિત દષ્ટિએ અનાદર એ પછુ આ યુગનું જ લક્ષણ ગણી શકાય.” આ વિદ્યાન પછુ મને અર્વાચીન લાગે છે એક રીતે કહીએ તો આપણા અર્વાચીન કવિઓએ જેટલા પ્રમાણમા છંદોબદ્ધ કાવ્યો લખ્યા છે, તેટલા જ પ્રમાણમા એમણે ગેય કાવ્યો લખ્યા છે, ને ગેય જ શા માટે સુગેય કાવ્યો લખ્યા છે એમ કહીએ તેને ચાને જેમ અર્વાચીનો વિષે તેવી જ રીતે પડિતયુગના લેખકો વિષે પછુ એમના વિવાનો ક્યારેક એટલા પ્રતીતિકર રહેતા નથી કવિ નાનાલાલ માટે એઓ કહે છે “એમણે જે જે વિવેચન નિગધો લખ્યા છે તેમા તેમનો અન્યાસ અને તેમની તોલનશક્તિ પ્રતીત તો થાય છે જ” આ વાક્ય પછી તરત જ એઓ કહે છે “ફૂલપાદરીને સાતમે આસમાને ચઢાવી દેવામા, કે કલાપીના નિરહને જગતસાહિત્યની કચ્છુ પ્રગસ્તિઓમા

સ્થાન આપી દેવામા મુશ્કેલ ઊભિવતા ને ખરી, એ જ ઊર્મિવતા પ્રેયો એ સ્થાને કે અસ્થાને ઉત કંકારવની પૂરવળીમા કે અર્ધગતાગિતા અનુભવ બોલના આભારવચનમા નગસિંહરાવ પગ કે હાકોર પર પ્રહારો કરવા ચૂડતા નથી આ બધું ખરું, પછુ મમમદદિઓ ભોતા એ પોતાની ઊર્મિવતાને દાખી દેખે, ઉદાર તટસ્થતા દેખવાનો પ્રયત્ન તો સદૈવ કરી જ રહ્યા છે” આમ એમણે જે દૃષ્ટાંતો આપ્યા છે તે નાનાલાલની તોલનશક્તિની વિરુદ્ધમા જાય છે, ને આ બધું ખરું છતાં, એમનામા તોલનશક્તિ હતી, એમ કહેવાને કશો આગ્રા તો ભર્યોને કે એટલે નાનાલાલમા તોલનશક્તિ છે એ એમનું વિવાન નિગધાર બની જાય છે વળી એઓ નાનાલાલ-વિરે એક ટેકણે કહે છે, “વધુ પાત્રાવેળ કે સવાદ કેઈપણ દિશ્યે નાનાલાલના નાટકો સ્પષ્ટ નથી- અને જેતુ નાટકોનું, તેતુ તેમની લલિત વાડુમયની ખીજુ ફૂનિઓનું એમની નવલિકામા નવલિકાના તરંગો નથી, નવલકથામા નવલકથાના તરંગો નથી નાનાલાલ સર્જનત્તમક સાહિત્યના કાચેતર કેઈપણ અગતુ આપેખન કરે તેમા લાગે જ સંશ્લેષ થાય છે” ને છતાં નાનાલાલનો પરિચય આપતા એઓ કહે-છે “કવિ નાનાલાલ એટલે ગુજરાતના અઝરૂંથી કવિ ને નાટકકાર નવલકાર ને નવલિકાકાર નાનાલાલ એટલે આપણા પ્રથમ પશ્ચિતા ચિન્તક, નિગધકાર ને વિવેચક” આમ નાનાલાલ વિષે ઉપવા વિદ્યાન ને આ વિવાનો વચ્ચે વિસવાદ નથી લાગતો કે ખીજુ, રાસ જેના હળવા સ્વરૂપોમા નાનાલાલે ગભીર ચિન્તન હાંસ્ય છે એને શ્રી મનમુખલાલ નાનાલાલના ગુણપક્ષમા, લેખે છે એ યુક્ત છે ખરું કે રાસ જેના હળવા સ્વરૂપોને ચિન્તનથી ભારેખમ બનાવી રાસરસિકા ઓને એ દુર્મોહ જનતા રાસ તરીકેનું એનું મધુર્ધ ને લાહિત્ય વણે અર્થે વળી જાય છે

પછુ આ સમગ્ર ભોતા શ્રી મનમુખલાલની વેધક દિષ્ટિ ને તલસ્પર્શી ચિન્તાણા ગમે તેવા હિદાવેડી માણસ પામે પછુ પ્રશસના ઉત્તાર કરાવે એવા છે કાન્તા કાવ્યો વિરે શ્રી ગમનારાયણ પાકને ઉપોદ્ગાત વાન્યા પછી કેઈને લાગે કે એમા હવે કશું કહેવાનું રહી જતું નથી છતાં, કાન્તા વિષયક આપણે બ્યારે મનમુખલાલના લખણો

વાંચીએ છીએ ત્યારે એમાં ફટલાંય મૌલિકતત્વો દૃષ્ટિએ પડે છે. કાન્તનાં ખંડકાવ્યોના સંવિધાનનું અંગ્રેજી કરણાન્ત નાટક જોડું મળતાપણું સ્પષ્ટતઃ અને વિસ્તારથી દર્શાવી એમણે એમની પ્રતિભાની પ્રતિનિ કરાવી છે એક, “કાન્તનાં ખંડકાવ્યો” ને ‘વસન્તવિજય’ એ લેખોની શરૂઆત એક જ વાક્યથી થાય છે, એથી જરા પુનરુક્તિ જેવું લાગે છે તે પણ અહિં નોંધવું જોઈએ.

શ્રી. મનસુખભાઈનાં વિવેચનોની સફળતાનું એક કારણ એમની શૈલી છે. એમની શૈલી ક્યારેક મોશનકરમાં છે તેવી સંવાદપ્રધાન, બહુભાષીના, કમળના પત્રોની—આદ આપતી—છે. “ક્યારેક, રસિંહરાવ કે નવલરામવાળા લેખમાં” છે તેવી સાધનયુક્ત છતાં વિશદાર્થ હાય છે; “ક્યારેક, ‘અર્વાચીન કવિતા’માં કે ‘નાનાલાલ’ના લેખમાં છે તેમ એ મધ્ય્ય ભયો વિસ્તાર મહત્ત્વ કરે છે. એમની શૈલીમાં ખલકારમધ્ય્ય હાય છે. ને એ વક્તવ્યને સમુચિત કેપમાણેથી પૃષ્ઠ હાય છે. એકાદ દષ્ટાન્ત લઈએ:— “આત્મલક્ષી પ્રેમોર્મિકાવ્યોના નરસિંહરાવ કવચ ખરા; પણ તેના વિશ્વામિત્ર તો ખીજ જ છે. શાસ્ત્રીય વિવેચનની જ્યોતિને વધારે” તેજસ્વી બનાવનાર નરસિંહરાવ ખરા, પણ એ જ્યોતિના સૂક્ષ્મ લાખનાર માતરિશ્વા તો નવલરામ જ છે.”

આમાંનું પહેલું રૂપક શ્રી. હીરાબહેન પાઠકે એમના “આપણું વિવેચન સાહિત્ય” નામના ગ્રન્થમાં લીધું છે, એ જ એમની શૈલીની લોકપ્રિયતાનો પૂરાવો છે. અહીં પણ નરસિંહરાવનું પ્રકૃતિકવિ તરીકેનું સ્થાન” આ રૂપકથી યોગ્યતઃ કથાયું છે, ને વિવેચક તરીકે પણ નરસિંહરાવ તથા નવલરામના સ્થાનને આ રૂપકથી સંલેખમાં તથા સચોટતાથી દર્શાવી શકાયું છે. એમની કટાક્ષમય શૈલીને એક નમૂનો લઈએ.

“લોકપ્રિયતાને એ પ્રમાણભૂત ગણીએ તો છેલ્લાં પચીસેક વર્ષમાં બહાર પડેલાં પ્રસ્તકોમાં મહિત્કાન્ત કાવ્યમાળા કદાચ સહુથી ઉત્તમ કવિતા કૃતિ ગણાય,”

આમ શ્રી. મનસુખભાઈની શૈલી વૈવિધ્યશાલિની છે; શક્તિવાંતી છે લાલિત્યવાંતી છે ને એમાં સચોટતા છે,

“અર્વાચીન કવિતા” વિષેના એમના દ્વિતીય લેખમાં શ્રીયુત નરસિંહરાવનાં અનેક લખાણોની જેમ ચોતાની ફીનિમાંથી અવતરણ શ્રી. મનસુખભાઈએ એક

પણ મૂક્યું નથી એ એમની વિનમ્રતાનો ઉલ્લેખ પંડિતયુગ ને આપણા યુગનો તફાવત દર્શાવવા કર્યો છે.

કાઈપણ એક લેખકની ચર્ચા કરતાં તત્કાલીન વાતાવરણની સર્વસ્પર્શી ચર્ચા એણે કરે છે. નાનાલાલની વાત કરતાં ગોવર્ધનરામ, કે ગોવર્ધનરામની ચર્ચા કરતાં, નાનાલાલ કે તત્કાલીન લેખકો એમની ચર્ચામાં આવે જ, એ એમનું દર્શન ફટલું વ્યાપક છે, વિશાળ છે, તે સૂચવે છે.

શ્રી. મનસુખભાઈની આ કૃતિ આપણા વિવેચકોમાં એમને યશસ્વી, ને મોખરાનું સ્થાન અપાવે છે. ને ગુજરાતને આવા નીડર વિવેચકોની જ જરૂર છે તેની કોણ ના પાડશે?

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી :—લેખક મહેન્દ્રકુમાર મો. દેસાઈ; સયાજીસાહિત્યમાળા; પુષ્પ ૨૬૪, મૂલ્ય રૂ. ૨-૫-૦

એયસાધકવર્ગમાં ધ્રુવરના અવતારી મનાતા, શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના જીવનપ્રસંગો અહીં ભક્તિભાવથી ને વિસ્તારથી લેખકે રજૂ કર્યા છે. અહિં જે દૃષ્ટિબિન્દુ છે તે સાપ્રદાયિક છે અને તેથી સંપ્રદાયની બહારના લોકોને રસ આણે પડે એવું એનું એકપક્ષી નિરૂપણ થયું છે. વિશ્વાખનમાં લેખક કહે છે કે “ચરિત્રઅન્વેષી દરિદ્રતાના સમયમાં મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રોની અગત્યના ચોમેરથી સ્વીકાર થઈ રહ્યો છે. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી જેવા એક વર્ગના જ લીલાતલુ નહિ, પણ ભારતવર્ષના સંસ્કાર સ્વામીરૂપ સત આચાર્યની જીવનલીલાને ઓળખવા અને આલેખવા મહાન સાધનાની આવશ્યકતા હોવાનો શિષ્ટ પુરુષોનો મત છે.” વસ્તુતઃ એ સમપ્રદાયના અનુયાયીઓ જે દૃષ્ટિએ નૃસિંહાચાર્યજીને જીએ તે દૃષ્ટિએ સંપ્રદાય બહારના લોકો ન જોઈ શકે એટલે, ચરિત્રનિરૂપણ જ એવી રીતે થવું જોઈએ કે જેથી, આપણને ચરિત્રનાયકની મહત્તાની ઝાંખી થાય વળી, શિક્ષણ અને સંસ્કાર એ પ્રકરણમાં લેખક નૃસિંહાચાર્યજીના બાલજીવન વિશે કહે છે, “શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના જીવનદૃષ્ટાન્તમાં, તેઓશ્રીની કીર્તિને કલોક લાગે એવું બાલદર્શનીય દૃષિત વર્તન અંશતઃ પણ સંભવિત નથી” આ દૃષ્ટિથી જ જ્યાં જીવનચરિત્ર લખાય ત્યાં કળકારમાં રહેલી તટસ્થતા,

નિષ્પક્ષપાતીના ક્યાં રહે ? ને પછી સંશોધન પણ ક્યાંથી હોય ? આમ એ માનવી હતા જ નહિ, દેવ જ હતા, એવી માન્યતાથી આ ચરિત્ર લખાયું હોઈ, એમાં રસ રહેતો નથી, ને જીવનનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ, માનવીનો ક્રમશઃ ઉત્કર્ષ કશું જ દર્શાવવાનો એમાં અવકાશ હોય જ ક્યાંથી ? વળી, એમાં ચિત્રાત્મક પ્રસંગો નથી, નાટ્યાત્મક દર્શનો નથી, અર્થે લખાણ શુષ્ક લાગે છે. એમાં ભારેભાર સંસ્કૃત શબ્દો ને જટિલ વાક્યો હોવાથી ભાષા પણ અત્યંત ભારેખમ ને કયાંક દુર્ગોચર પણ બની ગઈ છે. એક જ દૃષ્ટાન્ત લખ્યો.

“આ સર્વમાંથી શ્રી. નૃસિંહાચાર્યના વિવક્ષણ સામર્થ્ય અને ચમત્કારવત આશ્ચર્યોપાદક મનોજય સંબંધી તાત્પર્ય કાઢી શકાય તેમ છે. વિકારચીલ યુગમાં વિકારદૃષ્ટિને સ્વાભાવિક વેગ અને આવકાર આપનારી વયમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીમાં વિવક્ષમક વૃત્તિનો આવો અતીવ સામર્થ્યસૂચક સ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર સાધક આવિર્ભાવ થયો એ બારવર્ષના બાળકના ચિત્રની સ્વયંસિદ્ધિ જેમ-નિર્વિકાર નિર્વિતામ એકબ્રાહ્મણે સૂચવે છે.”

સંસ્કૃતિમયતા તથા જટિલતા બન્ને તરફના આ અવતરણમાં છે. ને સાથે સાથે લેખકનો ચરિત્રનાયક પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ પણ અહિં એટલો જ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે, કે જે તત્ત્વ ચરિત્રલેખનને બાધક ને વિક્ષેપક છે. લેખકે જે સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિ થોડા સમય માટે પણ વેગળી મૂકી હોત, અથવા તો એમની પાસે ચિત્રશક્તિ હોત, આવેખનમણી હોત તો આ પુસ્તક સફળ થાત

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પરિષદ સભાચાર

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદની ચૂંટણીનું પરિણામ નીચે પ્રમાણે આવ્યું છે:—

ઉપપ્રમુખ—શ્રી કનેયાલાલ મુનશી.

સૂટાયલા સભ્યો—શ્રી. યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

“ચેતન્યપ્રસાદ દિવાલજી

“ગોપુળદાસ રામચુરા.

“મુનિ બિનવિજયજી.

“રવિશંકર બેની.

“વીરેન્દ્ર મહેતા.

“મોતીચંદ કાપડીઆ.

“જાગમ જમિયતરામ ઘડીજી.

કવિ પ્રેમશંકર

પ્રેમશંકર ભટ એ આધુનિક ગુજરાતના કવિ છે આધુનિક ગુજરાતના એટલે વીશમી સદીના ચોથા દશકાના. એમનો કાવ્યસંગ્રહ ‘ધરિત્રી’ જોતાં એમણે એમના કાવ્યાલેખનની જે તારીખો આપી છે, તેમાં એમની કાવ્યાલેખનની શરૂઆત, ૧૯૩૫ થી થઈ એમ કહીએ તો ચાલે. ૧૯૩૪નું એક જ કાવ્ય છે આમ ૧૯૩૫ માં આ કવિએ જ્યારે કાવ્ય લખવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે ગુજરાતી કવિતાનાં બેહુ નિશિત થઈ ચૂક્યાં હતાં. ઉમાશંકર, સુન્દરમ, સ્નેહરશ્મિ, મેઘાણી, કરસનદાસ માણેક, ખેડાઈ, મનસુખલાલ ઝવેરી વગેરે કવિઓએ જે ચીલાઓ પાડેલા તે ચીલાઓએ ચાલવાનું જ ૧૯૩૫ પછીના કવિઓ માટે નિર્માયું હતું. એ રીતે જોતાં, શ્રી પ્રેમશંકર પર પણ એમના ઉપરિનિર્દેષ પુરોગામીઓની અસર થઈ છે. કૃત્યા ભગતની કકવી વાણી દ્વારા શ્રી સુન્દરમે ભજનસાહિત્યના હુતપ્રાપ્ત થઈ જતા પ્રવાહને સચ્ચવન કર્યો, એમણે એમનાં ‘ગરીબોનાં’ ગીતોદ્ધાર, પીડિતદર્શન કરાવ્યું, ને વાસ્તવવાદ આપ્યો. શ્રી ઉમાશંકરે અને સુન્દરમે એમના ખીલા કાવ્યસંગ્રહ દ્વારા પ્રેમની લાગણીનું માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પૃથકરણ કર્યું. એ જ સમયમાં વાસ્તવવાદની સાથે સાથે વર્ગવિચ્છેદનો પણ સૂર સંભળાયો, સ્નેહરશ્મિમાં ટાંગોરની અગમ્યતાનાં દર્શન થયાં, ‘મનસુખલાલ’એ મહાભારતનાં પાત્રો, કે દેવદાસની પાર્વતી જેવાં પાત્રોને કાવ્યની નામિકા તરીકે ‘પસંદ કર્યાં’ ને એમણે પ્રેમભેદકર્યનું ગાણું ગાણું, મેઘાણીએ ટાંગોરનાં ફેટલાંક સુંદર કાવ્યોનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો, ને એ બધાં તરફએ વતેચાણે અંશે શ્રી પ્રેમશંકરની કવિતા પર અસર કરી છે. ને પોતાના કાળની અસર, પોતાના પુરોગામીઓનો વારસો દરેકને મળે એ સ્વાભાવિક છે. યુગપ્રવર્તક કે નવો ચિંતિ પાડનાર ફાક જ હોય, અન્ય તો એ યુગસજ્જા કે યુગપ્રવર્તક પાડેલા ચીલામાં ચાલનાર હોય, એ રીતે શ્રી. પ્રેમશંકરને સહભાગ્યે એમની કવિતાલેખનના આરંભ પહેલાં જ, યુગપ્રવર્તક થયેલા, એટલે એમની કવિતાના માર્ગ મોકળો થઈ ગયો.

આટલું પ્રાસ્તાવિક કહ્યાં પછી, શ્રી. પ્રેમશંકરની કવિ પરિચય કરાવીએ, એમનાં કાવ્યોના એમણે

વિષયનાર વિભાગો નથી પાડ્યા, એટલે 'જે કાંય પરથી એમના સમ્રઠનું નામ પડ્યું છે, તે ધરતી કાંય પ્રથમ ભેદિએ સામાન્ય રીતે જ્યારથી, ગાંધીજીના સત્યના આગ્રહથી આપણા સાહિત્યમાં કલ્પનાને બદલે નક્કર સત્ય તરફ આપણે વળ્યા, ત્યાંથી આપણી કરિતાનું ક્ષેત્ર, આકાશને બદલે વરતી બન્યું, ને ધરતી માતાનું મહત્ત્વ વધ્યું એથી અર્વાચીન કવિ ધરિત્રીને પોતાના કાવ્યોની ભાવનાનું ભાવ પ્રતીક ગણે એ ઉચિત છે ને એમ તો સુન્દરમે પણ એમના નીજ કાવ્યસમ્રઠનું નામ પાપુ 'વસુધા' જ રાખ્યું છે, એ સૂચક છે અહિં તો માત્ર કાવ્ય સમ્રઠના બે નીમકરણોની સમાનતાનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે ધરતીમાતા પામેથી કવિને કઈ શીખના જેવું લાગે છે અને તે એ કે 'પોતાની અંગત' વેનાઓ શમાવી, ભૂંટી, જગતના મગજ માટે, જનતાના કન્યાણુ માટે, પ્રયત્નો કરવા અર્થાત આજનો જમાનો એવો છે, આજનું વાતાવરણ એવું છે કે જ્યારે માતૃવીની અને વિશેષે કરીને હિન્દવતીની દષ્ટિ પોતાના પર નહિ પણ, વિશાળ માનવસમુદાય, તરફ વળે એથી કેટલીય વાર, અંગતસ્વાર્થ અને દેશના કે જનતાના કન્યાણુ વચ્ચે અથડામણુ પણ ઊભી થાય, એવે વખતે અંગત સુખ કે શાન્તિ કરતા ૧૯૨૨, ૧૯૩૦, ૧૯૩૨ ને ૧૯૪૨ પછી દોષિ પણ કરી દેશના કન્યાણુ કે દેશની શાન્તિને પહેલો વિચાર કરે જ એમના 'બળતા પાણી' નામના કાવ્યમાં ઉમાશ કરે આ જાતની અથડામણુ વર્ણવી છે શ્રી પ્રેમશ કરે પણ આ કાવ્યમાં ધરતીમાતા પાસે એક જ પ્રકારની માગણી કરે છે કે -

મા દે એવો મત તું કઈ શીખાવી
જેથી હૈને દ્વાન ઊડા રહાવી
અર્પુ' કે જે હોય માગત્યકારી
થાયે દૂધી જિંદગી ધન્ય મારી

આ માગણીનું ઓચિત્ય એ છે કે બાળક માતા પાસે માગે છે ને તેથી આ માગણી અફળ નથી જવાની એવી વાચકોને પણ કવિની સાથે સાથે પ્રતીતિ થાય છે આમ કાવ્ય સુંદર છે, માગણીનું ઓચિત્ય છે આરભમાં ધરતીકપથી, સહારોથી અતરમાં અનેક વેદનાઓથી જળતી જૃથ્વીના ચિતાર તો બીજી બાજુ ધન્દધનુષ્યની વેણી પહેરેલી વર્ષાના

મૃદગતાને નાચતી બાલદર્શને પ્રકૃતિલત લાગતી ધગતીનું દરથ મનોગમ ને ચિન્તામક છે છતાં સોનેટનો મોહ બાર પકિતમાં સુભગ ને સુપ્રધ બનતા કાવ્યમાં બે વવારે પકિતઓ ઉમેરાવે છે એથી એ કાવ્ય સાનેટ બન્યું છે, છતાં કાંય તરીકે તો એ નબળું બન્યું જ છે કારણ પ્રથમ ચાર પકિતનું કરણ તો બીજી ચાર પકિતનું પ્રસન્નદરથ પછી,

તુ હૈયામાં વેદના ગૂઢ ભારી
હોને ધાગ અમૃતા પ્રાણુદારી

જેવી પકિતઓ પુનરકિત સમી જ લાગે છે ને માત્ર પ્રેમશ કરમાં જ નહિ પણ આજના વણાખરા કરિઓમાં સોનેટનો મોહ એવો પ્રમળ હોય છે કે, દશ કે બાર પકિતમાં ખતમ થતા કાવ્યને એઓ મોદ પકિતઓ સુધી ખેંચી જાય છે ને કવિતાને બગાડે છે

આમ અંગતશોક ને વેદનાઓને તિલાંજલી આપવાનો નિષ્કૃંચ ધરિત્રી નામના કાવ્યમાં વાચીએ છીએ પણ જ્યારે એમના કાવ્યો તરફ દષ્ટિક્ષેપ કરીએ છીએ ત્યારે એમના પરલક્ષી કાવ્યો કરતા આત્મલક્ષી કાવ્યોની સખ્યા પ્રમાણુમાં વણી જ મેળી છે, એ કહેવું ભેદિએ એમના આત્મલક્ષી કાવ્યોમાં બે ભાવો મુખ્યતઃ આલેખાયા છે એક પ્રેમ અને બીજો લક્ષિ દોષિપણુ યુનાનકવિના કાવ્યમાં પ્રેમની વાંતો ન હોય એમ બને જ શી રીતે ? પ્રેમ એ તો જીવનનું અમૃત છે શ્રી મનસુખભાઈના કાવ્યોની જેમ પ્રેમશ કરતાં કાવ્યોમાં પણ એમણે પ્રેમની નિષ્કળતા અને તેથી ઉપજતા શોક, દુઃખ, નિરાશા વગેરે ભાવો ગાયા છે એમાં મિલનનો કરતા નિરહતા કાવ્યોનું પ્રમાણુ વિશેષ છે પ્રેમની મસ્તી એમાં ન હોવાથી એમના પ્રેમકાવો જરા માદલા લાગે છે એનું એક કારણ એ છે કે, કાવ્યના નાયકમાં એક જાતની લઘુતાઅનિધિ (inferiority complex) છે કલાપી એના એક કાવ્યમાં એની પ્રિયતમાને પૂછે છે,

ચારી ગુલામી શુ કડુ તારી ? સનમ ?

ગાંવે ચૂસુ કે પહાડીએ તુને સનમ ?

આ પકિતઓમાં પ્રેમના બે પ્રકારો બહુ સારી રીતે સમજવાયા છે મસ્તપ્રેમમાં પ્રેમી એની પ્રિયતમાની ચોરી કરે છે એના હોં પર એને ચૂમે છે, એની પાનીએ ચૂમવાની વાંતો કરી પ્રિયતમાને ખૂમ જાએ

મેસજે એ મેસાડી દેતો નથી. શ્રી. પ્રેમશંકરનાં પ્રેમકાવ્યોમાં પ્રણયી પોતાને પ્રિયતમા કરતાં ઘણો નીચો માને છે, પોતે એના પ્રેમને અપાત્ર છે એવું માને છે, ને તેથી એ પ્રિયતમાના પગને જ ચૂમવાની વાતો કરે છે, તેમાં જ એને શાંતિ મળશે એવું કહે છે. એમના ‘અદીક પગપાનીએ’ એ કાવ્યમાં પોતાની પિઠાન આપતાં નાયક કહે છે:—

અનંત અવમાનના વિજન પંથમાં ધૂળની
પરે તન બિજાવતું કુસુમ હું અપીલ્યું, અંધ
બિજાતપથમાં. ચાહું ચરણ ચૂમતાં કામળાં
વિલીન બનવા.

એમના ‘આમંત્રણ’ કાવ્યમાં પણ નાયક પોતાની મનોવાંછના પોતાની પ્રિયતમાને જણાવતાં કહે છે કે

હું ‘મનમહી’ ઘણું પરમ ભાગ્ય એ નૂપુર
સદેવ પદ ચૂમતું થઈ શકું

આમ પદ ચૂમતા નૂપુર બનવાની એને ઇચ્છા થાય છે. તે એ ઇચ્છા ફળે તો એમાં એ પરમ ભાગ્ય સમજે છે. આ માનસ એમના ‘કવિતા’ નામના કાવ્યમાં પણ સ્પષ્ટતઃ જણાઈ આવે છે. કવિતાને સંબોધતાં એણે કહે છે કે

હવે રહી અંતર એક ઝંખના
કે ચૂમવા પાય પ્રપુલ્લ પથરાં
હું કિંકિણી નૂપુરની બની રહું.

ને એ જ કાવ્યના અંતમાં કવિ કહે છે કે:—

રહીશ તો સંગ અનેકની ન શું
ચૂમી ચૂમી પથ પ્રપુલ્લ પાદનાં
બનીશ તો હું ધન્ય.

આમ નાયકનું દૈન્ય એમનાં કાવ્યોને નબળાં બનાવે છે. એમનાં પ્રેમકાવ્યોમાં નાયિકા માનિની ચીતરી છે. નાયિકા ઘણુંખરું તો નાયકની જોડે પ્રણય કરી પછી અન્યને પરણી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ તો એના જીવકાળના પ્રેમીને કહે છે કે:—

હવે પિય ના નજરે ય આવશે
પરમ્પની (જૂલી ગઈ).

આમ છતાં નાયક તો પોતાની જાતને હલકો જ માને છે. માનિનીના ગર્વને પોણે એવાં વેણા ઉચ્ચારી એને સાતમે આસમાને ચઢાવે છે. એ કહે છે:—

રહો અલગ, માહરે કપટ કસેજને દલથી
શું કામ મઢવી કુમાશ તવ સ્નેહની નિર્મળ?

વળી પ્રિયતમાને પોતાને-આંગણે આવવાનું કહેતાં પણ એને ક્ષોભ થાય છે. એ કહે છે:—

તમે કવન, ચરની મધુરધાર, રેખાવલિ,
કળા સુભગ સિદ્ધપત્ની; કવચ દ્વાર મેલા રંગે
ભરેલ મમ આંગણે પદપરાગ રાણી જન્મે
કહું જ અગર રાજતાં હું નજરે ય ન્યાળી શકું

કાઈ કહેશે કે પ્રેમીના હૃદયમાં પ્રિયતમા માટે ફેટશી કુમાશ છે કે ફેટલું માર્દવ છે! ને માર્દવના ગુણો તો જરૂર પ્રસસ્ય છે પણ એથી ‘માંદલાપણું’ આવે, એ અન્યના ગર્વને પોતાનાકું માદક દ્રવ્ય નીવડે એ તો ઈષ્ટ નથી જ.

સામાન્યતઃ જીવનમાં સાંપડેલી નિરાશા ને વિષાદ માનવીને ફિલચરી તરફ વાળે, ને એ રીતે વેદના દાઝથી માનવી શાંતિ મેળવવા માટે ઈશ્વર તરફ આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે શ્રી પ્રેમશંકરની કવિતાનું પ્રણયનૈવેદ્ય ભોવાં પછી આપણે એમના કાવ્યોના બીજા એક વિભાગ તરફ વળીએ અને તે ભજનો. ભજનોમાં ઈશ્વર પાસે કાઈ પણ જાતની એકિંક માગણી કરવામાં આવતી નથી. એમાં કંતિ. ઈશ્વરની અગમ્યતાનું, ને માનવીની પામરતાનું વર્ણન હોય, માનવીની ઈશ્વરપ્રાપ્તિની ઝંખના કે તમન્ના હોય, ઈશ્વરના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન, ને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ એ બે વચ્ચેની વચલી સ્થિતિનું ઈર્ષ્યા આલેખન હોય. શ્રી પ્રેમશંકરે ભજનકાવ્યો સારા પ્રમાણમાં લખ્યાં છે. ઈશ્વર એમને સધ્યાના રંગ, લાખ દીવાની વાટ પેટાવતી મલકતી રંગી, ફૂલોની મુરલિ વહતો વાયુ, વગેરે દૂતો દ્વારા આમંત્રે છે. પણ આત્મા ને પરમાત્મા વચ્ચેનો ભેદ, માનવીની સાહજિક નિર્મળતા એમને ઈશ્વર પાસે પહોંચવા દેતાં નથી. આ હકીકત જણાવતાં એણે કહે છે:—

તું શું રાખે ત્વરિતગતિનેં પંથ પાસે અપેક્ષા
ને પછી પરમાત્મા સ્વરૂપને એણે ઉપાલભ આપે
છે કે:—

મૂંગા મેરે, પલકપલકી, પાંડવા સાદ તારે
વંકી કેડી પદ લથડતે ખૂંદવી કેમ મારે?

પણ આ નિરાશા, આ મૂંઝવણ એમનાં બધાં ભજનોમાં નથી. એમાં તો ‘પછી રે શાને તને શોધવો’ એ કાવ્યમાં છે તે પ્રમાણે પરમાત્મા આત્મામાં રહેલો છે એવી જીવને થતી પ્રતિતિ આલેખાયલી

છે 'આખુને અણસારે' મા છે તેમ નિરાશામાંથી આશા પ્રગટે છે ને એની સાચી પિછાન થાય છે 'સુકાની હો' જેવા ભજનમાં તો આત્મા દંડ નિર્ણય કરી એમ છે કે —

છોને સુકાન સદં તુટે હલેસા
ઝખનાની પાખને થબલુ ગમે ના
મને કેદુના નોતરા દેવાણા
જેથી હેયે આ ઈધણા ચેતાણા
—સુકાની હો

આમ ગમે તેવા વિધેનોને વટાનવાનું મનોબળ, આમાં જણાય છે તો આ નિર્ણયનું બાણે શુભ પરિણામ આપુ હોય તેમ "તારા પગલા" એ ભજનમાં કર્મ ન્યા ન્યા કાન માટે છે ત્યા ત્યા એને ઈશ્વરના પગલા સંભળાય છે "કલકલ વહેતા ઝરણામાં," 'ઝાકળ ભીંજામાં ફૂલકટારામાં,' 'શૈશાની ફૂળી સ્મિતશૈરો'માં, વગેરે પ્રકૃતિના સુદર ને મધુર સ્વરૂપોમાં તો ખીલ ખીજ, 'શહાદતોની જલતી મશાલો'માં, 'ધરતીક પ', 'વન-ટાળ', 'દાવાનળ' વગેરેમાં એમને ઈશ્વરના રૈફ સ્વરૂપમાં દર્શન થાય છે આમ એમના ભજનકાવ્યોમાં એમને સફળતા મળી છે એમની પાસે ભજનોચિત બાની છે આપણા કવિઓ અને વિશેષ કરીને ગાંધીયુગ પછીના કવિઓ ભજન તરફ આકર્ષાયા છે, ને એઓ ભજનો લખે છે એની પાછળ પશુ મહાત્મા ગાંધીજીની ઈશ્વર શ્રદ્ધા કારણભૂત છે બાકી આજના સામ્યવાદી જમાનામાં ઈશ્વરનો ઇન્કાર થાય છે, એનો ઉપહાસ થાય છે, ક્યારેક એને ઉપાસલ અપાર્થ છે, ક્યારેક એને કૂર અને દયાહીણ ચીતરાય છે પશુ શ્રી પ્રેમ શંકરની કવિતાને એ વિચારસરણીના પાસ નથી લાગ્યો એ દષ્ટિએ એમના ભજનો આપણને ખબરદારની યાદ આપે છે

એમના પરલક્ષીકા યો તરફ દષ્ટિ નાખતા એમાં શકુન્તલાની જીવનકથા છે દેવદાસની ચન્દ્રાના માનસનું પૃથક્કરણ છે, ભિખલાની કડુલતાનું આગમણ છે તો ખીલ બાજુ, જસમા વગેરે નના પાત્રો આવે છે મથરાના પાત્રને અભિનવ દષ્ટિથી નિરૂપવાનો પ્રયાસ નથી ને જસમાના આવેખનમાં પશુ એ જ રીતિ છે શકુન્તલામાં અને ચન્દ્રામાં એ પાત્રોના સંગ જીવન નિરૂપવાનો પ્રયાસ છે ને

તેમાં એમને કુઈક અશે સફળતા મળી છે એમ કહી શકાય આ બન્ને પાત્રોની પસ દગી મહાભારતના પાત્રોની તથા દેવદાસની પાર્વતીની મનઃપ્રભાઈ એ કરેલી પસ દગીની તથા આલેખનરીતિનું સ્મરણ કરાવે છે

આજના જમાનાનો મુખ્યરંગ તો વાસ્તવતાનો કે વર્ગપ્રિયતાનો છે અરુથી શ્રી પ્રેમશંકર ઝાઝા નહિ તોય થોડે અશે રંગાયા તો છે જ છતાંય એ રંગ બહુ જ આછો છે એમના આત્મલક્ષી ભાવોમાંથી ક્યારેક એઓ શકુન્તલા, ચન્દ્રા કે જસમા તરફ દષ્ટિ કરે છે તો ક્યારેક એઓ 'બાબાગાડી હાકતારી' 'બદનલ મહારાજ' કે 'રાન્નેટપાલી' તરફ દષ્ટિ કરે છે 'બદનલ મહારાજ' અને 'રાન્નેટપાલી' એ બેમાં તો શરૂઆતની પકિતઓમાં એ પાત્રોનો ઉત્પત્તિ કરી કવિ પછી ચિન્તન થોડાં ચઢે છે, ને પેલા બિચારા પાત્રો વિસરાર્થ જ નર છે આ હુકીકત એ જ બતાવે છે કે, પરલક્ષી કાવ્યો એમની પ્રકૃતિને અનુકૂળ નથી આત્મલક્ષી કાવ્યો જ એમને અનુકૂળ છે

છેક છેવટે મિત્રદાવે, આજના જેને આપણે આધુનિક યુગના કવિ કહીએ છીએ તેમાં આપણા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ વિવેના, યુદ્ધોત્સાહના, વીરસના કે મહાત્મા ગાંધીજી જેવી મહાકાવ્ય લખવાને પ્રેરે એવી વ્યક્તિ વિવેના કાવ્યોના અભાવ માટે એમને મીઠી ટકાર કરે ? ને સાથે સાથે હારનની ગેરહાજરી મૂટે પશુ ? *

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

* બોલ ઇન્ડીઆ રેડીઓના સૌજન્યથી

હસ્તલિખિત પ્રતિઓ અને પાઠાંતરો

પાઠાંતરોની પરપરા પ્રતિરોષકના ભાષાવિષયક અસંજ્ઞા, પ્રમાદ અને દરેક પ્રતિરોષકની વિશિષ્ટ લેખનશૈલીમાંથી કવી રીતે જન્મે છે તેનું એક ઉદાહરણ નીચે આપુ છું મહેશ્વરીસુગિરચિત અપ્રકટ 'નાજીપયમી કહા'માં *એક ગાથા નીચે પ્રમાણે આવે છે — *

દુલ્લ ગન્મો તૂર ઘુસિળ જળવચન ચ પિમુગત
જાર્દે પચ્વળ દગદૈં હવતિ જુવદળ ૧૧૧ ૧૬૪
એ સ્થળે સ્ત્રીની અગ્રહીબનાનો પ્રસંગ પ્રસ્તુત છે

બેસણે એ બેસાડી દેતો નથી. શ્રી. પ્રેમશંકરનાં પ્રેમકાવ્યોમાં પ્રણયી પોતાને પ્રિયતા કરતાં ઘણા નીચાં માને છે, પોતે એના પ્રેમને અપાત્ર છે એવું માને છે, ને તેથી એ પ્રિયતામાના પગને જ ચૂમવાની વાતો કરે છે, તેમાં જ એને શાંતિ મળશે એવું કહે છે. એમના 'અદીપ્ત પગપાનીચી' એ કાવ્યમાં પોતાની પિઠાન આપનાં નાયક કહે છે:-

અનંત અવમાનતા વિજન પદ્મમાં ધૂળની
પરે તત બિઠાવતું કુસુમ હું અખીદ્યું, ઘઇ
બિઠાતપદ્મમાં. ચંદ્ર ચરણ ચૂમતાં કામળાં
વિલીન બનવા.

એમના 'આમંત્રણ' કાવ્યમાં પણ નાયક પોતાની મનોવાંછના પોતાની પ્રિયતામાને જણાવતાં કહે છે કે

હંતું મનમહી ઘણું પરમ ભાગ્ય એ નુપુર
સદૈવ પદ ચૂમતું થઈ શકું -

આમ પદ ચૂમતા નુપુર બનવાની એને ઇચ્છા થાય છે. તે એ ઇચ્છા કરે તો એમાં એ પરમ ભાગ્ય સમજે છે. આ માનસ એમના 'કવિતા' નામના કાવ્યમાં પણ સ્પષ્ટતા: જણાઈ આવે છે. કવિનાને સંબોધતાં એઓ કહે છે કે

હવે રહી અંતર એક જંખના
કે ચૂમવા પાય પ્રયુક્ત પદ્મસાં
હું કિંકિણી નૂપુરની બની રહું.

ને એ જ કાવ્યતા અંતમાં કવિ કહે છે કે:-

રહીશ તો સંગ અનેકની ન શું
ચૂમી ચૂમી પદ પ્રયુક્ત પાદનાં
બનીશ તો હું ધન્ય.

આમ નાયકનું દૈન્ય એમનાં કાવ્યોને નખળાં બનાવે છે. એમનાં પ્રેમકાવ્યોમાં નાયિકા માનિની ચીતરી છે. નાયિકા ઘણુંખરું તો નાયકની બેઠે પ્રણય કરી પછી અન્યને પરણી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ તો એના જીવકાળના પ્રેમીને કહે છે કે:-

હવે પિયુ ના નજરે ય આવશે
પરાઈની (જૂહી ગઈ).

આમ, જતાં નાયક તો પોતાની જાતને હલકો જ માને છે. માનિનીના ગર્વને પોણે એવાં વેણા ઉઝારી એને સાતમે આસમાને ચઢાવે છે. એ કહે છે:-

રહો અલગ, માહરે કપટ કલેશને દંભથી
શું કામ મદવી કુમાશ તવ રોહની નિર્મળ?

વળી પ્રિયતામાને પોતાને-આંગણે આવવાનું કહેતાં પણ એને ફાલ થાય છે. એ કહે છે:-

તમે કવન, સૂરની મધુરધાર, રેખાવલિ,
કળા સુભગ મિદપની; કવમ દઢાર મેલા રજે
ભરેલ મમ આંગણે પદપરાગ રાણી જન્મે
કદું જ અગર રેણતાં હું નજરે ય નાળી શકું?

કાઈ કહેશે કે પ્રેમીના હૃદયમાં પ્રિયતા માટે કેટલી કુમાશ છે? કેટલું માર્દવ છે! ને માર્દવતા શુંલે તો જરૂર પ્રશસ્ય છે પણ એથી 'મોહલાપણું' આવે, એ અન્યના ગર્વને પોષતાનું માદક દ્રવ્ય નીવડે એ તો ઈષ્ટ નથી જ.

સામાન્યતઃ જીવનમાં સાંપડેલી નિરાશા ને વિષાદ આનવીને ફિલસૂફી તરફ વાળે, ને એ રીતે વેદના દાખા માનવી શાંતિ મેળવવા માટે ઈશ્વર તરફ આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે શ્રી પ્રેમશંકરની કવિતાનું પ્રણયનેશ્વર્ય એમાં પછી આપણે એમના કાવ્યોના બીજા એક વિભાગ તરફ વળીએ અને તે ભજનો. ભજનોમાં ઈશ્વર પાસે દાઈ પણ જાતની એકિક્ષિ આગણી કરવામાં આવતી નથી. એમાં કવિ ઈશ્વરની અગમ્યતાનું, ને માનવીની પામરતાનું વર્ણન હોય, માનવીની ઈશ્વરપ્રાપ્તિની ઝંખના કે તમન્ના હોય, ઈશ્વરના સાચા સ્વરૂપનું ભાન, ને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ એ જે વચ્ચેની વચલી સ્થિતિનું એમાં આવેખન હોય. શ્રી પ્રેમશંકરે ભજનકાવ્યો સારા પ્રમાણમાં લખ્યાં છે ઈશ્વર એમને સધ્યાના રંગ, લાખ હીવાની વાટ પેટાવતી મલકતી રજની, ફૂલોની સુરલિ વહતો વણ, વગેરે દૂતો દારા આમંત્રે છે. પણ આત્મા ને પરમાત્મા વચ્ચેનો ભેદ, માનવીના સાહજિક નિર્બળતા એમને ઈશ્વર પાસે પહોંચવા દેતાં નથી. આ હકીકત જણાવતાં એઓ કહે છે:

તુ શું રાખે ત્વરિતમતિને પણ પાસે અપેક્ષા
ને પછી પરમાત્મા સ્વરૂપને એઓ ઉપાલ્લ આપે
છે કે:-

મૂંગા નેરે, પલકપલકી, પાંડવા સાદ તારે
વંકી દેડી પદ લથડતે ખૂંદવી કેમ મારે?

પણ આ નિરાશા, આ મૂંઝવણ એમનાં બધાં ભજનોમાં નથી એમાં તો 'પછી રે શાને તને સોધવો' એ કાવ્યમાં છે તે પ્રમથ્ણે પરમાત્મા આત્મામાં રહેલા છે એવી જીવને થતી પ્રતીતિ આધેધાધવી

છે. 'આંખયુંને અણસારે' માં છે તેમ નિરાશામાંથી આશા પ્રગટે છે ને એની સાચી પિછાન થાય છે. 'સુકાની હો' જેવા ભજનમાં તો આત્મા દૃઢ નિર્ણય કરી બેસે છે કે :—

છેને સૂકાન સદ તુટે હલેસાં
ઝંખનાની પાંખને થંભું ગમે ના.
મને કંદુનાં નોતારાં દેવાણું
જેથી હૈયે આ ઇધણું ચેતાણું
—સુકાની હો.

આમ ગમે તેવા વિષ્ણુને વટાવવાનું મનોબળ, આમાં જણાય છે. તો આ નિર્ણયનું જાણે શુભ પરિણામ આવ્યું હોય તેમ "તારાં પગલાં" એ ભજનમાં કવિ જ્યાં જ્યાં કાન મારે છે ત્યાં ત્યાં એને ધ્વનિનાં પગલાં સંભળાય છે. "કલકલ વહેતાં ઝરણાંમાં," 'ઝાકળ ભીંજ્યા ફૂલકટારામાં,' 'મેશવની કૂંળી સિમતશેરો'માં, વગેરે પ્રકૃતિનાં સુંદર ને મધુર સ્વરૂપોમાં તો ખીલ-ખીલુ, 'શહાદતોની જલ્લતી મશાલો'માં, 'ધરતીકંપ', 'વનવટોળ', 'દાવાનળ' વગેરેમાં એમને ધ્વનિનાં રૈદ સ્વરૂપમાં દર્શન થાય છે આમ એમનાં ભજનકાવ્યોમાં એમને સફળતા મળી છે. એમની પાસે ભજનોચિત બાની છે. આપણા કવિઓ અને વિશેષે કરીને ગાંધીયુગ પછીના કવિઓ ભજન તરફ આકર્ષીયા છે, ને એઓ ભજનો લખે છે એની પાછળ પશુ મહાત્મા ગાંધીજીની ધ્વનિ-શ્રદ્ધા કારણભૂત છે. બાકી આજના સામ્યવાદી જમાનામાં ધ્વનિરોને ઇન્કાર થાય છે, એનો ઉપહાસ થાય છે, ક્યારેક એને ઉપાલંબ અપાય છે, ક્યારેક એને નૂર અને દયાહીણુ ચીતરાય છે. પશુ શ્રી પ્રેમશંકરની કવિતાને એ વિચારસરણીનો પાસ નથી લાગ્યો. એ દૃષ્ટિએ એમનાં ભજનો આપણને ખબરદારની યાદ આપે છે.

એમનાં પરલક્ષીકાવ્યો તરફ દૃષ્ટિ નાંખતાં એમાં શકુન્તલાની ઇવનકથા છે. દેવદાસની ચન્દ્રાના માનસનું પૃથક્કરણ છે, ભીમલાની કટુવૃત્તાનું ઝોળખાણ છે તો ખીલ બાજુ, જસમા, વગેરે નવા પાત્રો આવે છે. મંથરાના પાત્રને અભિનવ દૃષ્ટિથી નિરૂપવાનો પ્રયાસ નથી ને જસમાના આલેખનમાં પશુ એ જ રીતિ છે. શકુન્તલામાં અને ચન્દ્રામાં એ પાત્રોનાં સંગમ ઇવન નિરૂપવાનો પ્રયાસ છે ને

તેમાં એમને કંઈક અંશે સફળતા મળી છે એમ કહી શકાય. આ બન્ને પાત્રોની પસંદગી મહાભારતના પાત્રોની તથા દેવદાસની પાર્વતીની મનસુખભાઈએ કરેલી પસંદગીની તથા આલેખનરીતિનું સ્મરણ કરાવે છે.

આજના જમાનાનો મુખ્યરંગ તો વાસ્તવવાદનો કે વર્ગવિગ્રહનો છે. આ રંગથી શ્રી. પ્રેમશંકર આજ નહિ તોય થોડે અંશે રંગાયા તો છે જ. છતાંય એ રંગ બહુ જ આછો છે. એમના આત્મલક્ષી ભાવોમાંથી ક્યારેક એઓ શકુન્તલા, ચન્દ્રા કે જસમા તરફ દૃષ્ટિ કરે છે તો ક્યારેક એઓ 'બાંબાગાડી હાંકનારી' 'જાદવજી મહારાજ' કે 'રણેટપાલી' તરફ દૃષ્ટિ કરે છે. 'જાદવજી મહારાજ' અને 'રણેટપાલી' એ જેમાં તો શરઆતની પંક્તિઓમાં એ પાત્રોનો ઉલ્લેખ કરી કવિ પછી ચિન્તન ઘેરવે ચડે છે, ને પેલાં બિચારાં પાત્રો વિસરાઈ જાય છે. આ હકીકત એ જ બતાવે છે કે, પરલક્ષી કાવ્યો એમની પ્રકૃતિને અનુકૂળ નથી. આત્મલક્ષી કાવ્યો જ એમને અનુકૂળ છે.

છેક છેવટે મિત્રદાવે, આજના જેને આપણે અધુનિક યુગના કવિ કહીએ છીએ તેમાં આપણુ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ વિષેના, યુદ્ધોત્સાહનાં, વીરરસનાં કે મહાત્મા ગાંધીજી જેવી મહાકાવ્ય લખવાને પ્રેરે એવી વ્યક્તિ વિષેના કાવ્યોના અભાવ માટે એમને મીઠી ટંકોર કરું ? ને સાથે સાથે હાસ્યની ગેરહાજરી માટે પશુ ? *

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

* ઓલ ઇન્ડીઆ રેડીઓના સોજન્યથી

હસ્તલિખિત પ્રતિઓ અને પાઠાંતરો

પાઠાતરોની પરંપરા પ્રતિલેખકના ભાષાવિષયક અજ્ઞાન, પ્રમાદ અને દરેક પ્રતિલેખકની વિશિષ્ટ લેખનશૈલીમાંથી કવી રીતે જન્મે છે તેનું એક ઉદાહરણ નીચે આપુ છું. મહેશ્વરીસુરિરચિત અપ્રકટ 'નાથપત્ની કહા'માં *એક ગાથા નીચે પ્રમાણે આવે છે :— *

દુર ગમ્યો તૂર ઘુસિળં જળવેચનં ચ પિમુળતં
જાઈરે પચ્ચણ દરોઈં હવતિ હુવંદણ ॥૧. ૬૪॥
એ સ્થળે સ્ત્રીની અવહીલનાનો પ્રસંગ પ્રસ્તુત છે.

એ સળધમા સ્ત્રીની સ્વભાવસિદ્ધ પ્યારી વસ્તુઓ ઉપયુક્ત ગાથામાં લેખકે ગણુતી છે એના પાઠાતરોની ચર્ચા કરુ તે પહેલા લગભગ સમાનાર્થક અથવા સમાનરિચારપોષક અન્યત્ર એ અથગે મળી આવતો એક નિમ્નોદ્યુત શ્લોક જોઈ લઈએ

લીવદે તિલિ પિયારદેં ફલિ કજ્જલુ સિંદુર ।

અમદેં તિલિ પિયારદેં દુલ્લ જવોંદર મુદ્દ ॥

(કુમારપાળ પ્રતિબંધ, પૃ ૩૨)

આ જ શ્લોકનું અગ્રેષ્ઠ ભાષાતર ટોનીએ 'કથાકોશ'ના પોતાના અગ્રેષ્ઠ ભાષાતરના પૃ ૧૧૩ ઉપર નીચે પ્રમાણે કર્યું છે —

'of triads, three are pleasing, blossom, lampblack, and vermilion, three others are pleasing, milk, son in law and cymbal'

શ્લોકગત 'તીવદે', 'અનદે', 'જવીંદર', અને 'તુર' શબ્દોના અનુક્રમે 'સ્ત્રીને', 'અનાજ' 'શવાદિક', અને 'પનીર' એ અર્થો આલેક્સાંદર્ફે પોતાના 'ઈન્ડિયન સ્ટુડીઝ' નામના પુસ્તકમાં કરેલ છે 'કલિ' શબ્દનો ટોનીકૃત 'ફલકળી' અર્થ આલેક્સાંદર્ફે પણ મળાર છે

પાઠાતરની પસંદગીમાં અને અર્થ ઉપજાવવામાં સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણનો પણ કેટલો હિસ્સો છે એવું રમણ ઉદાહરણ પણ આ જ શ્લોકના ટોનીએ અને આલેક્સાંદર્ફે કરેલ અર્થમાં મળી રહે છે

પુરુષ અને સ્ત્રી સરખા છે, એક કરતા બીજી નીચું એવું પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ નથી માનતી ભારતીય સંસ્કૃતિ (અલગત પ્રાચીન) નો દ્રષ્ટિકોણ જુદો છે વિપરીત છે રામાયણ અને મહાભારતના યુદ્ધમાં મુખ્ય કારણ સ્ત્રી હતી એમ કહી ઘણાઓએ એને નિંદી છે જેનેતા અમુક સપ્રદાયે સ્ત્રીના સ્ત્રીભાવે મોક્ષ નથી એવું વિધાન કરી સ્ત્રીને પુરુષ કરતા ઊતરતી મનાવવાની એટલા કરી છે 'સ્ત્રીની જીવિ પાનીએ એમ કહી વરડાઓ અત્યારે પણ એની અવગણના કરવામાં પાછી પાની નથી કરતા. સ્ત્રીના મૂલ્યાંકન પરત્વેનો પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનો આ પ્રવાન સિદ્ધાંત છે પરંતુ બંનેને સમકક્ષ માનનાર પાશ્ચાત્યો ટોની અને આલેક્સાંદર્ફે 'કલિ'

શબ્દનો 'કજ્જલો' અર્થ કરવામાં બીની માન્યતા સમજે છે એ તો ફૂલકળી જ અર્થ કરે ને ? વસ્તુ શ્લોકવેખકને તો 'કજ્જલો' અર્થ જ અભિપ્રેત છે બીજા અર્થોના સળધમાં એટલું જણાવવું બસ થયે કે 'અનદે', 'જવીંદર', અને 'તુર' શબ્દોના 'અનાજ', 'શવાદિક', અને 'પનીર' એવા અનુક્રમે કરેલા આલેક્સાંદર્ફેના અર્થો સ્વીકારણીય નથી એમણે સ્વપક્ષસ્થાપનમાં ઉચિત એવી યુક્તિઓ આપી છે પરંતુ એમાં મને અસાહજિકતા દેખાતી હોઈ છે સમગ્ર થઈ શકતો નથી 'તીવદે' શબ્દનો 'સ્ત્રીને' અર્થ જરૂર સાચો છે, એનો ટોનીએ કરેલ 'ત્યસ્ય' અર્થ યોગ્ય છે

મારે આ ચર્ચામાં જે મૂળ વાત કહેવાની છે તે તો 'નાયુપચયી' ગત ઉપયુક્ત શ્લોકના પાઠાતર સળધેની છે શ્લોકમાં 'દુલ્લ' અને 'ગજ્જો તુર' એના શબ્દો આવે છે એની ચાહ અનિચ્છા પેટી એક પ્રતિ જેને હું વિશેષ શુદ્ધ માત્રુ છું તેમાં 'દુલ્લ' ના પાઠાતર રૂપે 'કુર્લુ' છે અને 'ગજ્જો તુર' ના પાઠાતર રૂપે 'ગજ્જોતર' છે બાકીની બીજી બે પ્રતિઓમાં 'ગજ્જોતર' અને 'ગજ્જોતર', છે કુર્લુ પાઠાતર કેવળ એકમાં જ મળે છે એ દ્રષ્ટિએ કદાચ જરૂર કરાય ને કે જે પ્રતિમાં એ મળી આવે છે તે પ્રતિ ઉપલબ્ધ 'પ્રતિઓમાં જૂનામાં જૂની અને લેખકના સમયમાં લગભગ થયેલ તાકપત્રીય પ્રતિ ઉપરથી એ કરવામાં આવેલ છે એ હિસાબે એ પ્રમાણમાં વિશેષ વિશ્વસ્ય ગણાવી નેઈએ એ બેય પાઠાતરોના સળધમાં મારી આખીય વિચારણા આ પ્રમાણે છે 'શ્લોકકથિત નારીપ્રિય વસ્તુઓનું મૂળ તો તત્કાલીન સાહિત્યમાં જ હશે. એમાં, સ્ત્રીને ઈષ્ટ એવી ચીજોના પ્રકાર અને સંખ્યાના સળધમાં ભિન્નતા હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે તદ્વિષયક એક ભક્તિ આપણને મહેશ્વરમૂરિ દ્વારા મળે છે અને બીજી સોમપ્રભ (કુમારપાળ પ્રતિબંધના કતો) માર્ફત મળે છે આ ચર્ચામાં સ્ત્રીપ્રિય ચીજોની ગીમત્વામાં ઊતરવાને મારે આશય નથી એટલું કહી શકાય કે શ્લોકવ્યક્ત બંને પર પરામાં સ્ત્રીને ખરાબ ચીતરવાનો એછાવતો પ્રયાસ સ્પષ્ટ જોવા લાગે છે 'ગજ્જોતર', અને ગજ્જોતર એ એમાં મને 'ગજ્જોતર' વિશેષ આવકારપાત્ર લાગે છે 'રત' શબ્દનો કેવળ વર્ણ-ત્યસ્ય થઈ તુર'

થઈ ગયું છે. 'ગખ્સોરત' ને 'ગર્વોસ્ત' ના અર્થમાં વટાનાય. સ્ત્રીને ગર્ભથી ગુર્મિથી બનવાની એક અતિગૂઢ પરંતુ સાથે સાથે અતિપ્રબળ આકાંક્ષા છેવટ એક વખત પશુ બનવાની-હોય છે એ કાંઈનાથી પશુ ક્યાં અજાણ્યું છે? ખીજી બે પ્રતિચ્છામાં મળી આવતાં 'ગખ્સોરતરં' અને 'ગખ્સોરત' પશુ એકબીજાના વર્ણવ્યત્યયથી નીપજેલાં પાઠાંતરો જ છે. કુહોવાનો આશય એ છે કે પાઠાંતરોની પરંપરાની પશ્ચાદ્ ભૂમિકામાં ચર્ચારેલો કહ્યું તેમ હસ્તપ્રતિચ્છાના અજ્ઞાન, પ્રમાદ, અને લેખન-શૈક્ષિની વિલક્ષણતા મોટે ભાગે હોય છે. 'ગખ્સો' અને 'તરં' એ બન્નેને બે જુદા જુદા શબ્દો લઈ પ્રથમના શબ્દનો અર્થ, 'ગર્ભોધાનની ઇચ્છા' અને ખીજી શબ્દનો અર્થ 'વાદ્ય' લઈએ તો લેવાય અને 'કુમારપાળ પ્રતિચ્છાધાન્તર્ગત' શ્લોકમાં આવતા 'તરં' શબ્દ સાથે 'નાણુપંચમી'ના શ્લોકનો મેળ સાધી શકાય. જો કે 'ગખ્સો' શબ્દનો અર્થ 'ગર્ભોધાનની ઇચ્છા' કરવામાં દિલમાં જરા સંકેપ

તો થાય જ છે. 'ગખ્સોરતરં' અને 'ગખ્સોરત' એ બેયમાંથી ખાસ બંધબેસતો અર્થ ખેંચી શકાતો નથી એટલે એ પાઠાંતરો ત્યાજ્ય છે. 'દુદ્ધ' અને 'દુદ્ધ' પાઠાંતરો છે. 'દ્ધ' અને 'દ્ધ' વચ્ચેની મેત્રી હસ્તપ્રતિચ્છાના અભ્યાસીઓને, સંપાદકોને, અને સંશોધકોને જાણતી છે. વળી મહુરશ્વરસુરિ ચોક્કસ રીતે પ્રાચીન છે અને 'દુદ્ધ' વાળી પ્રતિ બધી પ્રતિચ્છામાં 'વિશેષ પ્રાચીન છે એટલે 'દુદ્ધ' કરતાં 'દુદ્ધ'ને અપનાવવાનું મન વિશેષ થાય છે. 'નાણુપંચમી'માં પ્રસંગ પશુ સ્ત્રીનિહાનો જ છે એટલે 'દુદ્ધ'નું ઔચિત્ય ભીડીને આંખે વળગે એવું છે. 'દુદ્ધ' શબ્દ લઈએ તો 'દુદ્ધ' કરતાં 'દોષ્ટ્ય' (સંસ્કૃત શબ્દ) લેવો ઠીક લાગે છે. આ દૃષ્ટિએ તપાસતાં, 'કુમારપાળ પ્રતિચ્છાધાન્તર્ગત' શ્લોકનું મૂળ થોડે ઘણું અંશે 'નાણુપંચમી' વાળા શ્લોકમાં છે એમ માનવું પડે.

અમૃતલાલ ગાપાણી

ખિહારનાં લોકગીતો

(૩)

—: છટપર્વ :-

(શ્રીમતી માયાગુપ્તાના બંગાળી લેખને આધારે)

ખીજ લેખમાં છટપર્વનો ઉલ્લેખ આવી ગયો છે. આ પર્વે ખિહારની સ્ત્રીઓ અત્યંત આનંદથી ઉજવે છે લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે પૂજની કોઈ નાની વિધિમાં જુદા ત્રૂટી રહી જાય તો કોઠ થાય. છટપર્વ સમયે ગવાતાં ગીતો બહુ પ્રચલિત છે ને ખીજ બધા પર્વોમાં માર્છ શકાય એવાં છે, છટ દેવતાને (આદિલ દેવને) વિનવતાં સ્ત્રી કહે છે કે :-
ચારિ પહર રાતે જલ થલ સેવહું
સેવહું ચરન તોહાર, હે છટ દેવ,
દરસન દેહુ આપન

"હે આદિત્યદેવ (છટદેવ) રાતે ચાર પહર થયા હું જળ ને સ્થળમાં તમારી સેવા કરું છું. તમે મને દર્શન આપીને ધન્ય કરો."

માયું માયું તિરિયાં, કાન્લે ફલ માયું
'આજકે માંગલિકલ પાંઉ,

અપન લે માયું અરધ સિન્દુર

જનમ જનમ એહિયાત,

પ્રાત દર્શન દેહુ હે આદિત

દર્શન દેહુ આપન

"હે આદિત! મને પ્રાત દર્શન આપો. આજના પુરય દિવસે કરેલી માગણી ફળે છે એ હું જાણુ છું. પશુ હું રહી સ્ત્રી, માગી માગીને શું માયું?" આમ મૂર્ઝેલા વ્યક્ત કરતી કરતી એ આખરે માગણીઓની એક લાખી યાદી આપે છે. લોભને કંઈ થોભ છે? એ કહે છે

આપન લે માયું અરધ સિન્દુર

જનમ જનમ એહિયાત.

પ્રાત દરશન દેહુ હે આદિત.

દર્શન દેહુ આપન

ચોથી પઠનકે બેટા માયું

લૂંલા, નિર્ધન, કુટીયાની યાત્રા છે, તેથી એ કહે સૂર્યદેવને અર્ધ આપવાનો હોય છે. આ સ્નાન છે કે “આંધળાને તું અશુદ્ધ કર, કુટીયાને કરતાં પૂર્વે, આખલો દિવસે આખો દિવસ ઉપવાસ નિરોગી બતાવ. નિરધનને ધન આપ, એતો તને કરે છે. ને સૂર્યને જલઅર્ધ આપ્યા પછી જ ધન્યવાદ દેતા દેતા હરખલથી પોતાને ઘેર આવી જશે.” પારણાં યાથ. આ પર્વની વિશેષતા એ છે કે સંધ્યા, વિધવા, કુમારિકા સર્વે એ આચરી શકે છે, વૃણી શોક મુતક કશુંય આ પર્વમાં નહતું નથી.

છટપર્વમાં સ્નાનનો મહિમા વિશેષ છે. સ્નાન કરવા જતાં રસ્તે વારંવાર એ લોકો ભોળે પડીને “સૂર્યને સજાંગ નમસ્કાર કરે છે. ન્હાતાં ન્હાતાં જ ચંદ્રકાન્ત મહેતા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપાટકો

ચીમનલાલ શાહ

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૩ |

મે જુન ૧૯૪૬

| અંક ૮-૯

હૃદયઝરણું અને નરસિંહરાવ

સ્વ સૌ સુમતિના કાવ્યસમ્રઠ ‘હૃદયઝરણું’ના પુરસ્કરણ રૂપે નરસિંહરાવભાઈએ આ લેખ લખ્યો છે એ લેખમાં નરસિંહરાવભાઈની વિવેચનપદ્ધતિનો તેમજ કાવ્યસમગ્ર ત્રિગેના તેમના કેટલાક સિદ્ધાન્તોનો આપણને પરિચય થાય છે

વિવેચન પદ્ધતિ—

વિવેચનની મુખ્ય પદ્ધતિ એ (૧) કવિની કૃતિદ્વારા મળતા રસાનન્દને આસ્વાદ્યો અને પ્રકટ થતા કવિ-વ્યક્તિત્વને નિરખવું કલાકારના જિગ, વય કે જાનિતા ભેદે, એના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો કે ઝીણી ઝીણી સ્વભાવવિશિષ્ટતાઓ આ બધાથી શક્ય હોય તેટલે અશે અલિપ્ત રહીને, કેવળ તટસ્થભાવ અને મિતગત દષ્ટિમિન્દુ રાખીને, કવિકૃતિનો આસ્વાદ લેવો. કલાકૃતિના મૂલ્યાંકનમાં મહત્ત્વની વસ્તુ કલા પોતે જ છે, કલાકારનું જીવન નહિ આ પ્રકારની વિવેચન પદ્ધતિમાં આત્મલક્ષી અશે ન આવે એમ નહિ; પણ એવા અશે અપ્રવાન-હોય છે પ્રધાન સ્થાન તો મળે છે કલાકૃતિની પોતાની શુદ્ધવત્તાને જ

(૨) બીજી પદ્ધતિને, એ રીતે જોતા આત્મલક્ષી કહી શકાય એમાં વિવેચક કલાકૃતિની પરીક્ષા માત્ર કલાતત્ત્વોની જ દષ્ટિએ નહિ, પણ કલાકારના જીવનપ્રસંગોની, અને તેના જીવનના નિયુક્તિબધોની દષ્ટિએ કરે છે. કલાકારના જીવનની પ્રસંગતા કે મિતગત, હંમેશાં કે કડુણના રંગે કલાકૃતિમાં કઈ કઈ રીતે જિવાતા ગયા છે તેનું પરીક્ષણ વિવેચક કરે છે અને એ રંગોની દષ્ટિએ કલાકૃતિને સમજવાનો એ પ્રયત્ન કરે છે

આ બંને પદ્ધતિઓ એકબીજાથી સ્વતંત્ર નથી, પહેલીમાં બીજીના અને બીજીમાં પહેલીના લક્ષણો આવી જ ન શકે એવી પરસ્પરલિપ્ત નથી

માનવહૃદય કે ઉચ્ચ કવિતાકલાની માફક એમાં પણ આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી તત્ત્વોનું એકીકરણ થયું હોય છે, પણ એકદર રીતે જોતા, પહેલી પદ્ધતિમાં કૃતિ પરથી કવિના વ્યક્તિત્વને, માનસના સંચલનને અને જીવનના પ્રેરકબળોને તારવવામાં આવે છે, બીજીમાં કવિના વ્યક્તિત્વ, માનસસંચલન અને જીવનના પ્રેરકબળો પરથી કૃતિને સમજવામાં આવે છે આમ પહેલીમાં મુખ્ય વસ્તુ કૃતિ પોતે જ હોય છે, બીજીમાં કવિનું જીવન હોય છે

આ બેમાં અમુક જ પદ્ધતિ સારી છે એમ કહી શકાય નહિ

નરસિંહરાવભાઈ ‘હૃદયઝરણું’ના પુરસ્કરણ લેખમાં આ બીજી પદ્ધતિનો આશ્રય લે છે અને સ્વ સૌ સુમતિની રચનાઓને તટસ્થ ન્યાયાધીશની નહિ, પણ સમભાવશીલ મુરખીની દષ્ટિએ નિહાળે છે અને આ કાવ્યસમ્રઠનો પરિચય ગુજરાતી કાવ્ય રસિકોને કરાવવાનો હેતુથી, એ દષ્ટિમિન્દુ જ યોગ્ય છે.

અવ્યવસ્થા, નરસિંહરાવભાઈ અહીં પુરસ્કરણકર તરીકે પ્રત્યક્ષ થતા હોવા છતાં, વિવેચક તરીકેના એમના ધર્મના ભાનને હવ્યમયથી સરવા હેતા નથી. ‘ઉપાનો અનિરુદ્ધ પ્રતિ સંદેશો’ એ કાવ્યનું વિવેચન કરતા એ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે, “ગમે તેમ હો, પણ મૂળ કાવ્યના જિંડા તત્ત્વનું નિકાસન થતું એ યોજનાથી અટકી બંધ રસસતિ થઈ છે—આ સ્વીકાર કરવામાં સૌ સુમતિને અન્યાય આપવાની ઇચ્છા લગારે નથી વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન કરવું એ ફરજ છે” (૫૬) એ જ પ્રમાણે સૌ સુમતિનાં કાવ્યોમાંના દોષારોનો સ્વીકાર કરીને એ કહે છે કે, “એ અંશનું જોગહરણુ દર્શન કરવાનું પ્રયોજન નથી દોષદર્શનનો પ્રદત્તિહેતુ દોષ સુધરાવવા એ હેતુ

ગોડ લગન કે પુત્ર
મુપરી એવનકે બેગી માયુ
પદનો પડિત દામા

“મારે માટે અમ્બાન સિન્દુર માડુ છુ, કે
અક્ષય સોભાગ્યતી મું હે આદિય મને પ્રાતદર્શન
દે હું ભણે ગણે એવો નિદાન પુત્ર માયુ છુ, ને
એવી પુત્રપુત્રી માયુ છુ કે, જે નમ હૃદયે મારો
પ સ્પર્શ કરે હું એવી પુત્રીની કામના કર છુ કે
એના બાગબેચમા હુમેશા રત રહે ને જાણેનો ગણેનો
પડિત જમાઈ માયુ છુ” હજી પુત્ર જન્મ્યો નથી
ત્યા તો પુત્રપુત્રી માગણી કરે છે ને પુત્રી જન્મી
નથી ત્યા તો જમાઈની માગણી કરે છે માગવા
બેમા પછી ગરમ ગાનીક બંધી રીતે મુખ હેણ
નેઈએ ને પછુ હજી તો માગણી બાકી રહી ગઈ
છે એ કઈ પૂછું ઘઈનથી એ તો મારે જ જાય છે
નાજર માયુ ગાઈઆ ભેંસીઆ
ભિતર મોહન ભાડાર
અમુર લે માયુ અનધન લગ્ની
નેહર અહોર ભાઈ
પ્રાતદર્શન દેઉ હે આદિ
દર્શન દે, આખન

વરની બહાગના ભાગમા ગાય ને ભેંસ ને વહેરા
ને ઘરમા શોભીના ભાડાર સસરાજીને માટે ખૂબ ધન,
ને મારા પિયરમા મારો સહોદર ભાઈ જન્મે હે
આદિત્યદેવ પ્રાતકામે દર્શન દો આમ માગવામા
મે જરાય ક્યાશ રાખતી નથી. આ બંધી માગણીની
લામી યાદી ભેઈને આપર્થ પામવાતુ જરાય કારણ નથી
પરં ઉત્સવે સત્યનોરાયણની પૂજામા ગૃહસ્થને ત્યા
આરી માગણીએ દેનને થાય છે જ નોકે, આ ગીતમા
છે તેવી લેખીત્તિ એમા નહિ હોય

બીજા એક ગીતમા એવી સ્વાર્થા માગણી નથી
એમા લગન હૃદયની આરજૂ છે એમા નિર્ભળ
ભમિતભાવના છે પોતાની મૂઝાણુ વ્યકત કરતા નારી
કહે છે

ગાઈઆ બાછોયા દુધ જૂઠાઈને
અરવિયા કેસે દેગો ?
ગાઈઆ બાછોયા હમરો સજ્યો
અરવિયા હામ લેગો

‘મારે તથા લાજરકાએ બધું દુધ એકું કરી નાખ્યું
એ દુધ કઈ દેવને ધરાવાય ? ત્યારે હવે શું કરવું

એનો ઉત્તર બાણે દેવ આપે છે ‘અગે એ ગાય ને
માત્રા એતો બધા માત્રી જ મૃગિના સર્જનો છે
એટલે તું તારે અર્ધ આપ, હું એ સ્વીકારીશ’
અર્ધ દેવના મુખમા ઉચ્ચિત રીતે મળેો મુકતી
આપણી બાબત્યારની બોગી ભાવનાને દૂર કરવા
પ્રયત્ન કર્યો છે આવા જ બીજા પ્રશ્નો પૂણ્ય છે કે

માયિન બેગીઆ ફૂલ જૂઠાઈને
અરવિયા કેસે દેગો ?

ડોમીન બેગીયા સુખ જૂઠાઈને
અરવિયા કેસે દેગો ?

માયિન બેગીઆ હમરો સજ્યો
ડોમીન બેગીઆ હમરો સજ્યો
અરવિયા હામ લેગો

“માળીની છોકરીએ ફૂલ બવા અમડા યા, પેરી
દેડની છોકરીએ માડુ સુપડું અમડા-યુ (સુપડામા
ફૂલ વગેરે ભરીને દેવને અર્પણ કરવાનો ત્યા રિવાજ
છે.) હવે હું તમને અર્ધ શી રીતે આપુ ?” સારે
પહેલાની જેમ જ દેવ જવાબ આપે છે, માળીની
દીકરી ને ડોમની (દેડની) છોકરી મેં જ સર્જી છે
એટલે તું મને અર્ધ આપ હું સ્વીકારીશ. આમ
આમા સમાનતાનો, અસ્પૃશ્યતાનિનાશણનો ઉપદેશ
કેટલી સહજ, સરળ ને સ્વાભાવિક રીતે આપ્યો છે !
આ કાવ્યમા ક્ષમાયાતના ગૃહસ્થના ઘરના
આચારવિચારમા, બાલવિધિઓમા જરા છોણપ
આવની ન જોઈએ સિંચટાચારમા જરાય ખામી ન
આવી નેઈએ તે માન્યતા પર અહિં કટાક્ષ
કરી છે એ અનાજી કવિ કે કવયિત્રીએ કહ્યું છે
કે ભગવાનને અર્પણ કરવામા પવિત્ર અપવિત્ર કશું
બહારનું છે નહિ અતઃકરણ પવિત્ર જોઈએ

બીજી એક ગીત છે તેમા પતિપત્ની વચ્ચેનું
અસામજસ્ય દર્શો યુ છે આપણે ત્યા પત્નીને પતિની
સહધર્મચારિણી ગણી છે જટ પરં આ યુ તેનો
પહેલો રવિવાર આ-યો ‘ને એક સ્ત્રીએ ગરીમને કશું
દાન આપ્યું નહિ ત્યારે બીજી સ્ત્રી એને પૂછે છે

કારતિક માસ વરત એક લાગેલો

લાગલો જટ એતોવાર

તુહિ બડા પાપી બાતીયા ન મુનને

ન કુછ કરલે દાન

હમરો સ્વામી હાય રહે ધન મોહિત

ન કૃષ્ણ દેવો દાન

હે આદિત હમ કેમે પાપી નિદાન.

“કાર્નિક મહિનો આચ્યો. વ્રતના દિવસો આવ્યા, રવિવાર આવ્યો ત્યારે સખી કહે છે, “આવા પવિત્ર દિને તે કશુંયે દાન ન કર્યું” તુ તો જ્યારે પાપી નીકળી ” પેલીએ ખેદથી ઉત્તર આપ્યો “હાય રે, મારો સ્વામી તો જ્યારે લોભી છે મને કઈએ દાન કરવા ન હીડું હે આદિત દેવ! હું કેવી રીતે પાપી છું?” અહિં વ્રત આવ્યારમાં સ્ત્રીઓનું ને પુરુષોનું જે ભિન્ન દષ્ટિનિદુ છે તે યથાર્થરીતે વ્યક્ત થયું છે સ્ત્રી છે લાગણીપ્રધાન, પુરુષ છે વ્યવહારુ એને ધર્મજાનમાં પૈમે નાખવો પરવડે એમ નથી ને આવું હોય ત્યાં ઘણીના પાપમાં સ્ત્રીઓનો ભાગ હયાથી હોય : ને આવી બાબતમાં કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રી કરતા, પત્ની આદિપદેવ પાસે જ ન્યાયની માગણી કરે એ ઉચિત છે

ખીજુ એક ગીત છે તેમાં સ્નેહાળ લાગણી પ્રધાન દાપત્યનું દર્શન છે સવાર પડ્યું છે એટલે સીતા એના સ્વામીને જગાડે છે

પ્રાત પ્રાત સીતા જનકી જગજી
ઉઠા હો રઘુવર સ્વામી.
કિયા થોર ભેયો સીતા, અનધન લગ્ન
નહિ થોર ભેયો મોર સ્વામી.
એક થોર ભેયો મોર તીરથ અસનાન
હે સરસ્વતી ગ ગા યમુન.
જ્ય સીતા જ્યે સરસ્વતી ગ ગા
ડોલી મહાપા લાઉ દુધાર હે .
પાઉવે પરચો તીરથ અસનાન
તીન કય તારચો રઘુવર હે

“સવાર પડ્યું એટલે સીતા સ્વામીને જગાડે છે કે (મીના એટલે સમાયલુર્ની નાંચિકા નહિ પણ સીતા નામક કોઈ સ્ત્રી) હે રઘુવર, સ્વામી, તમે ઉઠા” સ્વામી ઉઠીને પત્નીને પૂછે છે “સીતા, તારે શાનો અભાવ છે, અન્ન, ધન, લક્ષ્મી, કે સ્વામીના સુખનો?” મીના બોલે છે, “મારે એ કશાંયનો અભાવ નથી (મુખી દંપતીને અભાવ પણ શાનો હોય ?) પણ મારી એક કામના છે કે હું તીર્થસ્નાન કરું.” પ્રેમાળ પતિ કહે છે “સીતા, તમે સરસ્વતી, યમુના વગેરે તીર્થોએ સ્નાન કરવા જશો તમારે માટે બારણે

પાલખી તૈયાર કરાવી છે” સીતા કહે છે “ના, હું તો પગે ચાલીને જ તીર્થસ્નાન કરીશ. ને તો જ મારા ત્રણે કુળનો ઉદ્ધાર થશે.”

એક બીજા ગીતમાં સુર્યદેવની જનની પુત્રને જગાડે છે. આ ગીત છટ પર્યને દિવસે સવારના પહોરમાં ગવાયું છે. પ્રથમ સુર્યદેવના મહેલની શોભા વર્ણવાય છે કે :—

કાહે કે ઉજે કોર કોર

કાહે બનો લાગલો કિનાર

મોને કે ઉજે કોર કોર

આદિત ભજશે મન બજતાર્થ અંકાર.

“આ. કોના ચોરડાઓ અંજળી છે? ને આ કોનાં બારણાં ચળકે છે? સૈનાના તો ચોરડાઓ છે. તે રૂપાના બારણા છે તે અંજળી છે ત્યાં અંકાર થાય છે,” આવા મહેલમાં સુરજદેવ નિરાતે ઉઘિ છે ત્યાં એમની માતા એને કહે છે

જગારે આદિત દેવે કે માતા

ઉઠા બેટા ભેયો ગિહાન

“બેટા, ઉઠા વડાણ વાણું.” ને, કાણુ કાણુ સુરજદેવની રાહ બેટા ઊભા છે તેનું ચિત્ર આપતાં એ કહે છે

કુણિયાક ચરણુ ધેય છે

ઉનકર કર હો બિચાર

અધરા પૂકારહે પહર રાત

લગરા ભજત હે પહર રાત.

કાઠવાળા લોકો બિચારા તારાચરણુ સેવે છે, તેનો વિચાર કર આખી રાત આધળાઓ તને પૂકારે છે, લગડાઓએ રાતના પહોર તારુ ભજન કરવામાં જ કાઠવા છે” માતાનું ચિત્ર ન્હણુ કેવુ દયામય, અત્યંત કોમળ ને હૃદયગમ આપ્યું છે માતા પુત્રને સીમામણુ આપે છે કે —

અ ધેરે આખી દિહો કાઠીયાકે કાયા

નિરધને ધનરા બહુત.

હરસેતે સય ઘર ચલી જેતો

બાજત ધનિ અંકાર.

માતા પોતાને માટે કશું પણ બાળક પામે માગતી નથી. એ કંઈ એની એકલીની જ માતા થોડી છે, એ તો છે જગતજનની. એ તો બધાંય આંધળા

એ દોઢી મંત્રે તે પ્રગમનું દાર અકાલ મરણે બપોર કર્યું છે." અહીં, અકાલ મરણે દોષ સંભાવના પ્રસંગનું દાર બંધન કર્યું હોત તે પોતે દેવગોનો માત્ર સંક્રાંત કરીને અટકી ન જતા, તેનું મોત્સદ્ગમ્ય દર્શન કગવન એમ એ કહેવા માગે છે વિવેચકનો તેમનો ધર્મ આમ વસ્તુસ્થિતિનું અને દેવાગોનું દર્શન કરવું કગવનું તે છે અને એ ધર્મનું ભાન, સમભાવશીલ પરિચય કરાવતી વેળા તેમના હૃદયમાં ભળ્યું રહ્યું છે

એટલે જ નરસિંહરાવભાઈ ઓ. સુમતિના સંયોજનો-adaptations-ની મુળ કૃતિઓ સાથે સરખામણી કરે છે. 'પૃથ્વીપતિ ગજન અને દિવ્ય મેષપાલ ખાલક' કે 'ઉપાનો અનિરુદ્ધિ પ્રતિ સંદેશો' જેવા કાવ્યોમાં મુળની છાયા કેવી નિસ્તેજ રીતે જિવાઈ છે તે એ બતાવે છે, તો 'પ્રભુની પ્રતિમા' જેવા કાવ્યમાં લેખિકાએ કરેલા ફેરફારો કેવા કલાપિધાનને અનુરૂપ અને પોષક છે તે ઉદાહરણો સહિત દર્શાવે છે

વિવેચક તરીકેનો તેમનો ધર્મ, આમ, તટસ્થભાવે ગુણાય ઉભયની પરીક્ષા કરવાનો છે, એટલું જ નહિ પણ કૃતિના કલાવિધાનના અંશો કે કૃતિમાં સ્થિતિ રહેવું રહસ્ય કે જીવનદર્શન સ્પષ્ટ રીતે તારતી આપવાનો પણ છે એ રહસ્ય કે જીવનદર્શન કવિને કદાચ અભિપ્રેય ન હોય, પણ નરસિંહરાવભાઈની 'વિવેચન દીપિકાથી જ પ્રયક્ષ' થતું હોય તેવું પણ કોઈક વાર બને છે કાન્તાના 'ચક્રવાક મિથુન' અને ન્હાનાવાણના 'પૂલકા કટોરી'નું તેમણે કગવેલું રહસ્યદર્શન આતું ઉદાહરણ છે 'હૃદયગ્રન્થા'માંનું "આશ્ચર્ય" કાવ્યનું રહસ્યદર્શન પણ આવું જ છે અને તેને માટે નરસિંહરાવભાઈ પોતે જ મૂકે છે કે, "એ કલાના અંગે સુમતિના સ્વાભાવના વ્યાપારની બહારના જ, છતાં હોના કવિત્વસંસ્થાનના હોડાણમાંથી આપણે વિવેચનદીપિકાથી જ પ્રવક્ષ કર્યો છે." (૨૪)

અહીં નરસિંહરાવભાઈ નવિ નરોત્તિ કાવ્યાનિ રસ જાનન્તિ પચ્વત્ત એ સૂત્રનો સ્વીકાર કરતા હોય તેમ જણાય છે (રસ વસ્તુગત Objective નથી, પણ Subjective આત્મગત છે, કલાકૃતિમાં પોતામાં નથી રહ્યો પણ ભાવકના હૃદયમાં રહ્યો છે એ માન્યતાનો ગર્ભિત સ્વીકાર અહીં થયો છે)

કલાના અંગે વિવેચનદીપિકાથી પ્રયક્ષ કગવનું કાર્ય નરસિંહરાવભાઈને ઠીક છે એ ખરું પણ એમનું માન્ય અમુક રીતે મધ્યમ વચ્ચે ગ્સનિષ્પત્તિનું આશ્રયી હોય તેમ જણાય છે 'સિન્ધુને' કાવ્ય પર વિવેચન કરતા "સિન્ધુનું બા આ યુગનિના હૃદયના કિટવાને સગ ના કરી મકપુ" એ ભેદને તેમને આશ્ચર્ય થાય છે અને આ દ્રષ્ટીકત તેમને 'કવિના અનુભવ વિરુદ્ધ મિથિની નિર્દર્શક અને 'ગ્સનત્વની વિરુદ્ધ કોઈ વિવક્ષુ મગ'નું બંધ જ હોય' એમ લાગે છે આ મિથિની ઈર્ષા થવાનું કારણ સુમતિની માનસિક અસ્વસ્થતા હતું એમ નરસિંહરાવભાઈ જણાવે છે, પણ તેમના જ મતેમાં કહીએ તો, "આરોગ્યયુક્ત કરિશ્વર્યને તો એ જ સિન્ધુના નાદ યોગસમાધિના સાધનરૂપ બની નાદ અને ગાન્તિ એકરૂપતામાં વિલીન થતા લાગે" (૫ ૨૦) મિદાન્ત પૂરતું ભેદ એ તો સપ્રદાયવચ્ચ ગ્સનિષ્પત્તિને જ કવિહૃદયની આરોગ્યયુક્ત મિથિ ગણવાની આ માન્યતા તદ્દન સાચી નથી લાગતી કારણ કે, એ માન્યતાના ગર્ભમાં Classicism-સૌન્દર્યપ્રિયતા, સ્વસ્થતા, સંસ્કારી મધ્યમતાલના, સ્વસ્થાસ્થતા (બ. ક. ૬૮)-પ્રત્યેનો આદર ગૂંચે છે એ આગની વિરુદ્ધ કર્મ કહેવાતું હોઈ ન મંદ, પણ Romantic-કોતુકપ્રિય, મસ્ત, જીવનના હિંસાસમય, અસ્વસ્થતાની (બ. ક. ૬૯) કવિના પણ કવિનાના મહાસ્વરૂપનો જ એક પ્રકાર છે અને એ તૈરીએ પણ જગતને ફટલાક ચિગ્સુન્દર કાવ્યરત્નો આપ્યા છે, એ હકીકતની અહીં ઉપેક્ષા થતી હોય તેમ લાગે છે

ભાષાશુદ્ધિ અને પદ્ય રચના આનિ બાલ અંગે વિશેની ચર્ચા પણ નરસિંહરાવભાઈની વિવેચન પદ્ધતિનું અંગ છે ૫ ૧૮ પર પાઠનોડમાં તેમણે કુરેલી 'સખીરી' શબ્દને સંયોધનભિત પ્રસંગોમાં વાપરવાના અનોખિતની ચર્ચા અને "માટે"ના અર્થમાં 'જૂતે' જેવા ગુજરાતીમાં અરૂઢ અને રૂઢ થવાને 'અયોગ્ય' શબ્દપ્રયોગ વિશેના એમનો અભિપ્રાય, આના ઉદાહરણો છે

એ જ પ્રમાણે સુમતિએ કાવ્યને 'એક જન્દ વૃત્તમાં ના ચેતતા, જુદા જુદા જન્દો વૃત્તોમાં દુકડા પાકાનાની પદ્ધતિ'ની પ્રજ્ઞાવીતુ જે મેન કર્યું છે

તેમાં પણ 'કાવ્યરચના સર્વથા વિજ્યી નથી થઈ' એમ નરસિંહરાવભાઈ નોંધે છે કારણકે, એમને એ 'છંદોના પથઠા સર્વથા સપ્રયોગન નથી જાણતા વડી ઘડી વેગમા ક્ષોભ આપના અને કલાવિધાનના સ્વરૂપથી વિરોધી જાણાય છે.'

નરસિંહરાવભાઈ આ લેખમા, અલખત, પુરસ્ક-સજ્જાર તરીકે પ્રકટ થતા હોવાથી, સુમતિની કાવ્યરચનાની મર્યાદાઓ—વસ્તુની, રસનિષ્પત્તિની, કવેશની, સયોજનની મર્યાદાઓ—એ નોંધે છે ખરા, વિવેચક તરીકેના પોતાના ધર્મનું ભાન એમના હૃદયમા એવું તો જાગૃત રહેવું કે એમનાથી મર્યાદાઓની નોવ કંઈ સિવાય રહી શકાતું જ નહિ,—પણ એ મર્યાદાઓ નોધવાની સાથેસાથ પોતે એ મર્યાદાઓનાં જનક કારણો પણ સમજાવતા જાય છે, અને આ રીતે એ મર્યાદાઓને સહ અને ક્ષમ્ય બતાવે છે

સુમતિના કાર્યો વાસ્તવિક જીવનની અનિષ્ટ પરિસ્થિતિને ભૂલવા માટે લખાયા હતાં એ કાવ્યોમા 'મજીર ભાવની અને ગોઠ, નિરાશા આદિ મન્દતા પ્રેરનારા ભાવોની હામા' સાદ્યન્ત સખળરૂપે વ્યાપેલી હોમાય છે એની કાવ્યરીતિ પણ કેટલેક સ્થળે 'કથાવિધાનના સ્વરૂપથી વિરોધી જાણાય છે' અને એની ભાષાશૈલીમા સન્કૃત શબ્દોના કવચિત્ કુરુપયોગ થયેમા હોમાય છે

આ બધી હકીકતો નરસિંહરાવભાઈ નોંધે છે પણ એ બધાનું કારણ 'સુમતિની શરીર-સ્થિતિમા, અને મનના બળમા, લાગટ પ્રયાસમા ટકી રહેવાની તે જ શક્તિની - હિનતામા' અને 'વિદ્યાર્થિકની સંકચિતતા'ના તત્ત્વમા શોધી આપે છે

કાવ્યનુ પ્રેરકબળ વાસ્તવિક જીવનની અનિષ્ટ પરિસ્થિતિને ભૂલવાના કવિપ્રયાસ છે કે કંઈ બીજું? કાવ્ય, વાસ્તવિક રીતે, જીવનની ભાગેકૃત વૃત્તિનું—Escape from life નું—પરિણામ છે કે બીજું કશી વૃત્તિનું? કાવ્યકૃતિમા ગોઠ, નિરાશા આદિ ભાવો ન આવેભાવ એમ નહિ; પણ કાવ્યવાચનને અન્તે વાચકનું હૃદય ખિન્ન અને નિરાશ થઈ જવું નેહિએ કે પ્રગ્રહ અને પ્રોત્સાહિત? આ બધા મૂળ સિદ્ધાન્તોની સ્પષ્ટ ચર્ચા નરસિંહરાવભાઈ આ લેખમા નથી કરતા, પણ સુમતિના કાવ્યમા હોમાથી ભાગેકૃતિ અને શોકપર્યવસાયિતાના તત્ત્વોનો એમણે ખુલાસો આપ્યો છે, એ જ બતાવે છે કે

નરસિંહરાવભાઈ એ તત્ત્વોને અપવાદરૂપ ગણે છે, કાવ્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિ નહિ

આ લેખમાં, આ રીતે, નરસિંહરાવભાઈની જે વિવેચનશુદ્ધિ પ્રકટ થાય છે તે જેટલી રસાભિમુખ કે રસેકલક્ષી નથી તેટલી કારણપર્યપક્ષ છે વિવેચક નરસિંહરાવ અહીં તટસ્થ ન્યાયાધીશ રૂપે પ્રકટ નથી થતા એમ નહિ, પણ વધારે સ્પષ્ટ રૂપે તો એ મમતાળુ મુરખી તરીકે પ્રકટ થાય છે

—કાવ્યસમગ્ર વિશે વિચારો—

આ લેખમા નરસિંહરાવભાઈના કાવ્યસમગ્ર વિશે વિચારો ગૂઢ અથવા અગૂઢ રીતે વણાઈ ગયા છે એ સિદ્ધાન્તો જુદા તારવીએ તો -

૧ ભાગેકૃતિ કે શોકપર્યવસાયિતા કાવ્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિ નથી, અપવાદરૂપ સ્થિતિ છે.

૨. કાવ્યસૌન્દર્ય વસ્તુમા પોતામા નથી રહ્યું, વાચક-ભાવકના હૃદયમા રહ્યું છે સૌન્દર્ય, આમ, વસ્તુગત-Objective નથી, આત્મગત-Subjective છે

૩ ભાષા, છંદ, શબ્દરચ, અર્થોલ કાર, આદિ કવિતાના "ગોણુ અગ" છે,

૪ તેથી જ, એ અલંકારાદિને કાવ્યમા સર્વસ્વ ગણી શકાય નહિ 'કવિત્વકર'પાને અગે અલંકાર અકૃત્રિમ રીતે પોતાના આત્મોન્નયની સાથે વહેનારી કા ચકલાની સ્થિતિએ પહોંચવા નેહિએ

૫ પણ આનો અર્થ એમ નથી કે કાવ્યમા શબ્દ, અર્થોલ કાર આદિ તરફ દુલ્લક્ષ કરી શકાય ભાષા, છંદ, અલ કાર આદિ ગોણુ તો યે કાવ્યનું અગ છે "હૃદયના ઉદ્ગાર" કાવ્યોમા પ્રધાનભૂત છે એ ખર. પણ એનો અર્થ ગમે તેમ હૃદયના ઉલ્ભાર કાઢવા એવો નથી રમણીયાર્પણપાવક શબ્દ કાવ્યમ્ અર્થોત કા યના શબ્દોથી પ્રતિપાદ્ય અર્થ રમણીય નેહિએ પણ એ સૂત્રમાથી કવિત થતી માત્ર અર્થની જ રમણીયતા નરસિંહરાવભાઈને ઈષ્ટ નથી એટલે એ કહે છે કે "કલાવિધાનના સર્વ અગ સ પર્ણ" રીતે આણવાને એ લક્ષણમા ગળદને પણ રમણીય વિગેપણુ ઉમેરવું નેહિએ, એટલે છન્દની સુરઘિત યોગના, પદલાલિત્ય ઇત્યાદિ અશોનો પણ સમાવેગ થયે"

૬ આરોગ્યશુક્ત દર્શિદ્યમાથી રસનિષ્પત્તિ પૂર્વ સપ્રાય પ્રમાણે થતી હોય છે કોઠ વિવેચક મગજ બંધ કરે તો તે રસનાત્વની વિગ્ધ ગણાય

પ્રો. મનમુખલાલ ઝવેરી

પુસ્તક-પરિચય

શ્રી. જમનાલાલજી—મૂળ લેખક વનસ્થામનમળીયા અનુવાદક, કરીમભાઈ વોળ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,

શ્રી ખીરલાએ 'બાપુ' લખીને, સાહિત્યકાર તરીકેની કીર્તિ સપાદન કરી એમ કહીએ તો ચાલે ભેદ, 'કાયરીકે કુલ પત્રે' નામનું પુસ્તક પણ સુદર સાહિત્યકૃતિ છે. શ્રી ખીરલાની મર્જનગમિયા આ વખતે સ્વ શ્રી જમનાલાલજીને પરિચય કરાવે છે. 'બાપુ'ના જેવે અનેક પ્રસંગો આવેખતો, ગાંધીજીના જીવનના, ફેટલાક નવા જ પાસા બતાવેના આ ગ્રંથ નથી, પણ આતો નાનકડી પુસ્તિકા છે. આ જીવનચરિત્ર નથી, પણ શ્રી જમનાલાલજીનું રાષ્ટ્રચિત્ર છે. જમનાલાલજીના જીવનના એ નાનકડા મુખ્ય પ્રસંગો લઈ, તેને આધારે એમના માનસ પૃથક્કરણને સફળ પ્રયત્ન આપ્યા છે. ને એમાં માત્ર, પ્રસંગોનું શીલુ સાદુ આવેખન નથી પણ શ્રી ખીરલા, વચ્ચે વચ્ચે ગદ્યકાવ્ય પણ સજો છે. એમાં આપેલા અનેક સંસ્કૃત અવતરણો, એમના વાચનની ને સંસ્કૃતિગતીની પ્રતીતિ કરાવે છે. શ્રી ખીરલાને શ્રી જમનાલાલજીના અનેક વિગિષ્ટ અને સાધારણ માનનીમાં ન હોય એવા ગુણો દર્શાવી, એમની મહત્તા આવેખવી હતી, એટલે શ્રી જમનાલાલજીના જીવનના થોડાજ પ્રસંગો એમણે પસંદ કર્યા છે. ખીર પ્રકરણમાં જમનાલાલજીની ધન પ્રત્યેની નિર્મોહીતા, ગ્રીતમાં જમનાલાલજીની પરમાર્થજ્ઞતિ, શોધામાં એમની દેશી રાજ્યોમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ, પાત્રમાં એમની અન્ય રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ એમ એક એક કરતા પણ એમણે જમનાલાલજીને અનેક સ્વરૂપમાં આપ્યાં છે. એમાં આપણે જમનાલાલજીને ક્યારેક એમના દત્તક પિતામહ બજારગને સત્તર વર્ષની વયે, બધી મિલકત પરથી પોતાનો હક જતો કરતો પત્ર લખતા ત્યાગીના રૂપમાં ભેડીએ છીએ, તો ખીર વખતે એમને નાગપુત્રના કમિશનર ભેડે પોતાના સ્વમાન માટે નીકર બનીને એની જેડે ઝૂમતા ભેડીએ છીએ. ને બ્યપુર જોશમાં એ માદા પક્ષા ત્યારે દાક્ષિણ્ય એમને વિલાયત ઉપચાર માટે જવાની સલાહ આપતા "હું તો અહિં જ જમ્યો."

હું ને અહિં જ મન્યા પડ્યું હું યુગેય જીવે ઉપચાર કરવાનું મરીયો માટે સહેલું નથી, તો પછી હું તેનો લાભ કેમ લઈ નહીં? ઉપચાર માટે વિગ જવા કરતા તો અહિં મને મરવાનું ગમે છે." એમ વેલું ઉચ્ચારતા સાચા સત્યાગ્રહી સાચા દેનપ્રેમી તરીકે આપણે ભેડીએ છીએ. આ પ્રમાણે નાનકડા પ્રશ્નોમાં શ્રી ખીરલાએ જમનાલાલજી વિશે જે કહ્યું છે "આ વચો" દર્શમિયાન દુનિયાની આ રગજમિષ, જમનાલાલજીએ અનેક પાત્રોના અભિનય કર્યો" તે એમણે એ અભિનયો આપણા મનચતુ પ્રત્યક્ષ ભેડી શકે એવી ચિત્રા મક રીતે રજૂ કર્યાં છે.

સાધારણ રીતે ફાઈ કહેશે કે, પર વર્ષની શ્રી જમનાલાલજીની ભરીભરી જિંદગીમાં, લેખકે જે ચાર ગજવિચોજ આપ્યા કે ફાઈ કહેશે એમાં બાક જમનાલાલજી ક્યા દેખાય છે, વેપારી તરીકે એ ક્યા બહુય છે? પિતા તરીકે, પુત્ર તરીકે, પત્ની તરીકે, મિત્ર તરીકે, એમનો પરિચય ક્યા છે? પણ એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આ જીવનચરિત્ર નથી, ને એ રિતેનો ખુલાસો શ્રી ખીરલાએ જ પ્રસ્તાવનામાં કર્યો હોત તો સાર થાન પણ દુર્ભાગે આ પુસ્તકને પ્રસ્તાવના નથી, કે નિવેદન નથી. એ એ જ એક જીવ્યુ ગાપારી મકાય અહિં તો એક મિત્રે પોતાના મિત્રનો જનતાને પરિચય કરાવ્યો છે, ને વિશેષ કરીને એમાં એમણે લક્ષ રાખ્યું છે. કશરહેક પર નહિ પણ અક્ષરહેક પર, ને તેમાં એમને પૂરી સફળતા મળી છે.

આ પુસ્તકનું સૌથી મોટું આકર્ષણ છે મનોહારી શૈલી એમણે છે. હું પ્રકરણ તો ગજકવિતા છે. એમાં ચિત્રશક્તિ છે, ગતિ છે, ક પના છે, દષ્ટિ છે. એકાદ અવતરણ લઈએ—એમના અનિમ દશ્યનું "સગવાલેનો પૂજો ચિતાને ચાપવામાં આવ્યો. ચિતા મળગી ઊઠી સૂર્ય અસ્તાધ્યજ્ઞમાં ફગેનો હતો. પૂજો ચાપના ચાપતામાં તો સૂર્ય ખિત થઈને અતધ્યાન થઈ ગયો હતો."

એકાદશીની અધારી રાત્રીના સ્વપ્ન આકાશમાં તારાની અગણિત ફાઈ અનિમેષ ચિતા તરફ તાકી રહી હતી. શું તેઓ જમનાલાલજીના સ્વાગતની તૈયારી કરતા હતા? ફેટલાક તારાઓ ઝળક ઝળક કરીને કાઈ સન્દેશ મોકલતા હતા તો ફેટલાક

તારાઓ જાન હતા કૃતિકા મહાતિએ પોતાના નિર્મિત માર્ગ તરફ જાણે વડી જતી હતી તેની પાછળ બાણથી ત્રી-પાંચેયો મુગ જાતભાવે ચાલ્યો જતો હતો. અમે જે વંદનામા આટલા લીન હતા, તે વંદનાથી આ તારાઓ સાવ બેખમ્મ હતા.

મેં વ્યાધ તરફ દષ્ટિ કરતા મનમાં કહ્યું “આ તારા પલુ અજમ છે” આ તારાઓ પર કશાની જરા પલુ અસર થતી નથી તેઓ રાત્રિવસ અતદ્રિત રહે છે એક ક્ષણને માટે પલુ તેઓ પોતાના કામમાંથી મિસામે વેતા નથી વ્યાધ તો ફ્રેજ બુકી ભર્યો જાણે કહેનો હોય —

“સાબગો, એક રાજ મરત હતો તેણે દેવેના રાજ મંદ્રને પરાજીત કર્યો હતો તેના રાજ્યમાં શ્રી ખેલા વગર ધાન આપતી હતી ધર્મવેરાગ્ય ને એશ્વર્યમાં તે બહુ આગળ વધેનો હતો તેનું જીવન પલુ અમે જોયું ને મૃત્યુ પલુ જોયું”

ને પછી તો એ વ્યાધ, સુહોત્રની, ગિમીની, ભરતને રામની, ભગીરથ જિંપીપને, માલાતાની, યયાતિ, અખરિષ ને ગયત્રી, સમર, કુમર, પ્રમ્દાદ, ને બલિની, હરિશ્ચંદ્ર, શ્રી કૃષ્ણની ને શુક્રની વાત કરે છે ને કહે છે કે આનો એક જ અત અમે જોયો છે શ્રી ખીરવાની શક્તિ મેં ને વેખનકળા વિષે આ અનગણ જ થુ નથી કહેતું ?

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

હું પહેલેથી-શ્રી મુનિકુમાર ભટ પદ્ય પ્રકાશન વિમિટક, મુ'ય ત્રણ રૂપિયા

શ્રી મુનિકુમાર ભટ પ્રવેશકમેષક શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દેવેના શબ્દોમાં કહીએ તો લખવપ્રતિષ્ઠ લેખક છે લગભગ બે અઢી હાથકાથી, કાર્પ વાગ વેગીની તો ક્યારેક મદ ગતિએ એમ એઓ લખતા રહે છે ‘કૈમુ’ના, ક્યારેક ગુપ્તાની સાથે ને ગુપ્તાની નોડપોથી બધ થયા પછી નિયમિત વિકાપાટન નામક નિવંધકાઓ એઓ લખતા એ રીતે ગુપ્તાના હળવી નિવંધકાઓના લેખકમાં શ્રી સ્વૈરવિહારી, શ્રી ગુપ્તા, શ્રી વિનોદકાન્ત, શ્રી ગયત્રિવિહારી મહેતા, વગેરેની સાથેસાથ જ શ્રી મુનિકુમારનું સ્થાન છે

પ્રથમ દષ્ટિ જ આ લખાણો વાચતા આપણને આકર્ષે એનું તત્ત્વ એમાની વિષયની ને નિરૂપણ રીતિની વિવિધતા છે ચન્દ્રકાન્તે વનપ્રવેશ, ઐતિહાસિક

મૃત્યુ વાગાદર્શ, એક અભિનવ પરિષદ, એક ઉપયોગી મિનાથ અગત અને રહસ્ય’ વગેરે નિબંધો જોતા ઉપર જણાવેલ દ્વિતિય વૈરિધ્ય મળશે વળી આમાં માન હળવા નિબંધો જ નથી પણ કટાક્ષકાવ્યો પણ છે, ને પરિષદનિષયક, કટાક્ષચિત્રો પણ છે

શ્રી મુનિકુમારના લખાણોમાં સ્થૂળ હાસ્ય નહિ પણ, માર્મિક, શુદ્ધિપ્રવાન, હાસ્ય છે ‘સર્વવ્યાપીને પ્રિયો’, જેવા નિબંધોમાં એમણે તાર્કિકરીતે, હેતુભાસનાળી દલીલો કરીને હાસ્ય ઉપજાવ્યું છે વળી, એમના વ્યક્તિગત લાગે એવા લખાણો જેવા કે ‘ચન્દ્રશંકરવનપ્રવેશ’, ‘આર્યત્વમીમાસા’, પરિષદચિત્રોના કટાક્ષ, વગેરે લખાણોની પ્રેરણા કાર્પ એક ચક્રિતને અનુવક્ષીને મળી હોવા છતાં, લખાણો તો મિનઅગત, ને સર્વભોગ્ય અને એવા છે ‘ચન્દ્રશંકર વનપ્રવેશ’ એના વિષયોની પસંદગી જ એના ભવ્યસ્થાને તરફ વસડી જાય પણ, મુનિકુમારનું એ પ્રસંગનું હાસ્ય, નિર્માળ છે, ને તેથી એ પ્રસંગપાત્ર છે

આ લખાણો દૂચકાઓ, દૃષ્ટાન્તો વગેરેથી પુટ છે, ને એથી, એમનું લખાણ સર્વભોગ્ય અને છે

હાસ્ય ઉપજાવવા એમણે પ્રિયેષત માનવસહજ નિર્માણનાઓ, હેતુભાસી દલીલો, અમુક પ્રસંગ પરથી જન્મલા મિચારો, વગેરેના ઉપયોગ કર્યો છે એમાં પણ લેખકની નિરીક્ષણશક્તિની પારદર્શિતા, ને વેધકતા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે

આમ છતાં, આ પુસ્તક સારી ગ સંપૂર્ણ કે હોય વિનાશ જ છે એમ કહેવાનો આશય નથી એમાં ક્યારેક સ્વ-જ્ઞાત્યને જાણે આધાસ ને હસાવવાનો સમાન પ્રયત્ન થયેનો દષ્ટિએ ખરો છે ‘ગદ્યોઆ’ વગેરે ગ્રન્થપ્રયોગોના ફરી ફરી ઉપયોગ શબ્દની હાસ્યશક્તિને ક્ષીણ કરી નાખે છે, “સાહિત્યની ભાષા” વાળા વેખની જેમ કૃત્રિમતા ને અનિર્ણયકિત પણ હાસ્યની સ્વચ્છતાને જગાડે છે

એક દરે જોતા, પ્રતિકાઓની ડળામાં એમને મિક મિક સફળતા મળી છે અને એ લગભગ અણ ખેડાયલા મેરને એઓ ખેડે ને સાથે સાથે લાગે સમય અતધર્મન થવા કળતા વારવાર એમનું પાટન પ્રખટ કરતા રહે, એવી આશા આપણે રાખીએ

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી

૮. 'ચંદ્રમાં નામ લખાવનું'

(૧) જિણ સવચ્છરુ મહિ અવાચિર અવરિ
ચંદિર્હિ નામુ દિહાવિર

—આસિમૃત—'શુવદ્યારાસ'(૧૨૦૧)(મારતીય
વિદ્યા ૩, ૧, પા ૨૦૪-૬) કડી ૪૩, પંક્તિ ૧-૨

'ચંદ્રમા નામ લખાવું'

(૨) અહિણવુ ગેમિ જિણિદ તિણ મવણુ કરાવિર
નિમ્મલુ ચંદ્રુ (૧૬) વિવે નિયનારં લિહાવિર
—ઝેનગિગિગાસુ (૧૨૩૧), કડવક ૨, કડી ૬,
પંક્તિ ૧-૨

'ચંદ્રના નિમમા પોતાનુ નામ લખાવું'

(૩) ઘનુ ઘનુ વિમલ્લ, જોણ કરાવિર સસિમંડલિ
જિણિનારુ લિહાવિર

—પા'હુધુકૃત 'આમૃતસ' (૧૨૩૩) (રાજસ્વાની
૩, ૧, પા ૮૩-૮૮) કડી ૬, પંક્તિ ૧-૨

'જેણે શશિમંડળમા નામ લખાવું'

અહીં ત્રણે સ્થળે કોઈ મહાન કાર્ય કરવાને લીધે
જે અસામાન્ય કીર્તિ મળી હોય તે દર્શાવતા 'તેણે
ચંદ્રમંડળમા પોતાનુ નામ લખાવું' એની ઉક્તિ
પ્રચલિત હોવાનુ સ્પષ્ટ છે અનુમાન કરી શકાય કે
'ચંદ્રમા જે કલક દેખાય છે તે, પ્રતિબિંબ માણ્યોના
યશ ગગનમા નિસ્તરી ઢેઠ ચંદ્ર સુધી પહોંચી ચંદ્રને
તેમના નામથી અક્ષિત કરે છે તેનુ પરિણામ છે'
આવેા કપિસમય મધ્યકાલીન સાહિત્યમા પ્રચલિત
થયો હોય. અપભ્રંશ સાહિત્યમા પણ આવી રીતે
હતી એ નીચેના ટાંચણો પરથી ભેદ શકાયો

(૪) તાહિ વિહિ મિ ચન્દ્રદિગ્વિય-નામહો(હૈ) હ્ય હોવ
તુય પાચરિ મામહૈ

—સેયમૃત(૬મી સદી)રિદ્ધવિચરિર (અપ્રસિદ્ધ)

૧૨, ૧, ૫

ચંદ્રમા જેમનુ નામ અક્ષિત થયુ છે તેની તારી,
માતા (રૂકિમણી) ને સત્યબામા એ અનેએ હોડ બહા'

(૫) વદકિય નામહુ, લક્ષણરામહુ, હુ અજિજ્જર
જળય સુય

સેયમૃત પંચમચરિર (અપ્રસિદ્ધ) ૫૮, ૧૦
ધત્તામા

ચંદ્રમા જેમનુ નામ અક્ષિત થયુ છે તેના
ગમવદ્મય તાત્કાલિક જનકસુતા મોખી ઘો'

(૬) મો પુષ્પચત સસિ-લિહિય ન મ

—પુષ્પદન્તા (૧૦ મી સદી) કૃત મહાપુરાણ ૧,
૬, ૬ ઉત્તરગર્ધ

'ચંદ્રમા જેનું નામ લખાવું છે તેના હે પુષ્પદન્તા',
૯. રમાડલુ 'રમણીય'

(૧) જલદ-જાલ વદા નીસરણિ રમાડલુ

રેહુ ઝગિગ્ગ સિહુ અલિ કજ્જલ સામલુ

—ઝેવતગિગિગાસુ, કડવક ૨, કડી ૧, પંક્તિ ૧-૨

'નાદળાના સમુદ્ધી વ્યાપ્ત એવા અગ્રણી મડે
રમણીય (જાણુ) ગિરનારનુ શિખર ભ્રમર અને
કાજળ જેનુ રયામરો' ગોભે છે'

(૨) ધોર વિલ્લમ વ (?) યમ-રમા (રમા) ડલં
સલિય પુતલિય-વલ્લકુલ (?) સકુલ મટુ

—ઝેનગિરિરાસુ, કડવક ૨, કડી ૬, પંક્તિ ૩-૫

'પ્રચક' બારસાખ અને (૧) થી રમણીય—અને
લખિત પૂર્ણી ને કળશસમુદ્ધી યામ એવેા મકપ'

(૩) અવિકલેવિવરલુ લીકુ રમાડલુ પ

—ઝેવતગિરિરાસુ કડવક ૪, કડી ૧, પંક્તિ ૨,

'રમણીય એવુ અનિકલેવિનુ દેવણ હીકુ'

(૪) વસતમાસુ રમા (મા ?) ડલુ લીકે

—આમૃતસ, કડી ૫૪, પંક્તિ ૨

'વસત (એવ) માસમા રમણીય વિવે (કે
વસત માસ રમણીય હીસે છે ?)'

આમા રમાડલુ (કે હદની અપેક્ષા પૂરતા રમાડલુ)

'રમણીય' અર્થમા લપગયો છે અપભ્રંશમા પણ
એ જગ્યાએ તે મળે છે

(૫) રાણડે કવણુ આસિ હુ રાઠલિ ઘય-તોરણ

મણિલમ રમાડલિ

—ઘનપાલકૃત ભવિસત્ત્વહ (આ ૧૦મી સદી),

દ્વાસ-ગુણેની આઠતિ ૫ ૯, ૨૨ (યાકોની આ

શબ્દથી અજણુ હોવાથી તેમણે પોતાની આઠતિમા

પાડ ફેરવીને સમાડલિ કર્યો છે)

'ધ્વજ, તોપણ અને મણિસ્તભથી રમણીય એવા

આ રાખડેવમા કેણુ રાખ હોતો ?'

(૬) વહુવિહ-જળ ઘણ ઘન સ્વા (મા) ડલુ ગો મહિસ

(વિ) ડલુ લાડલુ-માડલુ

—ધાહિલકૃત પઝમસિરિચરિત (૧૨મી સદી પહેલાં),
(અપ્રસિદ્ધ) ૧, ૨, ૬

“(તે મધ્યદેશ) અનેકવિધ માણુએ ધન અને
ધાન્યથી રમણીય અને ગાયેભોમોના ધણુના કૈલાહલ
વાળી ગૌશાળાઓથી યુક્ત હતું”

ગુણ દિપ્તિપણુમા રમાવત્તન રમ્યને‘લ પ્રત્યથ લાગી
સનાયો ગણુ છે પણુ આમા ‘મા’નો આકાર સમજાવી
શકતો નથી

હરિયાવલ (સંદેશરાશક ૧૪૬, પ કિત -) હરિયાળુ’
દિપ્તિપણુકારે હરિતાકુલ (=હરિત+આકુલમ) એ રીતે
સમજાવેલું છે રત્નશેખરકૃત છન્દ કોશમા મળાવલ
(મદન) અને રાસાવલ (રાસ) એવા અપભ્રંશ
છદોના નામ મળે છે ચન્દ્રાવલ અને વાદાકુલ તો
જાણીતા છે આ બધા એક રીતે જ વ્યાખ્યા હોનાનું
લાગે છે અને તેમા અત્યાશ ‘આકુલ’ હોય હરિય
હરિત) અને હરિયાવલ (હરિતાકુલ) પ્રમાણે રમ્મ
(રમ્ય) અને રમ્માવલ, રમાવલ (રમ્યાકુલ) હશે
પણુ રમ્યને રમ્યતાના અર્થમા લેવો પડે છે એ
ખૂણે છે

૧૦. રેવતગિરિનામુ, કલ્પક ૨ ના છંદ વિશે

શ્રી દેશનામ શાસ્ત્રી ‘રેવતગિરિસ્તુ’ના બીજા
કડામા પ્રયોજાયેલા મિશ્રછંદ વિશે કહે છે (આપણા
કવિઓ ‘ખ ૬ ૧ પા ૧૭૪) કે તેમા પહેલી એ પ કિત
અજબમા છદની છે, જ્યારે બીજી ચાર પ કિતઓ
ગૂંથાના ૨૦ માત્રાના ટુકડાની છે આમા છદની
પહેલી એ પ કિતઓ વિશે તો વધારે કાર્થ કહેનાનું
નથી (૧૧+૧૦=) ૨૧, અતઃ ~ ~ એ માપ ક્યા
છદનું છે તે હમણા તો નક્કી થઈ શકતું નથી પણ
પછીની ચાર પ કિતઓ જુલજુલા આરભનો લાગ
હોય એમ નથી લાગતું, કારણ જુલજુલામા પહેલી ૧૦
માત્રા પછી સ્પષ્ટ થતી હોય છે પ્રસ્તુત પ કિતઓમા
તે નવી ૫૬ જુલજુલાને લગતો નહીં પણ અપભ્રંશ
સાહિત્યમા જાણીતા કામિનીમોહન (બીજા નામે
ચત્રાવળ, મદનાવતાર) હોય એ વણુ જ સંભવિત
લાગે છે કામિનીમોહનની પ કિતઓ ચાર પ અમાનિક
ગણેલી અને છે, ને તેમા અલ ગણુ રણ બેઈ એ.
વધારે વીગત માટે મદેસરાસક, ભૂમિકા પા. ૫૮-૬૦
જેવા કેટલીક છંદોદ્ધૃત પ કિતઓ બાદ કરતા આ

માપ બધી કડીઓમા બધણેસતુ આવે છે એ ચાર
પ કિતઓ ઉદાહરણુ બસ થશે

ગલિયથલ : કમલ મય । રવ જલ । કોમલા (કડી ૫, ૬)
પિરલ સિલ । વટ્ટ સો । હતિ તત્તિ । સમલા (કડી ૫, ૫)
અસુરચુર । રચ કિ । નરય વિચુ । જાહરા (કડી ૬, ૫)
મઝમણિ । કિરણ પિ । જરિય ગિરિ । સેહરા (કડી ૬, ૬)
થોસ્વિક્ । સમ-વા । યમ ર (મ્) । માવલ (કડી ૮, ૭)

એ જ પ્રમાણે લક્ષ્મણગણીના સુવાસનાહ ચરિયમ્
માનો રાસયના ઉલ્લેખનાળા ચરણુનો છંદ શ્રી
શાસ્ત્રીએ ‘જુલજુલા’ના ૨૦ માત્રાના અર્ધ ચરણુ હોનાનું
કહ્યું છે (‘આપણા કવિઓ’, ૧, પા ૧૪૭, પાદ
નોંધ ૩) પણુ એ યાચણુ ન્યાયી લીધેલું છે ત્યાની
પ કિતઓ કામિનીમોહનમા જ છે

૧૧. અવારિય ‘અખૂટ સતત’

(૧) અજ અવારી યાચકાનર્થ પાત્રપૂરણુ થઈ
કંતકસુદરકૃત સગાળશા રાસ-(૧૬૧૦)
પા ૨૫ પ કિત ૧૦

(૨) અજ અવારી મુજ વરી હતું
સગાળશા રાસ, પા ૫૨, પ ૧૬
અજ અવારી દાન
જાનીકૃત સગાળચરિત,
પા ૧૦૬ પ ૫

(૩) નિત અવારિત અજ
કૂદલકૃત સગાળપુરી,
પા ૮૦, પ ૨૦

(૪) નસર્થ ત્રિનહારી તિહા વણુ દીર્ઘ દાન વાહર્
અનારીય-
નર્મદાસુરી રાસ (અપ્રસિદ્ધ)

પ કિત ૩૦-૩૩

આ બધા સન્નિમા અવારિય (સ અવાર્ય કે
આવારિત ?) નો અર્થ ‘અખૂટ’, ‘સતત’
‘અચિત’ એવો સ્પષ્ટ છે અપભ્રંશમા
સાહિત્યમા તો આવો પ્રયોગ નજરે નથી ચલ્યો,
પણુ અપભ્રંશ અને દેશબાણી પ્રમાણિત ૧૨મી
સદીની પ્રાકૃત કથા નર્મદામુદરી (અપ્રસિદ્ધ) મા
અવારિયસત ગમ્દ વપરાયો છે

(૫) સદ્દેવનાવિ નિય ચત્રવક ચચરાર્દમુ પવતિયાદ
અવારિય-સત્તાદ (૨૮૮મી ગાથા પછીના ગાથ

ફકરામાં) 'સહદેવેય ત્રિભેદા, ચોક અને ચાચરે
પગ અપારિત સત્ર ચાતુ કયો' ^૧
અહીં અવારિય-સત્ર 'રત દિવસ ખુલ્યુ અવસત્ર' ^૨
એના અર્થમાં છે

૧૨ સત્તુકાર 'સદાનત'

નીર નિવાપિહિ સત્તુકાર

આમૂરાસ (૧૦૦), ૧૫

ચિહ્ન દસ માથા સત્તુકાર

અસાધ્યતકુત હમાદી (૧૩૬૦), ૧, ૨૧

શાહે માન્ડિહ શત્તુકાર

વાસકૃત કથુકથા પા ૭, પ ૬

કો કહિ માહિનગ કેટલા ગત્તુકારે પચતી મિલા

કથુકથા, પા ૭, પ ૧૩

૬ ગાહે માથક ગત્તુકાર

કનકસુદરકૃત સગાળશાહગાસ પા ૨૪ પ ૭

શત્તુકારિ ત્રિમર્ધ જન સહુ

સગાળશાહગાસ, પા ૨૫, પ ૦

શતાગાર બાર તું ખરિ

સગાળશાહગાસ, પા ૪૩, પ ૧૩

તેના ચાચિ અતુકાર

નાકગૃત સગાળપુરી ૧, પા ૧૨૫, પ ૩,

'ગત્તુકાર,' 'ગત્તુકાર,' 'શત્તુકાર,' 'સત્તુકાર' ને

'શતાગાર' એવા વિવિધ સ્વરૂપે દેખાતો આ ગૃહ

'અવસત્ર' કે 'સદાનત' એવા અર્થમાં બધે

પ્રયોગાયો છે

અપભ્રંશમાં પુષ્પદેવના મહાપુરાણ (સર્ગ ૧,

કકાનક ૧ પ કિત ૯)માં આ ગૃહ મળે છે

લિહિ જીસ નર-સત્તુગ હરિહ

અમલુને વર્જવાના છેતાળીગ પ્રકારના આદાર

દોષ ગણવાના આમાં કહે છે કે સંધુચિન્તન

અ કિચનનુ ને સદાનનુ અત્ર દોરિત છે સત્તુગાર

ને માટે સત્તુગાર, સત્તુગારને સત્તુગાર એટલા

પાનાતરો છે

સત્તુ (કે વક્તુ) ('જનનો પોટ,' ય સત્તુ આતુ

સાનવો, સાધવો)+અગારમાથી સત્તુગાર સમાવો લાગે

છે સત્તુગારના વૃત્તી દીર્ઘતા સત્તુય (સત્તુક) પચતી

સિદ્ધ થાય ગકાર અધોષ થઈ સત્તુગાર કેમ થયો

તે બેવાનુ રહે છે વાતાગારને દેખીતા સત્ર+અગાર

સાથે સાકળી દર્ષ ગકાય, પછુ અર્થ ૨ સત્તુગાર એમ
નવાનુ સ્વરૂપ બેકણીબેદ સાથે ઉચ્ચાગલુબેદ પછુ
ગૃહ ક વુ હોય તો તે રકગ પ્રત્યેયથી સમજાવનુ રહ્યું
હરિવલ્લભ ભાયાણી.

મેરુ મયુ ડાસ આર્ટ્સ કોલેજ તથા નાગજીવસ
મનેરદાસ સાયન્સ ઈન્સ્ટિટ્યુટનો ઉદ્ઘાટન વિવિ
સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ દિલ્હીમાં રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં
રોકાયેલા હોવાથી શ્રી મુનશીએ તત્કાળ પૂરતો
નવચુગલતા, અધેરી ખાને કર્યો હતો.

કોલેજના પ્રીન્સીપાલ ડૉ બુલચંદ શ્રી. નાનાયાલ
મહેતા દિ બા કૃષ્ણાયાલ અવેરી, આચાર્ય દીલીનારજી
વગેરે વક્તાઓએ વ્યાખ્યાનો આપ્યા બાદ, શ્રી.
મુનશીજીએ ભારતીય શિક્ષણના આદર્શ વિશે તથા
આ કોલેજ આપવાની એમને કયેરી અત્યુત્કેષ્ઠા
વિશે તથા મુનશી યુનિવર્સિટી સાથે સકળાયતી
અન્ય કોલેજોથી આ કોલેજ એના શિક્ષણના
આદર્શમાં ને રીનિમાં કરી રીતે પોતાના બનોઆ
વ્યક્તિત્વવાળી હશે તે સમજા યુ હતુ ને ત્યાર બાદ
સભાનુ વિસર્જન થયુ હતુ

મુધારો

ગયા મહિનાની પત્રિકામાં, 'પરિવદ સમાચાર'
એ શીર્ષક તળે છપાયતી ખબરમાં કેટલીક ભૂતો
પ્રવેશવા પામી છે ને એ ભૂતો માટે અમે દિવગીર
છીએ મુધારેની ખબર નીચે પ્રમાણે છે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આધિકારીઓની
ચૂટણી થઈ હતી, તેનું પરિણામ નીચે પ્રમાણે છે
ઉપપ્રમુખ — શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી
મંત્રીઓ — ચીમનલાલ ચુડાઈ માહ

„ ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાનજી

„ ગોડુમદાસ રાધચુરા

„ મુનિ નિલવિજયજી

„ રવિશંકર ભેરી

„ વીરેન્દ્ર મહેતા

દુભાષીઓ — મેલીચંદ કાપડીઆ

„ વસન્તરામ જમીનનગમ રાધીવ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપાદક

ચીમનલાલ શાહ

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૩ |

જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૪૬

| અંક ૧૦-૧૧

નાનાલાલનાં નાટકો

આપણી આજની વાતોનો વિષય “કવિ નાનાલાલના નાટકો” છે. કવિ નાનાલાલને મધ્યાહ્ન આપણા સાહિત્યમાં જેવા તથા તેવો બીજા કંઈપણ લેખકને તથા નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એક રીતે કહીએ તો, અમુક વર્ષો સુધી તો આણુ ગુજરાતી સાહિત્ય કવિ નાનાલાલની આગળીએ નાન્યું હતું ગુજરાતના કિશોરો અને કુમારોને જેમ ગોવર્ધનરામનો “સરસ્વતીચંદ્ર” વાંચ્યા પછી “સરસ્વતીચંદ્ર” બનવાના સ્વપ્ન આવતા, તેમ કવિ નાનાલાલનું “જ્યા અને જયત” વાંચ્યા પછી કુમારોને જયત બનવાના અને કુમારીઓને “જ્યા” થવાના અભિલાષ જાગતા. “તમે ય તે કવિ! કેવા છે? આ તમારા ‘જ્યા જયન્તે’ તો અમારા વરમા હાળી સળગાની! મારી રમા કહે છે કે “મારે તો જ્યા બનવું છે, મારે પરણવું જ નથી! આવા જોપડા તે લખાય, ભવા માણસ! કાકના સસાર સળગી જાયને?”—કહી તે કવિને કાકો આપનાર પણ ગુજરાતમાં નીકળી આવ્યા હતા. આમ કવિની કૃતિઓ જેમ એક તરફથી આપણા અસાધારણ આદરની અને વંદનાની અધિકારીબની હતી, તેમ બીજા તરફથી ચર્ચાને અને ટીકાનિવેદનો પાત્ર પણ એાછી નીવડી નહોતી ગમે તેમ પણ એક વખત એવો હતો જ્યારે ગુજરાતનો ઊગતો લેખક પોતાની મીટ કવિ નાનાલાલની કૃતિઓ પર માડતો પોતાની શૈલીને એની શૈલીના અનુકરણમાં લઇતો, પોતાના આદર્શો અને સ્વપ્નો એમની શબ્દચત્રિમાથી મેળવતો. આજે અવખત કવિ નાનાલાલના નામનું એ કામજી રચ્યું નથી પણ તેમ છતાં કવિ તરીકે એમની મહત્તા હતી તેને રહી છે અને જેમ જેમ એમની કૃતિઓનો

સાચો અને ઊંડો અભ્યાસ વધતો જશે તેમ તેમ તેનું સાચું મૂલ્ય અકાતુ જશે

કવિ નાનાલાલની મહત્તા મુખ્યત્વે તો એમના કરિત્વમાં જ વસી છે, પણ એમના નાટકોના પણ એ મહત્તામાં એાછો ફાળો નથી. એમના નાટકોને કંઈ કંઈ વિવેચકોએ ગેળીના નાટકો કરતા ચડિયાતા ગણ્યા છે અને ફટકાકે તો એથી પણ આગળ વધીને નાનાલાલને શેલી અને શેક્સપિયર કરતા પણ વધારે મોટા નાટકકાર ગણ્યા છે આવી જાતના વિધાનો કરવા માટે અલબત્ત એકલા નાનાલાલ વાંચે ન ચાલે, શેલી અને શેક્સપિયરનો પણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર હોય છે.

રાજકોટમાં ભરાનાર

૧૬મા સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના

પ્રમુખ તરીકે

શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક

સર્વાનુમતે ચૂંટાયા છે

નાટકોમાં નાનાલાલે સ્વતંત્ર નાટકો લખ્યા છે અને અમિતાજ સાકુન્તલમ્ જેવા નાટકમણિનું લાધાન્તર પણ કર્યું છે સ્વતંત્ર નાટકોમાં એમણે ‘જહાંગીર નૂરજહાન’, ‘શાહાનશાહ અકબર શાહ’ અને ‘સ વમિત્રા’ જેવા એતિહાસિક કથાવસ્તુવાળા, અને જેવા

“રાજર્ષિ ભરત” જેવા પૌરાણિક અને એતિહાસિક પણ ખરું જ એવા કથાવસ્તુવાળા નાટકો લખ્યા છે, તેમ જ ‘ઈન્દુકુમાર’, ‘જ્યા અને જયન્ત’, ‘પ્રેમકુળ’, ‘ગોપિકા’ અને ‘જગત્રેરણુ’ જેવા કરિપત ઈતિહાસ—એટલે કે કથાવસ્તુ—વાળા નાટકો પણ લખ્યા છે આ ઉપરાંત, ‘વિશ્વગીતા’ જેવું ભાવ્યેકતાના જ સૂત્રમાં પરાવાયેલી પ્રસંગમાળાવાળું નાટક પણ કવિએ આપણને આપ્યું છે આમ, પોતાના નાટકો માટે કવિ નાનાલાલે પ્રસિદ્ધ અને કટિપત, બંને પ્રકારના ઈતિહાસ લીધા છે, એટલું જ નહિ, પણ ‘વિશ્વગીતા’માં થયું છે તે પ્રમાણે, કંઈવાર વસ્તુની એકતાના સિદ્ધાન્તને નહિ, પણ ભાવની એકતાના સિદ્ધાન્તને

જ દૃષ્ટિ પામે ગળીને, એક જ નાટ્યકૃતિમા પ્રસિદ્ધ અને કવિપિત કથાપ્રસંગોને એકત્ર કર્યા છે

આ નાટકોના કથાવસ્તુ પર જુદો જુદો અને વિગતવાર વિચાર કરનારુ અભારે અહીં શક્ય નથી પણ એ બધાના કથાવસ્તુનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરીએ તો એક હડીકત આપણા ધ્યાનમા આવશે અને તે એ કે નાનાવાલ વસ્તુવક્ષી કવિ નથી, ભાનાવાલ કવિ છે અને તેથી જ તેમના નાટકોમા વસ્તુનો સમુચિત અને સમપ્રમાણ વિકાસ કે પરસ્પર સુસ્થિત રીતે ગુથાયેલા હોય નેવા પ્રસંગોની યોગતા ભેવામા નથી આવતી એમના નાટ્યવસ્તુમા નથી હોતી પરાકાષ્ઠા, નથી હોતો ક્રિયાવેગ નાટકને માટે પ્રાણુભૂત ગણ્યુ બેઠે એવું સર્વશુ—Conflict—પણ નાનાલાલમા બહુ ભેવા નથી મળતું આમ વસ્તુના જ નિરૂપણ દ્વારા જે જીવનનું રસસ્થ સૂચિત થઈ જવું બેઠે એ તે નાનાલાલના નાટકોમા થતું નથી શાકુન્તલમા કે ગુજગની નાટકોની વાત કરીએ તો ‘ગર્ધનો પર્વત’ કે ‘કાન્તા’મા કેવળ વસ્તુમાથી જ, વસ્તુના પ્રસંગોની વરનામાથી અને અંતિમ પરિણામ અથવા કવિન્યાય(Poetic justice) માથી જ કવિને અભિપ્રેત જીવનરસસ્થ જે રીતે આપોઆપ પુષ્પમાથી પરિભ્રમીને પે, રૂરી નીકળે છે તે રીતે નાનાલાલના નાટકોમા રૂરી નીકળતું નથી તેમ જ નાટ્યોચિત પરલક્ષિત્વ પણ તેમા ભેવા મળતું નથી નાનાલાલના મુખ્ય પાત્રોની વાણીમા રહુકો નાના લાલનો જ સંભળાય છે બહુ જુદે જુદે નામે અને જુદે જુદે વેશે એકના એક નાનાલાલ જ પોતાના પ્રજાપાથથી પ્રજાડમા એકલા ભેડી ન રહ્યા હોય । આ બધાનું કારણ નાનાલાલની દૃષ્ટિએ પ્રધાન તત્ત્વ ભાવના છે—વસ્તુ નહિ—એ છે અને તેથી જ નાનાલાલના નાટકોનો પ્રાણુ ક્રિયા (action) નહિ પણ કવિતા(poetry) છે એમ આપણે કહી શકીએ

શ્રી મુનશી નાનાલાલના નાટકોને ખડ-આખ્યાનો કહે છે તેનું આ કારણ છે નાટકમા જે પરલક્ષિત્વ જે પાત્રમેદ જે વસ્તુસંકલના—પરાકાષ્ઠા અને સર્વશુ અને જે સર્વાવેવિધ્ય હોવા બેઠે એ તે નાનાલાલના નાટકોમા નથી અને તેથી તે નાટકો આપણી કપનામા આપણી આંખો પામે ભજવાતા નથી act થતા નથી, તેટલા

કાન દ્વારા સંભળાય છે એ નાટકો દ્વારા જીવના મગતા, દસના, ગમના, લડના, ડડના ભવ્ય અને ઉત્તત કે પામર અને કુમાર, દેડવારી માનવીઓના મેળો મળેના આપણે બેઠે શકતા નથી, પણ થવણુ મનેહર સુરાવલિમા વ્યક્ત થતી એમની ભાવનાઓને આપણે સાંભળીએ છીએ આમ નાનાલાલના નાટકોમા નાટકનું પ્રાણુભૂત તત્ત્વ “દશ્યતા” નથી પણ આખ્યાનનું પ્રાણુભૂત ‘શ્રવ્યતા’ છે

આનો અર્થ, અવગત એ નથી કે આદ્યમહાકવિ પ્રતિભાવોગે કવિ નાટકો લખી જ ન શકે, ગેલીનું ‘ગ્રોબીથિયમ અનથાઉન્ડ’ અને ગયેનું ‘ધી કાઉન્ટ’, આદ્યમહાકવિ પ્રતિભાના જ સત્તાન છે તખ્તાપર એ ભજવાય તો પણ એ નૈસર્ગિક કે સંભવિત નહિ, પણ રેગદર્શી, અસામાન્ય અને અદ્યુત્તરસિક જ લાગે કવિ નાનાલાલના “જ્યા અને જ્યન્ત અને ‘ગોપિકા” ભજવાયા છે આ ઉપરાંત ‘વિશ્વગીતા’, ‘જહાગીર નુરજહાન’ અને ‘અકબર ગાહ’ માથી કેટલાક દરેકે પણ ધૂટાધૂટા ભજવાયા છે અને એ બધામા કેટલેક સ્થળે નાટ્યતત્ત્વમય અભિનેયતા, અને દશ્યતા હોવાથી એ પ્રવોગો રસ્યક બન્યા છે

આપણે બેઠે ગયા તે પ્રમણે કવિ નાનાલાલની નાટ્યકાર તરીકેની પ્રતિભા વિગિષ્ટ રીતે આદ્યમહાકવિ છે એટલે ભાવનાઓના ગુજનમા અને ગાનમા એ પ્રતિભા સવિશેષ સફળ થાય છે દેશનું ઉભરાઈ જતા ગ્રેમથી વર્ણન કરતું હોય કે માનાઓના મહિમા ગાવે હોય માથકને બિરદાવતું હોય કે નહીંશ્રમ ધર્મનું કે સર્વધર્મસમન્વયનું મૂળભૂ ભારી આનેખન કરતું હોય ન્યા ન્યા ઊર્મિના ઉદ્ગેહને કે મેહાભળી સ્વપ્નિકતાને અવકાશ હોય ત્યા ત્યા નાનાલાલ ખીની ઈશ છે અને ભાવને સર્વથા અનુરૂપ હોય એની વાણી એમને આપમેળે મળી જાય છે આપણે એક ઉદાહરણ લઈએ

‘સસંગેન નિહાળી નમુ નમુ’

ન લાગી પડ, આ ગરીબા મારખા!

ન કૂંડી જાવ, આ અમર આત્મા!

આ તો રેહતુ ગય છે,

નથી ચેનના પ્રભમહેલ

ચેતને, ઓ જ્યન્ત ! ચેતને,
પાપ તે પ્રેમ નથી
દીર્ઘ કાલના દીધેલા દાર,
અભાગના અભદરવાળ સમા, ઉવજા
લોચનના એક કિરણ માત્રથી
થશે ઓ દૃનને યે દૂલતા કામદેવ !
થશે આરણ્યની બહાર
આ બેઠો જુદો છે
યોગેશ્વરે અગ બાળી અનગ કીધો,
અનગથી યે ભસ્મ કરી
આપીશ આપ મ્હારા આપીએને
ઘોળશે તેને નહિ વાગે
કામલુગારી એ કીડીના ડખ

(અ ક ૩, પ્રવેશ ૧)

નાનાલાલના નાટકોનું ભાવના જેવું જ મહત્વનું બીજું લક્ષણ છે એનું ચિન્તન. કવિ નાનાલાલનું કેટલુંક સર્વોત્તમ ચિન્તન—સત્ય, ધર્મ અને સમાજ, કલા અને કવિતા, મનુષ્ય અને મહુશ્વર—આ બધા વિષેનું ચિન્તન—એમના નાટકોમાં વ્યક્ત થયું છે સ્નેહલભેતુ તો—માન એ નાટકોજ નહિ સમગ્ર પ્રેમભક્તિ પ્રથમાળા—મહિમસ્તોત્ર છે એ ચિન્તનનું મૂળ છે આર્થત્વ આર્થસંસ્કૃતિ માટેના કવિના અનુરાગ કંપર પાર છે એટલે જ એ સમજિયાદમાં વણીશ્રમ ધર્મના પરિપાત્રમાં દામ્પત્યની વિશુદ્ધિમાં અને સ્વધર્મના સેવનમાં, સહિષ્ણુતામાં અને મતાન્તર ક્ષમામાં માને છે અને તેથી જ નાનાલાલના નાટકોમાં મન, વચન અને કર્મની વિશુદ્ધિ પર આટઆટલો ભાર મૂકનામાં આવ્યો છે નાનાલાલને કદિ પણ પાપને પાપજી નથી, નિઃકુશ રસિકતાને કૃષ્ટ ગણી નથી કેવળ મુખને જ સર્વોત્તમ આદર્શ ગણ્યો નથી પેતાના નાટકો દ્વારા અને બીજી કૃતિઓ દ્વારા એમણે આર્થતાને ઉદારતાને, સારિતકતાને અને સયમને ત્યાગને અને તપત્યાગને જીવનની પરિશુદ્ધિને અને સાચી પ્રત્યક્ષતાને જ યોગ્ય કર્યો છે કલા ખાતર કલાને વાદ, એ રીતે એમને મજબૂર નથી.

ભાવનાપૂર્ણ ચિન્તન નાનાલાલના નાટકોનું મહત્વનું અગ છે એ પર, પણ એનું ઉત્તમાગ તો છે એના ગીતો. કવિ નાનાલાલે બીજી કઈ જ ન આપ્યું હોત અને એકલા ગીતો આપ્યા હોત તો પણ એમનું સ્થાન હોય જ રહેત એ ગીતોમાંના વણામાં કવિની

કટપનાનું સર્વોત્તમ ઉદ્યુત આપણને બેવા મળે છે એમાંના કોઈક ગીતો આગામી યત્નાવનું સ્પર્શ કરતા હોય છે, તો કોઈક ગીતો જીત પ્રસંગો પર વિહંગ દૃષ્ટિ ફેરવતા હોય છે, કોઈમાં હૃદયની એકાદ સંકુમાર ભિમ્બિનું આવેખન થયું હોય છે તો કોઈ ગીત દ્વારા મહનમાં મહન પ્રશ્નો પણ આપણી પાસે સરળતાથી અને સફળતાથી રજૂ થયા હોય છે એ ગીતોના દાળ, એના શબ્દ અને અર્થનો, સંગીતનો અને કા યત્વનો મનભર, મનેહર સમન્વય, તેની કટપનાચારુતા, ભારમંદુરતા અને પ્રાણુજીત વ્યવજના આ બધા તત્ત્વોને ઘીધે એ ગીતોમાંના વણા માત્ર કવિની જ કૃતિના નહિ, પણ સમસ્ત ગુજરાતી સાહિત્યના આશ્રયણ બન્યા છે

નાનાલાલના નાટકોનું સ્થાન આ રીતે, આપણા સાહિત્યમાં નિશ્ચિત છે

મનસુખલાલ ઝવેરી

ઓલઈન્ડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી

સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનઃ મોખમું અધિવેશન
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે, રાજકોટ સાહિત્ય સભાના આમ ત્રણને સ્વીકાર્યું, છે તેથી સોળમું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન શુક્ર, ગનિ અને ગનિવાર તારીખ, ૧૮, ૧૯, ને ૨૦મી ઑક્ટોબરે ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોનેજ, રાજકોટમાં ભારશે

સાહિત્ય પરિષદના આ સંમેલનમાં ત્રણ વિભાગો રહેશે અને કલાપ્રદર્શન પણ યોજાશે
૧. સ્વાગત સમિતિએ નીચેના વિભાગીય પ્રમુખોને ચૂંટ્યા છે

૧ સાહિત્ય વિભાગ—શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી

૨ વિજ્ઞાન વિભાગ—ડૉ ડુવરંજી નાયક

૩ ઇતિહાસ ને અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ—પ્રો ચંદુલાલ વખીલ

સંમેલન અંગે યોજનાત્મક કલા પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન વિધિ શ્રી નાનાલાલ મહેતા કરશે

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે ડૉ ગમ્બુલાલ યાજ્ઞિકની, ને કલાપ્રદર્શનના સ્વાગતાધ્યક્ષ તરીકે લાહીના ડુમરા મગજસિંહની વરણી થઈ છે

સામાન્ય મત્રીઓ તરીકે શ્રી કટયાણુગય બેરી શ્રી ત્રિયુતન વ્યાસ, શ્રી હસમુખવાય કાંલ, શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા, ને શ્રી જયદેવ મહેતા ચૂંટાયા છે

સાહિત્યકારોએ, લલિત, લલિતેતર, તથા બાળ સાહિત્ય પર નિમંત્રે ૧૯વી ઑક્ટોબર સુધીમાં મત્રીઓ મોળમું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોનેજ, પો બો. ન ૫૪, રાજકોટ, એ શરનામે મોકલી આપવા.

પુસ્તક-પરિચય

ધૂધવતાં પૂર :— લેખક શ્રી યુનીલાલ મડિયા, પ્રકાશક. એન. એમ. પ્રિંપાડીની ડુ., મૃત્યુ સાહિત્યાર રૂપિયા

‘ગુજરાતી નવલિકાના વાચકવર્ગને હવે તો જાણીના થયેલા શ્રી. યુનીલાલ મડિયાનો આ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ છે. પશુ પ્રથમ હોવા છતાં પ્રથમપ્રયત્નની કચાશ વા અપરિપક્વતા આ વાર્તાઓમાં જણાતા નથી. પત્રના રૂપમાં લખાયેલા શ્રી. રસિકભાઈના આદિલચંદના બધા મુદ્દાઓ સાથે નહિ તો યે વધુ મુદ્દાઓ સાથે આપણે સહમત થઈ શકીએ એવું તત્ત્વ તો આ વાર્તાઓમાં જરૂર છે.

શ્રી. મડિયાની વાર્તાનું પ્રથમ આકર્ષક તત્ત્વ એ એમની કથનશૈલી છે. ક્યારે ને કેવી રીતે વાર્તાનો આરંભ કરવો, કયા વર્ણન મૂકવા, કેવી રીતે વાર્તાને અનુકૂળ વાર્તાવસ્થા જમાવવું, કયા પરાકાષ્ટા લાવવી, એ બધાની એમને જાંઠી સમજ છે. વાર્તા કહેતા એમને સારી રીતે આનંદ છે ને આપણને આપણે જાણે પુસ્તકમાંથી વાર્તા વાંચતા હોઈએ એમ નથી લાગતું. પશુ કોઈ દુર્ગળ વર્ણનાકાર વાન કહેતો હોય ને આપણે સાલગતા હોઈએ, એવું લાગે છે.

શ્રી. મડિયાની વાર્તાનું દ્વિતીય આકર્ષક એમની વાર્તાને અનુરૂપ વાર્તાવસ્થા જમાવવાની શક્તિ છે. લગનની જાનનું જાનાવસ્થા હોય, ગામડામાં ભરતો મેળાનું પ્રસન્નચિત્ર આવેખતુ હોય, વેળો ચીતાર આપવો હોય, રેલગાડીની ત્રીજીવર્ગની મુસાફરીનું વિવિધતાભર્યું ચિત્ર આપવું હોય કે ગામડાના વહેંચનું દર્શન કરાવવું હોય, કોઈ એકાકીનું માનસિક જીવન આવેખતુ હોય, તો બધીય વખતે, વાર્તાવસ્થાથી વસ્તુને વાચકને રસભરી લાગે એવી રીતે એઓ પુટ કરે છે.

ત્રીજું આકર્ષક તત્ત્વ એમની જીવન, મુરેખ, ને ભરીભરી પાત્રમૃદિ છે. દીકરાની જરૂર સારતો રાણો સાદ, પેલાનો ટેક જાળવી ગળતી ને તીયગ રક્ષા કાળે પ્રાપ્તિલાગ કરતી બેશીથી રાજી ભગડી, ગ્રામજીવનના રૂપના તથા સ્વાસ્થ્યના પ્રતીકાસમાં રૂપા ને વાપો, સ્વાર્થ સંધાતો હોય ત્યારે પાવડી ફેરવી બેસતાં વ્યવહારકુશળ સતોહકેસરી, નોકર-ગાદીના સાચા પ્રતિનિધિસમાં મહાવકરી સાહેબ,

એ બધા સજીવ ને વૈવિધ્યવાળી પાત્રો છે. બેક ક્યારેક એક જ પ્રકારનું પાત્ર એમની વાર્તાઓમાં વારંવાર અથડાતું. પશુ આપણને મળે છે જેમકે ‘મૂખો’માં ને ‘ફિરસ્તા’માં નો બહુ ‘એકાકી’નો કુન્દન, ‘એ’ નો પિતૃ, એ એક જ માણસ નિરનિરાગ નાગો ધારણ કરીને આવતો હોય એવું લાગે છે.

શ્રી મડિયાની વાર્તાઓના ચોથો ગુણ એમની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ ને માનવીના મનની ત્રીણવટભરી સમજ છે. ‘આલા ભવની શોક્ય’માં માત્ર કામગતિનો સંતોષ એ જ જોતા જીવનમાં એકમાત્ર આનંદ છે, તે આનંદ જવાથી માનવીનું મન ફેટકું વિકૃત થાય છે, તે, સમભાવથી દર્શાવ્યું છે. કાન્તના ‘અતિશાન’ કાન્તના નાયક સહજેવની યાદ આપતા ‘હરદા’ વાર્તાના નાયક હરદાનું માનસ, ‘એકાકી’ ‘મૂખો’ ને ‘ફિરસ્તા’, ‘એ’ ત્રણેના નાયકોનું માનસ, એમની આ ગમ્મિની સાંખિતી આપશે ને એમના સ્વભાવોક્ત વર્ણનો, દા. ત. ‘કમાઉ દીકરો’માં રાણાનું ગાડપણ, ‘ધૂધવતા પૂર’માં મેળાનું ચિત્રણ, ‘રવાનતોડ’માં સોળગાબાજી લેખકે દીકરી ક જોયું જણ્યું છે એવી પ્રતીતિ કરાવે છે.

શ્રી મડિયાની વાર્તાની મહાદ્વ્યા પશુ નથી એમ નથી એમની પ્રથમ મહોદા એ વસ્તુની પસંદગીની છે. વધુ વાર્તાઓ વાંચતા એમાં દૂધી વાર્તા માટે કાતો વસ્તુ અપર્યાપ્ત લાગે છે, તો ક્યારેક વાર્તાને યોગ્ય વસ્તુ જ નથી એમ લાગે છે. ‘આખે અધારા’, ‘એકાકી’, ‘એ’, ‘મસાલાવાગુ પાન’, ‘મૂખો’ અને ‘ફિરસ્તા’, ‘ચૂડેલના દાત’, ‘પેડા’ ‘ફૂલદોડો ને દીગી’, ‘મયોગોર રૂબો’, વગેરે વાર્તાઓની કક્ષામાં ન આવી શકે ‘ફૂલદોડો ને દીગી’ એ તો, એક લખપર બધાએ પોતપોતાના વિચારો પત્રદારા પ્રગટ કર્યો છે. એ બધા પત્રમાંથી કોઈ એક વસ્તુ વિકાસ પામતી હોય વા, પાત્રવિકાસ પશુ સંધાતો હોય એમ લાગતું નથી. ‘આખે અધારા’માં, મોટાવરીના દિવસોમાં મુગની જીવનનો ચીતાર આપ્યો છે. પશુ તેમાંય વસ્તુ કશી જ નથી. ‘મસાલાવાગુ પાન’ એની વસ્તુ તો એટલી જ કે એક શેનો વાણેજી ખૂબ જ મોખીન. એક દિવસે એણે મસાલાવાગુ બે આનાનું પાન ખાધું, ત્યાં રસ્તામાં એનો મો મર્યો, એટલે પાનને પૂછી નાખવું પડ્યું. આમાં વાર્તાતત્ત્વ જ નથી એમ કહીએ

તો ચાને. 'એકાગ્રી'માં એક સિનેમાગોળીનું યુવકને પોતે એકવો છે, ને પોતાને કોઈ સમજી શકતું નથી એમ એને લાગ્યા કરે છે એ જ વસ્તુ 'મૂખીઓ' અને ફિરસ્તાઓ'માં એક પરગજુ છોકરાને પોતાની કદર થતી નથી એવું લાગે છે આમ જ્યાં વસ્તુ જ ન હોય ત્યાં પછી કથનગૌલીને બેરે એ ફેટલું ટપા ગફે ?

એમની પીછા મર્યાદા પ્રસંગોત્પન્નની અપ્રતીતિ કરતા છે 'મયોગેર રૂબો' એ નાતીમાં મયોગેર છેલ્લેગની પૂઠમાં કાટાગુ ગોખરે ભરાતી દે, તેની કોઈ ને ખમર ન પડે, એ રાત મનાય એની નથી 'રંધાનંતોડ'માં અભિમાની માનવી એકનાર હારી જાય, તો એ, કાંતો હાર કણુય ન કરે અથવા રમત પ્રામાણિકરીતે નથી રમાઈ એમ કહે, પણ ગાડો થઈ જાય એ કઈ એટલું પ્રતીતિકર નથી લાગતું વાની મારી કાચવ'માં, ને 'આડી ઊતરી'માં જે ગીતો મૂક્યા છે તે પપ્પુ પરિસ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રીતે ગો ત્રાયલા નથી લાગતા

પીછા મર્યાદા તે એમની રસાવેખનની છે ક્યારેક એઓ ગદી વસ્તુના નર્ણનમાં રસ લેતા હોય એવું લાગે છે દા ત 'કમાઉ દીકરો' એ વાર્તામાં સા' લખીએને માગી નાખે છે, તે સમયનું ચિત્ર જુઓ

'આવળતા એ ખામોચિયામાં લખીએના ઊના ઊના લેહીનું જે પાટોણું ભરાયું એમાં રાણીએ ખદનદતો પેશાન કરીને બાડુ સમથગ કરી નાખ્યું' (૫ ૮૮)

લખીએના મૃત્યુની જે કરણ અસર ઉપજતી છે તેમાં પેશાનના વર્ણનથી ક' વવારો થયાનો નહોતો એ આનેખન વાર્તાના ગસને પોષક નથી પણ બાક જ છે એમ કહી શકાય 'રંધાનંતોડ'માં રામની રમત ખેડ્યો આ ખૂન ગસથી જોતા એ વખત છે તે નર્ણવતા લેખક કહે છે

"પરમાત્મા ગાડાખેડ્યો પપ્પુ ઝાટા સામે ગાડા જેવા રાખી દાંડા મૃતરી રહે ત્યાં સુધી આડામાં ગસ ભગતી રાખી રમત જોયા કરતા"

આ ચુક્રસાકારક ચિત્રની જરૂર તી ખરી ? એમની એથી મર્યાદા તે, જેનીને આપ આપવાનો સમાન પ્રયત્ન આથી ક્યારેક એમનું લખાણ ટાવ્યું લાગે, ક્યારેક લેખકે પોતાનું જ્ઞાન દર્શાવવા મૂક્યું હોય એવું લાગે 'પોટકું'માં, વાવા ને રૂપાને જોતા ગાડીમાં બેઠેલા માણસોની

ડીકા, 'આખના અધારા'નો કાપથીનો ચાર ભનો ભાગ, 'એકાગ્રી'ની આખી વાર્તા, વગેરે આના દર્શાવતા છે

આ ઉપરાંત કરણ ઉપજાવવા લેખક પાનેને મારી નાખનાનો સસ્તો ઉપાય યોજે છે એથી કરણ અસરકારક બનતો નથી ને કરણમાં એટલી વિચિત્રતા નથી લાગતી 'કમાઉ દીકરો', 'રાજ ભગડી', 'આડી ઊતરી', 'હરદા' 'વાની મારી કાચવ', 'જેરામ ગજેરી' એ બધામાં પાનેના મૃત્યુદારા કરણ ઉપજાવે છે.

એમની શક્તિ ગામડાના જીવનના આલેખનમાં જ પાગરી ઉઠે છે બાકી શહેરીજીવનના આલેખનમાં એમને સફળતા મળી નથી એથી શહેરીજીવનના પાનેના તો એમણે માનસચિત્રો જ આપ્યા છે ને તે પણ અપ્રતીતિકર ગીતે ગામડાના જીવનના એકએક અંગનો સર્વોચ્ચ પરિચય હોવાથી એઓ એ લેખમાં જ પ્રગતિ કરી શકશે, ને ગામડાના જીવનમાં પણ કાવિઆનાડાના ગામડાનું જ જીવન છે પણ એ મર્યાદામાં રહીને પણ એઓ આટલા સફળ થયા છે, એ માટે એમને અભિનંદન અનુકરણ મહેલો

જન્માષ્ટમી ઉત્સવ

ભારતીય વિદ્યાભાન તથા સાહિત્ય સંસદ તરફથી જન્માષ્ટમી ઉત્સવ રવિવાર ૨૫ મી આગસ્ટે સાંજે ૪ વાગે ઝેરિયર્સ હાઉસફૂલના હોલમાં ઉજવાયો હતો શ્રી મુનશીએ એમના આદિવચનમાં કહ્યું, 'ગુજરાતે રાજ્યનીય પ્રતિષ્ઠામાં ભાગ લીધો હોવા છતાં, કલાના વિકાસ તરફ લક્ષ્ય જોણું આપ્યું છે, આપણે પુગણ સાચી ન શક્યા ને નવું અપનાવી પણ ન શક્યા ને અર્ધજીવ સ્થિતિમાં રહ્યા"

જીવનકળા શીખવા માટે અભિનયકળા નીખનાની જરૂર છે"

'આજના ગુજરાતી યુવકોમાં નથી વી-તા કે તેજ તેઓમાં માન ઉત્પન્નતા જેને એઓ મ્યનવતા કહે છે, તે પપ્પુ છે સાચી સ્વતંત્રતા તો મેંયને ખાતર કે દેશને ખાતર મરી રીટવામાં છે"

આદિવચન બાદ શ્રી મુનશીએ ભાતીય વિદ્યા ભાનની સગીન નિક્ષાથી નો ઉત્વાગનવિધિ કર્યો હતો

“વરાહમિહિર, બૃહન્નતક, અને તેના
વ્યાખ્યાકારો.”

સે ડૉ. અમૃતલાલ ગોપાળી,
એમ. એ., પીએચ ડી

બૃહન્નતક, લઘુતતક અને બૃહન્નહિતા એ ત્રણેય વરાહમિહિરના રચેલા છે તે ત્રણેય અન્યો ઉપર ઉત્પત્તિની ગીકા છે બૃહન્નતક (બૃહન્ન) ઉપર કનોજવાપી બલબદ્ધ (શક ૮૦૦) મીરાસ (મી. ૧૨૬) ભારતકાવ્યાવશીય અને તદ્દર (શક ૧૧૪) વિશ્વનાથ નિયમકાગ, પન્થેશ્વર વગેરેની ગીકાઓ છે. તે ઉપરાંત, સુગોધિની, મુદ્રાક્ષરી, શ્રીપતીયા, દગાધ્યાયી અને નૌકા, કુંતીયા, તથા આન્ધ્રગીકા વગેરે પણ છે આમાથી કાન્ધીરવાની ઉત્પત્તિની (શક ૮૮૮) ટીકાવાળું બૃહન્ન વ્યક્ટેશ્વર પ્રેસ તરફથી પ્રકાશિત થયું છે મહીરની ગીતાનું હિંદી ભાષાનર પ્રગ્ન થયું છે તે સિરાય બીજી કોઈ ટીકા પ્રકાશિત થઈ છે કે નહિ તે જાણી નથી આમા મહીસ કે મહીરા લીલાની ટીકાકાર મહીરામ કે મહીરા હોય એમ માલ માનવું છે

૧ બૃહન્નકાર વરાહના પિતાનું નામ આતિહાસ હતું તેણે તેની પાંચેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું કાપિયકમા તેને સૂર્યદેવતુ વરાહન મન્યું હતું અવતીને તે નહેનાર હતો કાપિયક અવતી આસપાસનું કોઈ ગામ હોતુ જોઈએ આટલી વાત બૃહન્નના ઉપસહારાયાનાન્તર્ગત નવમા શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે આ વરાહ સૂર્યભાગ હતો એ વાત તેણે રચેલા બધા અન્યોના પ્રારભમા કરેલા સૂર્યસ્તવન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે જ્યોતિર્ગાથમા તેની ગતિ તેના શુન્ના આધારે હતી તે જાનન પચસિદ્ધાનિકા પ્રથમા પ્રથમ અધ્યાયની પ્રથમ ગાથાથી ક્ષિપ્ત થાય છે

વગર પરદેશગમન કરી જ્યોતિર્ગુણ જ્ઞાન સપાદન કર્યું હતું એમ ફટવાક વિદ્વાનો માને છે આની જ માન્યતા ભારતકાવ્યાવશીયના સબધમા પણ વિદ્વાનો મને છે ગમે તેમ હોય પરતુ વરાહના અથો તપાસતા અને તેના ઉપરની ઉત્પત્તિની ગીકાનો અભ્યાસ કરતા આપણને એટલી વાત સ્પષ્ટપણે જણાઈ આયા નિતા નહિ રહે કે વરાહની પૂર્વે ઘણા જ્યોતિર્ગુણ થકારો આ ભારતવર્ષમા થઈ ગયેલા

વરાહના અથોમા જ વગરવારેલા છે તો પડી વરાહને એ મળે મૂળ તત્ત્વોનું જ્ઞાન મેળવવા પામ્યાનો અભિપ્રાય શુન્ન પન્દેશ કેમ જનુ પાડ્યું હોય એ સમજાવું નથી

‘યાત્રા’, ‘વિદ્યા’, ‘કળ’, ‘હોગ’ અને ‘સહિતા’ એ ચિત્રો ઉપર લખેલા અન્યો પૈકી બૃહન્ન સં તેની પકટ વધે લખેલ હોય એમ એ જ અન્યના પહેલા અધ્યાયની દસમી ગાથાની વ્યખ્ત થાય છે.

બૃહન્ન ના પહેલા અધ્યાયના દશમા શ્લોકમા આવેલા ‘હોગગત’ નન્દ બૃહન્ન ને સૂચવેલો હોવો જોઈએ આ બૃહન્ન પહેલા વરાહ ‘વિવહ’ અને ‘કળ’ ઉપર અથો લખેલા હતા એમ પણ આ શ્લોક ઉપરથી જ ક્ષિપ્ત થાય છે બૃહન્ન ના ઉપસહારાધ્યાયનો ત્રીજો શ્લોક એમ જણાવે છે કે બૃહન્ન પકટ વગર ‘યાત્રા’ ઉપર અન્ય લખે હોતો આ જ અધ્યાયના છઠા શ્લોકમા આવેલો ‘કળ’ શબ્દ ‘પચસિદ્ધાનિકા’ને સૂચવનારો હોય એમ જણાય છે વગરની વધને લક્ષ્યમા ગેતા આપણે એ સફળ અનુમાન ઉપર આવી શકીએ કે કદાચ ‘પચસિદ્ધાનિકા’ અન્ય વરાહ પન્દેશ લખેલો હોય બૃહન્ન સંના પહેલા અધ્યાયની ઉત્પત્તિની ગીકા ઉપરથી એ નિર્વિવાદપણે તારવી શકાય એમ છે કે વરાહ ‘વિવહ’ ઉપર જે અન્ય લખેલ છે તેનું નામ ‘બૃહદ્વિવાહપટલ’ હોય વરાહને ‘યાત્રા’ ઉપર લખેલ અન્ય અધારે ઉપલબ્ધ નથી પણ યોગયાત્રા નામનો જે અન્ય કાળીમા મળી આવે છે તે વરાહકૃત ‘યાત્રા’ ઉપરનો અન્ય હોય એવી સભાવના છે વરાહકૃત ‘લઘુતતક’ અન્ય બૃહન્ન નુ જ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે એમ લંબ ના પ્રથમ શ્લોક ઉપરથી જ વિલિત થાય છે વગર એક ‘સમાસમહિતા’ લખ્યાનો પણ નિર્દેશ છે જે કદાચ બૃહન્ન સં નો જ સમૈષ હોય આ ઉપરથી વગરકૃત અન્યોનો કાલક્રમ આ પ્રમાણે નિર્ણયિત કરી શકાશે — ‘પચસિદ્ધાનિકા’, ‘વિવહપટલ’, ‘બૃહન્નતક’, ‘યોગયાત્રા’, અને છે ને ‘બૃહન્ન સહિતા’, બૃહન્ન અને થોડા થોડા વચ્ચે ‘લઘુતતક’ ને મૂળે અને સોથી છે ને બૃહન્ન સં નો સક્ષિપ્ત ‘સમાસમહિતા’ આવે

જાતક અન્ય ઉપર ‘ગૌરીતતક’ અને ‘કાવ્યક જાતક’ જેવા દેવી અથો ઉપરાંત ‘પાનગરી

‘જૈમિનીયન’, ‘ભૃગુસહિતા’, ‘સત્યસહિતા’, ‘અગસ્ત્ય સહિતા’ વગેરે અપૌરુષેય ગ્રન્થો છે, વળી પૌરુષ ગ્રન્થો, જે હાલ ઉપલબ્ધ છે તેમા વરાહકૃત જૈમિનીયન મુખ્ય છે જૈમિનીયનના ઉપસહારાધ્યાયમા વરાહ પોતે જ કહે છે કે એણે પૂર્વાકાનીન મુનિઓના મનને સમ્યક્ પ્રકારે અભ્યાસીને સુર ‘હોરાશાસ્ત્ર’ રચેય છે આ પૂર્વાકાનીન મુનિઓ પગશરદિ હોના નેત્રિય કારપુર પરાગરને વરાહ પોતાના જૈમિનીયનના વખત નામનિર્દેશ કહેલ છે જૈમિનીયનના ‘અહોગચર’ નામના એકસો ચારમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમા માઝ યનો પશુ નમોદરેખ છે ભટ્ટપત્રે તો પોતાની ાકામા ગાગી, બાદરાયણ યાજ્ઞવલ્કય, માઝય વગેરે મહર્ષિઓની જાતક સખ ધેની શનિઓ વણી જ અવતારેથી છે આ ઉપરથી એટલું દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે કે વરાહ પહેલા જાતક ઉપર લખનાર વાપા મુનિઓ થઈ ગયા હોના બેધ એ ગર્ગ, વસિષ્ઠ, ભાગદાજ, યોગેશ્વર, અને અનિ વગેરેના પશુ વણી કથનો એમા છે વરાહ પોતે જ સત્ય, મય, ધન મહિયત, હનગર્ભ, વિષ્ણુશુભ વગેરેના ઉદયેષ કરે છે જૈમિનીયનના અધ્યાય આતમાના આતમા-આમા શ્લોકોમા દેવસ્નામી અને સિદ્ધમેનનો પશુ ઉદયેષ આવે છે આ શ્લોકોને પ્રક્ષિપ્ત ગણી ઉત્પત્તે એની નોવ નથી લીધી તે ઉપરાત, શક્તિ અને ભદત કે ભદતના નામો પશુ આવે છે ઉત્પલ ગમિને પરાગર કહે છે અને ભદતને સત્ય કહે છે આ ઉપરથી એટલું અસન્નિવપણે સ્પષ્ટ થાય છે કે વરાહની પહેલા જ્યોતિષવિષયક જ્ઞાન વણુ વિકસેલ હતું જૈમિનીયનના સાતમા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકની ાકામા ઉત્પલ વિષ્ણુશુભને ચાલુક્ય તરીકે ગણે છે-ગણુવે છે આ ચાલુક્ય અને ચદ્ર શુભનો પ્રધાન ચાલુક્ય એક હોય તો વરાહ પહેલા અહસી નર્ પૂર્વે ભારતનર્મા જાતકજ્ઞાન જુ જ વિકસેલ હતું એમ યેધકકપણે કહી શકાય અને જાતકજ્ઞાનનો આવાર ગરિતજ્ઞાન ઉપર છે મા’ ગણિતજ્ઞાન પશુ એ અરસામા સુચિકસિત હોય નેત્રિય એ સતસિદ્ધ છે

ઈ સ ૩૩૬-૩૫૪ની આસપાસમા બાર વર ઉપરથી ફલાદેશ કરવાની પદ્ધતિ ફરમિકસ માટર નસના અથમા સર્વ પ્રથમ જોવામા આવે છે એમ યાકોબી માને છે એવું પેગર પોતાના ‘હિસ્ટરી ઓફ

ઈડીયન લીટરેચર’ના પૃષ્ઠ ૨૫૫ ઉપર કહે છે ત્યાથી હિંદુસ્થાનમા આવતા તેને પચાસ-મો વર્ષ સનાભારિક રીતે લાગે હવે આ સમયથી વરાહ (ઈ સ ૫૦૦)ના સમય વન્ને એટલે કે પચાસ પોણેસો વર્ષના ગાળામા પાચ અપૌરુષેય અથકાર અને છ પૌરુષેય અથકાર-જેના નામ આ જ લેખમા આગળ આની ગયા છે-થઈ જાન એ પરતુ આપાતત ‘અસભનિત લાગે છે ટોનેમીએ એક ‘મીટ્રાગિબ્લાસ’ નામનો અથ લખ્યો છે હવે એમા સમાર્પિત થતા જાતકના તત્તો હિંદુસ્થાનમા તગત આ યા એમ માનીએ તો ઈ સ ૧૫૦ (ટોનેમીનો સમય)મા ભારતનર્મા જાતના સિદ્ધાંતરી જ્ઞાત થયુ એમ માનુ નેત્રિય પરતુ આપણે આગળ જોયું કે ઈ સ ૫ ચારસો પાચસો વર્ષ પહેલાથી આ તત્તો હિંદુસ્થાનને અગત હતા વળી અત્યારે જાતકપદ્ધતિના જે મૂળતત્તો પ્રચલિત છે તેના મૂળ અધર્વેદમા ને શકાય તમ છે એમા બાળને વહે નવ સ્થાન મજૂર રાખ્યા છે. તે પૈકીના જન્મ સપત, અને નૈનત અર્થાત પહેલુ, બીજુ, અને સાતમુ સ્થાન દ્વાદશ સ્થાનીય કુટનીનુ પહેલુ, બીજુ, અને આઠમુ સ્થાન એ રીતે સરખા જ છે અધર્વેદમા દ્વિગોચર થતી જાતકનિય રસરણિ ભૃગુશ્રોત છે આ રીતે ને નેત્રિય તો ભારતનર્મા ઈ સ ૫ પાચસો વર્ષ પહેલા પશુ જાતક સિદ્ધાંતનુ જ્ઞાન હતું એમ માનુ જ પડે આ ઉપરથી સાનુ અને સાહજિક અનુમાન તો એ જ થયુ વટે કે આપણી જ્યોતિષની પદ્ધતિની અસર ટોનેમી ઉપર છે કારણ કે ટોનેમી પહેલાનો કોઈ ગ્રન્થ ઉલ્લેખાયેનો નથી ત્રીજુ દનીલ એ છે કે વરાહ પોતાના જૈમિનીયનના ચત્ત સાધેનો મતભેદ સ્થળે સ્થળે નોધે છે, જ્યારે સયાચાર સાધેનુ પોતાનુ મતેધ પશુ સ્થળે સ્થળે જતાને છે યન એ આઠ જાતક અથકાર હોય તો એમ ન સભવે જૈમિનીયનના અન્યાય બીજાના પદરમા શ્લોકમા મ્લેચ્છા હિ યવનાસ્તેષુ સમ્યક્જ્ઞાનમિદ સ્થિતમ્ । કવિવત્તેષામિ પૂર્વતે કિ પુવર્દવિવિદિજ્ઞ ॥

ગર્ગનો જે શ્લોક વરાહ ટાકેનો છે તે ઉપરથી સંજો અનુમાન થાય કે આપણે જાતકનુ જ્ઞાન યવનો પામેથી મેગ્યુ હોય નેત્રિય પરતુ આ શ્લોકનો પૂર્વોપર સખવ તપાસતા માનુમ પડે છે કે ગણિતક ધનો તે સ્થળે કોઈ સખજ નથી

લ્યોનિર્ગપ્તિ એવે જ લ્યોનિ નામ એવું આપણે
ક્યા માનીએ છીએ? જનક અને મહિતા એ બે જ
મુખ્ય માખા મનાય છે. યવનો સાથે મહિતા
માખાનો કોઈ સબંધ નથી. એ ઉપરથી ઉપયુક્ત
લોક જનકસ્કંધ બાબતનો જ છે એમ અષ્ટ
થાય છે “દેવિત્” શબ્દ આ બાબત ઉપર
પૂરો પ્રકાશ પાડે છે. યવનોનો આ શબ્દ
(જનકસ્કંધમાં) સાથે પ્રવેશ છે એટલે જ યવનો
હોના છતાં તે પશુ કશું મુનિઓ માફક પૂજાય
છે તો પછી દેવિત્ બ્રાહ્મણ તો પાડુ જ શુદ્ધ
કાલિદાસના ગદ્યરચને પ્રકૃત કવચામાં જેમ તેના
ગીકાકાર મળિયાતનો ફાળો છે તેમ વગડના ગદ્યરચને
પણ પ્રકૃત કવચામાં તેના મુખ્ય ગીકાકાર ભરેલ્પવનો
ફાળો છે.

આ ભરેલ્પવ કાશ્મીરનો સ્ત્રીગ હોતો અને ૭૬
૮૮૮માં યદ્ય ગયો હોવાનું મનાય છે એવો વગડના
મથિા પૈગી યાના, મુદ્દજનક લગુજતત, બુદ્ધિના
તેમ જ બ્રહ્મચરિતા ‘ખ કખાત’ ઉપર ગીકા લખેલી
હોવાનું તાત્પર્ય નકાણું છે. પરંતુ ઉપવચન ગીકા
તો મુ. ૭૦, ૬૦ ૭૦ અને મુ. ૭૦ સં. ઉપરની છે.
‘ખ કખાત’ ની ગીકા હવે પુસ્તકાકાર બહાર પડી
નથી ‘યાના’ ઉપરની અનુપવચન છે. મુ. ૭૦ ના
પ્રથમ અધ્યાયની ગીકામાં એક ટુકાણું ‘અસ્મદીય
વચન’ એમ કહી, એક આર્યો મૂકેલી છે, જે ઉપરથી
એમ જ્ઞાન થાય છે કે ‘અશ્વિનસ્કંધ’ ઉપર તેણે
એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખેનો હોવો જોઈએ ‘પ્રજ્ઞાતાન
ઉપર ૭૨ આર્યોના એક ન્હાનડો ગ્રંથ પણ તેણે
લખેનો હોય એમ મનાય છે.

ઉપવચની શૈલકગનિ રાણી જ તીન અને વિસ્તરત
હતી વગડને સમજતા માટે ઉપવચની ગજ કથા
વિના ધૂરુડો જ નથી વગડના સિદ્ધાંતોનું વિગતીકરણ
મુદ્દાકત, અને સમ્યક્જ્ઞાન ઉપવચની ગીકા વિના
અગમ્ય છે. તેની પ્રતિભા કેની વિષુદ્ધ હતી તેનું
ઉદાહરણ આપણને ત્યાંથી મળે છે કે તેણે અગિયાર
મહિના જેટલા સ્વપ્ન કાળમાં મુ. ૭૦ ઉપર અને
મુ. ૭૦ સં. એકલા ઉપર ૧૪,૦૦૦ લોકપ્રમાણ
ગીકા લખેલી વગડની ઉદ્વિગ્ધતાના અમર્શન
માં એણે રથો રથો પ્રાચીન સદિતાકારોના
મન યોને ઉદગ કથા છે એક એક વિષય ઉપર

આ દસ પ્રાચીન મહિતાકારોના નામ તે અવવાના જ
આ બધી સદિતાઓ ઉપવચના સમયમાં ઉપવચન
રેડારી જ લેઈએ તેની જ રીતે મહિતા, જનક વોરે
ઉપર અથવા તો એ નાખના કોઈ અવાગ પ્રકાર
ઉપર અનેક પૌન્યમથકારોના મન યોનો એવે
દગનો કથો છે સદિતાનું જ્ઞાન પ્રાચીન સમયમાં
ભાગવતીયોનું કેવું હતું અને કની રીતે તે વૃદ્ધિગત
થતું ગણ્યું એ જાણના માટે મુ. ૭૦ સં. ઉપર ઉપવચન
ગીકા જેવું બીજું કો, આજના જ અને વિશ્વગ્રામીય
સાન આપણે પામે નથી વગડના પુત્ર પૃથુયાની
જનારેય પદ્યઆનિકા ઉપર અને અનુદત
મુદ્દમાનમ ઉપર પણ ઉપવચન સુર ગીકાઓ કરતી છે.

કાગદમે પડેલો પાનુ શુદ્ધમાં ઉપવચન કરના
વેળાનો મુ. ૭૦ નો મીએ ગીકાકાર તે જવજ
મદીધરી ગીકાનું હિન્દી ભાષાન્તર થયું છે બીજી
કોઈ ગીકાઓ સાથે ૭૦ ૭૦ પ્રકાગિત થયું હોય
એવું જાણના નથી. મે હાલ આ ગ્રંથાન્તરનું
અપાલન ભાગીચ વિગતમત તરફથી કરવાનું
હાથમાં લીધું છે. મારી પામે અધારે ગણ ગીકાઓ
-નિષપ્રકાશકૃત પ્રકાશિકા, પરમેશ્વરૂત પ મેરુગ
અને નૌક મોરુદ છે એમાથી પ્રકાશિકા
અને પરમેશ્વર લગભગ અપૂર્વ છે “પ્રકાશિકા”
વ્યાખ્યા નિષપ્રકાશવિરચિત છે એણે બૃહ જનક
વિષમાક્ષગવિરચિતોમ પ્રકાશિકા એવું નામ
પોતાની વ્યાખ્યાને આપેલું છે મારે માનવું
એમ છે કે પ્રકાશિકા એવું વ્યાખ્યા અને
‘વિષમાક્ષગવિરચિત’ એ વ્યાખ્યાનું નામ હોવું જોઈએ
કર્તાના નામ નિષપ્રકાશમાં આવતા પ્રકાશ શબ્દ
ઉપરથી પણ આ વ્યાખ્યાને કોઈએ પાળ્યો
“પ્રકાશિકા” નામ આપ્યું હોય એમ પણ બને
અને નામ તો ‘વિષમાક્ષગવિરચિત’ જ લાગે છે
પહેલા જ શ્લોકમાં એણે “નૌકકિરણ” ને નમસ્કાર
કર્તા છે એટલે વગડમિહિરે માફક એ પણ સૂચ
લક્ષ લાગે છે એની ગીકા બેતા એમ લાગે છે કે
એણે મુદ્દ જનકના અધ્યાયો ૮-૧૧ માં આ છે
કાણે કે “નસપ્રશીલ”, ‘વદ્રાશિલીલ’ અને
“સૂર્યગમિશીલ” એ ગણ પ્રકરણોને એવે કે
મોળમાં, સત-માં, અને અગરમાને એક જ પ્રકરણ
ગણે છે વગડ પોતે જ ઉપવચનગ્રંથાયાના મીન

શ્લોકમા “રાગિનીલ” અધ્યાયમા જ આ ત્રણેય અધ્યાયોનો સમાવેશ કરી દે છે. આ વ્યાખ્યાની ભાષા ૧૧ી જ પ્રોઠ છે ઉત્પલની વ્યાખ્યાને મોટે ભાગે અનુસંગતારી છે છતાં ઉત્પલની વ્યાખ્યામાં નથી એવું ૧૫૫૪ આમાં છે

મીઠા વ્યાખ્યા તે પરમેશ્વરકૃત “પરમેશ્વરા” છે એણે પોતાની વ્યાખ્યાના પહેલા શ્લોકમાં નવ મહોને નમસ્કાર કરી હોરાતાતપર્થનિર્ણય સ્પષ્ટ કર્યો છે હોરાશ્લોકે જુનું જાનું અને તેના તાતપર્થનો નિર્ણય એવો અર્થ કરવાની સાથે પોતાની વ્યાખ્યાનું નામ વ્યાખ્યાકાર પરમેશ્વર “હોરા તાતપર્થનિર્ણય” જાણાવે છે એમ મને લાગે છે પરમેશ્વરકૃત વ્યાખ્યાશ્લોકે “પરમેશ્વરા” એવું પાછળથી, જેમ નિત્યપ્રકાશની વ્યાખ્યાને “પ્રકાશિકા” કહેવામાં આપ્યું તેમ, કહેવામાં આપ્યું હોય પણ એ વ્યાખ્યાનું ખરું નામ “હોરાતાતપર્થનિર્ણય” લાગે છે, એણે “નષ્ટજાતક” અધ્યાય સુધી વ્યાખ્યા લખેલ છે અને એ અધ્યાયને એણે ચારીસમે ગણ્યો છે વ્યાખ્યામાં નિત્યપ્રકાશની માફક ખાસ નવીનતા નથી. તેમ જ એ પ્રાચીન હોય એમ જણાતું નથી, gloss જેવી ગણાય બં ૧૦૦ ના અભ્યાસીને ગ્રન્થાર્થ પરતી કામ આવે એવી એ ગણી શકાય

મીઠા વ્યાખ્યા તે “નોકા વ્યાખ્યા” મગળા ચરણમાં વ્યાખ્યાકાર પહેલા ગણેશને, પછી સરસ્વતીને, હન્ટદેવેને, અને છેવટે સુધોદિ મહોને નમસ્કાર કરી ‘શ્રીમદ્બ્રાહ્મિહિરે હોરાતાતપર્થસાગરે । સદર્શત્તમસિદ્ધર્ષ દીકા નૌકા વિચાર્યતે ॥ એ શ્લોક દ્વારા વ્યાખ્યાનો આરભ કરે છે વ્યાખ્યાનું નામ ‘નોકા’ છે એ સ્પષ્ટ છે. વ્યાખ્યાકારનું નામ ક્યાય જણાતું નથી વ્યાખ્યા વણી જ વિદ્યતા પૂર્ણ છે પ્રમેયોમાં વ્યાકરણ અને ઠની દષ્ટિએ ક્ષતિઓ બધા લા જાણુય છે ‘પિત્રમાદરવિવ્રતિ’ કરતાં સંસ્કૃતની દષ્ટિએ અશુદ્ધ છે પરંતુ નૂતન અર્થોદ્ભાવન, પ્રતિભા નાયનની વિશાલતા, અને નિયમનિષ્પણ એ બધાની દષ્ટિએ પહેલી બને વ્યાખ્યા કરતાં આ વ્યાખ્યા જરૂર ચડી જાય તેવી છે ત્રીશમાં “નેયોષ્ટિકાધ્યાય” સુધી વ્યાખ્યા એણે પહેલા બેની માફક સૌજ, સત્તર, અને

અઠારમાં અધ્યાયોને એક જ અધ્યાય તરીકે લીધા છે પહેલા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં “ગુલિક” ની વ્યજના છે એમ એ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં વ્યાખ્યા કાર કહે છે ની સુચલપયગાત્રીસ પાદિત અગ્રેજ અનુવાદ અને ટિપ્પણીવાળા બૃહત્-જાતકમાં સ પાદક પહેલા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકની ટિપ્પણીમાં “ગુલિક”ની વ્યજના “દશાધ્યાયી” નામની ટીકાને આધારે નોંધે છે આ “દશાધ્યાયી” ટીકા જુનું જાનું ઉપરની કઈ તે વિરે સ પાદક કાઈ લખ્યું નથી પ્રસ્તાવનામાં માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે એવા નામની કાઈ એક ટીકા જુનું જાનું ઉપર છે આ “દશાધ્યાયી” અને “નોકા” વચ્ચે તો પછી પહેલા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાંથી “ગુલિક”ની વ્યજના અનુમાનવા પરંતુ સામ્ય છે એમ કહેવું જોઈએ ઉત્પલની “જગત્-વિકા” કે બીજી કાઈ પ્રગટ કે અપ્રકટ ટીકામાં આવે અર્થ કાઢવામાં આવે જાણુમાં નથી ક્યાય “દશાધ્યાયી” આ “નોકા” વ્યાખ્યાનું સક્ષિપ્ત સ્વરૂપ હોય અથવા એ બંને વ્યાખ્યાકારેએ કાઈ ત્રીજી અપ્રગટ વ્યાખ્યામાંથી “ગુલિક” પરંતો લાગ લીગે હોય કે ગમે તેમ પણ આ “નોકા” વ્યાખ્યા ઘણી જ વિચક્ષણ છે એટલે એ પ્રસિદ્ધ થયે જ્યોતિષના વિષય ઉપર ગણે જ પ્રકાશ પડવા સભવ છે ઉપર્યુક્ત ત્રણેય ટીકાઓમાં પ્રાન્તભાગે લેખકે પોતાના નામ, સ્થળ, અને સમય વિરે કશે પણ અગુલિનિર્દેષ કર્યો નથી એટલે એ વિરે અભારથી કાઈ લખવું અનુચિત છે

ભારતીય સંસ્કૃતિ નિબંધ હરીદાશ

ઈ સ ૧૯૪૫ થી શરૂ કરેલી વાર્ષિક ધનિમાં નિબંધ હરીદાશને માટે ભારતીય સંસ્કૃતિના કોઈપણ એક અગર મૌલિક નિબંધ લખવા ભારતીય વિદ્યાલનન આમ ત્રણ આપે છે એ નિબંધ સંસ્કૃત, હિન્દી અથવા અગ્રેજમાં લખી શકાશે ત્રા વર્ષે છ સુચર્ણ ચન્દ્રકો—પ્રત્યેકની કિંમત રૂ ૧૫૦—ને છ રૌષ્ય ચન્દ્રકો—પ્રત્યેકની કિંમત રૂ ૨૫—આપવાનું નક્કી કર્યું છે નીચેના વિભાગો પૈકીના નિબંધોમાંથી સૌથી ઉત્તમ નિબંધને સુચર્ણ ચન્દ્રક, ને તે પછી બીજી ક્રેશીમાં આવનાર નિબંધને રૌષ્ય ચન્દ્રક આપનામાં આવશે નીચે

કોસમાં આપેલા વિખાઓ મંપાઈ પડી નથી, ને તે નિયમ મારેલા વિષયો પૂર્ણ નથી એ તો માત્ર સામાન્ય જાનને આજો જ્યાં આપવા માટે જ છે.

૬ ભવને પમદ દેવા પરીક્ષકોને નિર્ણય છેવટનો આપાશે.

૭ નિયંત્રણી દમનપ્રતોની પંચી કાગજ એવાશે નાં, એ સંબંધની ભેખમતી ભવનને મારે મરે નહિ ને, તેથી દરેક લેખક પોતાની પાસે મોકલેલા નિયંત્રણી એક બીજી નકલ રાખે.

૧૯૯૫ની હરીફાઈનું પરિણામ.

નિયંત્રણમિતિના પરીક્ષકો, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી પ્રો. કે. વી. અભ્યંકર ને. ડા. ડી. એમ. પી. મેનને નીચેના નિયંત્રણી ચંદ્રકને યોગ્ય માન્યા છે.

સુવર્ણ ચંદ્રક.

લેખકનું નામ.

૧ પ્રો. વી. એમ. દત્તામહાર, એમ. એ., મુમુક્.

વિષય-સંસ્કૃત નાટકમાં નિર્ણયક

૨ ડૉ. આર. એન. સાયેટો, એમ. એ., પીએમ. ડી., ડીપીટ (કવકતા)

વિષય-જાત્યુ-ઐતિહાસિક અધ્યયન

૩ પ્રો. ધરમપાલ, એમ. એ., લાહોર

વિષય-બળવા પછીની પુનર્વચના

૪ પ્રો. કે. આર. પોત્તણ. મુખર્ષી, રોબ. અનંક

વિષય-જીવનમાં ગીતાનું સ્થાન

પ્રો. પી. એસ. શાસ્ત્રી, એમ. એ., રાયપુર

વિષય-જગવેદની

બાકીના બે સુવર્ણચંદ્રકો ને પાંચ રોપ્પચંદ્રકો ચોગ્યકક્ષાના, નિયંત્રણી અભાવે આપવામાં આપ્યા નહોતા.

ભારતીય-વિદ્યાભવન

ગોપાળી ગેડ, મુખર્ષી.

૧૪ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૬.

જે. એચ. દવે

માનહ રજીસ્ટ્રાર.

શરતો

૧ નિયંત્રણી ૧૯૪૬ ના નવેજાની આખર તારીખ મુધી મળી જવા જોઈએ.

૨ કાગળની એક બાજુએ લખેલા ઓળખા ઓળા દોડમે પાનનો નિયંત્રણીને જોઈએ.

૩ સુવર્ણ ચંદ્રક જે નિયંત્રણી માટે મળે તે નિયંત્રણી પર લેખકના થોડા હકો બાદ કન્યા ફાપીરાઈ ભવનને જ રહેશે.

૪ કાચી બાધગીના એ નિયંત્રણમાં પડેલા પાને લેખકનું તખલ્લુસ હેતુ જોઈએ ને લેખક ફાજી છે તેની જગા જેટલી પણ ખખર ન પડી જાય તેની કાગજ લેવાની જોઈએ. દરેક નિયંત્રણી સાથે એક સીધાંધ કવરમાં લેખકનું સાદું નામ ને તેનું તખલ્લુસ બંને મોકલવા જોઈએ.

૫ દરેક લેખકને પોતાનો વિષય પસંદ કરવાની છૂટ છે.

“મહેમાનોને”

શ્રી રા વિ પાઠકે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના એક અક્રમાં (માર્ચ ૪૬) કવિ કાન્તની કાવ્ય-અર્પણની લાક્ષણિકતા વિશે લખી એક અનનુ જ દિશાસૂચન કરાવ્યું છે તેમના કહેવા પ્રમાણે ‘કલાપીને સંબોધન’ એ કાવ્ય મુખ્યત્વે કવિવર નાનાલાલ માટે જ લખાયેલું તે કાવ્ય સાદ્યત અગોપાગ સહિત કવિશ્રીને જ સર્વા લાગુ પડે છે તે પાંચુ સોદાહરણ દર્શાવ્યું છે તદુપરાંત શ્રી કાન્તની આ લાક્ષણિકતાના સમર્થનમાં ‘ઉપહાર’ કાવ્ય નોંધે છે પ્રકટપણે એ શ્રી બ ક ને સમર્પિત થયેલું છે પણ એ જ કાવ્યની ‘સખી’ એવા પદાત્તર વાળી હસ્તપ્રત પોતાની પાસે છે એમ શ્રી પાઠકે લખ્યું છે

આ ઉપરથી એક વસ્તુ તો નિર્નિવાદપણે ફક્ત થાય છે કે કવિશ્રી કાન્ત પોતાના ા યને દ્વિધા ઉપયોગ થવા હતા-વા કગતા એક મિત્ર સાથેની ચર્ચામાં મને પાંચુ આની રીતે જેનો યેવડો ઉપયોગ કરાયો હોય એવું એક કાવ્ય લાખ્યું છે એ કાવ્ય તે તેમનું સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય ‘મહેમાનો’ એ બહાલા પુન પદ્યાર્ને’ કવિશ્રી નાનાલાલે પોતાના એક લાખણમાં કહ્યું છે કે એ કાવ્ય તો અમારા માટે જ હતું પ્રે રા વિ પાઠકે ‘આલોચના’માં ‘પૂર્વાલાપ’ની પ્રસ્તાવનામાં આ જ વસ્તુને અનુમેદિ છે ને મોટા ભાગના સાહિત્યરસિકો નિસશયપણે આમ જ માને છે

પરંતુ કાન્ત અને ડાહ્યાલાલ શિ કવિના સમુક્ત કૃતિ તમે “કુખી સસાર” નામક એક નાટક સને ૧૯૧૫ના ઓગસ્ટમાં પ્રગટ થયેલ તે નાટકના ખીબા અંકના ચોથા પ્રવેશમાં ‘પ્રીત્સ ઓફ વેલ્સ ગર્લ્સ’ હોલિસ્ટીયના મેળાવડાના પ્રસંગે એક બનાવની વર્ણન કરાવેલું છે. હાથે ધનિમેળની વહે ચણીનો કાર્યક્રમ પૂરો થતા નીચે પ્રમાણે સૂચિ આવે છે ત્રણેય બાચ છે નાજા આવી છે-૧૮નું ગીન ગાય છે” અને અહીં પછી નાજા પૂર્વોક્ત “મહેમાનો” એ બહાલા પુન પદ્યાર્ને” એ ગીત ગાય છે (પૃ ૧૨૮)

એટલે એ વખતે ભાવનગરમાં પતારેલ કાઈ ઉચ્ચ યુરોપિયન અધિકારીના માનમાં આ મેળાવડો કરેલ ને તેને જ ઉદ્દેશીને કરેલી ‘ઉન્નતગિરિ શૃંગેના વસનારા

તમે’, ‘શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી, લેશ લીધો ના લલિતઉરોનો વ્હાવ બે’ વગેરે લીંગાઓ કેવી બધ બેસતી જણાય છે! શ્રી રા વિ પાઠકના શબ્દો જરાક ફરવીને મૂકીએ તો ‘એ કાવ્યના વચનો જે ઉપચાર માન ને દૃષ્ટિમ લાગે, તે પરદેશી અતિથિના સંબંધમાં વધુ સાર્થ જણાયે છે’ અને શ્રી પાઠક સાહેબે પ્રગટ કરેલી કાન્તની વિલક્ષણ કાવ્યપ્રદાન રીતિ જોતા તેમાં શેકા ઉદાહરવાને કશું કારણ મળતુ નથી

આમ આ “મહેમાનોને” કાવ્યને વધુની વધુ ઉપયોગ થયો છે કવિવર નાનાલાલ માટે, વધુ કહે છે એ તો સાહિત્યપરિષદ ભગચેલી સારે ત્યા પદ્યારેલ સાહિત્યકાર અનિયમો માટે લખાયેલું, અને ત્રીજું આપણે જોયું તેની “કુખી સસાર” નામક નાટકમાં.

જતાથ ખરેખર પ્રારભત કાને માટે આ કાવ્ય લખાયેલું તેનો નિષ્કર્ષ કરવો દુષ્કર છે એ વિદ્વાન સાહિત્યરસિક વિદ્વાનો, કવિશ્રી કાન્તના જીવન અને કવનના અગત સંબંધોનો ઉપર અને કવિશ્રીના જ ચિરજીવી શ્રી મુનિકુમાર લાલ ઉપર છોડીએ!

ભાવનગર }

‘શશિન’ એચ

કાકાસાહેબ પટ્ટિપૂર્તિસમારંભ

જેનયુવકસ વ, કલમમ ડળ, યાત્રીગણ, ગઝલમ ડળ, ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમ ડળ, સ્વાર્થસસભા વગેરે સંસ્થાઓ વગરથી ચુસ્તવાર, તા ૨૮મી ઓગસ્ટે સાજે ૭ વાગે કાકાસાહેબ પટ્ટિપૂર્તિસમારંભ યુનિવર્સિટી કોન્વોકેશન હોલમાં જાનદાર રીતે ઉજવાયો હતો અનિવાર્ય સંબેગને લીધે રોકાણ થવાથી શ્રી બાલાસાહેબ ખેર પ્રમુખપદ લઈ શક્યા નહિ. તેમને સ્થાને દિ બા ઝેરી પ્રમુખસ્થાને મેલ હતા

કોન્વોકેશન હોલમાં જે હાજરી હતી તે, કાકા સાહેબના અક્ષરરેહથી પરિચિત લોકોની હતી એમ કહી શકાય પ્રસંગતુ ગાભીય સૌ સમજતા હતા કહવલપ્રેમી કે તમારો જોવા નહિ પાંચુ સાચોસાચ કાકાસાહેબને અભિનંદના અનસમૂહ આ ચો હોય એમ લાગતુ હતું ગુજરાતની સુખાના મુર્તિસ્વરૂપે ત્યા હાજર હતી

ત્યાં જે વ્યાખ્યાનો થયાં, તેમાં પણ કાકાસાહેબની સાહિત્યસેવાનું નિરંતરાળી રીતે દર્શન કરાવાયું હતું. શ્રી. મુનશીએ સરસતા, તે શ્રી. પાંડે સૌંદર્યદષ્ટિ, શ્રી. માણેકે, સાહિત્યોપાસના કરતાં રાષ્ટ્રની ઉપાસનાને કાકાસાહેબે આપેલી અગત્ય; શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ પત્રકારત્વની અને દેશી ભાષાનાં છાપાં માટે વિદ્યુદ્ગ્રિહાપિ શેઠી છાપાંઓને બખ્ખેવાર કરવાં પડતાં ભાષાંતરોમાંથી ઉગારી જે સેવા કરી છે તેના ઉદ્યેખ; શ્રી. પરમાણુદ કાપડીઆએ એમના જીવનની હકીકત, એમ કાકાસાહેબનો પ્રસંગોચિત સર્વોચી પરિચય અપાવેો હતો, ને તેથી કાકાસાહેબને અર્પણ કરાયલા મૂલના હારની મહેકની જેમ જ બીજી એક સૂક્ષ્મમંદ પદ્ય વ્યાખ્યાનગૃહમાં મહેકી રહી હતી

કાકાસાહેબે પોતે સાહિત્યકાર છૂટાએવા જે

એમના ઉત્તરમાં એકરાર કર્યો તે એ સમારંભની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ કરી શકાય. કાકાસાહેબે એમના વ્યાખ્યાનમાં સાહ વર્ગો દરમ્યાન દુનિયાએ જે પ્રગતિ સાધી-અલુધી અલુબોંગ મુધીની-તેમું વિહંગાવયોકન કરાવ્યું. એક ગામડાની રેબી પણ પોતાની બોલાની ભાષામાં તાર કરી શકે, અને તે ભાષામાં સામાને તાર પહોંચે એની એમણે તથા શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ કરેલી યોજનાનો એમણે ઉદ્યેખ કર્યો હતો

પૂન્ય ગાંધીજી, શ્રી. કિશોરલાલભાઈ, બાલાસાહેબ ખેર, તથા શ્રી. ડાહરરાય માંકડ, સૂક્ષ્મદેહ આ સભામાં હાજર હતાજ, તેની એમણે મોકળેલા સદેશાઓદ્વારા ખાત્રી થતી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપાદકો
ચીમનલાલ શાહ
ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૩ | સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૬ * | અંક ૧૨

પુસ્તક-પરિચય

કલ્યાણયાત્રી :- [શ્રી કન્સનદાસ માણેક
પ્રકાશક નાનંદા પ્રકાશન મૃત્યુ સંઘ ડિપોઝિટ -]

કવિ નાનાવાયે. 'ગુજરાતનો તપસ્વી' લખ્યું
છતાં, ગુજરાતની ગાંધી કવિતાનો આરભ તો શ્રી.
ઉમાશ કન્ના 'વિન્વશાતિ' થી જ થયો કારણકે, કવિ
નાનાવાયમા, શ્રી ઉમાશ કન્નાજેટનું હોડાણ, ગાંધીજીના
જીવનસિદ્ધાંતો, ભાવનાઓ ને ફિલસૂફી, આત્મસાન
કરવાની ને એને પ્રતીતિકર, ઝઘડુ, માધુર્યભરી છતાં
એજસન્ટી, મૈથિમા ગ્નુ કરવાની શક્તિ નહોતી શ્રી.
ઉમાશ કરે તો 'વિન્વશાતિ' લખીને નવયુગના કવિઓને
જાણે આજ્ઞવાન આપ્યું કે "જુઓ, અહિં, મહાકાવ્ય
માટે પ્રેરણાનો અખૂટ ઝરો પડ્યો છે, કુમકુમ પલટે
તોયે પાડુ ન આવે એવું તમારી કવિતા માટે આ
સાક્ષ્યપટાણુ છે, તેનો લાભ તો મો," ને, સાચે જ
એમની એ વાણી સાલળી, ગુજરાતના બવા
નવયુગના કવિઓએ, ગાંધીજીને પોતાની કવિતાનો
વિષય બનાવ્યા ઉમાશ કરે, પણ 'વિન્વશાતિ' ઉપરાંત
'આધુપથારી' 'જીવનનો કલાવર', 'મૃત્યુનો યાત્રી' વગેરે
અનેક કાવ્યો લખ્યા, ને, રનેહગરિમ, મેરાણી
સુન્દરમ, વગેરે પછી તો ગાંધીજીના જીવનકાવ્યમાથી
પ્રેરણા લઈ કાવ્યો લખવા માંડ્યા શ્રી કરસનદાસ
પણ એ જ અરસામાં, ૧૯૩૩માં ગાંધીજી વિર
'બાપુને' કાવ્ય લખી, તેમાં "શુદ્ધિ બાપ્યા નિયત
ચક્રોમાં ભમતા, તફવેર્થો પરિમિતચીવામાં ધૂમતા
હથેરીમાં નાતે બધું સ્વપ્નુ માનતા," માનની ને
"જડરણના કારામાગે બેઠી વિહરતા, ને ઝછિડેયાના
નિરવ સૂંગના સર્ગક સુરો સાબળતા" બાપુ વચ્ચેનો
ભેદ, સંવેદ બાનીમાં એમણે દર્શાવ્યો, ને આજે,
બાર વર્ષ એમણે 'કલ્યાણીયાત્રી' લખી એ ભેદ, તો,
બડ સંવેદ, વેધક ને ચિત્રામક બાનીમાં આવેખ્યો
તો છે જ, પણ સાંચે સાંચે ગાંધીજીના જીવનફિલસૂફી
પણ એમણે રચિત શુભાશ, ને, મનોવેધી નેતીમાં

સમજાવી છે શ્રી ઉમાશ કન્ના 'વિન્વશાતિ'ની જેમ
શ્રી માણેકનું 'કલ્યાણયાત્રી' પણ કાકાસાહેબની કાવ્ય
મય પ્રત્તાવના પામ્યું છે આ એ કાવ્યો વચ્ચેનો ભેદ
દર્શાવતા કાકાસાહેબ કહે છે 'શ્રી ઉમાશ કરે પોતાની
કારકીર્દિના પ્રારભમાં જ 'વિન્વશાતિ' જેવું કાવ્ય રચ્યું
શ્રી કન્સનદાસે પોતાની પરિણત પ્રતિભાના 'દિવસોમાં
કલ્યાણયાત્રી નું દર્શન કરાવ્યું છે" એ તદ્દન સાચું છે
આ કાવ્યને શ્રી કન્સનદાસે ત્રણ ખડમાં
વહેચી નાખ્યું છે ભાવના, ઘર્ષણ ને આશા

પ્રથમ ભાગમાં, કવિએ ગાંધીજીના જીવનભાવના
સમજાવી છે આવે પ્રસંગે, કોઈપણ કવિને શુદ્ધ
ને ઈનુત્તુ સ્વાભાવિક રીતે સ્મરણ થાય જ ગાંધીજીની
ભાવના એટલે "માનવીમાન બધું છે" ને, તેથી જ
જેની સામે તેઓ ઝૂકે છે, તેનું હિત જ તેઓ
ચહે છે એમાં જે નિનાશ છે, તે પાપને, પાપીનો
નહિ, ને, તેથી જ કેસરિયા કગવા છતાં, સ્થૂલપુદ્ધ
જેવો ઉશકેરાટ એમાં નથી, પણ સ્થિતપ્રજ્ઞની શાંતિ છે
પણ એ ભાવનાને ચર્ચતા ગાંધીજીના જીવન
ફિલસૂફીને સમજાવતા એઓ વિવિધતા જાળવી શક્યા
છે, ને એમના કાવ્યનું વાચન ભારેખમ નહિ પણ
આદ્વાદજનક બની રહે છે ગાંધીજીના બાહ્યાભ્યંતરનું
દર્શન કરાવતું, થોડા ગળદોષો પણ સુગેખ આકેશ
હીચેનું રેખાચિત્ર

અધાગવેર્થો જગમાર્ગે જે
પ્રકાશકેરા પગલા કગતો
વાંધી ગ્લો કો અવવૃત ગાત
અમીટ મીટે જગને ભગતો

અસાધ્ય હિંસા વગેરેથી વેરભયા જગમાં, ગાંધીજીએ
સત્ય-અહિંસાનો જે નવો માર્ગ દર્શાવ્યો તેનું પહેલી
એ પકિતઓમાં સૂચન કરી, પછી, શાંત અવધૂન
એ એ વિગેજણ વિશેષદ્વારા, ગાંધીજીની જે ઓળખાણ
આપી છે તે કેટલી સમુચિત છે? પણ આપણી
અવજન વિરેની માન્યતા એવી હોય છે કે એ કેવળ
આત્મવક્ત્રી જ હોય છે એ જગથી વિમુખ હોય છે

જનતાની એને કંઈ પડી નથી દેહાતી, એટલે ચોથી પંક્તિમાં કવિ કહે છે કે 'ના, એ કંઈ' અથવા અવધૂતો જેવો નથી, એની દૃષ્ટિ તો જરાય મીઠા માંથી વિના જગત તરફ જ ફરી છે.' કવિ આગળ વધે છે,

પગમાં પુણ્યનું લેખ, ઉરે માનવના વસી
ધૈર્યદંડે તતુ ધારી બે કુવો બાય છે ધસી!
પોણેસો વર્ષના ભારે દયાયા નિજ દેહની
દયા ખાવા જેટલી ય એને નિરાંત છે નહિ.

આ પંક્તિઓ વાંચતાં જ, ધીરજથી, પછુ એસમેર ચાલના, પોણેસો વર્ષના ડોસાનું દર્શન થાય છે. આપણા મનઃશુદ્ધિ આગેદ્યુત ચિત્ર ભેદ શકે એવી એમની ચિત્રકળા છે. પછુ માત્ર શરીર જ નહિ, પછુ એમના હૃદયનું પછુ "ઉરે માનવના વસી" એ પંક્તિઓ દ્વારા કવિ દર્શન કરાવે છે. અહિં આપણ મોટે વાપરેલું પ્રત્યેક વિશેષણ સાથે છે એમ નથી લગતું? લાઘવ છે પછુ, વિશદતાને બોલે નહિ.

એક બાજુ ગાંધીજીનું ચિત્ર આપી બીજી તરફ એઓ, આપણે અભ્યાસના જગતનું, પાઠ્યપાઠ્ય સંસ્કૃતિનાં, વ્યક્તિત્વવાદનું, જડવાદ, હિંસા, અસત્ય, સામ્રાજ્યશ્રમ, ચૂસણનીનિ વગેરે લક્ષણોનું, ચિત્ર પછુ, વધાનય આપે છે.

અસતને સત્યને હાથે, જડ ચૈતન્ય આસને
એણે આનંદને સ્થાને, ફીટું દુઃખ પ્રતિષ્ઠિત.

x x x

હુંની વેદી પર સત્ય એ અન્ય સૌને વધેરે

x x x

લેખને સ્વાર્થને ધર્મ, યથા ગંખિણીમાં સળી
દેખે કર્તવ્ય હિંસામાં, એવી આજની સંસ્કૃતિ
જુએ સાદ્ય આયુનું તપાલુ દંડિયો તણું
'અહ' થઈ તણું સૌને લેખને જડધિણું

એક બાજુ ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ ચિત્ર, તો, બીજી બાજુ એમણે સમજીતું ચિત્ર પછુ થોડામાં થોડા ગજોમાં જ આગેણું છે. ગાંધીજીનો લગ્ન કંઈ શબ્દશુભમાં રાખે ખરો? એ પલુ ગજોની કરકસર કરે જ ને? ને છેલ્લું વિષયક વ્યક્તિઓનું 'અહ' પોષવા માટે જ લડાણું હતું ને? એમાં હુણાયલા લાખો સૈનિકો માત્ર જડધિણું જ હતા ને? આદિકા પુરોષ, કે હિંદીચીનમાં, જવા, કે મલાયાના રણસૈન્યોમાં મરનાર, હજારો ને લાખો હિન્દીસૈનિકો માટે 'જડધિણું' સિવાય બીજું કંઈ ચોખ્ખું વિશેષણ

જરૂર? આમ, ગીના, ધર્મચક્રવર્તન, કંચુનો ગિરિ-પ્રયોધ, દીધીચીનો ત્યાગ, એ બધાં કરતાં, અત્યાદની સ્થિતિ વધુ વિકટ છે. આજે હિંસા એ તે સમયની હિંસા કરતાં, તકાલીન અસત્યો કરતાં, સહસ્રધણું વધારે છે, તે સમજાવતાં કવિ કહે છે.

યુદ્ધો મોટાં, ઉરો નાનાં, વાસનાવહિ પ્રવળ્યો
મિન્ટુમાં સિન્ધુનો ધોળ, નિહાળી મેરુ એ ચળ્યો.

માનવીની સંકુચિતતા, એક અહમને પોષવા લડાતા ખૂનખાર જંગો, એ સ્થિતિ એક બાજુ દુઃખ ઉપજાવે એવી છે, છતાં એ કુચી હાસ્યાસ્પદ છે, તે કવિએ બીજી પંક્તિના પૂર્વોક્તિના વિરોધાત્મકારદારા સચોટ રીતે આલેખ્યું છે. ને, 'મેરુએ ચળ્યો' એમાં આપણા સમયની ભયાનકતાનું ચિત્ર ખડું થાય છે.

આમાંથી જનતાને ઉગારવા આપણે કયાં કયાં વશિષ્ઠ સાધનોના ઉપયોગ કર્યો, ને આતુરીશક્તિઓ સાથે એમણે કુચી રીતે અંપવાયું, તેનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:-

શ્રદ્ધા સદા તપી લેને, જનેતાની સહિષ્ણુતા,

મૃત્યુની વીરતા લેને, લે આનન્દની સ્વસ્થતા.

શ્રદ્ધા, સહિષ્ણુતા, વીરતા તથા સ્વસ્થતા, એ ચાર ગુણોથી એમણે જે અહમ દુર્ગો તોળ્યા, આતુરી-શક્તિ પર પ્રયત્ન પ્રહાર કર્યો, ને, એમણે સંહારનાયા જનને આશા આપી, તે અહિં એક એક ગજોદારા જ કવિએ દર્શાવ્યું છે, ને કવિની ઔચિત્યદૃષ્ટિ દર્શાવે છે.

આમ મહાભારતના યુવનવાદશો, ભાવાનાઓ, ને સિદ્ધિતાનું થોડામાં થોડા ગજોદારા, ઉચિત અલંકારોના આશ્રય લઈ, કવિએ પૃથક્કરણ કર્યું છે, ને, ગાંધીજીએ સમકાલીન જડતા, દુઃખ, હિંસા, અસત્ય, વગેરેને નિર્મળ કરવા જે ભગીરથ યત્નો કર્યો છે તેની પછુ એમણે ચોખ્ખું મૂલવણી કરી છે. તકે ઘેરો પરિમિતચીત્રમાંથી, શુદ્ધિ બાંધ્યા નિયત ચક્રોમાંથી, મીઠા કરસનદાસ નીકળીને, આજે "સત્યનું કાન્ય, ને કાન્યનું સત્ય" ભેદ ગમ્યા છે, ને આપણને બતાવી મક્કા છે. ને સાચે જ ગાંધીજીનું યુવન જ એવું છે કે ને મૂકને વાચાળ બતાવે, તો તો પછી કરસનદાસ જેવા પરિચીત પ્રતિભાવુદ્ધ કવિનું તો પૂછતું જ શું?

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

મહેરિયા:—[સપાટક—વિદ્વત્સ મગનલાલ કોહારી, પ્રકાશક—ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ મત્સ સાત આના બન્યુઆરી ૧૯૪૬. ૫ ૪૩૫૧]

અતરંગ અને અહિન્ન દષ્ટિએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રકાશનો વિશે કહેવાનું જ શુ હોય ? અખિલ હિન્દ મહાસભાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ પૈકીની ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના એક મુભગ અને નિરાટ પ્રવૃત્તિ હતી સરકાર અને શિક્ષણના મૃતપ્રાય કમેવરમા તથા યોદ્ધાના સચાર કરી નૂતન સંસ્કૃતિના વડતરનું જટિલ કાર્ય એને કરવાનું હતું સાધ્યગમની આશ્રમ જેવું પૂ બાપુનું એ પ્રિય ગરજદ હતું આચાર્ય શિક્ષણી, કૃષ્ણાણી અને કાનેલકર જેવા શિક્ષણનિષ્ઠાતો અને મગનલાલ દેસાઈ જેવા દક્ષ અને વૈયક્ષીક મહામાનની મેવા એને સાપડી હતી સાહિત્યસંશોધન, સર્જન અને પ્રકાશનું શિક્ષણ જેટલું જ કિંમતી અને ઉપયોગી કાર્ય પશુ એલે હોય મધુ હતું આજે અનેક પ્રથમજાઓના જન્મ એને આભારી છે તેમાની એક શ્રી ચક્રવર્તી સમારક પ્રથમજાના ચોથા મહિરૂપે આ નાની જ્તા અનીવ ઉપયોગી પુસ્તિકા પ્રગટ થયેલી છે

આહાર અને પોષણવિષયક જ્ઞાનનો દુકાળ આમ જનનાં આવરી રહ્યો છે એમા વળી અચારે તો રોગપ્રતિહારકને બદલે રોગોત્પાદક તથા નિસર્વ અનાજને લઈ શરીરચત્ર ચાલતું ગડું એવી ગતિ કયા ખાન-પાનમાથી મળી રહે એના માહિતીપૂર્ણ તથા સિદ્ધ વાંતોથી સભર એવા સાહિત્યના પ્રકાશનની જનતાની માગ હોય એ સ્વાભાવિક છે એ જૂખ એલે, “આહાર અને પોષણ” નામક નીજા પુસ્તકના પ્રકાશનથી ભાગી છે

હિંદીએનું ઝાંઝું મહિરૂપ મહેરિયાનું જત દર વર્ષે લઈ ગયું છે યુદ્ધવિરામ પક્ષીની આર્થિક સામાજિક અને રાજકીય આધીમા હિન્દુ સ્વાસ્થ્ય અટવણ ગયું હોય એવે કપરે વખતે મહેરિયાનો બુદ્ધપક્ષી બાધિ નન્ટપ્રાય જીવનગમિતને જોત એનામા ભરખી લે એ ઉવાહ છે એવે વખતે એ જીવ્યે બાધિની ઉત્પત્તિના ખગ સ્વચપનું વૈજ્ઞાનિક આવે ખન, નિદાન અને સૌ કોઈને પોષાય એવી ચિકિત્સાના મૂળજૂત સિદ્ધાંતોને સીધી સાદી અને સુમેલે ભાષામા સર્વ દષ્ટિએ ચર્ચતા પુસ્તકની

લણી જ અગત્ય હતી એના વેળાસરના પ્રકાશનથી. જનસમુદાયનું ભવુ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ આગળ કરતી આવી છે તેમ આ વખતે પશુ કયું છે આ પુસ્તકને અમે સહર્ષ આવકારીએ છીએ

નિવેદનમા પ્રકાશકે કહ્યું છે તેમ આ પુસ્તક ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ પુ ૩ (૧૯૪૧-૪૨)મા પ્રસિદ્ધ થયેલા મગનલાલ દેસાઈના અને શ્રી નાગચણુદાસ સવારિયાના વેખો તથા ‘હિંદુજનબધુ’ પુ ૪-૫ (૧૯૩૬-૩૭)મા આવેલા શ્રી વાલજીભાઈ દેસાઈના મહેરિયાવિષયક લેખોનો સરવાળો તો છે જ એ ઉપગત પશુ સપાટકે એની વૈજ્ઞાનિક પશ્ચાદ્દભૂમિકા, ચિકિત્સા તથા પરિચયાંને લગતી, બની ગઈ તેટલી સામગ્રી અહિં તહિંથી એકઠી કરી, સુરચિભગ કે પુનરકિત ન થાય એની ચીવટ રાખીને એને મત્સવાન જતાવવાનો કોઈ સ્તુત્ય પ્રયાસ જતો કર્યો નથી નિષ્ણાન અને લખ્યપ્રતિષ્ઠ કો મહિલાલ દેસાઈએ પોતાની વિદ્વતાપૂર્ણ પ્રસ્તાવનામા અથની મુખ્ય સ્વીકરને આખા રીતે લણી લીવી છે અને અથની પ્રમાણુભૂતના ઉપગ મહેર મૂકી છે પૂરવણીમા પૂરેથી જગુનાગક મિશ્રણની અને જગુનાશક કુમાડાની હકીકતો મારાધી સિદ્ધિ આપે એવી ચમત્કાગિક છે

પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન સમત મહેરિયાના હેતુ, ઉપચાર અને પરિચયો પદ્ધતિથી લગભગ તમામ સામાન્ય જનના જ્ઞાત છે મહેરિયાના પ્રધાન કારણજન ‘એનોફીલિઝ’ જનું છે એમ મનાના માનવા લાગ્યું છે તેના ઉપચારમા ‘સિંદ્રાના’, ‘કવીનાર્ઘન’, ‘એટ્રેસિન’, ‘ખ્વાઝમેઝીન’, અને ‘એસિનોફેલ’ ઇત્યાદિ પ્રાશ્વાત્ય દવાઓ હવે તો વરગથ્યુ જેવી થઈ ગઈ છે ‘કવીનાર્ઘન’ના કડવા સ્વાદથી કટાગેલાઓ તથા જલહી કૃષ્કે મેઘવવાની ઉતાવળમા પડેલાઓમા ‘કવીનાર્ઘન’ના ઈન્જેકશને સારો એવો પગપેઆગે કડવા માઝો છે

આ અથ મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય સિધ મહેરિયા પરવેનો પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનનો દષ્ટિકોણ છે એ તો તરત જ જણાઈ આવે છે અને એનું પ્રતિપાદન પશુ સાંગોપાગ કડવામા આન્ય છે એટલે તે સબધે માટે અહિં કશું જ કહેવાનું નથી

મારે જે કાં મહેરિયા સબધે કહેવાનું છે તે આણુવેદના દષ્ટિકોણ જાનવમા જ એની ગમ્યાન

કાર્ક ગૌણપણે અને કાર્ક ઉપેક્ષા રૂપિથી કગવામાં આવી હોય એવી ગાંધી અથવા અન્ય મારા મન ઉપર પાડી છે એ જાણ સાચી રીતે પડી છે કે ખોટી રીતે એ વિચારવું નાચક ઉપા છેડે છુ પણ એ દષ્ટિકોણનું નિરૂપણ આ ટૂંકી સંગીક્ષમાં શક્ય હોય તેવી રીતે, કરી લેવા તો માયુ જ છુ

આયુર્વેદને જનુવાદ અપાતો નથી એ વિશિષ્ટવાદમાં દૃઢપણે માને છે જનુથી તો સમગ્ર આકાશ-વાતાવરણ વ્યાપ્ત છે આહાર-વિહારના પૈશ્વિક અને દિનચર્યા તથા ઋતુચર્યાના સિદ્ધપ્રાય નિયમોના ઉદ્ભવનથી પહેલા ગાંધી ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી જ મધી વિદ્યાઓ ઉત્પન્ન થાય છે ક્રાંતાત્મ્યોની ઉત્પત્તિ પણ આવી વિદ્યાઓ પૈકીની એક છે એટલે એને નામ કગવાથી રોગનું મૂળ ને ધાતુ-વૈષમ્ય છે તે દૂર કરી શકાતું નથી એ પૈશ્વિકની સર્વ પ્રથમ વિદ્યા, જે કાર્ક વખત જનુની ઉત્પત્તિ પણ હોઈ શકે છે તેને નષ્ટ કગાથી રોગ કદાચ દૂર થાય પણ એ બીજી વિદ્યા નવારે વેગથી ઉત્પન્ન કરે એવો પણ સભન છે અને એથી બહાર કાઢતા ઘટિયુ પેસાળ્યા જેવો યાદ પણ થાય આયુર્વેદનો મૂળભાર આહાર-વિહારના અનુવર્ણીય નિયમોના તથા દિનચર્યા અને ઋતુચર્યાના સિદ્ધપ્રાય સિદ્ધાંતોના પાલન ઉપર એને તે દ્વારા શક્તિસંગ્રહણ ઉપર છે આનો મીઠો અર્થ હ રતી જીવન જીવડું એ પણ થાય સર્વ રિજીની રોગ પ્રતિહારક શક્તિનું સરક્ષણ-સંવર્ધન પાટાન નિર્માણને પણ અભિમત છે

બીજી વાત એ છે કે આયુર્વેદની ઔષધિ-ક પના નિર્દોષ છે પાતલ્ય નિર્માણમાં આ દષ્ટિ જેવી બેઝિય તેવી સમ્યક્ નથી ગમલા તરીકે ઉપદેશના ઉપાય તરીકે એ સંદર્ભે નોંધ નો ઉપયોગ કરે છે એનાથી રોગ નિર્મળ પ્રવા જ્યાં આખની તેજસ્વી થયાના પણ દાખલાઓ નોંધાય છે પાશ્વલ્ય વિજ્ઞાન એની toxic effect તરીકે નોંધ લે છે પણ આ toxic effect એવી તો ન જ હોતી બેઝિય ને કે એ મૂળ રોગ કરના વિશેષ લક્ષણક નિરૂપક આયુર્વેદના કાર્કિય દવા તમે નિર્ભયરીતે આનાવટુદને વિહિન અનુપાન અને સુચનાનુસાર આપી શકો છે

ત્રીજી વાત એ કે આયુર્વેદની તમામ ગાળતો રિધ છે પ્રાચીન વ્યાય પુરુષો નિરૂદ્ધ ચિકિત્સકો

અને સદ્દેવી વૈદ્યોએ પુષ્કળ પ્રયોગો પછી એને સ્થિર કરેલી છે વ્યાય સંસ્કૃતિ જેટલી પુરાણી તેનાથી અનનુભવી પુરાણી હોય એવી ગત્યતાના પ્રતિપાદન કરનારને એ મતપ્રવાય છે એમ ન કહેવાનું ભેદિય ઉપવચન સાહિત્ય ઉપરથી દોગરેવા યાજ અનુમાનો સાના હોવાને કાર્ક કાનુ નથી નજી રાણ્ય એવું બળભા માયુ હોય કે જે આપણને અત્યારે અનુપવચન હોય ઘણું કાળના કાળિયામાં નષ્ટ પણ થઈ ગયું હોય એટલે પુરાણી અર્વાચીન વગેરે નથી માન્યતા મર્મોદાને વગવર્તી છે સંશોધનો ઉપર પણ સંશોધનો ક્યા નથી થયા ? મોહન-જ-કારેની ગોષે જૂનાને નરી અને નવીને જૂની મ્યા સિદ્ધ નથી કરી મનારી કહેવાનું તદ્દપર્થ એ કે મલેરિયાના ઉપચાર તરીકે 'સિંકેતાની ગોષે થઈ ત્યારે એને જ અમેલ ઉપાય તરીકે ગણવા-ગણાવવામાં આવ્યો ત્યારબાદ એની જગા 'કરીતાઈને' તીથી પડી એટલીને' એવી રીતે વિજ્ઞાનની ગોષે આગળ વધતી રહી પૂર્વ મો. જે એક વખત સર્વોચ્ચ પૂર્ણ સામિત થઈ હતી તે અપૂર્ણ અને નેપથ્યનું પુરવાર થઈ આવ્યું અત્યારે પણ જે છેવામાં છેત્તી રોષ તરીકે મગૂર થઈ છે એના અનુભવા પણ નહિ યને એની શુ ખાતરી ? આના કરતા તો આયુર્વેદના સનાન સત્ય જેવા સાદા પ્રયોગ શૂણો ગોળીઓ ધૂતો તેનો રસો શુ ખોટા ?

આયુર્વેદ એ આપણુ બાપીડ છે પાશ્વલ્ય પરાયુ છે આપણી જ બગિમાં ઉત્પન્ન થયેલ ઔષધિ પ્રયોગો પ્રમાણ આપણા ઉપર અચૂક સારો જ થાય આપણુ દ્રવ્ય પણ આપણા જ રસમાં ગડે એથી વ્યર્થિક ગોષણુ પણ થતુ અન્કે આયુર્વેદની મનાવરોને જમાનાને અનુકૂળ મનાવવી જરૂરની છે અને ઈષ્ટ પણ છે એ વાત આ તત્ત્વમંકે મારે મનાવર સ્પષ્ટ કરી દેવી ભેદિય

આગળના વખતમાં આ રોગો થતા ન હતા ? થતા તો એનાથી કઈ રીતે મરતા ? શારીરિક મપત્તિ અત્યારે છે એના કગના એ વખતે વધારે હતી એવા પ્રમાણો આપણી પામે છે તો તેનું શું ? વિજ્ઞાનની આગેફ્ર્ય સમજવી કે પોષણ ? આમ માડી રેખિલેન રેખિલેન, હુવાઈ જલાઈ, દયાદિ ઈયાદિ રોષો વિજ્ઞાનને કારે મર્દ સાથે નોંધારી શકાય એવી છે પણ ચિકિત્સાગત્વમાં એમ માની શકાય તેમ નથી

વિદ્યામિત્ર 'ખી'ની શોધ હમણા ખૂબ ગવાઈ રહી છે આપણે ત્યાં એના પ્રતીક કે 'સ્વચ્ચવનપ્રાગ' અને 'અભયામવર્ણ ગસાયન' ક્યા નો'તા ૨ શરીરમાં વિદ્યામિત્ર 'એ'ની પૂરતી હયાતી આખના રોગ ન થવા ૨ એ હમણા સિદ્ધ થયું, પણ આપણે ત્યાં તો એમ ઘેરેઘેર જાણના કે ઘીનો ખોરાક જેનો સારો હોય એને આખના રોગ ઝાડા થાય આ ઘી એટલે વિદ્યામિત્ર 'એ' કે ખીજી કાર્કટ ચૂનાના ક્ષારોના સ્થિરીકરણ માટે વિદ્યામિત્ર 'ડી'ની આવશ્યકતા છે એવું હમણા જ સ્થાપિત થયું તો આપણે ત્યાં મિચારો ખેડૂત તકકામાં રખડી-સૂઈકિંજીમાંથી મીઠું વિદ્યામિત્ર 'ડી' લઈ ચૂનાના ક્ષારોને હાડકામાં ક્યા જડશેવ્યાખ નો'તો કડોત ૨ ગ્રનિથ્યેના અનસાવની શોધ થોડા વખત પહેલા થઈ વોરો મોઢે વહાને વાનગી 'થાર્શોડ' ગ્રનિથ્ય શરીરમાં નાખી માણસની મૈયુનશક્તિ વધારી પણ આપણે ત્યાં નપુસકોને 'બસ્તાડ' ખાવાની ગુલુતે ક્યા હા નથી પાડી ૨ ઉપદેશનિવારણ માટે 'સ'ફાર્શોનોલ પાચાત્ય ચિકિત્સા પદ્ધતિમાં વપરાય છે એ મોખમની મનાવટ છે. આપણે ત્યાં 'સ્સકપૂ' અદ્ય ખરડાની ઉપદેશને સમૂળ મટાડવાની નિર્ણય પ્રથા અત્યારે પણ ચાલુ છે આમ ચર્ચામાં જિતરુ તો રહ્યો સમય જાય અને સમીક્ષા વગર મક્કતની મોગી બની જાય કહેવાનું નાપર્ય એ કે આયુર્વેદની ચિકિત્સાપદ્ધતિ અમોઝ છે અને સાથે સાથે નિર્દોષ પણ છે એથી આપણે શક્ય હોય ત્યાં એને જ ગ્રથાન અને પ્રોત્સહન આપવા ભેજીએ.

હવે મયેરિયા ઉપર આપુ હુ. આ રોગના ચિહ્નો ભેના અને તેનો જદ્દમાં જ પ્રિશેષ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે એ ધ્યાનમાં લેતા એ રોગ પિત્તજનર નરીકે આયુર્વેદને જાણીતા હોતો જ પિત્તરોગ માટે જાણવેલા ઉપાયો ચેવાથી એ રોગ એવો તો નાગદ કરી ગકાતો કે પાચ-દસ વર્ષ મુઘીમાં ભાગ્યે જ એ આપણો, મહેમાન પાછો બનતો આયુર્વેદનું પહોં સુત તો એ છે કે 'નરેલ રતમ' ત્યાગ્યા આમ દોષના પાચના માટે 'પાચનમ' અને ત્યારનાં રોગનું વિગિષ્ટ ઓપ. પિત્તજનમની દિશા આ રોગમાં હાથ ધરવામાં આવતી. ગંગો (ગુકુલી) જેવા નિકા બન્ય, પિત્તજનમના ઉપાયો હાથ ધરવામાં આવના પિત્ત પાપડો (પર્પટ) આ રોગનો અમોઝ ઉપાય હોતો, અને

છે દોષના પચન વિના રોગધ્વ સક ઉપાયો કે વિરેચના દિક્ષી આપ-ભોગી થાય છે એ નક્કર અને અનુભવગમ્ય બામતની આધુનિક વિજ્ઞાન સ્વીકાર નથી કરતુ એ એની કચ્ચા છે. એ સ્વીકાર્યો જ વિજ્ઞાન વધારે યગ અને સિદ્ધિ હાસલ કરશે એ ભવિષ્યવાણી છે ગંગો, કુચિયલુ, પિત્તપાપડો, સાકામિશ્રિત કટુરોહિણી ચૂર્ણ, દાક્ષ, લીંબડાની અંતર્ગત, અતિવિષ વગેરે આ ન્વરના મુખ્ય ઔષધવ્યો છે આ ઉપાયોથી બીજા કાર્કટ ઉપદવની સભાવનાનો કડ રહેતો જ નથી "કનીનાર્ધન"થી બહુરાશ આવે છે એ સશ્લિક છે એમ આ પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે પણ એ વાન ગંગે જીવરતી નથી, કારણ કે "કનીનાર્ધન" માનો કે બહુરાશ ઉત્તમ ન કરે તોય પણ એ ગ...રમ નો વહાને પડે છે એ નજરે જેવાયુ છે 'એટલી'થી હૃદય ઉપર વિગ્રાતક અસર થયાના નાખલાની ખોટ નથી એમ-એન્ડ ખી (અત્યારથી ન્યૂમેનિયા ઉપરની વિજ્ઞાનની ગમમાણુ શોધ) પણ હૃદયને નમગુ મનાવે છે એવું પ્રતિપાદન પણ હવે થના લાગુ છે કેપિયલ દના હૃદયને નમગુ મનાવે એ દવા નામને લાયક જ નથી એમ આયુર્વેદ માને છે અને એ સાધુ છે કારણ કે આયુર્વેદને બકર કાઢી ગિરિયુ પેસાડવાનું મજૂર નથી એ તો રોગ આવે ત્યારે ઉતાવળ ન કરે, એને જલદી ન કાઢે, એને તો ધીરેધીરે પણ દઢતાથી રોગને નિર્મૂળ કરવાની રીત-સ્સ મપ્રવે હમર્ફ છે આ જવરમાં આયુર્વેદ 'સદકળા'ગસનો ઉપયોગ સદગતાથી કરે છે એ ઉપરાંત નારાયણજવરાકુશ' પણ નાપરે છે અને યગ મેળવે છે નારાયણજવરાકુશ'માં સોમય આવે છે અને કરીનાર્ધનથી જે મયેરિયા હોતો ન હોય, કામુમાં આવતો ન હોય એને મોખમથી ક્ષયો થાય છે એમ તો પાંચાત્યવિજ્ઞાન પણ હવે પોકારે છે-જ્યારે 'નારાયણજવરાકુશ'ની કપના અને યોજના તો આપણે ત્યાં આ જવર માટે સેકાચો પહેલા મિચાર્ક ગઈ હતી કહેવાનું એકનું એક નાપર્ય એ છે કે જ્યાં બને ત્યાં અને જેની રીતે બની જકે તેની રીતે રોગનિવાન્યુમાં આપણે આયુર્વેદાન્ત નિર્દોષ ઉપાયોને જ અપનાવવા ભેજીએ માગ આયુર્વેદ માટેના સકારણ પસંપાત માટે વાચક અને જકડ દમાં આપણે એની આગા સાથે.

ડૉ. અમૃતલાલ ગોપાળી
એમ એ., પીએચ. ડી.

સંસ્કૃત અન્યોક્તિ સાહિત્ય વિશે કંઈક

સંસ્કૃત સુભાષિત સાહિત્યનો અને ખાસ કરીને અન્યોક્તિ અથવા અન્યાયદેશ સાહિત્યનો હજી સુધી વ્યવસ્થિત રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો નથી તેની વિગતવાર લીધે આ સાહિત્ય ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત વાક્યમયમાં યથા અગત્યનું મ્થાન ભેળવે છે એવિદ્યાસિંહ દરિદ્રએ એ વિગતમાં યાત્રા મેળવેલ થયું નથી આથી આ સાહિત્ય અભ્યાસનો એ-સુદર વિષય થઈ ગયે તેમ છે.

લગભગ બીજી ત્રીજી સદીના હાલનું પ્રાકૃત 'ગાથાશમજીતી' ઉપરથી જે ગદ્યો કે સુભાષિત સાહિત્યની ગણના વધુ પ્રાચીન સમયથી થઈ છે આવી ગતકની અથવા મોટાંકના વર્ગની ગણના વવારે લોકપ્રિય હશે એ હકીકત ભૂલિ અમ-અને ભવનના ગતકો ઉપરથી જે ગદ્યો

આ સુભાષિત સાહિત્યના એક અગ્રગણ અન્યોક્તિ સાહિત્ય ઉપર આપણે આવીએ તો જ્યાંએ કે સુભાષિતગ્રંથો કરતા અન્યોક્તિ સંગ્રહના રચેનો રચનાસમય અવગણીને શક્યતામાં, અન્યોક્તિઓ મતલબ સંગ્રહરૂપે નહીં પણ સુભાષિત ગ્રંથોમાં મળે છે ૧૦મી સદીના 'કવીન્દવચનસમુચ્ચય' નામના સૌથી પહેલા સંસ્કૃત સુભાષિત ગ્રંથમાં એકેય અન્યોક્તિ મળતી નથી પણ તે પછી સંકુલિતકાવ્યગત (ઈ સ ૧૨૦૫), સુભાષિતમુક્તાવલી (ઈ સ ૧૨૪૭) શાકગવપદ્ધતિ (ઈ સ ૧૩૬૦) 'સુભાષિતાવલી (૧૫મી સદી) અને પદ્યમૃત તરકિણી' (૧૭મી સદી) જેવા સુભાષિતસંગ્રહોમાં વધી અન્યોક્તિઓ સંગ્રહોની જેવામાં આવે છે ઉપર કહ્યું તેમ આ ગ્રંથોમાં મળતી છૂટક અન્યોક્તિઓને મળે અન્યોક્તિઓના સ્વતંત્ર સંગ્રહો આપણને વધુ પાછળના સમયમાં લગભગ ૧૬મી કે ૧૭મી સદી પછી જ મળે છે અને એવા ગ્રંથોને અપાયેલા નામ જેવા કે અન્યોક્તિગતક 'અન્યાયદેશગતક' અન્યોક્તિમુખાવલી 'અન્યોક્તિ માયા વગેરે પણ સૂચક છે હિરટરી એક કલાસીકલ સંસ્કૃત લીટરેચર'માં કિશનપ્રાચી ૫૦૦ વીસ જેટલા અન્યોક્તિ ગ્રંથોના ઉલ્લેખ કરે છે

અન્યોક્તિ ગ્રંથરૂપે સંગ્રહાયેલા સમય દીક દીક પાછળના છે એ ખરું પણ સાહિત્યમાં અન્યોક્તિનો કથનની એક ચમકાક ભગી તરીકે-પ્રસ્તુત ને

અપ્રસ્તુતના વર્ણનકાળ વર્ણન કરના એક કાવ્ય પ્રકાર તરીકે-ઉપયોગ તો પ્રાચીન સમયથી જાણીતો છે ત્રીજી સદીના 'ભવનનાટ્યનાટ્ય'ના નવાંધાયેલા નામના બીજીમાં અન્યાયમાં થોડા પ્રાકૃત પદ્યો આવે છે, જેમને અન્યોક્તિ તરીકે વટારી મકાવે એ સુભાષિતોમાં નાયક કે નાયિકાનો હસ કે હસી ચકવાક કે ચકવામી ગજ કે કનિણી તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે કાવિદામનું 'વિક્રમોર્વશીય ના ચોથા અકમાં આવતા સદિધ કર્ણુત્તવાળા અપભ્રંશ પદ્યો તેમ જ નવમી સદીના 'અવધ-અનુભવ'ના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આવતા ૧૫ માં ને ૨૨ માં પદ્યો 'નાટ્યશાસ્ત્ર ની કુલાઓને વિષયની દૃષ્ટિએ મળતા આવે છે 'વિક્રમોર્વશીય'માં નિરુપાવન્યામાં ગડેલા ગાગને હસ ગજ કે ચકવાક તરીકે મેળવેલ કરવામાં આવ્યું છે હવેનું 'ગાથાશમજીતી'માં પણ ભ્રમરને લગતી અન્યોક્તિઓ મળે છે * આ બાબતમાં અપભ્રંશ પ્રાકૃતની પગપગ ચાલુ ગણે છે કાણુ કે અવધના સ્વયંભવ-અનુભવ'માં અને હેમચંદ્રના પ્રાકૃત નાયક-પુત્રના ચોથા અન્યાયમાં અપભ્રંશ વિભાગમાં દર્શાવે તરીકે આવતા પદ્યોમાં ભ્રમર કબલ ગજ વગેરેને લગતી અન્યોક્તિઓ મળે છે આ પગપગ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ ચાલુ ગઈ છે હાલ વસતવિવાસ પદ્ય ૭૨-૮૩

વિશ્વનાથે સાહિત્ય દર્પણુ માં 'નાટ્યશાસ્ત્ર' પ્રતિપાદન કરતા આગ પ્રકારના પદ્યકારનાંક ગણાવેલ છે અમાથી ચોથા પ્રકાર કે જેમાં અપ્રસ્તુત સાથેના સામ્યતા નમે પ્રસ્તુત વ્યગ્ર થાય છે તે અન્યોક્તિના બધા લક્ષણો ધરાવે છે ને તેનો ઉપનામ સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યમાં વહે ઠાકણે નરે પડે છે તેનું માત્ર ઉદાહરણ શાન્તવ'ના ત્રીજા અકમાં છે કે ભ્યા મન્તવા ગુમ રહેલા રાજાને સભાગતવાતા મન્દો જ્ઞાતામ કપને સંબોધીને કહે છે

અન્યોક્તિ એક કાવ્યપ્રકાર હોવા ઉપરાંત એક અલકાર તરીકે પણ તેની સંસ્કૃત અલકારસાહિત્યમાં વિચારણા થયેલી છે તેને એક સ્વતંત્ર અલકાર તરીકે મ્થાન લખુ પાછળથી મળેલું છે તે પહેલા અન્યોક્તિ

* સાદાત્વના પાત્રમાં અક્ષી શરૂઆતમાં આવતું હસપદિકાનું નીત એ ભ્રમરને લગતી અન્યોક્તિનું એક આદ્ય ઉદાહરણ છે

અને અપ્રસ્તુતપ્રશ્ન સાચાં બે- પાઠનામા નહીં
આનો હોય કાગળ મરમટ (૧૧મી સદી) અપ્રસ્તુત
પ્રશ્નના પાંચ પ્રકાર આપે છે તેમાંના છેલ્લા પ્રકાર
અને અનોક્તિ નામ આપે છે તેમાંના છેલ્લા પ્રકાર
મરમટ તેને અનોક્તિ નામ આપે છે તેમાં નીચે
હમવન્દ (૧૨મી સદી) ફટની જેમ અપ્રસ્તુત
પ્રશ્નને જ અનોક્તિના નામ નીચે આપે છે અને
અને તેના પાંચ પ્રકાર આપવામાં તે મરમટને
અનુસરે છે અપ્રસ્તુતપ્રશ્ન સાની સૌથી પ્રથમ યાજ્યા
આપનાર ભામહ (૬મી સદી) છે અનોક્તિનો એ
ઉત્તમ કરતો નથી તે પછી ન્દટ (૧૧મી સદી)
સૌથી પ્રથમ અનોક્તિનું એક અવકાર તરીકે
પ્રતિષ્ઠા કરે છે પણ તે ભામહની અપ્રસ્તુતપ્રશ્ન સાથી
જુદા નથી જેને ભામહ અપ્રસ્તુતપ્રશ્ન સા કહ્યું છે
તેને જ ન્દટ અનોક્તિ કહ્યું છે તે નળી ભોજ
(૧૧મી સદી) સગરનીક તાબામાં અનોક્તિ ને
અમામોક્તિ તે એક જ છે

કાવ્યોત્પાસન નો કર્તા નાગમટ (૧૪મી સદી) જ
સૌથી પહેલા અનોક્તિ અપ્રસ્તુતપ્રશ્ન સા અને સમામોક્તિ
અ ત્રણે ને એક મીઠી સ્વતંત્ર અવકારો ગણે છે આ
ઉપરથી જે ઉપકારો કે મૂળમાં અનોક્તિનું અવકાર
તરીકે સ્વરૂપ અનામિત હતું પણ નાગમટ સમય
આસપાસ મરમટ જેને અપ્રસ્તુતપ્રશ્ન સાનો પાંચમો
પ્રકાર ગણે છે તે અવકાર તરીકે વધારે આકર્ષક લાગતા
નો સાહિત્યમાં તેનો નવારે પ્રયોગ થતા તેને એક
સ્વતંત્ર અવકાર તરીકે સ્વીકારવામાં આ ના હશે
પ્રતિભા ત્રિવેદી

મહાદેવ મુનશ્વર દસ

૧૯૪૪ તથા ૧૯૪૫ ની સાલના મહાકાવ્ય નામ
ચંદક માટે એક નાની પસંદગી થી મનનુ મલાન
અવેરી તથા શ્રી ૪૨૯ જે નિ પરીક્ષક તરીકે
નિમ્ન કગામાં આયા છે તેઓને નાનકારો
પોતાની નાના મોકલાવી આપે એવી વિનંતિ છે
ચંદક નિમિત્તે સાહિત્ય પાઠના મોજામાં અધિવે
શનમાં રાજકોટ ખાતે થશે એટલે જમી આકર્ષક
સુધીમાં પરીક્ષક પોતાનો આખરી નિર્ણય આપશે
તો પરીક્ષકને વાંતાઓ એટલી અને તેટલી વહલી
મોકલવા વિનંતિ છે

‘અતરંગસંધિ’ અને ‘ભગ્યચરિત’

૧મ પ્રભાસરિના ગિન્ય રત્નપ્રભાસરિત અતરંગસંધિ
નામના હિતરક્ષાવીન અપભ્રંશના ૩૫૬કા અને તપાસ
વાનો પ્રસંગ આવતા તેની અને આગમગ-છીય
ગિન્યપ્રભાસરિત એ જ ભાષાભ્રમિકાના એક સમાન
વિષયક મીઠા રૂપકકાવ્ય મવ્યચરિત (મવ્યચરિત)ની
૧૨૦૦૦ શ્લોક ગાઢિક સમજાતા હોવાની મને શકા
પડી એટલે એ અને કૃતિઓને મે જરા ધ્યાન
જીને સગપાની અને મારી શકા અને સાવાર જાણી
ભગ્યચરિત એક ગુપ્તભાષીક કદીતુ ૬૦૦ કાવ્ય
છે ત્યારે અતરંગસંધિ નવ અવિકાર(કકડ)ના
વિસ્તારનાળી કૃતિ છે આથી તેમની ૧૨૦૦૦ વિષય
નિરૂપણને લગતો રૂક સમજ શકાય તેમ છે પગલ
એ કાવ્યમાં ૧૮૦૦૦ ૩૫૬કાવિ (allegory)ને
લગતી કટલીક વિગતોમાં પણ બને બન્ને બેદ છે
જા નીચે ઉદ્યુત કરવા અક્ષરશા સામ્યતા ને
સ્તુતિ સામ્યતા કેટલાક વ્યાન એ એ તેના ઉદાહરણ
હતા મને કૃતિઓ ૧૨૦૦૦ પ્રભાસ-પ્રભાસિતના
સા ૧૮૦૦૦ નિશકપણે રૂપક કરી આપે

(૧) રૂક રૂક અતિ ગમ્ય મવ્યચરિત-નામુ

(અતરંગસંધિ ૧ ૨ ક)

અર્થ જગાદ્ય મવ્યચરિત-નામુ (ભગ્યચરિત ૧ ગ)

(૨) તર્હિ માહ-નરમરુ વરડ રજ્જુ (અત ૧ ૭ ક)

મોહરાટ તર્હિ વરડ પગામુ (ભ ૫ ૧ ૪)

(૩) ન ય ગમ્ય જગમ્ય વિ પરિવરતિ

ન ય વિષ્ણુ અવિષ્ણુ વિ સમરતિ

(અત ૨ ૫ ૫ ગ)

વહ વિ ન જાણદ ધમ્માધમ્મુ

મવ્યચરિત ન ગમ્યાધમ્મુ (ભ ૫ ૭ ૪)

(૪) તર્હિ વરડ રજ્જુ સિરિલીયરાટ

વયરીજણ મન્યદ દેવિ પાઠુ

(અત ૨ ૧૧ ક ૫)

૧ મૂળ નિત ને નથી ભેદ પાગાની મનિની વ્યા
અભાવાય ગાની મલી પ્રતિલિપિ તેમના સોભાવથી
જેવા મગેલી અહીં આલી ન્દટ અને ઠાવે તે પસંદ
લેખેલા છે

૨ ભા ૪ સોસરા ગિન્યપ્રભાસરિત મવ્યચરિત
કા ૩ ૪ ૫ ત્રેમાગિ ૨ ૨ ૧૯૪૬-૪૭ ૧૯૪૬
પા ૧૪૫ ૧૪૬

હત્યનરિ ઉદ (૬) યર જિજરત

મોહરાય-મત્યદ દેડ (?) પાક

(ભ-ય. ૮ કખ)

(૫) તદ્દં નુદિ ચિગોદક વહુ-વિસાક

હડં જિમ ધૂલહદી(ડિ)ય-નળક રાક

(અત ૬, ૧ ગથ)

વહુ-ચિગોદક ફેડિડ ઠાક

જિમ ધૂલહદિ-કેરડ રાક (ભ-ય ૫ મદ)

(૬) રડિ જડિ (અત ૬, ૧૩ ગથ)

રડિ-જડિ (ભ-ય, ૧૭ ગથ)

(૭) મોટળ વજાવિય ગમળ-ડવળ (અત ૮, ૧૨૪)

તડ દેવાવિય બાગમ-ડવળ (ભ-ય ૩૬ ક)

(૮) સચલિડ મોહુ (અત ૮, ૧૪ ક)

ચલિડ માહો (ભ-ય ૩૧ ગ)

(૯) જિણિ જ્ઞાન-અ(ત)ગિગમ(?)ઉત્તમગુ

(અત ૯, ૧૨ ગ)

સજમિ, નાળ-સમિ કિડ સજોલુ

(ભ-ય ૪૩ કખ)

(૧૦) 'અત'મા વીનરાગના' પર અંકિમલુ કવા

માટે મોહગજને અનુભવે કોવ, માન, લોભ માયા

કદર્પ, પ્રમાદ વગેરે ઉત્તમે છે (અત ૮, ૫-૧૦),

તે જ પ્રમાણે 'ભ-ય' મા કોવ, માન માયા, લોભ

મદન ને પ્રમાદ મોહરાગને જિતગાજ પ-આક્રમણ

કરવા પ્રેરે છે (ભ-ય ૩૮-૩૦)

(૧૧) 'અત'મા મોહરાગના સુભગેનો વીનરાગ

રાગના સુભગેથી આ પ્રમાણે પરાજય થાય છે

કેધનો ઉપનમથી, મનનો માર્દવથી માયાનો

આજ્ઞવથી લોભનો મતોપથી, પ્રમાદનો મવેગથી,

કદર્પનો શીલથી રાગદોષનો ત્રિવેકથી (અત ૯,

૭-૮) એ જ ગીતે 'ભ-ય'મા કોવ ઉપનમથી માન

માર્દવથી, માયા આજ્ઞવથી, લોભ સતોપથી

કદર્પ શીલથી પ્રમ-ત્રિવેકથી પગલિ થાય છે

(ભ-ય ૩૮-૪૨)

૫ ને કૃતિઓમાનુ આટલુ સામ્ય તેમની નવો

પ્રભાવક-પ્રભાવિનનો મધ્ય સ્થાપવાને પૂરતુ છે

અને નીચેના કાણોએ જિતપ્રભાચાર્યે રત્નપ્રભા

સુરિના ક્ષણી હોય-અતર ગસ વિ' માટે ગપ્પાને

'ભવ્યચરિત'ની રચના કરવામા આવી હોય એમ

માનતુ પ્રાપ્ત થય છે

(૧) નિપ્રભાચાર્ય વિરમની ૧૩મી મહીમા થઈ
ગયાં તેમની એક કૃતિની ન્યાસાન સ ૧૨૭૫
(કે ૧૨૭૭) છે સાટે જિતપ્રભાચાર્યનો મધ્ય
વિક્રમની ૧૦મી મહીમા ઉત્તારી ને ૧૪મી મહીમા
પૂર્ણ છે આમ નિપ્રભાચાર્ય જિતપ્રભાચાર્યના
પુરોગામી છે

(૨) 'અતર ગસ વિ'નુ અરૂપ જોતા તેમા અત્તાની
અમુક પ્રકાશની મોલિકા જાણ છે આથી તેને
'ભવ્યચરિત'ના વિસ્તારિત અરૂપ તરીકે વટાવવાનું
પ્રમાણસાર્ય નથી લાગતુ પણ જિતપ્રભાચાર્યનું દૂક
કાવ્ય 'અતર ગસ વિ'નો વિષયસંક્ષેપ કરી અગ્ર
હોય એવી પ્રતિનિધિ અને કૃતિઓ સંગ્રહાવના
આપણને થાય છે અને 'ભવ્યચરિત'ને આ બે જ
કહેવાય છે

મધ્ય મુળક મવર્જીવદ ચરિડ

સંલેચિહિ મળુ નિચ્છલુ ઘરિડ ॥

આવી સંલેચિહિ 'મધ્યે' શબ્દ અર્થપૂર્ણ લાગે છે
'અતર ગસ વિ'નું વસ્તુવિવાન કાર્કિ ગુણતાથી
કરવામા આયુ છે (જુઓ ભ-ય-અભ-યનો સવાદ,
અમિ ને ભ-યનો સવાદ, રૂપકથા ચિત્ર મનિન્દર
આયોજન વગેરે) અને એટલે કાવ્ય તરીકે પણ
તેનું કાર્કિ મૂલ્ય છે પણ 'ભવ્યચરિત'મા, અકર્ષક
રૂપે જનુ કહેવા અમુક ભાવપ્રવાન વિષયને દૂકમા
આપવાનો જ એક માત્ર હેતુ હોય એવી આપણા
પર ઝાપ પડે છે

'અતર ગસ વિ' અને 'ભવ્યચરિત' વચ્ચે ઉપર્યુક્ત
રીતનો સંબંધ નિશ્ચિતપણે સ્વીકારવામા આવે તે
ભવ્યચરિત'ને અપાયેલો એક સ્વતંત્ર કાવ્ય હોવાનો
અને ગુજરાતી ભાષાના સૌથી જૂના રૂપક હોવાનો
મધ્ય 'અતર ગસ વિ'ને કાગે બધા આમા પછી
એટલી મર્યાદા નૂકાની રહે કે મૂળ કાવ્યના તો
પાછી જ છે, કેમ કે સરજનમા આ પહેલા
નિકટના જ જનકાળમા 'પ્રમાદચરિત' (મોહગજ
પગથઈ) સહારને 'અતર ગસ વિ'ના સમકાલીન
જેતુ) નાટકમા આવી રૂપકથા ચિત્ર યોગ્ય છે, ને
જીજી, કૃતિની ભાષા ગુજરાતીમિશ્રિત અપભ્રંશ
છે—એ કે એ કાગે જોનામા મુખ્ય વે આ જ ભાતની
ભાષા સાહિત્યના નાદન તરીકે પ્રચલિત હોવાન
વળુ જ સંભવિત

હરિવંશભ ભાયાણી

૩ નીમનવાસ કાવ્યમાટે દલાવ 'પાલણના જન બહારો
તથા ખાસ કરીને તેમા રહેતુ અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી
સાહિત્ય' પાઠ્યમી શુ સ ૫ અહે ને નિબંધસંગ્રહ પા ૧૦

૪ સરસરા, દત્ત લેખ, પા ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

મપાદકો

ચીમનલાલ શાહ

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૫ |

ડિસેબર-જાન્યુઆરી ૧૯૪૭-૪૮

| અંક ૧-૨

(હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનમાં આંતરપ્રાંતીય સાહિત્ય સંગમમાં આપેલું વ્યાખ્યાન)

ગુજરાતી સાહિત્ય હિન્દી સાહિત્યનો નિકટનો સંપર્ક ધરાવે છે ગુજરાતી કવિઓ છેક ૧૯ મી સદી સુધી વ્રજભાષામાં કવિતા લખતા અને વ્રજભાષામાં કવિતા લખી શકે એ જ સારો કર્મ ગણી શકાય, એ માન્યતા અગ્રેજી ભાષાનું આક્રમણ થયું ત્યાં સુધી ગુજરાતી કવિઓમાં પ્રચલિત હતી કપીર ને સુરદાસ, તુળશી ને મીરા આજે પણ ગુજરાતની ભજન, મહાળીઓમાં એટલા જ પ્રેરણાદાયી છે ગુજરાતે આ સંમેલનને મહાત્મા ગાંધીજી અને શ્રી મુનશી એ બે પ્રમુખો આપ્યા છે મીરા જેટલું હિન્દી સાહિત્યમાં વર્ચસ્વ ભોગવે છે, તેવું જ ઉચ્ચસ્થાન એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ ભોગવે છે એક નવલકથાકાર ઇન્દ્ર વસાવડાએ પણ પોતાના સાહિત્યિક જીવનનો આરંભ હિન્દીમાં જ નવલકથા ‘ઘઝી રાહ’ લખીને પ્રતિષ્ઠા મેળવી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રારંભ કર્યો હતો એ હકીકતો આપણી બે ભાષાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વચ્ચેના સબધની પ્રતીતિ કરાવશે

ગુજરાતી સાહિત્યની શક્ય જોટલી પૂર્વતમ સીમા સ્ત્રીકારીએ તો હુમયન્દાઆર્ય સુધી આપણે પહોંચી શકીએ હુમયન્દાઆર્યના પ્રકૃત વ્યાકરણમાં અનેક લોકભાષામાં મુકતકો આવેલા છે એ મુકતકો પ્રેમના છે, વેદનાના છે, શરૂાતના છે, એમાં સ્વાભાવિકિત ને અન્યોક્તિ છે, એમાં અતિશયોક્તિ ને ઉત્પ્રેક્ષા છે એમ વિવિધ જાતના છે, એ પછી મુકતકો તો સામાન્યાર્ય, મેરુગાઆર્ય, નયસુદર, અખો, શામળ, એમ અનેક મધ્યકાલીન કવિઓમાં સુભગરીતે આપણને મળે છે

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેષ કરીને વિષ્ણુભક્તિ—કૃષ્ણભક્તિ નો સંકળાયેલું છે નગસિંહ, મીરા ને દયારામ, ભાલજી, પ્રેમાનંદ,

રાજે ને રઘુનાથદાસ, પ્રીતમ ને રત્નો, એ બધા ભિમિંગીતોદ્ધાર કે આખ્યાનોદ્ધાર, કૃષ્ણભક્તિના નિરંનિરાળા ભાવો વ્યક્ત કરતા, અને મુક્તિ નહિ પણ નિલલજન કીર્તન થઈ શકે એટલા માટે જન્મેજન્મ અવતાર માગતા, ને કૃષ્ણની પ્રિયતમ બનીને ગોપીની જેમ એમને આરાધતા અમારું આખ્યાનો પણ કૃષ્ણના જીવનવિષયક કે વિષ્ણુ વિશેષ આવતા જેવા કે ઉષાહરણ, દશમસ્કંધ ટ્રિકિમણીહરણ, અજમિલાખ્યાન, ધ્રુવાખ્યાન, સુદામાખ્યાન, પ્રહલાદાખ્યાન વગેરે એટલું જ નહિ પણ લોકપ્રિય થવાને માટે વલ્લભલટ જેવે જાણીતો દેવીભક્ત પણ અનેક કૃષ્ણવિષયક શૃંગારનું પદો રચે છે, રામભક્ત ભાલજી પણ દશમ સ્કંધે ને કૃષ્ણલીલાને ગાય છે, ને વૈરાગ્યપ્રધાન સહજનંદ સ પ્રધાનના નિષ્કુલાનંદ, પ્રેમાનંદ મળુકગાનંદ વગેરે સાધુ કવિઓ પણ કૃષ્ણ વિષય શૃંગારના પદો રચે છે એટલું જ નહિ પણ અમારું લોકગીતોમાં પણ નાથક નાથિકાને કૃષ્ણ ને ગાંધો ને તામે આપાય છે ને ગૃહજીવનને કલહ, કે કાસ પ્રેમ ને વિષાદ, હર્ષ ને શોક એ બધા ભાવો પણ કૃષ્ણ ગોપીના તામે જ આલેખાયા છે આમ મધ્યકાળની ગુજરાતીના પ્રવાહ એટલે વિરોધે કરીને વિષ્ણુવી ભક્તિસાહિત્યનો, અનેક નિરંનિરાળ સ્વરૂપો લેતો, ક્યારેક નાના પદોમાં, તો ક્યારેક સ્તુતિમાં, ક્યારેક આરાસીમાં, ક્યારેક થાળમાં, ક્યારેક શબ્દગાન કાવ્યોમાં, ક્યારેક ભજનોમાં વ્યક્ત થતો પ્રવાહ

મધ્યકાળના ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રવાહમાં એક બાજુ જેમ ભક્તિ છે, તો બીજી બાજુ જ્ઞાનનો પ્રવાહ પણ એવો સ્પષ્ટ છે કે કુગાર્યાના અદ્વૈતવાદ, માયાવાદ વગેરેનું આકર્ષણ પણ મધ્યકાળના કવિઓને આકર્ષિત નહોતું ‘અખો’

એ સૌથી જાણીતા એવો મધ્યકાળનો જ્ઞાની કવિ છે એણે સરથ, સર્વગમ્ય એવા દૃષ્ટાંતો વડે જ્ઞાનજ્ઞાનને સમજાવ્યું, ધીગમ્ય એના પદોમાં એને વિગદ રીતે આવેખ્યું

આ ઉપરાંત કથાસાહિત્યનો પ્રવાહ પણ ૧૩મી સદીથી છેક ૧૮મી સદી સુધી અવિરતપણે વલો બાધ છે' કથાસાહિત્યમાં વિશેષ કાગો જેનોના છે એમણે ગસા નામના સાહિત્યપ્રકારદ્વારા 'શર્મોપદેશ' આપ્યો. કથાસાહિત્યના બનાવોની ગૂંથણી વિશેષ કરીને વિક્રમને કેન્દ્રમાં રાખી, થતી 'વૈતાળપર્ચાસી', 'સિંહસંભળનીશી', 'પચડ', 'હાસાવતી'ની વાર્તા, 'ઉપચદ્ધુ વગસ' વગેરે કથાઓમાં વિક્રમ કંઈ ને કંઈ મુખ્ય કે ગૌણ ભાગ ભજવતો હોય જ અસાધિત, ભીમ, નયમુદ્ગ, ડુગળલાલ, વછરાજ, નગપતિ, જામળ, વગેરે, મધ્યકાળના જાણીતા વાર્તાકારો છે

વીરકાવ્યો પણ મધ્યકાળનો ઠીક પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે પદનાભવુ 'કાન્હકૃષ્ણપ્રમધ', 'ગજમલહ' વગેરે જાણીતા છાન્દોના ચરિત્રાવેખન છે એ કાવ્યો તત્કાલીન સમાજનું ચોંચ રીતે પ્રતિબિંબ પાડે છે

ગુજરાતનો નવો યુગ શરૂ થયો, અંગ્રેજોના આગે મન પછી અંગ્રેજ શિક્ષણ, ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યની હિંદમાં સ્થાપના એ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે ક નવીન યુગ ગણી શકાય અંગ્રેજ ભાષાના ને ને સાહિત્યના અભ્યાસે, દેશને જાણે એક નવીન દર્શન થયું, ને તેને પરિપૂર્ણ નિર્મલકથા નિબધ, દૂકીવાર્તા, નિરૂપણપ્રેમના કાવ્યો, પ્રકૃતિકાવ્યો, પ્રેમ કાવ્યો વગેરે અનેક નવા સાહિત્ય સ્વરૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યા આ નવીન યુગના પ્રતિનિધિ લેખકો, નર્મદાશંકર અને દલપતરામ બન્નેએ દેશપ્રેમના કાવ્યો લખ્યા, નાટકો લખ્યા, નિબંધો લખ્યા, પિંગળના પુસ્તકો, ગ્રંથો, રૂપકકાવ્યો લખ્યા ને સાપ્તાહિકો ચલાવ્યા સમાજસુધારા વિષે સાહિત્ય મારફત પ્રચાર કર્યો નર્મદે આંતરિકથા લખી પ્રેમના કાવ્યો લખ્યા, કાષ ગ્રંથો, પૃથ્વીનો ઈતિહાસ ગ્રંથો, ને દલપતરામે દલગજાની ચંદાઈ, શંકરસિંહ વિગદ વગેરે લખ્યા આ બન્ને કવિઓએ પણ જૂની પેઢીની વાગસરૂપે મોટી માન્યતા પ્રમાણે

નજલાયામાં કાવ્યો લખ્યા છે સાહિત્ય વિવેચન પણ એ જ અરસામાં, નવલગમે શરૂ કર્યું એ આખો જમાનો સસાર સુવાગનો જમાનો હતો એથી તે વખતની બધી સાહિત્યકૃતિઓમાં સુધારો આવેખાતો એ અગસામાં સાહિત્યના અનેક સ્વરૂપો ખીલ્યા ને વિકસ્યા જીવનચરિત્રો નવલગમે ને મહીપતરામે લખ્યા નવલકથાઓ નદશકરે, મહીપતરામે તથા ગોવર્ધનરામે લખી ગોવર્ધનગમની સરસ્વતીચંદ્ર એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અંગ્રેજ ઉપન્યાસ છે એમાં કથા છે, ચિંતન છે, યુગપ્રશ્નો છે ને ગેલ્સવર્ધના દ્વારા સાદૃશ સાગાની જેમ એમાં સારાચ સસાગની આયોચના છે નાટકો પણ નવલરામ ને મણિલાલ, ગણુછોડલાઈ ઉદયગમ ગમણુભાઈ ને નાનાલાલ નિર્મલસાહિત્ય ને સાહિત્યવિવેચન નવલરામ, મણિલાલ, મનસુખરામ, નગસિંહરામ ને ગમણુભાઈ પ્રેા બળવતગાય ઠાકોર વગેરેએ પેતપેતાની લાક્ષણિકતાથી વિકસાવ્યું કાવ્યના અનેક નવા નવા પ્રયોગો થયા વસ્તુદૃષ્ટિએ નગસિંહરામે પ્રકૃતિકાવ્યો લખ્યા, કલાપીએ પેતાના અગત પ્રેમને માથે, બોટાદકરે ગામડાની સુદૃઢતાનું દર્શન કરાવ્યું, નાનાલાલે રાસસાહિત્યને સર્જી મધુગ બિમ્બોએનું રમ્ય શખાવનીમાં આપણી સમક્ષે યુગન કયું, બાળાશંકર ને મણિલાલે, સુરીવાદને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યો, તે કાન્તે વિધાતાની સામે ને ઈશ્વર દુખીનો નથી એમ કહી બક પોકાયું પ્રેા ઠાકોરે વિચારપ્રધાન કવિઓ તો ખબરદારે, એ અધાના પ્રતિબંધનિઓ કરવા માઝા સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ પણ અનેક નવા અખતરાઓ આ યુગમાં થયા કેરાવ હ કુને વતવેલી શોધ્યો, તેા નાનાલાલે ચૂપલાગણને આપ્યું કાન્તે બકકાવ્યો, અજની ને, અબ્યક્ત છંદો આપ્યા પ્રેા ઠાકોરે સોનેટ પૃનીજદ ને પ્રવાહીદૃતો આપ્યા નરસિંહરામે ગળીને પુનરિદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ને એ રીતે, કા યસાહિત્યમાં આ પડિતયુગમાં અનેક નીતે પ્રગતિ સધાઈ

આ પછીનો એટલે, પુનરપિ મથનયુગ વીરામી સહીના આગ લથી મટીને ગાંધીજી હિંદમાં આજ્ઞા લા સુધીને કાળ મથનકાળ હતો. આ સમયમાં જ બગલગતુ ગહાન આદોલન થયું એ જ

વર્ષના આદાયને આખા દેશને ખળભળાવી મૂક્યો હતા ગુજરાતી સાહિત્યના દુર્દેવે એમાથી કઈ ગ્રેગપ્પા મળી લાગતી નથી ગુજરાતમા તો તે વખતે ગ્મલુભાઈ રાઈના પર્વતમા સુધારો ને નીતિ ગૃથે છે નાનાવાય જ્યાં જ્યાં તમા આત્મચત્ર ને દેહલક્ષ્મી વાતો કર્યા કરે છે ગુજરાત તે સમયે શ્રદ્ધા ને કૃષ્ણ કનૈયાની બસરીની વાતો, કાચલડીના ટુકારો, વગેરેની સ્વપ્નચિત્રમા જ નિદ્રા લેતું હતું એમા વાસ્તવિકતા નહોતી, પણ ગાંધીજી હિંદમા આવ્યા ને એ જવાબી દુનિયા ઊડી ગાંધીજીએ આપણી વાસ્તવિકતાનું સાચું ભાન કરાવ્યું, આપણને આપણા ઝાગવનું ભાન કરાવ્યું ને, સાહિત્યના વહેણની દિશા એમણે પડવી નાખી ગાંધીજી ૧૯૧૭મા હિંદમા આવ્યા, સાંજ મતીમા એમણે આશ્રમ આપ્યો, લાગ પડી જે ગુજરાતી સાહિત્ય ગ્યાયુ, તેનો બધો યશ એ મહાવિભૂતિને જાય છે ગાંધીજીને કેન્દ્રમા રાખી, એમની ભાવનાઓ, એમની વિચારસરણી, એમની પ્રેરણા એ બધું જ સાહિત્યમા પ્રતિબિંબિત થાય છે

ગાંધીજી ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરે છે, અને એમા આપણા યુવકોને મોળી રાષ્ટ્રીય કેળવણીને પરિણામે ગુજરાતભરમા એક નવો યુગ સંજય છે વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, નાટકો, બધા, ગરુડ છોડી ગામડાના જીવનનું નિરૂપણ કરે છે એમા ગરીબ વર્ગ, સમાજના નીચલા ધરના માણસોની લાગણીઓ, ભાવનાઓ, હર્ષ ને શોક, આનંદ ઉત્સવ, એમની નિરાશા ને વિષાદ એ બધું સચોટતાથી આલેખાય છે ગુજરાત વિદ્યાર્પિજ જ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ ને યોગદારી બનાવ્યું છે ગુજરાતીઓને પ્રકૃતિકાવ્યો આપનાર, ગુજરાતી સાહિત્યમા, કળા ને સંસ્કૃતિ, કેળવણી, ને નદીઓ, આત્મકથા, પ્રવાસસાહિત્ય, નિવેધો, પત્રો, એમ વિવિધ ગુજરાતી સામગ્રી અર્પનાર કાકાસાહેબ કાવેલકર, ગુજરાતને તક શુદ્ધ ને મૌલિક વિચારો આપનાર, ખલીલ ગીધાન જેવા ચિંતકોની પ્રસાદી આપણને પીરસનાર, ઇશુ, શુદ્ધ, મહાવીર, વગેરેના જીવન ને કવન વિશે સુદર જીવનચરિત્રો આપનાર, ગીતાનું સમસ્યોદાર ભાષાતર કરનાર ને ગીતામથન લખનાર મશર વાળા, ભાવવાહી કાવ્યો, કટાક્ષપ્રધાન નિવેધો

શુદ્ધિને સતોષે અને 'સમાજજીવનના નિગનિગાળા પ્રશ્નોને કલામય રીતે ગ્મૂ કરતી વાર્તાઓ, ને તટસ્થ, તત્વસ્પર્શી ને ગદ્યસ્પર્શી વિવેચનો આપનાર પ્રો. ગમનાગાયલુ પાપક, વિવેચનો ને વાર્તાઓ લખનાર રસિકલાલ પરીખ, એ સર્વે લેખકોને પ્રકાશમા લાવનાર વિદ્યાર્પિજ હતી

ને એ વિદ્યાર્પિજના વિદ્યાર્પિજોએ તો અલાગનું ગુજરાતી સાહિત્ય જાણે કળજે કરી લીધું છે શ્રી ઉમાજ કુર, સુન્દરમ, રમેશચંદ્રિમ, કર્ગ-સનદાસ માલેક, શ્રી. લોગીલાલ ગાંધી એ માન ઉત્તમ કવિઓ જ નથી પણ, વિવેચનો ને વાર્તા લેખકો તરીકે પણ જાણીતા છે એમણે પીકિતોનું દર્શન કરાવ્યું, ગોપિતોની કરણ કથા ગાઈ, એમણે યુદ્ધોત્સાહના ગીતો ગાયા, વર્ગપ્રિયકની વાર્તાઓ આલેખી, એમણે ગામડાના જીવનનો શહેરીઓને મોહ લગાડ્યો ને, એમણે ગુજરાતી સાહિત્યમા નવવસન્ત પ્રગટાવી

ગાંધીજીએ પોતે પ્રલક્ષ એવા પણ ક્યા યોછી કરી છે એમણે ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃતના ભારમાથી છોડવી સરળતા આપી, શૈલી આપી, જેની જગતની ઉત્તમ આત્મકથાઓમા ગણના થાય એવી આત્મકથા આપી, ને અનેક વિષયોને સ્પર્શતા, મૌલિક અને પરિપક્વ વિચારગરનો જેમા આલેખાયા છે એવા સખ્યાબ વ્રથો આપ્યા ને ગાંધીજી એ અમારા જ નથી, એ તો જેટલા ગુજરાતી સાહિત્યના છે તેટલા જ હિન્દી સાહિત્યના છે.

ગાંધીજીના મત્રી મહાદેવભાઈનું સ્થાન અનોખું હતું એમણે બાળના જાણીતા લેખક ગરદ બાણને અનુવાદ કરી ગુજરાતને એમની મોહિની લગાડી, ટોચેરેતા ગીતનો મૂળ જેના જ મધુર અનુવાદો કરી, એમની ગીતમાધુરી અર્પી, એમણે સત ક્રાન્તિસનું જીવન આલેખ્યું ને ખુદાઈ ખીદમતગરૂ જ્ઞાનપ્રકાશના, સરદાર પટેલનું (મોહાના આજ્ઞાનું અ શ્રેણમા) જીવન ચરિત્ર આલેખ્યું ને એમ ચિરજીવ સ્થાન મેળવીને ગયા

એ સિવાય પણ ગાંધીજીની જાનજાયા નીચે લખવાનું શરૂ કરી ગુજરાતમા જાણીતા થયેલા એવા લેખકો ની નગદગિલાઈ પરીખ. શ્રી. મ. મ. મ.

ભાઈ મહેતા, શ્રી. જુગતરામ દેવે, શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ, શ્રી. ગોપાળભાઈ પટેલ, શ્રી. નગીનદાસ પારેખ વગેરેના ઉલ્લેખ પણ અહીં ન કરું તો આ આલેખન અધૂરું જ ગણાય.

ને માત્ર વિદ્યાપીઠના લેખકોને જ નહિ પણ આ સમયમાં જે જે ગ્રીષ્મ લેખકો પ્રકાશમાં આવ્યા તેમની પર પણ ગાંધીવાદી વિચારસરણીની સ્પષ્ટ અસર પડી છે. શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી. સુન્દરજી બેટાઈ, શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરી એ બધાએ ગાંધીજીને ભક્તિભાવે અનેક કાવ્યોંજલિ અર્પી છે, એટલું જ નહિ, એમનામાં રાષ્ટ્રીયતાના અંશો વિવિધસ્વરૂપે પ્રગટ્યા છે. શ્રી. મેઘાણી એ જ અસરથી ગુજરાતના લોકસાહિત્યનું સંશોધન અને સંપાદન કરે છે, ને એ ક્ષેત્રોમાં પોતાની જાતને દાદી દેવા છતાં એ મૌલિક કાવ્યો આપે છે. ઐતિહાસિક ને સામાજિક જનકાળનું ગૌરવ ગાતી તો વર્તમાન જીવનના અનેક કટ પ્રશ્નો રજૂ કરતી નવલકથાઓ લખે છે; દિનેન્દ્ર રાયની ને ટાગોર જેવાની કૃતિઓનો રસમધુર અનુવાદ કરે છે, શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ એમની નવલકથાઓમાં અર્હિસા, ગ્રામજીવનના પ્રશ્નો, વગેરે પ્રશ્નોને જાણે છે. અને ગાંધીવાદની સ્પષ્ટ અસરને વ્યક્ત કરે છે.

એ ઉપરાંત ગુજરાતના અગ્રગણ્ય નવલિકાકાર શ્રી. ધૂમકેતુ ને નવલકથાકાર, તથાનાટકકાર, તરીકે સુપ્રસિદ્ધ શ્રી. મુનશી પ્રથમખંડિતના કળાકાર છે. શ્રી. ધૂમકેતુએ ગામડાંના જીવનમાર્ગો વસ્તુ ઉપાર્જી ને માત્ર શહેરમાર્ગી વસ્તુ લઈને, ધનિકોનાં કે મધ્યવર્ગનાં શિક્ષિતોનું જીવનઆલેખતી વાર્તાઓનો ચીયો લાગી ગામડામાં પણ અખૂટ વાર્તા બાટે વસ્તુ છે અને નીચલાં ઘરના પાત્રો જીવન જીવી જાણે છે તે બતાવ્યું, તો શ્રી. મુનશીએ એમની નવલકથા દ્વારા જનકાલીન ગુજરાતનું ગૌરવ તાદશ કર્યું; તો નાટકોદ્ધારી એમણે પુરાણકાળના, આદર્શો આલેખ્યાં; ને આધુનિક સમાજપ્રરં કટાક્ષ કર્યો અને એ બન્ને પ્રકારોને નવો વેગ આપ્યો ને ગુજરાતના કલાદર્શી ને રંગદર્શી નાટકકાર તથા નવલકથાકાર બન્યા.

એ ઉપરાંત શ્રી. અરવિન્દની અસર પણ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવેશવા માંડી છે. એ શાળાના પ્રતિષ્ઠિત વિચારક તરીકે શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી; કવિમાં શ્રી. પૂજાલાલ દલવાડી, અને હમણાં શ્રી. સુન્દરમનો એમાં ઉમેરો થયો છે.

છેલ્લા દોઢ દશકામાં તો ઉપર ગણાવ્યા તે સિવાય પણ બીજા અનેક આશાસ્પદ ને તેજસ્વી લેખકો, સમાજવાદી ભાવના, કે મનોવિશ્લેષણની નવી રીતિથી પ્રેરાઈ ને લખ્યાં કરે છે. તેમાં કવિઓમાં રમણીક અરાલવાળા, પ્રહલ્લાદ પારેખ, પ્રેમશંકર ભટ્ટ, નાથાલાલ દેવે, વાર્તાકારોમાં શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ, ગુલાબદાસ ઓઝર, ઈશ્વર પોટલીકર, સુનીલાલ મડીયા, નાટકકારોમાં શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતા, ઈન્દુલાલ ગાંધી, જ્યંતી દલાલ ગોવિંદભાઈ અમીન એ નામો ગણાવી શકાય. નવલકથાકારોમાં સોપાન, શુભવંતરાય આચાર્ય, પન્નાલાલ તો, હાસ્યકારોમાં જ્યોતીન્દ્ર દેવે, ને ધનસુખલાલ. ગુજરાતનું વિવેચનસાહિત્ય તો જાણે કાલેજના પ્રાધ્યાપકોએ જ સંભાળી લીધું છે; પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી ને પ્રો. રામનારાયણ પાઠક, પ્રો. વિશ્વનાથ ભટ્ટ, પ્રો. વિજયરાય વૈદ ને પ્રો. અનંતરાય રાવળ, પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરી પ્રો. ડોલરરાય માકડ યશવંત શુક્લ, એ જાણીતા વિવેચકો કાલેજના અધ્યાપકો જ છે.

આ સમીક્ષા પૂરી નથી. એમાં ઘણાં નામો રહી ગયાં છે. પણ અહીં તો માત્ર કેયાં કયાં બળો અસારે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવર્તીમાં છે તેનો જ ઉલ્લેખ માત્ર કર્યો છે.

હવે જ્યારે આંતરપ્રાંતીય સંપર્કો વધતા જાય છે ને હિન્દીએ રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન લેવા માંડ્યું છે. હિન્દના મોટામાં મોટા પ્રાંત સંયુક્ત પ્રાંતે એને રાજભાષા તરીકે અપનાવી છે. બિહારે પણ રાજભાષા તરીકે એને અપનાવી છે ત્યારે ગુજરાતી ને હિન્દી વચ્ચેનો સંબંધ ઘનિષ્ટ બને, એ જરૂર છે અને તેથી હિન્દી અને ગુજરાતી એક બીજાની નિકટ આવે, એક બીજી ભાષાના સાહિત્યકારો એક બીજામાં જીવંત રસ લે એવી શુભેચ્છાસહીત હું વિરમું છું.

—ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક પરિચય

પાનેતરના રંગ :-લેખક શ્રી પન્નાલાલ પટેલ, પ્રકાશક આર આર શેઠની કંપની, મૂલ્ય ૩૮૦

વાર્તાકાર તરીકે મશહૂર થયેલા શ્રી પન્નાલાલને આ પાંચમો વાર્તાસંગ્રહ છે. શ્રી પન્નાલાલની પૂર્વેની વાર્તાઓમાં વિષયનું જે વૈવિધ્ય હતું, પાત્રની માનસિક સૃષ્ટિનું, હૃદયનું દર્શન કરાવવાની જે કળા હતી, પ્રસંગોની રચનામાં જે કારીગરી હતી, સવાદની જે સ્વાભાવિકતા ને સચોટતા હતી તે એમના આ સંગ્રહમાં પણ જોડે છે. એમની આ વાર્તાઓમાં લગ્નજીવનની નિષ્ફળતા જેમા આલેખાઈ હોય તેની આ સંગ્રહની ચૌદ વાર્તાઓમાંથી સાત છે. પણ દરેકમાં નૈષ્ઠ્યના કાગણો જુદા, પાત્રોના સ્વભાવો જુદા, માનસિક વલણો જુદા, નૈષ્ઠ્યના પ્રકારો જુદા. 'પાનેતરના રંગ' માં નાયિકાને સીનેમાની તરીકેની કીર્તિ ઘેલછા છે, 'જીવતર પગ ખોયલું' માં પત્નીથી ગભગતો એવો બાંધવો પતિ છે, 'વતરીનો ઉતાર' માં પત્નીનો કલ્પઆળો સ્વભાવ તથા વહેંકણીવૃત્તિ છે, 'પ્રભુ જે કરે તે સારા માટે' એમાં પતિનો છુટાપો છે, 'મનહર' માં સ્ત્રીનું મન સમજવાની પુરુષની અશક્તિ છે, તે 'વાત વાતમાં' જે જૂદી હતી એવી પોતાને પૂરી ખાત્રી થાય છે તેના પતિની પત્ની પરની આરિચ્છ શકા છે આટલું જ નહિ પણ લેખકે આ તૂટેલી દાંપત્યની શૃંખલાને ન્યાયના જરા જેટલી પણ શક્યતા હોય ત્યાં જોડી દીધી છે. 'પાનેતરના રંગ' માં માલતીનો સીનેમાસૃષ્ટિમાં એની કિંમત વધી જવાથી એને પોતાની સાચી કિંમત સમજાય છે, તેથી થતા પશ્ચાત્તાપ ત્યાં જરા આકસ્મિક લાગે એવું, પ્રભાકરનું સ્ફુટીઓમાં આગમન બંનેને પુનઃ જોડે છે, 'વતરીનો ઉતાર' માં પોતાના બાંધને હાથે જ માર પડવાથી, પતિ મરણપથારીએ પડે છે, ને એથી પેલીમાં પરિવર્તન થાય છે, જે વધુ સ્વાભાવિક ને પ્રતીતિકર લાગે છે ને 'મનહર' માં તો પત્નીનું મન જાણના જ ઇચ્છતા પતિને પત્ની એને તમાચો મારીને પોતાના મનની વાત કહી દે છે, ને બંને વચ્ચે સમાધાન થાય છે. 'જીવતર પગ ખોયલું' અને 'પ્રભુ જે કરે તે સારા માટે' એ બંને વાર્તામાં દાંપત્ય

જીવન સુધરે તેની ખીલકુલ શક્યતા જ ન હોવાથી પત્ની પોતાના પ્રિયતમની માગ્ન કઈક સતોષ મેળવે છે ને, 'વાતવાતમાં' તો એકવારના પ્રેમાળદંપતીના મન ઊંચા થયા કે જે પાછા સંધાય એવી શક્યતા જ નથી, એ તો લાગ્યા હૈયાની કરણ કહાની છે એ વાર્તામાં પોતાના જ જીવનમાં હોય છે, તેવા જ બનાવવાળી વાર્તા સાલળતા, પોતાના ઘરેણાં વેચીને પતિને પ્રસન્ન રાખતી પત્ની સાલળેલી વાર્તામાં બને છે તે પ્રમાણે કેઈ પૈસાદાર પ્રેમી પાસેથી તો પૈસા નહિ લાવતી હોય એવી શકા પતિને જતા એ પત્નીને જણાવે છે સાંથી પ્રેમતણુ તૂટે છે પછી તો પેલાના કેટલાય અનુનયો પેલીના હૃદયની કુડવાશને દૂર કરી શકતા નથી પરંપુ એ બહુ જ વાસ્તવિક એ કરણકથા છે આમ તો નજીવે લાગતો પ્રસ માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કેટલો કારમો નીવડે તે લેખકે બહુ જ કુશળતાથી દર્શાવ્યું છે.

શ્રી પન્નાલાલ એમના પાત્રોના માનસના એ એક પાસા બહુ કુશળતાથી દર્શાવી શકે છે એ તેથી જ, એમના પાત્રોમાં આપણને 'શક પાં' નહિ જ મળે કારણ કે અમુક પાત્રો જે કુ કાયો ક્રતા હોય તેની પાછળ પણ કઈ જાત મનોવૃત્તિ કામ કરતી હોય છે, તે, એઓ સમભા પૂર્વક, શાસ્ત્રીય 'મનોરિશ્લેષ'કારની છટા આવેએ છે, એથી જ 'વતરીનો ઉતાર' માં મોઘીનું માનસે વાચકો સમજી શકે છે એનું પરિવર્તન પણ અનેક પ્રસંગોની મનપ ક્વે ક્વે અસરો થઈ તે દર્શાવી, એ સ્ત્રીનું ખીજી પ્રાણ પણ એમણે દર્શાવ્યું છે 'પ્રભુ જે કરે' સારા 'માટે' એ વાર્તામાં પણ, પોતાની પત્નિ રાધા, પગ વાર વાર ગુસ્સે થતા જખીલ રોજનું માનસ બરાબર દર્શાવી, અને રોજનો પછીનો આન દર્શાવી લેખકે માનસચિત્રણની પોતાની કાબેલિયાત બતાવી છે એમની વાર્તા આટલી અસરકારક ને ચોટદાર લાગે છે તેનું કારણ એઓ બાલ સૃષ્ટિ કરતા પાત્રોની મનોસૃષ્ટિને જે આલેખ કરે છે તે છે.

આ ઉપરાંત કેઈ એમ ન માની લે કે આ સંગ્રહની બધી વાર્તાઓ ઉચ્ચ કોટિની છે ના,

એમા નજળી વાળાંઓ પહુ છે 'ગજનામુ' એ લેખકની નખળામા નખળી વાળાં કહી મકાઇ પોતે કોર્પ્સીની ભેડે ઓફિસમા વાત કરતા હોય, સા પત્ની એકાએક આવી પહોંચે તેથી એ અમયદાગ ગજનામુ મા માટે આપે, ને, પંટવાળો, સાહેબ દડ કુચે એરી બીતિ ગામે પહુ, સાહેબ કાટી મકુચે એવુ માની ગજનામુ શાં માટે આપે એ સમજવુ નથી સગકારી નોકરીમાથી, કોર્પ્સીયુ ગજનામુ આપે તેને માટે લેખકે ઘણા જ સંમળ ને ખાતરીવાચક કાગળો ગજ કરવા નોંધે 'મોતના મેળાપ'નો અત ન્યાયાત્મક છે પહુ કમ્પુતા ઉપજવવા જ લેખકે યોજ્યો હોય એવુ તગત જ વગતાઇ જવાય છે 'પોનેનગના ગગ'મા પહુ, માલતી અને પ્રભાકર એ બન્નેને સ્ટુડીઓમા જે લેગા ક્યો છે તે પહુ એવો જ એક ન મનાય એવો અકસ્માત છે 'પૂતો વિચાર'મા પહુ દૂંડી વાતો માટે પ્રસંગ પયોમ નથી લાગતો જણે દૂચકાને લખાવ્યો એવુ લાગે છે લેખકની મર્યાદાઓ, બ્યારે એઓ મહેરી જીવનનુ ચિત્ર આપેએ છે સારે તરત જહુર્પા આવે છે જે હથેલી, જે સમજ ને દિષ્ટિ, ગામડાની ધણિનુ ચિત્રણ કરતા આપણને જહુાય છે, તે મહેરી જીવનતા ચિત્રણમા નથી જહુતા.

'ધરવટ' એ.સુન્દર પાત્રપ્રધાન કરણકથા છે. સુધી માનવી જીમની દુનિયામા મહેતો હોય સા સુધી એ ફેટ્સા સુખી અને આનંદી હોય છે, અને એકનાર એનો જીમ લાગ્યો કે પછી એનો ફેવો દયાજનક નતીજો આવે છે તે લેખકે, દોહીના પાત્રદાગ આપેજ્યુ છે ભર્તૃહરિએ સાચુ જ કહ્યું છે કે મજા સુક્ષ્મારણ્ય.

આ પાયમે સમ્રહ પહુ શ્રી પનાલાલની વાર્તાશક્તિનો અન્હો ખ્યાલ આપે છે વાર્તાકારમા જે દિષ્ટિ ભેંઈએ, જીવનમા વાર્તા ક્યા છે, તે ગોતી કાઢવાની આવડત ભેંઈએ તે એમનામા છે, ને સાથે કથા કહેવાની કોર્પ્સીજ વાર્તાકારમા જડે એવી શક્તિ છે એટલે શ્રી પનાલાલમા આપણે એ હજુ અનેક વાર્તાસ મહેા આપમે એવો વિશ્વાસ નિશ્ચિત મને ગાખી જાયએ

—ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

અભિમાર :—લેખક, શ્રી મનમુખવાય ઝવેરી, પ્રકાશક, એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કું, મુંબય ર ૩-૮-૦

અર્ચીચીન ગુજરાતી કવિઓમા અગ્રમ્થાન મેળવનારા શ્રી મનમુખવાય ઝવેરીનો આ ચોથો કાવ્યસમ્રહ છે ૧૯૨૮ થી ૩૩ થયેની એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ આજે બે દાયકા થયા અખડ વહી છે, એ બીના જ આનંદદાયી છે પ્રથમ દિષ્ટિએ ભેતા એમના આ કાવ્યોમા વિષયોની અને કાવ્યપ્રકારની વીક હીક નિવિવતા છે એમા ઈશ્વરભક્તિના કાવ્યો છે, (હરિ આવો) પ્રાત પ્રેમના (જય ગુરુ ગ ગૌ ગુજ મહિમા) દેશપ્રેમના કાવ્યો છે, (મે જાણુ છુ, ચાહુ છુ માડી હુ, સહૃદયી કરવા વહે) પ્રેમના દર્દના તેમજ મસ્તીના બન્ને પ્રકારના કાવ્યો છે, (સૌભાગ્ય આસુય કા શોષતો આવ, તારા દરદથી, તારુ રૂપ, લોચને; નિવેદન), મિત્રપ્રેમને અમણે ગાયો છે (ભજતને), મહાત્મા ગાંધીને કે લખુસાળીજીની સ્વાર્પણની શક્તિને અમણે ભાવભીની અજની આપી છે (એકગ્તાવસુધરા મહોત્સવ ખુમારીનો) કવિનાનાવાલના પૃત્યુ પ્રસંગે અમણે કવિને અજની આપી છે, (સિનાવો કવિ) પ્રકારોમા એમા મોનેટ છે, (ટંકવુ જ હોય નહિ તે, આસુય કા શોષતો ધગેર) મુખાકો છે (સમેટજે ના, આંધ નીલકંઠ, મઝવમ) ગેયકાવ્યો છે (હરિ આવો, નયના, અભિસાર, ગિરધર ગોકુળ આવો), ચિતનાત્મક વિલાપિકા છે (દાદાજીને), નાટયોચિત દરમ કાવ્ય છે (જય ગુરુ ગ ગૌ)

'ફૂલદોલ'ના અને 'આરાધના'ના વાચકોને મહેા ભારતના પ્રસંગો પરથી આવેખાયલા એમના કાવ્યોમા જે ઓજસ હવુ, જે ચિત્રશક્તિ હતી, જે વેગ હતો, જે ગમેચિત ખાની હતી, વાતાવરણ ઉપજવવાની જે હથેલી હતી, તે સદ્ય આકર્ષણ ને મનમુખભાઈની કાવ્યશક્તિ એ વિષયમા પૂરેપૂરી ખીની છી છે, તેની પ્રતીતિ થતી આ સમ્રહમા એ પ્રકારના કાવ્યો નથી તેથી કાવ્ય સમ્રહ વાચ્યા પડી સાહજિક નિગાશા ઉદ્ભવે છે, કાવ્ય એ કાવ્યોની અવેજમા અહીં બીજુ કશુ નથી એ નિરાશા આપણને એમના આ

કાવ્યોનાં મૂલ્યાંકનમાં આપણી દ્રષ્ટિને જરા જંખવે એમ પણ બને. પણ એ તરફ નજર ન રાખીએ. અને આ કાવ્યસંગ્રહને પુરોગામી કાવ્યસંગ્રહોથી અલગ એવી સ્વતંત્ર દ્રષ્ટિથી તપાસીએ તોપણ આ આપણને ભલે પ્રત્યક્ષ કરે એવો ન હોય, કાવ્યોના રસાસ્વાદથી આપણને મહત્ત્વ આનંદ આપે એવો ન હોય, તોયે એ નિરાશ કરે. એવો તો હરગીઝ નથી. એમાં આપણને સારાં કાવ્યો વાંચનાનો સંતોષ થાય એવાં કાવ્યો હીક, હીક પ્રમાણમાં મળે છે.

પ્રો. મનસુખભાઈની દ્રષ્ટિ નિરાશાવાદીની છે. જગતમાં એમને જે દંભ દેખાય છે, જે નવો સ્વાર્થ દેખાય છે, મર્નવની જે પશુતા દેખાય છે એથી એમનું કવિહૃદય જે ઊંડો વિષાદ અનુભવે છે, તે એમણે જેમ એમના આગલાં કાવ્યોમાં અસરકારક રીતે આલેખ્યો છે, તેનું જ અહીં પણ બન્યું છે. આ કાવ્યો તો ખીજ વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન લખાયેલાં કાવ્યો છે તેથી એમને એ વિષાદ વધારે વ્યાપક બને છે, એમની નિરાશા વધારે ગાદી બને છે ને એ એઓ આ કાવ્યોમાં સચોટતાથી. અને અસરકારક બાનીમાં દર્શાવી શક્યા છે. કવિ કહે છે કે :

સાચો દીઠા ક્યાય ના રનેહબંધ
વિશ્વે દીઠા સુદતાના વિરાટે

એ, સાચું બધાનું છે. જૂતકાળની ભેડે સરખાવતાં આજનાં સમયમાં માનવીને વિષણુ કરી નાંખે એવી પામરતા ને અલ્પતા લાગે. તોપણ આપણા યુગમાં પણ ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષો થયા છે. આપણે ત્યાં પણ, વતનની આઝાદી માટે કુરબાની કરનારા વીરોની પરંપરા પાછી છે. અને આપણે હજારો વરોની શુભાશીમાથી આપણી માનુષ્યમિત્રે છોડાવી, એને આપણી કુરબાનીથી સ્વતંત્ર બનાવી છે, એ લોકોને માટે 'અધમાધમ ગન્તુની મેતા' એ જગદો વાપરવા એ એમને અન્યાય કરનારુ તો જરૂર છે. એમને માટે બે સારા શકુન જે વેખકે કલા હોત, તો એ કાવ્ય વધારે અસરકારક બન્યું હોત. શ્રી. મનસુખભાઈની કરેલુનાં આલેખવાની શક્તિ એમના પ્રેમકાવ્યોમાં, 'ભયુનને' તથા 'દાદાજી'માં પૂરેપૂરી ખીલી ઊઠે

છે. નીચેની પંક્તિઓમાં પ્રિયતમાને સંબોધી કાવ્યનાયક કહે છે :

નહિ નહિ જ હું હાવા દેવું તને ઘડીયે જવા
નથી જ ફરીથી વેરાનોમાં સખી વસતુ હવાં.

એમાં પ્રિયતમાવિરહની સ્થિતિ માટે 'વેરાન' શબ્દ કેવો સાર્થ છે! વળી રનેહના અમૃતથી જગતને સીંચનાર ગિરધારીને, કવિ અહીં આવેલા વિનંતિ, કરતાં કહે છે કે :-

રનેહ બન્યો વેરી કેવો અમ તે ભેંધો તો એવો
એમાં પણ જગતમાથી 'રનેહ', હ્રમ્ થતો ભેંધ
કવિને જે પારાવાર, હ્રમ્ થાય છે તે યોગ્ય શબ્દોમાં વ્યક્ત થયું છે. આખું કાવ્ય સુમધુર છે. આ રીતે 'રનેહ'ને એના બધા સ્વરૂપમાં એઓ આસાનીથી ગાઈ શકે છે.

શ્રી. મનસુખભાઈનું મોટું લયસ્થાન શબ્દાણુતા છે. 'શુદ્ધિ ને સિદ્ધિની ઘડી', 'માયુ' વગેરે કાવ્યો એનાં દર્શાત તરીકે આપી શકાય. એમની વાણીમાં લાલિલ છે, પણ શ્રણીવાર અર્થ કરતાં શબ્દો તરફ જ એઓ વધારે લક્ષ આપે છે એનું લાગે છે. ૨.

આ ગ્રન્થમાં થોડા કાવ્યો બાદ કર્યો હોત, તો પુસ્તકનું કેદ એણુ થાત પંજુ શુણ્વતો વધત અને કાવ્યવાચન અધિક રસદાયી નીવડત.

આ સંગ્રહના કાવ્યોમાં કવિહૃદયના સ્પર્શને ને ઘણા કાવ્યોમાં એ સ્પર્શનેનું કાવ્યોચિત બાનીમાં સરળતાથી થયેલું નિરૂપણ આપણને આકર્ષે છે એમની કવિતામાં નિરાશા છે, હર્ષ છે, પણ એ કાવ્યોને રેતલ બનાવતુ નથી, પણ યુગસંક્રાન્તિના સર્જનની માગણી કરે છે.

એમના આ સંગ્રહમાં આગલા સંગ્રહનાં કાવ્યો કરતાં પ્રેમની મસ્તીના કાવ્યો હીક પ્રમાણમાં છે. અને પ્રેમ દર્દનાં કાવ્યો કરતાં મસ્તીનાં કાવ્યો શુણ્વત્તામાં એટલાં જ સારાં છે. એમના 'આવ' કાવ્યની એમની કવિતામાં હજી સુધી નહોતી દેખાઈ એવી જદાલ શક્તિ ખરેખર આવકાર્ય છે.

ચન્દ્રકાંત મહેતા

ગુજરાતી અધ્યાપક સંમેલન:—આપું દેના વક્ષલ વિદ્યાનગરમાં ત્યાંના ગુજરાતીના અધ્યાપક પ્રો. ડાહરરાય માંકડના પ્રયાસથી ગુજરાતીના અધ્યાપકોનું પ્રથમ સંમેલન નવેમ્બરની પાંચમીથી ત્રણ દિવસ ભરાયું હતું. ગુજરાત, કાશિયાવાડ, મુંબઈ વગેરે સ્થળોથી લગભગ ૩૦ જેટલા ગુજરાતીના અધ્યાપકોએ એ સંમેલનમાં હાજરી આપી હતી. પહેલે દિવસે પ્રો. રામનારાયણ પાઠક પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું, બીજે દિવસે પ્રો. રવિશંકર ભટ્ટે અને ત્રીજે દિવસે પ્રો. વિજયરાય વેલે. ત્રણ દિવસની ચર્ચા અને વિચારોની આપલે પછી, નીચેના હારાવો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

(૧) સંમેલનને સ્થાયી સ્વરૂપ આપીને, દરવર્ષે અનુકૂળ સ્થળે ગુજરાતીના અધ્યાપકસંઘનું સંમેલન ભરવા વિષે તથા સંઘની પ્રતિષ્ઠા સુલાવવા નીચેના સભ્યોની એક સમિતિ નીમાઈ હતી.

(૧) પ્રો. રામનારાયણ પાઠક (૨) પ્રો. રવિશંકર ભટ્ટ (૩) પ્રો. વિદ્યુત્પ્રસાદ ત્રિવેદી (૪) પ્રો. ચતુરભાઈ પટેલ (૫) પ્રો. મનસુખલાલ ખેરેરી (૬) પ્રો. અનંતરાય રાવળ. (૭) પ્રો. યશવંત શુક્લ.

(૨) આ સંમેલન મુંબઈ યુનીવર્સિટીને આગ્રહ પૂર્વક લેલામણ કરે છે કે, યુનીવર્સિટી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઉચ્ચશિક્ષણને માટે વખતો ને અભ્યાસક્રમ તથા આદ્યપુસ્તકો મુકરર તેમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતા અધ્યાપકોના નતને, અનુભવને અને વિદ્યાર્થીમાનસના પ્રેમના પરિચયને ધ્યનસ્થિત લાલ નહિ મેળવતો હોવાથી મુકરર થતો અભ્યાસક્રમ, ઘણી વાર પોતાના સામાન્ય સ્વરૂપમાં તેમજ નિયત પાઠ્ય પુસ્તકોના વિશેષ સ્વરૂપમાં, યોગ્ય રીતે નહિ યોજાયેલા, અધ્યાપકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ બંનેના કાર્યમાં અનેક વિઘ્ને લીલા કરનારો અને પરિણામે અભ્યાસને અપ્રસિક્ક અને નિર્જળ બનાવનારો માલુમ પડ્યો હોવાના અધ્યાપકોના વારંવારેના અનુભવ છે. એટલે યુનીવર્સિટીની ગુજરાતીના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેના અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકો

મુકરર કરનારી સમિતિમાં જરૂર પડે તો ધારા ધોરણમાં ફેરફાર કરીને પણ ગુજરાતીના અધ્યાપકને ઓછામાં ઓછું પચાસ ટકા પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ જેથી અભ્યાસ પ્રવર્તતી વિષમતા આપોઆપ દૂર થાય.

(૩) આ સંમેલન મુંબઈ યુનીવર્સિટીએ મહાવિદ્યાલયના પ્રથમ અને દ્વિતીય વર્ષ આદિ સ્ના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતી, ભાષામાહિલ માટેના પ્રશ્નપત્રો ૧૦૦ માર્કનાં હતાં તેને ઘટાડીને ૫૦ માર્કનાં કર્યાં તેની સખેદ નોંધ લે છે. ઇતર વિદ્યાર્થીઓને મુકાબલે ગુજરાતી અને બીજા પ્રાંત ભાષાઓની ઉપેક્ષા આજસુધી તો થઈ જ છે, પણ સ્વરાજમાંયે અને તેમાંય વળી પ્રાંત ભાષા યોગ્ય ભાષાઓ થવાની છે ભારે. ગુજરાતીનું મહત્ત્વ ઘટાડનારી ઉપયુક્ત વ્યવસ્થાનો આ સંમેલન સખત વિરોધ કરે છે, અને મુંબઈ યુનીવર્સિટી નવાં વર્ષથી ગુજરાતીના પ્રશ્ન પત્ર માટે ૧૦૦ માર્ક મુકરર કરે એવી આગ્રહ પૂર્વક લેલામણ કરે છે.

(૪) આ સંમેલન એમ માને છે કે મુંબઈ યુનીવર્સિટીનાં વેપાર વિષયક મહાવિદ્યાલયો માટે ગુજરાતીને જે અભ્યાસક્રમ યોજાયો છે તે વિદ્યાર્થીના શૈક્ષણિક વિકાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ અધૂરો ને અસંતોષકારક છે. એ મહાવિદ્યાલયોમાંથી બહાર પડતા ગુજરાતી સ્નાતકો કને પોતાની ભાષામાં પોતાનો વિષય અન્યને સરળતાથી સમજાવી શકે એટલું ભાષાભાગે હોતુ નથી. આં યુગમાં આ વિષય પરિસ્થિતિ ચલાવી લેવાય એવી નથી. તેથી આ સંમેલન મુંબઈ યુનીવર્સિટીને વિનંતિ કરે છે કે, લલિત્યતા ગુજરાતી વેપારી સ્નાતકો પોતાના વ્યવસાયોમાં ગુજરાતીનો આવશ્યક ભાષા જ્ઞાનદારા અને સાહિત્યના સંસ્કારો દ્વારા વિશેષ કાર્યકુશળ અને સંસ્કારી બને. તે અર્થે યોગ્ય બંધિતિ તથા સંસ્થાઓના સલાહ સૂચને મેળવી આખા ગુજરાતી અભ્યાસક્રમની પુનર્વટના કરવી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપાદકો
શ્રીમનલાલ શાહ
ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૪

જાન્યુઆરી ૧૯૪૭

અંક ૨

સગાળશા આખ્યાન અને વસુદેવહિંદિ

સગાળશાની મૂળની કથાના તપાસ કરતા શ્રી દેસાઈ કહે છે કે સસ્કૃત કે પ્રાકૃત સાહિત્યમા સગાળના ઉત્પત્તિ જાણ્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ સગાળશાની કથાના કે તેના કેઈ અંગના દૂરના કે નિકટના આવરૂપ ગણાવી શકાય તેવું તેમને સસ્કૃત સાહિત્યમાથી જોઈ જ આવ્યું મળી આવ્યું છે, ને પ્રાકૃત સાહિત્યમાથી તો મુદ્દલ નહિ સસ્કૃત સાહિત્યમાથી પણ કુલ્લેણીમા આદિતિના મહા ભારતમા જે છે તે અનિશ્ચિત સમયે કરાયેલા પ્રશ્ન છે અને સ્કંદ પુરાણમાથી કેદાચ કઈ મળી આવે તોપણ એ પાછલા સમયનું હોવાની વધી સમજ સમાનના છે સગાળશાની કથા મૂળ દક્ષિણમાથી આપણે ત્યાં આવી હોવાનો વણો સભન છે પણ આ વાતને બાજુએ રાખીએ તો પણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે તેનું દક્ષિણમા મળતું સ્વરૂપ સૂચવે છે તેમ સગાળશાના પૂર્વભાગ તરીકે વેલુંવાયેથી કહ્યુંની વાત એ મૂળ કથામા પાઠગથી થયેલા ઉમેરો છે કહ્યું માથે સબધ જોડતા અંશને બાજુ પર રાખી બાકીની કથા તપાસતા તેમા વાર્તાના ચલિયારા (motifs) તરીકે એ વસ્તુ તરફ આપણે આગળી ચીંધી મળ્યું (૧) ટેકની દેવી પરીક્ષા અને (૨) પુનર્માર્ગ દાન.

આ બીજકા સગાળશાની કથાને લગતી શુદ્ધ જરી કૃતિઓમા જે સ્વરૂપે દેખાય છે તેને મળતા સ્વરૂપમા પ્રાચીન સાહિત્યમાથી કાઢ મગે તો જ તેમની વચ્ચે પ્રભાવક-પ્રભાવિતનો સબધ હોવાનું સૂચવી શકાય પ્રાકૃત સાહિત્યમાથી પહેલા પીજક પર ગ્યારેનો એક પ્રસંગ મળી આવે છે, અને કેટલીક વિગતોની સમાનતા જોતા આ જ પ્રત્યક્ષ

પર પરાએ કરી કથાસાહિત્યમા જળવાઈ રહી કટલીક ગુજરાતી સગાળશા-કૃતિઓમા સ્થાન પામ્યો હોવાનું જણાયું છે

ઈસવી પાચમી સદીમા મહાન પ્રાકૃત કથાત્રય 'વસુદેવહિંદિ' ('એ સુણાળ્યના 'બહુલકથા'ની 'જેન આદિતિ જ છે) વસુદેવના ગુહ્યાગતું વર્ણન કરતા પહેલા 'વસુદેવના પૂર્વભવનો વૃત્તાન્ત આપે છે' વસુદેવ પૂર્વના એક ભવમા દરિદ્ર બ્રાહ્મણનો અનાથ પુત્ર નામે નદિપેશુ હતો મામાની ત્રણે પુત્રીઓએ તેને દરિદ્રતાને કારણે પતિ તરીકે વરવાની વારાફરતી ના પાડી એટલે દુખી થઈ ગામ છોડી તે ચાલી નીકળ્યો એક અણુગરિનો સમાગમ થતા પેલાએ તેનામા ધર્મ અને પરલોકમા શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી પછીના અંશનું ભાષાન્તર આ પ્રમાણે છે :

"(આથી) પ્રતીતિ થતા નદિપેશુ પ્રત્યક્ષ લીધી પરમ સવેગયુક્ત સૂત્રાર્થને જાણ્યો; પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિયુક્ત, તપમા ઉદ્ભવશીલ, વધતી જતી શ્રદ્ધાનાગો અને સ્થિર વૈરાગ્યવૈરાગો તે વિહરવા લાગે તેના લાભને અતગમ કરતા કર્મનો ક્ષય અને ઉત્તમ થતા જે વસ્તુ તે હન્યો, જે સ્વરૂપે તે હન્યો અને જેટલા પ્રમાણમા તે હન્યો તે પ્રમાણે તેને મળી અને તેણે ન લીધું કે સમગ્ર ગકિત્યે કરીને મારે વૈયાટ્ય (મેવાડગુપ્તપાનુ નન) કરતું એ રીતે તે ભારતવર્ષમા મહાન તપસ્વી તરીકે વિખ્યાત થયો.

હવે એક વાર સંભોધિય દેવરાજ ઈદ અબ્દિ બેદી તેના ગુણેનું કીર્તન કરવામા પ્રવૃત્ત થયો,

* ચતુર્વિનય - પુનર્વિનય - સ પરિદત વસુદેવહિંદિ પ્રથમ સંદર્ભ, પ્રથમ અંક (૧૯૩૦), પા. ૧૧૪-૧૧૮ ભાગ વર્તિત અંક પા ૧૧૭ પાનિ ૧૯ થી પા ૧૧૮, પ ૧૧ સુધીનો છે

‘વૈયાટ્યમા રત એવા દહનિશ્ચયી ન દિધેલુને યજ્ઞાવલે
એ દેવો માટે પશુ શક્ય નથી’ આ વાતમા વિશ્વાસ
નહી પડવાથી બે દેવો સાધુનુ રૂપ ધરી (ન દિધેલુ)
પામે આ-આ એક જણો તેના ગામને પાદર રોગીનુ
રૂપ ધારણ કરીને રહ્યો. ન્યારે ખીબે ન દિધેલુની
વસહી (ઉપાશ્રય) મા ગયો. તેણે આકગ, કહેર દ્વે
નિષ્કુર વચનો વડે તેની નિર્ભાત્સના કડી અને કહ્યું,
‘બહાર એક રોગી પડ્યો છે અને તુ વૈયાટ્યનુ
વ્રત લીધું હોવા છતાં સુધે રહ્યો છે. આથી ગભરાઈને
તે ઊઠ્યો (ને કહ્યું), ‘જેને મારી જશ છે તે ક્યા છે
ને ચી ધો’ એટલે સાધુરૂપિયો દેવ બોલ્યો ‘અતિસાગને
ભોગ અનેયો, તરસથી પીડાતો એક રોગી બહાર
પડ્યો છે તારી સમગ્રમા આવે તેમ ક’ એટલે
‘પાનક (રાનડી) ની તપાસ કરુ’ એમ ત્રિચારી
તે પારણુ કર્યા મિના જ બહાર નીકળ્યો. અનુકપથી
જેનુ હૃદય જરાએ-પલટ્યું નથી તેવા દેવે (ન્યાથી
ન્યાથી તેને રાખડી ભિક્ષામા મળી ત્યા ત્યા તેને)
સાધુઓને આકાશ બનાવી મૂકી. આ ઉપદ્રવને
જીતી પાનક લાગે (ન દિધેલુ) રોગી પામે ગયો.
રોગીએ તેને સભાગાથ્યુ, ‘મદ્ભાગ્ય’ આવી
અવસ્થામા હુ તારી આગાએ આવ્યો, પણ તુ તો
ખાવાપીવામા ર-ચોપ-ચો રહેતો મારી સાંભુ પૂપુ
જોતો નથી ને ‘વૈયાટ્ય કરનારો’ એ ગમ્મોથી જ
ધરાઈ ગયો છે’ એટલે ન દિધેલે પ્રસન્નચિત્તથી નખીને
વીનતી કરી, ‘અપરાધનો ક્ષમા કરો અને (આ
અપરાધમાંથી) મુક્ત કરો (૧) એટલે હુ આપને શુદ્ધ
(સ્વચ્છ) બનાવુ’ એવથી મલિન તે સાધુને તેણે
નવરાંચો અને કહ્યું ‘આપને ઉપાશ્રયમા લઇ
જાઉં આપ નીરોગી થશો’ એ પ્રમાણે રું કરીજ’
પછી તેણે સાધુને ઉચકયો. સાધુ પગલે પગલે
ખૂમ મારવા લાગ્યો, ‘અરે મને તુ કુખાવે છે, તુ
હૃદયવ્યવે છે, સરખી રીતે ઉપાડતો નથી.’ (આ રીતે
જેતા પર) નિયત્રણ મુકાય છે તેવો તે સાવધાન
તાથી ચાનવા લાગ્યો. દેવે પશુ તેની ઉપા અત્યંત
દુર્ગંધી મગાત્સર્ગ કર્યો ને (ને બોલ્યો), ‘તારી
ઉતાવળી ગતિથી તે મને બગાડારે’ મગાચા
કરાંચો (૧) કુટ! તુ મને (ક્યાક) મારી નાખીન’
ન દિધેલુ મુખવધુ પ્રસન્ન ગબી, ‘રોગીને કેમ સુખ
થાય’ એના મનથી વિચાર કરવા લાગ્યો, તેણે
કડવા વેલુને કે એવી જ બંને ગણકાંથી નહીં અને
બોલ્યો, ‘આપને કેવી રીતે બેસારુ કે અથવા કહેા,

ખીજુ (આપને માટે) શુ કરુ (આપનુ અગ)
ધોઈ આપુ ૨” પછી અનુતાપ પામી દેવે તે ગદ્ગત
ઢગને એક પળમા દૂર કર્યો, અને નાસિકાને મનને
સુખકર એવી પુષ્પવદ્ધિ કરી સાધુનુ રૂપ છોડી દઈ,
દિવ્યરૂપ ધારણ કરી, ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરી પગે પડી
દેવો ન દિધેલુને વાર વાર ખમાનવા લાગ્યો, અને બોલ્યા,
‘ભગવન, દેવરાજે છંદે તારા શુભોનુ કીર્તન કર્યું. તેમા
વિશ્વાસ ન પડતાં અમે તારી પરીક્ષા કરવા માટે આ-આ
છંદે સાધુ જ કહેલું તુ વરદાન માગ. અમે તને
શુ આપીએ ૨’ તે બોલ્યો, ‘ત્રિનોથી દેશિત જે
પરમદુર્બલ મોક્ષમાર્ગ છે, તે મને પ્રાપ્ત થયો છે
એટલે ખીજા કલાનુ મારે પ્રયોગન નથી’ એટલે
દેવો વદન કરીને ગયા.”

કનકસુન્દરા ‘સમાજશાસ્ત્ર રાસ’મા અને તેના
આધારબળ વાસુની ‘કર્ણુ કથા’મા સમાજશાસ્ત્રી પરીક્ષાને
પ્રસંગ જે રીતે આપ્યો છે તેની સાથેનુ ‘વસુ’
હિંદિ’મા ઉપવા અશુભ સામ્ય વાણુ જ નિકટનુ
વાસુ અને કનકસુન્દરને સરખાવતા આ પ્રસંગમા
પણ બંને વચ્ચે ફેટયોડ વિગતફેર છે, અને વાસુ
કરતા કનકસુન્દરે વધુવેલા આ પ્રસંગની વિગત
‘વસુદેવહિંદિ’મા પ્રસ્તુત અમને વધારે મળતી
આવે છે આડવાન અને વિસ્તાર ગાળી નાખતા
કનકસુન્દર પ્રમાણે એ પ્રસંગ આમ છે * સજામા
જોડેા દંદ ભરતખુમિ અવનોકતો હોતો ત્યા તેણે
અખંડ અભસત વાગતો પાણિયો ફાંફા એટલે તે
બોલ્યો કે પરીક્ષા કરવા છતાં વ્રતમા દંદ રહે એવો
પૃથ્વી પર આની જેવો ફાર્જ બીજો નથી. આ
વચનમા એક દેવને શ્રદ્ધા ન પડવાથી તે પરીક્ષા
કરવા આવે છે ને ફાંફિયા કાપડી મધુનું રૂપ ધરી
શિવમ દિરમા (આ વાસુની અસંગ છે) આની ગણે
છે અનિચિની મોલમા સમાજશાસ્ત્રમા આવે છે ને
સાધુ અગમિત બતાવતા તેને ચગાવની સૂડવામા
જસારી કાચખી ય છે તે વેળા દેવ લોહીમાસના
ઝલા પીતારે છે, પણ અગાવની એ દુર્ગંધને
મુગધ વેખવે છે ને બહુસન્માનથી ઘેર લાવે છે
‘વસુદેવહિંદિ’મા એક નહીં પણ બે દેવ પરીક્ષા
કરવા આવે છે ન દિધેલુને અનિચિન નહીં પણ
વૈયાટ્યનુ વ્રત કે રોગી ફાંફિયો નહીં પણ અતિ
સારના રોગથી પીડાય છે વગેરે વીગતોમા જે ફેર

* સમાજશાસ્ત્ર આખવાન, પા ૨૫, પાકા ૭ થી પા ૩૬,
પાકા ૧૪

છે તે સમયને ગાળો નજરમાં રાખતાં સમગ્ર શકાય તેમ છે. વાસ્તવ્યે આપેલા પ્રસંગમાં તો નારદ દ્વિને સમાજશાની વાત કરે છે એટલે વાંચિયો ક્યાંક ઇન્દ્રાસન હેશે એ બીકે પોતાને સહાય કરવાનું તે બીડું ફેરવે છે અને નારદે સગાળશા ધર્મમાં અડગ હોવાનું ભારપૂર્વક કહ્યા બાદ ઇન્દ્રા આગ્રહથી ધ્રિવર કોઢિયા કાપડીને રૂપે પરીક્ષા કરવા જાય છે એવી વાત છે. બાકીની જૂની ગુજરાતી કૃતિઓમાં કોઈમાં વિષ્ણુ વખાણુ કરે છે ને શંકર પરીક્ષા લેવા જાય છે, તો કોઈમાં ઇન્દ્રા જયના નિવારણ માટે વિષ્ણુ પરીક્ષા લે છે, તો કોઈમાં શંકર કે વિષ્ણુ પોતાની પ્રેરણાથી જ પરીક્ષા લે છે. આમ લેખકના ઉપાસ્ય દેવ કે ધર્મ અનુસાર પરીક્ષકનું સ્વરૂપ ફરતું રહ્યું છે. એટલે જૈન કનકસુંદરનું પ્રસંગ વર્ણન 'વસુદેવહિંદિ'માં આપેલા પ્રસંગવર્ણનને વંધારે મળતું આવે છે તેમાં જરાયે આશ્ચર્ય નથી.

બીજા બીજક પુત્રમોસના દાનને મળતો પ્રસંગ પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળી આવે તો સગાળશાની વાનીના ઘટક તરવેના ઇતિહાસ પર વિશેષ પ્રકાશ પડે.

હરિવલ્લભ બાયાણી

શ્રી મુનશી પદ્ધિપૂર્ત સમારંભો

ભારતીય વિદ્યાલવનની અંધેરી ખાતેની કેલેન્ડરમાં તા. ૨૪મી ડિસેમ્બર શ્રી મુનશીની પદ્ધિપૂર્તિ પ્રસંગે, 'તર્પણ' નાટક જાજવાયો હતો, ને હંસરાજ પચ્છીક સ્કૂલ તરફથી 'વિશ્વ કોર્સ' ને 'લાલના એક્કો' એ બે નાટિકાઓ જાજવાઈ હતી તે વખતે કોલેજના પ્રીન્સીપાલ ડૉ. સુવ્રત્યદે તથા શાળાના પ્રીન્સીપાલ શ્રી. ધીરભાઈ દેસાઈએ શ્રી. મુનશીને એમની પદ્ધિપૂર્તિ નિમિત્તે ભાવભરી અંજલિઓ આપી હતી. નાટકો પૂરા થયા પછી, નવગુજરાત કલ્પ જ તરફથી શ્રી. મુનશીના માનમાં એક આપણીને મેળાવડો થયો હતો, તેમાં ડૉ. સુવ્રત્યદે ભાષણ કર્યું હતું, ને શ્રી. મુનશીએ પોતાના સત્કાર માટે-સર્વેના આભાર માન્યો હતો.

ભાર પછી સાહિત્યસંસદ તરફથી મુંદરબાઈ દોવમાં, શ્રી. મુનશી પદ્ધિપૂર્તિ પ્રસંગે તા. ૨૬ તથા ૨૮મી ડિસેમ્બરે શ્રી. મુનશીપૂર્તિ દિવસે તેજ દીક નાટક સંજતાથી જાજવાયો હતો.

તા. ૨૦ મીએ, શ્રી મુનશીને અભિનંદન આપવા એમના મિત્રો, તથા સ્વજનો એમને ત્યાં મળ્યા હતા, ત્યારે વિખ્યાત સંગીતકાર, શ્રી. દિલીપકુમાર રણે તે પ્રસંગે સૂરીલા કંઠ જાજન ગાયું હતું.

સાતમી જન્મજયારીએ ભારતીય વિદ્યાલવનમાં, શ્રી. મુનશી હીરેક મહોલસર સમિતિ તરફથી, એક સમારંભ શ્રી. પ્રાણુલાલ દેવકરણુ નાનજીને પ્રમુખપદે યોજાયો હતો. તે સમયે શ્રી. પ્રાણુલાલભાઈ, મુંબઈના મેયર, પ્રાતીય કોંગ્રેસ કમિટીના પ્રમુખ શ્રી. પાટીલ, શ્રી. નગીનદાસ માસ્તર, સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, શ્રી. ડાહ્યાભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ, શ્રી. ચીમનલાલ સેતલવડ, શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી. શયદા, વગેરેએ શ્રી. મુનશીને અંજલિ આપી હતી ને, અનેક સંસ્થાઓ તરફથી એમને ફૂલહાર અર્પણ થયા હતા તે પછી શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ દીવેડીઆએ, શ્રી. મુનશી અભિનંદનગ્રન્થ એમને અર્પણ કર્યો હતો, ને શ્રી. જવાનજી અર્જુન ખીમજીએ રૂપિયા એક લાખ સાડાત્રીસ હજારની શેલી શ્રી. મુનશીને અર્પણ કરી, હતી તે, શ્રી. મુનશીએ ભારતીય વિદ્યાલવન તરફથી બંધાનારા સરસ્વતીમંદિરમાં આપવાનું જાહેર કર્યું હતું.

અંતમાં શ્રી. મુનશીએ, પોતાના જીવનના વિકાસ-કાર્ણની રૂપરેખા દોરી હતી, અને, એ ઉમરે એમના પૃથ્વીચલભની જેમ, જીવનના દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાંથી જીવનની દરેકે દરેક પળે ઉલ્લાસ અને આનંદ મેળવવાની ખાહેશ દર્શાવી હતી, ને એમને આપેલા સન્માન માટે બધાને આભાર માન્યો હતો. આભારવિધિ બાદ સમારંભ ખતમ થયો હતો.

મુધારો

પરિષદ પત્રિકાના નવેમ્બર-ડિસેમ્બર અંક—પરિષદ અંકમાં—૧૦મે પાને રાજકોટ સાહિત્ય-પરિષદ સંમેલનમાં દશ સભ્યોને મધ્યસ્થ સભામાં લેવામાં આવ્યા છે એમ જાહેર કર્યું હતું, પણ દશ નહિ ખરતું જાર સભ્યો મધ્યસ્થ સભામાં લેવામાં આવ્યા હતા તેમનાં નામ નીચે મુજબ છે :

ડૉ. રમણલાલ યાજ્ઞિક, શ્રી મનમુખલાલ ઝવેરી, શ્રી વીરેન્દ્રરાય મહેતા, શ્રી. રવિશંકર જોશી, શ્રી ધૂમકેતુ, શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા, શ્રી શયદા, શ્રી જ્યોતકૃષ્ણ દવે, શ્રી ગુલાબદાસ શોકર, શ્રી મુંદરજી બેટાઈ, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી રમણલાલ વસનતલાલ દેમાઈ

પુસ્તક પરિચય :-

સાગર-જીવન અને કવન :- સયાજી-સાહિત્યમાળા
પૃષ્ઠ ૨૭૫મુ.

ગુજરાતમા ગઝલવેખક તરીકે, અને 'કલાપીના' ફેકારવ'ની બીજી આદિતિના સપાદક તરીકે જાણીના, સુશીલાદે કવિ શ્રી જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠીના જીવન અને સાહિત્યના એમના પુત્ર શ્રી યોગીન્દ્ર ત્રિપાઠીએ આ પુસ્તકદ્વારા વિસ્તારથી પરિચય આપ્યો છે

ચરિત્રકારનો મુખ્ય ચુલ્લ એ કળાકારનું તારતમ્ય છે એણે તદ્વચ્ચ ગદીને કરાચ પૂવચક કે કલાને બાધ આવે એવા પક્ષપાત વિના નિરૂપણ કરવું એ એ પગલું જ્યારે પુત્રને શિરે જ પિતાનું ચારત્રલેખન કરવાનું આવે, ત્યારે એક બાજુ પિતૃપ્રેમનો વેગવતો પ્રવાહ અને બીજી બાજુ કળા એ એમા પિતૃલક્ષિતનો પ્રવાહ જ લેખકને તાણી જાય છે, એવું થી વિનાયક નદગકર મહેતાકૃત 'નદશકર જીવનચરિત્ર'મા શ્રી નાનાલાલ દલપતરામ કવિકૃત 'કવીવર દલપતરામ'મા અને આ પુસ્તકમા પણ દેખાય છે, ને એમ બંને એ સ્વાભાવિક છે પણ આ પ્રકારના પુસ્તકમા આતુ બને હારે આપણે ચરિત્રનાયકની એક જ બાજુ-ઉજળી બેઈ ગણીએ છીએ, ચરિત્રકથન કલાકૃતિ મગીને માત્ર મહિમાગાન બની જાય છે, એ તો પડિત જવાહરલાલ જેવા ફાઈક જ વિરલ પુરુષ હોય કે જે પોતાના પિતાના પણ દોષો સ્પષ્ટપણે બતાવી શકે

આ પુસ્તક લખવા શ્રી યોગીન્દ્ર ખૂબ જહેમત ઉઠાવી છે 'સાગર'ના જીવનપ્રવાહો સમજ્યા એમને ખૂબ વાચવું પડ્યું છે સુશીલાદે, સીડનમેર્ગ, જેમ્સ એમલ, આપણા ફિન્સરી ગ્રન્થો, વગેરેના એમણે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો છે, અને એ કારણે એઓ 'સાગર'ના કા યોને, તથા એમના આધ્યાત્મિક માનસને સમજી અને સમજાવી શક્યા છે. આપણા કવિઓ પર સુશીલાદે તથા સીડનમેર્ગની અસર વિશે, શ્રી. યોગીન્દ્ર અભ્યાસપૂર્ણ લેખો લખે એમ અને ઇંગ્લીશ છીએ, ને એમા એમના પિતાની જીવનકથા આવેખવા કડેના ઉક્ત ગ્રન્થોનો અભ્યાસ એમને ઉપયોગી નીવડશે 'સાગર'ની કવિતાની ચર્ચા કરતા એમના સુશીલાદે એમણે બાવાગકર,

મણિવાન, ને કલાપી-એકે જીવના કરી હોત, તે સારુ થાત

આ પુસ્તકપરથી શ્રી સાગરના જીવનનો અને કવનનો મથાર્થ ખ્યાલ આવી જાય છે 'સ્થૂલ બનાવો'ને આ ચરિત્રલેખનમા લેખકે મહત્ત્વ ન આપવાનું પ્રથમથી જ નક્કી કર્યું છે, તે સાગરનું આધ્યાત્મિક જીવન એતા લેખકને ભવે યોગ્ય લાગ્યું હોય, તોપણ ચરિત્રલેખનમા સ્થૂલ બનાવોનું મહત્ત્વ હોય છે જ વણી વાર સ્થૂલ લાગતો નાનોશો બનાવ જ જીવનપટ્ટો કરે છે, જીવનના બેડેપુને અમુક દિશામા વાળે છે ચરિત્રકારનું કાર્ય એક વૈજ્ઞાનિકની જેમ એવા બનાવો શોધી, આવેખી કાર્યકાણ્યસમય બાધનાનો હોય છે. ને એ કારણથી જ શ્રી નવલરામે ચરિત્રકારના ચાર મહાન શુભોમા શોધને ગણાવ્યા છે આમ, સ્થૂલ બનાવો તરફ ચરિત્રલેખક ઉદ્દાસીન રહી શકે નહિ

પોતાના વકત-ચના સમર્થનમા લેખકે, સાગરના કાવ્યોમાથી, એમના પનોમાથી, તથા અન્ય લેખકોમાથી સારા પ્રમાણમા અવતરણો ટાંક્યા છે અને જ્યાં જ્યાં અવતરણો પરલાપાતા છે ત્યાં ત્યાં એ અવતરણોના ગુજરાતીમા ભાવાર્થ પણ આપ્યો છે. આમ છતાં, અવતરણો આપતા લેખકે પ્રમાણ બાળ યુ નથી, અને રશ્મી વાર જ્યાં સક્ષિપ્ત અવતરણોથી ચાલે એમ હોય, ત્યાં લાગા અવતરણો મૂક્યા છે (દા. ત. પૃ ૨૮, ૨૯, ૬૮, ૨૫૮) ક્યારેક જે અવતરણો કે હડીકન પાદનીપમા મૂકી શકાય, એવું લખાણ મળે ગ્રન્થમા મૂકાયું છે (જુઓ. પૃ. ૪, ૫ ૧૦૦) આ પ્રમાણે વસ્તુ સચોટતામા સુધારાને અવકાશ છે

આ પુસ્તકને ચોદ પ્રકરણમાં વહે ચી નાખ્યું છે. દરેક પ્રકરણમા શ્રી. સાગરની નિરનિગળા દૃષ્ટિકોણથી લેખકે પિછાન આપી છે, એમા સર્પાણતા લાવવા, વૈવિધ્ય આપવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે, ને એમા થોડેવતે અટો સફળ પણ થયા છે પરંતુ આ પુસ્તક અઢોઆવથી લખાયેલું હોઈ, એમા શ્રી સાગરનું જે દર્શન કરાવાયું છે તે એકાગ્રી જ છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. 'ચિચારક તરીકે શ્રી સાગર, એ પ્રકરણજ અનારસક લગે છે, કા-લુ કે જે ચિચારો લેખકે એ પ્રકરણમા આનેખ્યા

છે તે સામાન્ય ક્રાંતિના છે, અને સાગરને વિચારક તરીકેનું બિરદાવણું આપાવે એવા નથી એટલે એ પ્રકરણમાં આપણી અવેક્ષા ગાંધીજી, કિશોરલાલભાઈ કે કાકાસાહેબ જેવી મૌલિક વિચારસરણીની રહે છે અને ત્રીજી અને ચોથી પ્રકરણ એકમા જ સમાવી શકાત સાગરના ગદ્યસાહિત્ય વિષે આપણને આમાથી ઠીક ઠીક માહિતી મળે છે

શ્રી સાગર વિરના લેખકના ફટલાક વિવાનો દૃષ્ટાન્તોથી પરિપુષ્ટ થયા હોત તો સારુ થાત લેખકે સાગરના વિનોદી સ્વભાવ માટે, એક જ દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે, તે પર્યાપ્ત નથી ને એથી એમનો સ્વભાવ વિનોદી હોતો તે ફક્ત યત્ન નથી વળી સાગરના જીવનના અમુક ચમત્કારી પ્રસંગો આપ્યા છે પણ એ ચમત્કારોમાં આપણને આજે શ્રદ્ધા ન ઉપજે ને લખાણ વાસ્તવદર્શી ને પ્રતીતિકર બને તે માટે, ચરિત્રાનેખનમાં એના ચમત્કારને સ્થાન ન આપાય એમ એમને લાગે છે

શ્રી યોગીન્દ્રની શૈલી, વેગીલી, અસરકારક ને વિશદ કહી શકાય એની છે, પણ ક્યારેક સંસ્કૃત પ્રધાન બની જાય છે, જેમ કે —

‘ શ્રી સાગરની કવિતા સુધાસોનસ્વિનીના અવગાહનથી અસખ્ય જીવેનું જડતામોહમાલિન્ય નષ્ટ થયું છે, હૃદનો વાસ્તવરહિત અને વિશુદ્ધ થયા છે ” (૫ ડૅફ ૬)

શ્રી યોગીન્દ્રે આ કાર્ય ખૂબ જહેમતથી અને સ્વસ્થી કયું છે એમણે આ પુસ્તકદ્વારા એમના પિતાને અજાયબ આપી પિતૃમણુ ફેડ્યું છે, ને સત પિતાના પુત્ર થવામાં કેણુ પેતાને ભાગ્યશાળી ન માને ? એટલે ઉપર જે કંઈ મહોદધિ આપી છે, તે શ્રી યોગીન્દ્રની ચરિત્રાનેખનની શક્તિ કરતા, ચરિત્રનાયકની પસંદગીને લીધે આપી ગઈ છે, ને તે માનવસહજ છે પણ કાંઈ પણ ચરિત્રાનેખન કરતા જે સર્ગીની ને વિપુલ અભ્યાસશક્તિ ભેદથી જે દષ્ટિ ભેદથી તે લેખકે દેખી છે, જે પ્રશસ્તોપાય છે

અન્દકાન્ત મહેતા.

અર્વાચીનો :—નેખક શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા અને અવિનાશ વ્યાસ પ્રકાશક—એમ એન વિપારીની કુપની મૂલ્ય રૂ ૧-૦-૦

આ નાટકા શ્રી ધનસુખલાલ તથા અવિનાશની સયુક્ત કૃતિ છે, તેપણુ એમાનો ગદ્યભાગ ધનસુખલાલે લખ્યો હશે, અને પદ્યભાગ અવિનાશે રચ્યો હશે એમ આપણે અનુમાન કરીએ તો એ સાચુ નીવડે

આ ત્રિઅક્ષી નાટિકામાં કોલેજમાં ભણતી યુવક યુવતીઓ પર કટાક્ષ છે કોલેજમાં ભણતી યુવક યુવતીઓ પ્રેમપખીડા છે, એમનો પ્રેમ (એને પ્રેમ નહિ પણ ફણુજીથી મોહ જ કહી શકાય) એ, ઋષિના શાપને લીધે, વડીલરનો હાથ છે, એ લેખકનું વ્યવસ્થિત હોય, એમ પ્રેમપખીડા નાટકનું વસ્તુ જે છે એ ભજવાય છે તે પરથી લાગે છે પણ આ નાટિકાની શરૂઆતમાં તો ડોલર ને મેના ને મિન્ડુ ને અશોક, બન્ને, નાટકનું રીહર્સલ કરતા કરતા એકબીજાને પરણી જાય છે, એમ ખતા યુ છે, તેની ભોડે ઋષિના શાપની નાતનો મેળ ખાતો નથી વસ્તુતઃ જોઈએ તો આ નાટકમાં કયું વસ્તુ જ નથી અને ત્રણ અક્ષરો તો શુ પણ એક જ અક્ષર સુધી પણ માડમાડ ચાલે એટલું વસ્તુ (૧) છે ને વસ્તુ જ ન હોય તથા પછી વસ્તુસંયોજનાની તો વાત જ ની કરવી ? પૈસાદારને ગરીબ થનાનું મન થાય એ સહનિત નથી લાગતું ને, જે રીતે ડોલર ને મેના, અશોક અને મિન્ડુ પરણે છે, એ પણ નાટકમાં જ બને એનું લાગે છે બાકી ડોનરને પરણવા મિન્ડુને પૈસાદાર દેખાડનાનું કાવતું કરવાની ને મેનાને પરણવા અશોકને ગરીબ દેખાડવાનું કાવતું કરવાની જરૂર લગતી નથી ને અશોક પેતાની બહેનો ભોડે ને મિન્ડુ પેતાના ભાઈ સાથે તાજામાં જાય એ પણ વટરફોટ કરવાની રીતે ચમત્કારક કે પ્રતીતિકર લાગતી નથી કોલેજમાં છોકરોછોકરીઓ સહેલાઈથી પ્રેમ કરવા મઠી જાય છે તે સાચું છે, પણ લેખકે દર્શાવું છે તેની સહેલાઈથી તેઓ પરણી જતા નથી

નાટકનો મુખ્યરસ હાસ્યરસ છે એ ફારસની ક્રાંતિનું નાટક કહી શકાય એમાના હાસ્યનિબ્ધિતિ, કોલેજનોની વાતચીતની નાજી અદા, ને ભારેભાર કુત્રિમતામાંથી થાય છે એ કહેવું બેધ્ય છે કે હાસ્ય નિબ્ધન કરવા એમણે યોગ્ય પાત્રોની પસંદગી કરી છે

નાટ્યદષ્ટિએ તપાસતા, આ નાટકમાં વેગ નથી વસ્તુતઃ આ એક નાટકમાં બીજું નાટક છે, એના

સવાદ અસરકારક નથી, દાખવા લાગે છે, ને એક સ્થળે, મેના ટેલિફોનમા વાતચીત, કરે છે, તેમા મેના જે બોલે છે તે તો બહારી શકાય, પણ જે પાના સુધી જે વ્યક્તિ મેનાની બોડે ટેલિફોનમા સવાદ કરે છે તેની ઉમ્મિત પણ આપી છે, તે કેવી રીતે દર્શાવી શકાય? કોઈ એક પાત્ર પડતું પાછળથી બોલે એમ બને, પણ તે તો ટેલિફોનમાથી આવતો અવાજ એટલો મોટો કદપણે પડે જે અનુચિત છે વળી પામે અર્ધા અર્ધેજ ને અર્ધા ગુજરાતીમા વાતો કરે, એ તો કોનેજીયનોને જાણે એવું છે, પણ 'દરાખ ખાલી છે' એવા ભાષાનરિયા ગદ્યપ્રયોગો બેતા થાય છે કે, આવા પ્રયોગો તો કોનેજીયનો કરતા નથી લેખકે કોણેજના યુવક યુવતીઓનું થોડું નિરીક્ષણ કર્યું અને બાકીનું પોતાની કંપનાથી ઉમેરી લીધું ને એથી વાસ્તવતાની ભોલ સરી ગઈ

આમ એક દરે આ નાટક આપણી એક નિષ્ફળ કૃતિ છે આ નાટક આપણા ક્ષીણકાય નાટ્ય સાહિત્યમા કરીય ઉમેરે કરતું નથી એમ કહી શકાય

અન્દકાન્ત મહેતા

અક્ષર અને શબ્દ :—ને કશવનાથ કા શાસ્ત્રી, આ ૧લી, ૬૧૧ ચાર રૂપિયા, ૫ ૪૧૬, પ્રકાશકો ગુ સા સમાના મત્રીઓ, અમદાવાદ

“બાવનનો સંઘનો વિસ્તાર

અખા વેપનનો ભણે પાર

અગ્રગીતા

અખો વાન કહે છે તે વેપનમો ભણીને આ ભક્તસાગરની પાર તો ચલાય ત્યારે, પરંતુ 'બાવનનો વિસ્તાર' પણ ફેટલો વ્યાપક અને ફેટલો ગહન છે, તથા એનો તાગ કાઢવાનું કાર્ય કેવું વિષમ છે, ને એ કાર્ય ક્રવામા કેવા ખત, અત્યાસ પરિશ્રમ અને ધૈર્યની જરૂર છે એ બાબતનો ખ્યાલ મેળવવો હોય તેણે શ્રી કે જી શાસ્ત્રીનું 'અક્ષર અને શબ્દ'નું પુસ્તક ભેટુ

૧૯૨૩-૧૯૪૪ સુધીના ગાળામા લખાયેલા ૨૫ 'લેખોના સંગ્રહ'ના આ પુસ્તકને શ્રી શાસ્ત્રીજીએ ત્રણ વિભાગોમા વહેંચેલ છે પ્રત્યેક લેખ નીચેના દષ્ટિ બિન્દુથી લખાયેલો છે "ગુજરાતી એ સ્વતંત્ર ભાષા

છે એની લિપિ એ પણ એની આગવી છે. આ વસ્તુ આખા ન્સમક્ષ રાખી એના અતંત્ર અને ગૌરવ લક્ષ્યમા આવે એ રીતે એ તે તે વિષયનું નિષ્પણ કરવામા આપ્યું છે"

પરંતુ લેખક વાકરણનું પ્રયોજન બતાવવાની શરૂઆત કરે છે સૌરથી જ પુસ્તકમા વ્યાખ્યા સંસ્કૃતની અસર દષ્ટિએજ થાય છે પ્રયોજનની વાતને બાજુએ મૂકીએ, શાસ્ત્રીજીએ આપેલી નામની કે સર્વનામની વ્યાખ્યા લઈએ તો જમ્બુદીપે કે એમની વ્યાખ્યાઓ તથા એમણે આપેલી સમજૂતીઓ રૂઢ સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણેની જ છે નામમાત્રનો ઉદ્ભવ ધાતુમાથી થયો છે, એ પ્રાચીન સંસ્કૃત મત સર્વશિ સાચો નથી આપણા ફેટલા સજ્જાત્યક નામને આપણે ધાતુઓમાથી વ્યુત્પાદિત કરી ગયાયું? અને 'નામ એ મહાસજ્જામા સર્વનામ અને વિશેષણનો સમાવેશ' કરતા—જે કરતું તત્ત્વ યોગ્ય છે—ફેટલા વિશેષણોને ધાતુની સાથે ભેડી શકાયું?

સર્વનામની રૂઢ વ્યાખ્યા—“હરકોઈ નામને બદલે વાપરી શકાય” તે સર્વનામ—પણ સહેલા ધૃતી સ્તીકારી શકાય તેવી નથી એક દાખવાથી એ સ્પષ્ટ થશે

'રમેશ ધરમા છે,' એ વાક્યમા બે નામ છે એક નામને બદલી નાખીએ, 'રમેશ ત્યા છે,' 'ત્યા' સર્વનામ ગણી શકારો ખરું? રૂઢ મત અચૂકતા જ કહેવાનો. પ્રમાણે સર્વનામ વિશેષણતા શ્રી શાસ્ત્રીજી કહે છે “જે નામને બદલે વપરાય છે તેમા પ્રશ્નનો અર્થ નીકળે છે, “તેથી તે પ્રમાણે” (૫ ૧૬) જે નામને બદલે પ્રમાણે સર્વનામ વપરાયું છે તે નામ નિશ્ચિત છે એવું ઉપરની વ્યાખ્યામા વિવક્ષિત લાગે છે “કોણ બાગણ ખખડાવે છે?” “તમે શું કરો છો?” આ બંને વાક્યોમાના 'કોણ' અને 'શું' સર્વનામ કયા નિશ્ચિત નામોને બદલે વપરાયા છે?

સર્વનામોના એક વર્ગને આપણે 'સાપેક્ષ' કે

૧ માસ્તાવિક

૨ અક્ષર અને શબ્દ (૫ ૧૫)

૩ " " (૫ ૧૫)

૪ પદવિચાર અને પદોની વ્યાખ્યાઓ સબધી અતિ સ્પષ્ટ અર્થો યેરપરને પેલના *Philosophy of Grammar* નામના પુસ્તકમા કરી આ વિષયના ચોખ્ખાને તેમાથી ધણુ ભણવાનું મળશે

‘સબધી’ સર્વનામ કહીએ છીએ પરંતુ આઈન્સ્ટાઈનની શોધ પછી આપણે કંઈ વસ્તુને નિરપેક્ષ કહી શકીએ તેમ છીએ? એટલે આપણી વ્યાકરણની પરિભાષામાં જે ફેરફાર કરવાના છે તેમાં આ એકનો ઉમેરો થાય છે.”^૫

શાસ્ત્રીજીએ આપેલી વિશેષણની વ્યાખ્યા—“જે નામનો વિશેષ કરે છે તે ‘વિશેષણ’”—પણ બરાબર નથી એ શિથિલ છે નામનો વિશેષ કરવા ઉપરાત, અર્થાત્ નામના અર્થમાં વધારો કરવા ઉપરાત, બીજું થોડુંક કામ વિશેષણ કરે છે હદા તરીકે આપણે એક નામ લઈએ, “ફૂતરો” એને વિશેષણ લગાડીએ, “કાગો ફૂતરો,” ને પછી જોઈએ કે વિશેષણ લગાડવાથી નામના અર્થોદ્દિમા શો ફેર પડ્યો છે ‘ફૂતરો’ નામ અનિવ્યાપક હતું, ફાઈપણ ફૂતરને, કાળાધોળાને, રાતાપીંગાને કે કાબરચીતરને, લાચુ પડતું હતું નામની આગળ ‘કાગો’ વિશેષણ લગાડવાથી એ નામ હુકેઈ ફૂતરને લાગી નહિ શકે ધોળો, રૂતો, ખીગો, કાબર ચીતરો, દૂકમા અન્ય ફાઈ પણ વર્ણનો ફૂતરો એ વર્ગમાં આવી શકશે નહિ આમ નામની વ્યાપ્તિ મર્યાદિત થઈ જશે એની સાથે જ માત્ર નામ હતું ત્યારે એના અર્થમાં જે અચોક્કસતા હતી તે એાછી થઈ જશે અને એના અર્થમાં ચોક્કસતા આવશે સખ્યાનાયક વિશેષણો વિશે આમ નહિ કહી શકાય તેમ એ વિશેષણો સબધી એમ પણ નહિ કહી શકાય એ નામના અર્થમાં વિશેષ કરે છે વિશેષણ સબધી એક બીજી વાત પણ એ જાણવી જોઈએ કે ‘વિશેષણોમાં તુલનાત્મક રૂપો’^૬ અપવાદરૂપ થોડાક શબ્દોને બાદ કરતા, અનોચીત ગુજરાતીના અશ નથી રહ્યા અપવાદરૂપે પણ બધા એ કવિતામાં જ જોવા મળે છે.

કર્તાની સંસ્કૃત નિગની સાથેસાથ પૃથકકરણશીલ દષ્ટિનું દર્શન, કર્તા જ્યારે ધાતુઓનું પાંચ ગણમાં વિભાગીકરણ કરે છે ત્યારે થાય છે. ભેદ અને સામ્ય એવાની વૈયાકરણની દૃષ્ટિ શાસ્ત્રીજીને કેની વરેલી છે તેની પ્રતીતિ એથી થાય છે એક આ અને બીજી બાબત તે ‘ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત માફક સંવિ નથી,’^૭ એ બંને ઔચિક છે. આરભકાળના

પાઠી વૈયાકરણોને અનુસરીને ગુજરાતીમાં ભેદનું જે તત્ત્વ આપ્યું હતું તેને કાઢી નાખીને પણ શાસ્ત્રીજીએ ઠીક જ કર્યું છે

ક્રિયાપદના કાળ સબધીનું એમનું દિગ્દર્શન પણ સંસ્કૃત વ્યાકરણની—અસરે રંગાયેલું છે લેટિન વ્યાકરણને અનુસરીને જૂના અંગ્રેજી વ્યાકરણ લેખકો જેની ચર્ચા કરના હતા, અને જેનું અનુકરણ ગુજરાતીમાં કરીને ગુજરાતી વૈયાકરણોએ પોતાના વ્યાકરણમાં જેને સ્થાન આપ્યું હતું તે પૂર્ણવર્તમાનકાળને એમણે કાઢી નાખ્યો છે ક્રિયા પૂર્ણ થઈ ગઈ પછી એ વર્તમાનકાળની બની જ શી રીતે શકે કે કેવળ પણ પૂર્ણવર્તમાનકાળની જુદી સજ્ઞા નથી, એનો સમાવેશ અપૂર્ણજનમાં કરી લેવામાં આવે છે શાસ્ત્રીજીએ કરેલા જૂનાકાળના અને ભવિષ્યકાળના વિભાગો સંસ્કૃત પ્રમાણે જ છે અદ્યતનભવિષ્ય સબધી કંઈ કહેવા જેનું નથી પણ ‘હું કરનાર છું’ કે ‘હું કરવાનો છું’ ને એમણે કંઈ રીતે અસ્તન કહ્યા છે તે કળાતુ નથી અંગ્રેજીમાંના ભવિષ્યકાળદર્શક ગ્રામ્. જી. ઇ. ઇ. ૪૮૭ વાચક પણ છે અને ઘણી વાર કાળદર્શન નહિ પણ ઇ. ગ્રામ્. જી. કરે છે તે રીતે શાસ્ત્રીજી જેને અસ્તન ભવિષ્ય કહે છે તે પણ ઇ. ગ્રામ્. જી. જ લાગે છે ‘હું આવતી કાલે મુખર્ધ જઈશ’ અને ‘હું આવતી કાલે મુખર્ધ જનાર (જવાનો) છું,’ આ બે વાક્ય તપાસીએ બંનેમાં વાત ભવિષ્યની છે પણ એકમાં ક્રિયા ભવિષ્યમાં થશે—હું આવતી કાલે મુખર્ધ જઈશ—તે નિશ્ચિત છે ત્યારે બીજામાં આવતી કાલે કરવાની બાબતનો—મુખર્ધ જવાનો—મારો ઇરાદો હું આજે વ્યક્ત કરું છું મરાડીના ‘કરણારે આહે’, ‘જાણારે આહે’ ઇત્યાદિ પ્રયોગો તથા હિંદીના ‘કરનેવાલા હે’ જેવા પ્રયોગો આને મળતા જ છે આનું મુખ્ય કારણ એ જ જણાય છે કે ઇ. ગ્રામ્. જી. અને ભવિષ્યકાળ વચ્ચેની ભેદરેખા એકદમ પાતળી છે ભવિષ્યકાળ સૂચક અંગ્રેજીના જી. ઇ. તથા કેનિશ ભાષાનાં જી. મૂળે ઇ. ગ્રામ્. જી. જ હતા.

આમ લેખકની અતિશય છતાં સંસ્કૃત વ્યાકરણની અસર ખૂબ જ પ્રવેશી જવા પામી છે

આ વાત માત્ર વ્યાકરણવિષયક લેખો પૂરતી જ સાચી નથી નોંડણિયમક લેખોમાં પ્રથમ

૫ આ સૂચન ચેરપર્સનનું છે

૬ અક્ષર અને શબ્દ (પૃ ૧૮)

૭ અક્ષર અને શબ્દ (પૃ ૧૪)

થયેલા મતનો ભાષાશાસ્ત્રપૂત છે એમા ના નહિ' પરંતુ એમાં ભાષાશાસ્ત્રની સાથે ઉચ્ચારણ અને વૅકરૂઢિના તત્ત્વો મળીને ભેડાણીને નક્કી કરે છે ગાંધીજીએ એ બંને બળની ઉપેક્ષા નથી કરી એ તો એમના ઉચ્ચારણ સબધી લેખો—'મૂર્ધન્યાર ૩, ૬ અને જિહ્વામૂલીયજન', 'અનુનાસિક અને અનુસ્વાર', 'ગુજરાતી બોલીઓ' વગેરે—બનાવી આપે છે પગલુ એમની દૃષ્ટિ ઇતિહાસવદ્ધી છે ને એમની તાત્ત્વીયથી એ દૃષ્ટિ પોષાડ છે, તેથી એમના ભેડણીવિષયક લેખો—'પદાત ઇ, ઈ, ઉ, ઊ', 'પદાત સાનુનાસિક દીર્ઘ'ક' તથા ભેડણી સબધી અન્ય લેખો મા રજૂ થયેલાં કેટલાક મતો અને તે તે લેખોની પાદ્ધતિ વચ્ચે વિરોધ ઉભો થતા પામ્યો છે અવગન એ લેખો દ્વારા શ્રી. ગાંધીજીની ભેડણીવિષયક માન્યતાઓમા જે વિકાસ થયો છે તે ભેડિગમ્ય છે ને સમગ્ર પુસ્તક પરથી એક વાત એ સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે કે ગાંધીજીનું માનસ મકુચિત મિત્રકાવાદી ખડન મહત્ત્વપ્રિય ગાંધીનું નથી, પણ ઔપચારિકમત વિનમ્ર વ્યવહારદક્ષ વિદ્વાન છે

વિધિ'વિશે'ગાંધીજીએ સૂચવેલા સુવાગ આનકર પાત છે અર્થાત્તી ગુજરાતીના મધ્ય ઉચ્ચારોને વ્યક્ત કરી શકે તેવી ગાંધીજી તથા ખીમાનતીસની કે ટાકપીસ્ટની, તકનીક બચાવે તેવી ગાંધીજી લખવામાં સરળ અને ચતુરારુ વિધિ ગાંધીજીએ સૂચવી છે જેમાથી એ સુગ ન લાગતી હોય તો તેમને અનુકૂળ કરવાનું કાર્ય શ્રી બુભાર્ગવન જેવાનું છે

ઉચ્ચારણ સબધી લેખોમાં—'મૂર્ધન્યાર ૩-૬ અને જિહ્વામૂલીય જ તથા 'અનુસ્વાર અનુનાસિક' આદિમા—લેખક જે પ્રશ્નો અર્થાત્તે તેમા વ્યુપનિનો એક મુદ્દો વિચારણા માગી સે તેવો છે આપણા લગભગ બધા ન્યુપતિગાંધીઓ એવું માનવા જાય છે અયાગના આપણા બધા ઉચ્ચારણોમા મૂળ પ્રાચીનિક નહિ તો વેદિક કાળમા તો છે ' આ મૂર્ધન્ય (૩ અને ૬ નો) ઉચ્ચાર કાર્ક નવો નથી વેદિક સમજૂતમા એ મળી આવે છે ' ' આ મને જાનના ઉચ્ચારણો (અનુસ્વાર અને અનુનાસિક) કાર્ક નવા નથી વેદના વાળથી તે ચા યા આવે

જે ' ' અર્થાત્ત ઉચ્ચારણોનું માન્ય એમને એમ અનિ પ્રાચીન કાળથી જળવાઈ રહ્યું છે એવી માન્યતા આપણા ભાષાશાસ્ત્રીઓમા પ્રવર્તતી ભેવા મને છે એવું બની, શકે કે કાર્ક ચોક્કમ પ્રદેશમા કેન્દ્ર અમુક ઉચ્ચારણ એમ ને એમ એતા મૂળ સ્વરૂપમા જળવાઈ ગયું. આપણા મોટા ભાગના ઉચ્ચારણોનું તેમ જ બન્યું છે, તેમ પહેલી નજરે જણાયે. પગલુ ગુજરાતની બોલીઓની વિવિધતા ભેના, અને પ્રચેક પ્રદેશમા વિવિધ ઉચ્ચારણોનું શ્રવણ કરતા આ માન્યતાની ભ્રમકતા જણાઈ આવશે ખૂબ જ નો ન દાખતો લઈએ તો જે યુગને અંગ્રેજીમા classical Sanskrit age કહે છે તેમા એ ન હોતો તુલ્યીમત્તએ પોનાના ગમાયણુમા શ અને ધ પ્રોજયા નથી તે એ પ્રદેશની એ જમાનાની બોલી અને ભાષા પર પ્રકાશ ફેકે છે આજે પણ સમગ્ર ગુજરાતી જનતાના ઉચ્ચારણમા—ભિંમિભાષા'ને અપવાદપૂર્ણ ગણવા—દીર્ઘતા કેટલી છે એ નક્કી કરવું પડે તેમ છે એટલે અમુક સરળ ઉચ્ચારણોને બાદ કરતા, જેના ઉચ્ચારણમા વિશિષ્ટ પ્રયત્ન કરવો પડે છે તેવા મોટા ભાગના ઉચ્ચારણો કાર્ક પણ ભાષાપ્રદેશમા અમુક સમયે હોય છે, ભાર પગીના કાળમા ઓછાવતો વસારો અનુભવે છે કે તદ્દન નુશ થાય છે અને અમુક સભેગવગાત ફરીથી દેખા દે છે એમ માનવું વધારે ઉચિત છે એમ મને લાગે છે

પુસ્તકની ક્ષતિઓ જ બનુતી છે અને શુભો નહિ, તેનું કારણ એટલું જ કે પુસ્તક વાંચનારને એમા રહેલા શુભોનું દર્શન આપોઆપ થઈ જાય તેમ છે વળી ગાંધીજી ભેવા ભક્તિભાવે પુસ્તકને વખાણુની કક્ષી અપેક્ષા નથી આપણે ત્યાં આ પ્રદેશ તદ્દન અધ્યુષેક રેતો હોવાથી, આ પ્રકારનું પુસ્તક લખનારમા 'કે કહે જુ તે જ સંસુ'નું તત્ત્વ પ્રવેશી જવાનો જે ખૂબ જ લય તે ગાંધીજીમા જગત દૃષ્ટિગોચર થયો નથી એમની તીવ્ર દૃષ્ટિ, ઉઠી વિદ્યા વિવિધ પ્રયત્નો એમ તથા પ્રાચીન સાહિત્ય સાથેનો સંપર્ક આ બધું ભેના આ નવમયનું ઉત્ક્ર અને વિશાળ એકાગ્ર ધી ગાંધીજી કરે ને એવો લાભ ગુજરાતને આપે એવી ક્ષમતા પ્રદર્શિત કરી અરોગ્ય નહિ જાય

અમર અને દેદ પૃ ૧૭

૧૦ Vender's એને affective language કહે છે તે

૮ અક્ષર અને ગુણ પૃ ૧૦૫

પ્રકાશક નંદકાન્ત મહેતા ભારતીય વિદ્યાભવન, ૩૩-૩૫ હારવે રોડ, ગુલબ

મુદ્રક ધીરમાઈ દલાલ એસોસીએટેડ નેડર્વર્કર્સ એડ પ્રિન્ટર્સ લિ ૫૦૫, આર.સી. રોડ, વડોદરા, મુ.બ. ૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપાદકો
ચીમનલાલ શાહ
ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૪ |

ફેબ્રુઆરી-માર્ચ ૧૮૪૭

| અંક ૩

પુસ્તક પરિચય

કદલીવન :—[લેખિકા શ્રી વિનોદિની નીલકંઠ
પદ્મજા પ્રકાશન, વડોદરા મૂલ્ય ૩ રૂપિયા]

શ્રી વિનોદિની નીલકંઠની આ પહેલી નવલકથા છે અમદાવાદના એક મિલમાલિકના કુટુંબમાં, દ્વાર્ધવરની નમાઈ છોકરી રાધા ઉછરે છે, શેઠની છોકરી સ્વાતિ જેને આહલી હાય છે, તે સોહન સ્વાતિને બંધને રાધાના પ્રેમમાં પડે છે, જામાજ બનેલી સ્વાતિ એક મુબર્કના વંશધ્ય, પણ બધી વાતે પૂરા એવાને સ્વેચ્છાથી પરણે છે ને, એના પિતાના મિત્ર ચંદુલાલ જેને એ નાનપણથી જ વિચ્છિન્નતા હાય છે, તેની લાનસાને વશ બને છે, ને પછી પોતાની નિર્મળતાનું ભાન થતા ઘેર નાસી આવે છે ત્યાં એને પેલા સબધથી ગર્ભ રહ્યો હોય છે, એટલે ગર્ભપાત માટે એ પ્રયત્ન કરે છે સોહન દેશમાં પડે છે, ને રાધા પણ એ કુટુંબમાં જ ઉછરેલી, શેઠની બહેનની પુત્રી યામિની એક નાજાના પ્રેમમાં પડે છે, બંને માતાપિતાના નાસથી બચવા રાધાના પિતાને ત્યાં નાસી જાય છે મનોહરગેઠને એનો મિત્ર ચંદુલાલ ફસાવે છે, ને આર્થિક સકામણને લીધે મનોહરગેઠ આપણાત કરવા નિષ્વૃણ પ્રયત્ન કરે છે શેઠનું મનોહર મકાન કદલી વન ગૌરે મકાન છે. આણું કુટુંબ વેરવિષેર બની જાય છે રાધા હીજરતીઓમાં કામ કરવા જાય છે ત્યાં સખતરીને દાણે છે, ને ત્યાં સોહન આવી લાગે છે

આટલું વાતોનું વસ્તુ કદલીવન નામના બગલામાં રહેલી વ્યક્તિઓની આસપાસ પ્રસંગોની ગૂંથણી થઈ છે રાધા—સોહન, યામિની—બાલકરામના પ્રેમપ્રસંગની સંપાદક સાથે ગૂંથણી કરી વાંતી જમારી છે એક રીતે કહીએ તો ‘કદલીવન’ એ મુદ્દાકથા છે એ રીતે, જોતા ‘કદલીવન’ના માણ્યો વેરવિષેર થઈ ગયા ને તજખને તજખને બાંધેનો

મનોહરશેઠનો કદલીવનરૂપી માથો પીંખાઈ ગયો, ત્યાં જ નવલકથાનો સ્વાભાવિક અંત આવ્યો બેઠે એ એટલે છોડના એ પ્રકરણો નવલકથામાં આગનુંક હોય તેવા, ચોટાડેલા લાગે છે પ્રસંગોના સંલગ્નતા ભરતી દૃષ્ટિએ વિચારતા આ નવલકથા બધી નમળી છે અમદાવાદના મિલમાલિકતા અભિમાનભરીને અતડા વાતાવરણમાં દ્વાર્ધવરની છોકરી વરની છોકરીની જેમ ઉછરે એ તો બહુ સમજમાં, પણ એ ઘરની છોકરી માટે પસંદ કરાયેલા મુબ્ક જેઠે પ્રેમમાં પડે છતાં, આણું વર એમ આપતિ ન લાવે, ને પછી પણ રાધા ને સોહન કદલીવનમાં એકબીજાને મળી શકે, પ્રેમરોષિ કરી શકે એટલું જ નહિ પણ પોતે બંને વરની વડીલ હોય તેમ મનોહરશેઠના બનેલી વખલ સાહેબને ગમે તેમ તતકારી શકે, સોહનની માતા કે જે સ્વાતિ જેઠે સોહન પરણે એમ હુમેશા ઇચ્છતી હોય છે, તે સોહનના રાધા પ્રત્યેના પ્રેમમાં કશીય આપતિ તો ન લાવે પણ તેમાં બધીય રીતે એને મદદ કરે સ્વાતિ ભગનાશ બને તેથી બધા દુર્ગુણોથી ભરેલા હોય, જેને એકનાર પણ ભરે ન હોય તેની જેઠે પોતાને પરણ્યાવશ પિતાને આગ્રહ કરે,—પેના ધનાઢ્ય છોકરો એક વખત સ્વાતિનો ઉમેદવાર હોય ને સ્વાતિએ એને સોહનની આગામી નિરાશ કર્યો હોય ને પાછો એનો સ્વીકાર કરે તો એ સમજી મકાન એવું છે—નાન પછુથી જ પોતે જેને વિચ્છિન્નતા હોય, ને જેને માટે ‘ચોટડીના મુલામ’ જેવું નિરસ્કારમુખ સંબોધન એણે પસંદ કર્યું છે તેની વિચેરણને વશ બને બની, સ્વાતિની નજીક હસમુખ સ્વાતિની સુવાચક કરાવવા પોતાને પિયરે કરાચી લઈ જવા તૈયાર થાય, ને ત્યાં એ વાત છૂપી રહેશે એમ માને, યામિની, માત્ર ગોખને ખાતર મુમુક્ષી કાઠી થોડે ને ત્યાં આપા તરીકે કામ કરે, ને પરીણામ વાચવા એકદમ રાધાને ઘેર ગામડે આવી જાય તરતની સંવાદમાં

જોડાયેલી લીલાવતી જેલમાં બંધ, ને વણા સમયથી દેશભિવામાં પડેલા મોહન ને રાધાનો વારો ન આવે એ બધા બતાવે, પ્રતીનિકર નથી, સહાનુભૂતિ નથી

નવલકથામાં સર્પ જેવું જાણે લાગતું જ નથી કાઈ પણ પાત્રને પોતાની મુશ્કેલી હાલત કરવા માટે મુશ્કેલીઓ નહીં જ નથી. રાવા-મોહન, યામિની આનંદરામ, વગેરેના પ્રેમમાર્ગમાં જે અનરાયો આવે છે, તે તો વણા હળના છે સ્વામિનીની ધૂરી રાધાને કાઈ પણ રૂપે અતરાયરૂપ નથી ને યમિનીને માતાપિતાનો વિરોધ જગા છે તેમાં જીવિઆમાશીની ને રાધાની સહાય, ને યામિનીના ગામગામ પ્રયાણથી એ વિરોધ દૂધના ઉભરાની જેમ શમી જાય છે પણ જીવન આ નવલકથામાં બતાવ્યું છે એટલું સંગળ નથી, જટિલ છે પણ એ જટિલતાના તો આપણને આમાં કયાય દર્શન થતા જ નથી લીલાવતી એ કથામાં અત્યંત ગૌણ પાત્ર હોવા છતાં, એને આખું એક પ્રકરણ આપ્યું છે એ પાત્રનો તો ઉદ્દેશ્ય પણ જરૂરી નહોતો.

આ નવલકથામાં જે પ્રેમનું આલેખન છે તે પ્રેમ બાળ્યવયના પ્રેમ છે એને પ્રેમ કરતા મૌઘ્ય જ નામ વટે એ પ્રેમ પણ આગળ જણાવ્યું છે તેમ મુલક હોવાથી એની કશીય અસર આપણા પર પડતી નથી

પાત્રમાં પ્રકરણ અને છઠ્ઠા પ્રકરણની વચ્ચે થોડા વર્ષોનો ગાળો છે, તે દરમિયાન થું થું બની ગયું તે જણાવના લેખક કહે છે 'આ અણુખેડાયલા ભેંસમાં મોહને કામ કરું પહેલે જઈને અભ્યાસ કરવાની મોટા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી બની મહાન પ્રયોગશાળા કાઢવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા હાલ તો સ્વપ્નવત જ બની રહી સ્વાતિ પરણી ગઈ' (૫ ૪૪) પરંતુ એ પ્રકરણમાં જ પડી જાણે સ્વાતિ પરણી ન હોય એવી રીતની જ પ્રસંગોજ્ઞા છે, ને સ્વાતિ પહેલેર તો પડીના પ્રકરણમાં પરણે છે એટલે પાત્રમાં પ્રકરણમાં 'સ્વાતિ પરણી ગઈ' એમ જે કહ્યું છે તે ખોટું છે આવી જૂલ નવલકથામાં અસંભવ ને અસમ્યજ લેખાવી ભેંસે આ સિવાય તેરમાં પ્રકરણમાં અર્ધું પ્રકરણ તો જાણે કાઈ નિશાળી આંખે અમદાવાદ વિષેના નિમંત્રણમાં હોય તેવા વર્ણનથી રોકાય છે

વાર્તાના વસ્તુને અનુપકાગ્રક, ખાલી મૂકવા ખાતર મૂકવા હોય તેવા વર્ણનો પણ નવલકથાને નમણી બતાવે છે, જેમ કે —

'છેવટે ન્યારે પૂર્વ દિશામાંથી ફૂટતી પગેલી તેજરેખાએ તે દિશાના આકાશને રાખોડામિશ્રિત આછે ફૂલચુવાળી રંગે હળવી પીંછીએ રચ્યું, ન્યારે સ્થોમમડળમાં તારાઓનું તેજ હણાવા લાગ્યું ત્યારે યામિનીનું સ્ટેગન આપ્યું' (૫ ૯૮)

વાર્તા માટે યામિનીનું સ્ટેગન આપ્યું એટલું જરૂરી છે વર્ણન સ્વયમેવ સારું હોવા છતાં વાર્તામાં પિતૃજરૂરી છે

'ન્યારે લગભગ પંદરેક ફાટવાની તૈયારી થઈ ન્યારે એકાદ બે પત્તીઓએ પ્રહરણ પ્રમાણિયું ગાયું ન્યારે પૂર્વદિશામાં રાત્રીના કાળા ધુમ્મટમાં આડી તેજરેખા સરખી તડ પડી, ત્યારે તેને સ્વસ્થ ઊંઘ આવી ગઈ' (૫ ૧૦૪-૧૦૫). 'એને પંદરેકીએ ઊંઘ આવી' એટલું જ કહેત તો ન ત્યાલતક ૫ ૫૩ ખર વનનું વર્ણન કરતા ઝડપી લાગી યાદી લેખિકાએ આપી છે આ વર્ણનો વાચતા આપણને સહેજ રીતે 'કરણ્યેવા' જેવી આપણી પ્રાથમિક નવલકથાનું સ્મરણ થાય છે

લેખિકાના અસાધારણ વસ્તુ પ્રત્યેના મોહ એમના પાત્રવર્ણનમાં આવતી 'તેના રંગ અતિચોળો ગોર હતો' (૫ ૧૪) 'તે વણી બધી ગોરી હતી' (૫ ૧૬) 'તેણે અતિચોળી નવાઈથી પૂછ્યું' (૫ ૨૨) 'પ્રભુ ગોરી માટે આ નથળ સુંદરતમ હતું' (૫ ૨૨) 'હસમુખ વધારે પડતી પાતળી તેમ જ જોવી હતી' (૫ ૧૧૭) વગેરે ઉક્તિઓથી દૃષ્ટિએ પડે છે આ અસાધારણતા માત્ર શાસ્ત્રોમાં જ નહિ પણ વસ્તુ વસ્તુનું જ ને પાત્રસંબોધનામાં પણ હોત તો કેવું સારું થાત !

લેખિકામાં પાત્રભેદ દર્શાવવાની પ્રત્યેક પાત્રનું સ્વતંત્ર એકબીજાથી ભિન્ન એવું વ્યક્તિત્વ સુરેખ રીતે આલેખવાની શક્તિ પ્રશંસાપાત્ર છે વાર્તાવસ્તુની જમાવટ પણ એઓ અચ્છરીરીતે કરી શકે છે હમિયામાશીનું પાત્રસર્જન એ લેખિકાની એક મોળી સફળતા છે માનવહૃદયની ઉદાત્તા પારકાની દૃષ્ટિએ ત્રિયારવાની શક્તિ, પ્રતિભા 'વસુધેવ કુટુંબકર્મ'ની

જનનમાં આવરી ખતાવેલી લાવના, એ સવગ્ન સુદર, ને સ્પષ્ટ રીતે આવેખાયુ છે યામિની, સ્વાતિ, રાધા, સોહન, હસમુખભાભી, દરેકનું પાત્રનિરૂપણ સુરેખ રીતે થયુ છે, ને એ બધા દ્વારા સારા પ્રમાણમાં વિવિધતા દર્શાવાઈ છે

પ્રસંગોની ગૂથણી, ખતાવેલી સંબંધિત લાગે એવી રજૂઆત, વાર્તા કથાથી ગરુ કરવી, કથાથી વળાંક લેવો, કથા એના અત લાવવો, એ બધાની ત્રિગેષ સમજણ, સમાજનું ઉંડાણભર્યું નિરીક્ષણ એટલી સાધના લેખિકા કળવે તો એમનું લાભ આશાસ્પદ છે

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

ત્રિપુટી :—[શ્રી ગોવિન્દભાઈ અમીન, પ્રકાશક, આર આર શેઠની કુ, કિંમત ર-૮-૦.]

શ્રી ગોવિન્દભાઈ અમીનનો આ દ્વિતીય વાર્તાસંગ્રહ આ પુસ્તકમાં ૧૪ નવલિકાઓ તથા બે નાટકોઓ એમ બધુ મળીને ૧૬ કૃતિઓ સંગ્રહાયેલી છે

એમની નવલિકાઓમાં, માનવસ્વભાવની જટિલતા દર્શાવી છે માનવસ્વભાવનું અનુક લક્ષણુ લઈને એની આસપાસ એઓ પ્રસંગની ગૂથણી કરે છે. ઘણીવાર એકનું એક જ માનવસ્વભાવનું લક્ષણુ એમણે અનેક વાર્તાઓમાં દર્શાવ્યું હોવા છતાં, વાર્તાવસ્થુ, પાત્રાલેખન, ને, પ્રસંગોજનને લીધે, પ્રત્યેક વાર્તા સ્વતંત્ર, ને પોતાના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વવાળી લાગે છે દા ત. માનવીની લોભવૃત્તિ એનામાં રહેના કેવા હલકા શુભેર્ન ઉત્તેજિત કરે છે, એનામાં માણસાઈ રહેવા હેતો નથી, એ એમણે, 'લેણદાર' દ્વારા દર્શાવ્યું છે, એ લોભવૃત્તિને લીધે માનવ કેવો હાસ્યાર્પદ બને છે, કેવો બેવકુફ લાગે છે તે એમણે 'વસિયતનામું' એ વાર્તા દ્વારા દર્શાવ્યું છે, ને, માનવીની સ્થિતિ કઠી કરણુ બને છે, દયાપાત્ર બને છે તે એમણે 'આસમાની ધર્મારત' દ્વારા દર્શાવ્યું છે આમ માનવીની એક જ વૃત્તિમાંથી, એમણે ત્રણ જુદા જુદા રસની નિષ્પત્તિ સાધી છે ત્રણે વાર્તાની પરિસ્થિતિ જુદી છે, પાત્રો જુદા છે, પ્રસંગો જુદા છે, ને તેથી, વૈવિધ્ય સારા પ્રમાણમાં સચવાયુ છે ત્રણે વાર્તામાં, લેખક લોભવૃત્તિના ઉદ્દેશથી માનવીના મન પર જે

આવાતપ્રસાવાત જન્મે છે, જે, સર્વજન જન્મે છે, તે ત્રીજીવટથી, તથા સહનભૂતિથી દર્શાવ્યા છે

'ગામડા' ને, 'ત્રિપુટી' એ વાર્તામાં, પણ ગામડાના લોકોની સેવા કરવા ઇચ્છતા બે પાત્રોની કાર્યરીતિ દર્શાવી છે ગામડામાં લેખક મહીરતાપૂર્વક, ગામડા મા જ રહીને સેવા કરવા ઇચ્છતા દાકતરને, ધીમે ધીમે ગામડાના લોકોમાં જે સુધરી ન શકે એવી અણસમજ છે, જે લખાનક અજ્ઞાન છે, એમની દુષ્ટતાને ઉત્તેજે એવા બળો છે, તેનું લાન થતું બધ છે પોતે અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં નિષ્ફળ બમ છે, છતાં, એ તો નિષ્કામવૃત્તિથી ગામડામાં જ રહીને સેવા કરવાના નિષ્કૃય જળરા મનોમથન પછી ચાલુ રાખે છે ત્યારે 'ત્રિપુટી' માં તો ગામડાની પરિસ્થિતિથી તદ્દન અજાણ, ગામડાનું નિરીક્ષણ કરી, એની પર વેપાર ખેડી ખાવાની પવાહેશ રાખનારા કવિ પર લેખકે ઠીક કટાક્ષ કયો છે. દાકતર અને કવિ બન્નેને ગામડાની વિષમસ્થિતિનું લાન થાય છે, છતાં બન્નેની કાર્યપદ્ધતિની ક્ષિપ્રતા દર્શાવી ગામડાની સાચી સેવા શી રીતે થઈ શકે તે દાકતરના પાત્રદ્વારા દર્શાવ્યું છે વાર્તાદષ્ટિએ બેતા 'ત્રિપુટી' એ વણી નખળી વાર્તા છે વાર્તામાં વસ્તુ જેવું કશું છે જ નહિ એક પ્રસંગચિત્ર એને કંઠી શકાય એટલે એ વાર્તા તો આ સંગ્રહની નખળી વાર્તાઓમાંની એક છે લેખકને પણ એની જાણ છે તેથી જ તો પ્રસ્તાવનામાં એમણે પહેલી વાર્તા પછી તરત જ 'ગામડા' વાચવાની લલામણુ કરી છે. 'ગામડા' માં આમજીવનનો વાસ્તવદર્શી ચીતાર આપ્યો છે ગામડું એ સ્વર્ગભૂમિ છે એમ માનનારાઓને ખરેખર ગામડું કેવું છે, એમાં કેવા જટિલ પ્રમેનો છે, એમાં કેવી લાગણીજડતા છે એ બધું વાર્તામાં નિબધ લખીને નહિ પણ સાચી વાર્તાકલા દ્વારા ધ્વનિથી જ દર્શાવ્યું છે

'પ્રેમીને' એ એમની એક સુદર વાર્તા છે એક સ્ત્રીની મૃત્યુની ખાયામાં, સ્ત્રીનો પતિ તથા એક વખતનો એનો પ્રેમી બન્ને મરે છે પ્રેમી પતિને મૃત્યુપ્રસંગે આશ્વાસન આપવા આવ્યો છે, ને હવે તો પેની મૃત્યુ પામી હોવાથી, પ્રેમી પતિને પોતાની એ સ્ત્રી પ્રત્યેની કટલી કુમળી લાગણી હતી, પોતાની પ્રજ્ઞાનીતા એણે કેવા સ્વપ્ન

રચેલા, ફરી આગાઓ ને અભિયાપાઓના મહેલ રચેના, ને એ સ્ત્રી પેલાને (પતિને) પગથી જાળા એનું જીવન કેવું પાધમાય બની ગયું, અસંખ્ય થઈ ગયું તે દુખલયોં સ્વરે કહે છે. તો પતિ, પરપયા પહેલા પોતાની કેવી મુરદા હતી, આશા અભિયાપાઓ હતી, તે જાણવી, આ સ્ત્રીને પરણી સસારની ઝૂસરી પડતા કેવા કન્માયા ને જીવન કેવું અસંહોણું બની ગયું તે જાણાવે છે આ રીતે કાષ્ઠપત્રિક સદિ ને પાસ્તવ્યપત્રિકો ભેદ અસર કારક રીતે કથે છે આત્મ સ્ત્રી જીવતી હોય તો એકબીજાના દુશ્મન અને તેવા બંનેની અનદશાના કારણબૂત એ સ્ત્રીનું અવસાન થતા, સમદુખીયા મિત્રોની જેમ હૈયાવરાગ એકબીજા આગળ કાઢે છે અહીં વાર્તાની સુદૃઢતા, પ્રસંગને પ્રતિનિધિ રીતે રજૂ કરવામાં ને વાર્તામાં ગહેલા રહસ્યને વ્યક્ત કરવાની કળામાં રહેલી છે

પણ આ સમગ્રમાં નવળી વાર્તાઓ નથી એમ નથી 'ત્રિપુરી' તો નવળી છે જ, પણ 'કામલુગારો કહાન', 'રોગ અને દવા', 'સ્વભાવ', 'જોગમાયાઓ', 'ફૂલ અને પથ્થર', એ વાર્તાઓમાં કાતો વાર્તા માટે વગ્નુ જ નથી અથવા જ્યાં વસ્તુ છે સા એ પ્રતીતિકર રીતે રજૂ થયું નથી 'રોગ ને દવા' તો દૂચકો છે, 'સ્વભાવ' પણ એ જ દેશિને લખાવેલા દૂચકો છે કામલુગારો કહાન'માં તો પ્રથમ પ્રેમભાવનાનો ઉદય કેવો હોય છે તે લખાણથી કહી છે એ આખ મળી એટલું જ વગ્નુ મલાવી મલાવીને કયું છે એની આસપાસ કશા જ પ્રસંગો ગૂંથ્યા નથી 'જોગમાયા'માં નાયક નાયિકા જે રીતે મળે છે ને પરસ્પરી જાય છે એ શક્ય નથી લાગતું, ને એ બહુ કાવતું હતું એમ જ્યારે આપણને કહેવામાં આવે છે લારે તો એ માન્યામાં ફાઈ પણ રીતે આવતું નથી છોકરીઓ પ્રેમમાં પડે, પણ છોકરીઓની હોસ્તેલમાં પેના પ્રુથ આટની સહેલાઈથી આવીને પેનીની જોનીમાં પ્રેમચેષ્ટા કરી શકે, ને એ કાવત્રામાં મા સમેલ હોય એ બહુય કેવળ અસંભવિ ને તરંગી લાગે છે.

આમાં બે નાટિકાઓ છે, 'જૂની ગાડી' ને 'રૂપા' 'જૂની ગાડી'માં કરણતા લાવવાનો જાદુ સહેલો ઉપાય—

મૃત્યુનો લેખકે આગળ લીધો છે, ને નાટક ઊર્મિય બની ગયું છે 'રૂપા'ની સુદૃઢ નાટિકામાં, માત્રીમાં સ્વામીત્વનો ખ્યાલ કેવો હોય છે તે, જ્યાં સુધી શીવનાને રૂપા નામી મઈ છે તેની ખમગ નથી ત્યાં સુધીનું એનું વર્તન, તથા રૂપા નાસી ગઈ છે એ જાણ્યા પછી એનું વર્તન એ બેતેદારા દુગળતાથી દર્શાવ્યું છે પુરુષ સ્વભાવ જી ગમે તેવી હોય તોય પોતે એનો ધણી છે ને એની પર હક બજાવી શકે છે એટલાથી સતોવાય છે માત્રસ્વભાવનું બહુ સુભગચિત્ર એમાં આવેખાયું છે

એમના પાત્રોની લાયા એમણે ચગેનરી જ રાખી છે ને દરેક વાર્તામાં ખીજે પ્રુથ એકવચનનું 'હું' વાર વાર આવે છે, તેથી વચીવાર સારા સવાદની અસરકારકતા વટે છે આથી તો જાણે દરેક પાત્ર ચરેતરી જ લાગે છે, ને વૈવિધ્ય હોવા છતાં લાગતું નથી.

આ સમગ્ર પરથી શ્રી ગોવિન્દભાઈ ને આપણા સારા વાર્તાકારોમાં સ્થાન આપી ગકાય એમ છે એમની પામે વાર્તા કહેવાની આવડત છે, જીવનમાં વાર્તા કયા છે તે ગોવવા માટે પર્યેષક દષ્ટિ છે

અનંદકાન્તા મહેતા

સંભાગ્ય—[મેળાસુ સાહિત્ય પરિષદ સમેલન, રાજકોટ મૃત્યુ એક રૂપિય]

રાજકોટમાં ભરાયલા મેળામાં સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશન સમયે, સાહિત્ય પરિષદના દ્વિત્વિત્વિષયક આ માહિતીપૂર્ણ પુસ્તિકા પ્રગટ કરવા માટે, સ્વાગતસમિતિને અભિનંદન વગેરે છે આ ગ્રન્થ બે વિભાગમાં વહેંચાયો છે પહેલા વિભાગમાં, સમેલનની તૈયારી તરી રીતે થઈ, એમાં એમને કેવી ફરી રીતે મુશ્કેલીઓ આવી ને તે કેવી રીતે પાર પાડી તેનો અહેવાલ સક્ષેપમાં આપ્યો છે અને બીજા વિભાગમાં, પૂર્વેના સાહિત્ય પરિષદ સમેલનોના દૂકામાં અહેવાલ આપ્યો છે પ્રમુખ ને વિભાગીપ્રમુખો, સ્વાગતપ્રમુખો, મેમ્બર કોલુ હતા, કયા ભરાયા શા મા મહત્વના કરાવે પસાન થયા, ને નિગધો કયા વચાયા, એની દૂકામાં માહિતી આપી, સ્વાગત સમિતિએ સાહિત્ય

રસિક જનતાને પરિવેષપ્રતિતિની સમજણ આપી છે, તે અભિનદની છે

★

શ્રી રાજ્યદ્ર— [જીવનયાત્રા તથા વિચારરત્નો]
શ્રી પુલભાર્જ જેન ગથમાળા મધુકા-૮, ૯ સપાદક ગોપાળદાસ જીવાભાર્જ પોલ જેન સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ ૦ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ નં ૬ મૂ. ૩-૮-૦ પૃ. ૧૨૫૩૬૬ ઈસ ૧૯૪૬

ગોપાળદાસ જીવાભાર્જ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ગુજ મતને ચરણે બુદ્ધીને ભેટ છે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એટલે એ ટાંચું ચાલું એમા કાઈ કહેનાપણુ હોય જ નહિ એની કાર્પણ્ય પ્રતિ સર્વોગસ પૂર્ણ હોય મારી આ પ્રામાણિક માન્યતા છે બીજાને બને એ થોડી કે જાડી ખોગી લાગે પરંતુ એ મારી છે એટલા પૂરતો હું એમા રાતુ છું

કેવલ હર્દિયુષ અને મહાદેવભાર્જ એ બન્ને પોતપોતાના ક્ષેત્રના સદૃશ ભાવાતરકર્તા ચદ્રશ કર શુકલ અને ગોપાળદાસભાર્જ પહેલું પછી તેમજ મૂનાધાન બરાબર કરી સાગોપાગ અવતારુ અને તે પછી જરાય વેદના અનુભવા સિવાય એ આ બન્નેના મોટા શુદ્ધ આ તો પ્રસંગોપાન જ મે કહ્યું કારણ કે શ્રી રાજ્યદ્ર એ ગોપાળદાસ ભાર્જનો કાર્જ અનુવાદ નથી રાજ્યદ્ર આજ્ઞાના અધિના શ્રી લલુરાજ સ્વામી (લગુજ)ના સત્સંગમા રહેલ બી ગોવર્ધનભાર્જ કા પહેલે શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રના જીવનપ્રસંગોથી ભરપૂર એની એક સંગમ જીવનકથા શ્રી લલુરાજ સ્વામીની દોરવણી હોય તૈયાર કરેલી જેનો યથેન્દ ઉપયોગ કરવાની લેખકને પરવાનગી મળતા લેખકે શ્રીમદ્ રાજ્યદ્ર અને ઉપરુક્ત જીવનકથા ઉપરથી પ્રસ્તુત પુસ્તક લખ્યું છે તેમા પહેલા ભાગમા નજીખ ૩ છે-એકમા રાયચલ્લની જીવનવિષયક સામગ્રી જીવન રેખા' બીજામા ગાધીજીના સંસ્મરણો અને ત્રીજા ખડમા જયંતિ વ્યાખ્યાનો બીજા ભાગ ખડમા વિલક્ષ થયા વિના શ્રી રાજ્યદ્રના કેવળ વિચારરત્નોથી સમાપ્ત કરવામા આવ્યા પહેલા ભાગના પ્રથમ ખડમા સાત બીજામા બે અને ત્રીજામા સાત તથા બીજા ભાગમા ત્રીસ પ્રશ્નો મૂક્યા છે આ વાત ઘડી થયતા બાહ્ય નિર્ધેની હવે તેનું આજ્ય તર જરા અંધ જઈએ

શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રનો (રાયચલ્લાર્જનો) જન્મ કાશિનાડમા આવેલા વાણિયા નામે ગામમા નિ સ ૧૯૨૪ના કારતક સુદ ૧૫ને દિવસે થયેનો તેમના પિતાનું નામ રંચલભાર્જ અને માતાનું નામ દેવાઈ હતું યાદશક્તિ વણીજ ત્રીન આઠ વર્ષની હંમરે કરિતા લખતા રાજાન સરજ અને ત્રેમાળ તેર વર્ષની વયે તેઓ પઠવા હતા પચ્ચીએ વર્ષે વાનપ્રસ્થ સ્વીકાર્યું નિ સ ૧૮૫૭ના ચૈત્રમા મુમુતુતાના પથ ઉપર અવિરત અને અવિચાર નિહરતા આ ભદ્રિક યાત્રીનું દેહાસાન

અથની વિચારનુક્રમણિકા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે એમા ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિચારો પ્રવાન ધ્યાને છે આત્મચિંતન અને એ દ્વારા આત્મસાક્ષાત્કાર એ એકનું એક ધ્યેય શ્રીમદ્નું હતું તેમના તમામ લાખણોમા આત્માની વાત અને એને આલુપ શિક્ષે એની ધર્મની વાત આત્મચિંત થયેલી આપણે જોઈએ કીએ આત્માની નાત સિવાય એમને કાર્જ ખપતુ નહતું કાર્પણ્ય સપ્રત્ય કે વાડો કે પરપરા કે આત્માધને રથાપવે એમને અભિપ્રેત નહોતો માર્ગી સામે એમનું લક્ષ્ય હતું અને એને દહિટપથમા રાખી પોતે પોતાની હ્યે આ મા અને ચાલતા ચાલત આત્મચિંતનના કલ્પાશ્વમાથી જે માર્ગ ફળ-ફલે અનાયાસે ખરી પથા તે તેમની આપણને અમુલ્ય ભેટ વિચાર વાણી અને વર્તનમા અવિભાજ્ય એક્ય હતું એટલે એમના ઉત્સારોમા આપણને કયાય પછી ફિરિતા નહિ જડે એમનો અક્ષરે અક્ષર આધ્યાત્મમાનો ખજાનો છે તેમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન વિપુલ ચારિત્ર્ય ભરથી પછી બિજા અને આ મહર્શન પારદર્શી કાર્પણ્ય વસ્તુમા આસક્તિ નહિ આસક્તિ કેવળ આધ્યાત્મદર્શનમા રાયચલ્લાર્જના જીવન સર્ગે ગાધીજીના જીવનકથાતરમા પ્રાપ્તવાન દાગો આપેનો છે છતા ગાધીજીએ એમને ગુરુપદે ધ્યાપ્યા નહોતા કારણ ગાધીજી કહે છે તેમ ગમે તે હા

દરેક પ્રકારના જીવનચરિત્રને સાહિત્યમા જોડુ રચા છે કલિપત વાતો નવનો નવલિકાઓ નાટકે કે કવિતાઓ-એ બના કરતા આ પ્રકારના સાહિત્યમા એક અનેાણ અને સમર્થ વાતાવરણ સર્જવાનો ખાસ શુદ્ધ રહેલો છે યાજ્ઞાત્ય સાહિત્યમા આ ક્ષેત્રને જેટલું નિર્જન રીતે અને વિવિધ રીતે બે વામાન

આચ્યું છે એનું આપણે ત્યાં હજીય નથી. આ ખોટ
ધીમે ધીમે દૂર થતી રહી છે એ એક હર્ષની વાત
છે. પણ સાથે સાથે જ એ પણ એક ખેદની જ વાત
છે કે સાહિત્યના અન્ય પ્રકારોને આવકારવા માંડી
ગુજરાત નેટલી ખડકદમ તૈયાર છે તેટલી સાહિત્યના
આ પ્રકાર માટે નથી. આના સાહિત્યને અપનાવવાની
નેટલી ઉત્કટ ખ્વાહિશ એટલી જ પ્રબળ પ્રગતિ,
ભૂતકાલીન અને વર્તમાન પ્રથમ પંક્તિના દરેક
દેરાનેતાના, દરેક ધર્મવીરના, દરેક રાજાના, દરેક
સૈનાતાપકના, દરેક ધનિકના, દરેક સાહિત્યસર્જકના,
દરેક વૈજ્ઞાનિકના, અને દરેક કલાકેવિદના પ્રમાણુ-
ભૂત જીવનચરિત્રોને આપણા પુસ્તકાલયોમાં સર્વ
પ્રથમ સ્થાન હાવું જ જોઈએ. એવાં જીવનચરિત્રોની
કિંમત આપણે નેટલી આંકીએ એટલી ઓછી.

શ્રી રાજ્યવંદના જીવનની તમામ સામગ્રી જે રીતે,
જે પ્રાસાદિક ભાષામાં શ્રી. ગોપાળદાસભાઈએ
ગુજરાતને પીરસી છે તે માટે અમારાં એમને હાર્દિક
અભિનંદન છે. જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યના ભાવવાદી
અનુવાદો, અભ્યાસપૂર્ણ નોંધો, નિષ્પક્ષ લેખો વિશદ-
તાથી લખીને ગુજરાતી વાક્યમયી અલુભાલ સેવા
કરનારાઓમાં શ્રી. ગોપાળદાસભાઈ સર્વ પ્રથમ છે.

શ્રીમદ્રાજ્યવંદના જીવનની માહિતીઓ એકડી
કરવાનું કામ કર્તવ્ય નથી એમ ઘડીબર માની લઈએ
તોપણ એ સામગ્રીની પ્રમાણોપેત સંકલ્પવા, વિષય
વાર રજૂઆત, ભાષાની મનોરંજક પ્રાસાદિકતા એ
બધા માટેના યશ સંપાદક મહાશયને જ ફાળે જાય
છે. પુસ્તકના બંને ભાગો અને પ્રત્યેક ભાગના પ્રત્યેક
ખંડ એકબીજાના પૂરક છે એ નક્કર ઘટનાને
મોટે મોટે પણ સ્વીકારીને આ બીજી આવૃત્તિમાં
પ્રથમ થયેલ બૂધને ટાળવામાં આવી છે એ સુખદ
વસ્તુ છે. શ્રીમહાના જીવન અને કવન વિશેના
આ માહિતીથી ભરેલા અંથ દરેક ગુમુખે
સંધવવા જોવો છે. છેવટે આ સ્તુલ પ્રયાસ માટે
સંપાદકનો આભાર માની, એવી એવી અનેકાનેક
વાનીઓ ગુજરાતને આપે એવી આશા સાથે વિરમ્યું.

અ. સ. ગોપાળી.

મોટીની રાસાકાવ્યો

આપણી ભાષાની પ્રાચીન ભૂમિકાનો અથવા તો
તેમાં નિમ્ન પદસાહિત્યમાં વપરાયેલા જ્ઞાનો
અભ્યાસ કરનારે શરૂઆત અપભ્રંશ ભાષા અને
છંદોથી કરવાની રહે છે એ હવે તો સુવિદિત છે.
આ ભાષા અને છંદની જેમ સાહિત્યસ્વરૂપની
બાબતમાં પણ પહેલી નજર અપભ્રંશ સાહિત્યકારો
તરફ જ દોડાવવી પડે. અપભ્રંશ મહાકાવ્યનું
સ્વરૂપ સંસ્કૃત મહાકાવ્યથી અમુક અંશે વિભિન્ન હતું.
સંસ્કૃત મહાકાવ્ય સર્ગમાં વિભક્ત થયેલું છે, તેવી
રીતે અપભ્રંશ મહાકાવ્ય સંધિમાં વિભક્ત થયેલું
છે. દરેક સંધિ વળી કડવકમાં વહેંચાયેલા
હોય છે. એક સંધિમાં સામાન્યતઃ આશરે ૧૨થી
માંડી ૩૦ની આસપાસ કડવક મળે છે. દરેક
કડવકમાં ૮ કે તેથી વધારે (૩૦-૩૫ સુધી) પ્રાસ-
બદ્ધ પંક્તિઓની ભેડ હોય છે, જેનું પારિભાષિક
નામ યમક છે. આ યમકોના બનેલા કડવક
દેહને અત્રે કડવકમાં વપરાયેલા છંદથી જુદા જ
છંદમાં બે પંક્તિઓ આવે છે, જેને ઘણા કહે
છે. કેટલીક વાર કડવકના આરંભે પણ ધ્રુવકની
બે પંક્તિઓ આવે છે. આનું હોય ત્યારે શરૂઆતના
ધ્રુવકની બે પંક્તિ, પછી કડવક દેહની ૮ કે તેથી
વધારે પંક્તિભેડ કે યમક ને અંતે ઘણાની બે
પંક્તિ આનું કડવકનું બંધારણ હોય છે. એક
સંધિનાં બધા કડવકોના દેહમાં મોટે ભાગે એક જ
છંદ પ્રયોગાયેલા હોય છે, પણ સંસ્કૃત મહા-
કાવ્યોની જેમ કવચિત્ વૈવિધ્ય ખાતર જુદા જુદા
છંદો પણ યોજેલા મળે છે. એક સંધિના બધાં
કડવકની ઘણા માટે સામાન્યતઃ એક જ છંદ યોજાયે
હોય છે. અને તે છંદમાં એક કડી સંધિના
આરંભે જ ધ્રુવક તરીકે આપેલી હોય છે. ધ્રુવક
સંજ્ઞા તેમ જ કડવક દેહના છંદથી જુદા છંદમાં
આવતી અંતસૂચક ઘણા સૂચવે છે કે અપભ્રંશ
મહાકાવ્યો અમુક રીતે જેવ હોવાં જોઈએ

પૌરાણિક પ્રકારના અપભ્રંશ મહાકાવ્યોમાં સંધિની
સંખ્યા ૧૦૦ની આસપાસ હોય છે. પણ આવાં
પૌરાણિક મહાકાવ્યો ઉપરાંત અપભ્રંશમાં આ જ
ધારીએ રચાયેલાં ચરિત કાવ્યો પણ મળે છે.
આ ચરિતકાવ્યો કદમાં ઘણા નાનાં હોય છે. આખા

કા યની સવિસખ્યા પાત્ર દસની આસપાસ હોય છે. આ પ્રકારનો સહેજ આગળ વિકાસ થઈ જરા પાઠ્યતા સમયમા એવી કૃતિઓ મળે છે કે જેનો વિસ્તાર એક સધિ જેટલો જ હોય અને જેમા કોઈ ધર્મપ્રાણિત નાનું કથાનક ગૂંથ્યુ હોય કે માત્ર ઉપદેશાત્મક વસ્તુ હોય આવી કૃતિઓનું નામ પણ સધિ છે

અપભ્રંશ મહાકાવ્યનું સ્વરૂપ દૂકમા ઉપર પ્રમાણુ છે હવે આપણા કવિઓમા શ્રી કેશવગમ કા શાસ્ત્રીએ દર્શાવેલા મતે અપભ્રંશ મહાકાવ્યોને સ્થાને સધિઓ તૂંપીને ગુજરાતીમા રેવતગિરિરાસુ વગેરે જેવા કહના, ભાસા, ઠાણિ કે ઢાળ એવી સજ્ઞાવાળા વિભાગો પાડતા જે ચરાસા કા વ્યે પ્રચારમા આ યા અને નરસિંહતા સમયમા આગળ વિકાસ સાધી એ પૌરાણિક પદ્ધતિના કડવાનદ (જેનેતર) કે ઢાળનદ (જૈન) આખ્યાન કાવ્યોમા પરિણત થયા

પણુ અપભ્રંશ મહાકાવ્યો તેમજ અપભ્રંશમા જાણીતા ગસકકાવ્યોને લક્ષમા રાખશુ તો જ્યુશી કે શ્રી શાસ્ત્રીએ મે બિન કા યસ્વરૂપોની ભેળસેળ કરી દીવી છે રેવતગિરિરાસુ વગેરેનો સબધ મહાકાવ્યોથી સ્વનન પ્રકારના રાસક કાવ્યો સાથે છે, એટલે તેમને કહનાનદ આખ્યાનકાવ્યોના વિકાસમા વચગાળાની કડી તરીકે ન ગણવી શકાય રેવતગિરિરાસુ વગેરેમા અપભ્રંશ કડવકનું (ધુના) + યમકો + વતા એવું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ નથી મળતુ આમ સવિતા અગ તરીકે આવેલા અને દર્શનીય કડીની મર્યાદાવાળા અપભ્રંશ કહનાકો અને સ્વાતત્ર એકમ તરીકે આવતા અને આશરે ૩૦થી ૧૫૦૦ કડી સુધીના વિસ્તારવાળા પ્રચલ ગુજરાતી આખ્યાન કાવ્યના કહનાકોને સાધની સ્વરૂપ તેમજ વિષયમર્યાદાની દૃષ્ટિએ અપભ્રંશ સવિના સ્થાને જ ગણી શકાય તેવી કડી હમણા તો ખૂટતી જ ગણવી રહી.

લક્ષમા રાખવા જેની એક ટકીકત તે એ કે સસ્કૃત મહાકાવ્યોનું જે બાલ સ્વરૂપ તેને કાર્કિક મળતું જ સ્વરૂપ ગુજરાતી આખ્યાન કાવ્યમા ફરી દેખાયુ કેમ કે સર્ગ અને શ્લોક એવા સસ્કૃત મહાકાવ્યના ઉત્તરોત્તર જે કોટિના વિભાગને બદલે અપભ્રંશમા સધિ, કડવક, યમક એમ ત્રણ કોટિનો વિભાગ આપણે ભેદીએ છીએ, પણ ફરી ગુજરાતી

આખ્યાનોમા કડવક ને કડી એમ બે કોટિવાગો વિભાગ હસ્તીમા આવે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ અપભ્રંશમા મહાકાવ્યોની જેમ રાસકકાવ્યોના પણ એક નિગગો પ્રકાર છે એને સસ્કૃત ખડકાવ્યની કોટિના ગણી શકાય આ રાસક કે રાસા નામ વગવતા કાવ્યો ગુજરાતીમા ૭૦ ૧૨૦ની સદી સુધી રચાયેલા છે અપભ્રંશમા ખુનુમાને છૂટી સાતમી સદીના ગણુના એક હદોપથમા રાસકની વ્યાખ્યા આપેલી છે આ રીતે એક સહસ્તાબ્દીથી પણ વધારે વિસ્તૃત ગાળામા ઉત્ત સાહિત્ય પ્રકારનું એકાણુ થયુ છે' એ બેના, એટલુ તો સ્વય પ્રતીત છે કે રાસક કે રાસા નામ પ્રચલિત આ બાબ કાવ્યોના સ્વરૂપવશથી એ આપણે સમયગાળામા એકના એક નજર ગલા હોય અને જુદા જુદા સમયના રાસકોની અમુક વિશિષ્ટતાઓ—વસ્તુગત, નિરૂપણ—પદ્ધતિગત કે બાહ્યસ્વરૂપગત—તેમની આગની હોત, જે બીજા સમયના રાસકોમા ન પણ મળે પરિણામે 'રાસા એ કા યસ્વરૂપના ભેદક લક્ષણો કયા' એ પ્રશ્નો ઉત્તર 'કયા સમયના રાસા' એ પ્રશ્નો ઉત્તર જાણ્યા પડી જ આપી શકાય

શ્રી શાસ્ત્રીએ કહે છે બધની દષ્ટિએ તપાસ કરતા લાળા કાવ્યોમા માત્ર બે જ પ્રકાર મળે છે કહના ભાસા, ઠાણિ કે ઢાળ એવી સજ્ઞાવાળા વિભાગ પાડના ગેય રાસાકાવ્યો અને ખડ પાડતા અથવા તો સળગ કાવ્યો આ સળગ કાવ્યોને શ્રી શાસ્ત્રીએ મતે 'પવાડો કહી શકાય, અને પવાડાની વ્યાખ્યા તેઓએ એવી બાધી છે કે જેમા મૂખ્યત્વે ચોપાઈ બધ હોય વચ્ચે જૂજ પ્રમાણુમા હુદા ને કનચિત અન્ય હદો આવે કે ન આવે, તેમજ જુદા જુદા રાગમા ગવાતા પદો આવે કે ન આવે તે પવાડો ઉત્ત હિરાનદ સ્વરિને 'નિલાનિલાસ' પવાડો પણ બધની દષ્ટિએ રાસાકાવ્યો બેને બદલે ત્રણ પ્રકાર ગણવા વધારે ઠીક લાગે છે પહેલો પ્રકાર તે શ્રી શાસ્ત્રીએ 'પવાડાની વ્યાખ્યાને બધેમસતો છે તેમા કાવ્યનું કલેવર બાધવા માટે અમુક એક ૭૬ ચોટી વચ્ચે વિવિધતાની દૃષ્ટિએ ભાતભાતના હદો વાપર્યા હોય છે, તેમ જરા પાઠ્યતા સમયમા મળે પદો પણ અમક મૂકવા હોય છે 'સદેશરાસક' તેમજ 'હસાઉવિ' 'સ્થુમત્ય હદ', 'પ્રયોધર્મિતામણિ' વગેરે આ

પ્રકાશના બીજા પ્રકાર માં આવી રૂતિ એકવારી એક જ માત્રાનુસાર હોય છે 'વસતવિધાય' અને અપભ્રંશ 'ઉપદેશસાધનગણ' આ પ્રકાશના પાળ્યથી આમા વચ્ચે વચ્ચે ગયે પો મુકવાની પ્રથા ગરુ થાય છે, જેવા ઉદાહરણ 'સગાગણ રાસ' (કનકમુગ) જેવી રૂતિઓ પૂર્ણ પાડે છે. ત્રીજા પ્રકાર માં રૂતિના કડવા દાણ, વાણિ લાસ વગેરેમાંથી કોઈ એક મથાગા નીચે વિભાગ પાળ્યા હોય છે કેટલાક પ્રાચીનતર ગણાઓ જેવા કે 'ભરતેશ્વરનાદુમનિગત' 'એવ નિગિરાસુ' આ પ્રકાશના છે.

સલત આ ત્રણે પ્રકારો અપભ્રંશના સમયથી હિતરી આવેલા છે આ પહેલા પ્રાચીન શુજરાતી રાનાકા નોની મૂળ વિવેક નોધમા (શુ સા. પ પત્રિકા એપ્રિલ ૧૯૪૫) મે અપભ્રંશના બે પ્રકાશના ગમકકા નો વિશે માહિતી આપેલી છે પણ અહીં તો આપણે પ્રાચીન શુજરાતી રામા કાવ્યના નવ પ્રકાર ગણાયા છે એક મુખ્ય માત્રાનુસાર અને બીજી છૂટક વિવિધ માત્રાનુસાર આ પ્રકારનું એક અપભ્રંશ કાવ્ય—અષ્ટાઞ્જીમાન કૃત 'સદેશસાક' મને છે બીજા પ્રકારના અપભ્રંશ ગણક કાવ્યના ઉદાહરણ તરીકે હજી મુધી આપણને કોઈ રૂતિ મળી નથી. એને એ પ્રકારની વ્યાખ્યા કરવામા હવગમેત્રી પારિભાષિક સજ્ઞાઓ પણ આપણે પૂતી સમજતા નવી એને એ બાબત કોઈ નિશ્ચયપૂર્વક ન જ કહી શકાય પણ લાગે છે કે આ જ પ્રકારમાંથી 'ભરતેશ્વરનાદુમનિગત' જેવા પ્રાચીનતર શુજરાતી રામા કાવ્યો વિકાસ મથ્યા હોય ત્રીજા પ્રકારને લગત અપભ્રંશમા શુ

હને તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ આગળ આપણે અપભ્રંશમા જે પૌરાણિક પદ્ધતિના મહાકાવ્યોના ઉદ્ભવ કહેના છે તેમની માથેસાથ જ, સગળ અમુક એક જ માત્રાનુસાર રચાવેલા (કનક—સવિ વગેરે વિભાગ વિનાની) દીર્ઘ કાવ્યો પણ મને છે તા.ક હરિભદ્રા લેખિલાહ ચરિત્ર ઉત્તર કાલીન અપભ્રંશ તો 'ઉપદેશસાધનગણ' છે જ એટલે આખા કાવ્ય માટે કોઈ પણ વિભાગ કે ખડ પાળ્યા વિના એક જ જટ પ્રવેશની પ્રથા પણ અપભ્રંશ સમયથી હોવાથી, આપણે ગણાવેના ત્રીજે રામા પ્રકાર પણ પહેલેથી જ અપભ્રંશમા જાણીતો હોય એ વાત સુલભિન.

હરિન'બલ ભાયાણી

★

: આનકા :

શ્રી હમાન કર જોશીએ આ અનાન્ય દિનથી 'સમૃતિ' નામક એક નવ માસિક શરુ કર્યું છે, તેને અમે ભાવભીનો આવકાર આપીએ છીએ 'સમૃતિ'ના બે બેકા ભોતા, શુજરાતના બધા જ લગવતિન લેખકોને એને મહકાગ મળશે જ એની પ્રતિતિ થાય છે આપણા શુજરાતી સાહિત્યમા ત્રી હનાગ કરતુ જે વિનિષ્ટ ને અન્ય સ્થાન છે, તેથી આ માસિક આપણા માસિકોમા જરુ અનેબી ભાત પાડને ને 'સમૃતિ' નામને સાર્થક કરશે 'સમૃતિ'નો ઉત્તરેત્ત વિકાસ થાય ને શુજરાતમા 'સમૃતિ'ની ભાવનાનુ આ માસિક વાહક અને એવી શુભેશ અમે વ્યક્ત કરીએ છીએ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપ્તાહ

ચીમનલાલ શાહ

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૪ |

એપ્રિલ-મે ૧૯૪૭

| અંક ૪-૫

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીનું અવસાન

તા ૯મી ફેબ્રુઆરીના શ્રીયુત ઝવેરચંદ મેઘાણીના અવસાનથી આખા ગુજરાતની જતતાને આઝાત લાગ્યો છે. છેલ્લા પર્યાયિક વસ્ત્રથી ગુજરાતના જાહેર જીવનના અને સાહિત્યના અનેક ક્ષેત્રો તેમણે વધુ હિસાહથી ખેંચા છે, અને એ જગ્યામા તેઓ, ગુજરાતના પ્રથમ પ કિતના પુષ્પાથી માંડી સામાન્યમા સામાન્ય ગણાતા જનોના પથુ લાડીયા બન્યા હતા.

લોકસાહિત્યના શોખથી તેના સંપ્રાહક, શોધક અને પુનરુજ્જીવક તરીકે તેમણે સાહિત્યમા પ્રવેશ કર્યો એ કામને માટે તેમણે વેપારી નોકરી છોડી, સાહિત્યને અવકાશ આપનાર પત્રકારત્વનો ધધો સ્વીકાર્યો એ કામને માટે તેમણે ફેટલીક વિરલ કુદરતી બક્ષિસ હતી, લોકોને ત્રિયાસ લેખક રૂર તેની લોકબોલી, મવા પાર્શ્વથી શીખી શકે તેવી તત્ત્વતા, અને લોકોને પ્રિય થઈ પડે તેની ગાયકગીત જે કાણે તેમણે આ સાહિત્યને લોક સમક્ષ ગાઈને રજૂ કરવાનું ગર કયું તે સમય પથુ અનેક ઐતિહાસિક બળોને લીધે ખાસ કરીને સ્વદેશી, સ્વરાજ્ય, સ્વભાષા, સ્વસંસ્કૃતિ તરફ લોકો સ્વાભિમાનથી બેરા લાગ્યા હતા તેને લીધે, વળેા જ સંપુર્ણ હતો અને ચોતાના અભિપ્રેત કામમા તેમને વિરલ સફળતા મળી

તેમણે લોકસાહિત્યના સમ્રાટથી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ગત કરી પથુ એ એટલામા જ પશ્ચિમાપત થઈ નથી એ સાહિત્યના ઝસથી જ તેમણે વિવેચનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી, જેથી તેમણે લોકસાહિત્યની મૂલ્યવસ્તુ કરી, અને જન્મબૂમિમા કલમ કિનામને નિભાગ તેમને મોપાતા, તેમણે તેને એક લાક્ષણિક સ્વરૂપ આપ્યું અને એ એમની ખીજ પ્રવૃત્તિઓ જેટલે જ લોકપ્રિય થયા તેમનામા કવિપ્રતિભાનો સાચો સ્ફુર્ણિત હતો અને તેથી તેમણે લોકલાયકા અગ્રીચીત ગીતો ગાયા તેમણે અસહકારની જુદી જુદી લઠતોમા જ પલા પુ અને એ નનીલકાષ્ઠના ભાવેના ગીતો ગાયા. તેમાના ફેટલાક વધુ જ લોકપ્રિય થયા છે અને મહામાણ રાજીન્ડ રેમલ કોન્સર્સમા હાજરી આપના ક્ષિત્ક જવા ઘેપકા ત્યારે એમણે 'છેલ્લે કટારો' ગાયુ જેને માટે મહાદેવભાઈ એ એમને રાષ્ટ્રીય ગાયર કહ્યો એમણે લોકસાહિત્યના પ્રેમથી જ લોકોના રીતરિવાજો, સંસ્કૃતિરૂપી વગેરે લેયા, અને એમાથી 'સૌરા કાણુ' નહતા 'માણી' જેવી નવલકથાઓ થઈ તેમણે એ જ રીતે ઈતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો અને એમાથી ગુજરાતના ઇતિહાસની નવલકથાઓ જન્મી. તેમનામા એટલી નજાત હતી કે જ્યા જ્યા તેમને રસ પડતો ત્યાથી તે વસ્તુને લઈ તેને વિવેચનમા, કાવ્યમા, વાર્તામા ગીતોમા લેખો ઉતારતા, અને તેને લોકગમ્ય, લોકપ્રિય સ્વરૂપ આપતા આ રીતે તેમના લખાતરેનુ સાહિત્ય પથુ વિપુલ છે આપણા ગાલકારો કહે છે કે કોઈ માણસ કોઈ એક જ સદ્ગુણ બગાવે કેવાવે તો તેમાથી બધા સદ્ગુણો તેનામા આવે છે તેમ જ સાહિત્ય સળધી કહી ગકાય કે કોઈને સાહિત્યના કોઈ અમુક જ પ્રદેશનો સાચો પ્રેમ થાય તો તેમાથી ધીમે ધીમે તેનો પ્રેમ આખા સાહિત્ય ઉપર વિસ્તરે સદ્ગત મેઘાણીનું

પણ એમ બન્યું તેમની મેળા પરિપક્વ થતી જતી હતી ૧૯૪૫ માં અમદાવાદમાં ભગવેલા લેખકમિલન આગળ તેમણે આપેલુ લાખણુ લાગણી, સમજાવ, દુદ્દષ્ટિ અને કાર્ય એ મને માટે વખણાયુ હતુ. તેમના 'માણસાની દીના'ને જાહેર સન્માન મળ્યું એ એમણે સાહિત્યમાં મેળવેલી સિદ્ધિની કદર બતાવે છે. ગર્જ સાહિત્ય પરિષદમાં તેમણે સાહિત્ય વિભાગના ન્યધ્યક્ષનું પદ શોભા યુ હતુ તેમની પ્રતિબાના વધારે સાગ ફોનોની આપણે આજ ગણતા હતા ત્યાં તેમનું એમને આપણી વચ્ચેથી ઉપાડી લીધા

પણ સાહિત્યકાર કવિતા પણ તેમના સ્વભાવની ભાગ્ય, નજીબા, મળતાવડા પણ એ શુભો એટલા પ્રગળ હતા કે એક માનવ તરીકે તેમના તરફ પ્રેમ ગળનારાઓનો તેમની, સાથે અંગત સંબંધ ગળનારાઓનો, વર્ષ વણો મેટો હતો એમના મોળા મિત્રવર્ગમાં દરેકને મેળાણી પોતાના જ લાગતા અને અસારે એમની ખોટ માત્ર સાહિત્યકાર તરીકેની જ નહિ પણ અનેકના નિકટ મિત્ર તરીકેની પણ છે એમની લાગી મફળ કારકિર્દી જેવા છતાં પણ એમના કોત્રમાં કામ કરનારા ખીજ ન નીકળ્યા એ ગુજરાતની સાહસહીનતા, અમલીગતા, બતાવે છે. પણ એમના કોત્રમાં કામ કરનારા મળી રહેશે ત્યારે પણ એમનો કદ, અને એમના સ્વભાવની મીઠાશની ખોટ તો કદી નહિ કળાય.

૨૧. વિ. પાઠક

પુસ્તક-પરિચય

તેજછાયા :—(લેખિકા જ્યોત્સ્ના ખડેરિયા, પ્રાપ્તિસ્થાન ભાગતી સાહિત્ય સર્વ-મુગ્ધ-અમદાવાદ મધ્ય ૨-૮-૦)

શ્રી. જ્યોત્સ્નાખડેરનો આ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ, એમના વાર્તાલેખિકા તરીકેના લાગિની ઉત્તરજન આજ આપનારો છે ગુજરાતમાં એક તો સાહિત્યના કોત્રમાં સ્ત્રીઓ જ થોડી, તેમાં વાર્તાલેખિકામાં, હવે એ કોત્રમાંથી નિહત અલેશ શ્રી લીનાવતી મુનશી પછી, આજ આપનારી વાર્તાઓ આ મહેનજ આપણને આપે છે.

વસ્તુદષ્ટિએ આ વાર્તાનું વિભાગીકરણ કરીએ તો, એમાં ત્રણ વિભાગો પડી જકે એક પ્રભુમને દાપ્તચત્રવતની વાર્તાઓ,—જેમાં આ વાર્તાસંગ્રહ-માંની અર્ધ વાર્તાઓનો સમાવેશ થાય છે 'ત્યાગ', 'વેદાંગને કિતારે', 'મૃત્યુ ને મિલન', 'એક પાપ', 'સજીવની', 'અનરનો સાદ', 'કવિ', 'ગૈરવિની' ને મેવાની સમસ્યા બીજી વિભાગ વાસ્તવની-માત્રપ્રેમ ની વાર્તાઓનો છે એમાં ૭ વાર્તાઓ આવે છે હિમા', 'મૃત્યુ ને મિલન', 'પત્ની', 'વેવરી' 'મ્યુનિસિપલ એપ્રીસા', ને 'મહમદ દીન' ત્રીજ

વિભાગની વાર્તાઓમાં સમાજના ઉપેક્ષિત વર્ગની, ગરીબવર્ગની કથા આમ અપુરવના પ્રભુચત્રવતને લેખિકા જે મહત્ત્વ આપે છે, તે યથાર્થ છે આ રીતે એક જ વસ્તુ હોવા છતાં, વસ્તુમાં, પ્રસંગોની યોજનામાં વાર્તાની માહત્તીમાં ને રીતિમાં સાગ પ્રમાણમાં વિવિધતા આપણને મળે છે અપુરવની અમાનતામાં લેખિકા માને છે અપુરવની માયિગની વસ્તુ અને એમ એ હજાર નથી પણ શ્રીના સ્વાન્યના ખ્યાલો, નવાવિચારો, મહત્ત્વની મુદ્દાને હણી નાખે, દાપ્તચત્રની મહત્ત્વને કચરી નાખે, એનો એવો મજાત વિરોધ કરે છે, તે 'મેવાની સમસ્યા', 'ગૈરવિની', 'એક પાપ' વગેરે વાર્તાઓમાં આપણને જણાય છે 'ગૈરવિની', 'એક પાપ' એ વાર્તાઓમાં લેખિકા જ, આધુનિક સ્વાન યથાવનાવાળી સ્ત્રી પામે પોતાના વિચારોનો વાસ્તવ જગત મેડેનો સર્વ જેતા, પોતાના વિચારોની ફેરતપામણી કરાવી વિચારપત્ર કરે છે એ વાન ફેર્ડ પુનરેલપી હોત તો જગ એ મિત્ર રાને પ્રત્યાવાળીનું મિત્ર મગન પગતુ લેખિકાએ ખોટા લાગણીપ્રવાહમાં તણાવ ન જતા નટરયાથી ને અમલાવધી વિચાર કરો જે ને એ વિચારને નાગતાની વાર્તામાં વણ્યો છે, ન પ્રસંગાપાત છે એ દે એમાં એક પાપ' ને 'મેવાની સમસ્યા'માં વાર્તા મ

વસ્તુ પયોમ નથી ચાતો પોત નુ જાગર છે, કારણ કે વિચારના ખોખામાં માત્ર પ્રસંગો ભરાતા જ છે તેથી વાર્તા નગળી બની જાય છે આવી પ્રશ્નનાનીઓ ઉપરાંત પોતાના પ્રિયતમ માટે પોતાના લમચત્રનમાં હોળી સળગાવનાર મવરાતે સિંદુને તરી પેવે પાર જતી મુહિર્ણીનું સ્મરણ કરાવનાર સુમલ છે દાદાની લાડીરી છતા, દાદા પ્રત્યે ખૂબ જ પ્રેમ હોવા છતા પ્રેમના આકર્ષણને માત્ર આપી પ્રિયતમ જોડે ચાલી જનાર તેજુ છે આમ જીવનમાં જાણે પ્રેમને માટે, કુમળી લાગણીઓ માટે અપાત્ર લાગતી, ઠતા અનુકૂળ અભેગો મળતા પ્રણયને પૂરેપૂરો આસ્વાદ કરી લેતી વાસાણી છે એમ પ્રણયના પાણુ લેખકે વિવિધ પાસા જતા ચા છે ને પ્રણય એ જ સ્ત્રીના જીવનની મહાન શક્તિ છે અને એ સભેગો મળતા આર્વિલાવ પામવાની જ એ લેખિકાએ અસંગ્રહક રીતે દર્શો યુ છે

આ વાર્તાઓનો બીજો મુખ્ય સ્ત્ર વાસ્તવપ્રેમનો છે માતૃત્વ એ સ્ત્રીજીવનનું મોટામાં મોટું સજીવની મળ છે એ માતૃત્વના જોડે જ ઉમા કુમારને આજી જીવનગર્ય સમજતી શકે છે, પતિના નિરોગમાં પણુ ગુલવેના પ્રેમ મોનાકીને કુખ ને વિરહભયો વાસ્તવ જગતમાંથી ઉપાડી મધુગ કદપનાજગતમાં લઈ જઈ એના જીવનને સુખમય બનાવે છે 'વેવરી'માં પણુ બીજો ગમે એવો છે છતા મોઢી એના બધા પાપ દરયજર કરે છે અને નજર સામેથી દૂર કરના ઇન્છની નથી મહમદહીનમાં બાળક મહમદહીનના માનસનું સુભગચિત્ર દોર્યું છે મૃત્યુ ને મિલનમાં ઉગાને બાળક પ્રવેનો અથાગ પ્રેમ જ અવિનાશને હૃદયપટ્ટો કરવાને સમર્થ બને છે આમ માતૃત્વનું સુભગ દર્શન આ લેખિકાની અને નારીઓમાં થાય છે

બસ પ્રણય ને માતૃત્વ એ બે વિષયો જતા એમની વાર્તામાં જે જોડે છે તે બહુ થોડું રહે છે નયુરામ મા છે તેની પેકરની ફૂટપાથ મા છે તેની પતનની કથા કે જૂમની જૂતાવળ'માં છે તેનું કદપનાચિત્ર એનું એનું એટલે સ્ત્રીપુરુષનું પ્રણય જીવન ને માતૃત્વ એટલી સીમામાં જ લેખિકાનું વાતા વસ્તુ મર્યાદિત રહે છે મીજુ એ પણુ સાચુ કે સ્ત્રીપાત્ર જેમાં અજગવનો ભાગ ભજવતું હોય અથવા તો સ્ત્રીના જીવનના પ્રશ્નો જેમાં જીવી શકાય એવી

વાર્તાઓની જ લેખિકાને ફાનટ છે કારણુ અઢાર વાર્તાઓમાંથી સ્ત્રીજીવનની મર્યાદાની બહાર હોય એવી ત્રણ વાર્તાઓ જ આપણને મળે છે 'ફૂટપાથની કથા', 'જૂમની જૂતાવળ' ને 'નયુરામ'

લેખિકા સ્ત્રી હોવા છતા, એમણે પુરુષોનું ચિત્રણ સમભાવથી કર્યું છે ને તેથી જ તો લસ્કરી અમલદાર અતુલ હુમાને અનુદૂળ થવા પોતાનો સ્વભાવ બટ્ટી નાખે છે, રાણો પોતાની જૂથ સમજ સુમલને પગે પડે છે અવિનાશ પોતાની જૂથ સમજ ઉધાની માણી માગે છે, એભય સુમલને બચાવવા સાપનું ઝેર પોતે ચૂસી લે છે સાથી તેજુને પ્રત્યપૂરમાંથી જીવને ભેગે ખેંચી લાવે છે આમ એમણે પુરુષોને સ્ત્રીઓને અન્યાય કરતા સ્ત્રીતથો નથી, માનવનાયુક્ત સ્ત્રીતથો છે

નાતોમાં, પ્રચારલક્ષીત્વ એ એમની વાર્તાઓને નમનુ બનાવનાર પ્રથમ તત્ત્વ છે. પ્રચારની હાશથી પ્રેરણા એમણે જેમાં કર્યું જ વાર્તાવિગ્ય વસ્તુ જ ન હોય એવી 'જૂમની જૂતાવળ' લખી એ વાર્તા નથી મરીવાદનો વિરોધ વાર્તામાં ધર્મ શિક્ષે, પણુ તે વાર્તાને આચર્યક તત્ત્વો ફગાવી દઈને નહિ વાર્તામાં પ્રચાર યુલ્યે જુલનીરીતે વસ્તુર્થ બધ એવો ન હોવો જોઈએ સેવાની સમરથા'માં પણુ વાર્તાજોયુ વળતુ નથી એનુ જ 'એક પાપ' ને 'શેવલિની' એ વાર્તાઓ વિષે કહી શકાય પ્રચારની ઇન્છ થાય પણુ એ વાર્તામાં સુમથિત હોવો જોઈએ એ તાજીનાજીમાં બરાબર નજીઈ જવા જોઈએ તે આમાં નથી જેમ કે મ્યુનિસિપલ ઓફિસર' એ વાર્તામાં લેખિકા વાર્તા કહેતા કહેતા પ્રચાર કરવા મડી બધ છે ને કહે છે, 'શ્રમજીવીઓને માદા થનાનો હક નથી ને હોય તો પણુ એમને આરામનો અધિકાર નથી તમીયત નરમ રહેતી આરામની જરૂર લાગતી હેરફેર આચર્યક હોવો નજેરે બધી શ્રીમતોને વરેલી સુવાળપ છે' (પૃ ૧૬૬ ૬૭) આ ને આવી કડિકા (દાત પૃ ૧૨૬) સામે કોઈનય વાવો ન હોય પરંતુ એ વાર્તામાં આવે વસ્તુપ્રવાહને અટકાવી લેખિકા જ આપણને શ્રમજીવી ને શ્રીમતોનો ભેદ સમજાવના મડી બધ તેનો વાધો વાર્તામાં વાર્તાતત્ત્વની જ અપેક્ષા રાખનાર બધાને જ હોય

આ વાર્તાઓને નમનુ બનાવનાર બીજુ તત્ત્વ રમણુલક્ષ દેસાઈની જેમ પોતાના અનુભવો કે નિરીક્ષણને સ્નાત્કમક રીતે જૂ ડગાની એમની

રૂપિ છે પોતાના જીવનના અનુભવો ને નિરીક્ષણોના ઉપયોગ પ્રમંગલોત્થાનામાં ને પાત્રાનેખનમાં કહેવો ભેદ એ મીઠા મુઠો આપીને નહિ આ મુઠો અવધેવ સાચા છે ને સાગ પાછુ છે પાછુ વાર્તામાં એ ચોખ્ખા નથી. (દલ ત. જુઓ પૃ. ૬૨, ૭૧, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૮૪)

લેખિકા પામે ઝલુ, મોહક, ચોટદાર, સુગ ને વાતોને ચોખ્ખા એવા વર્ણનોવાળી નેત્રી છે વાતોને ચોખ્ખા વાતાવરણ ઉપજાવવાની શક્તિ છે શહેર કે ગામડું, દુગ કે પહેરજ અથવા એ સ્વરસ ગદી શકે અથવા એને પોતાનું લાગી શકે, એવી એમની વાતોઓ છે આમ જીવનને જોવાની એમની પામે દષ્ટિ છે ને સાથે સાથે પોતાનું દર્શન ન્હા કંવાની કથા પાછુ છે એટલે પ્રતાવતાવેખક શ્રે. અનતનાય ગવગ જોડે આપણે પાછુ પૂરેપૂરા સમય યકને કહેશુ કે 'ન્યોન્ના બહેન, વાર્તાઓ લખના રહેજો'

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

મહામહાના મહાગદીઓ :- લેખક મધુસૂ ગોરીઆ પ્રકાશક જીવન માહિલ મદિ કાચગદી મુનર્ મધ ૩ પાચ

શ્રી રોહિઆએ આ પુસ્તકને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યું છે 'પહેલી સહયોગીઓ', 'સ્વાનંધ પથના પ્રદીપા', ને 'ગાંધીના પ્રજાપતિઓ' આમાં પ્રથમ વિભાગના કોરેસના વડનામાં સાથ આપનાર પગેશી સહયોગીની જીવનની રૂપેશ છે. બીજા વિભાગમાં કોરેસના પ્રમુખોમાંથી રાષ્ટ્રના દેહને વડનારની જીવનકથાઓ આપી છે આ કથામાં પાછગદી વિરોધમાં જનાર શકેન નાથર જેવાને બાદ ગાંધી હોય તે સમજી શકાય એવું છે પાછુ હિંદની ગણિયતાના વિગતમાં જેમનો ફાનો નાનો મુનો નહોતો, એવા હકીમ અગમજખાલને, સ્વાનંધ પાર્શ્વમાં સામે જેવો ભાગ ભજવનાર શ્રીનિવાસ આયગરને કોરેસમાં આવનાર અમાસદા પ્રતોના ચૂટાવવા પ્રતિનિધિ તરીકે આવે એવું તત્વ દાખવ કરનાર બદ્દીન તેયજીને, ને ૧૯૧૬ની લખનો કરા- વખનના એતિહાસિક મહામહાના અધિવેચનના પ્રમુખ અનિકાચગદી મુનમદાને લેખકે આમાં સ્થાન આપ્યું નથી એથી આ ગ્રંથમાં અપૂર્ણતા અતી છે ને મોતાના મહમદઅલીને સ્થાન હોય

તો હકીમ અગમજખાલને હોતુ બેઠિયે હકીમ સાહેબ ચલુપર્થ ત નુસ્ત કોરેસવાદી વ્હા હતા, હા, એ ગાંધીકાર્યકર્તા હતા, છતાં એ બૂવવાયોમ્ય તો નથી જ કોરેસના પ્રમુખ નહિ બનેલા છતાં, કોરેસના વડનામાં મહરવને કાગો આપો હોય એવા નેનાઓને ત્રીજા વિભાગમાં સ્થાન આપ્યું છે એમાં પદાની મીનાગમેશ, સ્વ. મેનમુશ, સ્વ. મહાદેવભા, જયપ્રકાશ નાગચલુ સ્વ. સચમૂર્તિ, સ્વ. જમનાલાલ નજજ, એટલા નામો ઉમેરવાની તગ હતી કાગલ કે આ જવાનો કોરેસના વડનામાં જેવા તેવો ફાનો નથી. અચાએ વલોમાં જો તિનિગણી સચ એ, પ્રામાણ્ય અવ, ચગ્યા સવ, ત તીમી મવ વગેરે નથી થઈ છે તે જમનાલાલજીના નાથ વિના થી રીને મલરી શકેન

આમ છતાં આ પુસ્તકમાં લેખકે વીક વીક માહિતી વેગી કરી છે, ને એમની નેત્રી પાછુ મનેહાગી છે લખાણ સુવાચ્ય છે કથાકે લાગણીપ્રધાન બન્યું છે લાગણીપ્રવાનતા એ એમનો શુલુપમ છે આવા લખાણમાં વિવેકશુદ્ધિ આવે તે માટે ગાંધીય દષ્ટિ જોએ, એ ને આ લેખકમાં હોન તો આ પુસ્તક આથી પાછુ વધારે અમય બનત

આમ છતાં, મહાસભા વિરે આપથી માહિતીવળુ, ને, રસાગ પુસ્તક લેખકે આપ્યું છે ને માટે એમને ધન્યવાદ વટે છે

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

‘વસંતવિલાસ’નો છંદ

શ્રી કાનિયલ ગ્યામિ ૧૯૪૬ સપ્ટેમ્બ ના મુનર્ ચુલભર્મીના જર્નલમાં ‘વસંતવિલાસ કાગ્ય—કર્ષક ન્ટડી’ એ નામે એક વિમ્નત અન્ધસરેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેમાં ‘વસંતવિલાસ’ના બાલા, જદ રૂટ પકિનઓનુ અર્થવટન વોરે વિરો બીજા વિદ્વાનોએ વ્યકન કહેલા મતયેની સમીક્ષા કરી પોતાના કેટલાક મતોનુ અમર્ષન કે કવચિત ગુદિ કરી છે, ને અતે આખી ફીનિ પ. વિવેચન રૂટ જોડેના અર્થ માટે અન્ધ ગ્રંથોમાંથી અનુવ્રક્ષો, અન્ધ બનોનો ઉલેખ કે અર્થો કોડે મહિત અ કેટલાકાનુ આપેલું છે આ રીતે તેમની ‘વસંતવિલાસ’ની અગ્રનિતા પ્રવેશકમાં અર્થેલા ત્રણ મનાઓ મરી

સ્પર્શ પામ્યા છે આ જાતના સૂક્ષ્મ અને સર્વસ્પર્શી અભ્યાસને કોર્સ લાભ પામી હોય તો આ પહેલી જ કૃતિ છે એટલે તેને લગતા સામાન્ય કે વિશિષ્ટ પ્રશ્નોની ચર્ચા આવશ્યક દરે છે આ દૃષ્ટિએ અહીં રસતાલકાસ ના છદની ચર્ચા મે હાથ વરી છે

પ્રાચીન ગુજરાતી (કે પ્રાચીન પરિચય રાજસ્થાની) કૃતિઓના ભાષા અને છદના વિષયને એક જાટિલ કાયદો બનાવી દેતી આમત તે એ કૃતિઓની લેખનપદ્ધતિ (Orthography) છે અપભ્રંશ ભૂમિકા પઠી ભાષાના ધ્વનિગ ધારણામાં વિવરિધ વિપુલ અને ઝડપી પરિવર્તનો થયા એટલે રીધનાથી પચટાતા ઉચ્ચારણે ભાષાના સ્વરૂપને એક પ્રકારની પ્રવાહિતા આપી જુદા જુદા સંકાની ભાષાના લેખનમાં યકત થતા સ્વરૂપની યુદ્ધિ જાળની રાખવાનું કાર્ય આથી અસભવનત બની ગયું તેમા બ્યારે રચનાસમય અને પ્રતિલિપિસમય વચ્ચે સારુ એવું અતર હોય ભારે તો મૂળની ભાષા વ્યકત કરતા લક્ષણો કયા અને પ્રતિલિપિસમયની ભાષાની અસરના ઘોતક લક્ષણો કયા એ બામતનુ ચ્વષીકરણુ કળિન હોવા છતા ખૂબ જ આવશ્યક બને છે આ પ્રકારનો નિર્ણય કરવામા કૃતિ પઘાત્મક હોય ત્યારે કૃતિનો ઠઠ સારી રીતે માર્ગદર્શક થાય છે

પણુ છદના અભ્યાસની કળિનતાઓ ભાષાના અભ્યાસની કળિનતાઓથી ઓઠી ઊતરે તેવી નથી પ્રાચીન કૃતિના છદની તપાસ કરતી વેળા કુટલીક પાયારૂપ હકીકતો આપણે ધીસરી ન જ સકીયે પહેલુ તો એ કે છદના વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને તેનું પાન કરતી વેળા નકત થતુ સ્વરૂપ એ બને વચ્ચે ભે હોય અગર ન હોય પણુ દરેક છદને પોતાનું ચોક્કસ અને તકલ્પ પૂરતુ સ્થિર મધારણુ તો હવુ જ બીજુ છદનુ માપ જાગવવાને લેખકે એટલા આહુર હતા કે તે મારે યાકરણુ કે ચાનુ ઉચ્ચારણુને તાણુવાયે ચત્રા પડે તો પણુ તેઓ જરાયે અચકતા નહીં ત્રીજુ, દરેક કૃતિની લેખનપદ્ધતિમા ઊડીને આપે વળગે તેની અસગતિ અને અનિશ્ચિતતા સામાન્ય નિયમરૂપે હોય છે, એટલે છદના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરતા પહેલા અન્યાસપ્રાપ્ત કૃતિની લેખનપદ્ધતિની વિશિષ્ટતાઓ તારવની યી જ આવશ્યક છે ચોથુ એમના એક છદ સ્વરૂપ અપભ્રંશ ભૂમિકાથી મારીને

અર્વાચીન ભૂમિકા મુધીમા કુટલેક અશે મલ્લાતુ રણુ હોવાથી અમુક એક સમયે રપગએલા ઠદન સ્વરૂપ નકી કરના મારે તેની આગળપાળના સમયનુ તે ઠદનુ સ્વરૂપ એ જ સાનુ સ્વરૂપ, એની માન્યતા કામ નહીં આવે અપભ્રંશ હોહા જૂની ગુજરાતીનો દૂહો ને અર્વાચીન હોહરો એ સૌ અમુક આગની વિગિજ્ઞતાઓ ધરાવે છે એટલે આમાથી એકના લક્ષણુ અણિયુદ્ધપણે ખીજમા ભેળના બેસતુ એ અશસ્ત્રીય અને એટલે જ છદના સ્વરૂપનિર્ણયમા પ્રાકૃત અપભ્રંશ અને ગુજરાતી છદોત્ર યોના ઉપયોગ ખૂબ જ જાગૃત રહી કવનાને રહ છે આમા આ ત્રણે ગર્ગના છદોત્રયોની પોતાની સખ્યામ વ સ્પટિઓન પણુ આપણો મૂચવાડો નારનામા સારુ એવું 'અર્પણુ' છે

'રસતવિલાસ' નો છદ હોહાના વર્ગને છે એ સ્પષ્ટ છે-એટલે કે અણુસરખા બે પાદોમા વિલકત થયેલ મે સાપ્રમદ્ધ પમ્તિઓના તે બનેલો છે અપભ્રંશ મહાકા યની વતાની જે જતો છે તેમા અતરસમા ચદુબપદી આ જાતની છે

પહેલા સમપાલનુ બ વારપુ તપાસીએ શ્રી વ્યાસના મતે સમપાદમા વાણુખ-૧૨ માત્રા છે, કવચિત ૧૧ શ્રી વેલણુકર માને છે કે મુખ્યત્વે ૧૧ પણુ કોઠ વાર ૧૨ શ્રી માસ્ટરના માનવા પ્રમણે બને પકિતિઓના ઉતારાર્થ ૧૧ માત્રાનો છે જે આપણે એમ સ્વીકારીએ કે કુટલીક પકિતિઓના સમપાદો ૧૨ માત્રાના છે કુટલીકના ૧૧ ના તો આપણે સાથેસાથ એમ પણુ સ્વીકારનુ પડે છે કે 'વસતવિલાસ' ના ગર્ગની દુગી પઘાત્મક કૃતિઓ સળગ એક જ છદમા રચાતી નહી પણુ જુદા જુદા માપના બે છદો તેમા ખાસ કોર્સ ધોરણુ વિના ભેળમળિયા સ્વરૂપમા રાજતા અવી માન્યતાને પ્રાચીન કૃતિઓમાથી આ જાતના ઉદાકરણો મળતા હોય તો ટાકી આનાર આપવાની જરૂર ગ્દે છે કાગણુ સ્વાભાવિક વલણુ તો એવું માનવા તરફ રહે કે ૮૦-૮૫ કડીના કામમા ઠદનેવિવ્ય દેખાડુ ઉદિન્ટ ન હોય ત્યારે કવિએ સળગ એક જ ઠદ ચોખ્યો

* શ્રી ગ વિ પદ્ધક વ વિ ના છદને એક પ્રકારનો રાખા એણે છે પણુ આ અંગેની તેમની વિચારણા ઉપલ ધ થાય ત્યારે જ તેની ચર્ચા કરવાનુ બને

હોય આ રીતે જોતા જવાયે સમ પાદ કાતો ૧૦ માત્રાના હોવા જોઈએ કાતો ૧૧ માત્રાના સમ પાદોનો અતઃ—આ પ્રકારનો છે તે જોતા અને બીજી રીતે પણ તેનું બધાંજી તપાસતા તે પ્રચલિત અપભ્રંશ-શુજાતી દોહાના સમ પાદથી અભિન્ન જણાય છે, એટલે કે તે ૧૧ માત્રાનો હોવાનું જણાય છે * ઉદાહરણોના પાઠ આપવા જતા આખી કૃતિને અવતામી પડે, એટલે માત્ર કડીઓની સખ્યા ટાંકી છુ આમા 'ક' પૂર્વાર્વાના સમપાદનો અને 'ખ' ઉત્તરાર્વાના સમપાદનો સૂચક છે

નીચેની પંક્તિઓમા સમપાદ ને ખ ન યુદ્ધિ ક થો પિ ના ૪ ૧૧ માત્રાનો હોવાનું જોઈ ગકાય છે

૧ ક, ૨ ખ, ૪ ખ, ૫ ક, ૮ ક ખ, ૯ ખ, ૧૧ ખ, ૧૩ ખ, ૧૪ ક, ૧૫ ક ખ, ૧૬ ક ખ, ૧૮ ક ખ, ૨૦ ખ, ૨૩ ક, ૨૪ ક ખ, ૨૫ ક, ૨૬ ક ખ, ૨૭ ખ, ૨૮ ક, ૨૯ ક ખ, ૩૦ ક, ૩૨ ક ખ, ૩૪ ખ, ૩૫ ક, ૩૬ ક ખ, ૩૭ ક, ૩૮ ખ, ૩૯ ખ, ૪૧ ક ખ, ૪૨ ખ, ૪૩ ક, ૪૮ ક, ૫૦ ખ, ૫૨ ક ખ, ૫૩ ક, ૫૪ ક, ૫૫ ખ, ૫૭ ખ, ૫૮ ક, ૫૯ ખ, ૬૨ ક, ૬૪ ક, ૬૫ ખ, ૬૬ ખ, ૬૭ ક ખ, ૬૮ ક ખ, ૭૧ ક, ૭૩ ખ, ૭૪ ક, ૭૫ ખ, ૭૬ ક, ૭૮ ક, ૭૯ ખ, ૮૧ ક ખ, ૮૭ ખ, ૮૪ ક=૭૭ ૭૭ પા"

આ ઉપરાંત વધી પંક્તિઓમા લેખનપદ્ધતિની અનુદ્ધિ દર કરતા ૧૧ માત્રાનું ચતુ મળે છે પ્રાચીન શુજાતી કૃતિઓની લેખનપદ્ધતિની લાક્ષણિકતાઓ માની પહેલું ધ્યાન ખેંચે તેની એક પરવર્તી શકાતી અસંગ નીચે આગળનો હસ્તે ધ્ર દીર્ઘ લખાય છે—
વ્યુ પતિ તેમજ હદની દૃષ્ટિએ જોતા હસ્તે દ અપેક્ષિત હોય, ત્યાં પણ પાછળ આવતા ચક્રારની અસર નીચે તે દીર્ઘ લખવાનો વિચાર જણાય છે આ વજ્રુની ઉલટતા જોતા આપણે એવું પણ અનુમાન કરી શકીએ કે પાછળના સમયમા આ રીતનો

• અર્ધો એક અન્યની બાલત વત્કે આલ ખેચવાનું રહે છે દેમચદ્ર પ્રમજે રોહાની માત્રા તથા ૧૪+૧૨/૧૪+૧૨ એ રીતે વિમચ થયેલી છે પણ પ્રાકૃત-પ્રજ્ઞ વરે પ્રમજે ૧૩+૧૧/૧૩+૧૧ એ રીતે વચુત. આ બને એક જ જ દની વ્યાખ્યા છે માત્ર પદ્ધતિને દને લીરે દેખાવ પૂરોને ફર લાગે છે કારણ દેમચદ્રની પદ્ધતિ અત્ય વલો ઘણજત નર્વે રીધ ગલવાની છે આથી વાસ્તવિક રીતે એ ૧૦ ૧૧ના પાત્રો છે તેને દેમચદ્ર ૧૪ ૧૫ના ખે છે

દ કાઠ ખગે જ દીર્ઘ ઉચ્ચારાનો થયો હશે પણ પ્રાચીન કહી ગકાય તેની કૃતિઓમા તો મૂળે હસ્ત હોવા જોઈએ એમ સપ્રમાણ જોઈ ગકાય છે નીચેની પંક્તિઓમા આ જાનનો દીર્ઘ લખાયેનો છે, અને તેને હસ્ત તરીકે જણાતા ૧૧ માત્રાનું માપ મરેઅર આવી ગયું છે

(૧) કર્મણિ જુદાદન કે સખધક જનુદન

૧૦ ખ (બાઈય), ૧૨ ખ (મિર્ચય) ૧૩ ક (નહાઈય), ૩૩ ક (જગીય), વગેરે

(૨) સ્વાર્થે વ (જક) વડે વિસ્તાગિત અર્ધિગ અંગો

૨ ક (તારીય), ૯ ક (બાઈય), ૧૦ ક (ઝારીય)

૧૦ ક (નારીય), ૧૩ ખ (ચોરીય), ૨૮ ખ (બારીય)

ચોરીય), ૩૧ ખ (કરીય) ૩૮ ક (માર્ચય, ચોરીય)

૫૧ ક (સર્પીય), ૫૧ ખ (નમણીય), ૫૮ ખ

(ભૂકરીય), ૫૮ ક (ગોરીય), ૬૧ ખ (ચુલુતીય), ૬૨ ક

(મોતીય), ૬૨ ક (મોતીય) ૬૫ ક (તગીય) વગેરે

(૩) યની અસંગ નીચે દે થયાના બીજ ઉદાહરણો

૫ ખ (પર્ચીય), ૬ ખ (કાર્ચીય), ૩૩ ખ (હોઅઠ)

૫૭ ક (હરીયાય) વગેરે

બીજી અપભ્રંશ ભૂમિકામા બધાયે ગુદ અપભ્રંશ

રૂપેનો અત્યારે હસ્તે જ હોતા એટલે અભિગી

અંગો પણ બધાયે હસ્તે—સ્વરાત હતા. પડીથી

અત્ય દ્યનો મ કાય થતા દ સિદ્ધ થઈ ફરી ફેટવાક

અભિગી અંગો 'ઈકારાત (દીર્ઘ) થયા, પણ તેમની

સાથેસાથ ૪ હસ્તે દકારાત અભિગી અંગોપણ

વપરાશમા આવું ગણા અપભ્રંશ ભૂમિકા પડીથી

ભાષાપર સંસ્કૃતની મીધી અસંગ પકવા લાગી

આથી ફેટીક જગ્યાએ અપખશમાથી ઊતરી

આવેના હસ્તે ધકારાત અંગ અને ગુદ તત્ત્વમ કે

દ્યતા સકાર્યથી નિષ્પત્ત થયેલા દીર્ઘ-દકારાત

અંગ વચ્ચે સંભ્રમ થયા લાગેલા આ જાનના

મભ્રમના ઉદાહરણો

૭ ક (મનિર્ચી) ૨૨ ક (કામર્ચી), ૨૫ ખ

(મર્ચી) ૨૫ ક (રામરી) ૬૮ ક (ખ રી) વગેરે

× × × ×

ત્રીજી અપભ્રંશમા જ અનુચારનું ઉચ્ચારણ

નગર પડી અનુનામિક રૂપે દેખાકે પ્વનિસદ્ધીમા

મોવાવાનું વચ્ચું ઉદ્ભવેલું આપણે જોઈ શકીએ

છીએ ભવિષ્યગદામા વૈયુયત્ત (સ્વયુયત્ત)

દેમચદ્રમા કૃત્ત (નકત્ત) 'અદેગગક'મા

સિંગાર (સિંગાર) એરે મગે છે આ રીતે
‘સતતિનાસ’ માં પણ ફેટવાક સ્થળે અનુસારને
અનનાસિક તરીકે ગણવાનો છે

૧૫ (હંસુલક) ૩૬ (સંતિ) ૧૭ ક
(વસંત), ૧૭ ખ (સંતાન), ૪૦ ક સિંગાર ઝંગાર)
૮૭ ક (સંતાપ), ૬૬ ક (સંશ્રામ) વગેરે

ચોથું નર્તમાન ત્રીજે પુરુષ એક ન્યન અપભ્રંશમાં
અપનાદ રૂપે (૭૬ જાળવવા) જ એકારાન્ત છે
સામાન્યતઃ તે દ્વારારાન્ત હોય છે એટલે પ્રાચીન
ગુજરાતીમાં એવું એકારાન્ત રૂપ હોવાની સલાવાના
નકિવત નીચેના કિદાહરણોમાં અને બદને દ
વાચવાથી પકિત ૧૧ માત્રાની બને છે

૭ ક (હંદ્યો), ૭ ખ (કંદ્યો), ૨૧ ક (લોપ્યો)
ખ (તાક્યો) ૨૩ ખ (પાડ્યો) વગેરે

વિવિધ કારણે ફેટલાક શબ્દોની જોડણી અપેક્ષિત
કરતા જુદી કરાર્ધ છે તેને સુધારી લેતા ૧૧ માત્રા
બરાબર આવી રહે છે

૪૦ ખ, ૪૩ ખ, ૬૪ ખ (નહોં નહોં) પક
(તુ), ૩૬ ક (સ્થુ)* વગેરે.

ફેટલેક અથો પાંચાન્તર હદના માપને બરાબર
જાળવતું મળી આવે છે

૧૮ ક (C-ચદ્યુ), ૧૮ ખ (Bસોહધ), ૨૧ ખ
(Bતાકધ) ૨૩ ખ (Bપાડધ) ૩૦ ખ (C નલ્લુ
જયજયકાર) ૪૪ ક (BC મનમથતુ) ૪૪ ખ
(BC નયર), ૪૮ ખ (BC આંગતુ) ૫૧ ક (BC
ખીજતુ) ૬૦ ક (BC ચાલ્યો) વગેરે

આ રીતે લેખનપદ્ધતિની અગદિઓ ૨૨ કગતા
૭૦ જેટલા પાં ૧૧ માત્રાના હોવાનું દેખાડી
શકાય છે એવું ૭૦+૭૦=૧૦૦ જેટલા પાં ૧૧
માત્રાના રૂપે છે બાબીનામાંથી ૨૫ ૩૦ માં અર્થની
અસંપૂર્ણતા કેટલાક પાંની અનિશ્ચિતતા માત્રાસ પદ્યની
નિષ્ક્રિય આડે આવે છે અને જે કાનની કમોડી
વાપરે તેને તો ‘વસ તતિલાસ’ના જ હદના સમ પાદો
નિશક હોહાના જ જણાયે અને ઉપર જે જે સ્થળે
લેખનમાં હસરને બદને દી’ મગે છે લા પકન
કરનાર હસર જ વાચશે

આમ સમ પાદ (૬+૪+૧=) ૧૧ માત્રાનો—
અતમાગો અને હોહાના સમ પાદથી અલિન હોવાનું
નિશ્ચિત થાય છે (ચાતુ)

હરિવલ્લભ ભાવાણી

ટે લા ૬ હરગોમાં અચ્ચાતુર્ય નિયમે કરી અનુ
નાસિમ હોવાથી એક માંમાં તુવાનો સબળ પણ સ્વરને દીધ
લેતા અથવા વિરલેપ કરતા ૧૧ માત્રા થઈ રહે છે

વચ્ચપત્ર

સ ત ત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

મુબઈ

પત્રિકાના જાન્યુઆરી ૧૮૪૭ના અક્રમાં અગ્રી
ચીના’નો પરિચય આપવામાં આ ગો છે એમાં
દર્શાવેલ વિચારો સ મધે મારે કશું કહેવાની ઇચ્છા
નથી કારણ કે એ વિવેચક કરેલ વિવેચનનું હું
વિવેચન કર તો વિવેચકને પોતે કરેલ વિવેચનના
વિવેચનનું વિવેચન કરવાની કદાચ ફરજ પડે અને
એમ એનો અત આવે જ નહિ

અહીં તો માત્ર વિવેચક એક જાણ કરી છે તે
બતાવવી છે તેણે સ જય મતાવે છે કે ‘મેના
ટેલિફોનમાં વાતચીત કરે છે તેમાં મેના જે બોલ
છે તે તો બતાવી શકાય પણ બે પાના સુધી જે
વ્યક્તિ મેનાની બોડે ટેલિફોનમાં સવાદ કરે છે તેની
ઉક્તિ પણ આપી છે તે કુવી રીતે દર્શાવી શકાય?’

આ સ જય યોગે છે આ પ્રયોગમાં અશક્ય
જેવું કશું નથી આપણે ત્યાં કંદાચ આ પ્રયોગ નવે
લાગે પણ પાશ્ચાલ રગભૂમિ ઉપર હાસ્યરસપ્રધાન
નાટકોમાં ફીક ફીક પ્રચલિત છે અને જુ મુનમિ
એકસલસિયર થીએટરના રગમય ઉપર એક
અંગ્રેજ ક પનીએ પણ એ રજૂ કરેલ ટેલિફોનમાં
બોલતો અવાજ કાતો માર્કેટ દ્વારા બોને કાતો
સોથી ઉપલા માગની બોલસામાંથી બોને ‘અગ્રી
ચીના’માં પણ એ જ પ્રમાણે એ પ્રયોગ કરવામાં
આ ગો હતો

સાતાકુંડ

૪-૩-૧૮૪૭

ધનમુખલાલ મહેતા

*શ્રી લક્ષ્મણનાલ મહેતા કહે છે તે પ્રમણે
રગમયપરનું પાન ટેલિફોનમાં ખીજી વક્તિ બોડે
વાતચીત કરે ટેલિફોનમાંથી બોલાતો અવાજ કા તો
માર્કેટદ્વારા અથવા તો સોથી ઉપલા માગની
મોલસામાંથી બોલાય છે ને અંગ્રેજ નાટકોમાં એ
પ્રમાણે થાન છે એમ પણ કહે છે આમ બતા,
ટેલિફોનમાંથી આવતો અવાજ સાધારણ રીતે હોય
છે તેના કરતાં એને ઘણો મોટો ક પવે પડે તે
અસ્વાભાવિકતા તો એમાં આવી જ જાય છે ને
એટલે એ જે નાટકની વાસ્તવતાને હાનિ પહોંચે

અન્દકાન્ત મહેતા

બિહારનાં લોકગીતો

(વીમની માયાશુભતા નગાળી વેખને આધારે)

: વગ્નગીતો :

મિહારના ભરવોદાના જનતા આજે તો પાપાત્ય મઝુનિની અસગને લીરે રીક રીક પઠિર્નન થયું છે, અને તેથી એક સમયે લખપ્રસંગે જાહેરકામા જે મનોહર ગીતો ગવાતા હતા તે આજે તો ક્યાક ક્યાક જોના મગે છે. પરંતુ પાપ્યાત્ય સંસ્કૃતિથી અસ્પૃષ્ટ એના લોકકામા તો સદલાએ જૂના લક્ષ ગીતો એને એ જ રૂપમા, આજે પણ મનાય છે. એમા જરાય ફેરફાર થયો નથી.

પ્રથમ મંડપ રચાય છે તે વખતે મંડપનુ ગીત ગનાય છે એ ગીતનો એક નમૂનો નીચે

કરિલ બનકે બામ કાટાયમે,
બન વન્દ લાકે-બામ મ કવા ઊવાર કે,
ઉપરે દુરયે હસ સ્વેત રે,
ગાઈયો ગોંનર અંગન નિપામવ
ગજમેલી ચોકે પૂગાય કે,
આની બેાયો દુવાર દુલાહ વા.
મેલી અગૂરી ભરયો રે.
આની બેાયો દુલારી બેાગયા
સિન્દુર ભાગે, ભરયો કે

‘બનયા કગિય (વાસના મેગને કગિય કહે છે) કાપીને વાસના મંડપ જાણ્યો ઉપર ઘેરો હસ રેને છે. ગાયના ગોનરથી આગણ વિષાય છે. માગીને હાથી ચોકમા બેસાડો વરને લાવીને મંડપમા પડાગ થો, એને જામે કરીને મેલી અપાયા ને પડી જેની મેથીમા સિન્દુર પૂર્ણ છે એવી કન્યાને મંડપમા પવરાનાર.’

મિહારમા લક્ષમંડપમા માગીને હાથી મનલી મેસાડવાનો વિવાહ પ્રચલિત છે હાથી બે એક ફૂટ ઝંચો બનાવવામા આવે છે પૂર્વે જ્યાં નાનાજવાડા મહુ હતા ત્યારે, હાથીનું મનત્વ હતું આજે હવે એ વિવાહ અવશેષ રૂપે જી ગયો છે બીનુ આ ગીનમા મિહારમા કન્યાના માથને વગા

આપને વણુ ધન આપતુ પડે છે, તે કુરિવાજનો પણ ઉલ્લેખ કરાયો છે રત્ન આપ્યા પછી ૪ કન્યાની મંડપમા પડાગથી થાય

એક બીજા ગીનમા, કન્યા મેાગી થઈ, એટલે માનાપિતાની ચિંતા, વર માગેની મેાવગિાધ, પણ કન્યાને યોગ્ય વર ન મળવાથી પેતાને મનગમતા વગ કેણુ છે તેનો ઉલ્લેખ પ્રગમ થઈને કન્યા ૪ કરે છે એ દર્શાવ્યું છે.

(સાધુ)

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

અ. શ્રી. લલિતજી.

‘વડાદરાને વડયે’ ‘તથા લલિતના કાન્યો’
લાગ ૧-૨ દ્વારા, શુભગતને કપુરુ જક માહુધ્ય-
ભાંયો કાન્યો આપી, ‘મહુધી’ સીતાવિનાના
‘એકલ રામ’ ને ‘વિભેગણુ વાસ લડી’ જેવા
સુગ, લયમયુ મોહક શબ્દો આપી, એમ્મો,
મયે મહિને દિને લાગીમા સ્વર્ગવાસી થયા
લલિતજીની મહુધી શુભગતમા ઘેરેઘેર લોકપ્રિય
બની હતી. લલિતજી વિશેષનુ ગૃહજીવનના કવિ
હતા અને મોટાદકગની જેમ એમણે ગૃહજીવનની
મુદગતા ગાઈ છે કવિના હૃદયમા સાસુ દર્દ હતુ
અને એ દર્દમાથી એમની કવિતા જન્મી કે
શ્રી સુન્દરમે લલિતજી માટે સાધુ ૪ કહ્યું છે.
‘રામની એકલવાની વ્યથા, શુભગતી કવિએમા
એક લલિતને મુખે ૪ કહ્યું રીતે સ્પર્શી
છે વિશેગતુ દર્દ સમજતુ લલિતને વણુ સહુ
લાગે છે કૃષ્ણનો વિરોગ પામેની વાસળી તો
કૃષ્ણ જીવનને અંગેના નિરવધિ કાન્યસર્જનમા
કદાચ એક લલિતને મુખે જ પોતાની કાન્ય યથા
ગાતી થઈ છે’ (અર્ચાચિત કવિના) લલિતના
કા રો આપણને મન્યકારીન ભક્તિકવિતાનુ
સ્મરણ કરાવે છે શુભગતની સગીનકવિના
ન્યા મુખી અમર ગદેશે ત્યા મુની વલિન
કામજૂ કાન પદાનયિ આપતા વાવનને
શુભગત નહિ ખરી

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપ્તાહ

ચીમનલાલ શાહ

ચન્દ્રમાન મહેતા

પુસ્તક ૪ |

જુન જુન ૧૯૪૭

| અંક ૧૭

ત્રણ ઊર્મિકવિઓ

આજની આપણી વાતોનો નિર્મલ નાનાલાલ ધોટાકર અને ખમરદાર એ ત્રણ ઊર્મિકવિઓ છે એક રીતે એ ત્રણ કવિઓનો એકસાથે ચિચાર કરવામા અમુક પ્રકારનું ઔચિત્ય છે કારણકે એ ત્રણ કવિઓ મુખ્યત્વે ઊર્મિકા પેના જ કવિઓ છે કવિ નાનાલાલે લગભગ એવી જેટલા પુસ્તકો લખ્યા એમા ત્રણેકો ન હતા ને નવનિકાઓ પછુ હતા વિવેચના પછુ હતા અને મનન ચિંતન ચરિત્ર વગેરે પછુ હતા તેમ જતા એમની પ્રતિભાનો સૌથી વિશેષ અને સૌથી સુદર આવિષ્કાર એમના ઊર્મિકા નામા જ થયો એજ પ્રમાણે ધોટાકરે પછુ લામા પરલક્ષી ખડકા ના પર હાથ આપ્યા ના હોવા જતા એમના પછુ સૌથી મહત્વના અર્પણ તરીકે એમના ઊર્મિકા નાને જ ગંગી શકાય અને ખમરદારે મમ લામી લા રી રચનાઓ કરી હોવા જતા એમની વિશિષ્ટતા પછુ એમના ઊર્મિકા પોને જ ગંગી શકાય આમ આ ત્રણે કવિઓનું પ્રવાન અપણુ એમના ઊર્મિકા ના છે અને આજે આપણે તેમજ ઊર્મિકવિ તરીકે જર્જન જગનાં છે

એ દર્શન શર કરતા પહેલા આપણે એક હકીકત સમજી લઈએ ઊર્મિકા ય શબ્દ આપણે ત્યા અંગ્રેજી Lyricના પદાય તરીકે વાપરનામા આવે છે અને Lyricમા ઊર્મિકા સ્પષ્ટતાની સાથે ગેયરનને અવા ગુજનસમતાનો સમાવેશ થાય કે Lyricશબ્દ જ મૂળ Lyric-થી પડેલી નીકળેલા છે Lyricની સાથે-વીણાની સાથે ગવાતું કા ય એ Lyric એ Lyric માટે આપણે ત્યા સગીલ ક પ કા ય રાગવનિ કા ય ઊર્મિક વગેરે અનેક પારિભાષિક શબ્દો રાજનામા આયા છે પણ એ સૌમાથી ઊર્મિકા ય શબ્દ આપણે ત્યા વિશેષ પ્રચલિત થતા છે

ઊર્મિકાનું શબ્દ આપણે ત્યા સૌથી વિશેષ પ્રચલિત થયો છે એ ખરું પણ સૂક્ષ્મ રીતે તપાસતા એ શબ્દ બહુ ઉચિત કે અર્થવાહક નથી લાગતો Lyricમા અનિવાર્ય ગણાતી ગેયતા કે ગુજન સમતાનો લાવ તો એમા આવતો નથી જ પણ ઊર્મિ કા યના અમુક જ પ્રકારવિશેષનું નહિ પણ કા યમાત્રનું જવાનુભૂત હોવાથી દરેકે દરેક પ્રકારના કા યને ઊર્મિકા ય જ કહી શકાય અથવા વધારે સાચી રીતે કહીએ તો કા ય થયું એટલે એ ઊર્મિજન્ય હોતું જ ને એ પછી એ ઊર્મિ કવિએ સાચેસાચી રીતે અનુભવેલી હાથ કે કા પનિક રીતે અનુભવેલી હાથ ઊર્મિજન્ય ન હોય તે કો ય ગણાય જ નહિ એટલે ઊર્મિજન્ય કૃતિને કાવ્ય જ કહેવી ને એ એને ઊર્મિકાવ્ય કહેતા એમા અમુક પ્રકારની પુનઃકૃતિ આવી જાય છે

એટલે ઊર્મિકા ય તરીકે આપણે ત્યા જે શબ્દ પ્રચલિત ના છે તેનો અર્થ ઊર્મિનું તત્ત્વ જેમ સરિશો પ્રવેશ પામ્યું છે એવી કા યકૃતિ એવો કરવો ને એ અને એ રીતે એને epic અથવા આવશે જેને મહાકા ય કહીએ ત્રીજે તેનાથી જુદી પાડી શકાય મહાકા યમા ઊર્મિઓની પરપરા લાતું સાત ય દષ્ટિની સમાધિલતા અને અવધવાની સુરેખતા અને સુશ્લિષ્ટતા અને રચનાની કુશળતા હોય છે ઊર્મિકા યમા ઔચિય અને સમપ્રમાણતા તો ને એ જ પણ એમા વિવિધતાની પરપરાની જરૂર નથી હોતી માત્ર એક જ ઊર્મિનું કા યોચિત અનમન એટલે જ Lyric અથવા ઊર્મિકા યા અને મહાકા ય અને ઊર્મિકા ય Epic and Lyric ને કા યના જુદા જુદા પ્રકારો છે અને બન્ને એકઠીનથી સ્વતંત્ર છે ઉત્તમ મહાકા યનો લેખક ઉત્તમ ઊર્મિકવિ પછુ હોય જ એનું અનિવાર્ય નથી હોતું તે જ પ્રમણે ઉત્તમ ઊર્મિકા ના લખનાર કવિ મહાકાવ્ય પછુ ઉત્તમ જ લખી શકે એનું પણ નથી હોતું

આપણે આજે જે ઊર્મિકરિયા જોવાના છે તે ,દયાગમ આ મર્મને સમજેલા જોઈએ નાનાવાવ જેને નજોમા કરિ નાનાવાવ, સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્તમ ,“તેમ જ ઉપશના” કહે છે તેવા ઉપાડ તેમના કાવ્યોમા છે—માન તણુમા જ નહિ, પણ આપણા આખા વારંવાર મળી આવે છે નાન વાવના ઉપાડમા પણ સાહિત્યના ઊર્મિકાવોના ધનિદાસમા એનું મથાન ઉત્તમ કવિઓની પદ્ધતિમા આવે એવો વૈભવ અને એવી સમૃદ્ધિ એના ઊર્મિકાવોમા લખી છે

નાનાવાવના ઊર્મિકાવોના વિચાર કરીએ કે તરત આપણા ધ્યાનપર આવે છે અનેક ઊર્મિઓનું વૈવિધ્ય. નાનાલાવના ઊર્મિકાવોમા “વેણી ગૂંથી ને મહી ફૂલ નું તો ખી” જેવી નવોદાના હૃદયની મુગ્ધતાની ઊર્મિથી ગર કરીને,

બ્રહ્મા બ્રહ્મે પાથયુઃ, સુખકુલ સમ વેદ
દુઃખેનો ગૃહ

જેની મસ્ત એકનરામની મનોદશા મુંડીના લાવેલુ આવેખન થયુ છે કૌમારની મુગ્ધતા, કે યોવનનો વિલાસ, વિરહની વ્યાકુળતા, કે મિયનનો તવસાટ મનુષ્ય આત્માની આરબૂ કે વન્યતા, વિવાહ, મથન કે ઉપશમ, આ બધા લાવે “કવિ નાનાલાવના ઊર્મિકાવોમા મળી આવે છે અને એ લાવેલી વૈવિધ્યમય પર પરાને કવિએ અનુદૂઝ લયમા મઢી છે

નગમા વસ ન રમજે અગ ઉપાડી ની

જેવા કાવ્યોની લય પણ નાચતો અને હૃદયે હોય છે તો ગેરી ગેરી આખરીની ડાગ જે

એ તત આવીને રાજ આવજે

જેવા કાવ્યમાનો તનસા, ગંભીર પ્રવળ સ્વરનું વાદન પામ્યો છે

કવિના ઊર્મિગીતોનું બીજું મહત્વનું લક્ષણ છે એના ઉપાડ—એની કારણ ન કિંગમે, એના જુલુસામુહક ઊર્મિકાવોમા, આખ્યાનમા, કે મહાકાવ્યોમા હોય છે તેવા લાવની ધીરમ નીર અખાટને અવકાશ હોતો નથી એમા તો નાચકના કે શ્રીતાના ચિત્તને એકએક આકર્ષી લેવાતું હોય છે એને માટે એના ગીતોની પટ્ટી પકિત જ એવી સચોટ ને એવી નાટ્યનવમય હોવી જોઈએ કે એ પકિત જોવાના કે ગવાતા જ એના તેને અભિમુખ થઈ જાય Well begun is half done—એ કાવ્યના વિષયમા જો સૌથી વધારે સાચું હોય તો ઊર્મિ કાવ્યોના વિષયમા છે આપણા લોકકવિઓ એ મર્મને સમજેલા મોકડવના ધનિદાસ પર્કવાળા આપણા નરસિંહ અને ગીરા લાલણ ચુનાથ ને

આ વસ ત ખીરી મતપાખડી દરિ આવેને,
આ ધરીએ ધરીયા રોહામ, હવે તો દરિ આવેને કે—

તરસ્યા એ વાદળોને તીર વિદ મરાજ તરસ્યા હોડે અથવા

દરિ નેહને નેહજે જુલારી કે દેવના દાન દીધા
પછી બને ભૂલામરૂ ભૂલારી કે પારકા મમકાયા
જેવા કાવ્યો એમના નાટ્યતત્ત્વમય ઉપાડને લીધે એના ચમકારક બનતા નથી

કવિના ઉપાડ જોઈએ મહત્વનો એમના કાવ્યોનો અન્ત પણ છે અન્તની પકિતમા કવિ એકાદ મઝેનો ફેરફાર કરે છે અને તેને વીરે આખા કાવ્યનું વશ થ જઈવાઈ જાય છે “જ્યા જયન્તા” જેવા “ગરુડ સને આવાહન” ગીતમા

સૂતા આ સરોવરે આવો હો રાજહ સ

સૂતા આ સરોવરે આવો

ને બ વે

હેવાના સરોવરે આવો, હો રાજહ સ,

મૂના આ સરોવરે આવો

આમ સૂતા ને બહારે ‘હેવાના’ શબ્દ મૂકીને કવિએ આખા કાવ્યને અભિનવધ્વનિ આપી દીધો છે એ હકીકત પ્રસિદ્ધ છે આ જાવના અત્ય પકિતમાનો ફેરફાર હ મેશા ચમકારક કે આઠાદક જ હોય છે એનું નથી હોતું કટનીક વાર તો એવો ફેરફાર કરવાથી જે વક્તવ્ય બદલાય છે તે કાવ્ય લાવને ઉપકારક નથી નીચડતું અને એવા મદલાયવા નગ થ કરતા મૂળ વક્તવ્ય જ વધારે કાવ્યસમ હોય છે

મોહડ દુહાકરે રે અલિ કાયવરી !

જોતી કાવરોવા મહોત

મોહડ દુહાકરે રે અલિ કાયવરી

એ કાવ્યમા દાખલા તરીકે, કવિએ અલ પકિતમા મદમોલ ને બહારે

‘જોતી કાવરોવા મહોત

એવો ફેરફાર કર્યો છે એ ફેરફારથી કાવ્ય તરીકે આ કૃતિની આસ્વાદના વધી છે એમ અને લાગતું નથી

આ ઊર્મિકાવ્યોમાં સાધ્વન્ત વ્યાપી રહેલુ જલસુ કવિનું જગતપ્રત્યેનું મંગલદર્શન છે કવિને જગતની કદુતાનો અનુભવ નથી એમ નથી, પણ જગતના મારગ્યમાં એમને અખૂટ શ્રદ્ધા છે જગત કુળ છે અને ક્યાલુમાર્ગે છે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા છે જગતે કવિને એકંદર માન, અને મમતા આપ્યા છે. એટલે કવિને જગતમાં કાટાઓ નહિ, નેટવા ગુલાબો જેવા મન્યાં છે અને તેથી જ કવિના ઊર્મિગીતોમાં અને સમગ્ર સર્જન સૃષ્ટિમાં આદર્શોની અભિનવ રંગલીલાનો આટઆટલો વિદ્યાસ જેવામાં આવે છે

કવિ નાનાવાય માટે જે આ કવ્યુ તે. યોટાદકર માટે કહી શકાય એમ નથી એમને સૌંદર્યદર્શો કાવ તરીકે આજખાવવામાં આવ્યા છે, તેમજ એમની વિમિષ્ટતા એમણે પ્રામજીવન અને ગૃહ-જીવનમાંનાં સૌંદર્યને બતાવ્યું છે તેને ગણવામાં આવે છે. અમુક અંશે એ વાત સાચી છે પણ યોટાદકરનાં બધા કાવ્યોમાં આનિખિન થયેલા સૌંદર્યના અનતસ્તક્ષમાં જોઈશું તો જગત પ્રત્યેનો તીવ્ર અસતોષ દેખાઈ આવ્યા વિના નહિ રહે પ્રકૃતિ એમની દૃષ્ટિએ સુન્દર છે, પણ માનવી સુન્દર નથી. માનવીતા જગતમાં દંભ, કલહ, અન્યાય, ગોપણ, અને અસતોષ જ ભર્યો છે. પ્રેમ અને કવિતા જેવા અવૌકિક તત્ત્વો મનુષ્યને એ વાસ્તવ જગતનું જ્ઞાન વિસરાવે છે અને એટલા માટે એ ઉપાસ્ય છે, એમ યોટાદકર માને છે. યોટાદકરની દૃષ્ટિએ કવિના આમ, escape from life ભાગેકૃતિમાંથી જન્મે છે એની વેદી, સમુદ્ર, ઠાંગ, શરમ્ભન્દ કે ધરત્રી-કોઈ પણ પ્રાકૃતિક તત્ત્વ લઈએ-એ તત્ત્વમાં યોટાદકર માનવભાવનું આરોપણ કરતા હોય છે અને એ રીતે આરોપિત થયેલા ભાવના મૂળમાં અતૃપ્તિ, ઉપેક્ષા, અકાલ વિનાશ નિરાશા, અને નિસહાયતાનું જ દર્શન હોય છે. આનું કારણ એ છે કે, કવિ નાનાલાલને જગતનો જે એકંદર સુખદ કહી શકાય તેવો અનુભવ થયો છે તેવો યોટાદકરને થયો નથી શેલીની માફક જાણે યોટાદકર પણ કહી શકે તેમ છે કે :

Some call it life, some call it pleasure,
To me the cup has been dealt in another measure.

યોટાદકરના ઊર્મિકાવ્યોના વિષયમાં વૈવિધ્ય નથી મુખ્યત્વે વિહરતી હોય છે અને એ વિસ્તારમાં પણ એમની ઊર્મિ તીવ્ર અને ઉત્કટ હોય છે એટલી ઊંડી અને ગહન નથી હોતી દાખલા તરીકે પ્રેમની વિષમતાના ભાવનું આલેખન કાન્ત અને યોટાદકર બન્નેએ કર્યું છે. પણ કાન્તના આલેખનમાં જે મર્મસ્પર્શિતા અને હૃદયવેધકતા છે તે યોટાદકરના આલેખનમાં જોવા નથી મળતી કાન્તનું આલેખન આપણા સમગ્ર ચિત્તંત્રને મૂળથી હચમચાવી નાખે છે. યોટાદકરનું આલેખન એમ કરી શકેલું નથી.

યોટાદકરનાં કાવ્યોમાં ઊર્મિની વ્યવસ્થિતિ પણ બરાબર જોવા નથી મળતી. ઊર્મિ પર ઔચિત્ય-શુદ્ધિનો સંયમ રાખવાને બદલે યોટાદકર જે ઘડીએ જે ઊર્મિની અસગ અનુભવના હોય છે તે ઘડીએ તે ઊર્મિને વશ બની જાય છે, અને વારંવાર. ઊર્મિયતામાં સરી પડે છે. આને પરિણામે યોટાદકરમાં ઊર્મિની અતિમ ફોટિજ થઈ જાય છે જેવા મળે છે એ જગ્યાએ દીકરીના વખાણ કરતા હોય ત્યારે એને સાતમે આસમાને ચઢાવે છે ને બેનના પતિનાં કે માતાના વખાણ કરતા હોય છે ત્યારે તેને જ સપાંઓમાં ફેંટા ગણે છે આમ યોટાદકરમાં એક જાનનો ઉપાસ્ય-એટલાવાદ જોવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત યોટાદકરમાં પુનઃગત અને વિષ્ણુ વેષણમ્ વારંવાર મળી આવે છે એમની ભાષા શુદ્ધ, અને જેની સ્વચ્છ છે એમના પદ્યનું પેાતે વડે અને સુદૃષ્ટ છે. જન્મે પરમે એમને કાણ સારી રીતે પ્રશંસાપાત્ર છે નીતિની એમની દૃષ્ટિ પણ ઘણી વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચ છે. પણ કલાનો જે સંયમ કાવ્યદર્શને ચાહતા અને આસ્વાદતા આપે છે તે યોટાદકરમાં બહુ જોવા મળતો નથી

અલગત આ બધું કહ્યા કે સમજ્યા પછી પણ એક હરીકતનો આપણને સ્વીકાર કર્યો વિના આવે એમ નથી અને તે છે “રાસતર ગિણી” માના હૃદયભાવોનું સમર્થ મેરામડિત આલેખન “રાસતર ગિણી” માના કવિ જાણે “જ્ઞાતસ્વિની” કલ્યાણિની અને સેવલિનીના કવિ કરના જુદો જ ન હોય ! “રાસતર ગિણી” સિવાયના યોટાદકરના કાવ્યસંગ્રહોમાં શૈલીની સ્વસ્થતા અને સ્વદંડતા છે. શબ્દોની શિષ્ટતા અને ગોગવ છે, દૃષ્ટિની

હાનકાર અને નિર્મળતા છે. પણ કવિ-પ્રાણે સાચો ચમકાર, ભાષાની સાચી મીઠાઈ, વધુ સાચું સૌન્દર્ય અને ગન્ધાર્યનું સાચું રસાધુ જેવું હોય તો આપણે રાસતર ગિણી પાંચે જ જીતી જીતી એના 'માનુષ્ય જન' કે 'ભાઈમીજ' જેવા કાવ્યો માત્ર બોટાદકરની જ નહિ આપણા ગુજરાતના સાહિત્યની શોભા જેવા છે એમા એ માનવી-પ્રાણે તત્ત્વરૂપી અને વાગ્દેવના બોલા પછી આપણે એટલું જ કહી શકીએ "સરસ! અદ્ભુત!"

આજની વાતોના વિષયોનું તથા કવિ-પ્રાણે સૌથી એ જ નાનાવાય છે તે સૌથી નમ્રતા કવિ ખરદાર છે. કવિ પારંગ છે જાન છે પણ વરો મુરી ગુજરાતની બહાર રહ્યા રહ્યા પણ એમણે કવિતાની આરાધના કરી છે. પણ વરો થયા એ લગભગ પધારી વશ હોના છતાં એમની આરાવનાં માનુષ્ય રહી છે આ બરી વસ્તુઓ અત્યારસુધી આશ્ચર્યનાં વિષય ગણાતી આની છે અને હજી ગણવી હોય તો ગણી શકાય એમ છે પણ ગુદ કાવ્યશુભી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ખખરદારની કવિતામાં ઝાંઝો કસ નથી જ્યુતો બોટાદકરમાં મયોહિત અને નમ્રોસયગો પણ સ્વતંત્ર અવાજ સંભળાય છે ખખરદારમાં સંભળાય છે માત્ર પદ્યા સંભળવાના નિરતર મહાવરને લીધે ખખરદારને ભાષાની અને પદ્ય રચનાની અમુક જાતની કાવટ આની ગર્ભ છે પણ ઘટમાં ઘટાઈને ભાન પૂરેપૂરે આ મસાત થયેા જોઈએ તે ખખરદારમાં થતો નથી એટલું જ નહિ, પણ પદ્યા તરીકે પણ તેમાં ભાગ્યેજ કંઈ અસાધ્યગણ્યતા જોવા મળે છે એ પદ્યા બીજા કવિઓની નાણીના કંપનામાં, ભાનના કે ભાનનાના પણ હોય છે અને વાતાવરણમાં અમુક સમયે જે ભાવ કે ભાવના લોકપ્રિય બની ગઈ હોય તેના આરોપનરૂપે પણ હોય છે. ખખરદારના દેશભક્તિતા કાવ્યો, પ્રેમતા કાવ્યો મહાકાવ્યો અને મહા છંદના પ્રયોગો, રાસ અને ભજનો આ બધા એના ઉદાહરણો છે સમાજમાં કે સાહિત્યમાં જે વખતે જોના મહિમા વધ્યો તે વખતે ખખરદારે તે આપ્યું છે ખખરદારનું ચિત્ત આમ સંયોવેલી હાવાથી એની કવિતામાં આપણને દેશપ્રદર્શનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે.

'રામનગ ગિણી'ના રાસ પ્રેમ મોટા-કુચની કવિતાનું ઉમાગિખર બન્યા તેમ દેશભક્તિતા કાવ્યોએ ખખરદારની કવિતાને કળશ ચડાવેા એમાના 'એ ભાગ્યમાત પુકાર' કે 'ખખર ભરો ભરો હો' કે 'શુભવતી ગુજરાત' જેવા કાવ્યો તો આપણી ભાષાના ઓજસના પ્રતિનિધિ જેવા બન્યા છે ભાષાની એની સડપના, અને વાણીની એવી મલિધતાનો જોગ આપણી દેશપ્રેમની કવિતામાં એક મેશાળીની કવિતાને બા- કુચિએ તો-મગવેા મુન્દેય છે આ ઉપરાંત ખખરદારના પ્રેમના અને તત્ત્વચિંતનના કાવ્યો પણ છે અને ગમ પણ છે રચિતરે કેટલાક વિવેચકોને એ ગમ્યા પણ છે સાહિત્યના ગમે તેવા નિમિત્ત વિવેચનમાં પણ અગત્ય અભિચ્છિ કે અચ્છિના તરની અસંગ પદ્યા વિના ગહે જ નહિ

નાનાવાયની ભાષામાં તેજ અને ચમક છે વિચારસિત્તા અને ચપલતા છે બોટાદકરની ભાષામાં ધીરતા અને મબીરતા છે, શુદ્ધિ અને નિષ્ઠતા છે ખખરદારની ભાષામાં સંગળતા અને સ્પષ્ટતા છે કલાભાન નાનાવાયનું જાત છે બોટાદકર અને ખખરદારનું સિધ્ધિ છે ઉર્મિકા થોતા પ્રાણરૂપ-અને એ રીતે જોઈએ તો કલામાનના પ્રાણરૂપ-મિત્રાશ્રુતા અને સંધનતા નાનાવાયમાં જેટલી જોવામાં આવે છે તેની બોટાદકર ને ખખરદારમાં નથી આની નાનાવાયમાં ઊંચિતુ રેચિવ્ય છે, બોટાદકરમાં નથી ખખરદારમાં બોટાદકરમાં છે તેના કરતા વધારે છે પણ સંસ્કરણને રજૂકે બોટાદકરમાં વિશેષ સંભળાય છે શુભવતીના દૃષ્ટિએ બોટાદકર અને ખખરદાર બન્નેમાં કેટલીક ઉત્તમ-કૃતિઓ મળી આવે છે પણ ધિરતા ખખરદારની વધારે છે એવે તદ્દ નમળી કૃતિઓની સખ્યા પણ ખખરદારમાં વધારે મળે છે તેમ છતાં ખખરદાર પણ બોટાદકરનું મહાક આપણા ગણનાપાત્ર ઊંચિતવિ છે અને એ બન્નેની કેટલીક કૃતિઓ આપણા સાહિત્યમાં ઘણું લાગ્યા વખત મુખી ટકશે એમાં શકા નથી *

પુસ્તક પરિચય

મધુપર્ક—નિવેચનયોજના સંગ્રહ કર્તા પ્રેમશંકર
હ ભટ્ટ. પ્રકા ગી માતિલાલ એન્ડ કંપની
૧૯૪૭ ખા ૧૯૨૮૯, મુદ્દા ૩/૮

આધુનિક વાદ્યમયા પ્રવર્તતા બોનોને ધ્યાનમાં
લઈને એક વિધાન તો ચોક્કસ કરી શકાય કે
જીવનના અધ્યાયે મેનેને શાસ્ત્રીય આલોચનાની
બુદ્ધિએ તપાસવાનું અર્થગ્રાહીન માણસનું વલણ,
જીની વિચારપરેડોની નામચૂંક છતાં, ધીમે ધીમે
પણ સિંચાતાથી ઉતરોત્તર વ્યાપક બનતું જાય છે.
પશ્ચિમના સપર્કે આપણને સસ્તું, પ્રાકૃત તેમજ
પ્રાચીન ભાષાસાહિત્યની અભિમુખ કર્યો, પણ
પહેલવહેલો ઉત્સાહજીવાળ ધૈર્યપૂર્વકતા અને
પણને પ્રતિજ્ઞા હોય છે તેથી, ભૂતકાળને યોગ્યતા
ચીતરી પ્રેરણાદાયી ગતાવવાનો હેતુ શુદ્ધ સંશોધનને
નિરાનંદ હોવાથી, અને આરભશાને કાનણે આવશ્યક
સાધનસામગ્રીનો અભાવ હોવાથી તે વેળા તાગેલા
નિષ્ફળતા અપારે કયાળગાળા પુરાર થાય એ સમજ
નાકાય તેવું છે સને આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનું
અને સાહિત્યકારોનું નવેસરથી કરવામાં આવતું
મૂલ્યાંકન પણ ખામીરહિત અને સ્થિર સંસ્કરણ થાય
તે પહેલાં એ નિષ્કર્ષની અનેકદેશીય ચર્ચાની
આવશ્યકતા પણ હીવા જેવી છે

અધ્યાપક પ્રેમશંકર ભટ્ટના તાજેતરમાં બહાર
પડેલા નિવેચનયોજના સંગ્રહ ‘મધુપર્ક’ના પહેલા
અથ લેખો આ કાટિના છે નિદાનોની ચર્ચાને
નોતપી કરતા ‘અખો જ્ઞાની કે કવિ’ એ પ્રશ્નને
તપાસના તેમજે વાજમી રીતેજ ‘અખો જ્ઞાની પહેલો
કવિ પછી’ એમ જ્ઞાનીવાદીઓના પક્ષમાં પોતાનો
અભિપ્રાય દર્શાવે છે. ‘વલ્લભતા આખ્યાનો’નું
તરતરથી નિવેચન કરી, સાથે વલ્લભ અને તેને નામે
ચડેતું સહિત એક અર્થગ્રાહીન તરકટ હોવાના મનનો
તેમજે પુરસ્કાર કર્યો છે—અને ‘મિત્રધર્મીખ્યાલ’નું
કર્તૃત્વ હોવાવાય નરભેરામ ભટ્ટનું હોવાનું મૌલિક
મૂલ્યન, તેમજે કારણો આપીને જતા જાજતી નવતા
સાથે આગળ ધર્મ છે ત્રીજા લેખમાં ‘કવિ શામળની
સર્વોત્તમ કૃતિ’ મદનમોહનની અને તેના કર્તા
લેખે શામળની મુલ્યવણી કરતા તેમના ઘટતા ગુણદોષ
જતાવામાં આયા છે આપણા પ્રાચીન કવિઓ

અને કૃતિઓને લગતુ શ્રમ અને સતત વિચારણા
સાથેનું તેમનું અધ્યયન તકાલીન સાહિત્યના વિસ્તૃત
વાચનનો અને પ્રાકૃત-અપ્રકૃત સાહિત્યના જરૂર જોગા
પરિચયનો પરિપોષ પામે તો તેઓ દીપી નીકળે
એમાં શકા નથી

પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસ અને મુલ્યવણીની
ભાવક સહિત્યના સંસ્કરણ અને સિદ્ધાંતોની ચર્ચા
તથા તેમનું સ્ફુટરૂપે પ્રતિષ્ઠાન એ નિષ્કર્ષો પણ
નિષ્ઠાવાન અભ્યાસીઓના પ્રયત્નની અપેક્ષા ગાળીને
પથા છે શ્રી પ્રેમશંકર ભટ્ટે જીવનકથા, આત્મકથા
અને દૂષી વાર્તાની સાહિત્યપ્રકારો તરીકે તેમના
પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં મિત્રવિસ્તારી પિળાન કરારી છે,
અને તેમના વટક, લાક્ષણિક અને હોયોપદેય
તરવેને પૃથક કરી તપાસ્યા છે ‘કથા ને
પ્રચાર’ નામક લેખમાં એ બેના સંબંધના
જાણીતા પ્રશ્નને તેમજે હાથ ધર્યો છે. બાર
નિવેચનયોજના આ સંગ્રહમાં નવજો કહી શકાય
તેવો આ એકજ લેખ છે તેમાં પ્રચાનના સંસ્કરણને
વગરે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર વણપૂરી રહી છે, ને
કેટલાક નિવાનો પણ ચિત્તકોટિમાં જોમે તેના છે

સાહિત્યસિદ્ધાંતોની મીમાંસા ઉપરાંત ગુજરાતી
સાહિત્યમાં તે તે સાહિત્યસંસ્કરણ થયેલા યોગ્યતા
ઐતિહાસિક અનોકન સાહિત્યાનુશીલનનો એક
અગત્યનો વિષય છે ‘મધુપર્ક’ના લેખકે ‘નર્મદ
પછીની નવી કવિતા’માં અર્થગ્રાહીન કવિતાના
સંસ્કરણકાસને વિહ મદદિતિએ વિશેષ જાણે એક
પ્રશ્નપ્રયસ કર્યો છે.

આ દ્રશ્ય ઉપરાંત પણ મધુપર્ક’ના મિત્રલુમાં
જે એક નવું દ્રશ્ય લેખવેલું છે તે છે ત્રણ અર્થગ્રાહીન
સાહિત્યકૃતિઓના અનોકન શ્રી અદ્રવદન મહેતા
અને શ્રી બેટાઈના કાચસંગ્રહો ‘ધલાકા પો’
અને જ્યોતિરેખા અને શ્રી ગુણુ તરણ આચાર્યની
નવલકથા ‘રામકહાણી’ એ નણીની સમીક્ષા કરતા
આપણા નિવેચકે કૃતિઓની વિશિષ્ટતાઓ દર્શાવી
તેમના હૃદય ખડો તરફ અગુચિની શ કર્યો છે તેમ
તેમના દોષોનું પણ સ્પષ્ટ કથન કર્યું છે આમાં
મતભેદને અનોકાગ ગઢે એવા સ્થળો સાપ ગણતર
છે બાકીના એક લેખમાં લેખકે નવવરામને એક
સુધારક અને નિવેચક તરીકે શ્રદ્ધાજીવિ આપી છે

આ રીતે કેટલાક જૂના અને નવા સાહિત્યકારોને

કે તેમની કૃતિઓને તેમજ સામાન્ય સ્વરૂપના સાહિત્યિક વિષયોને આસરતા આ વેખસમૂહમાં જોતા થયો હોયકનો અધ્યાસપ્રેમ તેમજ વિચારપ્રાપ્તિ વચ્ચેને લગતું સાહિત્ય અને મનમતાતરંગી મમતાથી તપાસી જવાનો ખત આપણું પહેલું લક્ષ્ય છે. અનેક મનોનો સમર્થક કે વિરોધાર્થક ઉદ્દેશ્ય કરવા છતાં તેઓ સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બાબતની ચીંતણી રાખે છે, અને પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનથી બિનમન બાધવાનું પોતાને પ્રાપ્ત થતું હોય ત્યાં તેઓ અચકાયા વિના તેમ કરે છે, ને પોતાની માન્યતાની તરફેણમાં મૂળ મંથનમાંથી કે બીજા વિદ્વાનોની ચર્ચામાંથી સારા પ્રમાણમાં પોષક સામગ્રી અને વલ્લભ કારણો આપે છે. આમાં તેમને એનાયવાતા રહે છે તે ન્યૂનતાના દોષથી નહીં પણ અતિશયતાના દોષથી. કાજા ટાયરો વાચનપ્રવાહને વારંવાર સ્થગિત કરતાં હોવાથી ખૂબે છે અને વક્તવ્યના પ્રાદેશ કાષ્ટક નિર્મૂળ બનાવી દે છે ઉપયોગિતા સાબતા જતા વર્ગનાંથી થઈ જવાનો કડ નિવારવા ઘણો શ્રમ લેવો પડે.

સર્વત્ર અધ્યાસથી અને ગણનાપાત્ર સ્થળે સ્વતંત્ર વિચારણાથી મહિત હોવા ઉપરાંત શ્રી. પ્રેમજીકરના વિવેચનનો આદરપાત્ર શુદ્ધ તે નિરૂપણની તટસ્થતા કૃતિને નાણ્યતા કે મનમતાતરંગી ચર્ચા કરતા તેમણે સર્વમાન્ય કવયોગ્યોનો જ આધાર લીધો છે. પોતાની અગત માન્યતાઓ અને ગમ્યાઅણુગમ્યા શક્ય તેટલા વેગળા રાખ્યા છે કલાના મૂળભૂત તત્ત્વો વિશે તેમણે ઠીકઠીક વાચ્યું વિચાર્યું હોવાથી સાહિત્યના નિર્ણય સ્વરૂપે કે સામાન્ય સિદ્ધાન્તોનો વિષયમાં કાચલ ફેટલું ને કથીર ફેટલું તે તેઓ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવી શક્યા છે, ને શુદ્ધાવહ તત્ત્વો તેમજ લયસ્થાનો તરફ અવારનવાર તેમણે આગળી ચીંધી છે આ સૌને લીધે તેઓનો પ્રસ્તુત સમૂહ કાદાર, દુર્ગોશ કર્તુમાર્દ, અધ્યા માકડ વગેરે પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોના પ્રજાસાવચન પામી શક્યો છે.

તેમની ગૈરી પ્રશસાના બે શબ્દો માગી લીધા વિના છોડે તેવી નથી. ચર્ચાત્મક કે પૃથક્કરણશીલ લખાણ બારેખમપણાથી વધી વાર મુજા રહી શકતું નથી પણ પ્રસ્તુત લખાણોમાં સળગતા અને ટેંગઘ લાક્ષણિક રૂપે મળે છે. કવિ પ્રેમજીકરના 'મધુપક'માં દર્શન દેતી લાખાભામિની ઘટના સ્થાને અથકાંથી

વિગમિત થયેલી હોઈ ફેટલીક વાર ખરે જ આકર્ષક બની ગઈ છે ચર્ચાવિચારણાની ઘટા વચ્ચે કંપનાની કવચિત ચમકતી વીજળીથી લખાણ સ્થાવર બનવા આવે વક્તવ્ય ચોટથી ગૂઝી પછી કમી ગકાય છે બે કે સાથેસાથ કહેતું બોલે છે મુખ્યત્વે લાખાની ને કવચિત આત્માગને લગતી મિથિલતા—નિર્ગર્થક પુનઃકિત, ક્યાક નજર બહાર ગૂઢો શબ્દોનો તોય વગેરે વિસ્તારબધે ઉદાહરણ નથી દાખતા—નિવારી ગકાયા હોય તો સાત્ત હવે જેમ વિગદતા તેમ ભાષાની ચોક્કસાઈ અને લાલ વિવેચનના ગદ્યના પ્રપુષ્ટિય શુદ્ધો ગણાય.

વેખકના આ પહેલા અમુકમા વ્યક્ત થતી નિર્ણય અને કલાનાં તત્ત્વોની, સપાટીથી ખુદ નીચે ન જતી ચર્ચાને બાંધે પાયાના સિદ્ધાંતોનું અને કલાના કુટ ગણના પ્રતીતિ તત્ત્વસંગોલી વિવેચન હાથ ધરે એની આજા ગમતી સ્થાને જ ગણાયે.

હરિવલ્લભ ભાષાળી

★

‘વસંતવિલાસ’નો છંદ

(ગયા અક્ષરી સંખ્યા)

હવે વિામ પદને ‘તપાસીએ’ કાઠ પછી જાતની શુદ્ધિ કર્યો વિના જ નીચેના પદોમાં ૧૨ માત્રા હોવાનું ભેદ શકાય છે.

૧ ક. ખ, ૨ ખ, ૪ ખ, ૫ ક, ૬ ક, ૮ ક, ૯ ખ
૧૧ ખ, ૧૩ ખ, ૧૪ ક, ખ, ૧૫ ક, ખ, ૧૬ ક, ખ,
૧૭ ખ, ૧૮ ક, ૧૯ ક, ૨૪ ક, ૨૬ ક, ૨૭ ખ,
૨૯ ક, ખ, ૩૦ ક, ખ, ૩૨ ક, ખ, ૩૩ ખ, ૩૪ ખ,
૩૫ ક, ખ, ૩૬ ક, ૩૮ ખ, ૪૦ ખ, ૪૨ ખ,
૪૪ ખ, ૪૬ ખ, ૪૮ ક, ૪૯ ખ, ૫૩ ક, ૫૪ ક, ખ,
૫૫ ખ, ૫૬ ખ, ૫૮ ક, ૬૦ ખ, ૬૪ ક, ૬૬ ક,
૬૭ ખ, ૬૮ ખ, ૬૯ ક, ૭૨ ખ, ૭૩ ખ, ૭૪ ક
૭૫ ક, ૭૬ ખ, ૭૭ ખ, ૭૮ ક, ખ, ૮૪ ખ =
કુલ ૬૧.

બાકીનામાંથી ઉપર સમપાદની ચર્ચામાં બનાવેલા ઘેઝોએ લેખનશુદ્ધિ કરતા ૧૨ માત્રા આપે તેના નીચેના છે

ચકારની અસર નીચે દીર્ઘતા ૨ ક (પુકર્તીય, Bc સમરતિ), ૫ ખ (પરિપથીય), ૬ ખ

(પામીય), ૮ ખ (તનીયા), ૯ ક (સુપામીય),
૧૦ ક (સજકારીય, રગમૂલી) ૧૦ ખ (સાધીય),
૧૨ ક (સિલુગારીય), ૧૨ ખ (કચોપીય), ૧૩ ક
(અવગાડીય), ૨૮ ખ (કગામીય), ૩૩ ક (લામીય,
'આણુધ'ને બન્ને 'આણુતિ'), ૩૭ ક (દેવી),
૩૮ ક (કરાનીય, કાપીય), ૩૯ ક (તેરીય), ૫૦ ખ
(નિનીય), ૫૧ ક (હસ્તીય), ૫૧ ખ (ગય
ગમહીય), ૫૨ ખ (પામીય), ૫૩ ખ (ગયગમહીય),
૫૮ ખ (પ્રકરીય), ૫૯ ખ (જરીય, ગામરી), ૬૧ ક
(ધુણીય), ૬૨ ક (ભેતીય), ૬૫ ક (અમીય),
૭૦ ક (લાપીય, B રે), ૭૭ ક - (કેસ્ય), ૮૦ ક
(સુહાનીય), ૮૦ ખ (પ્રિહમીય, તરીય, નિરાપીય),
૮૨ ક (માતીય, મકરંદિ), ૮૩ ખ (તરણીય).

સ્ત્રીવિગ બગ હવે-ને બદલે દીર્ઘસ્વરાન્ત
૧૦ ક (રગમૂલી), ૨૧ ખ (માનિની), ૨૨ ક
(કામની) ૨૨ ખ (માનિની), ૨૫ ક (નિંદી),
૨૬ ખ (વિયોગિની), ૩૧ ક (કવી) ૩૪ ક (કવી
વાકુડી), ૪૫ ક (વાતડી), ૪૬ ક (જાવડી),
૪૯ ક (કપૂરતી), ૫૨ ક (કામિની), ૫૬ ખ
(રાખડી), ૬૮ ક (વડી), ૭૨ ક (કવી, અખી),
૭૪ ખ (માલતી)

નર્તમાન ૩ એકપચન દ્વ-અન્તીને બદલે દ્વ-
અન્તી ૭ ક (ભેદ્યો) ૨૧ ક (નિરોપચ્ય) ૨૧ ખ
(હાકચ્ય) ૪૭ ખ (વરણ્યો), ૬૦ ક (સાલ્યો)
૭૧ ખ (પોહચ્યો)

અનુસ્તરણ અનુનાસિક તરીકે ઉચ્ચારણ ૩ ક
(હિમંતિ) ૪ ક (વસંતપુ), ૫૩ ખ (સૈનાપણ્ય)
૬૪ ખ (પૈયાનત) ૫૦ ક (સૈનાવીયા) ૬૬ ખ
(સૈનાકુ), ૬૭ ક - (ગૌતર) ૮૨ ક (મકરંદિ)
જાકાર હરન ૪ ક (ગહગલા), ૨૩ ક
(ઓંમુવા) ૪૩ ક (ભમરલા) ૪૩ ખ (ચાદુલા)
૫૦ ક (સૈનાવીયા).

આરી રીતે વણા ખગા વિષમપાદ ૧૨ માત્રાના
તરીકે શકાય તેમ છે

આ ગણતરીએ ૧૨+૧૧ આ પ્રકારનું વસત
વિવાસ'ના ૭૬નું માત્રાધારણ નક્કી થાય છે

આનું દુહાનું માપ ૧૩+૧૧, એટલે દુહાના વિષમ
ચરણથી 'વસવ વિવાસ'ના જદના વિષમ ચરણમા
એક માત્રા ઓછી છે પણ દુહાના વિષમ ચરણના
અધારણ સાથે સરખાવતા 'વસત વિવાસ'ના

જદના વિષમ ચરણનું અધારણ ખીજી રીતે જગા
પણ જુદું નથી. એટલે દુહા કવિતા જે એક માત્રા
ઓછી છે તે અતિ તૂટતી હોવાનું કહી શકાય
ખીજી શબ્દોમા કહીએ તો આપણા જદના વિષમ
ચરણને અતિ એક માત્રા ઉમેરતા આનું દુહા બને
છે દુહાને અતિ સામાન્ય રીતે નાણ લાનુ હોય છે,
તેને બદલે અહીં બે લાનુ છે પણ અહીં કોઈને
પ્રથમ થશે કે 'વસત વિવાસ'ની કૃત્રીક કહીએમા
તો સુધારો કયો ચિંતા વાચીએ તો ૧૩ માત્રા
છે જ તો પડી એને રીતસરનો દુહો ક્રમ ન
ગણવો ? આનો ઉત્તર એ કે ઉપર કહ્યું તેમ
'વસત વિવાસ'ના જદના વિષમ ચરણના અતિ
એક માત્રા ઉમેરીએ તો જ દુહો થાય, બમારે પાંચ
પદ્ધતિય પાદ કરતા, લેખનમા જે હરનને બદલે
દીર્ઘ મળે છે તે વચ્ચે જ મળે છે, અને આગમ
મે કહ્યું તેમ દુહાના વિષમ ચરણ તરીકે વાચનાર
જો તેનો કાન ટેવાયેલો હશે તો જ્યાં જ્યાં લેખનમા
હરનને બદલે દીર્ઘ મળે છે ત્યાં બધે હરન જ
વાચશે અને એક માત્રા હોય જ ઉમેરશે

આ જાતના ૧૨+૧૧ માત્રાના ૭૬નું નામ હું ૨
હમચદ્ર ૧૪+૧૨ નો દોહક, ૧૩+૧૨ નો અપદોહકને
૧૨+૧૪ નો અપદોહક આપે છે ઉપર કહ્યું છે કે
હમચદ્રની પદાત અત્યાક્ષરને દીર્ઘ ગણવાની
હોવાથી જ આનું માપ આપેલું છે સ્વયંબુએ પણ
એ જ માપ આપેલું છે પણ ખીજી પદ્ધતિને અનુ
સરનારા દોહાનું માપ ૧૩+૧૧ આપશે 'જ્યેષ્ઠ પ્રાકૃત
પૈકલ' તેજ પ્રમાણે કવિદર્પણ દોહ, ઉપદોહક,
ને અપદોહકનું માપ અનુક્રમે ૧૩+૧૧, ૧૨+૧૧ ને
૧૧+૧૩ એમ આપે છે એટલે હમચદ્રની
વ્યાખ્યા ને 'કર્તવ્ય'ણ વગેરેની વ્યાખ્યા વચ્ચે
ફેર છે તે પદ્ધતિબદ્ધ પ્રતોજ આ રીતે જોતા
'વસત વિવાસ'નો જદ ઉપદોહક છે ઉપદોહક
અને અપદોહક એ દોહાના જ સ્વાન્તર્ય છે એ
દખાવે છે 'વસત વિવાસ'ની ભૂમિકામા તો
શ્રી વ્યાસે પણ જદને ઉપદોહક કહ્યો છે પણ
જે પ્રકરણ અને પદ્ધતિ દ્વારા તેઓ આ નિર્ણય
પર આયા છે તેમા અને અહીં આપેલા પ્રકરણ
અને પદ્ધતિમા ધરમૂળનો તફાવત છે એ વાત
કોઈના ધ્યાન બહાર જાય તેની નથી આ રીતે પણ
'વસત વિવાસ'ની વિશિષ્ટતા ગ્રે છે કારણ
પ્રાચીન લાપાસાહિત્યમા ઉપદોહક પ્રયોજાયલું ખીજી
કેા ઉદાહરણ જાણમા નથી

આમ શ્રી મારુટરનો જ મત મારી દષ્ટિએ
સાચો છે અને આ મત જાણમા પહેલાજ મે
'વસત વિવાસ'નું જોદાદષ્ટિએ પ્રકરણ કરી
રાખેલું હતું પણ શ્રી વ્યાસે શ્રી મારુટરનો મત
આપી તેનું જગલ ગણ્યથી નિરાકરણ કરવાનો પ્રયાસ
કયો છે અને વણાખરા નિદાનો પેતાના મત સાથે
સમત હોવાનું કહ્યું છે, એટલે માર આ વિષયને

લગતુ વક્ત ય પ્રસિદ્ધ કરવાનું મને પ્રસંગોપાત્ત લાગ્યું

શ્રી યાને શ્રી મારટના મન સમ્મે જે નાવા રજુ કર્યા છે તે તપાસવા હવે બાકી રહે છે તેમની મુશ્કેલીને એક પછી એક તપાસવું તો ચર્ચા સ્પષ્ટતાથી થઈ શકશે

(૧) પ્રાચીન પ્રતિની લેખનપદ્ધતિ વિશે તેમજ કલ્પ છે કે સામાન્ય રીતે તે તે સમયની લેખન પદ્ધતિ ઉચ્ચાગતુસારી હતી અને વસ્તુવિચારની ની બધી હાયપ્રતો સરખાના તેમની લેખન પદ્ધતિમાં ખાસ અસર પડે છે તેમજ આનંદને કાલે નથી પણ પ્રાચીન ગુજરાતીના અભિપ્રાય કળારને માથે ખાઈ જાય એટલે ગણત કાચો કોઈ લાગતો હોય તો તે આ કે જ્યારે જ્યારે કૃતિના રચના સમય અને પ્રતિવિષયસમય વચ્ચે ફીક ફીક ગાગો હોય ત્યારે ત્યારે મળતી આવકુન ભાગ કઈ અને પાળની ભાષાનો તેમજ ભેગમેગ ફટનો તેના વિષય કેમ કરવો?

એકની એક પ્રતિમા બેઠણી ગેરેની પાસવાર અમગત મળતી એ એટલું બધ સામાન્ય છે કે નતસુગત બાબતોમાં જેવી કોઈકૃતિમાં એકધારી સ્થિત સ્વરૂપની બેઠણી મળે તો તે અપવાદરૂપે લેખવાની કે ખર્ષ કૃતિમાં એકકામાં તેને જકડી ચોપેરી ગણવાની રહે

(૨) વિષય પાળે અત જે લુ માના હોવાનું શ્રી વ્યાસને માન્ય નથી કેમ કે સંખ્યા ૧૪ નિયમ ચરણોને અતે ફેંકે આ બ્યારે છે દીર્ઘ અને કામની માનિની કલ્પી વાક્યની વાતથી ગેરેને કા અપતિ સિદ્ધ હોવાથી કહી પણ રવ લઈ ગકાય નહીં ને આનુસારીત ૨૪ ઉચ્ચારણ થઈ શકે નહીં વળી જે પદોને અત સનુનાસિક સ્વર છે તેમને દીર્ઘ ગણના નેઈએ ફટનાક પદોને અતે લઘુગુણ છે ખર પણ તે તો ખાતી દમાનુ—છેત્રામણ છે કારણ ગુજરાતી હાની જેમ પતમા અત્યાર દીર્ઘ—ખર્ષવાગ તો પતન ઉચ્ચારવો પડે છે હકીકત તિરહાકુને દત્તત્રિસમુચ્ચ ગેરે પ્રમણુજા છદા ગ્રથો અને પ્રચાનત પ્રથા વિષમ ચરણોમાં અત્યાર દીર્ઘ હોવનું જ જણાયે છે જાણી ચરણાત અક્ષર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતપ્રચામાં સમાન્યત દીર્ઘ ગણાય છે અને વિષમ ચરણને અત યન હોય તો હામાં યતિ અસ્પષ્ટ રહે એટલે હાનુ જે વિગિષ્ટ તલસરોગન (rhythm) છે તે કચળી બધ આનુ શ્રી યાસનું વક્ત ય છે

પણ ઉપર કલ્પ તેમ અપભ્રંશ ભૂમિકામાં મળતા બધાનું ફકારા ત એગે ફકારાનત બની ગયા હતા પછી સ્વયે 'ય' (અંક) વડે વિસ્તાર પામી

અત્યારની બની પડીની ભૂમિકામાં ફરી દીર્ઘ ફકારાનત થયા કે નારી—નારિ—નારિય—નારી આવે. આંગિગે અગોના વક્રાસક્રમ છે એટલે અપભ્રંશ ભૂમિકાના પુસ્તક 'ઉચ્ચાગત' રૂપોની જેમ સ્વ ફકારાનત એગે પણ વધારા ચાન રહે એ સમજ ગકાય એનું છે

અકારનું ઉચ્ચાગલુ સ્વર ન થઈ શકે એ કાલે કલ્પે માનુ ઉચ્ચા લુમા આજ સ્વ તેમજ દીર્ઘ બને બોલાય છે ને વડી ભાગ્યેમાં એ બાળીતુ છે અત્ય સાનુનાસિક સ્વર અપભ્રંશ તેમ ગુજરાતીની પ્રાચીન ભૂમિકામાં નિયમે કરીને સ્વર છે દીર્ઘ હોવાના ઉદાહરણો હજી કોઈએ દેખાયા નથી—કદીક મળે તો તે છુટ તરીકે જ લેખવાના રહે

હવે વાસ્તવિક લેખનનું સ્વરૂપ અને પાળનું સ્વરૂપ એ બે સ્વચ્છે સભ્રમ શા માટે કરવો? લખિન સ્વરૂપના નિર્ણય માટે પત અમુક અશે જ સહાયક લેખનમાં શી પ્રથા છે તે જ વિખિત સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે તપાસવાનું રહે અત્યાર દીર્ઘ કે પતન ઉચ્ચારાતો હોય તોને વિખિન સ્વરૂપમાં તે નિયમે કરીને સ્વર હોવનું પણ મળે અને ફહાના વિષમ ચરણની બામતમાં પ્રાચીન પ્રથા લિખિન સ્વરૂપમાં અચૂકપણે અત્ય મળુ અસરે લઘુ રાખવાની જ છે કોઈ પણ પ્રાચીન ફહાને તપાસના આ હમીકન જણાશે વિશેષ જણુ માટે યાદગી ને આન્સોફના ગ્રથો નેવા અપવાદરૂપે અતેઈ મળે છે તે આ સોફે બનાય છે તેમ ધ્વનિારકારને લીધે 'શ્ચ' અવ નેવા શબ્દાન સ્વગુણો સકાચ પાછા તેનું પરિણામ નું—એ રીતે અતમા પરિવર્તન થય

પ્રકૃતમાં એક પદ્ધતિ ચરણાત અક્ષરને ચુકે ગણવાની છે ખરી પણ તે ગણતરી કે પાત પૂરતી ને મનમાં તો અનેક પ્રાકૃત અપભ્રંશ જોઈને અતે એક નિયમ તરીકે સ્વરૂપ હોય છે અસાચર દીર્ઘ હોય તો જ યતિ સ્પષ્ટ બને એવો નિયમ બાધવા માટે આવર શુ? અને હોહક ને ઉપહોહકના વિષમ ચરણ વચ્ચે એક જ માત્રાનો ફરક છે તો અસાચર દીર્ઘ કે પત કરવા જતા તેમનો ભેદ ક્યા રહેશે?

આમ મરી દલિએ પસત વિનાસ'નો ૫૯ ૧૨૪૧૧ એમ ઉદેહક છે એ નિર્ણયના વિરોધ પછે પિગળ શાસ્ત્રને આધારે કે વસ્તુસ્થિતિ બેના કલ્પ પણ કદી ગકાય તેમ નથી

હૃદયિયલ ભાયાણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સંપાદક
ચીમનલાલ શાહ
ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૪ |

અગાઉનાં પુસ્તકો-સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭

| અંક ૮૬

પુસ્તક પરિચય

પાછલે બ્લાન્કે :- એક શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ પ્રકાશક જ્યનિ દ્વારા ગતિપ્રકાશન લીમીટેડ મુદ્રા ૨-૮-૦

શ્રી પન્નાલાલે ગુજરાતના વાર્તાકારોમાં હવે તે મોખરાનું સ્થાન મેળવ્યું છે. સંખ્યાદષ્ટિએ જ નોંધએ તો પણ પન્નાલાલે ગુજરાતને હજારેક ગ્રંથો આપ્યા છે. દૂકા સમયમાં આપ્યા છે 'પાછલે બ્લાન્કે' એ 'વળામણ' ના જેવી જ શ્રી. ધૂમકેતુ જેને લાગી દૂકા વાર્તા કહે છે તેવી વાર્તા છે

એક નાના રજવાડામાં મહિના દોઢ મહિનાનો ગાદીના વારસ રાજકુવર મૃત્યુ પામે છે સત્તા લોખંડી હકારાણીને, ગાદીના વારસદાર ઠાકોરના નાના ભાઈને ગાદી બાંધે એ ગમતું નથી, તેથી એ રોતરાત પામેલા ગામમાં હમીરજી નામના ગજપૂતને ત્યાં મહિના પહેલા જ જન્મેલા બેડકાપુત્રોમાંથી એકને પોતાના વિશ્વાસુ માણસને મોકલી હમીરજીની પત્ની કુવરને લોળવી મગાવે છે ને તેને ગજકુવર તરીકે ઉછેરે છે આ વાતની બાજુ હમીર ને કુવર, હકારાણી, ને પોતો વિશ્વાસુ નોકર એટલાને છે ને એટલા પામેલા આસપાસ એક પ્રસંગોની ગૂંથણી કરી છે કુવરનું માતૃત્વ, હકારાણીની ઈર્ષ્યા સગાનાં ને તેનાથી ઉદભવતી માનસિક વિકૃતિ હમીરની ભાવનામયતા અમરમાં (રાજકુવર) એક માણસ લોહી પેચાળ તો બીજી બાજુ ઉછેરના રજવાડી સંસ્કારો એ બન્ને વચ્ચેનું તુચ્છ ઘર્ષણ ને અતે લોહીના પેચાળને જ વિજય એ બધું લેખકે કલાકારની અદાથી નિરૂપ્યું છે એટલે આ વાર્તામાં પામેલું મનોમથન એજ મુખ્ય ભાગ બને છે વરુ ગૂંથણી પણ એ રીતે જ થઈ છે મુખ્ય પ્રમગ સ્વાભાવિક લાગે છે પોતાનો પુત્ર ગુલાલને મોપતા કુવરને જે પ્રમગ મથામણ થાય છે તે લેખકે બહુ અસરકારક જે પ્રતીતિકર

રીને દર્શાવી છે રજવાડાથી પરિચિત એવી કાંઈ પણ વ્યક્તિને એમાં અસ્વાભાવિક કંઈ જ નહિ લાગે

હિંમતને સિદ્ધિશાળ્ય ને દેશીરાજ્ય ભેડે સાકળીને લેખકે દેશીરાજ્યના ગામડાંએ સિદ્ધિશાળ્યની પ્રવૃત્તિથી કટલા અજાણ્ય છે, ત્યાં હજી મધ્યકાલીન યુગજ પ્રવર્તે છે, તે તાદશરિતે જ્ઞાંયુ છે એ ગિચારાને બજાર નથી કે ગાંધીજી કોણ છે એમની પ્રવૃત્તિ શી છે, તો પછી બીજાની તો વાતજ શી કરવી ? રજવાડાનો એક એક અમલદાર સિદ્ધિશાળ્ય અમલ કરતા પોતાનો અમલ જુદો છે તે દર્શાવવા વાર વાર કહે છે કે "આ અગ્રેજનું રાજ નથી" એકાં પણ ગુલામીથી એવા ટેવાઈ ગયા છે, કે ઠાકોર ગુસ્સે થયા પિના વાત કરે નો એમાં ઠાકોરે મહેરબાની કરી છે એમ માની લે, જે કાગળ પર સહી કરવાનું કહેનામાં આવે તે કાગળ વાચના માગવો એ તો મોટે ગુન્હો ગણાય, અરે પોતાની ઈન્ડિપેન્ડેન્સી સહી કરવી એ પણ બેઅનની ગણાય, પગે પડતું પોતાની પાડી ઠાકોરના પગે મૂકવી એ બધું સહજ લાગે, એમાં અપમાન થતું ન લાગે, એ ઉદાસીના ને કિશોરના પાત્રદાર સચેટ રીતે શ્રી પન્નાલાલે દર્શાવ્યું છે વગી રજવાડાની પ્રજા અજાણ્ય છે તે જ એમની દુર્દશાનું, ગુલામીમાનસનું કારણ છે, એમાંથી બચવાનો ઉપાય કેળવણી છે તે પણ હિંમતદાર સુચ્યુ છે 'ગોડા બેડે ઘોડું બાંધીએ, તો ઘોડુય બૂકતા શીખે.' એ કુવરની વાણી સાચી પાડી બતાવી ત્યાં લેખકનું એક પ્રયોજન પૂરું થાય છે, અને પછી ઘોડા પોતાનો બળિ સ્વભાવ ન મૂકે, એ દર્શાવતું એ એમનું બીજું પ્રયોજન હતું તેમાં પણ એમને સફળતા મળી છે

વાર્તા આદિથી અત સુધી રસપ્રદ છે કથાક પ્રવાહ ધીમે પડે નથી કથાક આડોઅવળો બને નથી, કથાક વળું નોંખા એ અટવાતો નથી વાર્તા પ્રવાહ સડસડાટ વહ્યે બાય છે શ્રી પન્નાલાલની

અર્થાં સફળતા તો એમની કથનરીતિને લીધે છે. અરૂન સાહિત્યકારોની જેમ પન્નાવાલે પણ વાતોનો મગવાનત આપ્યો છે. એ કે વાતોને ઠરણાનત બતાવી દેતા તો એ વનારે અચ્ચકાક ને વાર્તાવિદ્ય ભાગ્ય એમ અમને લાગે છે આ અનપાલુ સ્વાભાવિક ને પ્રતીનિકર લાગે એ માં એમલે સારે પ્રયત્ન કર્યો છે લેખક કુલગ્ન મોત બગાડવા માગતા નહોતા, એથી લાગણીવિવશ બનાવે એઓ આ અનત લા યા છે એવું લાગે છે કુંવરને અતમા દુખી કરવાની એમની હિંમત જ ન આવી.

આ નવલકથામાં એકાદ ટેકાલો હકીકત ખૂબ છે જેમકે — “ત્યા તો બીજે મહિને વગી હિંમતનો કાગળ આપ્યો, જેમાં એણે માતાને શાલવન આપવા માટે, દેશસેવા સ્વાતંત્ર્ય માટે કુરબાનીઓ કરનારું બકતુ ગોરવ વગેરે કંઈક વાતો લખીને માતાને રાજી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.” જેલમાંથી બહાર આવતા પત્રો સત્તાવાળાઓ તપાસીને મોકલે છે, ને તેમાં આવું, આવું, છેડી નાખવામાં આવે છે આવી નાની બૂરો પણ કયાક જ બે.

મુરેખ પાંચાવેખન, કૌશલયુક્ત વસ્તુચૂષા, મેહક કથનરીતિ, એ સર્વે તરવોથી અડિત આ વાતી પદ્ય શ્રી પન્નાલાનની વાળીકાર તરીકેની કાર્તિમાં વધારો કરે છે.

હીરોશીમા :—મૂળલેખક જોન હર્સર્ટ અનુવાદક શ્રી નીર દેસાઈ. ગતિપ્રકાશન, મૂલ્ય ૧-૧૨-૦. હીરોશીમા ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં જ્યારે અણુબોમ્બને ભોગ થઈ પડ્યું તે વખતે જે તારાજ થયેલી, જે તાડવળીવા મચી રહી હતી તેનો આગેહૂમ અને દીલ પીગળાવે એવા ચિતાર હર્સર્ટની આ કથામાં આપ્યો છે આ કથાની વિશેષતા એ છે કે, એમાં કાલ્પનિક અશ લેશમાત્ર નથી એમાં નકકર સ ય જ છે એ તાડવને સગી આખે જોતાર ને એમાંથી દેવભેગે બચવા પામેલા માનવીઓની કથની જ અહીં રજૂ કરાઈ છે એમાં શ્રીસ્તી મીસનરી કેવા ભેભાનથી પગ, દયાળુ, ને સેવાભાવી હતા, એ વાત પુનઃ પુન ભારપૂર્વક કહેવાઈ છે. એ આ કથનનું નમ્યું તત્વ ગણી શકાય લેખકની ચિત્રશક્તિ અદ્ભુત છે,

બીજાનું ચિત્ર એઓ તાદગતાથી ચીનડી ગકે છે જેમકે, ‘વચાયવા મૂળા હતા, કાર્ડ ગડતુ નહોતુ, અરે! વેનાની ચીંગો પણ પાડતું નહોતું કાર્ડને કમીઓ કરવાની નહોતી બહુ મગા પણ કાર્ડ અનાજ કગતુ નહોતુ બાગક સુદા બૂમો મારતા નહોતા બટ કોષા માણુઓ કઈ ખલુ બોલતા હતા. તેમના ચહેરા ઝંઝેવાને કાગળે રયામ બની મયા હતા (૫ ૫૭-૫૮) સવારના અડીવાખની વસનીનાળુ ગરેઝ બપોરે તો માત્ર અવશેષસમુ ગની રજુ હતું રસ્તાનો આસફાટ હજી એવો ગરમ અને ભગધગતો હતો કે તેના પર પગ મુકતા ય અગવડ પડતી રસ્તામાં એકજ રો તેમને મળી પસાર થતા હતા લોકોને તેલો ઓટલુ જ કહ્યું “મારે

પનિ આ રાખ નીચે ઢકાયો છે (૫ ૬૨)”

આ ઉપરાંત, અણુબોમ્બની અસર આપણે યુગલ્યકથાઓમાં વાર્તાઓ છીએ તેની થઈ અવશિષ્ટ રહેલા લોકો પર જે અસર થઈ તે વર્ણવતા લેખક કહે છે, “પ્રજનન અમુક સમય માટે થવી ગયું પુરુષો વધ્ય થયા, અને સ્ત્રીઓને કસ્ટવાડ થઈ તથા સ્તુભાવ બધ થઈ ગયો.” (૫. ૧૧૫) આટલાટલા ભયાનક દુખમાં પણ એમના રાજા ત્રિનેની જાપાનીઓની અદા ને ભાગિભાવ કેના અખડિત હતા તે એમણે સારી રીતે દર્શાવ્યું છે (૫ ૭૮)

આ રીતે પ્રચારવર્ણી હેતુથી નહિ પણ સાચી હકીકતો રજૂ કરવાના ઉદ્દેશથી જ આ પુસ્તક લખાયું છે તેથી એનું મૂલ્ય વધુ છે અનુવાદ સમગ્રતમાં સુવાચ્ય છે ક્યારેક વાક્યો વહુ મોટા ને જટિલ બની ગયા છે ને સુંદ્યાત (સુદા ને માટે) (૫ ૫૮) પરત કરતા (૫ ૧૧૭) જેવા શબ્દ પ્રયોગો ટાળી ગયાયા હોત

ગતિપ્રકાશને અનુવાદોમાં પુસ્તક આપણને આપ્યું છે, ને અનુવા માટે પણ યોગ્ય વ્યક્તિને પસંદગી કરી છે એમ તો આ પુસ્તકના સૌ વાચનારને લાગશે

દૃઢ્યપટ્ટા :—લેખક શ્રી ગોવિન્દભાઈ અમીન આર આર એ.ની ક પની કિંમત એક રૂપિયા. શ્રી ગોવિન્દભાઈની આ પચાળી નાટિકા છે

સંસ્કૃત નાટકની જેમ એમાં અક્ટને પ્રવેશોમાં વહેલી નાખામાં આવ્યા નથી એટલે એક અક્ટ, એકજ સળંગ દૃશ્ય બની રહે છે આ નાટિકા ૧૮૩૦-૩૨ ની સંસ્કૃતિની હાલ સમયનુવાતાવરણ તે વખતનો જનતાનો ઉત્સાહ કુરબાની કરવાની તૈયારી, એ બધું એમણે પાંચે અક્ટમાં ચિત્રાત્મક રીતે દર્શાવ્યું છે આ નાટકમાં નાયક કેઈ નથી. હૃદયપંથે આમાં નાટકની શરૂઆતમાં ગણેશ, બીર, ને પોતે લાગતા ચિત્રો છે એક, એનો વિકાસ, એનો પડો, લેખક એટલો સહસા બતાવ્યો છે કે એ અપ્રતીતિકર લાગે છે, એનો ક્રમિકવિકાસ બતાવ્યો હોત તો એ વધારે અસરકારક બનત બીજું આ નાટકમાં વેગ કે ગતિ લાગતા નથી, એનું કારણ બીજા આખા અક્ટમાં માત્ર લાગા ભાષણો જ છે, એમાં અક્ટમાં તુળશીદાસના રામાયણમાંથી પકિતની પકિતઓ વસ્તુપ્રવાહને મદ બતાવે છે

પાત્રલેખનમાં લેખકને ઠીક સ્વજતા પ્રાપ્ત થઈ છે એમ કહી શકાય એમનું દરેક પાત્ર પોતાના આગવા વ્યક્તિત્વવાળું ચીતરાણું છે હરિયાનું પાત્ર ખાસ ધ્યાન યોગ્ય એનું છે

હાલતના પછુ એમણે બને તેટલા પાસા બતાવ્યા છે હિજરત સરકારી નોકરોનો પગો, નોકરની હાલત હિજરતીઓના માડા બાળી એમને બી રીતે પરેશાન કરવાનો પ્રયત્ન એ બધા નિરનિરાળા હાલતના તરવે એમણે વસ્તુમાં ઠીક ગૂંથ્યા છે બીજો ને ચોથો અક્ટ વસ્તુદૃષ્ટિએ અત્યંત નમ્ર છે એમાં અસરકારકતા નથી ચોટ નથી, કારણ કે એમાં જેને આપો એક અક્ટ આપી શકાય એટલું વસ્તુ જ નથી

કૃષ્ણાક “તુ હુ” જેના ચરોતરી પ્રયોગો (૫ ૬, ૧૨ વગેરે) સામાન્ય રીતે ગામડાના પાત્રો વાતચીત દરમ્યાન ન વાપરે એના શબ્દપ્રયોગો ‘અસબ્ય વર્તન’ (૫ ૧૦ આ હરિયા ઉચ્ચારે છે), મારું હંદા ખૂબ આભારી બને છે (૫ ૧૧) સુ યવસ્થિત (૫ ૧૩) યોગેન્દ્ર ને અગ્રેજ મુસાફરની અગ્રેજ વાતચીત કે જેનું ભાષાતર આપણે એકદમ હોત નાટકને નબળું બનાવે છે

આમ છતાં આપણા જૂનકાળના ઉત્કલ દર્શિહાસના સ્મૃતિ ચિત્રો જમાડવાની ચિત્રશક્તિ ગોવિન્દલાલે

છે આ નાટકના અમુક અક્ટો ભજવવા યોગ્ય છે એમ નિસંશય કરી શકાય

x x x

લગ્નમ ગાળી :—લેખક શ્રી ચન્દ્રશેખર પ્રાણીશકર શુક્લે એવ એજન્ટ રાયચુરા છુકા ઉપેા રાવપુરા, વડોદરા, કિમત સવા રૂપીયા

માત્ર પદરજ દિસમાં જે પુસ્તકની પહેલી આદૃતિ ખપી જાય એ પુસ્તકની લોખંધિયના માટે તો કશું કહેવાનું હોય જ નહિ શ્રી ચન્દ્રશેખરે અહિં વેદ, પુરાણો, ઉપનિષદ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરે લેખકો વરાહમિહિર, વગેરે ખગોળશાસ્ત્રીઓ વગેરે માધી અનેક અવતરણો ટાકી સ્ત્રી પુરુષ સબધ વિરેના આપણે પ્રાચીન આદર્શ બહુ વિશાલ, સચોટ ને ઋણુતાથી રજૂ કર્યો છે આપણે ત્યાં કોઈક કાળે સ્ત્રીના દરબને પુરુષથી નીચો ગણ્યો નથી પણ પુરુષની સમોવડી, પુરુષની સખી, મિત્ર, એની જોડે અદ્વૈત સાધનારી તરીકે જ સ્ત્રીકરી છે, તે એમણે સિદ્ધ કર્યું છે ને નવી સ્વાતંત્ર્યનંદિતિ એમ કહેનાર મુએ પણ હીકરીને હીકરાની સમોવડી ગણુના, માતાપિતાને કહ્યું છે

આ પુસ્તક દાખલ્યેના આદર્શ રજૂ કરે છે, જે આપણા અન્યો વાન્યા વિના, માત્ર ફેશનને ખાતર બણે ઓઓના હક્કની વાત, એના સનાતનની વાત પોતે જ પહેલવહેલા કરતા હોય તેમણે આ પુસ્તિકા તેમના ભમના નિરસન માટે, ને સ્ત્રીપુરુષ સબધ વિરેના આપણી પ્રાચીન ભાવનાઓનું જેમાં દોહન કર્યું છે એવી આ પુસ્તિકા દરેક પાત્રી ને દરેક કુળવાયલા સ્ત્રીપુરુષે અવશ્ય વાંચી જના જેવી છે આ પુસ્તક લખવા બદલ શ્રી ચન્દ્રશેખરને ધન્યવાદ થટે છે

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

‘ખંભાત’ની વ્યુત્પત્તિ

‘ખંભાત’ એ સ્થળ નામની વ્યુત્પત્તિયચો બી નરસિંહરાવે શ્રી રત્નમંજીરાવ જોડેએ અને બીજા પછુ બેત્રણ નિદાનોએ કરેલી છે સમાતતા મૂળ તરીકે સ્વમ્મતીર્થ છે એ નરસિંહરાવનો નિર્ણય અને તેના સમર્થનમાં તેમણે આપેલી દલીલો ચિત્ત્ય લાગતા, અને સમાતતા મૂળ તરીકે શુદ્ધ જ શબ્દ

સૂચવતા બે ઉત્તરોએ, અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી મળી આવતા ફરીથી સમાવતીની વ્યુત્પત્તિ મચોવાના રૂં વિચાર કરી રહ્યો હતો, ત્યાં શ્રી ઉમાળકૃષ્ણેશીના 'પુરાણોમાં ગુજરાત'માં જે નિબંધ પર આ ચો હતો તેજ વાત તેમણે સૂચન તરીકે મુકેલી બોલા આનંદ થયો તેમણે સૂચવેલો વિકાસક્રમ સ્વીકાર્ય અને તેવો નથી એ ખરું પછી સમાવત 'જાત અશને સ આદિત્ય સાથે બેઠરાતું તેમનું સૂચન ખરે જ મુદ્દયવાન છે

ગામ, શહેર વગેરેના પ્રાચીન અને અચીની નામો તપાસતા એટલું તો તરત દેખાઈ આવે છે કે જુદે જુદે સમયે એકનું એક નગર અનુક્રમે કે એક સાથે બે ચાર નામે જાણીતું હોવાના મધ્યમાં દાખવા મળે છે અને કેટલીક વાર એનું બને કે આસારે પ્રચલિત નામ, પ્રાચીન સાહિત્યમાં તેને માટે જે શબ્દ પ્રચલિત હોય તેમાંથી વ્યુત્પન્ન કરવું મુશ્કેલ ન હોય આનું હોય ત્યારે ધ્વનિનિયમોને આધારે પુનઃટિના કરી નવા જ શબ્દને આધારે પ્રચલિત શબ્દના મૂળ તરીકે સ્વીકારવાના અને લોકોમાં એનું નામ પ્રચલિત હશે એમ ધારી લેવાનો જ માર્ગ સાચો છે પ્રચલિત નામને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળતા શબ્દમાંથી ભારીતોડીને વ્યુત્પન્ન કરવું એનો કશો અર્થ નથી

સ્તમ્ભતીર્થ, સ્તમ્ભપુર ઉપરાંત સ્તમ્ભાવતીને પ્રવાહવી પછી લોકોમાં પ્રચલિત હતા એમાં શંકા નથી દત્તકથામાં પ્રચલિત હોય તેથી અપ્રમાણિકજ એવું નથી કહવું

સમાવતના મૂળ તરીકે સ્તમ્ભતીર્થ અશક્ય છે કારણ (૧) સ્તનુ રૂપાન્તર ઘૂજ થાય લ કદી નહીં હેમચંદ્ર સ્તમ્ભનું જન્મ આપેલું છે તે આદિશ જ સમજવે તેનું એતિહાસિક કારણ આ છે 'શાલો' ટેકા એ અર્થમાં પ્રાકૃતમાં જન્મ અને જન્મ બને પ્રચલિત હતા ધ્વનિનિયમો પ્રમાણે તેમનું મૂળ અનુક્રમે સ્તમ્ભ અને સ્કમ્ભ છે પછી ગિહમાન્ય સંસ્કૃતમાં સ્તમ્ભ એ એક જ શબ્દ પ્રચલિત છે સ્કમ્ભ વૈદિક ભાષામાં જ મળે છે એટલે હેમચંદ્ર બનેને સ્તમ્ભમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે પછી આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં કેટલાક એવા શબ્દો રૂપો ને પ્રત્યયો છે જેમને મળતુ સિદ્ધમાન્ય સંસ્કૃતમાં કાઢી નથી, પછી વૈદિક ભાષામાં તેમના પૂર્વરૂપ મળે

કે એટલે સમાવતનો જન્મ એટલો અશક્તિમાંથી જ નિર્ગમ્ય થયેલો છે

(૨) 'તોર્ણનું' દત્ત થાય, ને પછી નિયમ પ્રમાણે 'ઈય કે' 'ઈય પછી સમજવું સમય કે સંભવે થાય સંભાવ નહીં અને 'મા'માં ગુરુએ 'મા' કયાથી આ ચો તેની કાર્તિને જગતે ચિત્તા નથી થઈ 'કાન્હરેપ્રગથ'માંનું સમાવત એ સમાવત પૂર્વરૂપ છે એ આનું પછી સમજવામાંથી આ સમાવતને કહી રીતે અવગતનું

(૩) ૧૦મી સદીના આરભ આસપાસના અપભ્રંશ કાન્ય 'સદેશસંક'માં સમાવત એવું રૂપ મળે છે મૂળમાં 'તોર્ણ' હોય તો અપભ્રંશમાં તે 'દત્ત' રૂપે જ આવી શકે, 'દત્ત' રૂપે નહીં

એટલે આપણે સમાવતના મૂળના જુદી જ રીતે વિચાર કરવાનો રહે છે ઉપર આપેલા ત્રણ રૂપો વિકાસક્રમની કેટલીક કડીઓ તો આપે જ છે સમાવત = સમાવત = સમાવત ચીમનનાલ ડા દલાને કહ્યું છે તેમ સમાવતમાં આપણે 'દત્ત' અર્થને પ્રાકૃત મત્સ્યેય તરીકે ઘટાવી શકીએ તેની સામે નરસિંહરાવે મટેયો વધો વળદ વગરનો છે વળી 'મા'નો શકાર દલાને કહ્યું છે તેથી જુદી રીતે પછી ઘટાવી મકામ સંસ્કૃત શબ્દોને પ્રાકૃતમાં સ્વાર્થિક 'મ' (< < <) સામાન્યપણે લાગે છે એટલે સભની જેમ જન્મ સહજ જ પ્રાકૃતમાં વાપરી શકાતું પછી જન્મ ને મત્સ્યેય 'દત્ત' લાગતા કેટલાય અપભ્રંશ શબ્દોમાં બન્યું છે તેમ 'જવનો' શા થઈ ગયા (સરખાવો અપભ્રંશ તુનાદર્શક રૂપો વિચાર < વિચર કે વિચર < વિચર, વગેરે) ને સમાવત શબ્દ, સ્તમ્ભાવતી (વધારે ઉચિત સ્તમ્ભાવતી)ના પ્રાકૃત અનુવાદ તરીકે પ્રચલિત થયો લિપ્તબોની ઉપપત્તિ આપતી જરૂરે મુશ્કેલ નથી 'ગુજરાત'ના ઉત્તમ લિંગી પ્રયોગ બાણીતા છે 'નગરી' કે 'પુરી' ને બદલે નગર' વગેરે ઉદ્દેશ હોય તો નામ નપુસકમાં વપરાતુ થાય તે સમજી શકાય તેવું છે

પછી એક પુરાવો આ પ્રકારની ઉપપત્તિની તદ્દન નિરક્ષ જાય છે અને આપણે મૂળ તરીકે જુદો જ શબ્દ સ્વીકારવો પડે છે સદીના અપભ્રંશ કાન્ય નરવજુચરિતમાં સમાવત રૂપ મળે છે અને ઉપર કહી તે વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવા જતા આ રૂપ કોઈ પછી રીતે વટાવી શકાતું નથી

પણ સમાદિત્વ પરથી મૂળ સંસ્કૃત રૂપ *સ્વમ્મા
દિત્ય ક'પતુ સાવ સહેલુ છે. એટલે *સ્વમ્માદિત્યને
મૂળ તરીકે સ્વીકારી તેમાંથી બાકીના રૂપોનો અવનાર
આ રીતે સાધી શકાયે

(૧) *સ્વમ્માદિત્ય પરથી નિયમ પ્રમાણે સમાદિત્વ
એ તદ્ભવરૂપ

(૨) *સ્વમ્માદિત્યના °આદિત્ય અશનો જરા ભિન્ન
રીતે ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ ભૂમિકામાં °બાહન એવો
વિકાસ થયો. સરખાવો 'આતવાર' 'આત્યવાર'
(= સ્વિવાર) < આદિત્યવાર, અપભ્રંશ નિતુ < નિત્યમ્
અપરત્ય > રથ્યા (સંદેશરાસક), પ્રા સામત્ય < સામય્ય
(હેમચંદ્ર) વગેરે આથી *સ્વમ્માદિત્યનું દ્વિવિધ
રૂપાન્તર સમાદિત્વ અને સમાદિત્ત, પછી, ઉપર
કહ્યું તેમ સમાયત ને સમાત એકા રજૂ કરતા

સ્વમ્માદિત્ય < સમાદિત્ત
સ્વમાદિત્ત → સમાયત → સમાત
આ રીતે આખો વિકાસક્રમ ધ્વનિદષ્ટિએ સાવ
શુદ્ધ છે. *સ્વમ્માદિત્ય એ રૂપ વાર્તાવલકપણે સાહિ
ત્યમાં કે ઉત્કૃષ્ટ લખોમાં નથી મળતું એ હકીકત
બહુ ઓછી અગત્ય ધરાવે છે. એસ પદ્ય ગુજરાતી
શબ્દો એવા છે કે જેમને બહુતા ધ્વનિપરિવર્તનના
અને અર્થપરિવર્તનના નિયમોને લક્ષમાં લઈ, તેમ
તે તે ભૂમિકાની બાધાસામગ્રી લક્ષમાં લઈ અમુક
કલ્પિત મૂળમાંથી વ્યુત્પન્ન કરવાના રહે જેનો ધણો
ખરો ભાગ પાડીમાં જ રહે છે, પણ સપાળી પર બ
થોડો અશ જ દષ્ટિએ પડ છે એવા બરફના ડુંગરો
-iceberges- ની જેમ સાહિત્યમાં અને ખાસ
કરીને સંસ્કૃત જેવા વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્યમાં-તે ત
સમયની બાધાસામગ્રીનો ધણો મર્યાદિત અશ જ
સ્થાન પામે છે. હોય છે આથી 'ઓહાથુ' આવાડા
વગેરના મૂળ રૂપોને બદલ આપણને પાછળથી
સંસ્કૃતીકરણની અવળી પ્રક્રિયાના આધારે સિદ્ધ
થયેલા શાહમાન, શાવાજદ જેવા રૂપો મળે છે.

'ગુજરાત'નો '°આત' અશ અને 'ખલાત'નો
'°આત' અશ બને એક મૂળના નથી તમામ
પહેલ'નું રૂપ તમામત મળે છે (સરખાવો વંચાયત,
વંચાન-વંચાય, વંચ, વંચાયતિ-વડ, વગેરે) તેમ
ગુજરાત માં *ગુજરામત જેવું કશું હોવાની સંભાવના
રખાતી નથી.

હરિવલ્લભ બાપાળી

બિહારનાં લોકગીતો.

(શ્રીમતી માયાગુપ્તાના બંગાળીલેખને આધારે)

: લગ્નગીતો :

એમાં અનેક લોકગીતોમાં હોય છે તેમ રામ-સીતાના
નામે જ આ વૃતાન્ત કહેવાય છે —

કોન બન બોલે કારી કાવલીયા
કોન બન બોલે મયુર
દરગારે બોલે રાજ જનક
પિયા ભેને મિહાયન ભેગ
બીજુન મોલે આનાડારે કાવલીયા
આપન મહેલે બોલે બાની
પિયા ભેને મિહાયન ભેગ
ચાર બન બોજતુ હે બેગી
કિહા ન મિલે જામણ્યા
બાઈઓ હે જન અયોધ્યા નગરીઆ
વહા હે મુદર મુનુનાથ
શામર બામા મત જનુ બોનિહે
શામર હે મુનુનાથ

જનમાં કાવલડી બોલવા લાગી, કયાક મોરના
ટૂંકાર સભળાવા લાગ્યા, રાજ જનકને લાગ્યું કે
હવે કન્યાની ધ્વમર વિવાહ કરવા જેવી થઇ રાજના
ઉપવતમાં આનાડારે કાવલ ટૂંકવા લાગી, ને
આખા મહેલમાં બાલે પડ્યા પાડ્યા લાગી કે
કન્યાનું યોવન પામ્યું છે ને એ વિવાહરોગ્ય થઇ
છે રાજ્યે વરની શોધ કરવા માડી, પણ યોગ્ય
વર ન જડ્યો એટલે એલે બેગીને કહ્યું "બેગી!
ચારે બાજુએ વરની શોધ કરી, પણ તારે લાયક
વર કોઈ મળ્યો નહિ." બાપે આટલું કહ્યું એટલે
છોકરીમાં દિમત બારી ને એણે પિતાને કહ્યું, "હ
પિતા! તમે અયોધ્યાનગરીમાં જાઓ, ત્યાં મદર
મુનુનાથ છે" પછી તત્તજ પાડી પિતાને પહેલેથી જ
ચેતરી દે છે, "ઓ પિતા, પછી જોજો તમે એમ
કહેતા કે એ તો શ્યામતા છે કાણ મુનુનાથ તો
રશ્મિમાળા છે" પુત્રીની પ્રવ્રત્તતા આપદ્ય પમાડ
એવી છે, પણ એ પ્રવ્રત્તતા માં યોગ્ય ભૂમિકા
સ્વી છે

એક બીજા ગીતમાં, મહાદેવનો વર તરીકે ઉત્તરે આવે છે. વર મહાદેવના જેવો જીવી નેતા જ અલગુમે ઉપજ થાય એવો હતો પરંતુ વર્ણન કરતા કન્યા કહે છે —

ભેંસોયા ચટલ આવે મહાદેવ વર
વાવણાય પિંચવ હે

ભેંસપર ચઢીને, વાચ્યર્થ પહેરીને મહાદેવ વર આ-યા એને જોઇ દુખી થી કન્યા બેગી
જિને વર જોગલે ગાયા, જન્મ જિખારી
સેહ મોર વેરી હે

કાન નિરશુધિ ભરસો કાર હે

“જેણે આવે જન્મથી જ જિખારી વર મારે
મારે શોધે એ મારે વેરી જ હોવે ભેદ્ય એ ને
કયા મૂર્ખાએ આ વિવાહમાં સમજી આપી?”

કન્યાની વાત સાંભળી માએ એને અપાસન આપતા કંથુ.

તોર લાગી બેગી માવ નાહાઇતુ
તોર લાગી કરતું એતવાર હે
તોરે મિને જય ગોવિન્દ હે
જનમલ દેતુ બેગી કરમ આપન
કા વિવિ વિખય વિવાર હે
મોનાના આનિયે જિખ હેતે એ બેગી
મિલિ સેતો રાજકુઆર હે
સુપહ જારકે જિખ દેલા હે બેગી
મિલિ ગેવો જનમ જિખારી હે

‘બેટા,’ તને ગોવિન્દ જેવો સારો વર મળે તેથી મેં મહા મહિનામાં કકડતી ઠંડીમાં સ્નાન કર્યું રવિવારનું યત કર્યું, પણ બેગી, જન્મની જોડે જ તુ લગાડે કર્મફળ લખાવી લાવી છે એટલે શુ થાય! મેં સુવર્ણદાન તે આપ્યું હોત તો રાજકુવર તને મળત પણ તે તો સુપહ જાડીને દાન આપ્યું તો પછી તને જિખારી વર જ મળે નેક

આપણી કર્મફળમાં શ્રદ્ધા, અહિં યોગ્યરીતે વ્યક્ત થઇ છે પછી વર આ-યા કન્યાને ચોરીમાં પધારાવી, ને જ્યારે કન્યાએ ધુલટ ખોલીને બેથુ તો વર તો કયત જેવો, એ કંઈ ધરડો નહોતો એટલે એણે જેણે વર શોધ્યો તેને શાનાથી આપી

આયળ આડન દેખે દુલહિન ઉમર વરકે ને પિતાને ચરણે પડીને કહે છે

લહમે ચરણુ ધુયે જનક કે

બ્રાહ્મણે દેઈ રાત ભાર

જે બ્રાહ્મણે વરને શોધ્યો તેને ગ્નદાન આપો

વર સુસન્નિજત ન હોય, પણ કુરુપ કે વરડો નથી, એ બાણીને કન્યાને કેટલો આનંદ થયો હશે. અહિં જહારથી પ્રથમ દર્શને અસુદર લાગતી પરતુના અતરાયમાં સૌંદર્ય રહેતુ છે, તે જોવા માટે પીરજ ભેદ્ય, એ વકતવ્ય છે

પછી આવે છે કન્યાવિદાયના કરણુ ગીતો કન્યાવિદાયની પળના વર્ણનથી ગીતનો આરભ થાય છે

શીરિ હે કમન દાહ લીધિયે જેનો રે ચાલ

સમલી વિદાય માગે પહલિયે સાઝ

સાહકર અગત રે જાનુત પરિવાર

જામાઈ અગતે ગહે ઠાક

જલ દમે વિયા સાપર

દિવસ પૂરો થતાની સાથે કમન ચૂકાય આકાશમાં ચાલે ઉગ્યો, વેવાધ્યો સાજ પહેલા જ વહુને લઈ જવા માટે ઉત્સુક બન્યા છે નાનું આગણુ વિદાય આપવા ભેગા થયેલા બધા સગા સબધીઓથી ભરાઈ ગયું છે, કન્યાને જમાઈને મોપનાને અવસર આતી પહોંચે પછી

દાન દાહજ ગાયા, બહુન દેવો રે

વિયા સાપરિયા સમે બુવાયે

ખૂન પૈસા વગેરે આપીને જમાઈને કન્યા મોપી પછી કન્યા પાલખીમાં બેગી આતી, સાથે સાથે ઘરની માથ આવવા લાગી એટલે કન્યાએ પિતાને બોલાવી કંથુ ‘આપાણી! આ મારી ગાયને બોવા વીને એને ખૂટે બાધો, નહિ તો એ મારા કંડો નહિ છોડે’ ને લાલપાનખીમાં બેસી એ સાસરે આતી, પછી

એક કાળ જાય બેગી દુયે કાશ જાય

કાડીયા ઉવારિ મિતારે નેહર પરિવાર

સારુ રે ભાઈઆ ર ર ધીરહે

રોયન હે ઘર બેસિ માય

તોહાર વિખયો ભાઈઆ જાનાકે હે રાજ

હમર વિખનો એ હ પરદેશ

પાનખી આતી એક કાશ એ કાશ, પણ પીયેરીઓનો પાપ જતા હવ ન ચાતે ને પડો

હવાડી પાવખીમા વાગવાર પુત્રીને બોધા કરે
એટલે કન્યા બોલી “હવે લાઈ” ઘેર જાઓ ઘેર
બેબી બેબી મા રો છે લાઈ” તમારા નસીયમા
બાપના રાજમા રહેતાનુ લખ્યુ છે પણ નસીયમા
પરદેશ લખાવી લાવી છુ ‘છોકરીના નસીયમા તો
પરદેશ જ હોયને ?”

એક બાપુ કન્યાનુ ચિત્ર છે, તો બીજી બાજુ
ગડતી માનુ ચિત્ર છે મા પૂરો છે —

કાઢા તોડે છાડવ હે લિયારા આમાર
‘હે મારી બેગી ! તને કોને ત્યા લઈ ગયા ?
એટલે ફીકરીને વળાવના આવેલા આડોશીપાડોશીએ
આવાસન આપ્યુ

જે કર બાવાલિ બાછોયા સેહ લેને જાય.

લાડાસા બેલ રોયે રુમલિ માય

કાઢુ ન સુનીયે બેગી તોર નૂપુર ઝંકાર

પાડોશીયુ કહે છે ‘જોની નોડે જવાનુ એ નસી
બમા લખાવી લાવેલી તેની નોડે એ ગર્ધ’ પણ
માનુ મન માનતુ નથી એ તો રકતી રકતી પૂછે
કે ‘બેદા તારા નૂપુરનો ઝંકાર કેમ સંભગાતો
નથી ?’ તુ ક્યા ગર્ધ ?’

બાળક જન્મ

બાળકજન્મનો ઉત્સવ ગરીબ તનગર બવા
પેતપેતાની રિથિતિ પ્રમાણે ઉજવે છે વરના માણસો
અને આડોશીપાડોશીના હંદયનો જે આનંદ અને
બાળક અને માતાને અભિનંદન, જે ગીત દ્વારા
વ્યક્ત થાય છે તે ગીતને ‘સોહર’ કહે છે
સોહર ગીતમા અનેક નિરનિરાળા પ્રકારો છે ક્યારેક
પ્રચૂતા સ્ત્રી જ ગાય છે, ક્યારેક પૌત્ર મુખદર્શનનો
આનંદ દાદીમા ગીતદ્વારા વ્યક્ત કરે છે, ક્યારેક,
નિકટના સગાઓ કે પ્રચૂતા સ્ત્રીની બહેનપણીઓ,
કે પડોશીઓ ગાય છે

પુત્રના કોડવતી એક સ્ત્રી ગામ છે કે —

અગન બેસાનુ દેવ સુર્ય માનાઈ
એક પૂત દે. ચોકા ચંદ બેજુ હે
સુર્ય માનાવહુ, બાપુ જન્મ લે
બાજે માનંદ બાધાના
ઘોડીયા પચાઈ હે ઘોડ સારિયા
ભેસ પચાઈ હે બાધાના

ચંદત લાવ ઘોડા બાછોયા પર,
બેલને ચીકન કડકયા

“આગણુ બેસીને મે સૂર્યદેવની આરાધના
કરી પુત્રની મળણી કરી કાગણુ હુ પુત્રની થાઉં
તો શુદ્ધ થાઉં, ને ગંધીને બધાને જગાડવાને મને
આંકાર પ્રાપ્ત થાય સૂર્યદેવ પ્રસન્ન થયા ને
મને પુત્ર જન્મેયો, બધે આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો
મારો બાળક જન્મેયો તે સમયે નમારી ઘોડીએ ને
ભેસને પણ પ્રસૂતિ થઈ મારો ફીકરો લાલ ઘોડાપર
સવારી કરશે, જે નાનાપાડાની બોડે રમશે ”

સસરાને સમાચાર પહોચના જ એણે હુકમ છોડયો

ઘોડીયા કે દેમે વાસ જૂયા

ભેસીયા મહિવવા,

બહુયાકે દેળો આહરક, મધ પિપર હે

“ઘોડીને બરાબર વાસ આપજો, ભેસને બોળ
ને વહુમાને આદુ, મધ, ને પિપર આપજો” આ
ગીતદ્વારા ગામડામા માનવના જેટલી જ કાળજી ને
માનવપર છે તેવી જ પ્રીતિ પશુઓ પર રખાય છે
તેની પ્રતીતિ થાય છે.

બીજી એક ગીત છે વહુ ગર્ભવતી છે, સાસુ
જુએ છે, ને સસરાને કોને વાત જાય છે બન્ને
શકાશીલ બને છે

વર પૈસી બહુરીઆ નેહાગલ સાસુ

“ચીંબી આઈવો ચીંડી આઈલો

બહુયા કોલ ચોર આઈવો ઘેર તોર,

રતનારી રહીયો ગર્ભ”

વરમા આવીને વહુને ગર્ભવતી જુએ છે ને કહે
છે, વહુ તારા ચોરડામા કપો ચોગ આ પો ને
તુ કોના સતાવની માતા થવાની ?”

ચાલાક વહુ જવામ આપે છે

સાસુ સોને કે જાવવા બનાડિો

ચોર વા બહુકપો,

લાનમે સાસુ તોગ પાગ

“હે સાસુ, હુ સોનાની જાગ નનાવરાશ ને તેમા એ
ચોગને ચકડીને તમારી પાને આળીશ.”

પડી વહુ સોનાને ચોલાતીને કહે છે

“મોર લાગી સોનાર ભાઈ, જાવિ બના દેહુ
બાઝાઈયો ચોર
ચિતહાઈયો સાસુ, કૈન ચોર આવે ઘર મોર”

“હુ મારા મેળીભાઈ, મને એક જળ બનાવી દે,
કે જેમા હુ ચોરને પકડી શકુ, ને મારી સાસુને
બતાવુ કે કયો ચોર રોજ મારે ઘેર આવે છે”

પછી—

આધારાની બિનાયે પહો ગતી મિતલે
લયના લોકે રૂપે ચોર આકે પેસાલે
સોને જાવ બાઝાઈ ગયો

મધરાત વીતી ગઈ છે, લુપ્ત ભરમા વરમા આવીને
પેઠા છે, બરાબર એ જળમા સપડાયો એટલે પછી
નકશ્ટ પત્રવધુ સાસુને બોલાવે છે

કને જોવા કિયા લેલા
સાસુ હે માકુરાઈન
એહિ ચોર ઘર મોર દુકાયે

“હુ સાસુમાકુરાની કયા ગયા તમે? આ ચોર મારી
બેલીમા આવ્યો છે તેને જુઓ તો ખરા”

સાસુ આવીને જુએ છે તો પોતાનો જ પુત્ર છે
એ શરમાય છે, ને પુત્રને કહે છે

હુ બેઠા ઘર એઈલે
પુત્રહુ બડો સેયાત
છિત લેતો બેઠાયો અમાર

“બેઠા તુ પાછો ઘેર આવ્યો? મારી વહુ બહુ ચાલાક
છે, એજો જોને અમારી પાસેથી તને છીનવીને જકડી
રાખ્યો છે તે” અહીં વહુને ઢોપ દેવાનું સાસુ ચૂકતી
નથી ચૂકે તો સાસુ શાની? આપણા ગુજરાતના
લોકગીતોમા છે તેવી જ સાસુવહુની લડાઈ ત્યાંના
લોકગીતોમા પણ વ્યક્ત થઈ છે મનુષ્ય સ્વભાવ
તો અધે સરખો જ છે ને? વળી અહિ પુત્ર પરજો
એટલે માતાનો મટી વહુનો બને છે, ને તે માટેજ

માતા પુત્રને એના છેલ્લા વાકયોદ્વાગ પાલંબક કહે
છે. વહુ પ્રત્યક્ષ સ્વામીપર પોતાનું પ્રચુર છે.
પોતાની બળમાં એ કે વે સપડાયો છે તે સાસુને
નજીગરજર બતાવે છે

બીજા એક ગીતમા એક કથા રહેલી છે જગલમા
એક સ્ત્રી નૃત્ય કરતી હતી. કેઈ આગનુકતુ ચિત
એને જોઈને આકર્ષાયું ને પેલીને પશુ પેલા પરદેશી
મળી ગયો ને સાથે પતિપત્ની તરીકે રહેવા લાગ્યા.
ત્યા પેલાની બહેને ભાઈને ધન લખ્યો “ભાઈ, એ
જગલી સ્ત્રીને છોડીને ઘેર આવ્યો આવ નહિ તો
તને ન્યાતબહાર મૂકશે” ભાઈએ જવાબ લખ્યો
“ના, બહેન જગલી સ્ત્રીના ત્યાગ મારાથી ઘાય નહિ
મને ન્યાતબહાર મૂકે તો છે મૂકતા મારી આખ
મરનાર પુત્રની માતાનો ત્યાગ તે ઘાય”

કહાકે જગલી પાતુરિયા
કહાકે રે નાચિ
નાચે લાગલો જગલી પાતુરિયા
રિઝાયલ ચિત નાચી નાચીરે
બહેને લખ્યું “ભાઈ છોડ દેહુ જગલી તિરીયા
ધરમ બાચત તયહિ.

ભાઈએ વગનો ઉતાર લખ્યો

“નાની છોડવો જગલી તિરિકા
ધરમ વા બાચે ના બાચે
જગલી કે જનમલ હરિયાયા દેખે,
આખે સોહત લામે

આમ બાળકની માતા ધરાથી સ્ત્રીનું માન ને પ્રતિષ્ઠા
વધે છે તે પત્ની પ્રત્યેના પતિનો પ્રેમ પણ બાળક
જન્મતા વધે છે એટલા માટે જ બાળજન્મોત્સવનું
આટલું મહત્ત્વ છે

અન્દકાન્ત મહેતા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સંપાદકો

ચીમનલાલ શાહ

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૪ |

ઓક્ટોબર-નવેમ્બર ૧૯૪૭

| અંક ૧૧-૧૨

ભારતીય સંસ્કારો અને તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ

(શ્રી, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના આશ્રયે, સપ્ટેમ્બર માસની તારીખ રથી ૬ સુધી ૬૪૨ વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા. તે પાંચ વ્યાખ્યાનોનો સારાંશ નીચે આપ્યો છે)

ઋગ્વેદકાલીન સમાજમાં સ્પષ્ટ વલુક્ષિદ નહોતો. પશુ આર્યો અને દસ્યુઓનો ઝઘડા થયા જ કરતા, આર્યો અંદર અંદર પશુ લાજા જ કરતા છતા ખેતીનો ઠીક ઠીક વિકાસ થયો હતો. લોકો ભટકતા મટી સ્થિર થયા હતા. ગાડાં, ઘોડા, રથો વગેરે વાહનો ખૂબ વપરાતાં. કાંઈક સામાજિક વ્યવસ્થા ધંધાને અનુસરી થતા માંડી હતી. એ સમાજમાં લાઠી, ઝઘડા, હિંસા, માંસાહાર, મદ્યપાન, વ્યભિચાર, જુમાર વગેરે દોષો મોટા પ્રમાણમાં હોય એમ લાગે છે, એમ છતાં એ દોષો છે એવું ભાન એ સમાજના સારાં માણસોને થયું નહોતું. હમની સુંદર ભાવનાનો ઠીક વિકાસ થયો હતો. ધર્મ મોટે ભાગે ઈન્દ્રાદિ દેવોની અનુદાન, શસ્ત્રનાથ, આશ્રતમાંથી રક્ષણ વગેરે માટે સ્વાધ્યક્ષિધી થતી પ્રાર્થનાઓરૂપ હોવાં છતા સાચી ધાર્મિકશુદ્ધિ પશુ કવચિત્ત જોઈ શકાય છે. બળી કાંઈક સૂકોતામાં સાચી કવિતાકલા દેખાય છે. છેલ્લા વખતનાં ઋગ્વેદનાં થોડાં સૂકોતામાં સાચી જિજ્ઞાસા અને શીક્ષણીનાં બીજો જોઈ શકાય છે. રમનગમત, સંગીત અને નૃત્યને પશુ તત્કાલીન સમાજમાં પ્રચાર હતો. દુકામાં નીત કે શીલ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને લક્ષિતકલાના સમાજ ને યામરતામાંથી ઊર્ધ્વ લઈ જનાર સંસ્કારોનો ઉદય ઋગ્વેદકાળમાં જ થઈ ગયો હતો.

ઋગ્વેદ પછીના બ્રાહ્મણકાળમાં ઋગ્વેદના સાદા પ્લોને સ્થાને, વિધિની ઝીણવટ વગર સફળ ન થાય એવી માન્યતા સાથે તથા સ્વર્ગ, પુન, ધન

તગેરે અપાવવાની શક્તિ હોવાના બેમુથી પ્રેરાં મેલા અને લાખો વખત ચાલે એવા તથા હિંસાત્મક મોટા યજ્ઞોનું આજું જળું, વિકાસ પામ્યું હતું. અને બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ એમાં ફસાઈ ગયો હતો. પશુ એજ સમયે થોડા પશુ એવા વિચારક બ્રાહ્મણો ઋષિઓ હતા, જેઓ આ યજ્ઞ જળથી અસંતુષ્ટ રહેતા હતા અને પોતે વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન આપવામાં તથા વિદ્યાર્થોને શોધવામાં તથા પ્રાપ્ત કરવામાં જીવનની સાર્થકતા માનત હતા. આ ઔપનિષદ ઋષિઓ વિદ્યામાત્રનો અપરા અને પરા એવો ભેદ પાડતા હતા. અને ઋગ્વેદાદિ જે વિદ્યાઓ તથા સમાજમાં પ્રચલિત ધનુર્વિદ્યા, વેદક વગેરે ધંધાની વિદ્યાઓને અપરું વિદ્યા ગણતા હતા. ત્યારે અધ્યાત્મ વિદ્યાને પરવિદ્યા ગણતા હતા. અને યાજ્ઞવલ્ક્ય, ઉદાલક, સત્યકામજી બાલ, ગાર્ગી વગેરે ઋષિઓએ આધ્યાત્મિક, સૃષ્ટિ વિષયક, માનસશાસ્ત્રીય અને ધાર્મિક ચિંતન ચિંતના ઉંડા ઉતરીને, એકાગ્રતાથી ધ્યાન કરીને, તથા સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, શમ, દમ, ઉપરતિ તિતિક્ષા વગેરે શીશ ગુણોને જીવનમાં ઉતારીને કર્યું, હતું. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનું બ્રહ્માત્મક જ્ઞાન રૂપ સર્વોચ્ચ શિખર સરકરીને આ ઔપનિષદ ઋષિઓએ આધ્યાત્મિકતાના જે સંસ્કારોનો વિકાસ કર્યો તે એવો ભારતીય જનોના જીવનમાં ઉડો ઉતરી ગયો કે પછીના પચીસ સૈકાઓમાં જીવતા રહીને આજ સુધી બે કે ત્રણ આત્માઓમાં પશુ જવલંત રૂપમાં જોઈ શકાય છે.

ભારતીય સંસ્કારોનો વિશેષ વિકાસ

પ્રાચીન ઉપનિષદોના જ છેલ્લા સમયમાં યોગ સાંખ્ય, ગિવજ્ઞાન, વિષ્ણુભક્તિ વગેરે અનેક

ક'વાણુક વિચારોનો વિકાસ થયો. પણ આમાંના વણુ મતો ન્યારે વેદને માન્ય રાખીને પ્રવર્ત્યો હતા ત્યારે ફેટલાક મતો વેદને ધ્યાનમાં ન લઈ પ્રવર્ત્યો હતા જેમાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોની આપેશના પછીના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ઉપર વર્ગી અસર થઈ છે આ બંને ધર્મોનું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ જ દુકામાં નોંધવું સત્ય, ત્યાગ અભયર્થ, ગમ, દમ આદિ શીવ ઉપનિષદોની આ મહાન માટે આવશ્યકતા ઉપનિષદોએ કહી જ હતી પણ તેમાં જ્ઞાન ઉપર વિશેષ ભાર મુક્યો હતો. 'જ્ઞાન વગર મુક્તિ ન થાય' એવું ઉપનિષદોનું કથન છે પણ ભગવાન શુદ્ધ શીવ ઉપર મુખ્ય ભાર મુક્યો નિર્વાણ શીલથી જ પામી શકાય વિદ્યા ઉપકારક ખરી પણ ગૌણ મુખ્ય સાધન તો શીવ આત્મજ્ઞાન અને અભજ્ઞાનની અનાવશ્યકતા દર્શાવતા બૌદ્ધગાંભીર દાખનો આ નો કે બાણુ વાગ્યું હોય ત્યારે એ કાણે માણું કે કઈ જાતનું છે કે કાણે તોત્તર કહ્યું વગેરે પ્રશ્નો ન પૂછતા એને કાઢી નાખ્યું એ જ સાચો માર્ગ છે તેમ આ સંસારમાં દુખ છે જ પછી એ દુખ જેને થાય છે તે આત્માનું સ્વરૂપ યુ કે જેમાં આ દુખ છે જ તે કાણે ઉત્પન્ન કર્યું વગેરે પ્રશ્નોનું સમાધાન બાળવાનો પ્રયત્ન ન કરતા નિર્વાણની ધન્યાવાળાએ તો દુખના દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે શીવનો સતત અભ્યાસ કરવો એ બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રધાન ઉપદેશ છે. આ રીતે કન્યકુકર સંસ્કાર તરીકે શીવની સ્થાપના એ બૌદ્ધ ધર્મનું ભારતીય સંસ્કારમાં વિશિષ્ટ અર્પણ છે.

શીવ ઉપર ભાર મુકવામાં જૈન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ જેવો જ આગ્રહી છે પણ અહિંસા ઉપર જૈન ધર્મ વિશેષ ભાર આપ્યું છે પછી બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના વિકાસ કાળમાં એટલે ઈ સ પૂર્વે છઠ્ઠીથી બીજા શતક સુધીમાં વૈદિક ધર્મસૂત્રો રચાયા છે તથા મહાભારત રામાયણના બૂના ભગની રચના થઈ છે સૂત્રકારોએ વણુત્રમ વ્યવસ્થાની આદેશમાં સ્થાપના કરી કર્મોનુસાર એટલે કે ધધનુસાર વણુવિભાગની વ્યવસ્થા, વિદ્યા અને શીવની મહત્તાની સ્થાપના પોતપોતાના કર્ત યમા સોપાન સ્થિતિ વગેરે એવી યોજના વગેરે સદગા આ વ્યવસ્થામાં જે જ્યારે આશ્રમ વ્યવસ્થા તો ભારતીય જ છે લોકકક વ્યવહારની બહાર વિદ્યા, ત્યાગ અને પગમાર્થ તરફ સમાજને વાળવાનો

આશ્રમ વ્યવસ્થાનો આગ્ય છે. મહાભારત રામાયણ વણુત્રમ વ્યવસ્થાની બાજતમાં ધર્મસૂત્રોને અનુસરે છે. પણ એ મહાત્ર-ચો રચાયા ત્યા સુધી વણુવ્યવસ્થાના બંવનો દઢ નહોતા થયા એમ તે ગ્રન્થોમાંથી જ દેખાય છે પણ આ મહાત્ર-ચોએ કૌટુંબિક સંબંધો રાજવર્મ, યુદ્ધવર્મ, વગેરેના ઉચ્ચ સ્તરકાગે વડવાનું ખરું કાર્ય કર્યું છે પત્નીનો આદર્શ પોતાની પ્રતિજ્ઞા માથી પ્રાપ્ત્યુને પણ ન ચળવાની શુદ્ધિ, ભાઈ, મિત્ર, સેવક, પિતાપુત્ર વગેરે સંબંધોમાં ઉગ્ર વર્તન આદર્શ ગણાય એ બધું રમણીય રીતે રામાયણ મહાભારતે કહ્યું છે. કા યતો આદર્શ પણ આ ગ્રન્થોએ પછીના કવિઓને આપ્યો યોગ, ભક્તિ, સાખ્ય અને વેદાંતના વિચારો આ કાળમાં ઉપનિષદોથી આગળ વધ્યા છે.

ભગવદ્ગીતામાં વિવિધ સંસ્કારોનો સમન્વય તથા ભાતીય સંસ્કારોના મૂર્ત આલેખકારો.

ભગવદ્ગીતા મહાભારતનો એક કટકો છે અને મહાભારત રચનાના મધ્યકાળમાં એની રચના થઈ છે. પણ એ દુકે ગ્રન્થ મહાભારતનો શિરોમણિ છે એટલું જ નહિ પણ આ દેશના ધાર્મિક સાહિત્યમાં ગીતા અદ્વિતીય છે સામાન્ય પદિગજન ગીતા વાચીને સતત અનુભવે છે ત્યારે શકર, રામાનુજ આદિ ધર્મોચાર્યોએ ગીતાને પ્રમાણુ ગ્રન્થ ગણ્યો છે અહીં તો આદેશના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ગીતાનું જે અસાધારણ સ્થાન છે તેની જ દુકામાં નોંધ લીધી છે ગીતાના કાળ સુધીમાં જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ, યોગ અને શીવ જેવા ભ સંસ્કારોનું સ્વરૂપ બધાણુ હવે તેનું અર્થ ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપરથી સ્વસ્થ પકડીને ગીતાકારે એ સર્વનો અપૂર્વ સમન્વય સાધ્યો છે ગીતાની એ સમન્વયમાં જ મહત્તા છે ગીતાનો જ્ઞાની સ્થિતપક્ષ ગીતાનો યોગી, ગીતાનો કર્મયોગી અને ગીતાનો પરમભક્ત એ સર્વના ગીતાપ્રેક્ષક લક્ષણોની સમાનતા આ સમન્વય સૂચક જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિ અને કર્મયોગ એ ચારેયથી જેનું ચિત્ત સંસ્કારી થયું હોય તેને જ ગીતા યોગી, ભક્ત કે સ્થિતપક્ષ મહે છે આપણે તેને જ સાચો સંસ્કારી પુરુષ કહીએ આ માણુસમાં શુદ્ધિ, લાગણી, ક્રિયા શક્તિ વગેરેના સમાન વિકાસ થયો હોવો જોઈએ સમત્વ યોગ સ્વચ્છે.

ગીતાએ સાધેના આ સરકાર સમન્વયે પાછળના ભારતીય સંસ્કારોના ઇતિહાસ ઉપર ભારે અસર કરી છે. ઉપર જેનો વિચાર કર્યો તે ભારતીય સંસ્કારોથી સરકૃત ચિત્તનાળા સમર્થ માણસોએ વિદ્યાઓ અને કળાઓના ભય અને રમણીય આવિષ્કારોનું જે સર્જન કર્યું તેમા જ્યોતિષ અને આયુર્વેદ જેવા વિજ્ઞાનો, ન્યાય, વૈશેષિક, સામ્ય વેદ્ય અને વેદાંત જેવા દર્શનો, કવિતા, સંગીત નૃત્ય, શિલ્પ અને સ્થાપત્ય જેવી કલાઓનો સમાવેશ થાય છે આ આવિષ્કારોમાથી ફેટલાકનો આરભ ૬૬ ઇ.સ. પૂર્વે પાંચમા છઠ્ઠા શતકમા થયો છે પણ જ્યોનો સામાન્ય રીતે પરમ ઉત્તરિનો કાળ ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઇ.સ. ૭૦૦ વચ્ચે હતો અને ફેટલા વિદ્યાકલાનો તદ્દન અસ્ત નથી થયો પણ ફેટલા ફેટલાની અવનતિ ઇ.સ. પાંચમા છઠ્ઠા શતકમા અને વધુની ઇ.સ. ૬મા શતક પછીથી થઈ છે એ ચોક્કસ છે

આ આવિષ્કારોમા મૂર્ત થતી ભારતીય સંસ્કૃતિ ઇ.સ. પૂર્વે ત્રાજ શતકમ વધુ કરી એરોક મહારાજના ધર્મપ્રચારે આપેલા ઉત્તરજનથી તથા તેના દૃષ્ટાન્તની અસરથી સમગ્ર ભારતવર્ષમા અને કદાચ સીવનમા પણ પ્રસરી ગઈ હતી અને પછી અનેક ધર્મવીરો અને સંસ્કારીશ્રેયો ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉત્તરમા તિખેટમા, ચીનમા મધ્ય એશિયામા, પશ્ચિમમા ઇરાનમા અને મેસોપોટેમિયામા, તથા પૂર્વમા બ્રહ્મદેશમા, મલાયામા, જાવા, સુમાત્રા, ફિલિપીન્સમા દ્વીપમા જ્યમ દૂર દૂર સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઇ.સ. છઠ્ઠા સાતમા શતક સુધીમા પ્રચાર કરી દીધો

ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગુજરાતમાં અવતરણ.

પૌરાણિક કથાઓમાથી ગુજરાત-કારીઆવાસમા આર્યોના આગમનનો યથાર્થ ઇતિહાસ ઉકેલવો સહેલો નથી પણ મહારાજ અંશકના વખતથી યૌદ્ધધર્મના ઉપદેશકો ગુજરાતમા આવવા માડ્યા હશે, કદાચ તે સાથે જ વૈદિક બ્રાહ્મણો પણ આ તરફ આપો હશે પછી જેનો આવ્યા પણ વૈદિક, યૌદ્ધ અને જૈન સર્વ પ્રકારના સંસ્કારોનો ગુજરાતમા પ્રચાર થયો હોવાની ચોક્કસ નિશાનીઓ તો ગ્રંથ અને વસ્ત્રી સમયમા મળે છે અને પછી તો ગુજરાતના સખ મ ઇતિહાસમા ભારતીય સંસ્કારોના

ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાહોના ઝગમગાઓ વહેના જોઈ શકાય છે યૌદ્ધધર્મ પોતે આ દેશમાથી ક્યાક આઠમા નવમામા અને ક્યાક બારમા તેરમામા હુમ થઈ જાય છે પણ એના અહિસાદિ સંસ્કારો પ્રજા જીવનમા રહી જાય છે

કુસંસ્કારો અને ભાગિ આશા.

જે ઋગ્વેદકાળમા પહેલા જોયું તેમ ધર્મ, શીલસુશી, કવિતા, સંગીત વગેરેના શુભ સંસ્કારોનો ઉદય થયો તેજ કાળે સમાજના જુદા થરમા અને ઝંજ થરના બીજા લોકોમા દાનબ્રાહ્મણોમા પણ શેરો, અકસ્માતો અને કુસ્તી આવતો તથા અરાધ્ય સ્વપ્ના જેવી સાદી વાતો રાક્ષસો અને ભૂતોથી થતી હોવાના તથા જાદુમ માદળિયા, મ મો વગેરેથી ભૂતોની પીડા દૂર થતી હોવાના વહેમો ચાલના હતા આ વહેમોની વાતો અથર્વવેદમા વર્તી છે એ કાગથી આજસુધી આ વહેમો ચાલુ રહ્યા છે, જોટલુ જ નહિ પણ શકુન, અપશકુન, શાપ, મારણવિદ્યા વગેરે વધુ નવા વહેમો ઉમેરાઈને વહેમોનું એક જાડું સ્વાર્થ ગણુ અજ્ઞાન ગામડિયા અને નીચલા થરના લોકોમા વહેમોનું જોર વધારે. પણ ઉંચા વર્ણોએ વહેમોને વશ ખરા તેમા સ્ત્રીઓ વધારે વહેમી પણ બજેલા પુરુષો પણ વહેમોથી તદ્દન મુકત હોય એવા દાખલા મિલે. આ વહેમો ઉપરાંત યજ્ઞમા હિસાના, વેગમા સિદ્ધિઓના, કાપાલિક શ્રેષ્ઠ અને વામ શાકત માર્ગમા માસાહાર, પશુપ્રલિહાન, મધપાન, વ્યભિચાર જેવા કુસંસ્કારો, ભક્તિમાર્ગમા ચમત્કારની માન્યતા અને ગુણભક્તિની અતિશયતા, વેદાંતમાં દંભ, પ્રાર્થનાદમમા અક્રમવ્યયતા વગેરે અનેક પ્રકારના કુસંસ્કારો, મૂળ શુભસંસ્કારોને વગળીને પણ ફેલાઈ ગયા

બીજા તરફથી કુસંસ્કારોને દૂર કરીને શુભ સંસ્કારોને સ્થાપવાનું મુખ્ય સાધન જે વિદ્યાદીપ તે આ દેશમા ભારતીય સંસ્કારોના પગમ ઉત્તરિ કાળે વિદ્યાઓ અને કલાઓમા જે મૌલિક પ્રતિભા જોવામા આવતી હતી તે પાછલા કાળમા અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે ફેટલીક વિદ્યાઓમા પાંચમા શતક પછી નવું સંશોધન અટકી ગયું જ્યારે ફેટલીકમા નવમા શતક પછી અટકી ગયું અને નવું સંશોધન અટક્યા પછી વિદ્યાઓ નિર્જીવ થઈ ગઈ કલાઓમા પણ સંસ્કૃત કવિતા અને નાટકમા અડમા શતક પછી

પહેલાની મોલિકૃતા નથી દેખાતી. ચિત્ર અને સિંપ કલા પણ લગભગ એ વખત પછી ઉતરવા માડી એક સ્થાપત્ય કલામાં ઠીક ચેતન જળવાઈ રહ્યું હતું પણ ફેળવણી ખૂબ સંકુચિત થઈ જવાને લીધે અને વિદ્યાને પ્રલસ સાથે સંબંધ છૂટી જવાથી પાઠિત્ય પાગળ અને નવહાર આધારો એવી દશા થઈ અને આદેશની બુદ્ધિ ઉતરતા ઉતરતા ૧૮મા શતકમાં નીચામાં નીચી કક્ષાએ ઉતરી ગઈ

અનેક જાનના વહેમોના જાળા, શાસ્ત્ર અને કલિના ન તુડી શકે એવા બધાનો, ટુકડી હતપ્રાયશુદ્ધિ, અજ્ઞાન, આજ્ઞાસ યેદગકારી અત્યંત સંકુચિત અને સ્વાર્થી દ્રષ્ટિ અને મોગલ પડતીના વખતની ભય કર અધાણુધી, આ બધાથી થયેલી દેગની દુર્દશાનું ધિગીશો સાથેના વર્ષણથી આ દેશના જે મહાપુરુષને વહેંચું ભાન થયું તે રાજા રામમોહનરાયની સુધારાની પ્રવૃત્તિઓથી આધુનિક જાગૃતિના યુગ શરૂ થયો છે બંગાળમાં પહેલી આવેલી જાગૃતિ, ઇસ ૧૮૪૪-૫૦ માં દુર્ગારામ મહેતાજી આદિદ્વારા ગુજરાતમાં આવી પછી તેા કવિ નર્મદ આદિની સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ, થીએસોસીકલ સોસાયટી, આર્થસમાજ આદિની ધાર્મિક સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ ફેળવણીનો તથા નવા પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની અસર વાળા સાહિત્યનો વિકાસ વગેરે વિવિધ બળોની અસર વડે નવા પ્રભાવનો ઉદય થયો પણ આ જાગૃતિના ઉજ્જવળ રૂપની સૂચક તો પ્રાચીન

ભારતીય સંસ્કારોના મુકુટમણિ જેવા આધ્યાત્મિક સંસ્કારો જેઓમાં પ્રજ્વળી ઉઠ્યા છે એવા રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને વિવેકાનંદથી શરૂ થયેલી પરંપરામાં અત્યારે પણ રમણ મહારિ, યોગી અરવિંદ યોગ આદિ છે એ હકીકત છે પણ જે મહાપુરુષ પોતાનામાં ગીતાએ ઉપદેશોલ કર્મયોગ, ભક્તિ, મનોનિવ્રત્ત અને સત્ય, અહિંસાદિશીલનો મહાન સમન્વય સાધ્યો છે અને એ રીતે ભારતીય સંસ્કાર સમન્વયની મૂર્તિ જેવા જેઓ છે તે મહાત્મા ગાંધીના પુરુષ સ્મરણથી આ વ્યાખ્યાનોની સમાપ્તિ કરની યોગ્ય છે

આ જમાનામાં જ્યારે હિંસાનુહીન હિંસાજ નહિ પણ પબજનતા તોફાન જેવી ભાઈ ભાઈ વચ્ચેની રક્ત સ્ત્રી બાળકોની હિંસા, અસહ વ્યવહાર માત્રમાં વ્યાપેલ અસહ્ય, દબ, નીતિના નિયમો વિષે બેપરવાઈ વગેરે દોષો અને સંસ્કાર ક્ષીનતાની આ દેશમાં તથા અન્ય દેશોમાં વ્યાપકતા ભેતા બહુતમાં ગાંધી જેવા એક મહાપુરુષ હોય અને પ્રજાનો મોટો ભાગ ઉચ્ચતર લક્ષ્ય વગરનો અસ્પૃશ્ય સંસ્કારી, પ્રમાદી, અર્થકામ પરાધણુ અને બીજા હોય તો આપણે ઉદાર થવાનો કરો સભવ નથી પણ જ્યારે જનતામાં ઘણા માણસો ઉપર કહેલા દોષોથી મુક્ત ખાસ તો નિર્ભય પ્રકૃતિના થશે ત્યારે જગતમાં સુખ અને શાન્તિ વ્યાપક થશે ન્યા અભય સા એજ શાંતિ

પુસ્તક પરિચય

The Indian Literatures of To day — A Symposium—Published by the International Book House Ltd for P. E. N. All India Centre

૧૯૪૫ માં જ્યપુરમાં ભરાયેલા અખિલ ભારત લેખક અધિવેશનમાં હિન્દના નિરનિરાગા સાહિત્ય વિષેના નિવેદો અહીં પુસ્તકકારે સંગ્રહાય્યા છે એમાં ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે શ્રી જયન્તકૃષ્ણ દવેએ લખ્યું છે આ પ્રકારનું લખાણુ ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે જાણવા હવેજનાર અન્યપ્રાંતના વસીઓ માટે માર્ગદર્શન રૂપે હોઈ અહીં ગુજરાતી સાહિત્યનું દર્શન કેવુંક છે એ બેવા પ્રયત્ન કર્યો છે

લેખક ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રણ યુગો પાડ્યા છે ૧૮૫૦ થી ૧૮૮૫ સુધીનો પહેલો, ૧૮૮૫ થી ૧૯૧૪ સુધીનો બીજો, ને ૧૯૧૪ થી અત્યાર સુધીનો ત્રીજો. આ યુગમાં પ્રથમ યુગનું અલેખન સાધારણ રીતે ઠીક થયું છે બીજા વિભાગનું અલેખન નમણું છે જ્યારે ત્રીજા વિભાગનું આલેખન થયું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે, ને જે થયું છે તે અત્યંત ઉતરતી કાટિનું છે એમાં નથી પૂરતી વિગતો, નથી પ્રવર્તમાન સાહિત્યના બળો ને વલણોનું એતિકાસિક દિગ્દર્શન

પ્રથમ યુગના આલેખનમાં નીચેની મહત્વની વિગતોના અભાવને લીધે એ યુગનું દર્શન અપૂરું લાગે છે

નર્મદની આત્મકથા ‘મારી હકીકત’, એના નિખંધો ને ડાંડીયા દ્વારા એણે શરૂ કરેલું પત્રકારત્વ; એનાં નાટકો; નવલરામનું વીરમતી નાટક, એમણે કરેલું મેઘદૂતનું લાપાન્તર ને એમની ગરંબીઓ; આપણે ત્યાં પહેલા પ્રવાસ સાહિત્ય તરીકે મહીપત્ર રામનું ઇંગ્લેંડનો પ્રવાસ, ને એમનો લઘુસંગ્રહ; ને સાસુવહુની લકાર્થ; દોલતરામ પંડ્યાનું ‘ઇન્દ્રજીતવધ’.

બીજા યુગના આત્મેખનમાં આટલાનો ઉલ્લેખ નથી. ગોવર્ધનરામનું રેનેહમુદ્રા, તથા Classical poets of Gujrat; મહિલાલનું કાન્તા નાટક ને એમનાં કાવ્યો; સુરીવાદી કવિ બાળાશંકર, તથા સુરીવાદને ગઝલની મહિલાલ, બાળાશંકર તથા કલાપી પર અસર; વિવર્તલીલામાં નરસિંહરાવની નિખંધકળા, તથા રમણમુકુરમાં એમનાં રેખાચિત્રો, મનોમુકુરના ચારભાગોમાં એમનાં વિવેચન લેખો, રમણભાઈનું હરિભદ્ર ને એમનાં કાવ્યો, કલાપીનું કારમીરનો પ્રવાસ, તથા એમનું પત્રસાહિત્ય; યૌ. ઠાકોરની દૂંધી વાતોઓ ને અબાલાલનું જીવનચરિત્ર; બોટાદકર; કમળાશંકર; રણજીતરામ વાવાભાઈ.

બીજા યુગમાં ઉપર દર્શાવેલું તેમ કેટલીક હકીકતો વિસરાર્થ ગઈ છે એટલું જ નહિ પણ કેટલીય ઉલ્લેખેલી હકીકતો ખોટી, તો કેટલીક અર્ધી સાચી છે.

જેમકે :—૫. ૩૪ પર રમણભાઈ નીલકંઠ વિષે લખ્યું છે, “He was the editor of monthly Vasant for a long time” આ ખોટું છે. રમણભાઈ રાનસુખાના તંત્રી હતા.

કાન્તા ખંડકાવ્યનો પરિચય આપનાં લેખક જણાવે છે કે “He introduced Khand Kavya, a short descriptive poem with poetie dialogues with different metres”.

કાન્તનું ખંડકાવ્ય એ માત્ર વર્ણનાત્મક કાવ્ય નથી. વર્ણન તો કાવ્યનો મુખ્ય અંશ સંઘર્ષ તેને પોષવા જ આવે છે. મુખ્ય અંશ તો જેમાં મનોમંથન, માનવી ને નિષ્ણાતા વચ્ચેનો સંઘર્ષ એ દર્શાવી શકાય એવું કથાતત્ત્વ છે. આ સાથે કાન્તા સમકાલીન તથા અનુગામી કવિઓ પર ખંડકાવ્યની જે અસર થઈ છે તેનો ઉલ્લેખ જરૂરી હતો.

નાનાલાલના અપવાગવ વિષે એઓ કહે છે કે, “His prose or apadyanadya is rhythmetie and stately. many have tried to imitate it but failed.” અહીં નાનાલાલના અપવાગવને ગદ્ય કહ્યું છે. જ્યારે ૫. ૩૮ પર લેખક અપવાગવને Blank verse તરીકે ઓળખાવે છે, જે પરસ્પર વિસંવાદી છે. વળી ૫૫૫ હ. શુકલ કે સુમતિ ‘સિંચાય બીજા કાષ્ટ’ એ નાનાલાલના અપવાગવનું અનુકરણ કર્યું નથી. હા. જ્યૌતિન્દ્ર દવેએ તથા ખજરદારે ઉપહાસ કાવ્યો એ શૈલીમાં લખ્યાં છે, ને તેમાં એ લેખકે સફળ થયા છે. એટલે લેખકે કહેવું જોઈતું હતું કે, “એ શૈલીનો ઉપહાસ સફળતાથી થઈ શકે છે.”

શ્રી. મુનશીએ પ્રણાલિકાલંગ ઉપદેશ્યો છે એ વાત સાચી, પણ એમની કૃતિઓમાં તો એઓ પ્રણાલિકાલંગકને બદલે પ્રણાલિકારસિક લાગે છે. કારણ કે, એમનાં આગ્રહ લાગતાં માની સ્ત્રીપાત્રો—મંજરી, શશી, અરંધતી, વગેરે—આખરે તો પુરુષની શરણાગતિ સ્વીકારે છે; વેરની વસુલાતમાં શીરીન જગતની સહચારિણી બંધી રીતે થવા યોગ્ય છતાં એને લેખકે જગત જોડે પરણાવવાનો પ્રણાલિકા લંગ કયો નથી; ‘પુરંદર પરજ્ય’નું વસ્તુ ને તેમાં છેવટે સુકન્યાને થતું લાભ કાકાની શશીમાં મનહરલાલ શેક્ષા વિચારે; ‘છીએ તે જ ટીક’માં અર્ચાચીન જમાના પરનો કટાક્ષ; ઉપલા કથનની પ્રતીતિ કરાવશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય વિષેનું આ લખાણ વાંચતો બહે ૧૯૩૦ પછીની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ તથા બોળોની લેખકને કશી માહિતી જ નથી એવું લાગ્યા વિના રહેતું નથી. કારણ ૧૯૪૫ નો ‘કોઈપણ લેખક ઉમાશંકર, સુન્દરમ, રેનેહરમિ, બેટાઈ, મનમુખલાલ ઝવેરી, વગેરેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ માટે એક જ પંક્તિમાં જ ઉલ્લેખ કરે એ સંભવેત નથી. કાકાસાહેબની અનેક વિષયોને સ્પર્શતી, સાહિત્યપ્રવૃત્તિને માટે ફક્ત ચાર પંક્તિઓ જ હોય ને તેમાં પણ એમણે ક્યા ક્યા વિષયો પર લખ્યું છે તેનો પણ ઉલ્લેખ ન હોય, ને શ્રી. મુનશી માટે એક પાનું હોય, ત્યારે પ્રમાણનો અમાત્ર પણ આપણને સાલવાનો જ.

અનોચીન યુગમાં નીચ તાનો ઉલ્લેખ નથી એ આ ગ્રન્થની ગંભીરમાં ગંભીર હિલુષ છે.

કવિઓમાં કરસનદાસ માણેક, ઇન્દુલાલ ગાંધી, પૂજાલાલ, શેષ; નાટકકારોમાં યશવંત પંડ્યા, ઉમાશંકર; શ્રીધરાણી ને ઇન્દુલાલ ગાંધી; વાતી લેખકોમાં, સ્નેહરશ્મિ, સુન્દરમ, ઉમાશંકર, પદ્માલાલ, શુભાષદાસ બ્રોકર, માણેક, યુનીલાલ મરીઆ; ધ્રુવર પેટલીકર; વિવેચકોમાં, વિષ્ણુપ્રસદ ત્રિવેદી, અનંતરાય રાવળ, મનસુખલાલ ઝવેરી, ડોહરરાય માંકડ; ઐતિહાસિક નવલકથાકારોમાં યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, શુભવંતરાય આચાર્ય; સામાજિક નવલકથાકાર તરીકે મેત્રાણી, સૌપાન; ઇત્યાદિ; આત્મકથા લેખક તરીકે, નર્મદ, કાકાસાહેબ, નારાયણ હેમચન્દ્ર; જીવનચરિત્રના લેખક તથા અનુવાદક તરીકે મહાદેવભાઈ; બાલસાહિત્ય માટે ગિજુભાઈ; ફેટલાં નામ ને કૃતિઓ ગેંજુબીએ ક

ઝોટાં વિધાનો પણ આ યુગના આવેખનમાં છે મેઘાણીએ બંગાળી નવલકથાઓનાં ભાષાંતર કર્યો છે એમ જણાવ્યું છે. તે ખોટું છે. મેઘાણીએ દિવેન્દ્ર રાયનાં બંગાળી નાટકોનાં ભાષાંતરો કર્યો છે. નવલકથાનાં નહિ. શરદેવની કવિતાના કાવ્યોનુવાદ કર્યો છે. એમની નવલકથાઓનાં નહિ.

આ પરથી ૧૯૩૦ પછીના બધા જ સાહિત્ય કારોને, આ ગ્રન્થના લેખકે ભારે અન્યાય કર્યો છે તે સ્પષ્ટ થશે. આ જાનનું લખાણ કોઈ અધિકારી, પોતાના વિષયનું જેને સર્વગમી જ્ઞાન હોય, જે કૃષ્ણાચાર્ય દ્વારા કે પદ્મચંદ્ર દ્વારા સમજાવવાની જરૂર પડે એવા લેખકને હાથે થતું બોધ્યું.

૧ ભગવાન પરશુરામ*

આજે મારે જે બે પુસ્તકોનો પરિચય કરાવવાનો છે તેમાંનું પહેલું તે શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની દૂક સમય પહેલાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલી નવલકથા ‘ભગવાન પરશુરામ’ છે. વેદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં, આર્ય સંસ્કૃતિના આરંભકાળથી માંડીને તે સંસ્કૃતિનાં મૂળ દહ થયાં ત્યાં સુધીના ઇતિહાસનું જે પ્રતિબિંબ મળે છે, તેનું દર્શન કરવા અને કરાવવા ‘ની અગ્રજાત

મુનશીએ ૧૯૨૨ માં ‘પુરંદર પરાજય’ લખીને કરી. અગ્રજે-પૂર્વકાળથી માંડીને મહાભારતના સમય સુધીની-શુક્રયાર્યથી આર્ય સુધીની, આર્ય સંસ્કૃતિને સ્થાપનારી અને સ્થિર સ્વરૂપ આપનારી, ‘મગનસ્પર્શી’ માનવતા’ ધરાવતી વ્યક્તિઓનાં દર્શન કરાવતી મુનશીની જે દૃષ્ટિકૃતિઓ છે, તેમાંથી પ્રસ્તુત નવલકથામાં વેદિકકાળ અને બ્રાહ્મણકાળની સંધિ-રેખા પર આવતા ભાર્ગવ પરશુરામનું પહેલા નીશ વર્ણનું જીવનચિત્ર તેમણે આપ્યું છે.

પુરાણકથાઓમાં વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અગસ્ત્ય, અરુણેશી, પરશુરામ વગેરે પાત્રોનું જે ચિત્ર મળે છે તે કેટલેક અંશે આપણને અગમ્ય રહે છે. તેમના સંબંધે જે પ્રસંગો આપેલા છે, તે એવી ભાષામાં અને એવી ઘટનાઓથી ભરેલા છે કે અનોચીન માનસ આ મહાપુરુષોની મહત્તાને તદ્દન અસ્પષ્ટ જમાવે જ બાંધી શકે. સાથે એ પણ ખુદ્દું છે કે ચારેક હજાર વરસનું વય ધરાવતી જે મહાસંસ્કૃતિ તેના મહાન આદર્શો ને પ્રાણુવાન ભાવનાઓ વડે તેના નિયંત્રિત સ્વરૂપ અને સ્થળકાળથી પર એવાં મૂલ્યો વડે જગતની સંસ્કૃતિઓમાં પહેલું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની અધિકારી છે, તે સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ ઘડનારાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સામાન્ય વ્યક્તિત્વવાળાં નહીં હોય. મુનશીની પૌરાણિક કૃતિઓ મનુષ્યોત્તર સૃષ્ટિનાં અને મેળ વગરનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં લાગતાં આ પુરુષો અને સ્ત્રીઓને જીવંત રૂપે આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. તેમની મહત્તા કોઈ દેવી અત્યંતકારને કે માનવીને અપ્રિય એવા કોઈ શક્તિસ્ત્રોતને અધીન નથી. તેઓ પણ આપણા જેવા જ માટીનાં માનવી છે, વૃત્તિઓ, આવેશો ને ભાવનાઓથી ભરેલાં સુખ ને દુઃખ, જય ને પરાજય ધૃષ્ટા ને આંકાંક્ષા એ સૌથી આપણી જેમ જ સ્પર્શતાં. અને જતાં જે માટીમાંથી આ પ્રચંડ પૌરાણિક પાત્રો ઘડાયાં છે તે આપણી માટીથી કાંઈક જુદી છે. એમનામાં જે અલુપ્ત શક્તિ છે, અદમ્ય આત્મજળ છે, પોતાના યુગને માપી લેતી અને તેને પેલે પાર બોધી શકતી આર્ષદૃષ્ટિ છે, સંસ્કૃતિનાં વહેણને યોગ્ય દિશામાં વાળવાનું તેના પર બાજી બેઠેલી લીલને ને તેના પ્રવાહને રોકવા કળકૃત્યરને દૂર કરવાનું જે આવનકારી એજન્સ

છે, તે તેમને આપણાથી ભિન્ન કક્ષાના હોવાનું— તેમની માનવતા અસાવારણ હોવાનું પુરવાર કરે છે

પરશુરામ વિશે રામાયણ વગેરેમાંથી જે સ્પૃશ્ય, તૂટીફૂટી સામગ્રી મળે છે, તે એઈને મુનશીના મનમાં પ્રસંગ થાય છે કે “પરશુરામમાં એવું કેવું વ્યક્તિત્વ હતું કે સમસ્ત પ્રજાના સ્મરણમાં એની પ્રચંડતા અકિત થઈ રહી છે કે વીરોમાં એ વીરોત્તમ કેમ હોવામાં ? અધોર્ધારીઓમાં પૂજ્ય કેમ મનાયા ? શસ્ત્રવિદ્યાના મહાશુર તરીકે આણું આર્ધમાનસ એમને કેમ સ્વીકારતું ? અને નામે હોતો કેમ સ્થાપાયા ? એમાં એવી શી વિગિષ્ટતા હતી કે રામ અને કૃષ્ણની સાથે એ ધ્વિર અવતાર હોવામાં ? નક્ષત્રીઓની દત્તકથા પાછળ એવા કયા મોટા પરાક્રમે છુપાયા ? કે જેથી તેની સ્મૃતિ અમર રહી છે ?” આ સૌ પ્રશ્નોનો ઉત્તર મુનશીની સર્જનશક્તિએ આપતા જે ક્ષણ આ યુગે ‘લગવાન પરશુરામ’ અને વાચનારને તરત જ ભાન થશે કે મુનશીની અદ્ભુત, સર્જનશક્તિ હજી પણ એવી ને એની જ છે. આટલી કૃતિઓ સરજ્યા પછી પણ એને ભીની આવેલ નથી આવી કરણ ધર્મરાવન ર મનયેલા, જેનું યોગખાણ કરાવતા વાદિમંડી કેવાસે જેવા દુર્લભ અને કાલાશિ જેવા જેવા દુઃસહ’ કહે છે તે પરશુરામના પ્રચંડ વ્યક્તિત્વને મૂર્ત કરતું અને છતાં જાણે ને જાણે ધનકતું એવું ચિત્ર રજૂ કરતું એ સમર્થ ગણના કલાકારને માટે પણ સહેલ કામ નહેતું અને એથી જ, પરશુરામના પાત્રમાં મુનશી એવું વ્યક્તિત્વ નિર્ધારનામાં સફળ થયા છે એ એમની સર્જનશક્તિનો એક વધુ વિજય છે આખી નવલકથા પર ભારતીય જાતીએયું દુર્ધર્મ વ્યક્તિત્વ ઋષ્ટ્રી રહ્યું છે એ એક વ્યક્તિ નથી પણ સર્જક તેમ જ વિનાશક દુર્લભ શક્તિ છે આરભમાં રામના સ્વભાવ અને શક્તિનો ખ્યાલ આપવા જે પ્રસંગે પ્રસંગે વર્ણન આપેલા છે, ને રામના સંપર્કમાં આવતા પાત્રો પર પડતા રામના પ્રભાવના જે વર્ણનો કહેલા છે તે આપણને રામના વ્યક્તિત્વની આખી આપવાનું કામ કરે છે. પછી વાર્તા જેમ આગળ વધતી જાય છે તેમ તેમ વીણી વીણીને યુથાયેલા અનેક મનોવેષક પ્રસંગો આવે છે, જેમાંથી અણુનમ આત્મવિશ્વાસ અને દેવી પ્રેરણાના ભાનવાળું, ને જતાયે અહંકાર વિનાનું,

ભય કર વજ્રવાતની સચોટ, વિનાશકતા અને મૃત્યુને પકડાર દેવી અમાત્યી શક્તિવાળું, ને છતાં યે દ્રેષ વિનાનું અને પ્રસંગ આવ્યે માતૃહંદયના જેવી ક્રામણ લાગણી વ્યક્ત કરી શકતું; અખેડ વ્યવસ્થા-શક્તિવાળું અને નિશ્ચિત કહેલા આદર્શને સ્વર્ગ પાતાળ એક કરીને પહોં સિદ્ધ કરનાર ને જતાયે વિરોધી કે પતિતમાં છુપાઈ રહેલી સાચી મહત્તા ને સસ્કારિતાને પારખનાર ને તેની કદર કરનાર; ભલાનો પણ વિચાર કર્યા વિના પાપીઓનો વધ કરનાર, છતાં ઉદાર નીતિદષ્ટિવાળું અને પતિતપાવન વલીકરણ મત્ર જેવા પ્રભાવવાળું અડગ, ઉમ્મ, ભય કર જતાયે પ્રેરકને રક્ષક આવું’ ‘વજ્રાદિપિ કંઠારાણિ મૃદુનિ કુસુમાદિપિ’ના ભાવને જાણે કે મૂર્ત સ્વરૂપ આપતું આવું Superhuman સ્મરણ કરાવતું પાત્ર ઉપસી આવે છે જીવનમાં તેમ સાહિત્યમાં આવા પાત્રોના બહુવાર દર્શન નથી થતા.

આખી નવલકથાનું વાતાવરણ ગભીર અને ઉમ્મ છે મુખ્ય પાત્રની પ્રકૃતિમાં રહેલા આ શુભો આખી નવલકથાના પાત્રો ને પ્રસંગો ને સ્પર્શે છે. હાસ્ય વિનંદને, હળવા ભાવોને અહીં સ્થાન જ નથી આવું હોય ત્યારે કરણ પાત્રો ખૂબ નીકળે એ દેખીતું છે ‘લગવાન પરશુરામ’માં પણ ફટલાક ખૂબ જ સ્ત્રંડ કરણ પાત્રો આવે છે જેનાં આખાંયે કુળનો વિચ્છેદ કર્યો હાવાથી યાદવો અને રામ પ્રત્યેની ન છીપાય તેવી પ્રેરણાઓ જળી રહેલું એકલકાણું, અદર બળતું પ્રચંડ હસ્તશક્તિ ને આત્મતિરસ્કારવાળું ખૂબ જ વેદનશીલ શાયેત જવામધનું પાત્ર એક ધણુ સફળ આવેખન છે તે જ પ્રમાણે સહસ્ત્રાણુંની રખાત મૃગારાણીનું મનોરમ પાત્ર મુનશીના પાત્રોમાં પોતાનું આગવું સ્થાન મારી લે છે ને ‘મૃગારાણીનો ઉદ્ધાર’ વાળા ‘બીજા ખંડના છેલ્લા ખંડની હૃદયવેધકતા મુગ્ધ કરે તેની છે -

ખૂબ જ સફળ રીતે આવેખાયેલા પાત્રો ઉપરાંત આ નવલકથાનું મોટું આકર્ષણ તે ભાવનાઓ ને લાગણીઓના, આકાંક્ષાઓ અને સંસ્કૃતિઓના ધમ સાણમાં રહેલું છે. ઉચ્ચ ગ્રેમ તેમજ નિમ્ન ગ્રેમ અહીં અનેક સ્વરૂપે જોવા મળે છે કદિત્વથીની સમૂહ-વંશ નમ વાસના, મૃગારાણી અને સહસ્ત્રાણુંની

અનૃપ્ય, સર્વલક્ષી રાંધણી વિષયગતિ, જ્યામઘને પરાણે એવી પાડતું, જાતીય આકર્ષણનું બળ, સંસ્કૃતિથી તદ્દન અસ્પૃશ્ય જંગલી અધોરીઓની અસંસ્કારી-તદ્દન નૈસર્ગિક-એવી કામગતિથી પ્રેરાધને રામ તરફનું ડુંકનાયેની નાની બહેનનું આકર્ષણ, મૃગારાણીની સામાન્યા જેવી પ્રકૃતિ છતાં તેનો સંહચરુન પ્રત્યેનો પ્રેમ તેમજ રામ તરફનો સૂક્ષ્મ પ્રેમ, લોભહર્ષિસીનો રામ પરનો અમાનુષી વિપત્તિ-ઓને પછુ નહીં ગંજીકારતો દેવી પ્રેમ, આ બધાથે સ્વરૂપો, 'ને ફેટલાંક તો તેમના મિલન અને વિરહનાં પાસાંઓ સાથે અહીં રજૂ થયેલા છે.

મુનંશીનો લેદ અને ચમત્કારનો પ્રેમ તેમની કૃતિઓના વાચકને જાણીતો જ છે. 'ભગવાન પરશુરામ' માં પણ અદ્ભુતતત્ત્વ આણું નથી. મનુષ્યલક્ષી અધોરીઓના ગુરુ ડુંકનાથ અધોરીવાળા પ્રકરણમાં વર્ણન કેટલેક સ્થળે ખરેખર ડુંકનાં ઊભા કરી રાકે તેટલું સચોટ બન્યું છે 'ગુજરાતનો નાથ'ના હિંગળાજ આચરના આવારાવાળા પ્રસંગ કરતાં તો ડુંકનાથ અધોરીને સાંધવા માટે ભગવતી લોભહર્ષિણીએ કેરેલા પ્રયાસોવાળો પ્રસંગ ઘણો વધારે ચિત્તાકર્ષક બન્યો છે, અને તેનું એક કારણ એ પણ છે કે ચમત્કાર જેવી લાગતી ઘટનાઓને લેખકે અહીં શુદ્ધિગમ્ય કે પ્રતીતિજનક બનાવવા શ્રમ લીધો છે. રામના પાત્રની આખતમાં પણ અંધારામંથિ-ચળકતી તેમની આંખોના વારંવાર ઉલ્લેખ, મિત્રો તેમજ વિરોધીઓને દરેક કટોકટીની પળે દેખાતું તેમનું સ્વરૂપ, મહાદાંતી સિધ્ધિશ્રીવાળો પ્રસંગ, વગેરે શુદ્ધિને અગમ્ય, અપાર્થિવ વાતાવરણ સર્જવામાં કારણભૂત બને છે.

શુદ્ધિને અગમ્ય તરત્ત બને ઘણું હોય પણ સ્વચ્છ ચમત્કાર અત્યારના Rationalistic માનસને હાર્યાસ્પદ લાગેના હોવાથી, રહસ્ય અને ચર્મકારનું તરત્ત વિજ્ઞાનના પ્રભાવે બાલ્ય જગતમાંથી આણું થતું ગયું હોવાથી આ જાતની ઘટનાઓ યોગ્યવાધી

વાર્તાને અમુક અશે હાનિ થવાનો સંભવ છે. મનુષ્યના માનસના વિકટ અને અગમ્ય પ્રદેશો અત્યારના સમર્થ વાર્તાકારોને આકર્ષે છે અને સ્વચ્છ ચમત્કારો પ્રત્યે અભાવ વધેના જાય છે એ દેખીતું છે.

રામ જામદગ્ન્યેવનો જે સમય લેખકે કહ્યો છે તે સમયની આર્થાવર્તની ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિઓનાં પણ અહીં દર્શન થાય છે સરસ્વતી કાંઠેના અને રેવા કાંઠેના આર્થો ઉપરાંત નાગો, પશ્ચિમો, દસ્તુઓ કે દાહો ને મનુષ્યલક્ષી અધોરીઓ આ સૌની સંસ્કૃતિની અથડામણ આર્થોએ પોતાના આદર્શો અને જીવનપ્રણાલીને પ્રચાર કર્મ રીતે કર્યો હશે, તેમને કેવા સંજોગમાં ફેટવા આત્મસમર્પણ કરીને ટકાવી રાખ્યાં હશે તેનો વેદક ચિતાર આપણને અહીં મળે છે જડ પ્રણાલિકાઓ અને નીતિની ઘરેડોને તરછોડતી બાલ્યાચારને નહિ પણ આચાર પાછળ રહેલી શુદ્ધ ભાવનાને પીછાતી રામની દૃષ્ટિ અને સાથે તેની અભેદ વ્યવસ્થાશક્તિ તત્કાલીન આર્થ સમાજમાં ક્રાંતિ આણે છે જ્યાંમથે ત્રણચાર વાર તેનો જીવ લેવા પ્રયાસ કર્યો છતાં તેને ક્ષમા આપી એટલું જ નહિ માતાની જેમ તેનું જતન કરી તેને જીવાડ્યો અને પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી પોતાપર વેર લેવાની તેને તક આપી મૃગારાણી જેવી પતિનાને અગ્નિ સાક્ષીએ પોતાની બહેન માની પશુથીએ હાલત દશા ભોગાવતા નાગોને ઉઢાયાં, સ્પષ્ટ નીતિધોરણે પતિત ગણાપેલી પણ કુરુણાથી નીગળના હૃદયવાળી પોતાની માતાને પવિત્રતમ ગણી : આ બધામાં રામની હિદાર અને માનવતા ભરેલી દૃષ્ટિનાં આપણને દર્શન થાય છે.

ચારમેએક પાનાની આ ધીર્તાનું વચન પ્રાચીન આર્થાવર્તના ઇતિહાસનો એક ખંડ પ્રાણથી ધબકતો બતાવી આપણા સ્મરપટ પર ઘણા લાંબા સમય સુધી ન ભૂંસાય તેવી રીતે અંજિત કરી જાય છે.

હરિવંદ્યભ ભાયાણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપ્તાહકો

ચીમનવાવ શાહ

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૫ |

એપ્રિલ-મે ૧૯૪૮

| અંક ૫ ૬

પુસ્તક પરિચય

અંતરાય : લેખક શ્રી ઉમાશંકર બેળી
પ્રાસિદ્ધિસ્થાન જીવનસાહિત્ય મંદિર મૂલ્ય ૨-૪-૦

શ્રી ઉમાશંકરે સાહિત્યના જે અનેક ક્ષેત્રોમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમાં નવલિકાનું મેત્ર પણ છે એમનો આ ત્રીજો વાર્તાસંગ્રહ છે એમના આગલા સંગ્રહોમાં જે મનુષ્યના માનસની આવીશૂળિયા તથા જટિલતાઓની આસાનીથી ગૂંચાત કરવાનો કસન, જીવનનું વિનિવતા બધું તેમજ સૂક્ષ્મ દર્શન, પ્રસંગોજ્જ્વળતાની હથેલી, કથન ને વર્ણન બંને શૈલીઓ પર પ્રભુત્વ આબેહૂબ વિનો જિલા કગ્વાની શક્તિ એ બધું આ સંગ્રહની વાર્તાઓમાં પણ આપણને જો છે 'અનામિકા'માં ચીમનનો સીનેમાનો ગોખ તથા એની પ્રથમપત્નીનો ફોટો ને એને વિષ ગામમાં થતી વાતો 'લીલીવાડી'માં ગુલાબડીનો ઝાડવા માટેનો પુત્રવત્ત્રેમ 'મુકુલે પિતાને કેમ પગણ્યા' એ વાર્તામાં માલિનીનું બાળ પૈવધ્ય ને મુકુલની માતૃહીનતા 'કલકિની'માં માવાજનો ઝાડવાઓ માટેનો પ્રેમ વગેરે પ્રસંગો એમની પ્રસંગરચનાના કૌશલની સામિતી છે માનની આમ ઉદાર દેખાય મોટો સુવારક જીવિય પણ ખરેખર એ કેવો અનુદાર, અસહિષ્ણુ ને અનહદ પ્રેમને ઠાકરે મારી પોતાની માલિકાની ભાવના સાચી રાખતો હોય છે તે 'અનામિકા'માં એમણે ચીમનના પાત્રદ્વારા દર્શાવ્યું છે આ માનની સાંકડું જેવો લાગે એનામાં સ્ત્રી માટેનું આકર્ષણ છે જ નહિ એનું લાગે પણ અમુક પ્રસંગે એનું આતર મન ફેટલું પ્રગટ થઈ જાય છે તે 'પ્રતિમા'માં ડોકટર મગલદાસના પાત્રના માનસનું આબેહૂબ દર્શન કરાવીને એમણે દર્શાવ્યું છે 'લીલીવાડી'માં જાતીય વાસના, માતૃપ્રેમની

પગ નિજી નીવડે છે ને પોતાના એકતા એક પુત્રને છોડી ગલાબડી મુખલાને છોડીને કગ્ગ સાથે નાચી જાય છે, તે એમણે ગલાબડીના પાત્રદ્વારા બતાવ્યું છે 'કલકિની'માં લોકાપ નાદની બીકે સારી સ્ત્રી ફરી રીતે વિમાર્ગે જાય છે તે ગખીના માનસચિત્રનું દ્વાગ સચોટતાથી વેપક દર્શાવ્યું છે આ રીતે એમની માનસશાસ્ત્રીય દષ્ટિની સૂક્ષ્મતા એમની વાર્તાઓમાં છે

એઓ થોડા જ ગખોમાં સરસ શબ્દચિત્રો જિલા કરી શકે છે દા ત 'નાના રોપ મુડોલ જિલા હતા ને માથા હલાવી આનકાગ આપતા હતા સધ્યાનું સુખડ તેજ બધા રોપ પગ પડ્યું હતું ને પાદડાને તાલે ચળકતો લીનો રંગ અનેરી ઝાયથી ચમકી જાયો' અહીં આખાના રોપનું મનોહર દર્શ્ય એઓ આપણી આંખ આગળ ગૂંચુ કરે છે આ ચિત્રમાં ગનિ છે ઉમાશંકર વાર્તાલેખક ખગ પણ એમનો આત્મા તો કવિનો છે એટલે એમનું વર્ણન કથારેક કાવ્યમય પની જાય છે 'અનામિકા' વાર્તાની નાયિકા લલિતાનું નીચેનું વર્ણન એ પ્રકારનું છે

'લાલતાનો બાધો એકવડીરો મુરખ, અને સપ્રમાણ હતો મોઢાની રેખાઓ ચારે માજીથી આવીને નાનકડી હડપચી આગળ ભેગી થઈને એની તો સુદૃઢ મૂર્તિ ઉપજાવી ગડેતી કે કોઈ મહાન શિલ્પકારની કલા પણ એની આગળ પગજાય કમૂરે અને નેત્રોની વાત તો કંઈ ચોર જ હતી જગતના દુઃવાસ જ્યા ફરક્યા નથી એના કોઈ એકાન્ત પ્રકૃતિપૂર્ણ નિર્મળ શ્વાત ગદન સરોવરીયા શોભે એની એની આખની સમૃદ્ધિ હતી જેની સમક્ષ એ પોપચા ઉવડે ને મિડાય તેને એના આત્મા પ્રસક્ષ થતો ભાસતો છમીમાં પોપચા કાઈક લગ્નથી તો કાઈક મસ્તીથી સંજે દગેલા

હતા. સૌંદર્યની અનંત પ્રેમ સમાવિતા એમા
‘જન યતા’ (૫ પૃષ્ઠ)

આમ વાર્તાકારમા જે જે ગતિ લેઈએ તે
અધી શ્રી ઉમાશ કુમા હોવા છતા સમગ્રદષ્ટિએ
એમની આ વાર્તાઓ નવળી લાગે છે, એમા
ફરી ફરી વાચવાનું મન થાય, મન ઉપર ચિત્ર રૂપ
અસર મૂકી જાય એવી વાર્તા નથી આના અનેક
કારણો છે પ્રથમ તો ‘મહેગમખુ બધા’ ‘પ્રતિમા’
‘ગના કેમ પછી’ ‘આપણ ગજુ નહિ’ એ વાર્તા
ઓમા પ્રસ્તાવના ખૂબ લાગી છે, ને ‘મહેગમખુ
મધાણી’મા તો ગદ્યઆતનુ દોઢ પાનું તો વાર્તાની
વસ્તુ માટે ખીન જરૂરી દાણ્યું છે આ લાગી
પ્રસ્તાવનાઓને લીધે મુખ્ય વાર્તાને નાહક લાગી
હાય એવુ લાગે છે બીજુ ‘ગના કેમ પછી’ એ
વાર્તામા કથુ વસ્તુ જ નથી એક પ્રખર પુરુષ
વિરોધી ને તેથી લક્ષવિરોધી છેકરી આખરે
પ્રેમમા પડી જાય છે મુખ્ય વાર્તા આ પાનાની
ને તેની બુમિકા પાત્ર પાનાની એમ માયા કગતા
પાવડી મોની એવુ એ વાર્તામા થયું છે ત્રીજુ
વેખકના આગળ સમઠોની વાર્તામા જે લાગણીનું
પ્રમાણુ હતું તે આ સમઠની વાર્તાઓમા વટયું છે
ને તેનું સ્થાન શુદ્ધિએ લીધું છે અને એથી એમની
આ વાર્તાઓ શુદ્ધિને સતે પાપુ હૃદયને
અસર કરતી નવી એટલે વાર્તાઓ ટાઢી લાગે
છે વાર્તાઓ આપણને અનંત જનાનીને એતા
પ્રવાહમા એ ચી જતી નથી ક્યારેક એમની
વાર્તાના પ્રસંગો પ્રતીતિકર લાગતા નથી જેમકે
‘અતગાય’મા દોયેજની ચર્ચાસભાઓમા અગ્રભાગ
યેની નાટકમા ભાગ નેતી વિદ્યાર્થીની ને કોનેજને
પુવક, આઠલા શરમાળ હોય ને સામા માણસના
પ્રેમની ખનગ ન પડે કોઈ પણ પ્રગલ્ભ ન થાય
એ ગમે છેતરતુ નથી ‘અનામિકા’ મા લલિતાને
પતિ તરુ આટનો પ્રેમ હોય ને આતી માદગીમા
એને ગમે એકરો મૂકીને એ સીનેમા સ્ટુડીઓમા
જાય એ પાપુ એટલું પ્રતીતિકર લાગતુ નથી
જતુ હોય તો યે મહેદ કે બીજા માર્કને મોપે જ ને
જમાઈ તરુ ગમે તેટલી નફત હોય તો પણ
પોતાની પુત્રીને ખાતર પણ લલિતાના પિરેરીયા
મુમર્ઠ આત્મા વિના ગદ્દ જ નહિ જણી ચીમને
પણુ એનું અણવટલું કથુ કથુ નહોતું કે જેથી

એ મગવા પશો હોય તોને એના મામરીયા
ન કારે ‘મુકુને પિતાને કેમ પન્પાયા’ એમા પણ
પ્રીતમવાય માત્રની બેડે સડમા પછણવા તૈયાર
થાય છે એ બા સંભવિત નથી લાગતુ

આમ છતા શ્રી ઉમાશ કુમાની આ વાર્તાઓ
આનંદ આપે એવી ને શુદ્ધિને સતે એવી તો
છે જ.

હિન્દુધર્મ: અનુવાદક શ્રીચન્દ્રનાથ પ્રા. શુક્ર
પ્રકાશક પોગ એન્ડ ક લીમીટેડ, ગઈ-ક બિર્ડીંગ
મુમર્ઠ ૨ કિમલ ૪-૪-૦

ડો ગદ્યાકૃષ્ણને આપેલા હિન્દુધર્મ વિવેચના ગુદા
ગુદા વ્યાખ્યાનોને સળ, સુવાચ્ય, મૂળની સુદગતા
ને અર્થગ્રીવ અનાયામે જેમા આત્મા દોય એવો
શ્રી ચન્દ્ર કરે કરેના આ અનુવાદ છે મહાદેવમાઈ
પડી અ શ્રેષ્ઠના ગુજરાતી અનુવાદકોમા શ્રી ચન્દ્ર
ન કરતું સ્થાન મોખરે છે એમનું ભાષાપ્રજ્ઞત્વ,
તબ્દીચિત્ત, પ્રવાહિતા, એ સર્વજ્ઞ વાચતા જાણે
આપણે અનુવાદ નહિ પણ મૂળ ગ્રંથ વાચતા
હોઈએ એમ જ આપણને લાગે છે શ્રી ચન્દ્રના ક
અનુવાદના ગ્રંથની પસંદગી પણ બા જ ગુણગતાથી
કરે છે એટલે એઓ પ્રત્યેક અનુવાદ માગત
ગુજરાતી સહિલમા એક નવા જ મહામૂલ્ય ગ્રંથને
હમરે કરે છે આખી દુનિયામા હિંદુને સદ્ગો
પદોપાકાર, પાશ્વ્યમની પ્રજાને હિંદી સંસ્કૃતિ ને
ફિલસૂફીને સમજાવનાર વિવેકાનંદ ને ટાગોર ને
અગવિન્દ બેડે જ ગદ્યાકૃષ્ણનું પણ સ્થાન છે,
રાવાકૃષ્ણનું અર્ચાચીન સુચના મહાન ફિલસૂફ છે
એમણે અ શ્રેષ્ઠમા જ એમનું ચિન્તન રેલાવ્યું છે
ને આ ગ્રંથદ્વારા ગુજરાતી જાણનાર પાશ્વ્યને
પણુ ગદ્યાકૃષ્ણનની ફિલસૂફીને લાભ આપી અનુવાદકે
ગુજરાતની મદાપત્રી એવા કરી છે

પણુ આ ગ્રંથ વાચનાર દરેકને ખાતી થશે કે
શ્રી ચન્દ્રના કરે એ માત્ર સાગ અનુવાદક જ નથી
પણુ ગાલ્લક પડિત પણ છે એથી મૂળ વેખકના
મતજને પુષ્ટ કરતા અનેક અવતરણુ એઓ ને
ઉપનિષદ બાહ્યપુત્ર થો મહાભારત વગેરેમાથી
પાઠીપમા ટાપે છે જે મૂળવેખકના લખાણને
વધારે પ્રતીતિકર અને જોગદાર બનાવે છે આમે
એમને માત્ર અનુવાદ પૂરતો જ એ ગ્રંથમા ગસ

નથી, પણ પ્રથમા આવેખ્ય વિષય બેઠે એઓ કેના તદ્દપ બની શકે છે, એકરસ બની શકે છે તેની પ્રતીતિ એમના અવતરણે દ્વારા થશે

આ દરેક લેખમા હિંદુવર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો, અગો, તેના પ્રિકાસ ને ક્ષય, તેના કાગલોસહિત ને પ્રિયુલ દષ્ટાંતો ને અનતરણો સહિત લેખક આપે છે, વર્ણુ, આત્રમ, પુરુષાર્થની ચતુર્થી, દર્શન જ્ઞાન ને ભક્તિમાર્ગો, ગેરે બહુ જ સ્પષ્ટતાથી સર્વજન સુલભ એવી રીતે લેખકે રજૂ કર્યું છે દરેક હિંદુએ પોતાના વર્મનું ગહસ્થ જાણના માટે આ પ્રથ નાયવો ભેદિએ, મૂળ પ્રથ નાયવો હાય તેણે પણ આ અનુનાદ એમા મહેનત લઈને અનુનાદકારે આપેલા અવતરણને ખાતર વાચી જના જેવો છે

મન્યન્તર :—મૂળ લેખક—શ્રી તાગશ કર બ દે પાધ્યાય અનુનાદક શ્રી ગમણીક મેવાણી પ્રાપ્તિસ્થાન—ભાગતી સાહિલ સવ લીમીટેડ કિંમત—સાડાચાર રૂપિયા.

બ ગાળી સાહિલમા શરદબાણ પછી એટલું જ મહત્વનું સ્થાન અને એટલી જ લોકપ્રિયતા ફાઈ પણ નવલકથાકારે પ્રાપ્ત કર્યો હાય તો એ તાગશ કર બ દે પાધ્યાયે એમની અનેક નવલ કથાઓમા જીવનનું સૂક્ષ્મ દર્શન, આયોજનકૌશલ, ચિત્રગતિ વગેરે આપણને શ દબાણની યાદ આપે છે. એમની નવલકથાઓમા સમાજદર્શનની બેઠે રાજગીય દૃષ્ટિ પાપુ હોવાને લીધે એમની નવલકથામા વર્ગપ્રિગ્રહની ભાવના આવે છે પરંતુ તે એમણે બહુ જ અસરકારક રીતે ગજી કર્યું છે ૧૯૪૨ ના બ ગાળાનો મહાન દુષ્કાળ તે સાથે જાપાનીસ યોદ્ધાઓનો યોદ્ધાઓ, એનાથી મૃત્યુ પામેલા માણસો તે વિને આ નવલકથાનું પાત્ર કાનાઈ વિચાર કરે છે કે “જે અત્યંત ગંધ અને સહાયીત માણસો માર્યા ગયા તેઓ મરીને કદાચ છૂકારો જ પામ્યા છે બે ફાઈ પણ રીતે બચી જ ગયા હોત તોએ એમનો ઉગાર ક્યા હશે? આકસ્મિક નિષ્કાર મૃત્યુને બદલે એમની સામે આપુ અણુ યદને જૂખ્યા મગાનુ—એ મૃત્યુ તો જીવુ જ હતુ ને? પલકારોએ માર્યા વિના ધીમે ધીમે નજીક આવતા અગર ગો દુષ્કાળ આવે છે એને યાદ આવી ગયું ગાધિકાપુત્રનું

અમલબાણનું ચોખાનું ગોદામ ને એમા સ ગ્રહાયેલ ચોખાની અસખ્ય ગુણી અને એની આખ સામે તગવરી ઊઠ્યા ન્સ્તામા કુટપાથપા બેઠો ક ગાળ ધગતીપુત્રો, ખેડૂતો અને એમના વગસ સાગના દરથો આટામેદાની લોરી તમે આવી ગયેલ છેકુગાની લોહિયાળ તસ્તી” લેખક કદી પણ પોતાના મતવ્યો પ્રલક્ષ રીતે નવલકથામા ગજી કરતા નથી પણ પાનદ્વારા જ ઉપરશાત્મક રીતે નહિ પણ ચિત્રો આપીને અને પ્રસંગો યોજીને પરોક્ષ રીતે જ ગજી કરે છે

મન્યન્તર એ તાગશ કરની ૧૯૪૨ ના બ ગાળના ફુદેની કસ્તુરભક કહાણી છે નફો, સ વરાખેરી તો ખીલ બાણુ કુટપાથ ઉપર ખોગકને અભાવે મગતા અનેક ક કાનો તે વિરો. એમણે આમા સારી રીતે દર્શાવે છે કથાપ્રનાદ ગેગથી વજો જાય છે ક્યારે એમા અનામ્તનિકતા નથી, મદતા નથી કે પ્રમાણુભગ નથી લેખકના ગજગીય મતવ્યો એમની કળાને બાવક નીનકતા નથી એ એમની મોટામા મોની ખૂમી છે

શ્રી ગમણીક મેવાણીએ આ પુસ્તકનો અનુનાદ કરીને તાગશ કરની કળાનો ગુજરાતને પરિચય કરાવ્યો છે એ માટે એમને વન્યનાદ વટે છે અનુનાદ સુનાય છે મૂળને વફાદાર છે આમ જતા ક્યાક ક્યાક બ ગાળી જખો જે ગુજરાતીમા અપરિચીત છે તે લેખકે એમને એમ ગહના દીવા છે, જેમકે ‘અતીત’ (પૃષ્ઠ ૬૨) શબ્દ ભૂતકાળના અર્થમા વાપર્યો છે જે ગુજરાતી વાચકો સમજ ન શકે તેવી જ રીતે “હમણા જ એમણે ધાન ચોખાનો બનસાય શર કર્યો છે” (પૃષ્ઠ ૬૨) ગુજરાતીમા આપણે વેપાગના અર્થમા બનસાય શબ્દ વાપરતા નથી તેવી જ રીતે અંગ્રેજી નમ્દ Congratulations નો ગુજરાતી પર્યાય શબ્દ અભિનંદન છે એટલે ગુજરાતી ભાષાતરમા એનો બ ગાળી પર્યાય બન્યનાદ ન આવી શકે પરંતુ આના પ્રયોગો તો શોધ્યા જોયે નહિ અને એકદરે અનુનાદમા ગુજરાતીતા પૂર્ણપણે આવી છે

હિંમતે મદદ : લેખક જ્યલિખજી પ્રકાશક ગૂજર્ અ થગલ કાર્યોલય ગાધી ન્સ્તો, અમદાનાદ. કિંમત દોઢ રૂપિયા.

શ્રી જયભિખુ કિશોર સાહિત્યમાં બહુતા છે અને કિશોર સાહિત્યને માટેની એમની હથેલી એમને બગબગ આવી ગઈ છે હિંદુ અને મુસ્લિમ એ બે વચ્ચેનો પ્રમુખ વિરોધ પ્રવર્તમાન છે એ સમયમાં હિંદુ અને મુસ્લિમની અદ્ભુત મૈત્રીની રોમાંચ ઉભા કરે એવી આ સાહસકથા કિશોરના ઉદયમાં કોમી ત્રિપ પ્રવેશવા નહિ દે વર્ણનગતિ અને કથનશક્તિ બંનેનો મેળ બે સારી રીતે અહીં જાયો છે આપણે ત્યાં આની પગલમ કથાઓની અને કિશોરોમાં મહત્ત્વાકાંક્ષા જન્માવે એની કથાઓની જરૂર છે અને એ ક્ષેત્રમાં શ્રી જયભિખુ વાણુ આશ્ચર્યપૂર્ણ કામ કરી શકે એમ છે

એમણે ઉર્દુ શબ્દો એમના લખાણમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વાપર્યાં છે તે એક રીતે જરૂરી છે પણ 'બીયાબાન' (૫૬) 'બાર્સિદા' (૫૧૫) 'અનાર' (૫૧૮) એવા તદ્દન અપરિચિત શબ્દોમાં કાંતો અર્થ આપવા બેઠાં એ અથવા તો એ શબ્દોને બદલે પરિચિત શુભાતી શબ્દો મૂકવા બેઠાં એ

અનુકાન્ત મહેતા

“અતઃકરણુપ્રવૃત્તિનુ પ્રમાણુત્વ”

સંસ્કૃતિના ફેણુઆરી અકમા પ્રો માકડે શાકુન્તલના અમુક પ્રસંગોને અનુલક્ષીને અતઃક હુ પ્રવૃત્તિના પ્રમાણુત્વ બાબત એક ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી છે * તેમને આશય તત્કાળ પૂરતી અછડતી ચર્ચા કરવાનો છે પણ ચર્ચામાં પ્રસસપરેક્ષણે નજર થયેલા મુદ્દાઓ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપના હોવાથી વિસ્તૃત ચર્ચા થઈ હોત તો વવારે ઇષ્ટ હંત સમયો છુ તે પ્રમાણે તેમનું કહેવું દૂધમાં આ પ્રમાણે છે

૧ શકુન્તલા અને તેની સખીઓની એણાશુભ રીતે બેતા દુષ્યન્તને મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે શકુન્તલા ક્ષત્રિયને પગપુના પોગ્ય હશે કે નહીં

*માર્ચ-અપ્રિલ લગભગ તેવાર થઈવા પ્રસ્તુત લખણ પત્રી શ્રી બ ક ઠાકોરની તેમજ શ્રી હુર્ગોશ્વર સાક્ષીની આ વિષયને લગતી ચર્ચા સંસ્કૃતિમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે અહીં સહુ થના વકતવ્યના પેટલા અસને ગાક્ષીજની ચર્ચામાંથી સમર્થન મળે છે

આ શાકુન્તલના પહેલા અકમાની પરિસ્થિતિ, અને શકુન્તલાએ ઉગ્ર બની જઈ આપેલા પ્રત્યુત્તરથી ગજના મનમાં થયું કે આ બાઈનો કોપ સાચો લાગે છે, દાલિક નહીં આ પાત્રમાં અકમાની પરિસ્થિતિ—એ બંને પરિસ્થિતિઓ અમુક દૃષ્ટિએ, સમાન છે, કેમ કે (૧) બંનેમાં નિર્ણયપ્રાપ્ત નસ્તુ સદ્વિગ્ધ છે અને (૨) બંનેમાં પ્રસક્ત પુગરો અમુક એક નિર્ણયની તરફેણમાં છે જ્યારે ગજનું અતઃકરણુ જુદા જ નિર્ણયનો પક્ષ લેતું હોય છે

૨ આથી ઉપરુપ્ત બંને પરિસ્થિતિમાં સદેહપ્રાપ્ત મુદ્દાનું નિગમકરણુ સ્વાભાવિક રીતે જ સખી પદ્ધતિએ થતું બેઠાં એ પણ બંને છે એવું કે પહેલા અક વાળી પરિસ્થિતિમાં રાજા અતઃકરણુની પ્રવૃત્તિને પ્રમાણુ ગણે છે, જ્યારે પાત્રમાં અક વાળી પરિસ્થિતિમાં ગજા પોતાની અતઃકરણુ પ્રવૃત્તિને અનુસંગતો નથી—તેના પ્રમાણુત્વને પણ યાદ કરતો નથી આથી એક પ્રકારની અસંગતિ ઊભી થતી લાગે છે

૩ આ અસંગતિ દેખાવ પૂરતી જ છે તેની પાછળ આ ગદ્ય છે કાવિદાસ એવું સૂચવવા માગે છે કે પહેલા અક વાળી પરિસ્થિતિમાં ગજાનો પ્રેમ હજી અકુગિત થતો હોવાથી—જાણેશની કાટિએ ન પહોંચે હોવાથી તેની શુદ્ધિ નિર્મળ ગદી શકી છે અને તેથી તે પોતાની અતઃક હુપ્રવૃત્તિના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રમાણી શક્યો છે પણ પાત્રમાં અક વાળી પરિસ્થિતિમાં દુષ્યન્તની ઉક્તિઓ બેતા “હુ આદર્શ” ગાન છુ આદર્શ ગાનધર્મનું પાલન કરનારો છુ” એવું અહમ, ભને પડી અસ પ્રજ્ઞાત રીતે ગાજદા માનસને આવરી લે છે અને એ આવરણને લગને તેની શુદ્ધિ નિર્મળ, અનારિલ નથી ગદી આ કાગળે પાત્રમાં અકમાનો દુષ્યન્ત સત્ લોકોના નર્ગમાં સ્થાન પામી શકે તેમ નથી અને ‘સત્ હાય’ તેમની જ અતઃકરણુપ્રવૃત્તિ યોગ્ય પ્રમાણુ ગણાય તેમની શુદ્ધિ જ નિર્મળ હાય એટલે જ કાવિદાસે એ અકની ઉક્ત પરિસ્થિતિમાં દુષ્યન્તને અતઃકરણુ પ્રવૃત્તિને પ્રમાણુ ગણુતો કે તેના પ્રમાણુત્વ સંગ્રહ કરતો બતાવ્યો નથી

શ્રી માકડની આ ચર્ચામાં 'સત' પદ્યને જુદિવેમત્ય વચ્ચે કહેવો મળે છે તેમને ઇષ્ટ છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ થતું નથી પહેલા અંકવાળી પરિસ્થિતિમાં દુષ્યન્ત વિમલજુદિ હતો, તો સારે તેને 'સત' ગણવો કે ન ગણવો? 'સત' હોય તેને સદેહપદ વસ્તુનો નિર્ણય કરવાનો આવે સારે અત કગ્નપ્રતિના પ્રમાણુત્વનું અન્યથ સ્મરણ થાય કે ન પણ થાય? ધારો કે પહેલા અંકમાં, જ્યારે દુષ્યન્ત વિમલજુદિ હતો સારે તેને એકા એક પોતાની ગાંધાનીમાં જવાનું થયું, અને સારે તેને કાઢવો ન્યાય કઠતી વેળા સદેહપદ વસ્તુનો નિર્ણય કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, તો તે વેળા તેને અત કગ્નપ્રતિના પ્રમાણુનું સ્મરણ થાત કે નહિ? ને થાત તેનું સ્વરૂપ શુદ્ધ હોત કે અશુદ્ધ? આ બધાનો ઉત્તર ચર્ચાપ્રારંભ મુદ્દાઓને સમજવા માટે પ્રસ્તુત હોવા છતાં તે ચર્ચા દૂધી હોવાથી તેમાંથી તરી આવતો નથી પશ્ચિમ સીધી રીતે પ્રતિપાદિત થયેલા કે માન સ્થિત થયેલા બધાં મુદ્દાઓને બદલે એક બે મધ્યમની મુદ્દાઓનો જ વિચાર કરવાનો ગરુ છે

શ્રી માકડના માનના પ્રમાણે દુષ્યન્તની જુદિ પહેલા અંકમાં વિમળ છે પછી, પાંચમાં અંક સુધી, ગતનો પ્રેમ હતું સ્થૂળ કસાનો—ઈદ્રિય વૃત્તિની ભમિકાનો હોવાથી ગજા રીતસરના છે, અને પાંચમાં અંકમાં ગજાનું માનસ અહમ્મથી વ્યાપ્ત હોવાથી ગજાની જુદિ નિર્મળ નથી અને તેથી તેને અત કગ્નપ્રતિના પ્રમાણુને સભાગતો બતાવવામાં આવ્યો નથી પણ મને લાગે છે કે આખરે ગાકુન્તવમાં બધી યે પરિસ્થિતિમાં દુષ્યન્તનું પાન એક આદર્શ રાજા તરીકે આવેઆયેલું છે કાલિદાસનો આ આશય ગજાને લગતી જુદાજુદા પાત્રોની ઉક્તિઓ દ્વારા, ગજાની પોતાની કેટલીક ઉક્તિઓ દ્વારા અને રાજાના આચાર્ય દ્વારા છતો થાય છે મહાભારતના ગુન્તવોપાખ્યાનમાના દુષ્યન્તની કાલિદાસે કહેલી કાયાપલટ, રથવ રાના આગે રાજ્યવને ગજા કગયેલો ઉચ્ચ આદર્શ, ભવિષ્યના ચક્રવર્તી ભરતના પિતા તરીકેનું દુષ્યન્તનું સ્થાન નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે અપેક્ષિત ધોરણે નાટ્યની ડ્રામાટિક ગરે લક્ષમાં લેતા

પણ ગાકુન્તવમાં દુષ્યન્ત એક આદર્શ ગજાની તરીકે જ નિરૂપાવાની આગા ગખી શકાય આથી ગાકુન્તવમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી દુષ્યન્તને 'સત' તરીકે જ લેખવો જોઈએ. પ્રાચીન દૃષ્ટિએ શ્રુતિસ્મૃતિમાં આદર્શોવા ધર્મના સામાન્ય ધોગણને અનુરૂપ, સ્વધર્મને અનુરૂપ, સ્વદેશના રૂઢ નીતિ-ધોગણને અનુરૂપ અને પોતાની કુલપર પગને અનુરૂપ જે વ્યક્તિનું આચરણ હોય તે વ્યક્તિ 'સત' નામને પાન ઠરે આ ક્રમોચિત્તે દુષ્યન્તના સમયની કોઈ પણ અધિકારી વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ દુષ્યન્તનું આચરણ એક સંપૂર્ણતા આચરણથી જગા પછી ન્યૂન નહીં ગણાય તેની પ્રેમભાવના અમુક સમયે સ્થૂળ હતી અને પછી સૂક્ષ્મ બની કે અમુક વખતે તેનું મન આવેશમય હતું અને બીજે વખતે ધીરજવાળું હતું એ વસ્તુસ્થિતિને ગજાના 'સત' સાથે નહીં, પણ આત્મિક વિકાસ સાથે સંબંધ છે 'સત' પુરવો તદ્દન એક જ કક્ષા કે કોટિના હોના શક્ય જ નથી નહીં તો મલ્લસાક્ષાત્કાર પામેલી વ્યક્તિ સિવાય કોઈને પણ આપણે સત નહીં કહી શકીએ આઠામાં ગોણુ અમુક કક્ષાના આગિયવાળી દેગે વ્યક્તિ 'સત' નામની અધિકારી ગણી શકાય પોતે જે સ્થાને છે તે સ્થાન ખૂબ જ જવાબ દારી ભયું છે, પોતાની ઉજ્જવલ કુલ પર પગને અપહુણતું કથું પણ પોતાનાથી ન જ થતું જોઈએ એવું દુષ્યન્તને સત્તલ ભાવ છે શુદ્ધતામાં અભિવાની બનતું પોતાનું મન તે સામાન્ય નહીં, પણ આર્ચ' મન છે,* દુર્વિજિતને દેહ દેનાર પીંગના ગાસનમાં મુગ્ધ તપસરીકન્યાઓ તરફ કોઈ અપ્રિય ન જ આવરી શકે, દુષ્યન્તનું ચિત્ત જગપ્રસિદ્ધ છે, વગેરે ગજાની ઉક્તિઓ કોઈ અહભારી વ્યક્તિના વચનો છે એમ નથી લાગતું

* આ ઉક્તિમાં પોતાને ગખી ગયેલી સ્ત્રી મત્રેની અમિ લાલ ધર્મજ છે એ પ્રકારની એક યુવાન માનસની સાર વલિયા બિચારણ જ રહ્યું થયેલી છે એમ કોઈએ સૂચવ્યું છે, પણ આનો અર્થ દુષ્યન્તના પાત્રની વિભાવના (Conception) જે બની કક્ષાની છે તે દેવતા અને આજના આપણા માનસનું જે rationalistic ધરતર છે તેથી જુદા જ પ્રકારનું કાલિદાસના યુગના માનસનું ધરતર હોવાથી સીકાર્થ નથી લાગતી

અવોચીન સાહિત્યમાથી કાઈક આરી કોટિના, ઊંચુ કર્તવ્ય ક્રવાના નિમિત્તરૂપ હોવાના સત્ત્વ ભાન—આત્મચિન્તાસત્રાજા બીજા એક પાત્રને લગતા નખો જુઓ :

‘ગંધારિહોણા, ભયવિદોણા, ત્રિમાળશ્ચી આ મુકત્કની આત્મચર્યા ને સ્વામિત્વભાન હમેશા અચળ રહેતા. એ પોતે ખોટા હાઈ ગયે, એ જે જુએ છે તે સત્ત્વ ન હોય એવો એને વિચાર મળ્યો આવતો નહીં પોતે ભૂયુ હતો, દેવપ્રેયો એ ધર્મ પ્રવર્તાવવા જ જન્મેથી હતો, જગતનુ આધિપત્ય ને ચક્રપદ એના જ હતા એ વિશે એને કદી સંશય ઉદ્ભવ્યો નહોતો’

—ભગવાન પરશુરામ, પા ૫૮

આ વચનોમા, તેમજ દુષ્યન્તના ચર્યાપ્રાપ્ત વચનોમા એ પાત્રોનુ અમત્ર આવેખન એતા અહ ભાવનો ધ્વનિ હોય એમ મને નથી લાગતુ

બીજુ, આ ભમા ઉલ્લેખેથી શકુન્તલાના પહેલા અ કવાળી અને પાત્રમા અ કવાળી પગિસ્થિતિ સમાન નથી. પહેલા અ કમા જે અર્થમા અત કણુની પ્રતિ થાય છે તે જ અર્થમા પાત્રમા અંકમા ગાળનુ અત કણુ પ્રવૃત્ત થતુ નથી પહેલા અ કમા રાજાના મનમા શકુન્તલા પ્રત્યે અભિવાધ બાંધે છે તે પહેલા, શકુન્તલા વિશે એ પ્રસંગગત્ત એટલું સહેજ બાજુતો હતો કે તે ઋષિ કવચની પુત્રી છે પત્નીથી શુભ ગદી શકુન્તલાને એતા તેના હૃદયમા પ્રેમના અકુરે ફૂટે છે ત્યારનો ગાળનો મનોભાષા સમાન પછે નથી થતો અમુક સમય પછી જ્યારે તેના મનમા થાય છે કે શકુન્તલા કુલપતિનુ અસંખ્ય પત્નીથી થયેલુ સતાન હોય તો કેવુ સારે લારે જ તેને પોતાનુ હૃદય શકુન્તલા તરફ આકર્ષાના પમાલ આવે છે, ને એટલે તન્ત જ તેને પ્રથ થાય છે પોતે પ્રસંગગત્ત શકુન્તલા વિશે જે કાઈ બાજુ છે તે ઉપરથી તો સ્પષ્ટ છે કે તે બ્રાહ્મણકુલની હાલથી પોતાને પરણવાયોગ્ય નથી, તો પછી તેનુ આર્થ—સયત મત આવે અવરિત વ્યાપાર ક્રવા કેમ પ્રગટ થયુ? પોતાના મન, વાણી ને કર્મ એટલા શુદ્ધ છે કે અબાજુતા યે અનુચિત

વિચાર પોતાના મનમા પ્રવેશી ન શકે એટલે શકુન્તલા તરફ આકર્ષાતા તેણે સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના મનને એકતુ બેરોનુ હતુ કે આ અપિયુત્રી હોવાથી ક્ષત્રિયને માત્ર નથી, છતા પોતે એકી ગંધો નહીં તેનુ કાગણુ શુદ્ધ પોતાનુ ચાગિય શુદ્ધ હોવા વિશે ચક્રા નથી. એટલે પોતાના મનમા શકુન્તલા વિશે જે વિચાર આવ્યા તેમા સ પ્રસાત મનોભાષાને નહીં, પલુકોઈ ગૂઢ બળ, અત પ્રેરણા—intuition કામ કરી ગદી હતી એ અસંશય દુષ્યન્તની વિચારધારા કાઈક આરી હોવી બેઈએ એ દેખાનુ છે એટલે જ પોતાને મગેથી હિડતી માહિતીના વિરોધમા પણ તે પોતાના અસાધારણ મનોભાષાને અત પ્રેરણા ગણી તે પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર થાય છે*

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો નિર્ણય માટે પૂરતા હોય, અગર કાર્યકાળનુવરણના સ પ્રસાત વિચારવ્યાપાર conscious process of reasoning દ્વારા નિગમકણુ લાવતુ શક્ય હોય તેવી બાબતોમા, અથવા તોદરેક દરેક સદિગ્ધ બાબતમા અંત કરણુપ્રવૃત્તિના પ્રમાણની જરૂર રહેતી નથી પણ જ્યા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ કે અનુમાન—સામગ્રી અપૂરતા હોવાથી વસ્તુ સસ્યકોટિમા હોય, અને સસ્યપ્રાપ્ત વસ્તુ સાથે પોતાના આચણુને સબબ હોય તેવી બાબતોમા જ આપણા હૃદયનો અવાજ જે નિર્ણય આપે તેને અનુસરવાનુ રહે. પહેલા અ કમા દુષ્યન્ત અત કણુપ્રવૃત્તિને આગળ કરે છે, કાગણુ કે પોતાને અસાધારણ મનોભાષા તે બીજા કોઈ રીતે સમજાવી શકતો નથી પણ પોતાને શકુન્તલામા મુદ્દલ ન્સ ન હોત. અન્ શકુન્તલા ક્ષત્રિયને પરણવા યોગ્ય હશે કે નહીં એ પ્રથ તેની પામે એક તટસ્થ વ્યક્તિ તરીકે કોઈ કાગણુ ઉપસ્થિત થયો હોત તો તેનો નિર્ણય અત કણુપ્રવૃત્તિને આધારે નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વગેરેને આધારે જ તે લાવત પાત્રમા અ કમા રાજાને શકુન્તલા શાકુંરવ વગેરેએ

*એ જ પછીથી પ્રસંગ મળતા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ દ્વારા પૂરતી પ્રોત્સાહ તો સબ દેજ છે, અને પછી જ એનુ હૃદય પૂરતો સતોષ પડે છે એવે પોતે અભિધારતા હતા એ તો સ્પર્શક્ષમ રત છે

ઉપસ્થિત કરેલો પ્રસંગ એક તગકટ હોનાની ખાતરી છે કાગળ (દુર્ગાસાના શાપને પગિણામે) પ્રભુને પગિણુય જેવા ઉત્કટ લાગણીઓનું પૂર પહાવતા, સમગ્ર ચિત્તત્રને ગસી દેતા અનુભવોની આઝીઝાખી—અરે નહીં જેવી જાપ પણ પોતાની સ્મૃતિમા નથી એ નિર્બોધિત પ્રમાણ રાજની સામે જ છે પણ ‘અનાર્થ’, તુ તાગ જ હૃદય ભારથી બધુ જુવે છે’ એ સખ્તો ગદ્યુત્તવા બોલી

હારે તેના મુખભાવોનું જે સ્વરૂપ હવુ, તેના સ્વરની જે નિશિષ્ટતા હતી તે સૌને આવારે, નહીં કે અત પ્રેક્ષાને આધારે, ગજનો કાર્યકાન્ધ સ્વરૂપ છુદ્ધિવ્યાપાર તેને કહે છે કે આ બાઈને કાપ નિર્ભ—સાચા જેવો લાગે છે— પ્રલક્ષ પ્રમાણ—નિરીક્ષણ—દાગ પ્રાપ્ત થતો આ પુગવો કાઈક અંગે ગજની પ્રતીતિની નિરૂદ્ધ બાજ છે, કાગળ ગજને લગાર પણ શક નથી કે બાઈએ તગકટ ઊંચુ કર્યું છે પણ જો તેનો કાપ સાચા જેવો હોય તો તેનો અર્થ એ થાય કે બાઈ પ્રગેખ પોતાના મનમા એમ માની બેઠી છે કે હું કુચ્ચન્તની પરિણીતા છુ આથી ગજ સહિય છુદ્ધિ અને છે તે પોતાના સાચા હોનાની બાબતમા નહીં પણ ‘બાઈ દલી હશે કે કાઈ બ્રમની અસગ નીચે આડુ માની બેઠી હશે’ એ બાબતમા આમ પોતાની મૂળ માન્યતાની નિરૂદ્ધ જતી લાગતી માહિતી રાજ પામે અહીં આવે છે તે પ્રલક્ષ પ્રમાણ દ્વારા, નહીં કે અત કાગળની પ્રવૃત્તિ દ્વારા

૨. પુગણોમાં ગુજરાત*

આગતા અવલોકનનું બીજુ પુખ્તક પહેલા પુસ્તકથી સાવ જુદા જ સ્વરૂપનું છે એક નવવકથા લેખે ‘ભગવાન પગુગમ’ સર્વભોગ્ય ગણાય, જ્યારે શ્રી ઉમાન કગ ભેરીનું ‘પુગણોમા ગુજરાત’ એક સંગોધનગ્રંથ હોવાથી તેમા માત્ર અમ્યબી ઓને જ ગસ પડે તેમ છે પુગણોમા ગુજરાતને લગતી જે કાઈ સામગ્રી મળે છે તેનું ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે ત્રિગિષ્ટ મૂલ્ય છે જ પણ પુગણોએ આપેલી બીજી માહિતી કગતા ભૌગોલિક માહિતી વવારે નિશિત સ્વરૂપની હોવાથી વનારે અગત્યની ગણાય ‘પુગણોમા ગુજરાત’મા ઉમાન કગે સ્કન્દ પુગણુ અને મહાભારતને મુખ્ય આવાગ તરીકે સ્વીકારી, બીજી પૌરાણિક સાધિયનો પણ વડતો ઉપભોગ કરી ગુજરાતના સ્થળોને લગતી માહિતી એકઠી કરી છે મદદમાના ગિનાગના મિથાનેખને અનુસરી આકગવન્તિ, અનૂપ, બાનન, હનુ, શ્વભ, મરુ, કન્થ, સિન્ધુ, ચીવીંગ, કુ, રુ, રુ, અને નિષાદનો—એટલે કે અન્ય— સિવ, ગજપૂતાના, માળવા, ગુજરાત, આસપાસના ભાગને પશ્ચિમઢાનો તેમજ સમાવેશ કરી છે, દેગો, નગરો ગામા, પુગણોમા જે કા, નામો નહીંનહીં મૂળના અન્ય

પ્રથમ નિઠાપૂર્વક તેધાર કરનામા આ યો છે એ દેખીતું છે આ પહેલા સપાદક અને અન્યા સહ તરીકે આપણને ઉમાશ કરનો પરિચય મળેનો છે અહીં તેમને સંગોવક તરીકે (એ ગબ્બતા સકુચિત અર્થમાં) મળવાનું થાય છે અને હવેની વાત છે કે આ પ્રકારનો તેમનો આ પ્રથમ પ્રયાસ હોવા છતાં પ્રસ્તુત કૃતિમાં કરેલ કામ નાસ્તનદ ધોગે થયેલું છે નિષ્પૃયો દોગનાની બાનતના તેમજ પોતાની દૃષ્ટિ નહિ તમાજ અપટ કરેલી છે તેઓ કહે છે 'દરેક વિનાદ્યન્ત બાળતમા નિષ્પૃય આપણની સસ્તી ને ભયભરી મહત્ત્વાકાંક્ષામાંથી બચવા સમાન પ્રયત્ન કર્યો છે મળેલા પૂગવાઓ ઉપરથી જોટલુ ને જે સ્થિતિમાં તથ્ય સમભય તેટલુ તે સ્થિતિમાં ગળુ કરી છૂટલુ અને કઈજ કદામહને તેમાં પ્રવેશવા દેવો નહિ એ સત્યસાધનનું પ્રથમ- અને ચરમ-આવશ્યક લક્ષણ ગણાતું જોઈએ' આપણા આમેય દરિદ્ર સંશોધનસાહિત્યમાં નજીવા પુગવાને આધારે લામાચોડા નિષ્પૃયો તાગવી બેગી તરંગોને ઐતિહાસિક સત્ય માની ચેવાનું વચણ 'ઘણીયે વાર આપણને ખૂંચે છે એ જોતા પછી 'પુગણોમાં ગુજરાત' શાસ્ત્રપૂત પદ્ધતિએ તૈયાગ થયું છે એથી એની મૂલ્યવત્તા વધે છે

એ ખરુ કે અહીં એકવી કરેલી ફેટલીક સામગ્રી તો નિરુપયોગી હરે તેની છે તીથોની લામી લામી યાદીઓમાંથી લાગેજ ઐતિહાસિક ક્રમીકત્તે કાઈ કણ પ્રાપ્ત થાય પુગણોમ્મ ઇતિહાસોપયોગી સામગ્રી કરતા કચગકોટિનું દ્રવ્ય પુષ્કળ છે એ જાણીતું છે છતાં ફેટલીક અચસની બાળતોમાં વિવાદ્યસ્ત મુદાનો નિષ્પૃય લાવવાને

અથવા તો નવેજ પ્રકાશ નાખવાને ઉમાન કર મરુ થયા છે તે પ્રસ્તુત સામગ્રી દુનિહામની દૃષ્ટિએ સાત્ર એતુ મહત્ત્વ હોવાનું બનારે છે રુદામાના ગિન્નાગ-ગિવાલેમમાં જેનો ઉ નેખ છે તે અપગન્ત ગુજરાતની દક્ષિણે નહીં, પણ ઉત્તરે હોવાનું ઉમાન કર સપ્રમાણ દર્શાવી શક્યા છે દ્વાકાનો સ્થગનિષ્પૃય, 'ખ લાત' મન્દની વ્યુમ્મતિ, 'આનર્ત' ને 'દ્વાકા'ના અર્થ વિશે ભૌતિક ચૂચન, 'લાટ'ને લગની ચર્ચા વગેરે વેખકની તોલનલીલ, તટસ્થ ને ભૌતિક દ્રષ્ટિના ઘોતક છે આથી 'નભગુમ પોતાને લિ'લમાવના ગણાવે છે' (પા ૧૯૪) એવા અગુદ્ધ વિધાનો, વ્યવકુજ્જ એક શબ્દાન્તર તરીકે નોધવાનું વ્હી ગયું હોવાની શગનચૂક, કે આનર્ત, અનર્તિ, ભરુક-છ, અપગન્ત, શપીગક, જીર્જયત, કન્ઝ વગેરે જે જે અચગની બાનતમાં જોડણી અનિશ્ચિત મળતી હાય તા લાગણુજ દેશ્ય મૂળ કલ્પી ચેવામાં ગરુલુ સાહસ આતુ આતુ આપણને આ પુસ્તકમાં કવચિત જ જોવા મળે છે હા, વ્યુમ્મતિચર્ચામાં ફેટલેક સ્થગે આપેના વિકાસક્રમ ભાષાશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ દુરિત હરે તેમ છે, તેમ પીગણિક શબ્દોની ચર્ચા માટે આવશ્યક પ્રાકૃતોતુ સાત્ર એતુ જ્ઞાન તેમની પામિ હોત તો કૂખ્ખાજના કોદલ-કોદલ એ જાણીતા આદેશને આધારે કૂખ્ખાજેશરને કોલ્લાગરનો સ બ ધ સ્થાપવા જેવી બાળતમા તેમને પ્રશ્નાર્થ ન મૂકવો પડત એ સાત્ર પછી સમગ્ર પુસ્તકમાં વ્યક્ત થતા તોલન શક્તિ, અભ્યાસ અને શાસ્ત્રીય ચીવટ પ્રશસ્ત્ય હોવાને કારણે ઉપર ઉલ્લેખેલી ઝીણી ક્ષતિઓ નજીની જ ગણાય

હંરિવલ્લભ ભાયાણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપાંક્કા

ચીમનલાલ શાહ

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૫ |

જૂન-જુલાઈ ૧૯૪૮

| અંક ૭૮

સાહિત્ય રસિક બન્ધુઓ,

આ સ્થાને આપે મને આમન્ત્ર્યો એ આપની ઉદારતા છે, મારી લાયકાત નથી. હજી મને તો શુદ્ધ હિન્દીમાં બોલવા જેટલો મારા પર નિશ્વાસ પછી નથી, પણ એક રીતે કહો તો હિન્દી ભાષા અમારે મન કદી પગ્રાન્તીય ભાષા હતી નહિ અમારા ભજનિકો હિન્દી ભજનો ગાતા, એટલું જ નહિ, હિન્દીમાં ભજનો લખતા, અમારા રસિક કવિઓ હિન્દીમાં અનેક રસના કાવ્યો લખતા, અને પ્રીત્યુસાગરનો હિન્દી અથવા કોમેજનો વિદ્યાર્થી હતો સારે મે વાંચે એટલો તાબે છે અમારા અભ્યાસ કરનારો પણ આ પગ પગને વફાદાર હી હિન્દીમાં કવિતા લખે છે. અમારી ભવાઈ એટલે લોકનાટકમાં ફટલાય પાત્રો હિન્દી બોલે છે અને હવે તો હિન્દીને આપણે રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારી છે એટલે હિન્દી અમારે મન પારકી ભાષા નથી જે કે હિન્દીના શુદ્ધિના આમદી વિદ્વાનોને મારે ચેતાવવા બેઠે એ કે અમારી માનુ હિન્દી સાલખીને એમણે ચમકી ન જનું, અને હિન્દી ગજીભાષા થશે સારે તેના અનેક પ્રાતિક રૂપાન્તરો સાલખવા તેમણે તૈયાર રહેવું

આજનો કાર્યક્રમ લોકસાહિત્ય, લોકગીત, લોકનૃત્યનો છે લોકનાટ્ય આમાં રહી જાય છે જે કે એ પ્રકારને માટે રમજીમ કે પડદાના ઉપસ્કારની જરૂર હોતી નથી ગમે તેવી મેદનીમાં એક માણસ ચાલી શકે એની ફરી, ગાળ પુદરી ફરવા એક માનુ સરખું ખુદ્દ કુ ડાગું, એક મશાલ, ટેળામાં નજીક બેઠેલા થોડા બજારેયા, આટલું એ નાટક માટે બસ હાય છે આપણા કવિઓએ જૂના નવા સાહિત્યના અનેક પ્રકારોને અપનાવ્યા છે, પણ ભવાઈનો પ્રદેશ હજી અણખેલો જ રહ્યો છે, એને કે આપણા સર્જકોની એક મર્યાદા જ સમજી છું, એમની સમક્ષ પડેલું એક આહ્વાન

(Challenge) સમજી છું. એના જેવો લોકસુગમ બીજો કોઈ સાહિત્યપ્રકાર નથી. લોકપ્રિયતામાં નાટક તે પછી આવે.

આજે આપની સમક્ષ લોકગીત લોકનૃત્ય પત્રાહા વગેરે થશે. એ બેવા અને એમથી રસ લેવો સહેલો છે એ કલાના ઉપભોગ માટે બહુ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી તેને માટે નીકા, અર્થસ્ક્રીટ, ભાષ્ય, ટિપ્પણ notes, annotations, કથુ જોઈતું નથી સર્વગમ્યતા, સંદોગમ્યતા, અપ્રયત્ન ગમ્યતા, એને લોકસાહિત્યનું એક લક્ષણ ગણી શકાય—તેમાં માત્ર એક જ અપવાદ છે. આપણે પોતે લોક મગી થયા હોઈશું તો એમથી રસ નહિ લઈ શકીએ, અને ત્યારે કોઈ ભાષ્ય કે ટિપ્પણ પણ આપણને મદદ નહિ કરી શકે.

લોક સાહિત્ય અપ્રયત્નગમ્ય છે, પણ તેની વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે કલામીમાંસકો કહે છે કે કાવ્યનું મૂળ ballad છે, જે કાવ્ય-સંગીત-નૃત્યનું એક મૂર્ત સ્વરૂપ છે બધા સાહિત્યનું એ એક જ મૂળ હતું એમ હું એકદમ નથી સ્વીકારી શકતો જગતનું ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ સાહિત્ય ઋગ્ વેદના સુકતો, ballads છે એમ માનવા માટે મન તૈયાર નથી પણ એ ગમે તેમ હોય લોક સાહિત્યના ગીતો તે બેવેકની નજીકમાં નજીક છે કલાના એવા સ્થિતિ રૂપો અન્યત્ર માન્ય થયેલા છે. ગીત વાગ્ય ન નૃત્ય ન ત્રિષા સંગીતમુચ્ચતે। તેની પેઠે આપણે કહી શકીએ કે વાગ્ય ગીત ન નૃત્ય ન લોકગીતમુદાહરતમ।

આ ગીતોમાં ગાયન અને નૃત્ય બંને લાગે સમજીમાં થાય છે ખુદલામાં આખા સમાજ સમક્ષ એ પ્રયોજવાનું છે અલખત લોકસાહિત્યના ફટલાક પ્રકારો સ્વરૂપથી જ સામૂહિક ન હોઈ શકે, જેમકે ઘોડિયાગીતો, ઘડીગીતો, પગલાતિયા વગેરે પણ એવા થોડા જ છે અને એ પણ લોકસાહિત્યના

એક બીજા સામૂહિક તત્ત્વ સાથે સળદ છે એ તત્ત્વ તે સમાજની વ્યક્તિઓને સર્વસાધારણ એવા પ્રસંગોમાં એ પ્રકારનો થતો વિનિયોગ ઘણુ ખડુ લોકસાહિત્ય એમ સમાજના પ્રસંગોએ જ વિનિયોજવાનું હોય છે, જેમકે લઘુપ્રસંગ, મગધુ પ્રસંગ, યજ્ઞોપનીત, બાળકને ગાડાનાં, ઉધાડાનાં યે યે ચલાવવાનાં, જાડુ ઉત્સવોનાં, રાજદગ્ધારોનાં, ગતે મડળીમાં બેસી ભજન કરવાનાં વગેરે વગેરે આ ઉપગ્રંથી કદી મકાલ કે ઘણુખડુ ગાવાનું સાહિત્ય ખુલ્લામાં મેદની સમક્ષ ગાવાનું હતું. એટલે એ સાહિત્ય, સગલ સભોગમ્ય અપ્રયત્નગમ્ય હોતુ જોઈએ એની ભગીઓ, વાક્યરચના, અલંકારો, પ્રતીકો એ સર્વ તત્ત્વ સમજાય એવા હોવા જોઈએ એના વિષય સર્વસાધારણ હોવો જોઈએ એનું સંગીત પણ ઘણુ એક સાથે ગાઈ શકે એવું હોતુ જોઈએ તે ખુદી હવામાં ઘડાયેલ અને પોપાયેલ છે તેમાં વૈયક્તિક ક્રતા સમહત વસ્તુને વધારે અવકાશ છે તેમાં વૈવિધ્યને અવકાશ છે, પણ તે ઉપગના સ્વરૂપને અતુલ રીતે

પવાડાના પ્રકાર ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રે એટલે છે એ વાસ્તવિક રીતે વીરના પગમેના પ્રશસ્તિગીતો છે હ માનુ હુ, દક્ષિણમાં એની લાખી પગ પગ છે, અને સંગીતરત્નાકરમાં ગણપ્રબન્ધ ગાવાની પ્રકૃતિનું નિરૂપણ છે તે આનું પૂર્વરૂપ હોય। મહારાષ્ટ્રે અર્વાચીન યુગમાં આનો વિકાસ કર્યો છે. તેણે પવાડા અર્વાચીન સમાજને સંબોધેલા છે, અને અર્વાચીન વસ્તુને વિષય કર્યો છે ગુજરાતીમાં મધ્યયુગમાં પવાડા છે, પણ ત્યાં તે સાહિત્યપ્રકાર છે, લોકસાહિત્ય નથી પણ ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં પણ પરાક્રમેના ગીતો છે, જે કે તેના કોઈ એક જ પ્રકાર નથી, અનેક પ્રકારો છે અમારા લોકલાડીલા કવિ મેવાણીએ એ પ્રકારોને લોકપરિચિત કર્યો, અને ચાલુ જમાનાના નવા રચ્યા અને ગાયા સસાગ્રહની લકત દરમિયાન એમણે ઘણા સુદગીતો રચ્યા, પણ એ સુદોને અતે આપણને જે આઝાદી મળી તે એવા તે ન ગ્લા મૃત્યુએ એમને આતરી લીધા અસારે અમે ગુજરાતીઓ બીજાઓ સાથે, મુમુર્ષની જનતા આગળ લોકગીતોના જલમો

કરવા ઉપરિચિત થયા છીએ ત્યાં એમને એમની જોડ ફરી તાજ થઈ આવે છે

આ પ્રકાર લોકસાહિત્ય દોનાથી, સામાન્ય, કાવ્યોમાં જે ઉચ્ચાવચતા હોય છે, તે તેમાં નિઃસ્વકાશ અને છે, એમ માનવું જોઈ છે. એમાં પણ ઉત્તમ મધ્યમ અધમ એવા ભેદો, લોક પ્રજાની વ્યક્તિઓમાં હોય એવા હોય છે અને બીજુ લોકસાહિત્ય ઉપભોગમાં સહેલું છે, મારે સર્જનમાં સહેલું છે એમ માનવું એ બૂલ છે. પહેલા ક્રતા એનું સર્જન અત્યારે કદાચ વધારે મુશ્કેલ છે પહેલાનો કવિ અન્યાગના જેવો કલાકાર હોવાના ભાનવાગો નહોતો પડી તે ઉત્તમ કવિ હોય કે સાધારણ હોય અને લોક સાહિત્યમાં ઉત્તમ કવિતા છે તે સાથે ગમે ત્યાંથી ધ્રુવપદ લઈ, ગમે તેની વાત જોડીને ગાવાના ગીતો પણ રચાયા છે એના કવિમાં નૈસર્ગિક પ્રતિભા નહોતી, ત્યારે તેને કલાની મહેન્ટ પણ નહોતી, હલકી કલાની શરૂ પણ નહોતી અત્યાગના કવિ સલામ છે, એનું મન બાહ્ય લોકજીવન કરતા પોતાના અનુભવોમાં વધારે રમ્યુપરમ્યુ ગડે છે, એટલે તેને મારે લોકગીત રચવું અવર છે પણ જીવનના બધા પ્રદેશોની જે સાહિત્યના પણ સાહસિકો હોય છે—યશ પ્રાર્થી હોય છે. એવાઓને મન કલા કરતા કીર્તિ વિશેષ છે ગમે તેની રીતે થોડા પાદડા, થોડા વૃત્તો, થોડા કૂલો, એકાદ ચન્દ્ર, થોડા તાગ, ઝરણા, વાદળી વગેરેને આમ તેમ જોડી તે ગીત કરવા તૈયાર છે—એવી આશાએ કે સુદર વચ્ચૂરવાળી બહેનો અને ગારો, જુદા જુદા રંગના પ્રકાશના ઝખકારાથી તેમાં વૈચિત્ર્ય પૂરી મકાશે અને થોડા મિત્રો તેને રખાણુશે

પણ હું નકામો નીકાને રસ્તે ચડી ગયો જીવન ભરનો અભ્યાસ એટલે આજનો દિવસ પણ સાચવી શક્યો નાહ અને અમારા અત્યાગના લોકસાહિત્યમાં પણ વિજ્ઞાન ઉત્તર દશિના, જીવનની ફિલસૂફીના, ગહત ભાવોના, ઊંડા દર્દોના ગીતો છે, અને અમે એને મારે આભિમાન ધરાવીએ છીએ

હિન્દીભાષા-પ્રેમીઓ હિન્દીના વિદ્વાનો, આજે મુખર્ષિમાં આવ્યા છે એ મુખર્ષિના ઉત્સવ છે એ

ઉત્સવના લોકસાહિત્યની ગજુઆત એ ઉત્સવ
જિજ્ઞવવાનો એક નૈસર્ગિક પ્રકાર છે એ ઉત્સવનો
આનંદ આપ સર્વને મળે એમ ઇચ્છી, મારા
વક્તાવ્યનું અવવાન હું દૂર કરુ છું

૬ ફરીથી આપ સર્વનો આભાર માનું છું *

રામનારાયણ વિદ્યાનાથ પાઠક

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ સ્મારક-અથ

સુસ મહાશય,

શ્રી ગજુમાર કોલેજ કવિશ્રી ન્હાનાલાલ
સ્મારક સમિતિ ગજકોટ તંત્રથી સ્વર્ગસ્થ કવિશ્રી
ન્હાનાલાલ સ્મારક અંગે ન્હાનાલાલ-પારિતોષિક
આદિ જે પોજનાઓ વિચારવામા આવી છે તેમા
કવિશ્રી ન્હાનાલાલ સ્મારક-અથના પાંચ સમાવેશ
થાય છે એનું સંપાદન કાર્ય સમિતિએ અમને
મોપેયુ છે ગુજરાતના અગ્રીય કવિઓ માટે
એક સ્મારક-અથ પ્રગટ કરવાની ગુજરાતી
સાહિત્યના હરકોઈ પ્રેમીને મજબૂર હોવી જોઈતી
આ પોજનાને આપના સહિય સહકારીની જરૂર
ગરૂશે આપ ગુજરાતી સાહિત્યના અને કવિશ્રીની
કૃતિઓના અભ્યાસી છે અને કવિશ્રીના અગત
સ પર્કમા પછુ આયા હશે આથી આપને
સાચક વિનંતિ કરવાની કે કવિશ્રીના જીવન અને
કવન સંબંધી આપનો લેખ—સસ્મરણ કવિ
શ્રીની કોઈ કૃતિ કે એમની વિપુલ સાહિત્યસેનાના
કોઈ એક પ્રકાર પર અભ્યાસરૂપ અથવા
અજલિકા ય—નહોલામા નહોતી તકે મરીને
મોકરી આપી સ્વ કવિશ્રી પ્રત્યેના આપને
સદ્ભાવ વ્યક્ત કરશે અને કવિશ્રી પ્રત્યેનું
ગુજરાતનું ઋણ અદા કરવામા આ રીતે આપનો
ફાગો આપશે અથનું પ્રકાશન શક્ય તેટલું નહોતું
કરવાની અમારી ઇચ્છાને આપ અનુકૂળ થશે
એવી આશા છે

ગમનારાયણ વિ. પાઠક (પ્રમુખ)

રવિશ કર મ. જોષી

ચતુરભાઈ ગ. પટેલ

અન તરણ મ. રાવળ

દુદાભાઈ ગો. ધામેલીયા (મત્રી)

રાજકુમાર કોલેજ

રાજકોટ તા ૨૫-૫-૧૯૪૮

*મુખર્જીમા ૧૯૪૭ના નાતાલમા હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન
બાણ દ્વડે દરમિયાન સાબના લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમના
અધ્યક્ષ તરીકે આવેલું વ્યાખ્યાન

“માનવી ખડિયેરો” અને

“પાનનાં બીડાં”

કાકાસાહેબ કાવેલકર કે કિશોરલાલભાઈ જેના
લેખકો નવલકથાનું સર્જન કરે કે બીજા ભાષામાથી
નવલકથાનો અનુવાદ કરે તે વાત મનવામા આવે
તેની છેત્ર એમના ચિત્તનું આણુ તત્તજ એવું છે
કે કદપનાપ્રધાન સર્જનો પ્રત્યે એમને અભિરુચિ જ
આછી રહે એમની દૃષ્ટિએ કલા માનવીના મનની
ઉત્તમોત્તમ શક્તિનો સ્વયંભૂ અને ગ્રસપ્રધાન
આવિર્ભાવ નથી પણ જીવનને આપ અને સરકાર
આપનારી પ્રવૃત્તિ છે, કેવળ રજન કે આનંદ
આપનારુ સાધ્ય નથી પણ જીવનને બલિષ્ઠ
પરાક્રમી અને તેજસ્વી બનાવવા માટેનું સાધન છે
કલા, આ રીતે, એમની દૃષ્ટિએ જીવનની એકમાત્ર
તો ઠીક પ્રવાન પ્રવૃત્તિ પણ નથી જેટલે અશે
એ જીવનને પોષક અને ઉપકારક નીતરે તેટલે
અશે જ એ ઉપરોગી ગણુની નોઈએ એવી
એમની શ્રદ્ધા હોવાથી કલા ધોયલક્ષી હોવી
નોઈએ એની એમની માન્યતા છે એટલે કલા
પ્રવૃત્તિમા પણ શિષ્ટ અને ગભીર કલાસ્વરૂપે
માટે એમને જેટલો આદર હોય તેટલો હળના
અને કેવળ લીલામય સ્વરૂપે માટે ન હોય તે
સમજી શકાય તેડુ છે અને તેથી જ સાહિત્યમા,
એમને નવલકથા કે વાર્તા માટે હોય તેના કુગતા
ઉત્તમ કલ્પકૃતિઓ અને ગભીર તત્ત્વચર્ચા માટે
વિશેષ પ્રીતિ હોય તે સ્વાભાવિક છે

આનો અર્થ એવો નથી કે નવલકથા કે
વાર્તાને એ હલકા પ્રકારનું કલાસ્વરૂપ ગણે છે
રવિનાથ જેવાની નવલકથાઓ કાકાસાહેબને
મનનવિષય બની છે તે જ બતાવે છે કે નવલકથા
માત્ર કે વાર્તામાત્ર પ્રત્યે એ ઉપેક્ષાભાવથી જ્ઞેતા
નથી ઊલટું, સારી કૃતિઓ વાચવાવિચારવાનું જેમ
સૌ સહૃદય વાચકોને તેમ તેમને પણ ગમે પણ
નવલકથા અને વાર્તાઓનો આખો કલાપ્રકાર
એક દર રીતે પિરોને કરીને ગજનવક્ષી બની
ગમે હોવાથી—અને કેવળ ગજન એમની દૃષ્ટિએ
કલાકૃતિમા ગોણું સ્થાનનું અવિધારી હોવાથી, એ
કલાપ્રકાર માટે એમને સવિશેષ ઉત્સાહ કે
અભિનિવેશ ન હોય તે કુદગતી છે ઉપગત

નવલકથા વાતી આદિમા મનન કે ચિન્તનના તત્ત્વ કરતા કલ્પનાનુ તત્ત્વ વિશેષ હોવાથી, એ રીતે પણ એ તેમને બહુ આકર્ષક ન લાગે તે બનવાભેગ છે.

તેમ છતાં એકલા કાકાસાહેબ કે એકલા ફિરોગલાલભાઈ નહિ, પણ બન્ને સાથે મળીને પેરી બરજેસ ફૂત Who Walk Alone નામની અંગ્રેજી નવલકથાનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરે છે એ આપણે ત્યાં જોઈએ વિગલ તેટલો જ આનન્દદાયક પ્રસંગ છે આ હપકત જેમ એક તરફથી અનુવાદકકર્તાઓની રસજ્ઞતા, શુદ્ધતા અને વિનમ્રતાની દ્યોતક છે તેમ બીજી તરફથી મૂળ કૃતિની આન્તરિક મહત્તાની અને વ્યવસ્થાની શુદ્ધતાની સૂચક પણ છે શ્રી વિષ્ણુનાથ ભટ્ટ જેમને સાહિત્યના યતિઓ તરીકે ઓળખાવે છે તેવા આ લેખકો પણ જેનો અનુવાદ કરવાને પ્રેરણા તે કૃતિની શુદ્ધતા માટે લાગે જ કાંઈને કશું કહેવાનું રહે

Who Walk Alone નું આ ભાષાન્તર— માનવી ખ ડિયેરો—કાકાસાહેબ અને ફિરોગલાલ ભાઈ કરવાને પ્રેરણા તેનું કારણ એ કોઈ સમર્થ નવલકથા છે એ નથી ભાષાન્તરકર્તાઓ પોતે જ કહે છે તે પ્રમાણે એમાં સમર્થ નવલકથાની કોઈ ભારે વસ્તુસકલતા નથી એમાં અવગત વાતાવરણ જનસ્વભાવ સભાષણ, નિસર્જવર્ણનો વગેરે તત્ત્વો છે ખરા અને તેને લીધે નવલકથા તરીકે ‘માનવી ખ ડિયેરો’ સફળ કૃતિ બની છે એ પણ ખરું પણ કાકાસાહેબ અને ફિરોગલાલભાઈ એનું ભાષાન્તર કરવાને પ્રેરણા તેનું કારણ એ નથી એ કારણ તો એ છે કે એમાં કુદરેગ જેવી અસાધારણ આપત્તિમાં યે ધીરજ અને પુરુષાર્થ દાખવનારા એક જીવનચરિત્રની કહાણી કહેવામાં આવી છે

કથાનો નાયક નેક લોગકુડ્ ફિલિપાઈન ટાપુએને સ્પેનની ગુલામીમાંથી મુક્ત કરાવવા માટે અમેરિકાએ સ્પેન સામે જાહેર કરેલા યુદ્ધમાં ઉત્સાહભેર દાખલ થાય છે હાર બાદ પોતાના પિતાના ધીકતા ધધાનો વારસ બને છે જેને જેવી પ્રેમજા અને ક્યારસિક તરુણી બેડે વિવાહબદ્ધ

થઈ બૂમિ પર સ્વર્ગ ઉતાવના કાઠ મેને છે ટોમ જેવા નિખાવસ અને બાહ્ય ભાઈના સકારથી દુન્યવી દૃષ્ટિએ આગળ વધવાની મુગ્ધતા છે પણ એટલામાં એક નાનકડું ચાલું એનો આખો જીવનપ્રવાહ ચૂકવી નાખે છે પણ છતાં એ નિગામમાંથી ધીમે ધીમે એ પોતાને સલામી લે છે સ્વદેશ અને સ્વજન છોડીને જ જઈને વર્ગ છે ત્યાંના લોકો માથે બની શકે તેટલો એકરૂપ થવાનો પ્રયામ કરે છે અને નિગામમાંથી પણ ફરી નવો જીવનરસ ઉપજતી નવી સૃષ્ટિ રચે છે આ સાહિત્યક અને અદ્ભુત જીવનકાવ્યની કથા આ નવલકથામાં આનેખવામાં આવી છે

આમ આ નવલકથાનું કવાવિધાન નહિ પણ વકતવ્ય ભાષાન્તરકર્તાઓના સમભાવને પાત્ર બન્યું છે એ વકતવ્યમાં અલગત કુદરેગીઓ પ્રત્યે વાચકોની દયાદૃષ્ટિ જગાડવાનો પ્રયત્ન નથી પણ ફાદિયા કવીને સામાન્ય રીતે આપણે જેનો તિરસ્કાર કરવાને રેવારેલા છીએ તે રેગીઓ પણ આપણા જેવા જ મનુષ્યો છે અને મનુષ્ય તરીકે એ આપણા સમભાવ સહકાર અને આદરના અધિકારી છે એ હકીકત આ વીગામમાં સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવી છે

એનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરતી વેળા ભાષાન્તરકર્તાઓએ મૂળ કૃતિને બીજા કોઈ પ્રકારનો દેશી પહેરવેશ આપ્યા વગર એના વિદેશી ચોક્કસમાં જ આપવાનું નક્કી કર્યું છે એટલું જ નહિ પણ જરૂર લાગી ત્યાં તેમાં યે અંગ્રેજી શબ્દોને પણ રહેવા દીધા છે ફિલિપાઈન ટાપુએ—જેની બૂમિકા આ નવલકથામાં મહત્ત્વનો અંશ છે તેના લોકોના ગિલાને શિષ્ટાચારો વગેરે બધું જેવું ને તેનું જ ગમ્ય છે આને પશ્ચિમ ભાષાન્તરકારોની ધારણા પ્રમાણે ચિત્રની પ્રામાણિકતા જળવાઈ ગઈ છે

બેડેણીમાં ભાષાન્તરકારોએ એકાદ બે નવા સંકેતો સ્વીકાર્યા છે અને હલન્ટની જેમ ઉચ્ચારતા અકાગાન્ત વ્યંજનોને ખનતા સુધી એમ ને એમ રહેવા દીધા છે અંગ્રેજી કબજસ્તાન, કલકટ કારકિર્દી ગમ્યો તાડપત્રી દર્દી, વર્તે વગેરે શબ્દોમાં અકાગાન્તો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કયા કરવો

અને ક્યા ન કવો તે સમજી વેવાનુ રૂઢિ પા
છોડીને, એ શબ્દોને અગરેજ, કચ્છસ્તાન,
કાકડે કાકરદી, ગરબો, તાડપતરી, દગી,
વગે, એ પ્રમાણે અકારાન્ત વ્યજનો સહિત
લખ્યા છે.

આ ઉપરાંત Jane, Cake, Base, Spain,
Train, Share, Square, Pair વગેરે
શબ્દોના લેખનમા એમણે વિશિષ્ટ સ કેતો સ્ત્રીકાર્યા
છે આને પરિણામે મૂળ અંગ્રેજી ભાષામાના
વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણો પ્રત્યે આપણુ ધ્યાન ખેંચાય
છે પણ સાચા ઉચ્ચારણો કેવળ રૂઢિથી અથવા
ઉચ્ચારશૈલી શબ્દકોષની મદદ વડે જ સોધી
શકાય તેમ હોવાથી, અંગ્રેજી ભાષાના વિગેષજ ન
હોય તેવા વાચકો આ પુસ્તકમાના અંગ્રેજી
શબ્દોના ઉચ્ચારો પૂઠા ગોઠાળે ચડી જાય એવો
સભર ઓછો નથી

અવગત, આપણી ભાષા અને અંગ્રેજી
ભાષાના ઉચ્ચારણો વચ્ચે કેટલોક સૂક્ષ્મ ભેદ છે
અંગ્રેજી, કાકરદી, કચ્છસ્તાન વગેરે શબ્દોમાના
લઘુશ્રુતિ અકારને ન ભેદાક્ષરોદ્વાગ દર્શાવી શકાય,
ન અકારાન્ત વ્યજનોદ્વાગ દર્શાવી શકાય એ જ
પ્રમાણે ન સપૂર્ણ નિવૃત્ત, ન સપૂર્ણ સવૃત્ત
એવા Jane, Cake, Base, Spain વગેરે
શબ્દોમાના એકારને દર્શાવવા માટે પણ વિશિષ્ટ
સ કેતની જરૂર અવશ્ય છે એ દૃષ્ટિએ ભેતા
કાકાસાહેબ અને કિશોરલાલભાઈએ સ્ત્રીકારેલી
સ કેત યવસ્થા આપણા ભેદાક્ષરશાસ્ત્રીઓએ ત્રિચારી
ભેવા જેવી છે.

આ ઉપરાંત, આ પુસ્તકમા કેટલાક અંગ્રેજી
અને બીજા પગલામાના શબ્દોના ઉપયોગ જે રીતે
કવોમા આવ્યો છે તે પણ નોંધપાત્ર છે જે
શબ્દો સામાન્ય બોલચાલમા ખૂબ રૂઢ થઈ ગયા
હોય તેવા શબ્દો માટે દેશી શબ્દો વાપરવાનો કે
યોજનાનો આગ્રહ ભાષાન્તરકારોએ ગણ્યો નથી
તેમ જ કેટલાક રૂઢ ન હોય છતા નવા ગુજરાતી
કરતા અંગ્રેજી જ વધારે સહેલા અને રૂઢ થવા
લાયક લાગ્યા હોય તો અંગ્રેજી શબ્દો જ એમણે
રહેવા દીધા છે આ હકીકત ખૂબ નોંધપાત્ર છે
અંગ્રેજી સાહિત્યસંસ્કાર કે રાજકીય સત્તાના
વર્ચસ્વમાથી આપણે મુક્ત થઈશું ત્યાર પછી પણ

કેટલાક મહત્ત્વના અંગ્રેજી શબ્દો આપણે ત્યા
રહી જવાના. એવા શબ્દોને રૂઢિને લીધે આપણે
ગુજરાતી જ બની ગયેલા ગણવા ભેઈશે. લોકજીભે
ચડી ગયેલા એવા શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાયો
આપવાનો કે વડવાનો ભદ્રભદ્રીય આગ્રહ રાખવો
તેના કગ્તા તેને એમ ને એમ આત્મસાત્ કરી
દેવા એ વધારે સરળ અને વધારે સારુ છે એ
હકીકત આપણે સમજી લેવી ભેઈએ કાકાસાહેબ
અને કિશોરલાલભાઈએ એટલા માટે આ પુસ્તકમા
અનેક અંગ્રેજી અને ત્રિદેશી શબ્દો એમના એમ
રહેવા દીધા છે

કેટલાક શબ્દોના એમણે ગુજરાતી પર્યાયો આપ્યા
છે એવા પર્યાયોમાના કેટલાક એમણે હિન્દી,
મગી વગેરે ભાષાઓમાથી લીધા છે તો કેટલાક
નવા ઘડ્યા છે એ બધા પર્યાયો એકસરખા અર્થ
વાહક અને ભાગ્યશુભ છે એમ કહી શકાય તેમ
નથી. એટલું જ નહિ પણ કેટલાક પર્યાયો શુદ્ધ
અને શાસ્ત્રભાષાસૈનીમા ચાલે તેમ છે, સારે કેટલાક
અતિશય વધારે પડતા સાદા છે દાખલા તરીકે
Self-consciousness માટે અહીં ભાર
negative માટે જતુમુકત અને disinfected
માટે જતુશુદ્ધ, એવા પર્યાયો ભાષાન્તરકારોએ
સ્ત્રીકાર્યા છે એ પર્યાયોની સાથે insensitive
માટે 'અભાગણો', feeling માટે 'જાણુપ',
refrigerator માટે 'ઠાંપેરી' Quarra-
tine માટે 'નીરખસૂતક'—એ પર્યાયોને
સગ્ગાતીએ એટલે ઉપલા કથનનુ તાર્કય સમજશે
Reaction માટે 'વિ-પરિણામ' કે epidemic
logist માટે 'વેગીરોગશાસ્ત્રી' જેવા પર્યાયો
ભાષામા પ્રચલિત બની શકે તેમ લાગતુ નથી
અને 'ટેવવણી' અને 'ડરરાણુ' જેવા શબ્દોમા
ઉપગ્રહિત આવતા બે 'વ' અને બે 'ર' કે 'ઢાળ
જેવા દાદર'ને માટે યોજવામા આવેલા 'ઢાળડો'
જેવા શબ્દમાના એકી સાથે વપરાયેલા 'ઞ' અને
'ક' ઉચ્ચારો સૌકર્યથી થઈ શકે તેમ લાગતુ નથી
તેમ છતા આ બધા પર્યાયો આપણા ભાષાપ્રેમીઓએ
અને ભાષાન્તરપ્રેમીઓએ સમભાવપૂર્વક વિચારી
ભેવા જેવા છે

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હે દવેના 'પાનના બીડા'મા
બીડીસ લેખોનો સંગ્રહ કવોમા આવ્યો છે.

ટિપ્પણ, શ્રેય, શબ્દરમન, સરખામણી અને વિરોધ, અને સંસ્કૃત ન્યાયશાસ્ત્ર અને વેદાંતશાસ્ત્રના કેટલાક સામાન્ય સિદ્ધાન્તો : આ બધી જ્યોતીન્દ્રની બળીની કરામતો આ પુસ્તકમાં પણ જોવામાં આવે છે. જ્યોતીન્દ્રની હાસ્ય નિષ્પત્ત કરવાની રીત નોંધપાત્ર છે. કાઠિવાર એ ભાષાની ઉકિતના વૈચિત્ર્યમાંથી હાસ્ય જન્માવે છે તો કાઠિવાર પરિસ્થિતિની વિચિત્રતામાંથી હાસ્ય નિષ્પત્ત કરે છે. કાઠિકવાર વળી માનવ સ્વભાવની વિસંગતિ હાસ્યનું કારણ બને છે. કેટલીકવાર ‘હું અને મારું’ કે ‘દવાની જાહેરખબરો’ જેવા લેખોમાં થયું છે તે પ્રમાણે વક્તવ્ય પોતે હાસ્ય શ્રમ નથી હોતું; પણ ગંભીર વક્તવ્યને હાસ્યમય દર્શાવે, ઉદાહરણો : વગેરે. વડે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું હોય છે. તો કેટલીકવાર પહેલેથી છેલ્લે સુધી અવળવાણીના જ આશ્રય લઈને છદ્મગંભીર શૈલીમાં હાસ્યની નિષ્પત્તિ કરવામાં આવી હોય છે. જ્યોતીન્દ્રની શુદ્ધિને સાચો અમકાર એવા લેખોમાં જોવા મળે છે. મોડું ગંભીર રાખીને, મળે ધૂંટડો ઊતરી જાય તેવી રીતે દલીલો પર દલીલો કરીને, બળીતાં દર્શાવતો આખીને અને દૂષકાઓ કહીને એ જ્યારે ખોટી વાતને સાચી સાબીત કરે છે ત્યારે કેટલીકવાર એમાં અસાધારણ રીતે સ્વચ્છ અને સૂક્ષ્મ શુદ્ધિપ્રતિભાના દર્શન થાય છે; અને પથરાટમાં રેલાઈ જતા અને પાખા પડી ગયેલા પોતવાળા વક્તવ્યમાં પણ ‘શુભાની નોંધપોથી’ અને ‘રંગતરંગ’ ભાગ ૧ ના જ્યોતીન્દ્ર દેવેનો વર્તમાન શુદ્ધતાના ઉત્તમ હાસ્યકાર તરીકેનો પરિચય તાલે થાય છે * ૨૨-૬-૧૯૪૭. મનમુખલાલ ઝવેરી

* આંક છઠ્ઠયા રેડિયોના સોળનંધી.

કણસ્વર અ

શુદ્ધતાની ‘કામ’, ‘રમત’, ‘માણસ’ એવા શબ્દોમાં છેવટના વર્ણમાં, ‘એપડી’, ‘લમતો’ એવા શબ્દોમાં વંચલા વર્ણમાં કે ‘શરમાળ’, ‘સગવડ’, જેવા શબ્દોમાં બીજા વર્ણમાં અકાર કાઠ પછી સ્વરૂપે ઉચ્ચારાય છે કે એ વર્ણો માત્ર બંજરો તરીકે ઉચ્ચારાય છે : આ બાબતમાં વિદ્વાનોમાં સારો એવો મતભેદ હોવાનું બળીનું છે. નરસિંહરાવે તેમના ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા

(ભાગ ૧, પા. ૨૦૬-૨૧૪) મનાંતરેની નોંધ સાથે આ મુદ્દો વીચરે ચર્ચ્યો છે. એક તરફ બીમ્સ, લોન્ગ, ભાંડારકર, ત્રીવર્સન, ટર્નર, ટેસીટરી, ટાગોર, ત્રિવેદી, દેવે વગેરેએ આવા અકારને શાન્ત (silent કે quiescent) કે એવું કાંઈ નામ આપીને કે આપ્યા વિના, અનુચ્ચરિત કહ્યો છે—એટલે કે આવે સ્થળે અકાર છે જ નહીં, કેવળ બંજર જ ઉચ્ચારાય છે એમ તેમનું માનવું છે. બીજું તરફ કેશવલાલ, નરસિંહ રાવ, કે. કા. ગાંધી, વિંહુપ્રસાદ વગેરેના મતે ઉપયુક્ત સ્થળે અકાર લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારાય છે અને એથી તેમણે તેને દૂત કે લઘુપ્રયત્ન અકાર કહ્યો છે. ચર્ચાપ્રાપ્ત ઉચ્ચારણની ધ્વનિશાળની દૃષ્ટિએ ઉપપત્તિ આપી, આ બાબત આટલે ચોકસો મનભેદ પ્રવર્તવાનું કારણ શું એ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રસ્તુત નોંધનો આશય છે.

ઉચ્ચારણની લાક્ષણિકતાઓ અનુસાર જેમ આપણે બંજરોના સ્પર્શ, ઊંઘ, નાસિક્ય, અસ્પ્રાણ, મહાપ્રાણ વગેરે પ્રકાર પાડીએ છીએ, તેમ સ્વરોના પણ વિધિવિધ પ્રકાર ગણવામાં આવે છે. આપણને બળીતાં હ્રસ્વ ને દીર્ઘ ઉપગત શુદ્ધ ને સંયુક્ત, લઘુપ્રયત્ન ને પૂર્ણપ્રયત્ન, સ્પષ્ટ ઉચ્ચરિત અને ઉપાંશુ ઉચ્ચરિત (whispered) વગેરે ઉચ્ચારણની વિસિષ્ટતા પ્રમાણે સ્વરોના ચે ભેદ પાડવામાં આવે છે.

આમાં અ, ઈ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, એ, ઓ, આઈ, ઓ વગેરે શુદ્ધ સ્વરો છે, એ, ઓ, આઈ, ઓઈ, ‘એઈ’, ‘એઈ’, વગેરેમાં), આઈ, ‘ભાઈ’, ‘રાઈ’ વગેરેમાં), એઈ, ‘એઈ’ વગેરેમાં), આઈ, ‘ખાઈકડ’ વગેરેમાં) વગેરે સંયુક્ત સ્વરો (diphthongs) છે. સાદી સમજણ આપવા માટે કહી શકાય કે શુદ્ધ અને સંયુક્ત સ્વરો વચ્ચે ફેર એટલે કે સંયુક્ત સ્વરોમાં શુદ્ધ સ્વરની લગોલગ એક બીજા સ્વર પણ ગોળપણે ઉચ્ચારાય છે. એટલે સંયુક્ત સ્વરમાં બે ઘટકો હોય છે. તેમાં એક સ્વરનું ઉચ્ચારણ મુખ્ય સ્થાને છે, અને એ જ અંશ સ્વરભારનો વાહક બની શકે છે; બીજા સ્વરનું ઉચ્ચારણ લઘુપ્રયત્ન હોય છે,

ખ્યાલ આપવા માટે કહી શકાય કે ગુરુ હુસ્તુ સ્વગની એક માત્રા મળીએ તો સંયુક્ત સ્વગના ગોણ અંશની માત્રા અગ્રી કે એથી એછી ગણાય જાણાયા સંયુક્ત સ્વગ ઘણુંખરું બે વર્ણ દ્વાગ દર્શાવતો હોય છે, પણ તેનું ઉચ્ચારણ એકાક્ષરી છે ‘કાઈકાઈ’ એમ બેડણીમા ચાર વર્ણો છે, પણ તેનું ઉચ્ચારણ દ્વિ-અક્ષરી (dyssyllabic) છે—બે કે આપણી બેડણીમા ‘એ’ ને ‘ઔ’ સંયુક્ત સ્વરો હોવા છતાં એકેકા વર્ણથી જ દર્શાવાય છે

સંસ્કૃત, ગુજરાતી વગેરેમાના સંયુક્ત સ્વરોમા ઉત્તગણ ગોણુસ્થાને હોય છે સાધાનુ રીતે ‘ઇ’ કે ‘ઉ’ જ સંયુક્ત સ્વરોના ઉત્તગણ તરીકે આવે છે પણ કવચિત કોઈ ભાષામા બીજા સ્વરોનો પણ એ પ્રમાણે diphthongal element તરીકે ઉપયોગ થતો હોય છે. સંયુક્ત સ્વરોમા મુખ્ય સ્થાને આવતો સ્વગ પૂર્ણ પ્રયત્નથી ઉચ્ચારાય છે, એટલે એ પૂર્ણ સ્વગના વિશેષે ગોણુસ્થાને આવતા diphthongal elementને આપણે કહ્યુસ્વગ* (કહ્યુપ સ્વગ) એવું નામ આપી શકીએ.

કેટલીક ભાષાઓમા આ diphthongal elements કે કહ્યુસ્વરો માત્ર સંયુક્ત સ્વરમા જ મળી, પણ સ્વતંત્રપણે વપરાતા હોય છે એટલે કે પૂર્ણપ્રયત્ન ‘ઇ’ ‘ઉ’ની જેમ, લઘુપ્રયત્ન સ્વરો પણ સ્વતંત્રપણે—બીજા કોઈ શુદ્ધસ્વગના ટેકા વિના—વ્યજનને સાથે વાપરી શકાય છે તામિલમા ‘કાદુ’ (કાન), ‘મુદુ’ (નાક) વગેરે શબ્દોમા અલ ઉકાર લઘુપ્રયત્ન છે. રોમન વર્ણાન્તરપદ્ધતિ (transliteration system) માં આના લઘુપ્રયત્ન સ્વરોને પૂર્વના વ્યજનવર્ણની ઉપર ઝીણા ટાઈપના વર્ણદ્વાગ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન છે આમ સ્વતંત્રપણે વપરાતા લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારણવાળા સ્વરોને પણ આપણે કહ્યુસ્વર કહી શકીએ

આગળ કહ્યુ તેમ ‘ઇ’ ને ‘ઉ’ ઉપરાંત કોઈ વાગ અન્ય સ્વરો પણ કેટલીક ભાષામા કહ્યુસ્વગ (diphthongal element) તરીકે પ્રયોજતા હોય છે. ગુજરાતીમા અકારોનાં આવી રીતે પ્રયોગ થાય છે ચાપુ વાતચીત કે સંભાષણમા ‘ચોપડી’, ‘બોલતો’, ‘બાગણ’, વગેરે જેવા શબ્દો જ્યારે બહુ ઉતાવળ વિના ઉચ્ચારાય છે ત્યારે તેમનો વચ્ચે વ્યજન લઘુપ્રયત્ન અકાર સાથે બોલાય છે એટલે કે એવા શબ્દોના વચલા અક્ષરમા કહ્યુ-સ્વગ ‘અ’ હોય છે ‘કામ’, ‘ગમત’, ‘માણસ’ વગેરેના અંત્ય વર્ણો પણ, એ શબ્દોને સંભાન પ્રયત્ન કે ચીવટથી અથવા ધૂટા બોલાતા હોય, તો આવા કહ્યુસ્વર ‘અ’ સહિત ઉચ્ચારાય છે. પણ આપણી ઉચ્ચારણપદ્ધતિમા એક નિયમ તરીકે જ અંત્યાક્ષરનું ઉચ્ચારણ મુકાબલે નજાળું હોવાથી અંત્ય અક્ષરમા રહેલા લઘુપ્રયત્ન અકાર ક્રતા અત્ય અક્ષરનો તેવો અકાર વધારે નજાળે લાગે છે પણ આ તો વિશિષ્ટ સંલેગોમા કરાત ચીવટપૂર્વકતા ને સંભાન ઉચ્ચારણની વાત થઈ. બાકી હ મેશની ચાપુ વાતચીત ને સંભાષણ—જે ધાગવાહી છે, એટલે કે જેમા વૈયાકરણી પૃથક્કણ દ્વાગ જુદા પાડેલા શબ્દો સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વવાળા ઘટક તરીકે નથી રહેતા પણ એકબીજામા ભળી જઈ એક સળગ પ્રવાહ તરીકે જ ગૂંચ થાય છે—તેમા ‘કામ’ ‘ગમત’ વગેરેના અત્ય વર્ણ માત્ર એકલા વ્યજન તરીકે જ ઉચ્ચારાય છે એટલે કે એ એકાક્ષરી (monosyllabic) શબ્દો છે પ્રણુ આવા શબ્દો પછી મા, થી, વડે વગેરે અનુગો આવે ત્યારે તે શબ્દોનો અલ વર્ણ લઘુપ્રયત્ન અકાર સાથે ઉચ્ચારાય છે. ‘છોકરા’ વગેરેમા પણ વાક્યમા ત્રગિત ઉચ્ચારણમા તેમના બીજા વર્ણમા રહેલા કહ્યુસ્વગ અ નથી બોલાતો—એ શબ્દો દ્વિ-અક્ષરી (dyssyllabic) બની જાય છે ‘ગમતો’ ‘હસતો’ જેવામા (વચલા વર્ણ ‘મ’ કે ‘સ’ હોય ત્યારે) ચાપુ રાતચીતમા પણ ‘મ’, ‘સ’ ને ખાલી વ્યજન તરીકે ઉચ્ચારવાનું વલણ છે ઝડપથી બોલાતા ‘છોકરાની ટાક બકગ ચરી જાય’ એ વાક્યમાના ‘છોકરા’ શબ્દના—‘કરા’ અંશનું ઉચ્ચારણ અને જવા વિવાતુર્ગતિ એમાના જવાનો ક્રા અંશનું

*આ નવી સંજ્ઞાના સમર્થનમા આપણે નોંધી શકાય સંયુક્ત સ્વરમા ઉત્તગણ તરીકે આવતા ‘ઇ’ને ‘ઉ’નું ઉચ્ચારણ અનુક્રમે ‘ય’ને ‘વ’ની ઘણું જ નિકટ છે અને ‘ઇ’ ‘ઉ’ સાથેના આવા સળગને કારણે ‘ય’ ‘વ’ને ‘અર્ધસ્વર’ એવી સંજ્ઞા મળેલી છે.

ઉચ્ચારણ સરળ જ છે. તેમની વચ્ચે જે સૂક્ષ્મ ફરક હાગે છે તે સંસ્કૃતમાં સંયુક્ત વ્યંજનો પૂર્વના સ્વર પર ભાર દઈને અને તેને થડકાવીને ઉચ્ચારાય છે, જ્યારે શુભરાતી ઉચ્ચારણમાં તેવા કોઈ ભાર કે થડકાટની અપેક્ષા નથી રહેતી તે કારણે છે. આ ભાર ને થડકાટ બંધન કરતી વ્યક્ત, હ્રસ્વ એવી ભેડણી પણ સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત હતી એ આપણે જાણીએ છીએ. શુદ્ધ શુભરાતી શબ્દોમાં ભેડાક્ષરો સામાન્યતઃ ભાર કે થડકાટ વગર જ ઉચ્ચારાય છે. 'કયુ', 'બોલ્યો' વગેરેમાં આવ્યા ભેડાક્ષરો છે. આવ્યા શબ્દોમાંના 'ય'ને નરસિંહરાવ વગેરે યથુતિ ગણે છે. પણ એ બરોબર નથી લાગતું. 'કયો' ના 'યો' માં આગલો અને પાછલો વ્યંજન સરખા જ પ્રયત્નથી ઉચ્ચારાય છે—તેમાં યકારનું ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ જ છે. માત્ર સંસ્કૃતની રીતે 'બોલ્યો' 'આગ્યો' એમ આપણે નથી કહેતાં એટલું જ.

વળી કેટલાક એમ માને છે કે અંગ્રેજી calm and considerate જેવામાંના calm ના ઉચ્ચારણમાં અને શુભરાતી 'કામ' કરે કાઠી ને જશ ખાય જેડી' જેવામાંના 'કામ'ના ઉચ્ચારણમાં 'મ'કાર કાંઈક અંશે જુદીજુદી રીતે ઉચ્ચારાતો હાગે છે અને એ હકીકત શુભરાતી 'કામ'માં અંલાક્ષરમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર હોવાની સૂચક છે. અહીં પણ ભેદ હાગે છે એ વાત સાચી, પણ કારણ જુદું છે. અંગ્રેજી calm ના ઉચ્ચારણમાં તે શબ્દના સ્વર ઉપર જે ભાવનો ભાર આવે છે તેવા ભાર શુભરાતી 'કામ'ના ઉચ્ચારણમાં 'કા'પર નથી આવતો, આથી ભાગની દૃષ્ટિએ શુભરાતી 'કામ'ના 'કા' ને 'મ' વચ્ચે છે તે કરતાં અંગ્રેજી calm ના ca ને Im ના ઉચ્ચારણ વચ્ચે વધારે અંતર હોવાની આપણા

કાન પર છાપ પડે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તો એ બંને શબ્દો વ્યંજનાન્ત જ ઉચ્ચારાય છે.

ઉપરાંત પહેલાં કહ્યું તેમ છૂટા ગૂંટો લઈ તેનું ઉચ્ચારણ કરીએ તો તેમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર હોવાનું જણાયે જ. આનો અર્થ એ કે વાન-ચીનમાં પણ કણસ્વર 'અ'ના પ્રયોગ થતો હતો, પણ વખત જતાં એ વસાઈ ગયો. પણ પૂર્વના સંસ્કાર સાવ નિર્મૂળ થાય એટલે સમય આ ધ્વનિવિકારને ન થયો હોવાથી—કહેવાતા લઘુપ્રયત્ન હકાર અને યકારની જેમ અકારની બાબતમાં પણ શુભરાતી એક સંક્રાંતિકાળની બુમિકા રજૂ કરતી હોવાથી આપણને આ બાબત દ્વિધા રહ્યા કરે છે. અને એટલે વિદ્વાનોમાં પણ આ મુદ્દા પર સ્પષ્ટ બે પક્ષો કેમ પચા હશે તે ય સમજી શકાય છે.

શુભરાતીના કોઈ કોઈ પ્રાંતિક ભેદોમાં 'બારણું' 'બાળણી' જેવા શબ્દોમાંના વચ્ચો રકાર ને બકાર ઉચ્ચારણમાંથી હુમ થયા છે. તેમને સ્થાને ગાલાવાડીમાં યકાર મૂકી 'બાયણું' 'બાયણી' એમ બોલાય છે. પણ ગોહીલવાડીમાં આવો 'ર' કે 'ળ' હુમ થતાં તેમાંથી અવશિષ્ટ કણસ્વર 'અ' જ ઉચ્ચારાય છે: 'બારણું'ને બદલે 'બાઅણું'ને 'ચારણી'ને બદલે 'ચાઅણી'. અહીં 'બાઅણું' અને 'ચાઅણી'માં રહેલો 'આઅ' 'કોઈ'ના 'ઓછું' અને 'ભાષ'ના 'આષ'ની જેમ એક સંયુક્ત સ્વર છે અને એ રીતે ઉક્ત શબ્દોનું ઉચ્ચારણ દ્વિઅક્ષરી છે.

આમ લઘુપ્રયત્ન અકાર એક કણસ્વર છે અને તેનું મૂલ્ય 'ઐ', 'ઔ' વગેરે સંયુક્ત સ્વરોમાં ઉત્તરાસ નરીકે આવતા લઘુપ્રયત્ન 'ઇ' વગેરેના જેટલું છે એ ખ્યાલમાં રાખતાં તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

હરિવલ્લભ ભાયાણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

સપાટકો
ચીમનલાલ શાહ
અન્નકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૫ |

ઓગસ્ટ સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૮

| અંક ૬ ૧૦

પુસ્તક પરિચય :—

સમૂહીકાન્ત :—કિશોરલાલ ર મશરનાળા
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર મલ્ય દેલ્હી ૩૫૧૫

‘જીવન શોધન’ની જેમ આપણને વિચાર કરતા
કરી મૂકે, આપણા વિચારોમાં કાન્તિ આવે એ
પ્રકારનું, જેને આપણે શકવર્તી કહી શકીએ,
એવું આ પુસ્તક છે લેખક કહે છે, કે ‘આપણા
કાન્તિના વિચારો મોટે ભાગે ઉપગની મગમતના
છે, મૂળમાં નથી આપણા દિલની કાન્તિ થઈ
નથી વિચારની કાન્તિ થઈ નથી’ ને તેથી
આપણા સામાજિક, વાર્તા, રાજકીય આર્થિક
ને ફળવણીપ્રધાન ક્ષેત્રોમાં-એટલે કે આપણા
સમજીવનમાં-સાચી કાન્તિ ની રીતે લાવી શકાય
તે એમણે બહુ સ્પષ્ટ વિગદ ને ભેરોની જૈનીમાં
લાખ્યું છે

આપણી કાન્તિ ઉપ ઉપગની હોવાથી, આપણા
જીવનમાં અનેક પ્રિદેશો પ્રવત છે, તેનું આલેખન
કરના એણે કહે છે ‘એક માણુથી આપણી
રીતોમોરી ઠું અદ્વૈત વેદાંતની છે એ ચીલામાં
શુદ્ધિને ગમીને વિચાર કરીએ ત્યારે જગત મિથ્યા,
સ્વ મિથ્યા, શુરગિમ્ય મિથ્યા, પ્રિવિનિતેવ મિથ્યા
પાપ-પુણ્ય મિથ્યા, નીતિ-અનીતિ, હિંસા-અહિંસા
સંલ-જૂ બધું મિથ્યા મિથ્યા કરી નાખીએ
છીએ અને એ ચીલામાંથી નીકળી બીજા ચીલા
પર ચડીએ છીએ ત્યાર, જોત-દેવતા ગ્રામ-દેવતા,
શુર-દેવતા, પિતૃ-પૂજા, ગ્રહ-પૂજા, અવનાગભક્તિ
ગેરે બધાનું સમર્થન કરવા માડીએ છીએ’
(૧૮) ‘એક માણુથી આપણે હિન્દુ-મુસલમાન
ગામ-પાગમી ખ્રીસ્તી, ગેરેને એક પ્રજામાં
સંમિત કરી છે ન્યાન-જાત તથા અપ્રદાયતા
બે અને વૈમનસ્વે તોડવા છે, ને બીજી માણુથી
આપણે આપણી પોતપોતાની પ્રાચીન નો

પુનરુદ્ધાર કરવા છે, એક બાજુથી આપણે આખી
દુનીયાની એકતા’ આખા ઐરાયાનું સંમન,
અખંડ હિન્દુસ્તાન, સાધારાની વાતો કરીએ છીએ,
મીજી માણુથી પડેશી મણેલા સંસ્કાર, લાખા
વગેરેની આલડછેટ ફળવીએ છીએ (૫૫૪)
એક બાજુથી આપણે સંયુક્ત મતદાર મંડળોને
ને તેમાં ન છૂટકે જ કોઈને મારે ખાસ જગ્યાએ
ગમવાનો કાયદો વડીએ છીએ નોકરીમાં પણ
એજ નીતિની હિમાયત કરીએ છીએ બીજી
માણુથી આપણે કાયદા બહાર એથી થે વધારે
મજબુત તક-અદિઓ (Conventions) સ્થાપના
પ્રયત્ન કરીએ છીએ ચૂંટણીમાં ઉમેદવારો ઉભા
કરવામાં, પ્રવાન મંડળચૂંટવામાં, તેમના મંત્રીઓ
ચૂંટવામાં, સ્પીકર અને ડેપુટી સ્પીકરની પસંદગીમાં
કમિટીની નિયુક્તિમાં-કયાથે ફેવળ લાયકાત મારે
પસંદગી કરીજ નથી બલકે એ ગોણું બની
જાય છે બ્રાહ્મણ, અબ્રાહ્મણ, હરિજન, આદિવાસી,
પંડાતવર્ગ, પારસી, ખ્રીસ્તી, મુસલમાન, ગુજરાતી,
મહાગઢ્ઠી, કાનડી, નાગપુરી, રેદ્દભો, બંગાળી,
મિહારી, સ્ત્રીપુરુષ ગેરેના યથાયોગ્ય પ્રમાણ
જાળવવા એજ મહત્ત્વનું અને છે, ને એ તત્ત
એટલું રખતુ જાય છે કે, હરિજન છે પાપુ ભગી
નથી, પંડાત કોમનો છે પણ વણકર નથી, મુન્ત્રી
છે પાપુ શિક્ષા નથી, ખ્રિસ્તી છે પણ એ ગે
ધન્ડીયત નથી, ઐરી ફરીઆદ કરતાને આપણને
સંકેત થતો નથી. અને તે ફરીઆદ કરનારને
વખોડી કાઢવાની પણ હિંમત થતી નથી, કાંણ
કે આગેવાનોના દીવમાંથી એ દટિ નાણું થતી
નથી.” (૫૬૩)

આ પ્રિદેશોનું મુખ્ય કારણ એ છે, કે
આપણે આપણા જીવનના મૂળબન સિદ્ધાંતો નક્કો
કરતા નથી, આપણે ખોટા વિચારો ઉન્મૂલન કરતા
નવી પણ યાગડથીગડ જ કર્યો કરીએ નીએ તેથી

આપણે વમળમાં અટકાઈએ છીએ, આપણે આપણી આસપાસની જાણા ઊભા કરીને તેમાં ફસાઈએ છીએ આપણે ઊભા કહેલા વાવટા અંગેના—વાવટાપૂર્ણ પણ આપણે ત્યાં પડેમથી આપણ થયેથી ભાવના છે તે એમકે વિસ્તારથી અનેક દર્શનોદ્દેશી દર્શો યુ છે—અગત્યો ને તેને અંગે થયેલા વ્યક્તપાન કે મિથ્યા જે રસ નિર્માણનું સાધન છે, તેને આગિયનિર્માયનું સાધન માનીને તેથી ઉપજાવેલી વિચારગુચ્ચ, ‘અહિંસા’ ગ્રંથને પણ એની પગના અનેક ભાષ્યો રચીને આપણે વધારેની ચર્ચા વગેરેની એમણે વિષદ, સ્પષ્ટ અને પ્રતીનિકર રીતે ચર્ચા કરી છે.

એક ભાઈએ આ પુસ્તક વાંચીને એની ફરીઆદ કરેલી કે, આમાં મગરવાળાએ હિન્દુ ધર્મની યથા આકરી ગીકાઓ કરેલી છે આ ગીકામાં જરૂર તરૂં છે એનું કાગલુ એ છે કે શ્રી મગરવાળા નીકર એમક છે એ કે, એમનું મુખ્ય મતલબ તો એ છે કે જગતમાનો એક પણ હુમલાનો ધર્મ સંપૂર્ણ નથી બન્યા ધર્મોમાં દોષો છે. તેમ છતાં હિન્દુધર્મમાં ઉઠેલા અને હિન્દુધર્મના અર્થમાં, શ્રી મગરવાળાને પ્રલક્ષ પગિયથી જે દોષો જણાયા છે, એ એમણે જે નીકરતાથી, દર્શાવ્યા છે તેથી ઘણા હિન્દુઓને માઠું લાગશે પણ સલાહ મેળા કડવું જ હોય છે આપણા ન્યાતજાતના લેહા આપણા અનેકપ થો, નિસંગત ઉપાસનાઓ ને પૂજાઓનું ધર્મ કહેલુ બહુમાન બહુજનસમાજ સ્વીકારી કે આચરી ન શકે એવા કડક નિયમો સમાજ ધર્મના લાગ શીખવતી આપણા સસાર તરફ ઉદાસીનતા ગાખવાને પ્રેતી આપણી મોક્ષની ભાવના વેદો અપૌત્રુત્ય છે સ્મૃતિકાર ત્રિકાલજ્ઞ હતા ગુરુનાથ એ ધ્વજવાક્યો છે એવી યોગી શ્રદ્ધાઓ વગેરે એમણે બુદ્ધિસાત્વરીને આયોગ્ય છે પણ ખીબ બતાવે ધર્મોની સગપામણીમાં હિન્દુધર્મોમાં દોષો વધારે પ્રમાણમાં છે, એમ એમણે દર્શાવ્યું હોય તો તેથી એઓ હિન્દુવિરોધી છે એમ ન જ કહી શકાય આ સિવાય એ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે, કે શ્રી મગરવાળાએ એકનાજ આપણી પ્રચલિત વર્તમાન પંચ

સ્થિતિમાં નેવા મેના દર્શાવ્યા છે, તો બીજી બીજી એમણે સગીન ગચનાત્મક સૂચનો પણ ગ્રંથ કર્યો છે. જેમકે સમાજના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન શીલ ગરેવામાં જ આવો ધર્મ છે એ વિચારનો ફેલાવો નીનિના જે સામાન્ય નિયમો હોય ત બવાને માટે ફરજિયાત હોય એમાં અપવાદરૂપ ફેરફાર ન હોય આપણા નિયમોનું ધ્યેય માનવમાં નેથી ઉદાત ભાવનાઓ અને ઉત્કર્ષો હોય પણ નિયમોના વડત્તમાં માનવના સામાન્ય અભિલાસની અનુકૂળતા તરફ લક્ષ રખાવું જોઈએ માન એક પગમાં સિવાય બીજા દેવોની એની ઉપાસના ને પૂજા ન વ થવી જોઈએ. વગેરે.

ધાર્મિક ને સામાજિક મનમાં તેની જ રીતે આર્થિક પંચિધિતિની પણ એઓ મર્મગામી વિચારણા કરે છે. અસારમુખી આપણા ગાંઠીય અર્થગાંઠને, નીતિની ભાવના કે આગિય જોડ કરો સ બધ નથી એમ જ સ્વીકારવું આ યુ છે અર્થનાજની વાત કરતા માનની એ કેવળ આર્થિક માનની જ હોય એનું ગદીત ધરીને જ અર્થગાંઠ સમજાવતું શ્રી મગરવાળા જણાવે છે કે, સમાજની સમૃદ્ધિ માટે દુદ્દત, મજુરી, વગેરેની જેમ આગિય પણ મહત્ત્વનું ધન છે, અવાતનો સ્વીકાર થવો જોઈએ આ દૃષ્ટિએ વિચારતા જ કાળાયજગતમાંથી મેળવેલા ધનને આપણે આર્થિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ નહિ આપીએ આજના આપણા અર્થનાત્મમાં જે વસ્તુ જીવનમાં ઉપયોગી વધારે તે કનિષ્ઠ ધન ગણાય એને નદરે જે જીવન માટે આવશ્યક ને અનિર્વાર્ય હોય તે વધારે કિંમતી ગણાવી જોઈએ, અન જેની જેના વિના જીવન નથી જે ન શકે એમ હોય એની સીજના ઉત્પાદનમાં જે લોકો મોકાય તેમને વધારેમાં વધારે અર્થપ્રાપ્તિ થાય એની જાતની આપણી આર્થિક વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, એ દૃષ્ટિએ જેનું ઉત્પાદન જીવન માટે જોણુ જરૂરી હોય તેનું મહેનતાણુ જોણુ હોવું જોઈએ એ રીતે એટલું, વણકુ લગી વગેરેનું મહેનતાણુ વગીલ, ન્યાયાધીશો પ્રોફેસર કે ફેજનની વસ્તુઓ બનાવનારના મહેનતાણુ કરતા અનેકગણુ વધારે હોય આજની આપણી આર્થિક વિચારણામાં યુગસત્તને જે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, સમયની

અવતારની પેઢીના જે ક્રિમત આક્રમણમાં આવે છે, તેની એમણે મહુ સમર્થ રીતે અનેક દાખલા દર્શાવી સમજાવી છે એમનું ધુન્સદવાદ નામક પ્રકરણ એ અર્થશાસ્ત્રીઓને ચોકાવનારું લાગે, પણ કિશોરલાલભાઈની વિચારણા કેટલી વ્યાપક, મર્મગામી, સ્પષ્ટ ને મૌલિક છે તેનો એ સગીન પૂરાવો છે.

ગજનીય મેત્રમા પણ જે પ્રજાના આગ્રિયની અગત્યની જે અવગણના થાય છે, વિચાર વાણી, સભા, સંસ્થાગત્યના વગેરેની સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ પાછળ આપણે હેતુ માનવ માનવ વચ્ચે સદ્ભાવ વધારવાનો નહિ, પણ મોટે ભાગે પ્રતિપક્ષી તરફ દૃષ્ટિ વધારવાનો હોય છે એ હકીકત, લોકજાહીને બચાવે અર્થ માત્ર માથાગણતરી થઈ ગયો છે, બહુમતિની કૃત્રિમતા થઈ ગયો છે, આપણી ચૂંટણીઓમાં પણ પોતાનો સાચો મત દર્શાવવાની સગવડ નથી હોતી આપણા ગજનીયત્રમા જે તુમારી, માથાભારી, નીતિ હોય છે, એમાં લાચરશ્વત જે અનિવાર્ય થઈ પડે છે તે દર્શાવી એમણે પોતાના આદર્શગજનીયત્રમા નકલો, પણ ગૂઢ કર્યો છે

કેળવણીના પ્રિયમા પણ એમણે, અગ્રેજીનું માનવબાણનું ને ગણભાષાનું નિર્માણ દર્શાવ્યું છે માનવભાષાની યોગ્યભાષા તરીકે હિમાયત કરી છે.

આ રીતે શ્રી. મગરવાળાએ આપણા જીવનનો સમગ્ર રીતે વિચાર કર્યો છે ને, પછી એના અગ્રેજી ગની નપાસણી કરી છે આખા યુગભાષામાં એમની નીકળતા, સ્પષ્ટવક્તૃત્વ, પગલેથી દૃષ્ટિ, તથા સફળતા જોડે છે અમના કેટલાક વિચારો જોડે ને કે સમત થઈ ગયા નથી જેમકે, એમાં મેમન વિધીની હિમાયત કરે છે પણ એમાં એમ ગૃહીત ધરીને ચાલે છે કે એ વિધી પગેની છે મારે આપણને સ્વીકાર્ય નથી. પણ વસ્તુતઃ એવું નથી, એ અગ્રાહ્ય છે ને આપણી જનતાને ઘણો મોટો વર્ષાએ અ વિધીથી અપરિચિત છે, ઘણી પ્રાતીયભાષાઓની વિધી દેવનારીને મળતી છે, એથી આપણે રોમનવિધીને સ્વીકારતા નથી. એમાં કહે છે કે તાર-ટપાલ મારે રોમનવિધીને ઉપયોગ થાય છે પણ તેથી

કઈ રોમનવિધી સારી ન કટી શકાય. દેશની બહાર જગતમાં એજ વિધી સૌથી અગત્યની છે, તે મારે એ વિધીમાં જ આપણી ગણભાષા લખાવી જોઈએ એ દૃષ્ટીએ મારે નથી ઉતરતી કાગળ આતંગાદૃષ્ટીય સંપર્કનો વિચાર કરીને આપણી ગણભાષાની વિધી નક્કી કરીએ એ આપણા હિન્નના સાત લાખ ગામડાઓની અનુકૂળતા જૂની ગણભાષાના ગહેરીઓની સગવડનો વિચાર કરના જેવું છે. આપણા ગામડાના ખેડૂતને શુ વધારે અનુકૂળ એ દ્રષ્ટિએ વિચાર થવો જોઈએ. આપણા ભણેલા લોકો કઈ વિધીથી વધારે પરિચિત છે ? રોમન કે દેવનાગરી ? આમ આપણે કોઈ પણ દ્રષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો મશરવાળા જેને વધારે શાસ્ત્રીય ને સંપૂર્ણ કહે છે એની દેવનાગરી તરફ જ આપણી પસંદગી ઉતરશે. તેની જ રીતે શ્રી મગરવાળાનો ઇતિહાસના શિક્ષણને વિષેના અભિપ્રાય પણ મારે ઉતરે એવો નથી ઇતિહાસના શિક્ષણને એમાં મહત્ત્વ આપતા નથી કાગળ કે સાચો ઇતિહાસ છે જ નહિ પણ અમુક હકીકત તો સર્વામાન્ય સત્ય છે જ, જેમકે શેરગાહે વોકોપયોગી કાર્યો કર્યા, અમીરદેશદ્રોહી હતો કલાઈત તથા હેસ્ટીંગ્સે અનેક કૂડા કપટો કરેલા, વગેરે વળી અસારે આપણે ઇતિહાસ ગીખ્યા છતાં એની એ જ જૂનો કરીએ છીએ તેવું કાગળ ઇતિહાસ ખોટો છે એ નથી પણ ઇતિહાસકારો પામે સાચી દૃષ્ટિ નથી, એમની પ્રસંગી ગભૂઆતમાં ખામી છે એમ કહી શકાય

શ્રી મગરવાળાએ પોતાના વક્તવ્યના સમર્થન માં અનેક દર્શિત, ને ચોટદાર દર્શાવેલા આપણા છે પ્રજાનો મોટો ભાગ આગ્રિયવાન ન હોય તો પછી થોડા આગ્રિયવાન માણ્યોને રાજ્યનું તંત્ર માપવાથી પ્રજા સુખી થઈ મટે એ શ્રદ્ધા દેવી ખોલી છે તે જણાવતા એમાં કહે છે, “મેલા પાણી માં થોડું થોડાં પાણી મેળવી બહુ પાણી સાંઝ કરી ગકાય એના જેવી એ શ્રદ્ધા છે” આગ્રિય વિનાની પ્રજા મારે મેલા પાણીની ઉપમા, થોડા સાગ ગળ્યના વડાઓ મારે થોડાં પાણીની ઉપમા, ને પછી આગ્રિયદીનની મોતને સાગ આગ્રિયવાન માણ્યો પણ મારે તેવું સૂચન કેટલું દર્શિત ને મધાનેય સમજાય એની રીતે એમને

કયું છે! આપણી મોક્ષની ભાવના આપણને કેવા સમાજનેવાધી પ્રિયુષ ગણે છે ને કેવળ એ ગત ક્રેય સાવવા તરફ જ વાગે છે તેનું દર્શાવન આપતા એઓ કહે છે “વગમા છાપડુ ચૂતુ હોય, તો પોતે જગી ખોલીને બેળી જતુ અને એજ રીતે વગના માણુઓએ પોતપોતાની સગવડ કરી બેરી એવો અતિ તીવ્ર ક્રેયાધીપગ સરકાર પડેગો છે” આખા સમાજ માટે છાપડાની ઉપમા સામાજિક સડાને પાણી ચૂવાની ઉપમા, સમાજથી અલિપ્ત ગુણના અગત ક્રેય આવનાર માટે ધીધારીની ઉપમા, એમને જે કહેતુ છે તેને ફોલુ સગળ મનાવી દે છે. ‘મનચ ગા તો કથરાટમે ગ ગા એ અર્ધસચ્ચ ફેટલુ અનર્થકારી છે તે સમજાવતા એઓ કહે છે, ‘મન કર્મ એરી વસ્તુ નથી કે જેને એકવાગ ધોઈને શુદ્ધ કરી નાખીયે તો કદી તે પગ મેલ ચડી જ ન શકે એ તો કપડા જેવું છે રોજ સારી પેટ ધોઈ નાખો તોયે પાછું મેલુ ધાય.” અહિં કપડાની ઉપમા ફેટલી સાચી છે’. આમ સૂક્ષ્મવિચારે સામાન્યમા સામાન્ય માણુસ પશુ સમજી શકે તેની એમણે કાળજી ગમી છે

એમણે અનેક નવા ગબ્દો પોત્યા છે જેમકે civil war માટે ‘આખીયુદ્ધો,’ Red tapy માટે ‘તુમારી’ ‘positive માટે લાભમાપક negative માટે હાનિમાપક’ આમ ફેટલાક શબ્દો સારા છે એમણે દરેક પ્રકરણને અ તે દૂ કસાગ આપ્યો છે, તેથી વાચનાગને વણી સગવડ પડે છે

શ્રી મગરવાળાએ આ પુસ્તકદ્વારા આપણને સાચી કાન્તિનો માર્ગ દર્શાવે છે, ને એક જ પુસ્તકમા આપણા જીવનની સર્વોચી વિચારણા હોય આપણા જીવનમા અત્યાગે જે અશાંતિ દુ ખ વગેરે છે તેના કારણો શોધવાનો મૌલિક પ્રયાસ થયો હોય, તેનું યુગરાત્રીમા આ પહેલું પુસ્તક છે તેથી એને શકતી કહી શકાય

—ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

મુખર્થ યુનીવર્સિટીની પ્રત્યાઘાતી નીતિ

જ્યારે હિન્દ સરકાર પ્રાતીય ભાષાએ ને શિક્ષણની મર્ કક્ષાઓમા બોધમાયા મનાવવાનો ઠગવ કરે છે જ્યારે બીજી યુનીવર્સિટીઓ પ્રાતીય ભાષાઓને મહત્ત્વ આપે છે, સામે મુખર્થ યુની વર્સિટી પ્રાતીય ભાષાઓના, વિભાગને ગોણુ વિભાગ ગણે છે યુનીવર્સિટીએ પોતાની બેઠે મ કળાઓની એની દરેક કોનેશને એક પરિપત્રે મોકલી એ પરિપત્રમા કયા કયા વિષયને ફેટલુ મહત્ત્વ આપતુ તે સ્પષ્ટ થુ છે, ને તેમા પ્રાતીયભાષાઓની ગણુતરી ગોણુ વિષય તરીકે કરી છે યુનીવર્સિટીએ આમ પ્રાતીય ભાષાઓનું જે અપમાન કયું છે ને હજી ૧૯૪૭ ના ૧૫મી ઓગસ્ટ રૂવેના માતા વચ્ચુમા ગરી આખ બ વ કુરી બેરે અ ધાતુ જ છે એમ કહેની યુનીવર્સિટીનું વલણ અપમાની નીચેની પંક્તિઓનું સ્મરણ કરાવે છે —

જ્યા બેઈએ સા કું કું
સામા સામા બેલ વૂં
કોઈ આરી માત સૂગજની કરે
તો આગળ જઈ ચાચ જ ધરે
અમારે મો વર્ષે અ વારે ગયા
તો તમે આ હાલો ક્યાથી થયા ?

યુનીવર્સિટીના આ વલણ સામે વિરોધ દર્શાવવા ને સક્રિય પગલા વેવા મુખર્થ યુનીવર્સિટીના પ્રાતીય ભાષાઓના પ્રોફેસરની એક સભા ૧૭ મી જુલાઈ ૧૯૪૮ને રોજ શ્રી ગમતાનયણ પાંડકના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી તેમા નીચેના ઠરાવા સર્વોનુમતે પસાગ થયા હતા

ઠરાવ ૧ હો :—

અર્વાચીન હિન્દની ભાષાઓના પ્રોફેસરોની આ સભાને હિન્દની ભાષાઓને જેમા ગોણુ વિદ્યો ગણુવામા આની છે તે યુનીવર્સિટીનો પરિપત્ર વાચીને વલુ અર્થ થયુ છે આ ભાષાઓ બી એ મા ઓનસર્ના વિષય તરીકે, એમ એ મા મુખ્ય વિષય તરીકે ને પી એચ ડી ની ધીમીસ માટે લ્ ગકાય છે રથ વર્ષોની સતત લડત પછી આ ભાષાઓએ અત્યાગનું આ મ્થાન પ્રાપ્ત કયું છે હવે એ ભાષાઓને ૧૯૪૩ની પૂર્વે એનું

જે સ્થાન હતુ ત્યા પાછી ધકેલવી એ પ્રત્યાગતી અને પીછેહઠુ પગલુ છે. આપણા આસ્તિક જનતા અર્વાચીન ભાગતની ભાષાઓ વધારે ને વધારે અગત્યનું સ્થાન મેળવતી જાય છે ત્યારે યુનીવર્સીટીનુ આ પત્રક નવી પરિસ્થિતિ જોડે સુખત્રય નથી. અમે એ પત્રિકાને પ્રયત્ન વિરોધ કરીએ છીએ ને એ પત્રિકા, ભાગતની ભાષાઓ વિરોધા હિંદુઓ પાછા એ ચીને એ ભાષાઓને મુખ્ય વિષયજાણવાની યુનીવર્સીટીને વિનંતિ કરીએ છીએ હંગવ ગૂઠ કરનાર : પ્રો. એમ ડી. અળતેકર. (મગી)

અનુમોદન આપનાર : —

પ્રો. એન આર્ ફાટક (મગી)

પ્રો. જે. સી જૈન (હિન્દી)

પ્રો. એન એસ ગોરેકર (ઉર્દુ)

પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરી (ગુજરાતી)

હંગવ રજો : —

એ સભા માને છે, કે અર્વાચીન ભાતીય ભાષાઓના, પ્રથમ વર્ષ આર્ટ્સ, પ્રથમ વર્ષ સાયન્સ ઇન્ટર આર્ટ્સ ને ઇન્ટર સાયન્સની પરીક્ષાઓ માટે આ ૪૫થી જે માર્ક આપા કવામા આવ્યા છે તેથી એ ભાષાઓના શિક્ષણ પર પ્રતિબંધ અસર થઈ છે. અમે યુનીવર્સીટીએ એ દિશામા જે પાછુ પગલુ ભર્યું છે તેના સખત વિરોધ કરીએ છીએ, ને યુનીવર્સીટીને એમના નિર્ણય પર ફરી ચિચાર કવાની, ને પ્રથમ વર્ષ આર્ટ્સ, પ્રથમ વર્ષ સાયન્સ ઇન્ટર આર્ટ્સ ને ઇન્ટર સાયન્સમા પહેલાની જેમ ૩ કલાકનો ૧૦૦ માર્ક્સનો પ્રશ્નપત્ર ગણવાની વિનંતિ કરીએ છીએ

અર્વાચીન ભાગતીય ભાષાઓને બધી પરીક્ષાઓમા અગ્રેજીના એક વિભાગ તરીકે નહિ પણ સ્વતંત્ર વિષય તરીકે સ્થાન મળી જાય એ

ગૂઠ કરનાર : પ્રો. એમ એ કરદીકર

અનુમોદન આપનાર : પ્રો. અમૃતવાલ યાત્રિક

આ હંગવેની યુનીવર્સીટી પર અસર થાય ને એ ચોતાની જડતા, કુપમકતા, ફગારી નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ એવી નીતિ અખત્યા કરે એવી આશા રાખીએ છીએ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી મુબઈમા સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ વેગથી આવે તે માટે એક સભા

નનિચાર તા ૪થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ ને રોજ ભાગતીય વિદ્યાભવનના હોલમા શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપદે મળી હતી. ગણ્યાતમા પ્રમુખે થોડું પ્રાગ્તારિક પ્રવચન કર્યું પછી પરિષદના પ્રમુખ શ્રી ગમનાગયણ પાઠકે કહ્યું હતું કે મુબઈ ને અમદાવાદ એ બે ગુજરાતની સાંસ્કારિક પ્રાનિઓના કેન્દ્રો મળી ગયા. એમણે તે પછી દક્ષિણની ભાષાઓની ગુજરાતી પર રી અસર થઈ તેના અભ્યાસ માટે મુબઈ યોગ્ય સ્થળ છે એમ જણાવ્યું હતું, અને જે પછી દક્ષિણની ભાષાઓની ગુજરાતી પર જે અસર છે તેના થોડા દષ્ટાન્તો આપ્યા હતા ત્યાર બાદ એમણે આપણા ત્રણ નવા કાવ્ય સંગ્રહોનું—ઉમાન કવૃત આતિથ્ય સ્નેહ-રિમ્જન પત્રવટ તથા મનસુખલાલ ઝવેરી કૃત અભિસાર—રસદર્શન કલાનુ હવે ત્યાર પછી પ્રમુખનું સમાપન ને આભારવિધિ થયા પછી સભાનું વિસર્જન થયું હતું

તાપીમાઈ મુવર્ણ અન્દ્રક

ભાગતીય વિદ્યાભવનની સમિતિએ નક્કી કર્યું છે ૧૯૪૭ ને ૧૯૪૮ ના તાપીમાઈ મુવર્ણ અન્દ્રકની એ મુજબ આપના

૧ ગુજરાતનું ગણ્યગીત બની શકે ને સભાઓમા તથા મેળવડામા ગાઈ ગકાય એના સાગમા સાગ ગીત માટે

૨ વૃદ્ધાગ બની શકે, ને સભા તથા મેળવડાઓમા ગાઈ શકાય એવા ઉત્તમ હિન્દી ગીત માટે.

આ બન્ને ગીતોના સૂચે સાદા, ને શક્તિશાળી હોના જોઈએ એના શબ્દો ગોચરુક્ત ને ગાંધીય ભાવનાને જગાડે એવા હોવા જોઈએ

આ ગીતો મોકલનારે ગીતોની સારીગમ પરીક્ષક સમિતિને આપરી જોઈને અથવા તો, સ ગીત ગરો સમજી શકે એવી રીતે સારીગમ મોકની આપરી પડશે

આ અંગેના બધા પત્રમવકાત નીચેને ગન્તામે કવો —તાપીમાઈ મુવર્ણ અન્દ્રક સમિતિ

ભાતીય વિદ્યાભવન

૨૫ ચોપાગી ગેડ મુબઈ ૭

(સહી) લીલાવતી મુનગી

ઉપ પ્રમુખ

ભારતીય વિદ્યાભવન

૨—દત્યેનો મૂધ-ન્યભાવ?

'શુન્દાતી લેગ્નેજ એન્ડ વિટએચ'માં ચોથા આખ્યાનના ત્રીજા વિભાગનો ૨૧ મો ઉત્સર્ગ દત્યેનો મૂધ-ન્યભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે (પા ૪૫૩-૪૫૫). આ ઉત્સર્ગ હાથ ધરતા નાસિહગે પ્રાસ્નારિક કે જે ગળે કળા છે દત્યેનો મૂધ-ન્ય કરવાનું વલણ પ્રાકૃતમાં હતું ને હેમચંદ્રના પ્રાકૃત બાક-જીના અમુક સ્ત્રોતો આ જ પ્રક્રિયાને લગતા છે (પણ આ પ્રક્રિયા શુન્દાતીના મળગપ પ્રાકૃતનેદને અજ્ઞાત હતી એ બાબત આગળ ઉપર એક ઉદાહરણ આપશે). ચોતાના પ્રતિપાદનપૂ ની તેમજે આટલી મર્યાદા સ્વીકારી છે પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમાં ન મળતા હોય અને શુન્દાતીમાં જ ખાસ જોવામાં આવતા હોય તેવા ઉદાહરણોની નોંધ લેવી આ રીતે તેમજે વીજેક જેટલા શુન્દાતી ગળેમાં આ ધ્વનિસ્વરૂપ (phonetic tendency) પ્રગટ થયેલું હોવાનું સ્વીકાર્યું છે પ્રસ્તુત નોંધનો આશય એટલું બતાવવાનો છે કે નાસિહગે ટાંકેલા ગળેમાંથી મેચા ગાદ કરના બાળીના (૧) કા તો જુદી જ રીતે વ્યુત્પત્ત થતા હોઈ આ ઉત્સર્ગ નીચે આવી શકતા નથી, (૨) કા તો તે પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં જે ગળેમાં મૂધ-ન્યભાવનું વલણ પ્રતીત થાય છે તે જ અથવા તો તેમની સાથે નિકટપણે સંબંધ છે ને એટલે શુન્દાતીપૂર્વતી એમની કોઈ વિમિષ્ટતા નથી (૩) અથવા તો તેમની વ્યુત્પત્તિ એટલી શકાર્પદ છે કે કોઈ શાસ્ત્રીય નિર્ણય બાબતમાં માટે તેમનો સામગ્રી તરીકે ઉપયોગ કરવો શક્ય નથી

આ વર્ગો આપણે વારાકૃતી લઈએ

* પ્રતિપ દનપદ્ધિ પુરાણી હોવાને લીધે, કેવલાક પાયાના સિદ્ધાંતો ખામીઓ હોવાને લીધે આ વિષયનો અભ્યાસ કેલ્લીક દશામાં આગળ વધે હોવાને લીધે અને નવતર સામગ્રી ઉપવબ્ધ બની હોવાને લીધે શુન્દાતી લેગ્નેજ એન્ડ સિદ્ધેશ્વર મા શુન્દાતીને બધાશાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાનો નાસિહગે કરેલા સમર્થ પ્રયત્ન કેલ્લીક સ્થળે શુદ્ધિ મળે છે આ વાત લક્ષમાં રાખી તેવાર કરવામાં આવતી લેખમાળાના પહેલા લેખ 'વ્યવનનાસાં મહે જુઓ ફાલગુની, જૂન, ૧૯૪૬, પા ૫૦-૫૧

વર્ગ (૧) : જુદી રીતે વ્યુત્પાદ્ય ગળે.

૧ ગદ—પ્રા. જ્ઞતિસ જ્ઞતિતિ (નાસિહગાના મને) ખરી રીતે

(૧) મ. જ્ઞતિતિ=જ્ઞદ+દતિ

(૨) સ જ્ઞદ—પ્રા જ્ઞ°, મ. દતિ—પ્રા સિ. આવી મ જ્ઞતિતિ—પ્રા જ્ઞતિ

(૩) શુન્દાતી 'ગદ'નો સંબંધ ગીરા સ સ્ફૂટ ગળે સાથે છે. મ. જ્ઞદનું બાગ્યયક ઉચ્ચારણ 'જ્ઞદ થયુ (સગ્રખાનો 'ચોકાણુ', 'પકડ', 'ગુન્નુ' વગેરેમાં ગદેલી જગતોની ભગદર્શક દ્વિગુણિ), અને અર્વાચીન ઉચ્ચારણ 'ગદ'. આવી જ રીતે શુન્દા. 'મવમવનુ', 'થગથગુ', 'તકતકડુ' વગેરે ગવાનુકારી ગળેને પ્રા મહમહદ, ધરહરદ, તકતકદ, વગેરે સાથે સગ્રખાવતા શુન્દા ગળેમાં મૂળ રૂપ જળવાયેલું હોવાનું જોઈ નકાય છે

૨ મહેડું—મહત્તર—મહત્તર—મહત્તરમ (નાસિહ ગવના મને. ૧૧૦૨માં જુઓ, પા ૪૨૫-૪૨૬). ખરી રીતે

(૧) મહત્તર(પુ)માંથી 'મહેડો' આવે છે

(૨) વોકગોરીઆમાં સ્વાચ્ચક કે લઘુતાચ્ચક અને છેવટે સ્વાચ્ચિક 'દ' (નિસ્તાગિત 'દ્ય') પ્રત્યય વપરાયતા હોતો શુન્દા 'પાકડ', 'ફાકડ', 'બજકડ', 'ચોરડો', 'ભામગો', 'ભેજડો', 'લીંગી' > *તિહરિયા <જ્ઞેલા+> *તિહા) વગેરેમાં ને હિંદી 'છોટા', મગધી 'તીખટ' વગેરેમાં તે જળવાઈ ગયો છે એ પ્રમાણે સ મહત્તર—પ્રા મહ મહ+દ્ય=મહદ્ય—મહેડું—મહેડું 'મહેડું', 'મોડું'. ૩ ભાંડું—સ મન્નુ કે વાચ્ય માથી (નાસિહ રાવના મને)

(૧) આમાં જ નોંધ, ધ નોંધ ને પછી જુઓ એવા વિચિત્ર ધ્વનિપરિવર્તનોની નિષ્કારણ કલ્પના કરવી પડે છે આ જ પરંતુ આ વ્યુત્પત્તિને કાઢી નાખવા માટે પૂરતી છે

(૨) 'વસુદેવસિદ્ધિ' વગેરે પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં પુત્તમળાદે 'છોકરો' ને 'છોકરી', 'છોકગ' અર્થમાં પ્રયુક્ત થયેલા છે આમાં પુત્ત (પુત્ર) ને મઠ (મળ) એ બે અવયવો છે ઉપગત મઠ દેશી શબ્દ તરીકે દોહિત' અર્થમાં હેમચંદ્રે નોંધેલો છે આ મઠ સાથે દેખીતો જ આપણા

‘ભાડુ’નો સબધ છે ‘ભાડગડા’ ‘ભાઈભાડુ’ મા અર્થફેરે તે મળે છે ગુજરાતી શબ્દ ઉકાગત હોવાથી પૂર્વરૂપ *મદ્ય હોવાનું સ્વયં શકાય આથી આગળ જવા માટે વિશેષ સામગ્રી જોઈએ.

૪ રડનું—સ ર્દ (ન-સિંહગવના મતે)

અરી રીતે .

૧ ‘ગડુ’ સ. ‘ર્દ’ ‘જૂમ પાડની’ એ ધાતુમાથી અર્થપરિવર્તન પામી નિયમપ્રમાણે ઊતરી આવ્યો છે

૨ આ જાતનો જ અર્થવિકાસ અંગ્રેજીમાં ‘જૂમ પાડની’ ‘ગડુ’માં થયેલો છે ‘જૂમ પાડની’—‘દુખની જૂમ પાડની’—‘ગડતા જૂમ પાડની’—‘હાથેથી ગડુ’—‘ગડુ’ આવો અર્થ વિકાસ સહજ છે.

૫ મડદું—ફા મુર્દેહ (નગસિંહગવના મતે)

આ વ્યુત્પત્તિ તો બનાબગ છે. પણ જે ધ્વનિ પ્રક્રિયા દ્વારા ‘મડદું’ સિદ્ધ થયો છે તેને મૂર્ધન્યભાવ સાથે કાર્ધ સબધ નથી સંયુક્ત વ્યજનના આદિ વટકે તરીકે રૂ હોય ત્યારે અથવા તો કવચિત ધૂટકે કે જે ગળદાતર્ગત હોય ત્યારે તેનો જ થવાનું વલણ જાણીતું છે. આના ‘અગધુ’—‘અડધુ’, દ્વાદશાક્ષરિકા—‘બાગપડી’ પર્વે—‘પડદો’ વગેરે ઉદાહરણો છે અને નગસિંહગવે જ ચોથા વ્યાખ્યાનના ત્રીજા વિભાગના ૨૮મા ઉત્સર્ગમાં આ વટનાની નોંધ લીધેલી છે (પા ૪૫૯-૬૦), એટલું જ નહીં ત્યાં પણ મુર્દેહ—‘મડદું’ એ ઉદાહરણનો સમાવેશ કરેલો છે. સભર છે કે શતચૂકથી ‘મડદું’ માતા ‘ડ’નો સબધ મુર્દેહના ‘દ’ સાથે હોવાનું તેમના મતમાં હોય.

૬ ડાંડો—ડાંડિયો વગેરે—સ દણ્ડ (નગસિંહગવના મતે)

આ વ્યુત્પત્તિ પણ સાચી છે પણ આમાં આદિ દનો જ પાછળના જ ની અસર નીચે થયો છે એટલે કે

પૂર્વક—પોષ્ણ—ફેફળ
વિદ્ય વિમલ મિમલ,
વિમૂનિ-વિમૂનિ-ભૂત,

વગેરે પ્રમાણે અહીં સાહચર્યના નિયમ (Law of Assimilation)ને અનુસરી પાછળના વ્યજન પ્રમાણે આગલો વ્યજન પલટાયો છે એટલે દણ્ડક.—‘દાંડો’માં દત્તનો મૂર્ધન્ય થયો એ એક અકસ્માત કે ગૌણ વસ્તુ છે એમ તો પોષ્ણ—‘ફેફળ’ વગેરેમાં અપ્રમાણનો મહાપ્રાણ થયો છે એટલે આમાં જેના પર ભાગ મૂકવાનો છે તે સાહચર્યનો નિયમ છે, નહિ કે દત્તનો મૂર્ધન્યભાવ બીજી રીતે કહીએ તો દણ્ડના રકાગના ઉચ્ચારણમાં ક્રમશઃ પરિવર્તન થઈને તે રકાગ તરીકે નથી ઉચ્ચારાતો થયો, પણ અમુક સમયે પાછળના રકાગની અસર નીચે આગળના રકાગનું જે સ્થાન રકાગે લઈ લીધું છે

નીચે વર્ગ (૨)ના ગળદોમાંથી પહેલા પ્રકારના આ સાહચર્યને આધારે જ સંધાયા છે

વર્ગ (૨). પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભૂમિકામાં જ મૂર્ધન્યભાવ સિદ્ધ થયો હોય તેવા શબ્દો.

પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાંના મૂર્ધન્યભાવના ઉદાહરણો એ પ્રકારના છે જેમાં મૂર્ધન્ય ધ્વનિયો (પાસ કરીને રકાગ-જ્ઞકાગ)ની અસર નીચે મૂર્ધન્યતા નિષ્પન્ન થઈ છે તેવા અને જેમાં દેખીતા કાણુ વિના જ તે નિષ્પન્ન થઈ છે તેવા

મૂળે તો રકાગ વગેરેની અસર નીચે દત્તનો મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારવાનું વલણ ગુજરાતી જે પ્રાકૃતભેદ-માથી ક્રમે ઊતરી આવી છે તેમાં ન હોત, એટલે એ દષ્ટિએ આના બધા જે ગળદો ગુજરાતીના ઉદભવ પહેલા ફેટલાને સમયે બીજા કાર્ડ યોલીમાંથી અપનાવેલા છે એમ સિદ્ધ થાય છે (જુઓ ટર્નર, ‘ગુજરાતી ફોનોલોજી’—કે કા સાન્ના અનુવાદિત ‘ગુજરાતી રચયજન-પ્રક્રિયા’ ૪૩૩)

૭ છીડુ—છિદ્દ છિદ્ર (ન સિંહગવના મતે)

મૂર્ધન્યતા રકાગની અસર નીચે પ્રાકૃત સાહિત્યમાં છિદ્ર ને છિદી જાળીતા છે તે પાઈઅસમહબ્ધુવો જેના જણાવે

* ‘ગુજરાતી એવા પ્રકારના ભાષણમાંની છે કે જેમાં રની હાનરીએ દત્ત વ્યજન દત્ત વ્યજન તરીકે જ રહેવા પાડે છે, અને આવી સ્થિતિમાં મૂર્ધન્ય મૂર્ધનો સાચવતા શબ્દ ન પહેલાના કે મોટાના કહીતા મલવા જોઈએ

૮-૯ અઢી ને દોઢ

મૂળમાં આ ન તરીકે ગણવા સં. અર્થને રૂ મર્ધન-પત્રાનો ઉત્પાદક છે. પ્રાકૃતમાં જ જાણીતું અને વિશિષ્ટ શબ્દો પ્રચલિત હતા.

૧૦ દોઢ

દશ પંથી પાંચમાં જ દાદા થયો છે પંથી પ્રાકૃતમાં નિયમ પ્રમાણે દાદા.

નગસિદ્ધગતે ન નોધેલા પ્રાકૃત (પ્રાન પંથી નામવાળું) યોગેનો અહીં સમાવેશ કરી ગણાય.

૧૧-૧૨-૧૩ એકહું પદ્મવત્, ઠગ્ગું—દિવસ સાથે સબદ્ધ (નગસિદ્ધગતે કહે છે તેમ જોગ સામ્યને આધારે નહીં, પણ નામવાળું નથી—એ કે પા. ૨૬૮-૨૬૯ થી આ મંભાવનાને ચિકિત્સે તેઓ સ્વીકારે છે.) અને ઊંઠું—વદન-સ્થા

આ મોખા સ્થા માત્ર ગણેના છે, અને પ્રાકૃતમાં જ તે ચિકિત્સે થા કે જા તરીકે વપરાયેલા આથી આ ચિકિત્સે તેમાંથી સાધિત નબદ્ધમાં પણ દેખાય છે. આમ આમાં પણ કોઈ નવું વધારું નથી

૧૪ ડાહ્યો—શિળ (નગસિદ્ધગતના મતે)

આગલા મેખમાં દર્શાવ્યું છે તેમ આ નબદ્ધનો સબધ સ હળ સાથે અથવા તો ધાતુ હલ સાથે જોડેલા વચારે ઉચિત છે. અર્થવિકાસ માટે ‘અર્ધદ્ય’-‘દાધાગો’ ટાકી ગણાય હશેના પડેયો વ્યજન પ્રાકૃતમાં જ હકાર રૂપે મળે છે. ગ્રેક વાહ પંથી જાદ તેનું કમ્પેક્ષિયુ ડ હાહિટ કે હાટ હાહિટ પંથી ‘કાહ્યુ’ આવેલા કમ હોય આ સાથે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે આગ્રીમાં ‘દાની’ સમજી, શુદ્ધિમાત્ર એવો એક શબ્દ છે.

૧૫ માંડરી—મરસિવા

નગસિદ્ધગતે જ સ્વીકાર્યું છે કે હવેનું પ્રાકૃતમાં હવે થતું હોવાથી આ શબ્દને શુદ્ધાત્મીના વિશિષ્ટ નવધુનો દોતક ગણવો જરૂરી નથી.

વર્ગ (૩). અતિશય શંકાસ્પદ વ્યુત્પત્તિઓ આ વ્યુત્પત્તિઓમાં સ્વચ્છ જોવાના એવા વિચિત્ર ને અસાધારણ પવટાઓની કદરના કગવાની રહે છે કે તેમને સામગ્રી તરીકે ઉપયોગ કરી જ ન

ગણાય જગ અર્થની અમાનતા હોય અને ધ્વનિ-ઓનું અગ્રપ્રથમ મધ્ય હોય એટલે એ નબદ્ધ નવે મૂળ-સાદિતને મળે. માંડરી વેદમાં વેદાંગના કટાક્ષનું જ અમર્ધન થાય કે વ્યુત્પત્તિ ગમીમાં અગ્રાની ગાનુતરી મુદ્દવ નહીં, ને વ્યંજનોની નજી.

૧૬ ઓપરી—મ. માર્ગતિ (નગસિદ્ધગતના મતે)

આમાં પૂનો નિયમપ્રમાણે જ કેમ ન થયો તેને જુલના કદાચેય નબદ્ધને અર્ધન મમ પ્રાકૃત આપી ગણાય, પણ આ નો જો થયો જાણ્યો નથી.

૧૭ ઘાંટી—મણ (નગસિદ્ધગતના મતે),

પાંચ પંથી ‘વા’ આવેલા છે આ ત્રિવિધ વિશિષ્ટ વિકાસ થયો હોય એમ ધારવા માટે પૂરતો આધાર હોય તો જ શૂન્ય કરવું ઉચિત

૧૮ મંડો—સ મર્મિત (નગસિદ્ધગતના મતે)

મર્મિત પંથી ‘મદી’ (=દહી) આવ્યું છે. તેમાંથી વળી મંડો’ એ વ્યુત્પત્તિ કરવા જતા રૂપ નો આ અથવા તો નપુ. નું પુસ્તિય થયાની કંપના મંડી પડે છે

સ. મુલ્લક માથી મીડું આ રો છે, મુલ્લકને એક અર્થ ‘ગધિયુ, સભાગ ભરેયુ’ એવો પણ થાય છે, જ્ઞકાનો જ પણ થાય છે, પ્રાકૃતમાં મદ ‘નીમું’ ‘લીમણું’ એ અર્થમાં રસ્ય તરીકે નોધાયેલા છે, અને ભેદકા વ્યજન એકવચ્ચ થવા છતાં પૂર્વસ્વર ફેટીક ગતો નીચે દીર્ઘ નથી થતો એના ઉદાહરણો જોળવા એમનું પડે તેમ નથી તો મૂલ્લક—મદમો-પડીથી ‘મંડો’ એ રીતે શબ્દ કેમ ન સાવરો? આથી ડ નરી વ્યુત્પત્તિ નથી સૂચવતો, પણ ઉપગની જેમ એક કદરના મુકે પુ. વધારે વિચાર કરી ખીજું કોઈ વળી આથી જુદી રીઝ જ સલાવતા ગજુ કરે પુગવાઓ વિના એકેને ગણનામાં લેવી ઉચિત નથી

૧૯ મીડું—સ વિટું (નગસિદ્ધગતના મતે)

આમાં શુદ્ધાત્મી શબ્દનું અગ વિસ્તાગિત અકાગત છે, મૂળશબ્દ રકાગત છે સસ્કૃત રૂપ તી શબ્દો બે સ્વાર્થિક જથી વિસ્તાગ ન પામ્યા હોય તો શુદ્ધાત્મીમાં જ અતી જને છે (મધુ-‘મધ’), ને વિસ્તાગ પામ્યા હોય તો રૂપ તી (બેચાર

વક્ષાગ્રે હોય તો અવગતી) અને છે (વૃન્ના-
'વડ' લઘુક, 'હળુ' 'લઘુ+ક+ક' 'હળવુ').
આમ 'મીડું'નું મૂળ રકાગત શબ્દ હોવાની
સભાવના ઓછી છે વળી રૂનો મ્ થયો હોવાનું
ગમે ઉતારવા માટે એના બીજા ઉદાહરણોની પણ
અપેક્ષા રહે છે. પાન ૩૧૮ પર નગસિંહરાવે આ
વ્યુત્પત્તિ પર નોંધ આપતા સ્પષ્ટ કહે છે કે આ
સાધના અનિશ્ચિત છે, અને માત્ર એક તર્ક
તરીકે જ તે ગ્રંથ કરી છે. પણ આવી કોઈ
મર્યાદાનો ઉત્તરેષ દત્તેના મૂર્ધન્યભાવના ઉત્તર્ગના
એક ઉદાહરણ લેખે 'મીડું' શબ્દ આપતા તેમણે
કયો નથી. નગસિંહરાવની વ્યુત્પત્તિઓમા આવું
ઉદાહરણ સ્થળે બન્યું છે. અમુક એક ધ્વનિપરિ-
વર્તનના ઉદાહરણ તરીકે ઓછીપાતળી સભાવના
સાથે એક શબ્દ ગ્રંથ કરવામા આવે, પછી એ
વ્યુત્પત્તિ નિશ્ચિત હોય એ રીતે તેનો બીજા
કોઈ ધ્વનિનિયમના સમર્થન માટે ઉપયોગ કરવામા
આવે એક અધકચરી અટકળ બીજીની સમર્થક
બને ને એમ અટકળની હિમારત ઊભી થાય
ત્યારે તેને શાસ્ત્રીય તપાસનો સહેજ ધક્કો
વાગતામા જ તે કંકડભૂસ કરતી પડે તેમા
શી નવાઈ ?

૨૦ ટીલુ—સ. તિલક (નરસિંહરાવના મતે).

આ વ્યુત્પત્તિ સામે વાવા બે એક તો મૂળનો
હસ્ત નિષ્કારણ દીર્ઘ થયો એમ માનવું પડે છે,
અને બીજું મૂળમા લૂ એકવડો હોના છતાં તેના
લ થવાને બદલે લજ કેમ ગયો તેનો ખુલાસો
નથી મળતો

'તલ' (તિલ), 'કાચલ' (કોવિલા) વગેરે
કેટલાક શબ્દોમા લકારની આની જ સ્થિતિ છે
એ ખરું વળી ગુજરાતીમા એવા કેટલાક શબ્દો
છે—દા ત 'બહેન', 'ધાન', 'બાડું', 'વાદરો'
વગેરે—જેમા મૂળને એકવડો બ્યજન તરત
નજરે ચડે તેવા કારણ વિના જ બેવડાયો હોય
અને પછીથી તેના સ્થાનભાવ (simplifica-
tion) થતા આગળનો હસ્ત સ્વગ દીર્ઘ બન્યો
હોય એ રીતે 'ટીલું' અને તિલકનો સબધ
બાધી શકાય ખરો, પણ વચગાળાનું પરિવર્તન
દર્શાવતા રૂપે મળે લારે જ આ વ્યુત્પત્તિ
અસંદિગ્ધ બને

બાકી રહેલામા ડગલો (< ટુર્કી ડગલેહ)
પગલાવાનો શબ્દ હોવાથી તેના ધ્વનિઓનું વિશિષ્ટ
કે વિકૃત ઉચ્ચારણ સમજી શકાય તેમ છે.
'ડગલો' એક જ નહીં 'ડાયરો', 'ડખલ',
'ડખો', 'ડફ', 'ડાલ', 'ડેલી', 'ડોલ',
'ડોલ' વગેરે લખાયે દથી શરૂ થતા ફાન્સી-
અગળી શબ્દોનો આદિ બ્યજન ગુજરાતીમા
મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારાય છે. અગ્રેજીના દસ ધ્વનિઓ
પણ અવાળુને સ્પર્શને ઉચ્ચારાતા હોવા છતાં
આપણે તેમનો મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર કરીએ છીએ.
૨૧ છેવટે જેટલુ, તેટલુ વગેરે ગડ છે

૧ મુખાવબોધ-ઔકિતક (૧૩૮૪) મા
'જેતલઈ', 'તેતલઈ' મળે છે પછીથી 'જેટલુ'
'તેટલુ' વપગતા થયા છે

૨. નરસિંહરાવ માને છે કે આ 'જેટલુ'
'તેટલુ'નો સબધ સિદ્ધહેમ ૮-૨-૧૫૭ મા
આપેલા જૈતિલ, તેતિલ સાથે છે પણ ગુજરાતી
શબ્દોમાનો લકાર મૂળમા બેવડો લ હોવાની
અપેક્ષા રાખે છે. સિદ્ધહેમ ૮-૪-૪૦૪, ૪૩૫ મા
'જેટો તેટલો'ના જ અર્થમા અપભ્રંશ જેત્તો
—તેત્તો આપેલા છે, ત્યાં એક પાઠાતર તરીકે
જેત્તો—તેત્તો પણ છે આ ઉપરથી અર્થાચીન
ગુજરાતી 'જેટલો-જેટલો' (પ્રાતિક 'જેટલ્યો-
તેટલ્યો') મૂળે જૈતિલ-તેતિલ હોવાની અટકળ
થાય.

આ શબ્દોમા તેમજ નીચેના જેવા બીજા
કેટલાક શબ્દોમા વિશિષ્ટ ધ્વનિવિકાસ થયો હોવાનું
આપણે સ્વીકારવાનું રહે છે

૧. પ્રાચીન ગુજ. નિટોલ (નિતુલ, નિતુલ્ય)
'નક્કી'.
૨. વ્યંહળી મૂળ વૃહત્તલ, અપ. વિહન્તલ
૩. હીડાળો હિન્દોલ
૪. ઉપરના ૩ સાથે સબધ ડાલધું, ડાળી,
સ. સોલ.

આ બધામાનો મૂળના દસનો મૂર્ધન્યભાવ
શકાથી પર છે અને તે પરવર્તી લૂ કેઢની
અસગથી સિદ્ધ થયો હોવાનું વાલુ સભવિત લાગે છે.

એ માર્ગને આદરતાં, અને 'ન' ને 'વ',
'જ' ને 'ઙ' એ બાપક પ્રક્રિયાએ આવું પદ
ગામતાં, અથવા તે કટલીક અવાચીત ગુજરાતી
બોલીઓમાંનું દ્રવ્ય ને મૂર્ધન્યનો સંભ્રમ કરવાનું
વળણ ગામતરીમાં ન લેતાં, મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારવાનું
વલણ ગુજરાતીમાં જરા પણ ઉત્કટ નથી એમ
ફિતિ થાય છે

હરિવલ્લભ બાયાળી

ગુજરાત સાહિત્ય સભા

"ગુજરાત સાહિત્ય સભા" તરફથી દર વર્ષે
કગવવામાં આવતું અભીક્ષાનું કામ આજ વર્ષે એ
વિભાગમાં વહેંચી નાંખી તે દરેક વિભાગવાર
જુદા જુદા સમીક્ષકો નીમવામાં આવ્યા છે

વિભાગ પાંદોલો :—

કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા, નિબંધ
વિવેચન, જીવનચરિત્ર, ઇતિહાસ, કવિતાસ,

પુરાતત્ત્વ, ભાષાશાસ્ત્ર, કુળવંશી, બાળ-સાહિત્ય,
પ્રવાસ વગેરે.

સમીક્ષક :—

૧. શ્રી રામપ્રસાદ શુક્લ

નં. ૯, નૂતન મેઝાઈરી,

એવીસવીજ, અમદાવાદ

વિભાગ બીજો :—

વિજ્ઞાન-ભૌતિક વિજ્ઞાન, જંગુવિજ્ઞાન, પ્રાણી-
વિજ્ઞાન, શરીરવિજ્ઞાન, માધ્યમ-શાસ્ત્ર,
ગ્રામીય સાહિત્ય વગેરે.

સમીક્ષક :—

૨. શ્રી. નરસિંહભાઈ મુ. શાહ

૧૯ પ્રીતમનગર, એવીસવીજ, અમદાવાદ. ૬

તો, દરેક વેબક તથા પ્રકાશકને આગ્રહપૂર્વક
ચિનંતિ કરવાનીકે આપના તરફથી પ્રગટ થતાં
પ્રકાશનો પ્રકટ થાય કે ગુરુત ઉપર જાણેલા
મગનામાં પ્રમાણે તે વિભાગના સમીક્ષકને
મોકલી આપે. જેથી સમીક્ષકને અભીક્ષાના કાર્યમાં
સરળતા થાય.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા

મંપાટકા
ચીમનલાલ શાહ
ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તક ૫ ।

આઈ.એસ.એન-૭૮૧-૭૫૨૭૨ (૬૪૬) ૧૯૭૮

। અંક ૧૧-૧૨

મણિલાલની ગદ્યશૈલી

[ગુ. વિ. સભા તરફથી તાજેતરમાં બહાર પડેલ 'મણિલાલની વિચારધારા'ના ઉપાદ્યતામાંથી]

મણિલાલના સંસ્કાર-શિક્ષણ-કાર્યની સફળતામાં તેમથી તત્ત્વનિર્ણાયક વિચારશક્તિ પછી મહત્ત્વનો ફાળો તેમના લેખસમૂહમાં પ્રતીત થતી અપ્રતિમ વાંચકતાવાળી તેજસ્વી ગદ્યશૈલીએ આપ્યો છે. નર્મદની માફક મણિલાલે પણ લોકસુધાગ્રુહાંતર સ્વરૂપનો સિદ્ધ કરવા સાડુ ઉદ્યોગનાત્મક વ્યાખ્યાનશૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. નર્મદની વ્યાખ્યાનશૈલીમાં જે સમ્યર્થ, નિખાલસતા અને હૃદય-વેધિતા એવામાં આવે છે તે મણિલાલની શૈલીમાં પણ પ્રતીત થાય છે. એમાં વાતચીતિયા ઢબની તળપડી ઉક્તિઓ અને વાક્યરચિત્તોનો બહોળો ઉપયોગ નજરે પડે છે. ૨૦ પર્ણિયામે, કવચિત્ત ઉત્સાહી ઉપદેશકની ઉદ્યોગનાત્મકતા ૨૫ તો કવચિત્ત કુગળ ધર્મપ્રચારકની કુનેહભરી સુમન્યવદ (persuasiveness) ૩૦, કવચિત્ત હિતેચ્છુ શિક્ષકનો સંતાપ ૩૧ તો કવચિત્ત બળતા સનેહીના હૃદયવ્યનો ભય ઉદ્વેગ ૩૨, કવચિત્ત કદું સુધારકની તીક્ષ્ણ કટાક્ષકૃતિ ૩૩ તો કવચિત્ત સ્વચંત્રની

૨૮. આના નમૂનારૂપે જુઓ નીચેના પરિચેદ

"તમારે બંધન થવું જોઈએ, તમારા પાશ્વર્ય બંધુઓ તમને સહાય થવા હંગે છે તેમની સાથે મળવું જોઈએ, અને એમ સમયા પ્રસાદમાં મોલ નહિ તો વળી, વળી નહિ તો સુળી પણ તમારાથી જે હિંમેતાય તે હિંમે કું જોઈએ કાઈ નાહ તો એ પ્રાસાદ બનિ અનુપ ભારવાળું પથરનું સિંહર ચઢાવવામાં તમે એક લગકારો કરી 'હા ઉપાડો' એમ કહેશો તો પણ બસ છે"

(આધ્યાત્મમંદય, પૃ ૧૬૭)

૨૯. આના નમૂનારૂપે જુઓ નીચેના પરિચેદ

"તકીના તરંગને, આ જે બહેનોનું ૧૫ વિચારી નવો પાનેર ચડે છે. તે કુરી પડી આઠો અમળો ઊઘે ઊઘે ઊઠતા ગમે તેમ વિચારે છે, હવે છે, ચોક્કસ છે! આવો, આવો! જાણ્યો બહેનો, તમે જે તરંગ ઉપર સવાર થશો? ધાંચો થાઓ! તમારું, તમાન રેશનું, તમારા આત્માનું, તમારી પ્રભુનું બધાનું કમ્પાસ એમાં જ છે"

(કેમ્પેસ-ડોલેન્ડના, પૃ ૨૬૨)

૩૦. આના નમૂનારૂપે જુઓ નીચેના પરિચેદ

"આરે ધર્મને નામે તમને ભૂત વળગાડનાત નથી, તમને કૂવત્તા નાખનારા નથી, કે તમને પ્લેગ બેવફાઈની વાત બતાવી ઉમડા ચાકકવનો હંગે ઉપયોગ સૂચવવાના નથી"

(સુધારાનો કમ, પૃ ૨૩૨)

૩૧. આના નમૂનારૂપે જુઓ નીચેના પરિચેદ

"અહો વર્ણન! અહો સુકિત! આવી મહાપત્તીએ ગર્વેથી સીંગે લાવ કયા છે? ક્યાં ખૂલ્યામાં પડી છે, કયા સંતાઈ રહી છે, કાલના વિકરાળ કાચાના કયા ગનેકામાં અચકાય છે, કયે દાતે ચોરી ગઈ છે?"

૩૨. આના નમૂનારૂપે જુઓ નીચેના પરિચેદ

"ગુજરાતી સદાય સી આચરણ કુમાર, દુર્લભ, ગુજરાતીના સૌભાગ્યનો અસ્ત થયો, આચરણનો ઉગેશ બાંધો થયો, ધીરજનો ૧૬ રાજ ભાની પડ્યો, ધર્મનું ધૂસરું વમી ગયું, પ્રયત્ન પ્રતાપનો તણ અપિન થયો, એક નવનું એક થયું, કે અમારી પ્રિય આચરણનાનો અધ્યમશ્ચિ કવિ નર્મદાશંકર લાગણીકરે અમને તણ ગયો."

(કવિ નર્મદાશંકર લાગણીકર, પૃ ૩૩૬)

૩૩. આના નમૂનારૂપે જુઓ નીચેના પરિચેદ

"અચેલ નિરાણે લાલ્લો એવેવા ફામણી યાત્રે જુદ રટોકિં જ ને પ બ વિના સુંજ ન અમે, ને કે જેમાં પાસ થઈ આવેવેલો

પરિગતના એમ પ્રસંગોપાત વિવિધ ભાવભંગી ધારણ કરતી મહિલાલની વાદ્યતા એક સમર્થ કસાયેલા વક્તાના વ્યક્તિત્વને સચોટપણે ચરિતાર્થ કરે છે.

નર્મદના કરતાં મહિલાલની આ પ્રકારની શૈલીની ખાસ વિશેષતા એ કે નર્મદની શૈલીમાં લાગણીનો ઉકળાટ પ્રગટ કરવા જતાં વિચારની બચસ્થા રહેતી નથી, ઘણીવાર એમાં સ્વસ્થતા પણ દેખાતી નથી, સારે મહિલાલની કથનરીતે ઉત્કટ હોવા છતાં પૂરેપૂરી વિચારપ્રધાન, બચસ્થિત અને સ્વસ્થ હોય છે. એમાં શુદ્ધિ અને હૃદયનો અદ્ભુત સમન્વય માન્ય પડે છે. વળી બેઠમાં મહિલાલની વિચારગદ્ગત વિશેષ તીવ્ર અને પરિપક્વ, તેથી તેમની મેલીમાં તલસ્પર્શિતા અને મર્મગામિતા વિશેષ. નર્મદ એકને એક વાતનું પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારણ કરીને કૃત્રિમ વિષયની સપાટી ઉપર ફરતો દેખાય છે, સારે મહિલાલ વક્તવ્યને તાર્કિક ક્રમ અનુસાર ગોઠવીને વિષયની વિવિધ બાજુઓનું દર્શન કરાવે છે. ખરેખર, મહિલાલનું શુદ્ધિતંત્ર એટલું સ્વસ્થ, સ્વચ્છ અને સમૃદ્ધ હોય છે કે શૈલીનો પ્રવાહ સ્વયમેવ અવિરતપણે લેખોમાં વહી જાય છે અને વાચકના ચિત્તને તેમાં સ્નાન કરાવીને પ્રસન્ન કરી મૂકે છે.^{૩૨} આમ, મહિલાલના લેખો નર્મદના કરતાં વિશેષ સુચિત્ર વિચારગ્રસ્ત અને ચિરંજીવ અસર ઉપજાવનારા નીવડ્યા છે.

તત્ત્વચર્ચા અને સિદ્ધાંતનિરૂપણને પ્રસંગે મહિલાલની શૈલી જાડી પર્યેષકતા ધારણ કરે છે. વિષયનું સચોટ ઉદાહરણ, તેના અંગ-પ્રત્યંગનું ઝીણવટભર્યું પૃથક્કરણ, અને વિશદ, તાર્કિકક્રમ અનુસાર સર્વ અંગ-ઉપાંગોનું એક સર્વસામાન્ય સંલ કે ભાવના વડે પરસ્પર દૃઢ સંયોજન કરીને અંતે કૃત્ત્વશક્તિનું પ્રતિપાદન એ એમની નિરૂપણરીતિની સામાન્ય ખાસિયત ગણાય. વિશદતા, બચસ્થિતતા, ગૌરવ અને તત્ત્વનિષ્ઠા એ મહિલાલની આ પ્રકારની શૈલીના ખાસ ગુણો છે. પ્રત્યેક ધર્મ-તત્ત્વ-વિષયક લેખમાં એમનું વ્યુત્પન્ન પાંડિલ તો પ્રતીત થાય છે જ. પરંતુ એ પાંડિત્ય વિચારના બાળ ઉપકરણરૂપે નહિ આવતાં વિચારની સાથે એક રસ ઘર્ષને આવે છે, તેથી તેનું કેન્દ્રવર્તી વિષયથી અલગ એવું અસ્તિત્વ લાગ્યે જ લક્ષમાં આવે છે.

સુધારાની માફક સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ મહિલાલને વિવિધ બાળતો પસંદ અનેક વિદ્વાનોએ જોડે વાદયુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યું હતું. ‘ગૂજરાતના લેખકો’ વિશેની લાંબી લેખમાળા તેમની આ પ્રવૃત્તિના ઐતિહાસિક પુરાવારૂપ છે. આ લેખકસંગ્રહમાંથી ઉપ વિવાદવાળી કૃતિઓને ધણે અંશે બકાત રાખવાનું ઉચિત ગણ્યું છે. તેમ છતાં, અહીં અમુક કારણસર જ્યાં જ્યાં એવાં સ્થાનો રાખવાં પડ્યા છે ત્યાં ત્યાં આપણને મહિલાલની આ વિવાદયોગીતા નમુના મળી આવે છે.^{૩૩} પોતે તીવ્ર લાગણીવાળા પુરુષ હોવા છતાં મહિલાલ આવા વિવાદો દરમિયાન ઘણુંખરું ઉચ્ચ તત્ત્વશ્રુતિકા ઉપર રહીને વાણીના શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરતા. આવે વખતે તેઓ પૂર્વ અને ઉત્તર પક્ષવાળી ખંડનમંડનાત્મક પ્રાચીન વાદપદ્ધતિનો આશ્રય લેતા. તીવ્ર, તર્કશુદ્ધ કુશાલશુદ્ધિ અને મૌલિક ચિંતનશક્તિ વડે તેઓ પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરીને સ્વપક્ષનું અતિ સમર્થપણે પ્રતિપાદન કરી શકતા હતા. આનો મોટો ફાયદો લાપાને થયો છે આવા વિવાદો વડે ગુજરાતી ભાષા સારી રીતે ખેડાવા પામી છે. આમ, શાસ્ત્રીય ચર્ચા અને તત્ત્વવિચાર સારુ ગુજરાતી ભાષાને મહિલાલે જ સૌથી પ્રથમ પગોટી છે, અને પોતાની અપૂર્વ વિવાદશુદ્ધિ વડે ભાષાની ધાર કાઢી કાઢીને તેને ઉત્તરોત્તર તીવ્ર બનાવી છે.

તેમનો ભાઈ અંગ્રેજી રીતભાવ ન પાળી શકનાથી મુ આઈને કુ ખ પાયે એમાં ભેજતનો શો વર્કિ ર”

(સોએને ભજવાથી હોનિયા છે ૧૫ ૨૦૦)

૩૪. આના નમુનારૂપે જુઓ ‘વિદિત’, ૫ ૩૪-૩૫, અને ‘સિદ્ધાન્તવિચાર’, ૫ ૨૦૮.

૩૫. જુઓ ‘અધિકાર’, ૫ ૪૫; ‘પ્રાર્થના’, ૫ ૬૩, ‘અદ્વિતીયતા’, ૫ ૧૨૫ ૧૨૬; ‘સાવલ દિનું ધર્મ’, ૫ ૪૨ ૪૦

મહિલાઓની આ સિદ્ધિનું મુખ્ય કારણ તેમણે ભાષા પઠવે અખાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો હતો તે ગણાય ૭૧ વર્ષી તેઓ પોતાને 'યથાર્થ' પક્ષના લેખક ગણાવે છે તે પણ સ્પષ્ટ છે ૭૭ સંસ્કૃત અને તળપની, ગિદ અને ઉત્કલ, ગળી અને આવેશનાળી એમ પદ્ધતિ વિરુદ્ધ લાગતી ભાષાનેત્રીનો અદ્ભુત સમન્વય સાધીને તેઓ તાકયુ તીંગ મારી શકે છે આ વિગિદ્ધતાને કારણે મહિલાઓની ગદ્યનેત્રીમા જડતા, એકત્રિધના કે ની-સતા ક્યાય જોવા નહિ મળે તાઝી, સ્વયં સ્ફૂર્તિ અને ઓજસના ગુણો એમા કુદગતી રીતે જ પ્રગટ થાય

મહિલાઓનું ગદ્યપ્રભુત્વ ખરેખર અદ્ભુત છે આટલી સાદી છતાં ગ્રૌહ, સગળ ઠતા વિચારગર્ભ ઉત્કલ છતાં સ્વસ્થ અને શાસ્ત્રીય છતાં નાના મોટા સમગ્રા વિષયોને એકધારી સચોટતાપૂર્વક સુમાલ્ય જનારી હોતી, સંપૂર્ણ ગુજરાતી અધ્યાસનાળી, સર્વભોગ્ય ગદ્યનેત્રી સૌથી પ્રથમ મહિલાને જ આપણને વડી આપી છે ગુજરાતી ગદ્યના વિકાસમા મહિલાઓનો આ ફાળો સદાકાળ અવિ સ્મરણીય ગણે

— ડૉ. ધીરભાઈ ઠાકર

પુસ્તક પરિચય :

હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબ :—લેખક રસુલભાઈ ન મહોગ, સયાજીભાઈ સાહિત્યભાગા પુ ૧૦૧ મુ મૂલ્ય ૦-૫-૦

આ પુસ્તિકા કિશોરોને માટે છે આ કોમીવે ડેગના જમાનામા, આપણા માળકો દરેક ધર્મના પયગંબરોના જીવનચરિત્રથી પરિચિત થાય, અને દરેક ધર્મના મૂળતરવે જાણી લે, એ આશય છે રસુલભાઈ મહોગએ, સત્વશીલ, વિશદ ને સગળનેત્રીમા ઇસ્લામના પયગંબરનું ચરિત્ર આનેખ્યુ છે પ્રકરણની યોજના એવી કરી છે કે દરેક પ્રકરણ એ મહાપુરુષના જીવનનો એક મહાન ગુણ આનેએ એમણે દર્શાવ્યો સાગ પ્રમાણમા આનેખ્યા છે દર્શાવ્યોમા એમણે, પયગંબર સાહેબને જે દૈવીસન્દેશ મળ્યા તે પ્રસંગ સિવાય ચત્કારોનો આશરો લીધો નથી પણ સર્વેને પ્રતીતિકર લાગે એવા જ પ્રસંગોની વર્ણી કરી છે તે યોગ્ય કર્તુ છે પયગંબર સાહેબે નવો ધર્મ સ્થાપ્યો હોના છતાં પરધર્મીઓ પ્રત્યે એઓ કેટલા સહિષ્ણુ હતા ને એમણે જે નૈતિક ધોરણ જુ કરેલુ તે કેટલું ઉચ્ચ હતું વળી એઓ ઉપદેશ વચનોથી નહિ પર્યુ પોતાના કુટોથી આપતા તે પણ એમણે દર્શાવ્યું છે પયગંબર સાહેબને યાદુદી પાત્રી હતી, ને એ પોતાનો ધર્મ પાળતી, એ હકીકત

જડુ સ્પષ્ટ છે વળી મદિ, મહ, દેવળ વગેરેનું ગ્લણ કુવાનો પયગંબર સાહેબે એમના અનુયાયીઓને આદેશ આપ્યો હતો આજે દેવદારે મજહબને નામે અનેક મજહબ જેની નદ્ગેત્ કરે છે એવા કાર્યો થાય છે, જ્યારે મજહબ માનતીને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને બદલે, પશુથીને અધમ જનારી રહો છે, સારે આના પુસ્તિકા રસુલભાઈએ સર્વધર્મસમભાવ ને નૈતિક ધોરણે પર જ લક્ષ કેન્દ્રિત કરી પયગંબર સાહેબનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે તેથી એમને અભિનંદન વટે છે નથી એમા સાપ્રદાયિકતા મારો ધર્મ જ સાચો છે એવી ભાવના પણ તટસ્થતા છે ઉદાગદિ છે એઓ લાગણીના પ્રવાહમા તણાયા નથી કોઈ બીત મુસ્લીમ જેમ મોહમદ પયગંબર સાહેબ ઇસ્લામધર્મના પયગંબર છે એટલા માટે નહિ પણ જગતના મહાપુરુષ છે એ દૃષ્ટિએ એમને જુએ, તેમજ રસુલભાઈએ જોયું છે

એમની ભાષામા ફારસી કે ઉર્દુ ગળેદા નથી એમની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી છે જે કેએકાતમા સ્થિર ઊભા ગઈ (૫૮)મા એકાત તો ભાવનાયક નામ છે એટલે એકાત એમા સ્થળ કે એવો પ્રયોગ જોઈએ 'માથાનું દર્દી કર્યું'મા 'મગજ' ને સ્થાને માથા' શબ્દ નાપરી હોય 'આશીશ' જેવી જોડણી હોય સ્વતંત્રા' જેવો ગળદ હોય એ જરા ખૂબે બીજુ, કેટલા શબ્દોની સાથે

કૌંસમા અમુક, અશરો લખ્યા છે, તે શું સૂચવે છે તે દર્શાવ્યું નથી. પશુઓની જરૂર હતી. બારીખમા પ્રકૃત્યમા ઈશ્વરના નામની યાદી આપી છે, તેના કગ્તા મહમદ સાહેબને શુદ્ધ અથવા ઈશુ જોડે સગપાળ્યા હોત તે વધારે સારું થાત

આખું પુસ્તક સુવાચ્ય, છે આ જાતના પુસ્તકવેખન માટે લેખકને અભિનંદન વરે છે.

રાષ્ટ્રવલ્લભ વલ્લભભાઈ :—લેખક મી. અબેલાય જોડી મદ્ય ૩-૦-૦

આજથી લગભગ બે દાયકા પહેલા મહાદેવ ભાઈએ વીર વલ્લભભાઈ લખ્યું, તે પછી તે સગદારે ફટલીય નરી સિદ્ધિઓ મેળવી સાગ મુધીના સસામહી સગદાર, બધા પુત્ર પ્રવૃત્તિમા પશા, ને સસામહીના કોનની જેમ એ ક્ષેત્રમાં પશુ એમણે સગદારી લીધી આથી, સગદારના જીવન ચરિત્રની જરૂર તેા હતી જ એ જોત ઘણે અંગે આ પુસ્તક પૂરે છે એમ કહી શકાય આ પુસ્તકમા સગદારના જીવનના એકએક પાસા ને તેના ક્રમિક વિકાસ દર્શાવ્યા છે સગદારના જીવનના અનેક પ્રસંગો, જે જુદે જુદે સ્થળે વેગળું છેગળું પશા હતા, તે એકન કરીને, ખીજા ફટલાક પ્રસંગો, નવા મેળનીને, એમણે એક સગસ આકૃતિ રચી છે સગદારની એમણે આપણા ખીજા મહાપુરો જોડે પશુ સગપામણી કરી છે જેમકે સરદાર ને જવાહર, સગદાર ને આંધીજી, સગદાર ને વિઠ્ઠલભાઈ વગેરે સગદાર ને જવાહર વિરેતુ પ્રકરણ એમાથી ઉત્તમ છે. એમા બન્નેતુ સામ્ય વૈષમ્ય બહુ અન્હી રીતે દર્શાવ્યું છે એમા એમની રાજકીય દષ્ટિ ને રાજકાળજીને અભ્યાસ જણાઈ આવે છે

એમણે ચરિત્રનાયકને વિષે ઉપલબ્ધ બધી હકીકતો મેળવી છે, ને તેને કથાનાદ્રમક રૂપ એઓ આપી શક્યા છે એમની સવાહરીતિમા ઓચિત્ય ને સ્વાભાવિકતા લાગે છે

આ પુસ્તકમા જે ગૂ થણી છે તે સિથિલ છે ક્યારેક લખાણ ને પુનરુક્તિઓ પશુ વકતાબને નિર્બળ બનાવે છે.

વલ્લભભાઈ ને એમકે સાહિત્યકાર તરીકે ગણ્યા છે, ને અખાની જોડે એમની વાણીની સગપામણી કરી સગદારને સાહિત્યકારનું ગિરદ એઓ આપે છે પશુ સાહિત્યકારે કઈ મજબુત હોતુ જોઈએ. કેવળ અમરકાગક વખ્તાને સાહિત્યકાર ન કહી શકાય

સમગ્ર દષ્ટિએ જોતા આ મન્ય આપણા ચરિત્ર મન્યમા એક સાગે ઉમેરો કરે છે

ચન્દ્રકાંત મહેતા

દ્વિતીય ગુજરાતીના અધ્યાપકોનું સંમેલન

ગુજરાતીના અધ્યાપકોનું દ્વિતીય સંમેલન તા. ૫, ૬, નવે બન્ને રોજ નવસારી મુકામે મળ્યું હતું. સંમેલન ઉતાવળે ભગ્યુ હોના છતાં એમા હાજરી સારી સખ્યામા હતી

પહેલી બેઠક તા ૫મીએ અઢીવાગે પ્રજાપતિ આશ્રમમા પ્રો. ગમનારાયણ પાઠકના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી. સંમેલનને સફળતા ઈષ્ટતા સન્દેશાઓમા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, પ્રો. ગવિ શકર જોડી, શ્રી રસિકલાલ પરીખ, શ્રી. ઉમા શકર જોડી પ્રો. વિજયગાય વેદ, પ્રો. ચતુર્ભાઈ પટેલ, વગેરેના હતા પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરીએ સંવની વર્ષ દરમ્યાનની પ્રવૃત્તિઓ વિષેનું નિવેદન વાંચી સભાગ્રંથ હતું, જે સર્વાનુમતે માન્ય થયું હતું તે પછી આવેલા મુચનો પર ચર્ચા કરી, ડગલ વડવા સમિતિ નીમવામા આની હતી

સાગ બાદ મુખર્ધ યુનીવર્સીટીએ ભાષા-સાહિત્યના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે જે કંઠ ગો, ને અધ્યાપનમા વિદ્વક્તા છે તેનો વિરોધ ગઈ વખતે સંમેલને નોધવેલા તે ફરી નોધાવી જેઓ અધ્યાપન કાર્ય કરે છે તેમને અભ્યાસ ઘડનારી સમિતિમા સીધું પ્રતિનિધિત્વ મગે એવી માગણી કરી હતી

આ અંગે થયેલી ચર્ચામા જે મુખ્ય મુદ્દાઓ હતા તેમા, પહેલા અને ખીજા વર્ષમા ગુજરાતીને પ્રથમજે જે અત્યારે ૭૫ માર્કસનો છે તેને બદલે ૧૦૦ માર્કનો હોવો જોઈએ, એ બન્ને વર્ષોમા બાકગણ અને શુદ્ધ લેખનને સ્થાન હોવું જોઈએ.

પદ્ધતીના વર્ગો સુધી માતૃભાષાનું શિક્ષણ ફજલ્યાત અને એને એક પરિપૂર્ણ વિષય તરીકે સ્વીકાર થવો જોઈએ. પ્રમુખપદેથી પ્રો. રામનાથયજુ પાંડે જણાવ્યું હતું, કે કોમર્સ અને સાયન્સમાં તો ખાસ કરીને શુદ્ધ અને સુંદર સાહિત્ય શીખવાનું જોઈએ સાયન્સ જીવનનું એક જ પાસું લક્ષમાં રાખે છે. એટલે આખા જીવનની દૃષ્ટિ આપવા કા સાહિત્ય કે કા ધર્મની જરૂર આપો આપ પડે છે ધર્મને જો અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન નથી તો સાહિત્યને ખાસ સ્થાન આપવું ઘટે છે

બીજે દિવસે પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીની પ્રમુખ તરીકે વરણી થઈ હતી. પહેલો ઠગન પૂ. ગાંધીજીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવાનો હતો, તે પ્રમુખસ્થાનેથી રજૂ થતા સૌએ જીભા થઈ પસાર કર્યો હતો બીજે ઠગન પ્રો. ડોલરગાય માકડે સવના ધ્યેય વિષે રજૂ કર્યો હતો, જેને પ્રો. રા. વિ. પાંડે અત્યંત મોહન આવ્યું હતું ઠગન નીચે મુજબ છે

સંઘનું ધ્યેય :—

ગુજરાતીના અધ્યાપકોના આ સંઘનું ધ્યેય નીચે પ્રમાણે રહે એમ આ સંમેલન ઠરાવે છે.

- (૧) અધ્યયન અધ્યાપન તેજસ્વી થાય
- (૨) ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય અને તેને અંગે જ્ઞાનની વિધાવિવ શાખાઓનો અભ્યાસ થાય
- (૩) એવા અભ્યાસને પગિજાએ આવશ્યક મુદ્દાપર ચર્ચાઓ થાય અને જરૂર પડે તો નિર્ણયો લેવાય
- (૪) જનસમાજમાં ભાષા, સાહિત્ય, અને સંસ્કૃતિની શુદ્ધ અને શુચિ ભાવના જળવાઈ રહે તે વિષે જાગૃતિ રખાય,
- (૫) ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ગુજરાતીનો યોગ્ય અભ્યાસક્રમ અમલમાં મૂકાય

બીજા મહાવત્તા ઠગેમાં ગુજરાતી અભ્યાસક્રમ સમિતિમાં ગુજરાતી શીખનાર અધ્યાપકોનું આગ્રહમાં આપું ૧૦ ટકા પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ, ગુજરાતીનો પ્રશ્નપત્ર ૧૦૦ માકર્સનો કરવો જોઈએ, અને ગુજરાતીને ગોણું નહિ પણ પ્રધાન વિષય ગણવો જોઈએ કોમર્સના અભ્યાસક્રમની પુનર્વિઠના થવી જોઈએ.

છેલ્લું

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન આગામી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન જૂનાગઢ

ખાતે ભગવાનું છે, તેને માટે મધ્યસ્થ સભાએ જે ચાગ નામો સંચાલ્યા હતા તે પેટા મુનિશ્રી જીવનવિજયજી, શ્રી. દુર્ગાશ કર કે શાસ્ત્રી તથા ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરીસિદ્ધભાઈ દિગેગીયાએ પોતાના નામો પાછા ખેંચી લીધા હોવાથી શ્રી. ક. મા. મુનશી એકજ સર્પાનુમતે ચૂટાયેલા રહે છે આને અંગે જીવનગઢમાં સત્કાર મહાન સ્થપાયું છે જેના પ્રમુખ શ્રી સામળદાસ ગાંધી છે અને તેમના તરફથી ખમર આવ્યા છે કે તા ૧૫, ૧૬, ૧૭ જાન્યુઆરીએ ત્રણ તારીખો સંમેલન માટે નક્કી કરવામાં આવે છે સંમેલન માટે નિમંત્રણ તૈયાર કરી સત્કાર મહાનતા મંત્રી શ્રી મુગટલાલ પારેખ ઉપર મોકલી આપવા સર્વ વિદ્વાનેને પ્રિતી કરવામાં આવે છે વિશેષ આવવા ઈચ્છતા સર્વ ગૃહસ્થોને જણાવવાનું કે જીવનગઢ જવાને દ્રેનતા સાધન ઉપરાંત સ્વીમરથી વેરાનજી ઉતરીને જઈ શકાય છે તેમજ આરોપ્યેતથી કોશીઉતરીને પણ જઈ શકાય છે

જયન્તકૃષ્ણ દવે,

મંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મુખર્ષી,

પત્રિકા નં ૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : સત્તરમું

સંમેલન, જૂનાગઢ

જૂનાગઢની સૌગીજ પ્રગતિના પ્રતિક રૂપે સત્તરમું સાહિત્ય સંમેલન પોતાને આગળે ભરવાનું આમ ત્રણ સોગઠ સાહિત્ય મહાન આપ્યું અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે તેના સ્વીકાર કર્યો છે. જાન્યુઆરી ૧૫-૧૬ તથા ૧૭-૧-૧૯૪૮ ના રોજ પરિષદ સંમેલનના વરાયેલા પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સત્તરમું સંમેલન મળે છે

સાહિત્ય પરિષદના આ સંમેલનની સ્વાગત સમિતિનું પ્રમુખપદ જૂનાગઢના ગૃહસચિવ શ્રી સામળદાસ ગાંધીએ સ્વીકાર્યું છે.

છેલ્લું-ગાળમુ મંમેલન ગજકોટમાં ભરાયેલું હતું તે પહેલા પણ ગજકોટ, ભાવનગર અને લાહી મુકામે સાહિત્ય પરિષદ મળી હતી

સોગવટના નવવિદ્યાન પછી પાચમુ એનુ આ સ મેવન છે આ પ્રસ જે ગૂઝરદાનની અને સવિગેય કચ્છ-કચિયાવાડની સહિલસંસિક જનતાને સ પૂર્ણ સહકાર અમને મળજે એવી અમારી આશા અને શ્રદ્ધા છે

ગમભુલ,
જૂનાગઢ,
તા ૧-૧૨-૪૮

મુગટલાલ પાઠેખ
શ્રીવિદ્યા પાઠકેશ
પ્રબોધ મહેતા
શુભવંત જોશી
સામાન્ય મંત્રીઓ

પત્રિકા ૨૭

શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સત્તમું સ મેવન તા ૧૫-૧૬ તથા ૧૭મી જાન્યુઆરીએ રાજ જૂનાગઢમાં ભરાનારું છે

સ મેવનની સાથે કલા તથા ઈતિહાસનું પ્રદર્શન યોજવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે આ પરિષદ સ મેવનમાં નીચે પ્રમાણે વિભાગો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે

- (૧) સાહિત્ય (૨) કૃષિવણી (૩) સંગીત
(૪) ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રી (૫) કલા
(૬) વિજ્ઞાન

ઉપરના વિભાગોને અનુવક્ષી સર્વ સાહિત્ય કારોને લલિત અને લલિતેતર વિષયક નિબંધો તા ૫મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ સુધીમાં અહીં પહોંચે તેમ મોકલવા વિનંતી છે

આ પ્રસંગે જૂનાગઢ આનંદાગરમાં માટે તા ૧૪-૧-૪૮ની સાજથી તા ૧૭-૧-૧૯૪૮ની સાજ સુધીના લોજન ખચના રા ૬/ ગણવામાં આયા છે આ સગવડને લાભ લેના ઈચ્છતાઓએ મોડામાં મોડું તા ૧૦-૧-૪૮ સુધીમાં મંત્રીઓને જણાવવા વિનંતી છે બહારગામથી આવનાર મહેમાનો માટે ઉતરવાની સગવડ વિના મૂલે થશે ઠીકા દિવસો હોવાથી આવનારોઓએ બોડિંગ સાથે ગણવા વિનંતી છે

પત્રિકા ૪થી

આ પરિષદ સ મેવનમાં સભ્ય રી નીચે પ્રમાણે ગણવામાં આવી છે.

૧ આશ્રયદાતા વર્ગ	૩૧ ૫૦૦
૨ સમાનિત વર્ગ	૨૧ ૨૫૦
૩ આજીવન સભ્ય	૨૧ ૧૫૦
૪ સહાયક વર્ગ	૨૧ ૧૦૦
૫ સહકાર સમિતિ વર્ગ	૨૧ ૧૦
૬ પ્રતિનિધિ વર્ગ	૩૧ ૪
૭ પ્રેક્ષક વર્ગ	૨૧ ૨

રા ૧૫૦ કે તેથી વધુ રકમ આપનાર સાહિત્ય પરિષદના આજીવન સભ્ય બને છે.

ઉપર પૈગીના ફોર્મપેશુ એક વર્ગના સભ્યને રજન કાર્યક્રમ માટેની ટિકિટ અવાયદી ખરીદવાની નહીં નાટક, સંગીત, ગણ, વૃક્ષ, ગણા લોકગીત આદિથી ગજન કાર્યક્રમને અચત સમૃદ્ધ બનાવવાની અમારી ભાવના છે આપ આપને સ પૂર્ણ સહકાર આપીને અમારી આ ભાવનાને ફલવતી બનાવનાર એવી અમારી આશા છે

પત્રિકા ૫મી

આ પ્રસંગમાં એક અભેડ આકર્ષણને ઉમેરે કરી સ મેવનને વધુ ફવિત બનાવવા પ્રયાસ કરીએ છીએ. જાન્યુઆરની પહેલી તારીએ સમસ્ત હિંદમાં પ્રખ્યાત ભગવાન મોમનાથના તીર્થસ્થાનની યાત્રા માટે રેપેશલ ટેકનિકા સગવડ કરવામાં આવી છે.

આ યાત્રાને લાભ દેવા ઈચ્છતા હોય તેમણે પરિષદ સ મેવનની કચેરીને તા ૧૦મી જાન્યુઆરી પહેલા જાણ કરવી આ લાભ લેના ઈચ્છતારાઓએ જૂનાગઢથી પ્રલાસપાટણનું રેલ્વે ભાડું આપવાનું નહેશે

શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સ મેવનનું ૧૭મું અધિવેશન જૂનાગઢ ખાતે તા ૧૫-૧૬ ને ૧૭મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ના દિવસોએ ભગવાન છે તા ૧૫ જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ને ૧૦૧ વાગે જૂનાગઢ

ખાતે પરિષદના સભ્યોની એક સામાન્ય બેઠક મળશે જેમાં નીચે મુજબ કાર્યક્રમ રહેશે.

૧. મધ્યસ્થ સભાએ મંજૂર કરેલા પરિષદના ઓરીટ થયેલા હિસાબની બહાલી આપવા.

૨. પરિષદની ૨ વર્ષની પ્રવૃત્તિના અહેવાલને બહાલી.

તા. ૬:- ઓરીટ થયેલા હિસાબ અને પરિષદનો અહેવાલ તૈયાર થયે તેમની નકલ આપને મોકલી અપાશે.

જયન્તકૃષ્ણ હ. દવે
મંત્રી ગુ. સા. પરિષદ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનનું ૧૭મું અધિવેશન જુનાગઢ ખાતે તા. ૧૫-૧૬ ને ૧૭મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ ના દિવસે એ ભરવાનું છે તે વખતે તા. ૧૫મી જાન્યુઆરી દિવસે સવારે ૧૦ વાગે નંદી ચૂંટાયેલી મધ્યસ્થ સભાની એક બેઠક જુનાગઢ ખાતે મળશે તે વખતે નીચે મુજબનો કાર્યક્રમ રહેશે.

૧. ઓરીટ થયેલા હિસાબ માટેની મંજૂરી
૨. પરિષદ પ્રવૃત્તિનો બે વર્ષનો અહેવાલ.
૩. વિષયવિચારીણી સમિતિમાં પરિષદના ૫૦ ટકાથી ઓછા સભ્યો હોય તો ખૂટતા સભ્યો નિયુક્ત કરવાની પ્રમુખને સત્તા.
૪. શોકનો ઠરાવ.
૫. પ્રમુખશ્રીની મંજૂરીથી અન્ય કાંઈ કામકાજ.

જયન્તકૃષ્ણ હ. દવે
મંત્રી ગુ. સા. પરિષદ, મુંબઈ.

રાજકોટથી જુનાગઢ મંત્રીઓનો અહેવાલ

સન ૧૯૪૬ના ઓક્ટોબરમાં રાજકોટ ખાતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૧૬મું સંમેલન મળ્યું, ત્યાર પછીના આ બે વર્ષની પરિષદ પ્રવૃત્તિનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ નીચે મુજબ છે:-

૧. સામાન્ય સભા :

સન ૧૯૪૭માં દેશની અસાધારણ પરિસ્થિતિને

લઈને તથા ઉચ્ચપાયેલ અને વાહન વહેવારની અગવડ વગેરે કારણોથી સામાન્ય સભાની બેઠક થઈ શકી નથી. સમસ્ત દેશનું ધ્યાન રાજકીય પરિસ્થિતિમાં કેન્દ્રિત થયું હતું.

૨. મધ્યસ્થ સભા :

આ ગાળામાં મધ્યસ્થ સભાની બે બેઠકો ભરાઈ હતી. પહેલી બેઠક રાજકોટ સંમેલન પછી તરતજ ભરવામાં આવી હતી અને તેમાં રાજકોટ સંમેલન કરેલા ઠરાવો અને ખાસ કરીને ગુજરાતી માસિક કોંઠવા વિશેના ઠરાવ પર ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. પરંતુ કાગળ અને છાપખાતું મેળવવાની અગવડ અને મોઘવારી એ બધાં કારણો ધ્યાનમાં લેતાં તરતને માટે માસિક પ્રકાશન કરવાનો વિચાર મોકુફ રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર બાદ તા. ૧૬-૧૭-૪૮ ને મંગળવારે ભારતીય વિદ્યાલવનના મકાનમાં મધ્યસ્થ સભાની બેઠક ભરવામાં આવી હતી. તેમાં પરિષદનું ૧૭મું આગામી સંમેલન જુનાગઢ ખાતે ભરવાનું જુનાગઢ સાહિત્ય સભાના આમંત્રણનું સાભાર સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. સમય દૂર હોવાથી સમયમર્યાદા વિશેની કલમો પ્રમુખશ્રીએ મોકુફ રાખી હતી. જુનાગઢ સંમેલન માટે મધ્યસ્થ સભા તરફથી પ્રમુખપદ માટે નીચેનાં ચાર નામો સુચવવામાં આવ્યા હતા.

૧. શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશી
૨. મુનિશ્રી જન વિજયજી
૩. શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી
૪. સર હરસિદલાઈ વ. દિવેદીઆ

ત્યાર બાદ મુનિશ્રી જનવિજયજીએ પરિષદના મંત્રી તરીકેનું પોતાનું રાજીનામું તબિયતના કારણે રજૂ આપતા તેમની જગ્યાએ શ્રી. જયન્તકૃષ્ણ એચ. દવેને મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા.

ત્યાર બાદ મધ્યસ્થ સભાની બે વર્ષની મુદત પુરી થતા નંદી મધ્યસ્થસભાની ચૂંટણી તા. ૧૫-૧૨-૪૮ ના રોજ કરવામાં આવી હતી. તેમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે.

અ. વર્ગ તરફથી ચૂંટાયેલા :

શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાનજી

શ્રી. જયન્તકૃષ્ણ એચ. દવે

„ ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ

„ જ્યોતીન્દ્ર એચ. દવે

„ પોમટલાલ ગો. શાહ

ડો. હરિપ્રસાદ વૃ. દેસાઈ

શ્રી. શંકરપ્રસાદ છ. રાવલ

„ કપિલરામ ડી. ભટ્ટ

„ રસિકલાલ છો. પરીખ

„ સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

આ. વર્ગ તરફથી ચુંટાયેલા :

ડો. ધીરેન્દ્ર ડી. મહેતા

„ રમણુલાલ યાજ્ઞિક

શ્રી. ભાનુશંકર ખી. વ્યાસ

„ કે. કા. શાસ્ત્રી

„ ઉમાશંકર જોષી

પ્રો. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

„ અનંતરાય મ. રાવલ

„ મનસુખલાલ ઝવેરી

શ્રીમતી તારૂણતા જ. દવે

શ્રી. ધીરજલાલ ધ. શાહ

„ ગૌતમલાલ ભટ્ટ

ડો. આર. ડી. આહતીયા

જ. વર્ગ તરફથી ચુંટાયેલા :

શ્રીમતી કદમ્બલતા મુનશી

પ્રો. મંજુલાલ ર. મજમુદાર

શ્રી. ચકુભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

„ વસંતરામ જમીયતરામ વઘીલ

ઉપરાંત પરિષદ તથા સંમેલનના અસાર સુધીના પ્રમુખો અને સમાન્ય સભ્યોનો મધ્યસ્થ સભામાં સમાવેશ થાય છે. વળી રાજકોટ સંમેલનમાં ચુંટાયેલા સભ્યો જૂનાગઢ સંમેલન સુધી મધ્યસ્થ સભાના સભ્યો યાત્રુ રહે છે.

૩. તા. ૨૩-૧૨-૪૮ની સાંજે મધ્યસ્થ સભાના સભ્યોમાંથી પરિષદના અધિકારીઓની ચૂંટણી મારેના મતપત્રકોની ગણતરી પ્રમુખશ્રીની હાજરીમાં કરવામાં આવી હતી. તેનું પંચામ નીચે મુજબ છે.

ઉપ પ્રમુખ

૧. શ્રી રામનરાયણ વિ. પઠક. (૩૧)

મંત્રીઓ

૧. શ્રી જયન્તકૃષ્ણ હ. દવે, (૩૪)

૨. „ ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ (૩૩)

૩. „ ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાનજી (૩૩)

૪. ડો. રમણુલાલ યાજ્ઞિક (૩૩)

૫. શ્રી રવિશંકર જોષી (૩૨)

૬. „ વીરેન્દ્ર સી. મહેતા (૨૯)

ખબરનાચીઓ

૧. સર હરસિદ્ધલાઈ વ. દિવેદીયા (૩૪)

૨. શ્રી વસંતરામ જમીયતરામ વઘીલ (૩૪)

મંત્રી

જયન્તકૃષ્ણ હ. દવે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

જ. સભાસદો :—

આ નિવેદન રજૂ કરતી વખતે પરિષદના

સભાસદોની વર્ગવાર સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

(ક) પરિષદ તથા સંમેલનના પ્રમુખો ૫. (ખ)

સામાન્ય સભાસદો ૬. (ગ) આશ્રયદાતાઓ ૩.

(ઘ) આહ્વાન સભાસદો ૩૭. (ઙ) સામાન્ય

સભાસદો ૯૮. (ચ) સંસ્થાસભાસદો ૧૩.

૫. સન ૧૯૪૭માં વચગાળાની સગકાર જ્યારે

સ્થાપિત કરેલામાં આવી સારે પરિષદના મંત્રીઓ

પરિષદ તરફથી હિન્દના પ્રધાન મંત્રીને રાજકોટ

સમિતિના ઠરાવ પ્રમાણે ધન્યવાદનો સંદેશો પાઠવ્યો

હતો. રાષ્ટ્રપિતા તથા વચ્ચે વિશ્રુતિ મહોત્સાહનું

અકાળ અવસાન થતાં પરિષદ અને નીચે

ફેટલીક સંસ્થાઓ તરફથી સંદર્ભાધીન, મુખર્ષીમાં

એક શોકસભા યોજાવવામાં આવી હતી. સોરાષ્ટ્રનું

એકમ થતાં પરિષદના મંત્રીઓ પરિષદ તરફથી

નામદાર સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ તથા નામદાર

જામસાહેબ તથા નામદાર દેવર લાઇને સંતોષ

અને ધન્યવાદ વ્યક્ત કરતા સંદેશાઓ મોકલ્યા હતા.

૬. પરિષદના પ્રકાશનોમાં શ્રી. મુંદરમે કરેલો

ટાલરનાં નાટકોનો અનુવાદ છપાય છે. સંસ્કૃત

પંચતંત્રનો અનેક વાચનાઓની કથાના ઉમેરા

સાથે તથા પંચતંત્ર ઉપરના સંશોધન વિશેના

ઉપોદ્ધવાત સાથેનો અનુવાદ છપાઈ ગયો છે અને

વધુ થોડા સમયમાં પ્રકાશન રૂપે જાહેર પડશે.

પરિષદ તરફથી પ્રેમાનંદ મંચમાળાનું કાર્ય ચાલુ

છે. 'હુડી' અને 'વિવાહ' સંપૂર્ણ છપાઈ ગયાં છે. અને 'શ્રાદ્ધ' છાપવાનું ચાલુ છે, તે થોડા વખતમાં પુરું થઈ જશે. પ્રેમાનંદનો દશમસ્કંધ તૈયાર થાય છે, અને જાન્યુઆરીમાં છાપખાનામાં જશે. 'હુડી,' 'વિવાહ,' 'શ્રાદ્ધ' અને 'મામેરા'નો એક ગ્રંથ થઈ શકશે. નાના પ્રકીર્ણ કાવ્યોના પછી એક અલગ ગ્રંથ તૈયાર કરવા વિચાર છે.

નામદાર ગાયકવાડ સરકારની ઉદાર સહાયથી પરિષદ ગુજરાતના મધ્યકાલીન કવીઓની કૃતિઓના સંપાદન કાર્યમાં સહકાર આપવાનું કક્ષી કર્યું છે, અને પ્રકાશનનું કાર્ય ભારતિય વિદ્યા ભવનને સુપરત કરવામાં આવ્યું છે. આ કાર્ય પૈકી શામળની કૃતિઓના સંપાદનનું કામ હાલ ચાલે છે. સર લક્ષ્મીભાઈ આશારામ શાહનું ઈર્વન મરિત્ર શ્રી ગચ્છતલાલ-હ. પંચા લખે છે. મળેલી માહિતીને તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે અને વધુ માહિતી માટે તેઓ પ્રયત્નશીલ છે.

દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી પુસ્તકોલય માટે પુસ્તકોની પસંદગી થઈ ગઈ છે. અને જેમ મળતાં જ્યાં તેમ પુસ્તકોની પસંદગી અને સંગ્રહ કરવાનું કામ શરૂ થઈ ગયું છે. કેટલાંક પુસ્તકો આવી પહોંચ્યાં છે. ભારતીય વિદ્યા ભવનનું નવું મકાન થશે-તે વખતે પુસ્તકોલયની સ્થાપના થઈ શકશે.

૭. પરિષદનું કાર્યોલય ભારતીય વિદ્યા ભવન, ચોપડી રોડ મુંબઈ ૭ માં ખસેડવામાં આવ્યું છે. ભવનનું એક વિશાળ મકાન ચોપડી રોડ ઉપર તૈયાર થાય છે, જે આ વર્ષના મધ્યમાં પુરું થઈ જશે એવો અંદાજ છે. એ મકાનનો કબજો મળ્યા પછી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સ્મારક અને પરિષદના કાર્યોલયને તેમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવશે હાલ પરિષદ કાર્યોલય ભવનના બંધાતા મકાનની આજુબાજુ ભવનના જ બીજા મકાનમાં રાખવામાં આવ્યું છે.

૮. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નર્મદ શિક્ષાપીઠ ભવન તરફથી પોતાની પ્રતિષ્ઠિત ચલાવી ગઈ છે.

૯. સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકાની વ્યવસ્થા ભારતીય વિદ્યાભવનની નર્મદ શિક્ષાપીઠ દ્વારા ચાલે છે. તે હાલ માસિક રૂપે બહાર પડે છે. તેના સંપાદકો શ્રી. ચીમનલાલ શાહ અને પ્રો. ચંદ્રકાંત મહેતા છે.

૧૦. સન. ૧૯૪૩ ની એક નવલિકા માટેના શ્રી મહીડા સુવર્ણચંદ્રક શ્રી ગુલામદાસ બોહરને આપવામાં આવ્યા હતા. સને ૧૯૪૪ ની એક નવલિકા માટે સંયુક્ત પરીક્ષકો તરીકે શ્રી. ખેટાઈ અને શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે અને પરિણામ બહાર થતાં શ્રી મહીડા સુવર્ણચંદ્રક જૂનાગઢ સંમેલનમાં આનાયત કરવામાં આવશે.

ચીમનલાલ શાહ.

જયન્તકૃષ્ણ હ. દવે.

મંત્રીઓ વતી.

ગુજરાતીના અંગ-વિસ્તારક પ્રત્યયો

ઘણી ભાષાઓમાં લઘુતા, કૃત્સા, લાડ, તોછડાઈ વગેરે ભાવે દર્શાવવા માટે નામ વગેરેને લગાડવાના વિશિષ્ટ પ્રત્યયો હોય છે. 'કુસુમ' અને 'કુસુમડી,' 'ઠાકર' ને 'ઠાકરી,' 'ખેટા' ને 'ખેટડો,' 'રાત' ને 'ગતલડી,' 'ભૂરો' ને 'ભૂરિયો,' વગેરે સરખાવતાં ગુજરાતીમાં વપગતા આવા પ્રત્યયો નજરમાં આવશે. સંસ્કૃતમાં 'ક' (વાલ-વાલક, વટ-વટક) આવી રીતે જ વપરાતો. અપભ્રંશમાં આવા અનેક પ્રત્યયો પ્રચારમાં આવ્યા હતા. 'બ, 'ક, 'જ, 'જલ વગેરે અપભ્રંશમાં છૂટથી વપરાતા. આવા પ્રત્યયો લાંબો સમય વપરાતા રહે પછી તેમના અર્થમાં પરિવર્તન થાય છે. મૂળના લઘુતા, કૃત્સા, લાડ, વગેરેના ભાવો ઘસાઈ જાય છે, અને પ્રત્યયો નિર્ગર્થક બને છે. મૂળ શબ્દનો જે અર્થ હોય તેમાં પ્રત્યય લગાડ્યાથી કંશે ફરક પડતો નથી. આ કારણે આવા પ્રત્યયો 'સ્વાર્થિક' પ્રત્યયો કહેવાય છે. 'ગરબડિયો ફેરાવો, ગરબે ઝાળીડા મેલાવો રે' એમાં મૂળ શબ્દનો 'ગડિયો' પ્રત્યય દ્વારા વિસ્તાર થયો છે, પછી 'ગરબો' અને 'ગરબડિયો'નો અર્થ એક જ છે. એટલે અહીં 'ગડિયો' સ્વાર્થિક પ્રત્યય છે. આમ અર્થમાં ફરક ન પડતો હોવાથી સરવાળે તો એ પ્રત્યયો મૂળના નામિક કે આખ્યાતિક અંગને વિસ્તાર સાધવાનું કાર્ય કરે છે. મૂળનું નાનું અંગ પ્રત્યયના ઉમેરણથી વિસ્તૃત બને છે. એટલે આ પ્રત્યયોને અંગ-વિસ્તારક પ્રત્યયો કહ્યા છે.

અપભ્રંશની દ્રષ્ટિએ ગુજરાતી વગેરે અર્વાચીન

ભાષાઓમાં આવા લઘુતાવાચક અને સ્વાર્થિક પ્રત્યયો યુગ્મજ વપરાય છે. આથી અટકજ કરી શકાય કે અપભ્રંશના સમયની હોકાભાષામાં સ્વાર્થિક પ્રત્યયોનો પ્રચાર થયો હશે. ગુજરાતી લઘુતાવાચક અને સ્વાર્થિક, પ્રત્યયો તપાસતાં મોટા ભાગના મૂળ (૧) વ, ટ, ને લ, એ ત્રણ પ્રત્યયોમાંથી આઆ હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે. (૨) આ, ક, ટ, ને લ એકવચ્ચ તેમ જ બેવચ્ચ પ્રયોગતા અને (૩) જ, ઙ, કે ઙ માંથી ગમે તે સ્વર તેમને નામ સાથે જોડનાર તરીકે—સંયોજક સ્વર તરીકે આવી શકે. (૪) ઉપરાંત આ પ્રત્યયો એકલા અથવા એક સાથે બે ત્રણ પછી લગાડી શકતા. આ યોજના અનુસાર તેમ જ ઉપર સૂચ્યું તેથી ભિન્ન મૂળના ખીજા ગુજરાતી અંગવિસ્તારક પ્રત્યયોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે થાય :

૧. °ક

(૧) સં. °જક, °જ્જ, °જ્જમ્; પ્રા. °જઝો, °જ્જા, °જ્જમ્; અપ. °જઝ, °જ્જ, °જ્જે, કે જઝ; ગુજ. જો, °જ્જે.

ઉદાહરણો : ઠાકરો (ઠાકર), તંજુરો (તંજુર), હાથો (હાથ), નાકો (નાક), પાનું (પાન), ડુંગરો (ડુંગર).

(૨) સં. °જક + °ક : કે °કમ્, ગુજ. °જ્જો, °જ્જુ, ઉદાહરણો : ભાંજિયો (ભાંજો), નાંજિયો (નાંજો), ભાંજિયો (ભાંજો); ડાંડિયો (ડાંડો), બાંડિયો (બાંડો); ડીણીયું (ડીણું), બાળિયું (બાળ).

મૂળના ઉકારાંત નાંમેને °ક + °ક : લાગતાં પછી ગુજ. °જ્જો નિષ્પન્ન થાય છે : પ્રાણિયો (પ્રાણી), હરિયો (હરિ).

(૩) સં. °જક, ગુજ. °જ્જ.

બાપુ (બાપ); જગુ (જગજવન), નાનુ (નાનજ), રમુ (રમજ).

(૪) મૂળના ઉકારાંત નામને °ક + °ક : કે °કમ્ લાગતાં ગુજ. °જ્જો '°જુ' બને છે : હળવું (હળ), સાયવો (સવય), કડવું (કડ).

પછીથી '°જો' '°જુ' સ્વતંત્ર લઘુતાવાચક પ્રત્યય બની ગયા અને જગાગાંત અંગોને પછી લગાડવામાં આઆ : ઝાડવું (ઝાડ), છોડવો (છોડ), ગિયાળવું (ગિયાળ).

(૫) સં. °જાવ. ગુજ. °જ્જક.

ક્રિયાપદોમાં : અડકવું (અડકું), સરકવું (સરકું), ઢળકવું (ઢળકું), ઝંજકાળવું (ઝંજાળવું).

નીચેના ક્રિયાપદોમાં ક્રિયા ઘડી અટકતી ન થતી ચાપુ હોવાનો, ક્રિયા એકાએક અટકી પડાનો કે ચાપુ સ્થિતિ એકાએક બદલાવાનો ભાવ ટકારાંત અંગના કકાર દ્વારા વિસ્તારથી થયો છે : અટકવું, કટકો, ખટકવું, ગટકાવું, ચટકો, 'છટકવું, ઝટકો, ઝાટકો, પટકવું, ફટકવું, ફટકો, મટકું, લટકો, વટકવું.

એ જ પ્રમાણે જુદાં જુદાં ભાવો સૂચવના, કકાર દ્વારા થયેલા વિસ્તારના અન્ય ઉદાહરણો : ચળકવું, ઝળકવું, ઢળકવું, સળકવું; ફરકવું (ફરવું), મરકવું, અટકવું, સરકવું; મારકણું, ઘોરકણું, કરકકણું; ઝંજકવું, ધંજકવું, ખાંજકવું.

(૬) સં. °જાવક + °ક; °જ્જિકા કે °જ્જમ્; ગુજ. °જ્જકો, °જ્જમ્, °જ્જકું.

ઉદાહરણો : નાનકું (નાનું), મોટકું (મોટું), ઝીણકું (ઝીણું), ડીણકું (ડીણું); પોટકું (પોટલી); કણકી (કણી); પાણકો (પાણો); હલકું (હળ); મણકો (મણિ), મણકી (મણિ), ભાણકી (ભાણી), હરકી (હરિ), લીલકી (લીલી); વંજકો (વંજલાલ).

(૭) સં. °જ્જક + °ક. કે °કમ્, ગુજ. °જ્જકો, °જ્જકું.

મણકો (મણ), ડાંડકો (ડાંડો); પડકું (પડો, પડી).

(૮) મં. °જ્જક + °ક; °જ્જિકા કે °કમ્; ગુજ. °જ્જકો, વગેરે.

મટકી (મટકી, માટલી), ડંડકો (ડાંડો).

૨. ટ.

(૧) સં. °જટ : વગેરે; ગુજ. °જ્જક, વગેરે. ઉદાહરણો : બેનડ (બેન, બહેન), ધુવડ (ધૂક). ક્રિયાપદોમાં : મરડવું, મચરડવું, ઉતરડવું, ટરડાવું, ઘસરડવું, ઘસરડવું, રડવું.

(૨) સં. °જટ + °ક, વગેરે. ગુજ. °જ્જકો વગેરે.

ઉદાહરણો: બેટડો (બેટો), જીવડો (જીવ), પાંચડો (પાંચ), આંતરડી (આંતર), આંખડી (આંખ).

(૩) સં. °બક + °ટ + °ક: વગેરે; ગુજ. °આડો 'વગેરે.

ઉદાહરણો: સીમાડો (સીમ), દહાડો (દી), ધૂમાડો (ધૂમ), સંઘાડો (સંઘ), ખોદાડો (ખોદો), રુંવાડું (રુંવું).

(૪) સં. °ફક + °ટ + °ક: વગેરે; ગુજ. °ઈડો 'વગેરે.

ઉદાહરણ: માળીડો (માળિયું).

મૂળના દકારાન્ત નામને °ડો' લાગતાં: માળીડો, મોચીડો, માછીડો વગેરે.

(૫) સં. °ઉક + °ટ + °ક: વગેરે; ગુજ. °ઉડો 'વગેરે.

ઉદાહરણો: હરિડો (હરિયો), વજુડો (વજલાલ).

(૬) સં. °ઝ + °ટ + °ક: વગેરે; ગુજ. °ઝોડો 'વગેરે.

કોટડો (કાટ), મટોડો (માટી), રાખોડો (રાખ), લીટોડો (લીટા-એમાં પથ્થુટુંક: છે), તારોડો (તારો).

(૭) સં. °ટ્ટ + °ક: વગેરે; ગુજ. °ટ્ટો 'વગેરે.

હલકટ (હલકું), બળકટ (બળકું), ફેકટ (ફેક), પાકટ (પાકું), શીકટ (શીકું), ચીકટ (ચી), પોચટ (પોચ).

(૮) સં. °ટ્ટ + °ક: વગેરે; ગુજ. °ટ્ટો 'વગેરે.

લોકટો (લોક), ચોરટો (ચોર), ભામટો (ભ્રમ), નેગટો (નેગી), છાકટો (છ), મોટું (મહત્), લીટી (લેલા), જુમટું-જુવટું (જુત).

(૯) સં. °ટ્ટ + °ક: વગેરે; ગુજ. °ટ્ટો 'વગેરે.

રાગોટો (રાગ), તાગોટો (તાળી).

૩. લ.

(૧) સં. °મલ + °ક: વગેરે; ગુજ. °મો 'વગેરે.

આંધળું (અંધ), પીળું (પીત), વીજળી (વીજ).

(૨) સં. °મજ + °લ: ગુજ. °આળ 'વગેરે.

ચેટાળ (ચેટ).

(૩) સં. °મજ + °લ + °ક: વગેરે; ગુજ. °આળો 'વગેરે.

ગોટાળો (ગોટો), કુંડાળું (કુંડ), પીંડાળો (પીંડો)

(૪) સં. °ઝાળ, 'વિસ્તરિત', °ઝાળિયું. ક્રિયાપદોમાં: ફગોળવું (ફગાવવું), હીંચોળવું (હીંચવું), કખોળવું (કખો), કાડોળવું (કાડો), ફંફોળવું (ફંફો).

(૫) સં. °જા: કાસોળિયું (કાસ) ગુજ. °લ. રાંદલ (રતા), સોનલ (સોન), વીજલ (વીજ), બાધુતલ (બાધુતું).

(૬) સં. °જા + °ક: વગેરે; ગુજ. °લો 'વગેરે. જગલો (જગલવન), ભગલો (ભગવાન) મોરલો (મોર), હંસલો (હંસ), બગલો (બગ), સં. °જા + °ક: માથી પથ્થુ ગુજ. માં °આળો 'નિષ્પલ થાય છે.

(૭) સં. °જા + °ક: વગેરે; ગુજ. °લો 'વગેરે. રાતલડી, આંખલડી, કુંજલડી, વીજલડી, જીલલડી, મરકલડું.

૪. સં. °ઝાળ, 'વગેરે.

કાળખી (કાળી), લહુરખી (લહુર), માળખું (માળો, માળિયું), તણખલ (તણ), મુંખખો (મુંખ), પાલખ-પાલખી (મ), નાખું (અમ્મલક નહીં પથ્થુ નવ માથી કે અપલં શુ નવલો).

૫. ફાગળી 'વગેરે, ગુજ. °ફો 'વગેરે.

ગળચી (ગળું), એલચી (એલા), ગાળચી (ગાળકું), ડોલચી (ડોલ), દીમચી (દીમ), નાળચી (નાળ), હડપચી (હડપી). સરખાવો હિંદી, ચિલમચી (ચલમ), દેગચી (દેગ).

આ રીતે 'ઓ', 'ઈયો', 'ઈ', 'વો', 'અક', 'અકો', 'ઈકો', 'ઈકો', 'ક', 'કો', 'આકો', 'ઈકો', 'ઈકો', 'ઓકો', 'ઓકો', 'ક', 'કો', 'ઓકો', 'ઓકો', 'આળ', 'આળો', 'ઓળ', 'ઓળિયું', 'લ', 'લો', 'લો' (કે 'લો'), 'ઓ', 'ને 'ઓ', એમ અહીં સત્તાવીસ જોડલા ગુજરાતી અંગ-વિસ્તારક પ્રત્યયો નોંધ્યા છે. વધારે તપાસ કરનાર હજી પથ્થુ આમા ઉમેરો કરી શકે.

હરિવલ્લભ બાયાળી

પ્રાપ્તિ: અ-કાન-અકેવા કારનીય વિધાનમલ ૩૩-૩૪, લારન રોડ, મુળર્

મુદ્ર: બીરબર્ હસાથ એસેસરેટ્ડ એડવોકેટ્સ એન્ડ મિન્ટર્સ લિમિટેડ, ૫૦૫, આર્ચર રોડ, લારન, મુળર્ ૭